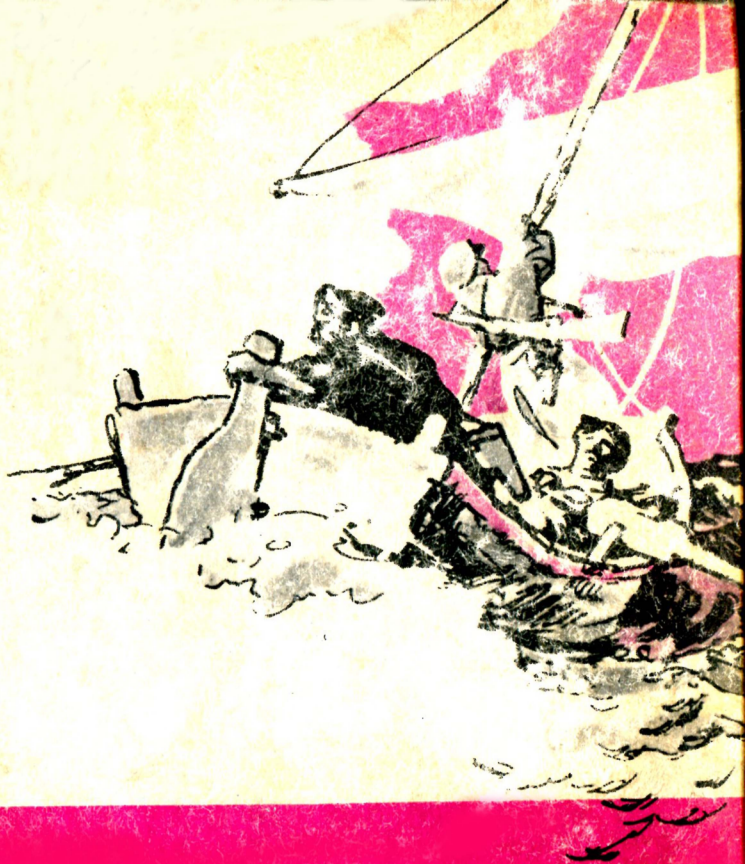

ВАЛЕНТИН КАТАЄВ

**ХВИЛІ
ЧОРНОГО
МОРЯ**

БІБЛІОТЕКА
ХУДОЖНІХ
ТВОРІВ ДЛЯ
ПІДЛІТКІВ ТА
ЮНАЦТВА

Любіть книгу—
джерело знання...

МТорський

ВАЛЕНТИН КАТАЄВ

**ХВИЛІ
ЧОРНОГО
МОРЯ**

Романи

*Переклади з російської
С. Ковганюк та О. Бандура*

КИЇВ 1977

Валентин Петрович Катаев — Герой Соціалістичної Праці, лауреат Державної премії СРСР — один із зачинателів радянської літератури, «овіяної жовтневими вітрами». Він народився 1897 року на Україні, в м. Одесі. Там же минули дитинство і юність письменника, там почалась і його літературна діяльність.

Перу В. Катаєва належать багато творів, які здобули всенародне визнання. Серед них — роман «Час, вперед!», повісті «Я — син трудового народу...», «Син полку», «Маленькі залізні двері в стіні» тощо. Але основне місце у творчості письменника посідає видатна історико-революційна епопея «Хвилі Чорного моря» — цикл романів, які охоплюють сорок років нашого життя, починаючи з революції 1905 року і кінчаючи перемогою над фашизмом у 1945 році. Весь цикл складається з чотирьох романів: «Біліє парус одинокий» (1936), «Хутірець в степу» (1956), «Зимовий вітер» (1960) і «Катакомби» (1961; початковий варіант «За владу Рад», 1948—1951). У цьому виданні вміщено перші три романи, які вже видавались українською мовою.

К 70303—107
М 928(04)—77 — БЗ — 10—25—77

БІЛІЄ ПАРУС ОДИНОКИЙ

■

Переклад С. Ковзанюка

1. Прощання

одині о п'ятій ранку на скотному дворі економії залунав звук сурми.

Звук цей, страшенно пронизливий і ніби розщеплений на безліч музичних волокон, протягнувся крізь абрикосовий сад, вилетів у порожній степ, до моря, і довго й сумно відгукувався в кручах поступово затихаючою луною.

Це був перший сигнал для відправлення диліжанса.

Все було скінчено. Настав сумний час прощання.

Власне кажучи, прощатися було ні з ким. Нечисленні дачники, налякані подіями, почали роз'їжджатися в половині літа.

Тепер із приїжджих на фермі лишилася тільки сім'я одеського вчителя на прізвище Бачей — батько і двоє хлопчиків: трьох з половиною і восьми з половиною років. Старшого звали Петя, а меншого — Павлик. Але й вони залишали сьогодні дачу.

Це для них сурмила сурма, для них виводили з конюшні великих вороних коней.

Петя прокинувся задовго до сурми. Він спав неспокійно. Його розбудило цвірінкання пташок. Він одягнувся і вийшов надвір.

Сад, степ, двір — все було в холодній тіні. Сонце сходило з моря, але висока круча ще заступала його.

На Петі був міський святковий костюм, з якого він за літо дуже виріс: шерстяна синя матроска з пристроченими вздовж не коміру білими тасьомками, короткі штапці, довгі фільдековські панчохи, черевики на гудзиках і круглий солом'яний бриль з великими крисами.

Щулячись од холоду, Петя повільно обійшов економію, прощаючись з усіма місцями й місцинами, де він так хороше проводив літо.

Ціле літо Петя пробігав майже голяком. Він засмаг, як індієць, звук ходити босоніж по колючках, купався три рази на день. На березі він обмазувався з ніг до голови червоною морською глиною, видряпуючи на грудях візерунки, і тоді й справді ставав схожий на червоношкірого, особливо коли втикав у волосся синьо-голубі пера тих надзвичайно гарних, зовсім казкових птахів, які мостили гнізда в кручах.

І тепер, після всього цього привілля, після всієї цієї свободи,— ходити в тісній шерстяній матросці, в кусючих панчочах, в незручних черевиках, у великому солом'яному брилі, резинка якого натирає вуха і давить горло!..

Петя скинув бриля і зсунув його за плечі. Тепер він метлявся за спиною, як кошик.

Дві гладкі качки пройшли, жваво гелгочучи, зневажливо глянувши на вбраного хлопчика, як на чужого, і пірнули одна за одною під огорожу.

Чи це була демонстрація, чи вони справді не впізнали його, але Петі раптом стало так тяжко й сумно, що він ладен був заплакати.

Він усією душею відчув себе зовсім чужим у цьому холодному й пустельному світі раннього ранку. Навіть яма в кінці городу — чудова глибока яма, на дні якої так цікаво й таємничо було пекти в багатті картоплю,— і та здалася якоюсь дивно чужою, незнайомою.

Сонце підходило все вище.

Хоч двір і сад ще були в тіні, але ранне проміння вже яскраво й холодно золотило рожеві, жовті й голубі гарбузи, розкладені на очеретяній покрівлі тієї хатини, де жили сторожі.

Заспана кухарка в картатій домашнього виробу спідниці й полотняній сорочці, вишиваній чорними й червоними хрестиками, з залізним гребінцем у незачесаних косах, вибивала з самовара об поріг вчорашне вугілля.

Петя постояв перед кухаркою, дивлячись, як стрибає намисто на її старій, зморшкуватій шії.

— Виїжджаєте? — спитала вона байдуже.

— Виїжджаємо,— відповів хлопчик, і голос його затремтів.

— В час добрий.

Вона одійшла до водовозної бочки, обгорнула руку пеленою картатої спідниці й вибила чопа.

Товстий струмінь вдарив дугою в землю. По землі покотилися круглі блискотливі краплі, обгортаючись сірим пилом.

Куховарка підставила самовар під струмінь. Самовар залив, наповнюючись свіжою, важкою водою.

Ні, Петі таки ніхто не співчував!

На крокетній площадці, на моріжку, в альтанці — скрізь та сама неприязна тиша, те саме безлюддя.

А як же весело, як святково було тут зовсім недавно! Скільки гарненьких дівчаток і бешкетних хлопчиків! Скільки витівок, скандалів, ігор, бійок, сварок, замирень, поцілунків, дружб!

Яке прекрасне свято влаштував хазяїн економії Рудольф Карлович для дачників у день народження своєї дружини Луїзи Францівни!

Петя ніколи не забуде цього свята.

Вранці під абрикосами був накритий величезний стіл, заставлений букетами польових квітів. Середину його займав здобний крендель завбільшки як велосипед.

Тридцять п'ять засвічених свічок, вставлених у пухке тісто, густо посипане цукровою пудрою, означали число років іменинниці.

Під абрикоси запросили всіх дачників на вранішній чай.

День, що почався так урочисто, так і тривав і закінчився дитячим костюмованим вечором з музикою і фейерверком.

Усі діти одягли заздалегідь пошиті маскарадні костюми. Дівчатка перетворились на русалок і циганок, а хлопчики — на індійців, розбійників, китайських мандаринів, матросів. У всіх були прекрасні яскраві, різнобарвні коленкорові або паперові костюми.

Шурхотів цигарковий папір спідничок і плащів, гойдалися на дротяних стеблах штучні троянди, струменіли шовкові стрічки бубна.

Але найкращий костюм — звичайно, звичайно ж! — був у Петі. Батько власноручно майстрував його два дні, раз у раз впускаючи пенсне. Він був короткозорий, тому перекидав гуміарабік, бурмотів у бороду страшні прокльони на адресу організаторів «цього неподобства» і взагалі всіма способами виявляв свою огиду до «найдурнішої витівки».

Але, звичайно, він хитрував. Він просто боявся, що костюм вийде поганий, боявся осоромитись. Як же він старався! Та зате і костюм — що б там не говорили! — вийшов прекрасний.

Це був справжній лицарський панцир, майстерно склеєний із золотого й срібного ялинкового паперу, натягнутого на дротяний каркас. Шолом, прикрашений пишним султаном, був

точнісінько як у рицарів Вальтера Скотта. Навіть забрало піднімалось і опускалось.

Усе це було таке прекрасне, що Петю поставили в другій парі поруч із Зоєю, найгарнішою дівчинкою на дачі, одягнутою в рожеве вбрання доброї феї.

Вони пройшли під руку навколо саду, обвішаного китайськими ліхтариками. Неймовірно яскраві кущі й дерева, охоплені зеленими й червоними хмарами бенгальського вогню, вирізнялись то тут, то там у таємничій темряві саду. В альтанці, при свічках під скляними ковпаками, вечеряли дорослі. Метелики летіли з усіх боків на світло й падали, обпалені, на скатертку.

Чотири ракети виповзли, шиплячи, з густого бенгальського диму і важко полізли вгору.

Але був ще десь на світі місяць. І це виявилось аж тоді, коли Петя і Зоя опинились у самій глибині саду. Крізь дірки в гіллі проникало таке яскраве й таке червоне місячне сяйво, що навіть білки очей дівчини виблискували гарячою синявою, і такою ж синявою блиснула в діжці під старим абрикосом темна вода, в якій плавав чийсь іграшковий човник.

Отут хлопчик і дівчинка, цілком несподівано для самих себе, і поцілувались, а поцілувавшись, так зніяковіли, що з перебільшено голосними вигуками побігли навмання і бігли доти, поки не опинились на задньому дворі. Там гуляли наймити, що прийшли вітати хазяйку.

На основому столі, винесеному з челядницької кухні надвір, стояли: барило пива, два штофи горілки, миска смаженої риби і пшеничний калач. П'яна куховарка в новій ситцевій кофточці з шлярками сердито подавала наймитам порції риби й наливала в кухлі.

Гармоніст у розстебнутій тужурці, розставивши коліна, хитався на стільці, перебираючи басові клапани захриплої гармошки.

Два струнких парубки з байдужими обличчями, взявши один одного за боки, вигупуючи підборами, танцювали польку. Кілька найминок, у нових, непраних хустках, з шоками, намазаними задля кокетства і зм'якшення шкіри помідорним розсоллом, стояли, обнявшись, у своїх тісних козлових черевках.

Рудольф Карлович і Луїза Францівна задкували від наступаючого на них наймита.

Наймит був зовсім п'яний. Кілька чоловік тримали його за руки. Він виривався. Юшка текла з поса на святну, роздерту навпіл сорочку. Він лаявся брутальними словами.

Ридаючи й захлинаючись у цих злісних, майже шалених риданнях, він кричав, скрегочучи зубами, як уві сні:

— Три карбованці п'ятдесят копійок за два каторжні місяці!.. У, морда твоя безсовісна! Пустіть мене до цієї сволоти! Будьте людьми, пустіть мене до нього: я з нього душу витрясу! Дайте мені сірники, пустіть мене до соломи: я їм зараз іменини зроблю... Ой, нема на тебе Гришки Котовського, гадюко!

Місячне світло блищало в його закочених під лоб очах.

— Ну, ну, ну...— бурмотів хазяїн, відступаючи.— Ти гляди, Гавриле, не дуже нахваляйся, а то, знаєш, тепер за ці слова й повісити можуть.

— Ну, на! Вішай! — кричав, задихаючись, наймит.— Чого ж ти не вішаєш? На, пий кров! Пий!..

Це було так страшно, так незрозуміло, а головне — так не пасувало до цього чудового свята, що діти кинулись назад, кричачи, що Гаврило хоче зарізати Рудольфа Карловича й підпалити економію.

Важко собі уявити, який переполох зчинився на дачі.

Батьки відводили дітей у кімнати. Скрізь зачиняли вікна й двері, як перед грозою.

Земський начальник Чувяков, що приїхав на кілька днів до сім'ї погостювати, пройшов через крокетну площадку, вириваючи ногами дужки, розкидаючи з дороги молотки й кулі.

Він тримав у трохи піднятих руках двоствольку.

Даремно Рудольф Карлович просив гостей заспокоїтися. Даремно він запевняв, що ніякої небезпеки нема: Гаврила зв'язали і посадили у погріб і завтра за ним приїде урядник...

Одного разу вночі далеко над степом заясніла червона заграва. Вранці розійшлася чутка, що згоріла сусідня економія. Кажали, що її підпалили наймити.

Приїжджі з Одеси переказували, що в місті заворушення. Ходили чутки, що в порту горить естакада.

Після свята, на світанку, приїжджав урядник. Він забрав Гаврила. Крізь вранішній сон Петя навіть чув дзвоник урядникової тройки.

Дачники роз'їжджалися.

Незабаром економія зовсім збезлюділа.

Петя постояв біля пам'ятної діжки під старим абрикосом, поляскав прутиком по воді. Ні! І діжка була не та, і вода не та, і старий абрикос не той.

Все, все навколо стало чуже, все втратило приналежність, все дивилося на Петю наче з далекого минулого.

Невже ж і море зустріне Петю останній раз так само холодно й байдуже?

Петя побіг до круч.

2. Море

Низьке сонце сліпучо било в очі. Море під ним на всю широчінь горіло, як магній. Степ обривався зразу.

Срібні кущі дикої маслини в кипучому повітрі тремтіли над прірвою.

Крута стежка вела зигзагами вниз. Петя звик бігати по ній босоніж. У черевиках хлопчикові було незручно. Підметки були слизькі. Ноги бігли самі собою. Їх не можна було спинити.

До першого повороту хлопчик ще сяк-так боровся з силою земного тяжіння. Він чіплявся підборами й хапався за сухі нитки коріння, що нависли над стежкою. Та гниле коріння рвалося. З-під підборів сипалась глина. Хлопчик біг у хмарі пилу, дрібного й коричневого, як порошок какао.

Пил набивався в ніс, у горлі дерло. Петі це набридло. Хай буде, що буде!

Він закричав щосили, махнув руками й наосліп кинувся вниз.

Бриль, повний вітру, метлявся за спиною. Матроський комір розвівався. Колючки впилися в панчохи... І хлопчик, стрибаючи величезними кроками по великих східцях природних сходів, раптом з розгону вилетів на сухий і холодний, ще не обігрітий сонцем пісок берега. Пісок цей був надзвичайно білий і дрібний. Грузький і глибокий, геть стоптаний ямками вчорашніх слідів, обсипаних і безформних, він нагадував манні крупи найвищого сорту.

Він похило, майже непомітно спадав у воду. І крайня його смуга, шохвилини вкривана широкими язиками білосніжної піни, була вогка, лілова, гладенька, тверда, по ній легко було ходити.

Найкращий у світі пляж, що розтягнувся під кручами на сто верст від Кароліно-Бугаза до гирла Дунаю, тодішнього кордону Румунії, здавався диким і зовсім безлюдним у цю ранню годину.

Почуття самотності з новою силою поійняло хлопчика. Але тепер це була зовсім особлива, горда і мужня самотність Робінзона на безлюдному острові.

Петя насамперед почав придивлятися до слідів. У нього було досвідчене, пильне око шукача пригод. Круг нього скрізь були сліди. Він читав їх, як Майн Рід.

Чорна пляма на стіні урвища й сіре вугілля свідчили про те, що вночі до берега підпливали човном тубільці й варили на багатті їжу. Променевидні сліди чайок свідчили про штиль і велику кількість біля берега дрібної риби.

Довгий корок з французьким клеймом і побіліла у воді скибочка лимона, яку викинула хвиля на пісок, безперечно свідчили про те, що кілька днів тому у відкритому морі проїшов іноземний корабель.

Тим часом сонце ще трохи підбилося над обрієм. Тепер море сяяло вже не все, а тільки у двох місцях: довгою смугою на самому обрії і десятком сліпучих зірок, що навперемінки спалахували в дзеркалі хвилі, яка обережно лягала на пісок.

А на всій решті величезного свого простору море світилось такою ніжною, такою сумною голубизною серпневого штилю, що не можна було не згадати:

Біліє парус одинокий
В тумані моря голубім...

хоч і паруса піде не було видно, та й море зовсім не здавалося туманним.

Петя замилувався морем.

Скільки не дивись на море, воно ніколи не набридне. Воно завжди різне, нове, невидане.

Воно змінюється на очах щогодини.

То воно тихе, ясно-голубе, в кількох місцях вкрите майже білими доріжками штилю. То воно яскраво-синє, полум'яне, блискотливе. То воно виграє баранцями. То під свіжим вітром стає раптом темно-індиговим, шерстяним, наче його гладять проти ворсу. То налітає буря, і воно грізно міняється. Штормовий вітер жене великі брижі. По грифельному небу літають з криками чайки. Розбурхані хвилі волочать і жбурляють вздовж берега глясують тіло здохлого дельфіна. Різка зелень обрію стоїть зубчастою стіною над бурими хмарами шторму. Малахітові дошки прибою, широко помальовані рухливими зигзагами піни, з гарматним громом розбиваються об берег. Луна дзвенить бронзою в приглушеному повітрі. Прозорий туман бризок висить серпанком на всю величезну висоту тремтливих круч.

Але головна чарівність моря полягала в якійсь таємниці, яку воно завжди берегло в своїх просторах.

Хіба не таємницею було його фосфоричне світіння, коли в безмісячну липневу ніч рука, занурена в чорну теплу воду, раптом засвічувалась, вся обсіпана голубими іскрами? Або рухливі вогні невидимих кораблів і бліді повільні спалахи невидимого маяка? Або число піщинок, незбагненне для людського розуму?

Хіба, нарешті, не було повним таємниці видіння броненосця, який збунтувався і з'явився одного разу дуже далеко в морі?

Перед тим як він мав з'явитися, в Одеському порту була пожежа. Заграву бачили за сорок верст. Зараз же поширилась чутка, що це горить естакада.

Потім було вимовлено слово: «Потьомкін».

Кілька разів таємничий і самотній з'являвся бунтівний броненосець на обрії проти бессарабських берегів.

Наймити кидали роботу на фермах і виходили до круч, намагаючись розглядіти далекий димок. Інколи їм здавалося, що вони його бачать. Тоді вони зривали з себе кашкети й сорочки і, несамовито вимахуючи ними, вітали інсургентів¹.

Але Петя, хоч як мружився, хоч як напружував зір, правду кажучи, нічого не бачив у пустелі моря.

Тільки один раз в підзорну трубу, яку йому пощастило впросити на хвилинку в одного хлопчика, він розглядив світло-зелений силует тритрубного броненосця з червоним прапорцем на щоглі.

Корабель швидко йшов на захід, у напрямі Румунії.

А на другий день обрії раптом вкрився низьким, темним димом. Це вся чорноморська ескадра йшла по сліду «Потьомкіна».

Рибалки, які припливли з гирла Дунаю на своїх великих чорних човнах, привезли чутку про те, що «Потьомкін» приїшов у Констанцу, де йому довелося здатись румунському урядові. Команда висіла на берег і розійшлася хто куди.

Минуло ще кілька тривожних днів.

І от на світанку обрії знову вкрився димом.

Це йшла назад з Константи в Севастополь чорноморська ескадра, тягнучи на буксирі, як на аркані, схопленого бунтаря.

Порожній, без команди, з машинами, заллятими водою, із спущеним прапором повстання, важко пірнаючи у високій хвилі, «Потьомкін» повільно плив, оповитий тісним конвоєм диму. Він довго йшов мимо високих круч Бессарабії, відкіль мовчки

¹ Інсургент — учасник повстання.

дивились йому вслід робітники з економії, солдати прикордонної охорони, рибалки, наймити... Дивилися доти, поки ескадра не зникла з-перед очей. І знову стало море таким лагідним і тихим, наче його обліляли синьою олією.

Тим часом на степових дорогах з'явились загони кінних стражників, висланих до кордону Румунії ловити втікачів-потьомкінців.

...Петя вирішив на прощання нашвидку скупатись.

Але як тільки хлопчик, розігнавшись, бовтнувся в море і поплив на бок, розштовхуючи холодну воду коричневим, атласним плечем, він одразу забув про все на світі.

Спочатку, перепливши прибережну глибину, Петя доплив до першої мілини. Він вийшов на неї і почав прохажати по коліна у воді, розглядаючи крізь прозору воду виразну луску піщаного дна.

На перший погляд могло здатися, що на дні немає нічого живого. Але треба було тільки добре придивитись, як у брижах піску можна було помітити життя. Там рухались, то з'являючись, то зариваючись у пісок, малесенькі глечики ракамсамітника. Петя дістав з дна один такий глечик і спритно висмикнув з нього ракоподібне — навіть були малесенькі клешні! — тільки молюска.

Дівчатка любили нанизувати ці черепашки на сирову нитку. Виходило прекрасне намисто. Але це було заняття не для чоловіків.

Потім хлопчик помітив у воді медузу і погнався за нею. Медуза висіла прозорим абажуром з китицею таких самих прозорих щупальців. Здавалося, що вона висить нерухомо. Та це тільки здавалося. Тонкі закраїни її товстого купола дихали і хвилювались синьою желатиною каймою, як краї парашута. Щупальці ворушились. Вона косо йшла вглиб, немов почуваючи, що наближається небезпека.

Але Петя наздогнав її. Обережно, щоб не доторкнутись до отруйної кайми, що жалить, наче кропива, хлопчик обома руками схопив медузу за купол і витяг досить важке, але немідне її тіло з води. Він рвучко жбурнув тварину на берег.

Гублячи на льоту відірвані щупальці, медуза гепнулась на мокрий пісок. Сонце одразу засвітилось у її слизі срібною зіркою.

Петя крикнув од захоплення і, кинувшись з мілини вглиб, взявся до свого улюбленого діла — почав пірнати з розплющеними очима.

Яка це була розкіш!

На глибині перед здивовано розплющеними очима хлопчика виник чарівний світ підводного царства. Крізь шар води, збільшені, як у лупу, було виразно видно різнобарвні камінці гравію. Вони вкривали дно, наче брук.

Стебла підводних рослин утворювали казковий ліс, пронизаний зверху каламутно-зеленим промінням сонця, блідого, як місяць.

Серед коріння, рогами розставивши страшні клешні, проворно ліз боком великий старий краб. Він ніс на своїх павучих ногах дуту коробочку спини, вкриту вапняковими бородавками молюсків.

Петя нітрохи його не злякався. Він добре знав, як треба поводитися з крабами. Їх треба сміливо хапати двома пальцями зверху за спину. Тоді краб ніяк не зможе вщипнути.

А втім, краб не зацікавив хлопчика. Хай собі повзе, таке трапляється часто. Весь пляж був всіяний сухими клешнями й багровими шкаралупками спинок.

Значно цікавішими здавались морські коники.

Якраз невелика їх зграйка з'явилася серед водоростей. З точеними мордочками і грудьми — точнісінько як шаховий кінь, тільки з хвостиком, закрученим наперед, вони пливли стоїма, прямо на Петю, розпустивши перетинчасті плавники крихітних підводних драконів.

Мабуть, вони зовсім не сподівалися натрапити в таку ранню годину на мисливця.

Серце хлопчика забилося від радості. У нього в колекції був тільки один морський коник, та й то якийсь зморщений, трухлявий. А ці були великі, гарні, всі як один.

Було б безумством прогавити таку виняткову нагоду.

Петя виринув на поверхню, щоб набрати більше повітря і швидше почати полювання. Але раптом він побачив на кручі батька.

Батько вимахував солом'яним брилем і щось кричав.

Круча була така висока і голос так гучно лунав, що до Петі долетіло тільки розкотисте:

— ...ку-ку-ку-ку!

Проте Петя дуже добре зрозумів значення цього «ку-ку-ку». Воно означало ось що:

— Куди ти подівся, поганий хлопчиську? Я тебе шукаю по всій дачі. Диліжанс жде! Ти хочеш, щоб ми через тебе спізнались на пароплав? Зараз же вилазь з води, шибенику!

Голос батька повернув Петю до гіркого почуття розлуки, з яким він прокинувся сьогодні. І хлопчик закричав так гучно, що в нього задзвеніло у вухах:

— Зараз іду! Зараз!

А в кручах відбилось розкотисте:

— ...аз-аз-аз!..

Петя швидко одягнув костюм просто на мокре тіло — що, треба признатися, було дуже приємно — і став видиратись на гору.

3. В степу

Диліжанс уже стояв на шляху проти воріт. Кучер, вилізши на колесо, прив'язував до даху складані парусинові ліжка від'їжджаючих дачників і круглі кошики з синіми баклажанами, що їх, користуючись з нагоди, відправляли з економії в Акерман.

Маленький Павлик, одягнений для подорожі в новий голубий фартушок, в туго накрохмаленому пікейному капелюшку, схожому на формочку для желе, стояв на безпечній віддалі від коней, глибокодумно вивчаючи всі подробиці їхньої збруї.

Його страшенно дивувало, що ця збруя, справжня збруя справжніх живих коней, зовсім не схожа на збрую його прекрасної картонної конячки Кудлатки. (Кудлатки не взяли з собою на дачу, і вона тепер дожидала свого хазяїна в Одесі).

Мабуть, продавець, який продавав Кудлатку, щось там наплутав!

В усякому разі, треба буде, приїхавши, не забути негайно ж попросити папу вирізати з чого-небудь і пришити до її очей отакі чорні, дуже гарні заслонки — невідомо, як вони називаються.

Згадавши таким чином про Кудлатку, Павлик занепокоївся. Як вона там без нього живе в комірчині? Чи дає їй тьотя вівса й сіна? Чи не од'їли в неї миші хвоста? Правда, хвоста в неї лишилось уже малувато — дві-три волосини та оббивний гвіздок, але все-таки.

Відчуваючи страшну нетерплячку, Павлик висунув набік язика й побіг додому, щоб підігнати папу й Петю.

Та хоч як непокоїла його доля Кудлатки, все ж він ані на хвилину не забував про свою нову дорожню торбинку, що висіла через плече на поворозці. Він міцно тримався за неї обома рученятами.

Там, крім плитки шоколаду й кількох солоних галеток «Капітен», лежала головна його дорогоцінність: скарбничка, зроблена з бляшанки «Какао Ейнем». Там зберігалися гроші, які Павлик збирав, щоб купити велосипед.

Грошей було вже чимало: копійок тридцять вісім — тридцять дев'ять...

Папа й Петя, що наїлись сирого молока з сірим пшеничним хлібом, уже йшли до диліжанса.

Петя обережно піс під пахвою свої коштовності: банку з заспиртованими морськими голками та колекції метеликів, жуків, черепашок і крабів.

Усі троє щиро попрощалися з хазяями, що вийшли провести їх до воріт, сіли в диліжанс і поїхали.

Дорога йшла мимо ферми.

Диліжанс, брязкаючи прив'язаним відром, проїхав повз фруктовий сад, повз альтанку, повз скотний двір і пташник. Нарешті він порівнявся з гарманом, тобто з тим рівним, добре втоптаним майданчиком, на якому молотять і віють хліб. В Середній Росії такий майданчик зветься тік, а в Бессарабії — гарман.

За дорожнім ровом, густо порослим сивою від пилу деревою з безліччю довгастих краплин жовтувато-червоних ягід, зразу починався солом'яний світ гармана. Сирти старої й нової соломи, великі й високі, як будинки, утворювали ціле місто. Тут були справжні вулиці, завулки й тупики. Де-не-де під шаруватими, майже чорними стінами дуже старої соломи, пробиваючись із щільної, наче чавунної землі, палали ізумрудні гнотики пшеничних паростків, надзвичайно чистих і яскравих.

З димаря парового двигуна валував густий опаловий дим. Чути було виюче гудіння невидимої молотарки. Маленькі жінки з вилами ходили на верху нової сирти по коліна в пшеничній соломі.

Тіні від соломи, що її переносили на вилах, літали по хмарі половини, пробитої косими рухливими стовпами сонячного світла. Мигнули мішки, вага, гирі.

Потім пропливла висока купа намолоченого зерна, вкритою брезентом.

І диліжанс виїхав у відкритий степ.

Словом, усе було спочатку так само, як і в минулі роки. Відкрите навколо на десятки верст пустельне поле стерні. Самотня могила. Слюдяний блиск лілових безсмертників. Ховрах, що сів біля своєї нірки. Шматок мотузка, схожого на роздавлену гадюку...

Аж ось раптом спереду здійнявся пил, і повз диліжанс широкою рисою проїхав невеликий загін кінних стражників.

— Стій!

Диліжанс зупинився.

Один вершник під'їхав до диліжанса.

Короткий ствол карабіна стрибав над зеленим погоном з цифрою. Стрибав запарошений, надітий набакир кашкет. Скрипіло і гаряче смерділо шкірою сідло.

Хрипуча морда коня зупинилась на рівні відчиненого вікна. Великі зуби гризли біле залізо мундштука. Трав'янисто-зелена піна капала з чорних, наче гумових, губів. З ніжних, тілесно-рожевих ніздрів вилітало гаряче дихання на пасажирів, що сиділи в диліжансі.

Чорні губи потяглися до солом'яного бриля Петі.

— Кого везеш? — залунав десь угорі голос солдата.

— Дачників на пароплав, — відповів незвичайно тонкий, квапливий, якийсь улесливий голос кучера. — Вони в Акерман їдуть, а там — прямо на пароплав — і в Одесу. Вони тутечки в економії ціле літо жили. З самого початку червня. Тепер вони їдуть назад додому...

— Ану, покаж!

І з цими словами у вікно заглянуло червоне, жовтовусе й жовтоброве солдатське обличчя з добре поголеним підборіддям і з овальною кокардою на зеленій околичці кашкета.

— Хто такі?

— Дачники, — сказав, усміхаючись, батько.

Солдатові, мабуть, не сподобалась ця усмішка і це надто вільне слово «дачники», що здалося йому насмішкою.

— Я бачу, що дачники, — з грубим незадоволенням сказав він. — Мало що дачники! А хто такі — дачники?

Нижня щелепа у батька здригнулась, борідка затіпалась. Збліднувши від обурення, він тремтячими пальцями застебнув на всі гудзики літне пальто, поправив пенсне і різким фальцетом закричав:

— Як ви смієте говорити зі мною таким тоном? Я — викладач середніх учбових закладів, колезький радник Бачей, а це мої діти — Петро і Павло. Ми їдемо в Одесу.

На лобі в батька виступили рожеві плями.

— Винуват, ваше високоблагородіє, — бадьоро сказав солдат, вирячивши майже білі очі, і підніс руку з нагайкою до козирка. — Помилився!

Він, мабуть, страшенно злякався, почувши хоч досі йому й невідомий, але такий грізний цивільний чин — «колезький радник».

Ну його до бога! Ще матимеш неприємності, ще по зубах заробиш!

Він ударив коня шпорами й поскакав.

— Дурень, — сказав Петя, коли солдати були вже далеко.

Батько знову спалахнув.

— Замовкни! Скільки разів я тобі казав, щоб ти не смів вимовляти цього слова! Той, хто часто каже «дурень», найчастіше сам... не дуже розумна людина. Закарбуй це собі на носі.

Іншим разом Петя, звичайно, почав би сперечатись, але тепер він змовк. Він дуже добре розумів душевний стан батька.

Батько, який завжди з дражливою зневагою говорив про чини й ордени, який ніколи не носив форменого віцмундира й ніколи не надівав своєї «Анни третього ступеня», який не визнавав ніяких привілеїв для станів і вперто твердив, що всі жителі Росії є не що інше, як тільки «громадяни», раптом, у пориві роздратування, наговорив хтозна-чого. І кому ж? Першому зустрічному солдатів...

«Викладач середніх учбових закладів»... «Колезький радник»... «Як ви смієте говорити таким тоном»...

«От дурниці! — говорило збентежене обличчя батька.— Ой, як соромно!»

Тим часом кучер, як це завжди буває в усіх довгих поїздах кіньми, в загальній метушні вже встиг загубити батога і ходив по шляху, тицяючи пужалном у сиві від пилу кущики долину над шляхом. Нарешті він його знайшов і прив'язав, затягнувши гудзя зубами.

— А, щоб їм! — сказав він, підходячи до диліжанса.— Їздять оці стражники по всіх дорогах і їздять, тільки людей лякають.

— А чого їздять? — спитав батько.

— Хто їх знає чого. Ловлять когось, чи що. Тут позавчора, верстов за тридцять, економію поміщика Балабанова спалили. Кажуть, якийсь утікач-матрос з «Потьомкіна» підпалив. От вони тепер скрізь їздять і ловлять того втікача-матроса. Він, кажуть, десь тут у степу переховується. Такі діла. Що ж, поїдемо?

З цими словами кучер виліз на своє високе місце, взяв віжки, і диліжанс рушив далі.

Проте, хоч який прекрасний був цей ранок, настрої у всіх був уже зіпсований.

Очевидно, в цьому чудовому світі густого синього неба, вкритого дикими табунами білогривих хмар, у світі лілових тіней, що хвилями перебігають з могили на могилу по степових травах, серед яких вряди-годи забіліє кінський череп або волячі роги, у світі, що був створений, здавалось, виключно для людської радості й щастя,— в цьому світі не все було гарзд.

І про це думали в диліжансі і батько, і кучер, і Петя.

Тільки у Павлика були свої, особливі думки.

Сильно наморщивши круглого кремowego лобика, на який спускався з-під капелюшка акуратно підстрижений чубок, хлопчик сидів, зосереджено дивлячись у вікно карими уважними очима.

— Папа,— сказав він раптом, не зводячи очей з вікна,— папа, а хто цар?

— Тобто як це — хто цар?

— Ну — хто?

— Гм... Людина.

— Та ні ж. Я сам знаю, що людина. Який ти! Не людина, а хто? Розумієш, *хто*?

— Не розумію, чого ти хочеш.

— Я тебе питаю: *хто*?

— От, їй богу... Хто та хто... Ну, коли хочеш,— помазаник.

— Чим помазаник?

— Що-о?

Батько суворо глянув на сина.

— Ну — як: коли помазаник, то чим? Розумієш — *чим*?

— Не говори дурниці!

І батько сердито відвернувся.

4. Водопій

Годині о десятій ранку заїхали у велике, наполовину молдаванське, наполовину українське село напувати коні. Батько взяв Павлика за руку, і вони пішли купувати дині. А Петя залишився біля коней, щоб бути присутнім при водопої.

Кучер підвів коней, що тягли за собою громіздкий вагон диліжанса, до колодязя. Це був так званий «журавель».

Кучер заткнув батога за халяву і піймав дуже довгу палицю, що висіла вертикально, до кінця якої було прикуте на ланцюгу важке дубове цебро. Він почав, перебираючи руками по палиці, опускати цебро в колодязь. Журавель заскрипів. Один кінець величезного коромисла став нахилятися, наче хотів заглянути в колодязь, в той час як другий — з прив'язаним для противаги великим ніздрюватим каменем — легко підіймався вгору.

Петя зліг грудьми на цямрину колодязя і заглянув у нього, як у підзорну трубу.

Кругла шахта, обмурована каменем, вкрита глухим темно-коричневим бархатом цвілі, йшла далеко вглиб. І там, у

холодній темряві, блищав маленький кружечок води з фотографічно чітким відбитком Петиного бриля.

Хлопчик крикнув, і колодязь, як череп'яний глек, наповнився гучним шумом.

Цебро дуже довго йшло вниз, стало зовсім маленьким, а все ніяк не могло дійти до води. Нарешті залунав далекий плюскіт. Цебро пірнуло у воду, захлинулось і пішло вгору.

Важкі краплі падали в воду. Вони стріляли, як пістони.

Довго йшла, піднімаючись, палиця, натерта багатьма руками, як скло, поки нарешті з'явився мокрий ланцюг.

Журавель скрипнув останній раз. Кучер дужими руками підхопив пудове цебро і вилив з нього воду у кам'яне корито. Але перш ніж вилити, напився з нього сам. Після кучера напився й Петя. Якраз у цьому й полягала головна принада водопою.

Хлопчик занурив ніс і підборіддя в прозору, холодну, як лід, воду. Цебро зсередини обросло зеленою бородою баговиння. Щось страшне, майже чарівниче було в цьому цебрі і в цьому баговинні. Щось стародавнє, удільне, лісове, що говорило дитячій уяві про водяний млин, чарівника-мельника, вир і царівну-жабу.

Від крижаної води зразу стало ломити голову. Але день був гарячий. І Петя знав, що біль швидко минеться.

Петя дуже добре знав також, що треба відер вісім-десять для того, щоб напоїти коней. На це потрібно принаймні півгодини. Можна погуляти.

Хлопчик обережно пробрався через чорну, як вакса, грязь біля колодязя, всю покопирсану свинячими ратицями. Потім пішов уздовж водостоку, по лужку, вкритому гусячим пухом.

Водостік привів його до болітця, геть зарослого високим лісом очерету, осоки й бур'яну.

Тут навіть у найдушніший полудень була сутінкова прохолода. Безліч паморочливих запахів різко вдарила в ніс.

Особливий, надзвичайно гострий запах осоки змішувався з солодким, якимось горіховим смородом болиголова, від якого справді починала боліти голова.

Гостролисті кущики німиці, вкриті чорно-зеленими коробочками з м'ясистими колючками і довгими, надзвичайно ніжними і надзвичайно білими смердючими квітками, росли поруч з пасльоном, блекотою і таємничою сон-травою.

На стежці сиділа велика жаба з заплющеними очима, як заворожена, і Петя з усієї сили намагався на неї не дивитись, щоб раптом не побачити на її голові маленької золотої коронки.

Взагалі все здавалось тут завороженим, як у казковому лісі.

Чи не тут десь поблизу блукала худенька оката Оленка, що невтішно оплакувала свого братика Івасика?..

І якби раптом з гушавини вибіг білий баранчик і замакав дитячим тоненьким голосом, то, мабуть, Петя знепритомнів би від страху.

Хлопчик вирішив не думати про баранчика. Але чим більше намагався він не думати, тим більше думав. А чим більше думав, тим ставало йому страшніше одному в чорній зелені цього проклятого місця.

Він з усієї сили зажмурився, щоб не закричати, і кинувся геть з отруйної зарості. Він біг доти, поки не опинився під током невеликого господарства.

За плотом, на якому було почеплено багато череп'яних глечиків, Петя побачив затишний гарман. Посередині його маленької арени, вистеленої свіжою, тільки що з поля, пшеницею, стояла закутана жіночою хусткою по очі дівчинка років одинадцяти в довгій рясній спідниці і короткій ситцевій кофточці з пишними рукавами.

Закриваючись од сонця ліктем і переступаючи босими ногами, вона ганяла на довгій вірьовці по колу двох конячок, запряжених цугом. М'яко розкидаючи копитами соломку, конячки котили за собою по товстому шару блискучої пшениці гранчастий кам'яний коток. Він твердо й безгучно підстрибував.

За кам'яним котком тягнулася досить широка дошка, загнута спереду, як лижа.

Петя знав, що в нижню поверхню цієї дошки врізано багато гострих янтарних кременів, які дуже добре вибивають з колосся зерно.

На цій швидко повзучій дошці, ледве додержуючи рівноваги, хвацько, як на санках, стояв хлопчина Петиних років у розстебнутій полинялій сорочці й картузі козирком на вухо.

Маленька білоголова дівчинка, міцно вхопившись обома рученятами за штанину брата, сиділа у нього коло ніг навпочіпки, як мишка.

По колу бігав дід, підворушуючи дерев'яними вилами пшеницю і підкидаючи її під ноги коням. Баба підрівнювала довгою дошкою на палиці круг, що розповзався і втрачав форму.

Трохи далі, біля скирти, жінка з чорними від сонця, жилавими, як у чоловіка, руками напружено крутила корбу віялки. В круглому отворі барабана миготіли червоні лопаті.

Вітер видмухував з віялки блискучу хмару полови. Вона легко й прозоро, як серпанок, осідала на землю, на бур'ян, долітаючи на город, де над прив'ялою гичкою зовсім достиглих жовто-червоних степових помідорів стовбичило, розкинувши лахміття, опудало в подертому дворянському кашкеті з червоною околичкою.

Тут, на цьому маленькому гармані, як видно, працювала вся селянська сім'я, крім самого хазяїна. Хазяїн, звичайно, був на війні, в Маньчжурії, і, дуже можливо, саме в цей час сидів у гаоляні, а японці стріляли в нього шимозами¹.

Ця бідна забарна молотьба зовсім не схожа була на галасливу, багату, багатолюдну молотьбу, до якої зник Петя в економії. Але й ця скромна молотьба Петі теж здавалась прекрасною. Йому б, наприклад, дуже хотілося покататися на дошці з кременями або хоч би покрутити корбу віялки. І він іншим разом неодмінно попросив би хлопчика взяти його з собою на дошку, але, на жаль, треба було поспішати.

Петя пішов назад.

Він назавжди запам'ятав усі прості, зворушливі подробиці селянської праці: світлий блиск нової соломи; чисто вибілену задню стіну хати; під нею — ганчір'яні ляльки й маленькі висушені гарбузи, так звані таракуцки, ці єдині іграшки селянських дітей, а на верху очеретяної покрівлі — лелеку на одній нозі поруч із своїм великим незграбним гніздом.

Особливо запам'ятав він лелеку, його куций піджачок з пікейною жилеткою, червону палицю ноги (другої, підігнутої ноги зовсім не було видно) і довгий червоний дзьоб, що клацав, як дерев'яне калатало нічного сторожа.

Біля хати з синенькою вивіскою «Волосна управа» стояли прив'язані до стовпчиків ганку трое осідланих кавалерійських коней.

Солдат з шаблею між колінами, в запорошених чоботях сидів на східцях у холодку й курив махорку, закручену в газетний папір.

— Слухайте, що ви тут робите? — спитав Петя.

Солдат ліниво оглянув міського хлопчика з ніг до голови, пустив крізь зуби далеко вбік довгу цівку жовтої слини і байдуже сказав:

— Матроса ловимо.

«Що ж це за таємничий, страшний матрос, який переходить десь тут поблизу, в степу, який підпалює економії

¹ Шимоза — вибухова речовина. Вживається в Японії для артилерійських снарядів.

і якого ловлять солдати? — подумав Петя, спускаючись гарячою, безлюдною вуличкою в балочку, до криниці.— Може, цей страшний розбійник нападає на диліжанси?»

Звичайно, Петя нічого не сказав про свої побоювання батькові і братові. Нащо даремно хвилювати людей? Але сам він вважав за потрібне бути насторожі і передбачливо засунув колекції під лавку, ближче до стіни.

Тільки-но диліжанс рушив і поїхав угору, хлопчик припав до вікна і не відриваючись дивився, чи не покажеться де-небудь з-за повороту розбійник. Він твердо вирішив аж до міста нізащо не залишати свого поста.

Тим часом батько й Павлик, які, очевидно, й не підозрівали про небезпеку, взялися до дині.

В небіленій полотняній наволочці з вишитими по різках чотирма букетами, полинялими від прання, лежав десяток куплених по копійці динь. Батько витяг одну — тверду, сірувато-зелену дубівку, всю вкриту тоненькою сіткою тріщин, і, сказавши: «Ану, покуштуємо цих знаменитих динь», акуратно розрізав її вздовж і розкрив, як писанку. Чудові пахощі наповнили диліжанс.

Батько підрізав нутроці дині складаним ножиком і спритним, сильним рухом вихлюпнув їх у вікно. Потім розрізав диню на тоненькі апетитні скибочки і, поклавши їх на чисту носову хустку, зауважив:

— Здається, непогана динька.

Павлик, що нетерпляче совався на місці, одразу схопив обома рученятами найбільшу скибку і в'ївся в неї по вуха. Він навіть засопів від насолоди, і каламутні краплі соку повисли в нього на підборідді.

А батько акуратно поклав у рот невеликий шматочок, пожував його, солодко примружився і сказав:

— Справді, чудово!

— Смачнюща! — підтвердив Павлик.

Тут Петя, в якого за спиною відбувалися всі ці нестерпні речі, не витримав і, забувши про небезпеку, кинувся до дині.

5. Утікач

Верст за десять до Акермана почалися виноградники. Вже давно і диню з'їли, і лушпайки викинули у вікно. Ставало нудно. Час наближався до полудня.

Легкий вранішній вітер, який своєю свіжістю нагадував, що діло все-таки наближається до осені, зовсім ущух. Сонце

пекло, як у середині липня, навіть якось жаркіше, сухіше, ширше.

Коні ледве тягли громіздкий диліжанс по піску завглибшки принаймні в три чверті аршина. Передні — маленькі — колеса заривались у нього по маточину. Задні — великі — повільно виляли, з хрускотом давлячи сині скойки мідій, що траплялися в піску.

Дрібне борошно пилу душною хмарою огортало подорожніх. Брови й вії стали сивими. Пил хрускотів на зубах.

Павлик вирячував свої світло-шоколадні дзеркальні очі й сильно чхав.

Кучер перетворився на мельника.

А навколо тяглися безконечні виноградники.

Вузлуваті скруті старої лози в точному шаховому порядку вкривали суху землю, сіру від домішки пилу. Здавалось, вони скручені ревматизмом. Вони могли здатися потворними, навіть огидними, якби природа не потурбувалася прикрасити їх чудовим листям благородного, античного малюнка.

Гостро вирізане, вкрите рельєфним візерунком звивистих жил, у бірюзових плямах купоросу, це листя виблискувало медовою зеленню в промінні полуденного сонця.

Молоді пагінки лози міцно обвивалися круг високих тичок. Старі гнулися під вагою грон.

Проте треба було мати гострі очі, щоб помітити ці грона, заховані в листі. Недосвідчена людина могла обійти цілу десятину й не помітити жодного грона, в той час як буквально кожен кущ був обвішаний ними і вони кричали: «Та ось же ми, чудах чоловік! Нас круг тебе пудів з десять. Бери нас, їж! Ех ти, роззява!» І раптом роззява помічав під самісіньким носом одне грона, потім друге, потім третє... поки весь виноградник навколо не загориться гронами, що з'явилися немов у казці.

Але Петя знався на цих справах. Виноградні грона відкривалися йому зразу. Він не тільки помічав їх одразу, але навіть визначав їх сорт на ходу диліжанса.

Було безліч сортів винограду.

Великий світло-зелений «чаус» з мутними кісточками, які видно було крізь товсту шкіру, висів довгими пірамідальними гронами по два, по три фунти. Досвідчене око ніяк не сплутало б його, наприклад, з «дамськими пальчиками», теж світло-зеленими, але більш довгастими й глянсуватими.

Ніжна лікувальна «шасла» майже нічим не відрізнялась від «рожевого мускату», але яка була між ними різниця! Круглі ягідки «шасли», стиснені в маленьке гарненьке грона

так тісно, що втрачали форму й ставали майже кубиками, яскраво відбивали в своїх медово-рожевих пухирцях сонце, в той час як ягідки «рожевого мускату» були вкриті мутним, аметистовим пилком і сонця не відбивали.

Але всі вони — і синьо-чорна «ізабелла», і «чаус», і «шасла», і «мускат» — були такі спокусливі в своїй стиглій, прозорій красі, що навіть перебірливі метелики сідали на них, як на квіти, сплутуючи свої вусики з зеленими вусиками винограду.

Іноді серед лози траплявся курінь. Поруч з ним завжди стояла діжка з купоросом, поплямована дірчастою лазурною тінню яблуні або абрикоса.

Петя заздро дивився на затишний солом'яний курінь. Він дуже добре знав, як приємно буває сидіти в такому курені на сухій, гарячій соломі у душній післяобідній тіні.

Нерухома духота насичена пряними пахощами чебрецю і кмину. Ледь чутно тріщать підсихаючі стручки мишачого горошку. Хороше!

Кущі винограду дрижали й струменіли, обліті повітряним склом спеки.

І над усім цим блідо синіло майже знебарвлене спекою, закурене степове небо.

Чудово!

І раптом трапилась пригода, така несподівано швидко, що важко було навіть зміркувати, що трапилось спочатку і що потім.

В усякому разі, спочатку пролунав постріл. Але це не був добре знайомий, нестрашний гучний постріл з дробовика, що так часто лунає на виноградниках. Ні. Це був зловісний, жахливий гуркіт трилінійної гвинтівки казенного зразка.

Одночасно з ним на дорозі показався кінний стражник з карабіном у руках.

Він ще раз націлився в глибину виноградника, але, видно, передумав стріляти. Він опустив карабін поперек сідла, стиснув коня шпорами, пригнувся і стрибнув через канаву й високий вал прямо у виноградник. Прибивши зверху кашкет, він помчав, ламаючи виноградні кущі, навпростець і швидко зник з очей.

Диліжанс їхав далі.

Деякий час навкруги було порожньо.

Раптом позаду, на валу виноградника, в одному місці захиталась дереза. Хтось стрибнув у рів, потім видерся з рову на шлях.

Моторна постать людини, захована в хмарі густого пилу, кинулась наздоганяти диліжанс.

Мабуть, кучер помітив її зверху раніше за всіх. Проте, замість придержати коні, він, навпаки, підвівся на передку і цосили закрутив над головою батоном. Коні зірвалися вскачки.

Але невідомий встиг уже скочити на підніжку і, відчинивши задні двері, заглянув у диліжанс.

Він важко дихав, майже задихався.

Це був кремезний чоловік з молодим, блідим від переляку обличчям і карими, чи то веселими, чи то на смерть переляканими очима.

На його круглій, їжаком стриженій великій голові незграбно сидів новенький люстриновий картузик з гудзичком, які носять майстри в свята. І в той же час під його тісним піджаком було видно вишивану наймитську сорочку, отже разом з тим він був ніби і наймит.

Але товсті гвардійського сукна штани, бархатисті від пилу, вже ніяк не пасували ні майстровому, ні наймитові. Одна штанина закотилася і відкрила руду халяву грубого флотського чобота з подвійним швом.

«Матрос!» — майнула в Петі страшна думка, і тут же на кулаку невідомого, що держався за ручку дверей, жахаючись, хлопчик виразно побачив голубий витатуюваний якір.

Тим часом невідомий, очевидно, був збентежений своїм раптовим вторгненням не менш за самих пасажирів.

Побачивши остовпілого від здивування пана в пенсне і двох переляканих дітей, він беззвучно заворушив губами, наче хотів привітатися або попросити пробачення.

Але, крім кривої, соромливої посмішки, у нього нічого не вийшло.

Нарешті він махнув рукою і вже хотів був стрибнути з підніжки назад на дорогу, коли раптом попереду показався роз'їзд. Невідомий обережно виглянув з-за кузова диліжанса, побачив у пилу солдатів, швидко вскочив усередину карети і зачинив за собою двері.

Він благаючими очима глянув на пасажирів, потім, не кажучи ні слова, став рачки і, лякаючи Петю, поліз під лавку, прямо туди, де були сховані колекції.

Хлопчик розпачливо глянув на батька, але той сидів зовсім нерухомо, з байдужим обличчям, трохи блідий, рішуче виставивши наперед борідку. Склавши на животі руки, він нервово крутив великими пальцями — один навколо другого.

Весь його вигляд свідчив: нічого не трапилось, ні про що

не треба розпитувати, а треба сидіти на своєму місці, ніби нічого й не сталося, і їхати.

Не тільки Петя, але навіть маленький Павлик зрозуміли батька одразу.

Нічого не помічати! В такому становищі це було найпростіше і найкраще.

Щодо кучера, то про нього нічого було й казати. Він похльоскував собі коней, навіть не обертаючись.

Словом, це була якась дуже чудна, але одностайна змова мовчання.

Роз'їзд порівнявся з диліжансом.

Кілька солдатських облич заглянули у вікна. Але матрос уже лежав глибоко під лавкою. Його зовсім не було видно.

Мабуть, солдати не знайшли нічого підозрілого в цьому мирному диліжансі з дітьми й баклажанами. Не зупиняючись, вони проїхали мимо.

Принаймні з півгодини всі мовчали. Матрос нерухомо лежав під лавкою. Навколо все було спокійно.

Нарешті спереду, в рідкій зелені акацій, показався ряд крайніх будинків міста.

Тоді батько перший порушив мовчання. Байдуже дивлячись у вікно, він сказав, наче сам до себе, але разом з тим навмисно голосно:

— Ого! Здається, ми під'їжджаємо. Уже видно Акерман. Яка страшена спека! На шляху — ні душі.

Петя зразу розгадав хитрість батька.

— Під'їжджаємо! Під'їжджаємо! — закричав він.

Він схопив Павлика за плечі й почав підштовхувати його до вікна, фальшиво-збуджено кричачи:

— Дивись, Павлику, дивись, яка гарненька пташка летить!

— Де летить пташка? — спитав Павлик, з цікавістю висуваючи язика.

— Господи, який ти дуренький! Он же вона, он!

— Я не бачу.

— Значить, ти сліпий.

В цей час ззаду почувся шурхіт, і одразу грюкнули двері. Петя швидко обернувся. Але все навколо було як і раніше. Тільки вже не стримів з-під лавки чобіт.

Петя стурбовано заглянув під лавку: чи цілі колекції.

Коробки були цілі. Все гаразд.

А Павлик все метушився коло вікна, намагаючись побачити пташку.

— Де ж пташка? — пхивкав він, кривлячи ротика. — Покажіть пташку! П-е-тько, де ж пта-а-шка?

— Не рюмсай! — поважно сказав Петя.— Нема пташки. Полетіла. Причепився!

Павлик тяжко зітхнув і, зрозумівши, що його просто одурили, почав здивовано заглядати під лавку. Там нікого не було.

— Папа,— нарешті сказав він тремтячим голосом,— а де ж дядя? Куди він подівся?

— Не патякай! — суворо відповів батько.

І Павлик сумно замовк, думаючи над таємничим зникненням пташки і не менш таємничим зникненням дяді.

Колеса застукотіли по брукові.

Диліжанс в'їхав у тіняву вулицю, обсажену акаціями.

Замиготіли сірі криві стовбури телефонних стовпів, червоно-черепичні й голубі бляшані дахи; вдалині на хвилину показалась одноманітна вода лиману.

У тіні пройшов морозивник у малиновій сорочці з своєю діжечкою на голові.

Судячи по сонцю, часу вже було більш як година. А пароплав «Тургенев» відходив о другій.

Батько вирішив, не зупиняючись у готелі, їхати просто на пристань, відкіль якраз витік дуже довгий і товстий пароплавний гудок.

6. Пароплав «Тургенев»

Не слід забувати, що описувані в цій книжці події відбувалися на самому початку двадцятого століття. А пароплав «Тургенев» навіть на той час був уже судном досить застарілим.

Досить довгий, але вузький, з двома колесами, червоні лопаті яких видно в прорізах круглого кожуха, з двома трубами, він більше нагадував великий катер, ніж маленький пароплав.

Але Петі він завжди здавався чудом кораблебудування, а поїздка на ньому з Одеси в Акерман уявлялася принаймні подорожжю через Атлантичний океан.

Квиток другого класу коштував дорогоувато: один карбованець десять копійок. Купували два квитки. Павлик їхав безплатно.

Та все ж їхати на пароплаві було значно дешевше, а головне, набагато приємніше, ніж теліжитись тридцять верст у задушливій куряві на так званому «овідіопольці». Овідіопольцем називався деренчливий єврейський скіпаж з кучером

у подертому містечковому лапсердаку, хвацько підперезаному червоним візницьким поясом. Взявши п'ять карбованців і спробувавши їх на зуб, рудий понурий візник з вічно хворими рожевими очима вимотував душу з пасажирів, через кожні дві верстви даючи вівса своїм напівмертвим від старості шкапам.

Тільки-но зайняли місця і розіклали речі в спільній каюті другого класу, як Павлик, розморений духотою і дорогою, почав куняти. Його одразу довелося покласти спати на чорний клейончатий диван, напечений сонцем, що світило в чотирикутні вікна.

Хоч ці вікна й були оббиті яскраво начищеною міддю, проте вони дуже псували враження.

Як відомо, на пароплаві обов'язково мають бути круглі ілюмінатори, які під час шторму треба «задраювати».

В цьому відношенні куди краще було в носовій каюті третього класу, де були справжні ілюмінатори, хоч і не було м'яких диванів, а тільки прості дерев'яні лавки, як на конці.

Але в третьому класі їздити вважалось «непристоїно» такою ж мірою, як у першому класі «кусалося».

За своїм громадянським становищем сім'я одеського вчителя Бачея належала якраз до середньої категорії пасажирів, саме другого класу. Це було настільки ж приємно і зручно в одному випадку, наскільки незручно і принизливо — в другому. Все залежало від того, в якому класі їдуть знайомі.

Тому пан Бачей всіляко уникав виїжджати з дачі в компанії з багатими сусідами, щоб не зазнати зайвого приниження.

Був якраз у розпалі сезон помідорів і винограду. Вантаження тривало страшенно довго.

Петя кілька разів виходив на палубу, щоб дізнатися, чи скоро нарешті відчалять. Але щоразу здавалося, що справа не посувається. Вантажники йшли безконечною низкою по трапу, один за одним, з ящиками і кошиками на плечах, а вантажу на пристані все не меншало.

Хлопчик підходив до помічника капітана, що наглядав за вантаженням, терся біля нього, ставав поруч, заглядав зверху в трюм, куди обережно спускали на ланцюгах бочки з вином — одразу по три, по чотири штуки, зв'язані докупі.

Часом він ніби ненароком навіть зачіпав помічника капітана ліктем. Спеціально, щоб звернути на себе увагу.

— Хлопчику, не плутайся під ногами, — з байдужою досадою говорив помічник капітана.

Але Петя на нього не ображався. Петі важливо було якось почати з ним розмову.

— Слухайте, скажіть, будь ласка: скоро ми поїдемо?

— Скоро.

— А коли скоро?

— Як навантажимо, так і поїдемо.

— А коли навантажимо?

— Тоді, коли поїдемо.

Петя удавано реготав, бажаючи підлабузнитись до помічника.

— Ні, скажіть серйозно: коли?

— Хлопчику, тікай з-під ніг!

Петя відходив жваво й незалежно, наче між ними не трапилось ніяких неприємностей, а просто так — поговорили й розійшлись.

Він знову починав, поклавши підборіддя на поручень, розглядати до нудоти набридлу пристань.

Крім «Тургенева», тут вантажилось ще багато барж.

Вся пристань була заставлена підводами з пшеницею. З сухим, шовковим шелестом текло зерно дерев'яними жолобами у квадратні люки трюмів.

Біле палюче сонце з нещадною нудьгою стояло над цим закуреним майданом, позбавленим найменших ознак поезії і краси.

Все, все здавалось тут стомлюючим і потворним.

Чудові помідори, що так гаряче й привабливо блищали в тіні прив'ялого листя на городах, тут були запаковані в тисячі одноманітних ґратчастих ящиків.

Найніжніші сорти винограду, кожне гроно якого здавалось на винограднику витвором мистецтва, були сяк-так втиснені в грубі лозові кошики і нашвидку обшиті рядниною з ярликами, заляпанними клейстером.

З таким трудом вирощена й оброблена пшениця — дорідна, янтарна, просякнута всіма запахами гарячого поля, — лежала на брудному брезенті, і по ній ходили в чоботях.

Серед мішків, ящиків і бочок походжав акерманський родовий у білому кітелі чортової шкіри, з оранжевим револьверним шнуром на чорній шиї і з великою шаблею.

Від нерухомої річкової спеки, від пилу, від млявого, але безперервного гомону повільного вантаження Петю змагав сон.

Хлопчик ще раз, про всяк випадок, підійшов до старшого помічника взнати, чи скоро нарешті поїдемо, і ще раз дістав відповідь, що як навантажимо, так і поїдемо, а навантажимо тоді, коли поїдемо.

Позіхаючи і сонно думаючи про те, що, очевидно, все на світі товар: і помідори — товар, і баржі — товар, і хатки на

земляному березі — товар, і лимонно-жовті скирти біля цих хаток — товар, і, дуже можливо, навіть вантажники — товар, Петя поплентався в каюту, примостився біля Павлика. Він навіть не помітив, як заснув, а коли прокинувся, виявилось, що пароплав уже йде.

Кабюта якось незрозуміло змінилася. В ній стало набагато світліше. По стелі біг дзеркальний відбиток хвилі.

Машина працювала. Чути було покvapливий шум коліс.

Петя прогавив найцікавіший момент відплиття — прогавив третій гудок, команду капітана, прибирання трапа, віддачу кінців... Це було тим більш жахливо, що ні папи, ні Павлика в каюті не було. Значить, вони бачили все.

— Чого ж ви мене не розбудили? — закричав Петя, почувачи себе обкраденим уві сні.

Кинувшись з каюту на палубу, він боляче забив ногу об гострий мідний поріг. Але навіть не звернув уваги на такі дрібниці.

— Окаянні, окаянні!

Проте Петя даремно так хвилювався.

Пароплав хоч справді вже відчалив від пристані, але ще йшов не прямим курсом, а тільки завертав. Отже, найцікавіше ще не відбулося.

Ще мав бути і «малий хід вперед», і «самий малий хід вперед», і «стоп», і «задній хід», і «самий малий задній», і ще багато захоплюючих речей, відомих хлопчикові досконально.

Пристань віддалялася, ставала маленькою, поверталася.

Пасажири, яких раптом десь набрався повний пароплав, стовпились, навалившись на один борт. Вони ще махали хустками й капелюхами так гаряче й розпачливо, немов вирушали хтозна-куди, на край світу, в той час як насправді виїжджали тільки на тридцять верст по прямій лінії.

Але такі вже були традиції морської подорожі і палкий темперамент людей півдня.

Переважно це були пасажири третього класу і так звані «палубні», що містилися на нижній носовій палубі, коло трюму. Вони не мали права перебувати на верхніх палубах, призначених виключно для «чистої» публіки першого і другого класів.

Петя побачив батька й Павлика на верхній палубі. Вони завзято махали капелюхами.

Тут же був капітан і весь екіпаж корабля: старший помічник і два босих матроси. З усієї команди тільки капітан і один матрос по-справжньому керували пароплавом. Старший помічник і другий матрос продавали квитки. З різнокольоро-

вими рулонами і зеленою дротяною касою, схожою на ті, що найчастіше бувають у пекарнях, вони обходили пасажирів, які не встигли купити квитки на пристані.

Капітан віддавав команду, походжаючи впоперек палуби — між двома мостиками на крилах пароплава. В цей час матрос перед очима у здивованих пасажирів дивився на мідний казан великого компаса і крутив колесо штурвала, зрідка допомагаючи собі босою ногою. При цьому штурвал страшенно скрипів, і стернові ланцюги з гуркотом повзли назад і вперед вздовж борту, щохвилини ладні обірвати шлейфи у необережних дам.

Пароплав ішов заднім ходом, повільно повертаючи.

— Право на борт! — не звертаючи найменшої уваги на пасажирів, що з пошаною обступили компас, кричав капітан стерновому хрипким гірчичним голосом ненажери і грубіяна. — Право на борт! Ще правіше! Ще трошечки! Ще трошечки! Добре. Так держати!

Він перейшов на правий місток, відкрив накривку рупора, труба якого була проведена вниз, і постукав ногою по педалі. В надрах пакетбота задзеленчав дзвінок. Пасажири з пошаною підвели брови і мовчки Perezирнулися. Вони зрозуміли, що капітан подзвонив у машинне відділення.

Що робити? Бігти на місток дивитись, як говоритиме капітан у рупор, чи залишатися біля матроса й компаса? Петя ладен був розірватися.

Але рупор переважив.

Хлопчик схопив Павлика за руку й поволік його до містка, збуджено кричачи не без таємного наміру здивувати двох незнайомих, але прекрасних дівчаток своєю обізнаністю на морських справах:

— Дивись, Павлику, дивись, зараз він говоритиме в рупор: «Передній хід».

— Малий хід назад! — сказав капітан у трубку.

І зараз же внизу задзеленчав дзвінок. Це означало, що команду прийнято.

7. Фотографічна картка

Ось уже й Акерман зник з очей. Не стало видно руїн старовинної турецької фортеці. А пароплав ішов та й ішов незмірно широким дністровським лиманом, і здавалося — кінця краю не буде некрасивій кофейній воді, облитій оловом сонця. Вода була така каламутна, що тінь пароплава лежала на ній, як на глині.

Подорож і досі ніби й не починалась. Змучені лиманом, усі ждали виходу в море.

Нарешті години через півтори пароплав став виходити з гирла лиману.

Петя припав до борту, боячись пропустити найменшу подробицю цієї врочистої хвилини. Вода помітно посвітлішала, хоч усе ще була досить брудна.

Хвиля пішла вища й більша. Червоні палиці буйків, що показували фарватер, стирчали з води, розгойдуючись гостро-верхими грибками головок.

Іноді вони пропливали так близько від борту, що Петя виразно бачив усередині цих гратчастих грибків залізну клітку, в яку вночі вставляють ліхтар.

«Тургенев» випередив кілька чорних рибальських човнів і два дубки з круто надутими темними парусами.

Човни загойдалися, підняті й опущені хвилею, що її залишив пароплав.

Мимо горячого піщаного мису Кароліно-Бугаз з казармою і щоглою прикордонного пункту широка водяна дорога, позначена двома рядками буйків, виводила у відкрите море.

Капітан щохвилини заглядав у компас, особисто показуючи стерновому курс.

Справа була, мабуть, серйозна.

Вода стала ще світліша. Тепер вона була виразно розведена чистою голубуватою морською водою.

— Середній хід! — сказав капітан у рупор.

Попереду, різко відділяючись од жовтої води лиману, лежала чорно-синя смуга волохатого моря.

— Малий хід!

Відтіль било свіжим вітром.

— Самий малий!

Машина майже перестала дихати. Лопаті ледь-ледь ляпали по воді. Плоский берег тягнувся так близько, що, здавалося, до нього дуже легко дійти вбрід.

Маленький сліпучо-білий маячок прикордонного пункту; висока його щогла, нарядно оздоблена гірляндами різнобарвних морських прапорів, відхилених дужим бризом в один бік; канонерка, що низько сиділа в очеретах; фігурки солдатів прикордонної охорони, що прали білизну в мілкій кришталевій воді,— все це, яскраво освітлене сонцем, майже безшумно посувалося повз пароплав, чітко й прозоре, як перевідна картинка.

Близька присутність моря повернула світові свіжість і чистоту, наче одразу звіяла з пароплава і пасажирів весь пил.

Навіть ящики й кошики, що були досі огидно-нудним товаром, поволі перетворювались на вантаж і, в міру наближення до моря, стали, як це й належить вантажеві, легенько поскрипувати.

— Середній хід!

Прикордонний пункт був уже за кормою, обертався, відходив у далечінь. Чиста темно-зелена глибока вода оточувала пароплав. Тільки-но він увійшов у неї, його зразу загойдало, обдало водяним пилом дужого вітру.

— Повний хід!

Чорні клуби сажі густо повалували з хрипучих труб. Коса тінь лягла на кормовий тент.

Очевидно, не дуже легко було старенькій машині боротися з сильною хвилею відкритого моря. Вона почала дихати важче.

Розмірено заскрипіла стара обшивка. Якір під бушпритом кланявся хвилі.

Вітер уже встиг зірвати чийогось солом'яного бриля, і він відпливав за кормою, гойдаючись на широкій смузі піни.

Чотири сліпих євреї в синіх окулярах один за одним піднімались по трапу, придержуючи котелки.

Сівши на лавці верхньої палуби, вони поривчасто вдарили в смички.

Нестерпно фальшиві звуки вальсу «На сопках Маньчжурії» зараз же змішалися з тяжкими зітханнями старої машини.

З розмайними фалдами фрака пробіг угору по тому ж трапу один з двох пароплавних офіціантів у порівняно білих нитяних рукавичках. З спритністю фокусника він вимахував малесеньким підносином з паруючою пляшкою «лимонаду-газес».

Так почалося море.

Петя вже встиг облазити весь пароплав. Він з'ясував, що підходящих дітей нема і завести приемне знайомство майже нема з ким.

Спочатку, правда, була деяка надія на тих двох дівчаток, перед якими Петя так невдало показав свої морські знання.

Але ця надія не справдилась.

Насамперед дівчатка їхали в першому класі і зразу ж дали зрозуміти, заговоривши з гувернанткою по-французьки, що хлопчик з другого класу — їм не рівня.

Потім одну з них, зараз же як вийшли в море, закачало, і вона — Петя бачив це в незачинені двері — лежала на оксамитному дивані в неприступно розкішній каюті першого класу і смоктала лимон, а це було страшенно противно.

І, нарешті, дівчинка, яка залишилася на палубі, незважаючи на свою безперечну вроду й елегантність (на ній було коротке пальтечко з золотими гудзиками з якорями і матроська шапочка з червоним французьким помпоном), була нечувана каприза і плаксійка. Вона без кінця сперечалася з своїм батьком, високим, надзвичайно флегматичним паном у бакенбардах і крилатці. Він був як дві краплі води схожий на лорда Гленарвана з книжки «Діти капітана Гранта».

Між батьком і дочкою весь час відбувався такий діалог:

— Папа, мені хочеться пити.

— Хочеться, перехочеться, перетерпиться,— флегматично відповідав «лорд Гленарван», не відриваючись од морського бінокля.

Дівчинка вередливо тупала ногою і підвишеним тоном повторювала:

— Мені хочеться пити!

— Хочеться, перехочеться, перетерпиться,— ще спокійніше говорив батько.

Дівчинка з упертою злістю повторювала:

— Папа, мені хочеться пити! Папа, мені хочеться пити!

Папа, мені хочеться пити!

Слина кипіла на її злих губах. Вона нудно тягла голосом, що міг у кого завгодно вимотати душу:

— Па-а-апа-а, мені-і-і хочеться п-и-и-ити.

На це «лорд Гленарван» ще байдужіше відповідав, не поспішаючи й не підвищуючи голосу:

— Хочеться, перехочеться, перетерпиться.

Це був страшний поєдинок двох упертих, що почався ще мало не в Акермані.

Звичайно, ні про яке знайомство нічого було й думати.

Тоді Петя знайшов собі цікаву розвагу: він почав ходити слідом за одним пасажиром. Куди пасажир — туди й Петя.

Це було дуже цікаво, тим більше що пасажир уже давно звернув на себе увагу хлопчика тим, що поведився якось чудно.

Може, інші пасажирини нічого не помітили. Але Петя помітив одну річ, яка сильно вразила його.

Річ у тім, що пасажир їхав без квитка. А тим часом старший помічник прекрасно це знав. Проте він чомусь не тільки нічого не говорив чудному пасажирові, а й мовчки дозволяв йому ходити куди завгодно, навіть у каюту першого класу.

Петя добре бачив, що трапилось, коли старший помічник підійшов до чудного пасажира з своєю дротяною касою.

— Ваш квиток,— сказав старший помічник.

Пасажи́р щось шепнув йому на вухо. Старший помі́чник кивнув головою і мовив:

— Будь ласка.

Після цього ніхто вже більше не турбував чудного пасажи́ра. А він почав проходжатись по всьому пароплаву, заглядаючи скрізь: в каюти, в машинне відділення, в буфет, в убірально́ю, в трюм.

Хто ж він був?

Помі́щик? Ні. Помі́щики так не одягались і так не поводитись.

У бессарабського помі́щика обов'язково був парусиновий пи́ловик і білий дорожній картуз з козирком, заялуженим пальцями. Потім кукурудзяні степові вуса і невелика плетена корзинка з висячим замком. У ній обов'язково був ящикок копченої скумбрії, помідори, бринза і дві-три кварта́ білого молодого вина в зеленій пляшці.

Помі́щики їхали задля економності в другому класі, тримались всі вкупі, з каюти не виходили і весь час закушували або грали в карти.

Петя не бачив у їхній компанії чудного пасажи́ра.

На ньому, правда, був літній картуз, але зате не було ні пи́ловика, ні корзинки.

Ні, звичайно, це був не помі́щик.

Може, він якийсь чиновник з пошти або вчитель?

Навряд.

Хоч у нього й була під піджаком чесучева сорочка з виложистим коміром і замість галстука висів шнурок з помпончиками, але зате ніяк не пасували закручені догори, чорні, як вакса, вуса і виголене підборіддя.

І вже зовсім не пасувало ні до якої категорії пасажи́рів небувалої величини димчасте пенсне на м'ясистому вульгарному носі з ніздрями, повними волосся.

І потім ці штани у вузьку смужку і скороходівські сандалії, надіті на товсті, білі, якісь казенні шкарпетки.

Ні, тут таки щось було негаразд.

Засунувши руки в кишені,— що, треба сказати, було йому якнайсуворіше заборонено,— Петя незалежно походжав за чудним пасажи́ром по всьому пароплаву.

Спочатку чудний пасажи́р постояв у вузькому проході біля машинного відділення, поруч з кухнею.

З кухні тхнуло гірким чадом кухмістерської, а з відкритих відтулин машинного відділення віяло гарячим вітром, насиченим запахом перегрітої пари, заліза, окропу і мастила.

Скляна рама люка була трохи піднята. Можна було зверху заглянути в машинне відділення, що Петя з насолодою і зробив.

Він знав цю машину, як свої п'ять пальців. Але щоразу вона викликала захоплення. Хлопчик ладен був дивитися на її роботу годинами.

Хоч усі знали, що машина застаріла, нікуди негодяща і так далі, проте, навіть і така, вона вражала своєю неймовірною нищівною силою.

Сталеві шатуни, облиті затужавілим зеленим мастилом, гасали туди й назад з дивовижною легкістю при їхній стопу-довій вазі.

Жарко шаркали поршні. Пурхали литі кривошипи. Мідні диски ексцентриків швидко і нервово терлись один об одного, таємничо впливаючи на майже непомітну копітку діяльність скромних, але дуже важливих золотників.

І над усім цим запаморочливим хаосом домінував величезний маховик, що крутився на перший погляд повільно, а коли придивитися, то з неймовірною швидкістю, здіймаючи рівний, гарячий вітер.

Страшно було дивитись, як машиніст ходив серед усіх цих неблаганно-рухливих суглобів і, нагинаючись, прикладав до них довгий носик своєї маслянки.

Але найдивнішим в усьому машинному відділенні була єдина на весь пароплав електрична лампочка.

Вона висіла під бляшаною тарілкою, в грубому дротяному наморднику. (Яка ж вона була несхожа на теперішні, сліпучо яскраві півватні електричні лампи!)

В її почорнілій склянці ледь світилася до червоного розжарена дротяна петелька, що дрібно тремтіла від струсів пароплава.

Але вона здавалася чудом. Вона поєднувалась з чарівним словом «Едісон», яке в свідомості хлопчика давно вже втратило значення прізвища й набуло таємничого значення явища природи, як-от «магнетизм» або «електрика».

Потім чудний чоловік не поспішаючи обійшов нижні палу-би. Хлопчикові здалося, що незнайомий непомітно, але дуже уважно оглядає пасажирів, які примостилися на своїх вузлах і корзинах круг щогли, коло бортів, серед вантажу.

Петя готовий був іти в заклад,— між іншим, закладатись теж категорично заборонялось,— що цей чоловік потай когось розшукує.

Незнайомий досить безцеремонно переступав через сонних молдаван. Він протовплювався крізь групи євреїв, що обідали

маслинами. Він крадькома підіймав краї брезенту, яким накріті були ящики з помідорами.

Якийсь чоловік спав на дошках палуби, прикривши щоку картузиком і припавши головою до тієї мотузяної подушки, яку звичайно опускають з борту, щоб пом'якшити удар паролава об пристань.

Він лежав, розкинувши уві сні руки і зовсім по-дитячому підібгавши ноги.

Раптом хлопчик ненароком глянув на ці ноги в закочених штанах і остовпів: на них були добре знайомі флотські чоботи з рудими халявами.

Не було сумніву, що саме ці чоботи Петя бачив сьогодні під лавкою диліжанса.

Але коли навіть це й було звичайним збігом, то вже в усякому разі не могло бути збігом інше, що побачив Петя. На руці у сплячого, якраз на тому самому м'ясистому трикутнику під великим і вказівним пальцями. Петя виразно розглядив маленький голубий якір.

Хлопчик мало не крикнув від несподіванки.

Але стримався: він помітив, що вусатий пасажир теж звернув увагу на сплячого.

Вусатий пройшов кілька разів мимо, намагаючись заглянути в обличчя, прикрите картузиком. Але це йому ніяк не вдавалось. Тоді він, проходячи мимо, ніби ненароком наступив сплячому на руку.

— Звиняйте!

Той здригнувся. Він сів, злякано озираючись нічого не розуміючими, заспаними очима.

— Га? Що таке? Куди? — безтямно бурмотів він і тер кулаком щоку, на якій відтиснувся кораловий рубець каната.

Це був він, той самий матрос!

Петя заховався за виступ трюму і, затамувавши подих, почав стежити, що буде далі.

Проте нічого особливого не сталося. Ще раз попросивши пробачення, вусатий пішов далі, а матрос перевернувся на другий бік, але вже не спав, а роззирався тривожно і, як здалося Петі, з якоюсь нетерплячою досадою.

Що робити? Бігти до папи? Розказати все старшому помічникові?

Ні, ні!

Петя добре запам'ятав поведінку батька в диліжансі. Певно, в усій цій пригоді було щось таке, про що нікому не треба говорити, нікого не треба розпитувати, а мовчати, удаючи, що нічого не знаєш.

Тоді хлопчик вирішив відшукати вусатого й подивитися, що він робить. Він знайшов його на майже порожній палубі першого класу. Той стояв, прихилившись до рятувального човна, туго обтягнутого зашнурованим брезентом.

Під рубкою шуміло невидиме колесо, збурюючи майже чорну воду, вкриту великим мереживом піни. Шуміло, як на млині. Вже досить довга тінь пароплава швидко линула по яскравих хвилях, які чим далі від пароплава, тим ставали синіші.

За кормою розвівався просвічений сонцем біло-синьо-червоний торговельний прапор. За пароплавом, розширяючись і танучи, далеко йшла широка, немов на масницю, санна, добре в'їжджена дорога.

Ліворуч уже починався високий глинистий берег Нової Росії.

А вусатий тримав у руці і крадькома розглядав якусь річ.

Петя непомітно підійшов ззаду, став навшипиньки і побачив її. Це була невеличка, так званого візитного формату, фотографічна картка матроса в повній формі, в хвацько збитій набакир безкозирці, з написом на стрічці: *«Князь Потемкин-Таврический»*.

Матрос був не хто інший, як той самий, з якорем на руці.

І тут же, незрозуміло для самого себе, Петя раптом цілком ясно збагнув, що саме було дивного у зовнішності вусатого: вусатий, так само, як і той, з якорем, теж був *переодягнений*.

8. «Людина за бортом!»

Вітер віяв свіжий, попутний. Щоб допомогти машині й надолужити час, прогаяний на вантаження, капітан наказав поставити парус.

Ніяке свято, ніякі подарунки не викликали б у Петі такого захоплення, як ця дрібниця.

Проте добра мені дрібниця!

Зразу на одному пароплаві, в один і той же час — і машина, і парус! І пакетбот, і фрегат одночасно!

Я думаю, що й ви, товариші, захопилися б, якби вам раптом припало щастя покататися по морю на справжньому пароплаві, та, крім того, ще й під парусом.

Навіть і в ті часи парус ставили тільки на зовсім старих пароплавах, та й то дуже рідко. А тепер цього й зовсім ніколи не трапляється. Отже легко собі уявити, як переживав цю подію Петя.

Звичайно, хлопчик зразу ж забув і про вусатого, і про втікача. Він, як зачарований, стояв на носі, не зводячи очей з босого матроса, який досить ліниво порався коло люка, витягаючи акуратно складений парус.

Петя прекрасно знав, що це клівер. Проте він підійшов до старшого помічника, що допомагав — бо не було більше матросів — ставити парус.

— Слухайте, скажіть, будь ласка, це клівер?

— Клівер,— досить непривітно відповів старший помічник.

Та Петя на нього анітрохи не образився. Він прекрасно розумів, що справжній морський вовк обов'язково мусить бути трохи грубий. Бо що ж це за моряк?

Петя, з стриманою усмішкою переваги, глянув на пасажирів і знову трохи недбало, як рівний до рівного, звернувся до старшого помічника:

— А скажіть, будь ласка, які ще бувають паруси? Здається, грот і фок?

— Хлопчику, не плутайся під ногами,— сказав помічник з таким виглядом, наче в нього раптом почав боліти зуб,— іди звідси з богом у каюту до мамаші.

— У мене мама вмерла,— з сумною гордістю відповів Петя грубіянові.— Ми ідемо з папою.

Але старший помічник нічого на це не сказав, і розмова припинилась.

Нарешті поставили клівер.

Пароплав побіг ще швидше.

Уже відчувалося, що недалеко Одеса. Попереду з'явилась біла коса Сухого лиману. Низька його вода була така густа, синя, що навіть відсвічувала червоним.

Потім показали шиферні покрівлі німецької колонії Люстдорф і висока незграбна кірка з флюгером на шпилі.

А вже далі пішли дачі, сади, городи, купальні, башти, маяки...

Спочатку славетна башта Ковалевського, про яку навіть існувала легенда.

Один багач, пан Ковалевський, вирішив на свій ризик і страх збудувати для міста водопровід. Це дало б йому нечувані прибутки. Чи то ж жарти! За кожен ковток води люди мусили платити панові Ковалевському стільки, скільки він зажадає. Річ у тім, що в землі пана Ковалевського було джерело прісної води, єдине в околицях Одеси. Але вода була дуже глибоко. Щоб її добути, треба було збудувати величезну водокачку. Таку справу важко здійснити одному. Та пан Ковалевський ні з ким не хотів ділити майбутніх баривів. Він по-

чав будувати башту сам. Виявилось, що будівництво значно дорожче, ніж він передбачав за кошторисом. Родичі благали його відмовитись од безумного плану, але він уже вклав у це підприємство надто багато грошей, відступати було пізно. Він будував далі. Він збудував башту на три чверті, і в нього не стало коштів. Тоді він заставив усі свої будинки й землі, і йому вдалося добудувати башту. Це була величезна споруда, схожа на дивовижно збільшену шахову туру. Одесити приходили по неділях цілими родинами подивитись на диво. Але самої башти, звичайно, було мало. Треба було виписувати з-за кордону машини, бурити ґрунт, прокладати труби. Пан Ковалевський у розпачі кинувся по гроші до одеських негоціантів і банкірів. Він пропонував їм неймовірні проценти. Він обіцяв нечувані бариші. Він благав, принижувався, плакав. Багаті, які не могли йому простити, що він раніш не захотів узяти їх в компанію, тепер були неблаганні. Ніхто не дав йому ні копійки. Він був зовсім розорений, знищений, роздавлений. Водопровід зробився його настирливою ідеєю. Цілими днями він ходив, як божевільний, навколо башти, що поглинула все його майно, і сушив голову — де б дістати грошей. Він повільно божеволів. Нарешті одного разу він виліз на самий верх проклятої башти й кинувся вниз. Це трапилося років п'ятдесят тому, але й досі почорніла від часу башта стояла над морем, недалеко від багатого торговельного міста, похмуро пересторогою, страшним пам'ятником ненаситній людській жадобі.

Потім показався новий білий маяк, а за ним старий — недіючий. Обидва вони, опукло освітлені рожевим сонцем, що сідало в золотий пил дачних акацій, так виразно, так близько — а головне, так знайомо — стояли над кручами, що Петя готовий був з усієї сили дути в клівер, аби тільки швидше доїхати.

Тут уже кожний клаптик берега був йому відомий до найменших подробиць.

Великий Фонтан, Середній Фонтан, Малий Фонтан, високі стрімкі береги, порослі дерезою, шипшиною, бузком, глодом.

У воді під берегом — скелі, до половини зелені від багвиння, і на цих скелях риболови з бамбуковими вудочками й купальники.

А ось і «Аркадія», ресторан на палях, раковина для оркестру — здалеку маленька, не більша за суфлерську будку, — різнокольорові зонтики, скатерки, по яких біжить свіжий вітер.

Усі ці подробиці поставали перед очима хлопчика, одна за одну свіжіші, одна за одну цікавіші. Але вони не були забуті. Ні! Їх нізачо не можна було забути, як не можна було б забути своє ім'я. Вони тільки якось вислизнули на час з пам'яті. Тепер вони раптом бігли назад, наче додому після самовільної відлучки. Вони бігли одна за одною. Їх ставало все більше й більше. Вони випереджали одна одну.

Здавалося, вони навперербій кричали хлопчикові:

«Здрастуй, Петя! Нарешті ти приїхав! А ми всі за тобою страшенно скучили! Невже ти нас не впізнаєш? Подивися-но добре: це ж я — твоя улюблена дача Маразлі. Ти так любив ходити по моїх прекрасно вистрижених ізумрудних газонах, хоч це й суворо заборонялось! Ти так любив розглядати мої мармурові статуї, по яких повзали великі равлики з чотирма ріжками, так звані «равлики-павлики», залишаючи за собою слюдяну доріжку! Глянь, як я виросла за літо! Подивись, які густі стали мої каштани! Які пишні жоржини й півонії цвітуть на моїх клумбах! Які розкішні серпневі метелики сідають у чорній тіні моїх алей!»

«А це я, «Отрада»! Не може бути, щоб ти забув мої купальні, і мій тир, і мій кегельбан! Глянь же: поки ти десь був, тут встигли поставити прекрасну карусель з човниками й кониками. Тут же недалеко живе твій друг і товариш Гаврик. Він жеде не діждеться, коли ти приїдеш. Швидше ж, швидше!»

«А от і я! Здрастуй, Петю! Не впізнав Ланжерону? Дивись, скільки плоскодонних шаланд лежить на моєму березі, скільки рибальських сітей сушиться на веслах, поставлених у козлі! Адже це в моєму піску ти знайшов минулого року дві копійки і потім випив — хоч у тебе вже й не лізло — чотири кухлі кислого хлібного квасу, що бив у ніс і щипав за язик. Невже ти не впізнаєш цієї будки квасника? Та он же вона, он стоїть собі на кручі в бур'яні, що так розрісся за літо. Тут навіть і бінокля не треба».

«А ось і я! І я! Здрастуй, Петю. Ой, що тут без тебе в Одесі було! Здрастуй, здрастуй!»

Чим ближче до міста, тим вітер ставав тихіший і тепліший. Сонця вже зовсім не видно було, тільки верхівка щогли з малесеньким червоним ковпачком флюгера ще світилась в зовсім чистому рожевому небі.

Клівер прибрали.

Стукіт пароплавної машини лунко відгукувався в скелях і кручах берега. Вгору по щоглі повз блідо-жовтий топовий вогонь.

Всі думки Петі були тут, на березі, в Одесі.

Він нізачо не повірив би, якби йому сказали, що зовсім-зовсім недавно, лише сьогодні вранці, він мало не плакав, прощаючись з економією.

Яка економія? Що за економія? Він уже забув про неї. Вона вже не існувала для нього... до майбутнього літа.

Швидше, швидше в каюту, квапити батька, збирати речі!

Петя повернувся, щоб бігти, і раптом похолов од жаху... Той самий матрос з якорем на руці сидів на східці носового трапа, а вусатий ішов прямо на нього, без пенсне, руки в кишенях, виразно поскрипуючи «скорходами».

Він підійшов до нього впритул, нахилився і спитав не голосно, але й не тихо:

— Жуков?

— Що — Жуков? — тихо, наче через силу, вимовив матрос, помітно зблід і встав із східця.

— Сядь! Тихо. Сядь, я тобі кажу.

Матрос все-таки стояв. Слаба усмішка тремтіла на його посірілих губах.

Вусатий нахмурився:

— З «Потьомкіна»? Здрастуй, голубе. Ти б хоч чобітки перемінив, чи що. А ми вас ждали, ждали, ждали... Ну, що скажеш, Родіон Жуков? Приїхали?

Сказавши це, вусатий міцно взяв матроса за рукав.

Обличчя матроса перекивилось.

— Не чіпай! — закричав він страшним голосом, рвонувся з усієї сили, штовхнув вусатого кулаком у груди. — Не чіпай хворого чоловіка, мор-рда!

Рукав затріщав.

— Стій!

Але було вже пізно.

Матрос вирвався й біг по палубі, ухиляючись і виляючи між кошиками, ящиками, людьми. За ним біг вусатий.

Дивлячись збоку, можна було подумати, що ці двоє дорослих людей граються в квача.

Вони, один за одним, пірнули в прохід машинного відділення. Потім виринули з другого боку. Пробігли вгору по трапу, дрібно стукаючи підошвами і зриваючись з слизьких мідних східців.

— Стій, держи! — кричав вусатий, важко сопучи.

В руках матроса з'явилась відірвана десь на бігу планка.

— Держи, держи-и!

Пасажири з острахом і цікавістю стовпились на палубі. Хтось пронизливо засвистів у поліцейський свисток.

Матрос з розгону перестрибнув через високий дах люка. Він ухилився від вусатого, що оббіг збоку, вильнув, перестрибнув через люк назад і скочив на лавку. З лавки — на поручні борту, схопився за флагшток кормового прапора, з усієї сили торохнів вусатого планкою по морді і стрибнув у море.

Над кормою злетіли бризки.

— Ах!

Пасажири всі, скільки їх було, хитнулися назад, наче на них спереду дунуло.

Вусатий метався біля борту, тримаючись руками за обличчя, і хрипко кричав:

— Держіть, утече! Держіть, утече!

Старший помічник стрибав угору по трапу, через три східці, з рятувальним кругом.

— Людина за бортом!

Пасажири хитнулися вперед, до борту, наче на них дунуло ззаду.

Петя протовпився до борту.

Вже досить далеко від пароплава, серед збитого білка піни, на хвилі гойдалась, як поплавець, голова чоловіка.

Тільки він плив не до пароплава, а від пароплава, з усієї сили працюючи руками й ногами. Через кожні три-чотири помаху він повертав назад люте, напружене обличчя.

Старший помічник помітив, що чоловік за бортом, мабуть, не має ніякого бажання бути «врятованим». Навпаки, він явно намагається втекти якнайдалі од рятувальників. Крім того, він прекрасно пливе, а до берега не дуже далеко.

Отже, все гаразд.

Немає ніяких підстав хвилюватися.

Даремно вусатий хапав старшого помічника за рукав, страшно вирачував очі, вимагав зупинити пароплав і спустити шлюпку.

— Це політичний злочинець. Ви будете відповідати!

Помічник флегматично знизував плечима:

— Не моє діло. Не маю наказу. Зверніться до капітана.

Капітан тільки рукою махнув. І так спізнюємось. Куди там, голубе! Дуже треба. Ось через півгодини пришвартуємось, тоді й ловіть свого політичного. А в нас пароплаводство комерційне і приватне. Його політика не цікавить, і про це немає ніяких інструкцій.

Тоді вусатий, лаючись крізь зуби, з обідраною пикою, почав пробиратись крізь юрбу пасажирів третього класу, що приготувались сходити з пароплава, до того місця, куди мали подати сходні.

Він грубо розштовхував наляканих людей, наступав на ноги, перекидав кошики і нарешті опинився біля самого борту, щоб першим вискочити на пристань, як тільки причалять.

Тим часом голова матроса ледь-ледь виднілась у хвилі, серед прапорців, що гойдалися над рибальськими сітями й переметами.

9. В Одесі вночі

Берег швидко темнів, ставав голубим, синім, ліловим. На суходолі вже настав вечір. У морі було ще світло. Глянсуваті брижі відбивали чисте небо. Проте вечір відчувався й тут.

Опуклі шибки непомітно засвічених сигнальних ліхтарів на крилах пароплава — такі темні й товсті, що вдень не можна було визначити, якого вони кольору, — тепер стали просвічувати зеленим і червоним і хоч ще не освітлювали, але вже виразно світилися.

Сине місто, з куполоподібним дахом міського театру і колонадою Воронцовського палацу, виникло якось одразу і заступило півгоризонту.

Водянисті зірки портових ліхтарів тьмяно відбивалися в світлому й зовсім непорушному озері гавані. Туди й завертав «Тургенев», дуже близько обходячи товсту башту власне не дуже великого маяка з дзвоном і драбиною.

Останній раз у машинному відділенні задзеленчав капітанський дзвінок.

— Малий хід!

— Самий малий!

Швидко і майже беззвучно плив вузький пароплавік мимо триповерхових океанських пароплавів Добровільного флоту, виставлених в ряд з внутрішньої сторони брекватера. Щоб помилуватися їхніми величезними якорями, Петі довелося задерти голову.

Оце пароплави!

— Стоп!

У цілковитій тиші з розгону, не зменшуючи ходу, мчав «Тургенев» навкоси через гавань, — от-от вріжеться в пристань.

Дві довгі зморшки тяглися від його гострого носа, роблячи воду смугастою, як скумбрія. За бортом ледве чути дзюрчала вода.

Місто насувалося, від нього пашило жаром, як з печі.

І раптом Петя побачив трубу й дві щогли, що стирчали з дзеркальної води. Вони пропливли зовсім близько від борту, чорні, страшні, мертві...

Пасажири, що стовпились біля борту, ахнули.

— Потопили пароплав,— сказав хтось тихо.

«Хто ж потопив?» — хотів спитати хлопчик, відчуваючи жах. Але зараз же побачив ще страшніше: залізний скелет згорілого пароплава, підведений до обгорілого причалу.

— Спалили,— ще тихіше сказав той самий голос.

Тут навалилась пристань.

— Задній хід!

Колеса, що були замовкли, шумно забили, закрутились у зворотний бік. Завирувала вода.

Пристань почала віддалятися, якимсь переходити на той бік, потім знову — дуже повільно — наблизилась, але вже з другого боку.

Над головами пасажирів пролетів, розмотуючись на льоту, згорнутий канат.

Петя відчув легенький поштовх, зм'якшений мотузкою подушкою. З пристані подали сходні. Першим по них збіг вусатий і відразу зник, загубившись у натовпі.

Незабаром, дждавшись своєї черги, і наші мандрівники повільно зійшли на брук пристані.

Хлопчика здивувало, що біля сходнів стояли городовий і кілька чоловік цивільних. Вони якнайуважніше оглядали кожного, хто сходив з пароплава. Оглянули вони також і папу. При цьому пан Бачей машинально почав застібатися, виставивши наперед тремтячу борідку. Він міцно стиснув ручку Павлика, і на обличчі в нього з'явився такий самий неприємний вираз, як уранці в диліжансі, коли він розмовляв з солдатом.

Вони найняли візника — Павлика посадили на передню відкидну лавку, а Петя, зовсім як дорослий, уместився поруч із батьком на головному сидінні — і поїхали.

При виїзді з агентства біля воріт стояв вартовий у підсумках, з гвинтівкою. Цього раніше ніколи не було.

— Папа, чого стоїть вартовий? — пошепки спитав хлопчик.

— Ах, боже мій! — роздратовано сказав батько, сіпаючи шиєю. — Чого та чого! А я відкіль знаю? Стоїть і стоїть. А ти сиди.

Петя зрозумів, що розпитувати не треба, але також не треба й сердитись на дразливість папи.

Але коли на залізничному переїзді хлопчик раптом побачив спалену дотла естакаду, гори обгорілих шпал, петлі ре-

йок, що повисли в повітрі, колеса перекинутих вагонів, весь цей нерухомий хаос, він закричав, захлинаючись:

— Ой, що це? Гляньте! Слухайте, візник, що це?

— Спалили,— сказав візник таємничо і захитав головою в твердому касторовому капелюху, чи то засуджуючи, чи то схвалюючи.

Проїхали повз славетні одеські сходи.

Вгорі їхнього трикутника, в проміжку між силуетами двох півкруглих симетричних палаців, на світлому фоні нічного неба стояла маленька фігурка дюка де Рішельє з античною рукою, простягнутою до моря.

Виблискували трирукі ліхтарі бульвару. З еспланади відкритого ресторану чути було музику. Над каштанами і гравієм бульвару блідо тремтіла перша зірка.

Петя знав, що саме тут, угорі, за Миколаївським бульваром, сяяло і шуміло те надзвичайно привабливе, неприступне, химерне, про що говорилося в родині Бачеїв з відтінком зневажливої пошани: «в центрі».

В центрі жили «багаті», тобто ті особливі люди, які їздили в першому класі, щодня могли ходити в театр, обідали чомусь о сьомій годині вечора, держали замість куховарки кухаря, а замість няньки — бонну, і часто мали навіть «власний виїзд», а це вже було понад людську уяву.

Певна річ, Бачеї жили далеко не «в центрі».

Дрожки, вистукуючи по брукові, проїхали низом, Карантинною вулицею, і потім, звернувши праворуч, почали підніматися в місто.

Петя за літо одвик від міста.

Хлопчик був оглушений цокотом підків, що кресали з бруку іскри, дрібним стукотом коліс, дзвінками конок, скрипінням взуття і твердим стукотом паличок по тротуару, вимощеному синіми плитками вулканічної лави.

На економії, серед скошених ланів, в широкому відкритому степу, вже давно свіжо й сумно золотіла осінь. Тут, у місті, й досі стояло густе, розкішне літо.

Знесилююча нічна спека нерухомо висіла в непорушному повітрі вулиць, зарослих акаціями.

У відчинених дверях роздрібних крамничок жовтіли тьмяні язики газових ламп, освітлюючи банки з фарбованими цукерками.

Просто на тротуарі, під акаціями, лежали гори кавунів — чорно-зелених глянцевих «туманів» з восковими лисинами і довгих «монастирських», світлих, у подовжню смужку.

Іноді на розі виникало осяйне видіння фруктової крамниці. Там перси, в нестерпно яскравому світлі жарових ламп, які тільки-но з'явилися, обмахували шумливими султанами з цигаркового паперу прекрасні кримські фрукти — великі лілові сливи, вкриті бірюзовим пилом, і ніжні коричневі, дуже дорогі груші «бер Александр».

Крізь залізнi штахети, обвиті диким виноградом, у палі-садниках виднілись клумби, освітлені вікнами особняків. Над буйними жоржинами, бегоніями, настурціями тріпотіли пухляві нічні метелики-бражники.

З вокзалу долітали гудки паровиків.

Проїхали повз знайому аптеку.

За великим суцільним вікном з золотими скляними літерами опукло світилися дві кришталеві груші, повні яскравої фіолетової і зеленої рідини, Петя був певен — отрути. З цієї аптеки носили для вмираючої мами страшні кисневі подушки. Ах, як страшно вони хропіли біля маминих губ, чорних від ліків!

Павлик зовсім спав. Батько взяв його на руки. Голівка хлопчика метлялась і підстрибувала. Важкенькі голі ноги сповзали з батькових колін. Але пальчики міцно тримали торбинку з заповітною скарбничкою.

Таким його й передали з рук на руки куховарці Дуні, що ждала панів на вулиці, коли візник нарешті зупинився біля воріт з глухим трикутним ліхтариком, що ледве світився вирізаною цифрою.

— З приїздом! З приїздом!

Все ще відчуваючи під ногами хитку палубу, Петя вбіг у парадні двері.

Які величезні, порожні сходи! Ясно і гучно. Скільки ламп! На стіні кожного просвіту — гасова лампа в чавунному кронштейні. І над кожною лампою сонно гойдається в світляному колі накривка.

Мідні, яскраво начищені таблички на дверях. Кокосові мати для ніг. Дитяча коляска.

Всі ці міцно забуті речі раптом поставали перед Петиними здивованими очима в усій своїй первісній новизні.

До них треба знову звикати.

Он десь угорі дзвінко, на всі сходи, клацнув ключ, грюкнули двері, швидко заговорили голоси. Кожний вигук — як пістолетний постріл.

Побігли легкі й бравурні звуки рояля, приглушені стіною. Це музика настирливими акордами нагадувала хлопчиків про своє існування.

І нарешті... боже мій?.. Хто це?..

З дверей вибігає забута, але страшенно знайома дама в синьому шовковому платті з мереживним комірцем і мереживними манжетами. У неї червоні від сліз, збуджені, радісні очі, натягнуті від сміху губи. Її підборіддя тремтить чи то від сміху, чи то від сліз.

— Павлик!

Вона вириває в куховарки з рук Павлика.

— Бож-же мій, який став важкий!

Павлик розплющує зовсім чорні від сну очі, з безмежно байдужим здивуванням каже:

— О? Тьотя!

І засинає знову.

Ну, звичайно, звичайно ж, це тьотя! Прекрасно знайома, дорога, рідна, тільки трошечки забута тьотя. Як можна було не впізнати її?

— Петя? Хлопчисько! Який велетень!

— Тьотю, ви знаєте, що з нами було? — одразу почав Петя.— Тьотю, ви нічого не знаєте! Та тьотю ж! Ви слухайте, що тільки з нами було. Тьотю, та ви ж не слухаете! Тьотю, ви ж слухайте!

— Добре, добре, тільки не все зразу. Іди в кімнати. А де ж Василь Петрович?

— Тут, тут...

Сходами йшов угору батько.

— Ну, от і ми. Здрастуйте, Тетяно Іванівно!

— З приїздом, з приїздом! Заходьте. Не закачало вас?

— Анітрохи. Прекрасно доїхали. Чи немає у вас дрібних? У візника нема з трьох карбованців здачі.

— Зараз, зараз... Ви тільки не турбуйтеся. Петю, та не плутайся ж ти під ногами... Потім розкажеш. Дуню, голубонько, побіжіть униз — віднесіть візникові... Візьміть у мене на туалеті...

Петя ввійшов у передпокій, який здався йому просторим, похмурих і таким чужим, що навіть того смаглявого великого хлопчика у солом'яному брилі, що раптом з'явився відкілься у горіховій рамі забутого, але знайомого дзеркала, освітленого забутою, але знайомою лампою, не зразу впізнав.

А його ж, здається, Петя міг упізнати легко, бо це ж був він сам!

Там, в економії, була маленька, чисто вибілена кімнатка з трьома парусиновими ліжками, застеленими літніми марсельськими ковдрами.

Залізний умивальник. Сосновий столик. Стілець. Свічка в скляному ковпаку. Залізні ґратчасті віконниці-жалюзі. Фарбована підлога, облізла від постійного миття.

Як солодко і прохолодно було засинати, наївшись кислого молока з сірим пшеничним хлібом, під свіжий шум моря в тій порожній, сумній кімнаті.

Тут було зовсім не те.

Це була велика квартира, обклеєна старими паперовими шпалерами і заставлена меблями в чохлах.

У кожній кімнаті шпалери були інші й меблі інші. Букети й ромби на шпалерах робили кімнати меншими. Меблі, що звалися тут «обстановка», приглушували кроки й голоси.

З кімнати в кімнату переносили лампи.

У вітальні стояли фікуси з твердими, вошеними листками. Їхні нові паростки стирчали гострими стручками, наче загорнутими в сап'янові маленькі чохла.

Світло переставлюваних ламп пересувалося з дзеркала в дзеркало. Зверху на піаніно дрижала вазочка: це вулицею проїжджали дροжки. Тріщання коліс поєднувало місто з домом.

Петя страшенно хотів швидше напитися чаю і вибігти хоч на хвилинку в двір — дізнатися, як там і що, побачитися з хлопчачками. Але було вже дуже пізно: десята година. Всі хлопчики, мабуть, давно сплять.

Хотілося швидше розказати тьоті або, в крайньому разі, Дуні про втікача-матроса. Та всім було ніколи: стелили постелі, перебивали подушки, виймали з комода важкі, слизькі прости́ні, переносили з кімнати в кімнату лампи.

Петя ходив за тьотєю, наступаючи на шлейф, і канючив:

— Тьотю, чо́го ж ви мене не слухаете? Послухайте!..

— Ти бачиш, мені ніколи.

— Тьотю, ну що вам, шкода?

— Завтра розкажеш.

— Ой, яка ви, справді! Не даєте розказати. Ну, тьотю ж!

— Не плутайся під ногами! Розкажи Дуні.

Петя повільно плентався в кухню, де на вікні в дерев'яному ящику росла зелена цибуля.

Дуня нашвидко прасувала на дощі, обшитій солдатським сукном, наволочку. З-під утюга йшла густа пара.

— Дуню, послухайте, що з нами було...— жалібним голо-
сом починав Петя, дивлячись на Дунин голий жилавий лікоть
з натягнутою глянсуватою шкірою.

— Паничу, одійдіть, а то, не дай бог, обшмалю утюгом.

— Та ви тільки послухайте!

— Ідіть розкажіть тьоті.

— Тьотя не хоче. Я краще вам розкажу. Ду-уню!

— Ідіть панові розкажіть.

— Ой, боже мій, яка ви дурна! Папа ж знає.

— Завтра, паничу, завтра.

— А я хочу сьогодні...

— Одійдіть з-під ліктя. Мало вам кімнат, що ви ще в
кухню лазите?

— Я, Дунечко, розкажу і зараз же піду, чесне благородне
слово, святий істинний хрест!

— От морока з цим хлопцем! Приїхав на мою голову.

Дуня сердито поставила утюг на конфорку. Схопила ви-
прасувану наволочку і кинулась в кімнати так швидко, що
по кухні пролетів вітер.

Петя в розпачі потер кулаками очі, і раптом його напали
такі страшні позіхи, що він ледве доплентався до свого ліж-
ка і, не мігши розплющити очей, почав, як сліпий, стягати
матроску.

Він ледве доторкнувся розпаленою шокою до подушки,
як одразу ж заснув так міцно, що навіть не відчув бороди
батька, який прийшов, за звичаєм, поцілувати його на
ніч.

Щодо Павлика, то з ним довелось-таки поморочитися. Він
так розіспався на візнику, що папа й тьотя вдвох насилу роз-
дягли його.

Але як тільки його поклали в постіль, він розплющив зо-
всім свіжі очі, здивовано огледівся і сказав:

— Ми ще ідемо?

Тьотя ніжно поцілувала його в гарячу червону щічку.

— Ні, вже приїхали. Спи, дитинко.

Але виявилось, що Павлик уже виспався й охочий був
розмовляти:

— Тьотю, це ви?

— Я, курочко. Спи.

Павлик довго лежав з широко розплющеними, уважними,
темними, як маслини, очима, прислухаючись до незнайомих
міських звуків квартири.

— Тьотю, що це шумить? — нарешті спитав він зляканим
шепотом.

— Де шумить?

— Там. Хропе.

— Це, дитинко, вода в крані.

— Вона сякається?

— Сякається, сякається. Спи.

— А це що свище?

— Це паровоз свище.

— А де?

— Хіба ти забув? На вокзалі. Тут у нас навпроти вокзал. Спи.

— А чого музика?

— Це над нами грають на роялі. Хіба ти вже забув, як грають на роялі?

Павлик довго мовчав.

Можна було подумати, що він спить. Але очі його — в зеленуватому світлі нічника, що стояв на комоді, — виразно блищали. Він, жахаючись, стежив за довгими променями, що пересувалися сюди й туди по стелі.

— Тьотю, що це?

— Візники їздять з ліхтарями. Заплющ оченята.

— А це що?

Величезний метелик «мертва голова» з зловісним дзижчанням тріпотів крильми під стелею.

— Метелик. Спи.

— А він кусається?

— Ні, не кусається. Спи.

— Я не хочу спати. Мені страшно.

— Чого ж тобі страшно? Не видумуй. Такий великий хлопчик. Ай-яй-яй!

Павлик глибоко й солодко й тремтінням втягнув у себе повітря. Схопив обома гарячими рученятами тітчину руку і прошепотів:

— Цигана бачили?

— Ні, не бачила.

— Вовка бачили?

— Не бачила. Спи.

— Сажотруса бачили?

— Сажотруса не бачила. Можеш спати зовсім спокійно.

Хлопчик ще раз глибоко й солодко зітхнув, перевернувся на другу щічку, підклав під неї долоні ківшиком і, заплющив очі, пробурмотів:

— Тьотю, дайте ганьку.

— Здрастуйте! А я думала, що ти від ганьки давно відвик.

«Ганькою» називали чисту, спеціальну носову хустку, яку Павлик звик смоктати в постелі і без якої ніяк не міг заснути.

— Га-а-ньку...— протягнув хлопчик, вередливо кречучи.

Проте тьотя ганьки не дала. Великий хлопчик. Пора відвикати. Тоді Павлик, все ще вередуючи, потягнув у рот ріжок подушки, обслинив його, кволо всміхнувся очима, що злиплись, як вареники. Та раптом він жажнувся, згадавши про скарбничку: а що кели її вкрали злодії? Проте вже не було сили хвилюватися.

І хлопчик тихо заснув.

11. Гаврик

Того ж дня другий хлопчик, Гаврик,— той самий, про якого ми побіжно згадали, описуючи одеські береги,— прокинувся на світанку від холоду.

Він спав на березі, біля шаланди, поклавши під голову гладенький морський камінь і накривши лице старим дідусевим піджаком. На ноги піджака не вистачило.

Ніч була тепла, але під ранок стало холоднувато. Босі ноги змерзли, Гаврик спросоння стягнув піджак з голови й укрити ноги. Тоді стала мерзнути голова.

Гаврик почав тремтіти, але не піддавався. Хотів перебороти холод. Проте заснути було вже неможливо.

Нічого не вдієш, хай йому чорт, треба вставати.

Гаврик кисло розплющив очі. Він бачив глянцево лимонне море й похмуру темно-вишнєву зорю на зовсім чистому сіруватому небі. День буде душний. Але поки не зійде сонце, про тепло нічого й думати. Звичайно, Гаврик міг спати й з дідусем у халупці. Там було тепло і м'яко. Але який же хлопчик відмовиться від насолоди зайвий раз переночувати на березі моря просто неба?

Поодинокі хвиля тихо, ледве чутно хлюпає в берег. Хлюпне й відходить назад, ліниво волочачи за собою гравій. Поже, поже — і знову тягне гравій назад, і знову хлюпне.

Сріблясто-чорне небо геть усіяне серпневими зірками. Роздвоєний рукав Чумацького Шляху висить над головою видінням небесної ріки.

Небо відбивається в морі так повно, так розкішно, що, лежачи на теплій гальці, задержавши голову, ніяк не зрозумієш, де верх, а де низ. Наче висиш серед зоряної безодні.

В усіх напрямках котяться, спалахуючи, падаючи зірки.

У бур'яні цвірчать цвіркуни. Десь дуже далеко на кручі гавкають собаки.

Спочатку можна подумати, що зірки нерухомі. Але ні. Придивившись,— і видно, що весь небозвід повільно обертається. Одні зірки опускаються за дачі. Інші, нові, виходять з моря.

Теплий вітрець холодніє. Небо стає біліше, прозоріше. Море темніє. Вранішня зірка відбивається в темній воді, як маленький місяць.

На дачах сонно співають треті півні. Світає.

Як же можна спати такої ночі в хаті?

Гаврик устав, солодко розтягнув руки, закачав штани і, позіхаючи, увійшов по кісточки в воду. Що він — здурів? Ного й так померзли, аж сині, а тут ще лізти в море, на яке тільки глянеш, то холодно стає!

Проте хлопчик добре знав, що він робить. Вода тільки здавалася холодною. Насправді ж вона була дуже тепла, значно тепліша за повітря. Хлопчик просто грів у ній ноги.

Потім він умився і так гучно всіякався в море, що кілька головатих мальків, які безтурботно заснули під берегом, бризнули на всі боки, вильнули і зникли в глибині.

Позіхаючи і жмурачись на схід сонця, Гаврик насухо ви-тер сорочкою маленьке рябувате обличчя з лілово-рожевим носиком, облупленим, як молода картоплина.

— Ох-ох-ох...— сказав він, зовсім як дорослий, не послішаючи перехрестив рота, де й досі ще бракувало двох передніх зубів, узяв піджака й поплентався вгору чіпкою ходою одеського рибалки.

Він продирався крізь густі хаші бур'яну, що обсіпав мокрі ноги й штани жовтим порошком з цвіту.

Халупа стояла кроків за тридцять від берега, на горбі з червоної глини, що мерехтіла кристаликами сланцю.

Власне, це був невеликий сарайчик, с'як-так збитий з усякого дерев'яного мотлоху: з уламків фарбованих дощок від човнів, з ящиків, фанери, щогл.

Плоский дах був вкритий глиною, і на ньому росли бур'яни і помідори.

Коли ще була жива бабуся, вона обов'язково двічі на рік — на великдень і на спаса — білила крейдою халупу, щоб хоч як-небудь прикрасити перед людьми її злидений вигляд. Але бабуся вмерла, і от уже років зо три, як халупи ніхто не білив. Її стіни потемніли, облупились. Але все-таки подекуди залишилися сліди крейди, що в'їлася в старе дерево. Вони

завжди нагадували Гаврикові про бабусю і про її життя, менш тривке, ніж навіть крейда.

Гаврик був круглий сирота. Батька свого він зовсім не пам'ятав. Матір пам'ятав, але ледве-ледве: якісь розпарені ночви, червоні руки, київський печатний перстень на слизькому набряклому пальці і безліч райдужних мильних бульбашок, що літали навколо її залізних гребінців.

Дідусь уже встав. Він ходив по малесенькому городчику, зарослому бур'яном і засміченому, де яскраво тліло кілька великих пізніх квіток гарбуза — оранжевих, м'ясистих, волосатих, з солодкою рідиною на дні прозорої чашечки.

Дідусь збирав помідори в пелену праної-перепраної сорочки, що втратила всякий колір, але тепер ніжно-рожевої від вранішнього сонця.

Між задертою сорочкою і бахматими штанами видно було худий коричневий живіт з чорною ямкою пупа.

Помідорів на городі залишилось зовсім мало. Поїли майже всі. Дідусеві пощастило зібрати штук вісім — маленьких, жовтуватих. Більше не було.

Старий ходив, схиливши сиву голову. Напруживши виголене по-солдатськи підборіддя, він підворушував босою ногою куші бур'яну — чи не знайдеться там чого-небудь? Але нічого більше не знаходив.

Доросле курча з ганчіркою на нозі бігало за дідусем, зрідка клюючи землю, від чого вгорі здригалися зонтики кропу.

Дідусь і онучок не привіталися й не побажали один одному доброго ранку. Але це зовсім не означало, що вони посварились. Навпаки. Вони були великі приятелі.

Просто ранок не обіцяв нічого, крім тяжкої праці й турбот. Не було ніякої рації дурити себе пустими побажаннями.

— Все поїли, нічого не лишилось, — бурмотів дід, наче продовжуючи вчорашню розмову. — Що ти скажеш! Вісім помідорів — куди це годиться? На сміх курям!

— Поїдемо, чи що? — спитав Гаврик, глянувши з-під руки на сонце.

— Треба їхати, — сказав дід, виходячи з городу.

Вони увійшли в халупу й повільно напилися з відра, акуратно накритого чистою дощечкою.

Старий кркнув, і Гаврик кркнув. Дідусь тісніше затягнув пасочка на штанах, і внучок зробив те саме.

Потім дідусь дістав з полицки шматок вчорашнього хліба й зав'язав його разом з помідорами в ситцеву хустину з чорними цяточками.

Крім того, він узяв під пахву плоске барильце з водою, вийшов з халупи й начепив на двері замок.

Це була зайва обачність. По-перше, красти було нічого, а по-друге, в кого б стало совісті красти у злиднів?

Гаврик зняв з даху весла і завдав їх на маленьке, але міцне плече.

Сьогодні дідусеві і внучкові було багато роботи. Позавчора бушував шторм. Хвиля порвала перемети. Риба не йшла. Улову не було ніякого. Грошей не залишилось ні копійки.

Вчора море заспокоїлось, і на ніч поставили перемет.

Сьогодні його треба було вибрати, встигнути з рибою на привоз, наживити перемет і ввечері неодмінно його знову поставити, щоб не пропустити доброї погоди.

Вони, напружившись, стягли шаланду по гальці до води й обережно штовхнули в хвилі.

Стоячи по коліна в морі, Гаврик поставив на корму сажалку для риби — маленький закритий човник з дірочками, сильно штовхнув шаланду, розбігся й ліг животом на борт, дригаючи над біжучою водою ногами, з яких падали блискотливі краплі. І тільки коли шаланда проскочила сажнів три-чотири, хлопчик вліз і сів гребти поруч з дідусем.

Кожен працював одним веслом. Це було легко й весело: хто кого перегребе? Проте обидва байдуже хмурились і тільки покрекували.

Долоні у Гаврика приємно пашіли. Весло, опущене в прозору зелену воду, здавалось зламаним. Вузька його лопаточка пружно йшла під водою, женучи назад лійкуваті заглибини. Шаланда посувалася сильними ривками, повертаючи то вправо, то вліво. То дідусь наляже, то внучок наляже.

— Ех-х! — крєктав дідусь, рвучко відхиляючись назад.

І шаланда ривком завертала ліворуч.

— Ех-х-х! — ще дужче крєктав Гаврик.

І човен ривком вирівнювався і повертав праворуч.

Дідусь обпирався об передню банку¹ босою ногою з зігнутих великим пальцем і коротко рвав весло. Але і внучок не відставав. Він обпирався обома ногами і прикушував губу.

— А от не подужаєте, дідусю,— крізь зціплені зуби цідив Гаврик, обливаючись потом.

— А от подужаю,— крєктав дід, важко переводячи дух.

— Та, їй-богу, не подужаєте!

— Побачимо!

— Побачимо!

¹ Банкою називається у моряків лавка. (Прим. автора).

Але хоч як дідусь налягав, нічого не виходило. Не ті літа! Та й внучок підріс підходящий. Маленький-маленький, а дивись-но, який упертий! Проти свого діда не боїться йти на спір!

Дідусь сердито хмурився, скося поглядаючи з-під сивих брів на хлопчика, що сопів поруч. І в його старечих водянистих очах світилося веселе здивування.

Так, не перемигши один одного, вони одійшли принаймні на версту від берега. Тут серед хвиль гойдалися на корках вицвілі прапорці їхнього перемету.

Тим часом уже все море вкрилося рибальськими шаландами, що вийшли ловити рибу.

Високо підстрибуючи і з розмаху ляпаючи об хвилі плоским пругуватим дном, висунутим з води на третину, промчала під повним парусом нова синя красуня шаланда «Надя і Віра». На кормі недбало розлігся добре знайомий Гаврикові малофонтанський рибалка Федя з чорною лущиною з насіння, що прилипла до губи.

З-під клейончатого козирка синього кашкета з якірними гудзиками ліниво дивились прекрасні томні очі, майже прикриті чубом, темним од бризок.

Притиснувши кам'яною спиною круто повернутий румпель, Федя навіть не глянув на жалюгідну дідусеву шаланду.

Але Федин брат, Вася, в смугастому тільнику з короткими рукавами, побачивши Гаврика, перестав розкручувати волосінь самодура і, приклавши до очей проти сонця руку, встиг крикнути:

— Ей, Гаврюхо! Нічого, не бійся! Держись за воду — не потонеш!

І «Надя і Віра» промчала мимо, обливши дідуса і внука цілим фонтаном бризок.

Звісно, в цьому не було нічого образливого. Звичайний дружній жарт. Але дідусь про всяк випадок удав, що нічого не почув. Проте в глибині душі залишилась образа. Адже ж і в нього, в дідуса, була колись прекрасна шаланда з новеньким, міцним парусом. Ловив на ній дідусь на самодур скумбрію. Та ще як ловив! Іншого дня по дві, по три сотні носила покойна бабуся на привоз. Але життя минуло... І залишились у дідуса тільки злиденна халупа на березі та стара шаланда без паруса.

Парус продали, коли захворіла бабуся. Та й то даремно: все одно померла. Тепер такого паруса вже ніколи не справнш. А без паруса яка ж ловля? Курям на сміх! Хіба тільки бичків на перемет. Сумно!

Гаврик прекрасно розумів, про що думає дідусь. Але нічим цього не виявляв. Навпаки. Щоб відвернути старого від гірких думок, він став діловито поратись біля перемету: витягати перший прапорець.

Дідусь зараз же переступив через банки, став поруч з онуком, і вони почали в чотири руки травити мокрий кінець перемету. Незабаром пішли гачки. Але бичків на них було мало, та й то дрібнота.

Гаврик міцно брав головату тріпотливу рибку за слизькі зябра, спритно видавав гачок з хижого рота і кидав її в сажалку, спушену в море.

Але з десяти гачків хіба на трьох траплялася справжня здобич,— на інших теліпались миршаві глосики або краби.

— Не йдуть на криветку,— журливо бурмотів дідусь.— Ну, що ти скажеш! Сама дрібнота. Треба м'ясом наживляти. На м'ясо неодмінно підуть. А де його взяти, тее м'ясо, коли воно на привозі по одинадцять копійок фунт! Просто курям на сміх.

Але тут раптом навалилось щось величезне, з коричневим димом. Пролетіли по воді дві косі тіні. Страшно зашуміла вода... І зовсім близько від шаланди пройшов пароплав, квапливо мелькаючи червоними лопатями коліс.

Човен підкинуло, потім опустило, потім знову підкинуло. Прапорці перемету застрибали майже під самими колесами. Ще трошки — і їх змололо б на друзки.

— Гей, на «Тургеневі»! — загорлав дідусь не своїм голосом і розчепірів руки, наче хотів зупинити сполоханого коня.— Що вам, повилазило? Не бачите переметів! Сволочі паршиві!

Але пароплав уже щасливо пронесло.

Він шумно відходив — з трикольоровим прапором за кормом, з рятувальними кругами і шлюпками, з пасажирями, з клубами бурого кам'яновугільного диму,— залишаючи за собою велике білосніжне мереживо на чистій темно-зеленій воді.

Значить, було вже сім годин ранку. «Тургенев» заміняв рибалкам годинник. О восьмій годині увечері він проходив назад з Акермана в Одесу. Треба було поспішати, щоб не спізнитися з бичками на привоз.

Дідусь і онучок нашвидку поснідали помідорами з хлібом, запили свій сніданок водою, яка вже встигла нагрітись у барилі й набути дубового присмаку, і похапцем взялися за пермет.

12. «Подумаєш, коняка!»

Годині о дев'ятій Гаврик уже йшов до міста. Він ніс на плечі сажалку з бичками. Можна було, звичайно, перекласти їх у кошик, але сажалка мала солідніший вигляд. Вона свідчила, що риба зовсім свіжа, жива, тільки-но з моря.

Дідусь залишився вдома лагодити перемет.

Хоч Гаврикові недавно минуло дев'ять років, але дідусь легко довірив йому таке важливе діло, як продаж риби. Він цілком покладався на внучка. Сам розуміє. Не маленький.

А на кого ж старому було ще надіятись, як не на свого внука?

З повним усвідомленням важливості й відповідальності доручення Гаврик діловито й навіть трохи похмуро чалапав гарячою стежкою серед пахучого бур'яну, залишаючи впилу виразні відбитки маленьких ніжок з усіма п'ятьма пальцями.

Весь його зосереджений, солідний вигляд наче говорив: «Ви собі там як знаєте: купайтесь у морі, вилежуйтесь на піску, катайтесь на велосипедах, пийте біля будки зельтерську воду, а мое діло рибальське — ловити бичків на перемет і продавати їх на привозі. Все інше мене не обходить».

Ідучи повз купальні, де над віконечком каси висіла брудна чорна дошка з написом крейдою «18°», Гаврик навіть презирливо посміхнувся: так противно було йому дивитись на білотілого товстуну з хусточкою на лисині. Товстун, заткнувши пальцями ніс і вуха, пірнув у глинисту прибережну воду, не відходячи від рятувального каната, оброслого зеленою бородою баговиння.

Зійти на кручу можна було двома способами: довгим і пологістим спуском у три марші або крутими, майже прямо висними дерев'яними сходами з гнилими східцями.

Нічого й казати, що Гаврик вибрав сходи.

Стиснувши губи, хлопчик швидко запрацював ногами. До самого верху він добіг, ні разу не зупинившись передихнути.

Курний, але тінявий завулок вивів його мимо «Заведенія теплих морських ванн» до юнкерського училища.

Тут уже було майже зовсім місто.

Французьким бульваром, у тіні плямистих платанів, помалу сунулась в «Аркадію» відкрита конка. З сонячного боку вона була запнута парусиною. З задньої площадки стирчав угору жмут бамбукових вудочок з поплавцями, наполовину червоними, наполовину синіми. Три бадьорі шкапи клацали підковами по дрібному щебеню. Вищало і скигло на повороті гальмо.

Будка квасника особливо приваблювала увагу хлопчика. Це був рундук під двосхилим дахом на двох стовпчиках. Зовні він був пофарбований зеленою олійною фарбою, а всередині — такою ж густою і блискучою — білою.

Сам квасник був такий неперевершений, святково прекрасний, що Гаврик кожного разу, коли його бачив, не міг не зупинитися на розі в пориві захоплення й заздрості.

Гаврик ніколи не задумувався над питанням, ким йому бути, коли він виросте і стане дорослим. Особливо нема чого вибирати. Але вже коли вибирати, то, певна річ, квасником.

Всі одеські квасники були чепурні й гарні, як на картинці. А цей — особливо. Точнісінько — Ванька-ключник.

І справді. Високий купецький картуз з тонкого синього сукна, русяві кучері, чоботи «бутилками». А сорочка! Господи, та таку сорочку тільки й надівати першого дня на великдень: блискуча, кумачева, рукава пухирями, довга — до колін, з безліччю синеньких скляних гудзиків!

А поверх сорочки чорний сукняний жилет з срібним годинниковим ланцюжком, просиленим у петельку срібною паличкою.

Самий вигляд його полум'яної сорочки вже викликає в людини бажання напитися холодного квасу.

А як він працює! Ловко, спритно, чисто...

Ось підходить покупець.

— Дай-но, голубе, скляночку.

— Якого зволите? Кислого, солодкого? Солодкий — копійка кухоль, кислий — на 'копійку два.

— Давай кислого.

— Звольте!

І тут же, вмить, одна рука проворно підймає за кільце круглу стільницю рундука й лізе в круглий льодовий морок по пляшку, в той час як друга витирає ганчіркою і без того сухий білий прилавок, положе у відрі величезний литий кухоль з шахрайським товстим дном, ловко перевертає цей кухоль і з стукотом ставить перед покупцем.

Маленький штопор вгвинчується в корок. Пляшка, затиснена між чобітьми, стріляє. Руда піна лізе з шийки довгими буклями.

Квасник перекидає пляшку над кухлем, наповнюючи його на чверть жовто-лимонним квасом і на три чверті піною.

Покупець жадібно здуває піну і п'є, п'є, п'є... А Ванька-ключник уже хвацько витирає прилавок і змітає мокру копійку з орлом в бляшану коробочку з-під монпасье фабрики «Бр. Крахмальнови».

Оце людина! Оце життя!

Звичайно, Гаврикові страшенно хотілось випити квасу, але не було грошей. Може, коли назад ітиме, та й то навряд. Річ у тім, що хоч бичків було в сажалці сотні дві, але перекупці, якій завжди продавали улов, дідусь був багато винен. Він узяв у неї минулого тижня три карбованці на корки й на гачки для перемету, а віддав лише карбованець сорок п'ять. Отже, залишилось більш як півтора карбованця боргу — гроші величезні.

Добре, якщо перекупка погодиться вирахувати не все. А коли все? Тоді дай боже, щоб лишилось на м'ясо для наживки та на хліб, а вже про квас нічого й думати!

Гаврик сплунув зовсім так, як це робили дорослі рибалки, коли їх обсідали турботи.

Він переставив сажалку з одного плеча на друге й пішов далі, несучи в уяві пишний образ Ваньки-ключника й пахучу прохолоду кислого квасу, якого так і не покуштував.

Далі було вже справжнє місто — з високими будинками, крамницями, складами, ворітьми.

Все було поцятковане дірчастою тінню акацій, що світилися зеленими виноградинами листя.

По брукові торохтів фургон. Дірчаста тінь бігла згори вниз по конях у високих німецьких хомутах, по кучерові, по білих стінах з написом: «Завод штучного льоду».

Ішли куховарки з кошиками. По них теж пливла тінь.

Собаки з висунутими язиками підбігали до спеціальних бляшанок, прикутих до стовбурів дерев. Задерши хвіст бубликом, вони хлебтали теплу воду, надзвичайно задоволені одеською міською управою, яка потурбувалася про те, щоб вони не казилися від спеки.

Все це було добре знайоме і малоцікаве.

Але ось що викликало здивування: візок, запряжений поні. Такої маленької конячки Гаврик ще ніколи в житті не бачив. Не більша за теля і разом з тим зовсім як велика.

Бежева, пузатенька, з шоколадною гривкою і маленьким, але пухнастим хвостом, в солом'яному брилику з дірками для вух, вона стояла, піднявши волохаті вії, смирно і скромно, як добре вихована дівчинка, біля під'їзду в тіні акації.

Конячку обступили діти.

Гаврик підійшов і довго стояв мовчки, не знаючи, як поставитись до феномена. Нічого казати, конячка йому сподобалась. Але разом з тим вона викликала також і почуття роздратування.

Він обійшов конячку з усіх боків. Конячка як конячка: копитця, чубок, зубки. Але яка ж вона маленька! Аж противно.

— Подумаєш, коняка! — сказав він зневажливо і зморщив носа.

— Це не коняка, це не коняка! — швидко заторохтіла дівчинка з двома кісками, присідаючи від захоплення й ляпаючи в долоні.— Це зовсім не коняка, а тільки поня.

— А от коняка,— похмуро сказав Гаврик і зараз же надудся від сорому за те, що не втримався і принизив себе до розмови з такою малявкою в бантиках.

— А от поня, а от поня!

— З цирку,— хрипким басом промовив Гаврик, наче не звертаючись ні до кого.— Звичайно, з цирку.

— А от не з цирку, а от не з цирку! Поня! Нею розвозять гас Нобеля, понею. Бачиш, бляшанки.

Справді, у візку стояли чистенькі бідони з гасом.

Для Гаврика це була цілковита несподіванка. Відомо всім, що гас купують у крамничці на копійку кварту у власний посуд.

Але щоб його розвозили по домівках у візку, та ще запряженому якоюсь понею,— це було вже занадто!

— Проста коняка! — сердито огризнувся Гаврик, ідучи геть.

— А от поня! А от поня! А от поня! — кричала йому вслід дівчинка, як папуга, і, присідаючи, ляпала в долоні.

«Сама ти поня»,— подумав Гаврик, але, на жаль, не було часу зчиняти велику сварку.

Обходячи вокзальний сквер, з-за чавунних штахет якого гаряче й сухо пахло миртом і туєю з терпкими шишечками, хлопчик зупинився, задер голову і досить довго дивився на циферблат вокзального годинника.

Зовсім недавно він нарешті навчився визначати по годиннику час. Телер він не міг пройти повз годинник, щоб не зупинитись і не полічити.

Він ще лічив по пальцях ці чудні палички римських цифр, такі не схожі на звичайні цифри з арифметики. Він тільки знав, що верхня — дванадцять і від неї треба починати лічбу.

Гаврик поставив до ніг сажалку й заворушив губами, загинаючи пальці.

Один, два, три, чотири...— шепотів він, наморщивши лоба.

Маленька стрілка наполовину одійшла від дев'яти, а велика стояла на шести.

— Дев'ять із половиною,— зітхнувши, задоволено промовив хлопчик, витираючи сорочкою піт з носа.

Ніби так. Проте не вадить перевірити.

— Дядю, скільки врем'я?

Пан у чесучевому піджаку й люфвовому шоломі «здрастуй і прощай» приклав до римського носа золоте пенсне, задер сиву борідку, ледве глянув на циферблат і швидко сказав:

— Пів на десяту.

Гаврик остовпів від здивування.

— Дядю, а чого ж там написано — дев'ять з половиною?

— Значить, і є півгодини на десяту,— не дивлячись на хлопчика, суворо сказав пан, сів на візника і поїхав, поставивши між колінами палицю з костяною головкою.

Гаврик стояв деякий час, напіввідкривши рота без двох передніх зубів, намагаючись зрозуміти, чи пожартував пан, чи так воно й є.

Нарешті він завдав на плече сажалку, підтягнув штани й пішов далі, крутячи головою і недовірливо усміхаючись.

Виявляється, дев'ять з половиною однаково, що пів на десяту. Дивно, дуже дивно. В усякому разі не вадило б спитати когось тямущого.

13. Мадам Стороженко

— Раки! Раки! Раки! Раки!

— Камбала! Камбала! Камбала!

— Скумбрія жива! Скумбрія, скумбрія!

— Барбунька! Барбунька!

— Мідії! Мідії! Мідії! Мідії! Мідії!

— Бички! Бички! Бички!

З усіх перекупок привозу найбільш різкими, крикливими голосами славились перекупки рибного ряду.

Треба було мати безстрашність одеських господарок і куховарок, щоб повільно пройти по цій алеї столів, кошків і рундуків, завалених купами морської риби, черепашок і раків.

Під величезними парусиновими зонтиками і дощаними навісами, тріпочучи й виблискуючи, лежали вивернуті напоказ живі багатства Чорного моря.

Яка різноманітність форм, кольорів, розмірів!

Природа доклала всіх зусиль, щоб захистити і врятувати від загибелі свої прекрасні створіння. Вона постаралась зробити їх якнайнепомітнішими для людського ока. Вона розфарбувала їх у всі відтінки моря.

Наприклад, благородна й дорога риба скумбрія, цариця Чорного моря. Її туге тіло, рівне і гладеньке, як веретено,

пофарбоване найніжнішими муаровими тонами — від світло-голубого до темно-синього.

Гаврик знав, що саме такого кольору — голубого, з синіми зморшками бриж — буває море далеко від берега, якраз там, де найбільше ходять косяки скумбрії.

Бач, яка хитра скумбрія!

Хоч Гаврик щодня бачив рибу, звик до неї, вмів за півверстви заримітати в морі косяк скумбрії, але все ж щоразу він незмінно захоплювався її красою й хитрістю.

Або бички. Вони водяться під берегом, серед скель, а також у піску, де глибше. Тому й забарвлені вони в бурий колір скель або жовтуватий колір піску.

Бач як!

Великі плоскі камбали, що звикли жити на багнистому дні тихих бухточок, вражають чорно-зеленим кольором своєї товстої шкіри, всіяної плоскими костяними шипами, схожими на черепашки. Обидва ока в них зверху, а тому камбала й нагадує дитячий малюнок вугіллям на паркані: голова в профіль, але з двома очима.

Правда, черево у камбали воскового, поросячого кольору, але черева ця риба ніколи не показує, а завжди лежить на дні, щільно притиснувшись до піску.

І хлопчик захоплювався хитрістю камбали.

Була ще барбунька, маленька червоно-чорна горбата рибка з великою, наче закривавленою лускою. Такі точнісінько великі рожеві черепашки мерехтять у найчистіших бухточках.

Зграї сріблястої тюльки кишать на поверхні моря, коло берега, зливаючись із срібним кипінням вранішнього сонця.

Що й казати, природа хитра. Але Гаврик знав, що людина ще хитріша. Людина як наставить сітей та переметів, як закине прозору волосінь вудочок, як заблищить блешнею та яскравими перами самодура, і от уся ця риба, така непомітна в морі, прекрасно виблискуватиме всіма своїми чарівними фарбами в кошниках і на прилавках привозу!

Аби тільки гроші на добру снасть!

Хлопчик ішов, відшукуючи знайому перекупку, мимо кошиків, що кишіли прозорими світло-зеленими раками. Раки з шелестом простягали вгору свої клешні, судорожно розчепрені, як ножиці.

Тюлька горіла купами срібного дріб'язку.

Пружинисті криветки клацали під мскрою сіткою і стріляли на всі боки сіллю.

Слюдяна луска прилипала до босих ніг. П'яти сковзались по риб'ячих нутроцах.

Обідрані базарні коти з безумними нерухомими зіницями, прищуливши вуха й хижо виставивши лопатки, повзали по землі за здобиччю.

Господарки з мотузяними кошолками, з яких стирчала морква, підкидали на долонях товсті шматки розрубаної камбали.

Сонце пекло. Риба засинала.

Знайома перекупка сиділа на дитячому ослінчику під парусиновим зонтиком велетки серед кошиків з товаром. Величезна, одягнена, незважаючи на двадцятиградусну спеку, в зимову жакетку з буфами, навхрест об'язана піскового кольору хусткою і з важким гаманцем через плече, вона якраз у цей момент торгувалася з купувальницею.

Гаврик шанобливо спинився віддалік, чекаючи, коли вона звільниться. Він прекрасно розумів, що вони з дідусям цілком залежать від цієї жінки. Отже, треба бути якнайскромнішим і якнайчемнішим. Він неодмінно скинув би шапку, якби вона в нього була. Але шапки не було.

Хлопчик обмежився тим, що тихенько поставив сажалку на землю, спустив руки й поглядав на свої босі ноги, по кісточки запорошені сірим замшевим пилом.

Хоч ішлося всього про два десятки бичків, торгувалися страшенно довго.

Десять разів купувальниця відходила й десять разів поверталась. Десять разів перекупка бралася за мідні шальки терезів, обліплені риб'ячою лускою, і десять разів кидала їх назад у кошик з камбалою.

Вона енергійно жестикулювала м'ясистими руками в чорних нитяних рукавичках з відрізаними пальцями, не забуваючи граціозно відставляти мізинці.

Вона витирала рукавом лілово-червоне глянсувате обличчя з чорними вусиками і з сивими кільцями на підборідді. Вона судорожно втикала в сине засмальцьоване волосся великі залізні шпильки. Вона кричала охриплим голосом:

— Мадам, про що тут говорити? Таких бичків ви ніде не знайдете! Хіба ж це бички? Це золото!

— Дрібнота,— говорила купувальниця, презирливо відходячи,— нічого смажити.

— Мадам, верніться! Якщо цю рибу ви називаєте «нічого смажити», то я не знаю, в кого ви дістанете більшу! Може, у жидів! То йдіть до жидів! Ви ж мене добре знаєте. Я ніколи не дозволю собі втелюшити постійній купувальниці дріблоту!

— Такі бички — десять копійок десяток! Ніколи! Найбільше — вісім.

— Візьміть два десятки за дев'ятнадцять.

— Краще я візьму в когось іншого за ті самі гроші чирус.

— Мадам, остання ціна — вісімнадцять. Не хочете, як хочете... Мадам, куди ж ви йдете?

Нарешті сторгувались, і, продавши рибу, перекупка всипала в гаманець гроші.

Гаврик терпляче ждав, коли його помітять. Але перекупка, хоч давно побачила хлопчика, удавала, що не помічає його.

Такий був базарний звичай. Кому потрібні гроші, той хай і жде. Байдуже. Не здохне — постоїть.

— Кому свіжої риби? Живі бички! Камбала, камбала, камбала! — закричала перекупка, передихнувши, і раптом, не дивлячись на Гаврика, сказала: — Ну? Покаж!

Хлопчик відкрив дверці сажалки і присунув її до перекупки.

— Бички,— сказав він з пошаною.

Вона занурила в сажалку п'ятірню і швидко витягла кілька бичків; глянула на них скоса і спинила на Гаврикові круглі очі, чорні, аж сині, як виноград «ізабелла».

— Ну? Де ж бички?

Гаврик мовчав.

— Я тебе питаю: де бички?

Хлопчик у розпачі переступив з ноги на ногу і скромно усміхнувся, бажаючи обернути неприємну розмову на жарт.

— Та от же бички, тьютю. У вас в руках. Що ви, не бачите?

— Де бички? — закричала раптом перекупка, червоніючи від гніву, як буряк.— Де бички? Покажи мені, де? Я не бачу. Може, оце, що я держу в руках? То це ж не бички, а воші! Хіба тут є що смажити? Тут навіть нічого смажити! Що ви мені все носите дрібноту та дрібноту! Носіть жидам дрібноту!

Гаврик мовчав.

Звичайно, не можна сказати, що бички були великі, але ж і не така дрібнота, як кричала перекупка. Проте заперечувати не доводилось.

Закінчивши кричати, перекупка спокійнісінько стала перекладати бички з сажалки у свій кошик, спритно відраховуючи десятки. Її руки мелькали так швидко, що Гаврик не встигав стежити за рахунком. Йому здавалося, що вона хоче його обдурити. Але не було ніякої можливості перевірити. В її кошику лежали ще бички!

Спробуй розібрати!

Гаврика охопив жах. Він спітнів од хвилювання.

— Для рівного рахунку — дві з половиною сотні,— сказала перекупка, закриваючи кошик рогожею.— Забирай сажалку. До побачення! Скажеш дідові, що з нього ще залишається вісімдесят копійок. Щоб він пам'ятав, і хай більше не присилає дрібноту, а то не буду брати!

Хлопчик остовпів. Він хотів щось сказати, але в горлі заклало.

А перекупка вже кричала, не звертаючи на нього ніякі-сінької уваги:

— Камбала, камбала, камбала! Бички, бички, бички!

— Мадам Стороженко,— нарешті насилу вимовив хлопчик.— Мадам Стороженко...

Вона нетерпляче обернулася.

— Ти ще тут? Ну?

— Мадам Стороженко... скільки ж ви даєте за сотню?

— Тридцять копійок сотня. Разом — сімдесят п'ять копійок, та ви мені залишилися один карбованець п'ятдесят п'ять, значить, ще з вас вісімдесят. Так і скажи дідові. Бувай.

— Тридцять копійок сотня!

Гаврикові хотілося кричати від кривди й злості. Дати б їй з усієї сили кулаком у морду, так, щоб з носа потекла юшка. Обов'язково щоб потекла! Або вкусити...

Та замість цього він раптом улесливо всміхнувся і сказав, мало не плачучи:

— Мадам Стороженко, ви ж завжди давали по сорок п'ять...

— Скажіть спасибі, що даю за таку погань по тридцять. Іди з богом!

— Мадам Стороженко... Ви ж самі торгуєте по вісімдесят...

— Іди, іди, не мороч голову! Мій товар. По скільки треба, по стільки й торгую. Ти мені можеш не вказувати... Камбала, камбала, камбала!

Гаврик подивився на мадам Стороженко. Вона сиділа на своєму дитячому ослінчику — величезна, неприступна, кам'яна.

Він міг би їй сказати, що в них з дідусем зовсім нема грошей, що треба обов'язково купити хліба і м'яса для наживки, що потрібно лише якихось там копійок п'ятнадцять-двадцять,— але чи варто було принижуватись?

У хлопчикові раптом заговорила рибальська гордість.

Він витер рукавом сльози, що щипали облуплений носик, висякався двома пальцями в пил, завдав на плече легеньку сажалку і пішов геть своєю чіпкою, чорноморською ходою.

Він ішов і думав, де б роздобути м'яса й хліба.

14. «Нижні чини»

Хоч, як ми це бачили, життя Гаврика було повне праці й турбот, зовсім як у дорослого, проте не слід забувати, що він був лише дев'ятилітній хлопчик.

У нього були друзі й приятелі, з якими він охоче грався, бігав, бився, ловив горобців, стріляв з рогатки і взагалі займався всім тим, чим займалися всі одеські хлопчики небагатих родин.

Він належав до категорії так званих «вуличних хлопчиків», а тому знайомства в нього були широкі.

Ніхто не перешкоджав йому ходити по яких завгодно дворах і гратися на будь-якій вулиці. Він був вільний птах. Все місто належало йому.

Проте і в найвільнішого птаха є свої особливо улюблені місця. Гаврик перебував головню в районі приморських вулиць Отради і Малого Фонтана. Тут він неподільно верховодив серед інших хлопчиків, які з острахом і захопленням спостерігали його незалежне життя.

Приятелів у Гаврика було багато, а справжніх друзів тільки один — Петя.

Найпростіше було б піти до Петі й порадитись відносно хліба й м'яса. Звичайно, грошей у Петі не було, особливо таких великих, як п'ятнадцять копійок. Про це нічого й думати. Але Петя міг би потягти на кухні шматочок м'яса і дістати в буфеті хліба.

Гаврик був один раз у Петі в гостях минулого рідва і прекрасно знав, що в них є буфет, де лежить багато хліба, на який ніхто не звертає уваги. Так що зовсім легко винести хоч півбатона. Там у них на це не зважають.

Вся ж біда полягала в тому, що невідомо, чи приїхав Петя з економії. Пора б уже, здається, приїхати. Кілька разів за літо заходив Гаврик до Петі у двір довідатись, як справи. Але Петі не було й не було.

Минулого разу їхня куховарка Дуня сказала, що скоро повернуться. Це було днів п'ять тому. Може, вже приїхали?

З базару Гаврик пішов у двір до Петі. Добре, що недалеко: прямо проти вокзалу — Куликове поле, ріг Канатної, поруч із штабом великий чотириповерховий будинок, прекрасно пристосований для хорошого життя.

По-перше, він був незамінний для вуличних боїв, бо в ньому було двоє воріт. Одні виходили на Куликове поле, або просто на Кулички, а другі — на прекрасний пустир, з чагарни-

ком, в нірками тарантулів і, правда, невеликим, але надзвичайно багатим смітником.

Там, якщо добре поритися, завжди можна було знайти немало корисних предметів — від аптекарської пляшечки до мертвого пацюка.

Петьці пощастило. Не в кожного хлопчика поруч з будинком такий смітник!

По-друге, повз будинок бігали маленькі дачні поїзди з паровичком-кукушкою. Так що для того, щоб підкласти під колеса петарду або камінь, не треба було далеко ходити.

По-третє, сусідство штабу. Там, за високою кам'яною стіною, що виходила на моріжок, був таємничий світ, який вдень і вночі охороняли вартіві. Там шуміли машини штабної друкарні. Вітер переносив через паркан жмути надзвичайно цікавих обрізків: стрічок, смужок, паперової лапші.

На моріжок також виходили й вікна писарських квартир. Вилізши на камінь, можна було заглянути через ґрати й подивитись, як живуть писарі, ці надзвичайно красиві, поважні й молодецькі молоді люди в довгих офіцерських штанях, але в солдатських погонах.

Про писарів було напевне відомо, що вони звичайні собі «нижні чини», тобто теж солдати. Але яка величезна різниця була між ними і солдатами! Може, за винятком квасників, писарі були найелегантнішими і найчепурнішими красенями в місті.

Покоївки з сусідніх домів, забачивши писаря, тремтіли й блідли, щохвилини готові знепритомніти. Вони нещадно палили собі скроні й волосся щипцями, пудрили ніс зубним порошком і рум'янили щоки папірцями від цукерок. Але писарі не звертали на них уваги.

Якщо для всякого одеського солдата покоївка була істотою недосяжною і вищою, то для писаря це була не більш як «деревенщина», не варта навіть його погляду.

Писарі самотно й меланхолійно сиділи на залізних ліжках у себе за ґратами і, покидавши мундири, тихенько награвали на гітарах. Були вони в довгих штанях з високим червоним вистроченим корсажем і в чистих сорочках з чорним офіцерським галстуком.

Якщо ж у неділю ввечері писар з'являвся на вулиці, то неодмінно під руку з двома модистками у високих зачісках валиком.

Писарі були неймовірно багаті. Гаврик сам бачив, як одного разу писар їхав на візнику.

І все ж, хоч і як воно дивно, писарі були тільки «нижні чини». І Гаврик якось своїми очима бачив, як на розі Пироговської і Куликового поля генерал із срібними погонами бив писаря по зубах, кричачи грізним голосом:

— Як стоїш, каналія? Як-к с-с-стоїш?

І писар, виструнчившись і мотаючи головою, з виряченими, як у простого солдата, світлими селянськими очима, бурмотів:

— Винуват, ваше превосходительство! Останній раз!

Оце двоїсте становище й робило писарів істотами дивними, прекрасними і разом з тим жалюгідними, як провинні ангели, покарані засланням з неба на землю.

Було також дуже цікаве й життя простих караульних солдатів, що жили поруч з писарями.

У солдатів теж було дві натури.

Одна — це коли вони стояли по двоє, але в повній караульній формі з підсумками, біля алебастрового штабного під'їзду, щохвилини хвацько виструнчуючись і роблячи по-єфрейторськи «на краул», тобто відводячи трохи вбік добре змазаний салом багнет перед офіцерами, що входили й виходили.

Друга натура була проста, домашня, селянська, коли вони сиділи в казармі, пришиваючи гудзики, чистячи чоботи ваковою або граючи в шашки, а по-їхньому — «в дамки».

На вікнах у них завжди сушилися миски й дерев'яні ложки, лежало багато недоїдків чорного солдатського хліба, які вони охоче віддавали жебракам.

З хлопчиками вони розмовляли теж охоче, але таке питали і казали такі слова, що в хлопчиків горіли вуха й вони з жахом розбігались.

Обидва двори, вкриті асфальтом, були якнайбільш придатні для гри в класи. По асфальту можна було чудово креслити вугіллям і крейдою клітки з цифрами. Гладенькі морські камінчики сковзались так, що краще не треба.

Коли ж двірникові вривався терпець від дитячого гвалту і він виганяв гравців мітлою, дуже зручно було зараз же перейти на другий двір. Крім того, в будинку були чудові, таємничі підвали з дров'яними сараями. Ховатися в цих сараях серед дров і різного мотлоху, в порожній сухій темряві, в той час як надворі ясний день, було несказанною втіхою.

Одне слово, будинок, де жив Петя, з усіх поглядів був прекрасний.

Гаврик увійшов у двір і зупинився під вікнами Петиною квартири, що містилась на третьому поверсі.

Двір, розсічений навкоси різкою полудневою тінню, був зовсім порожній. Жодного хлопчика! Очевидно, всі на селі або на морі.

Більшість вікон закриті віконницями. Гаряча, полуднева лінива тиша. Жодного звуку.

Тільки відклявся здалека — може, навіть з Ботанічної вулиці — чути шкварчання й постріли розжареної сковороди. Розходився запах смаженої кефалі на соняшниковій олії.

— Петя! — закричав Гаврик угору, приклавши до рота долоні.

Мовчання.

— Пе-еть-ко!

Віконниці закриті.

— Пе-е-е-етько-о-о-о!

Квартирка в кухні відчинилась, і виглянула закутана білою хусткою голова куховарки Дуні.

— Ще не приїхали,— швидко сказала вона звичайну фразу.

— А коли приїдуть?

— Ждемо сьогодні ввечері.

Хлопчик плюнув і розтер ногою. Помовчав.

— Слухайте, тьотю, як тільки він приїде, скажіть, що Гаврик приходив.

— Слухаю, ваше благородіє.

— Скажіть, що я завтра вранці зайду.

— Можеш навіть і не заходити. Нашого Петю тепер в гімназію будуть віддавати. Так що — кінець тепер усім вашим шкодам.

— Гарзд,— похмуро буркнув Гаврик.— Ви тільки, головне, скажіть. Скажете?

— Скажу, не плач.

— Бувайте, тьотю.

— Бувайте, за нас не забувайте!

Мабуть, самій Дуні так набридла літня бездіяльність, що вона навіть не погордувала пожартувати з маленьким босяком.

Гаврик підтягнув штани і поплентався з двору.

Погане діло! Що ж тепер робити?

Можна було, звичайно, піти до старшого брата Терентія на Ближні Млини. Але, по-перше, ці Ближні Млини бог знає де — туди й назад іти години чотири, не менше. А по-друге, після заворушень ще невідомо, чи дома Терентій. Дуже можливо, що він десь ховається або сам «сидить на декохті», тобто самому нічого їсти.

Чого ж даремно бити ноги — не казенні!

Хлопчик вийшов на моріжок і, проходячи мимо, заглянув у вікно до солдатів.

Солдати тільки-но пообідали й мили на підвіконнику ложки. Купа недоїденого хліба сохла на гарячому сонці.

Мухи повзали по чорних ніздрюватих шматках з каштановою, навіть на вигляд кислою скоринкою.

Гаврик зупинився під вікном, зачарований видовищем цього достатку.

Він помовчав і раптом, несподівано для самого себе, сказав грубо:

— Дядю, дайте хліба!

Але одразу ж похопився, взяв сажалку й пішов далі, показавши солдатам щербату усмішку:

— Та ні, я так! Не треба.

Але солдати стовпились на підвіконнику, кричачи й свистячи хлопчиківі:

— Ей! Псс! Куди побіг? Вертайсь назад!

Вони подавали йому через ґрати шматки хліба.

— Бери! Не бійся!

Він нерішуче зупинився.

— Підставляй сорочку!

У їхніх криках і шумі було стільки веселої добродушності, що Гаврик зрозумів: не буде нічого ганебного, якщо він візьме у них хліб. Він підійшов і підставив сорочку. Полетіли шматки.

— Нічого, попоїси нашого солдатського, казенного. Привчайся!

Крім хліба, якого накидали фунтів п'ять, солдати насипали ще чимало вчорашньої каші.

Хлопчик акуратно вклав усе це в сажалку і, під міцні жарти про вплив на живіт солдатської їжі, пішов додому допомагати дідусеві лагодити перемет.

Надвечір вони знову вийшли в море.

15. Шаланда в морі

Помітивши, що пароплав не зупинився і не спустив шлюпки, а йде далі своїм курсом, матрос трохи заспокоївся й опам'ятався.

Насамперед він поспішив скинути робу, що заважала пливти. Позбутися піджака було найлегше. Перевернувшись кілька

разів і відпливувачись од солонувато-гіркої хвилі, матрос за три рази стягнув піджак, важкий од води, як чавун.

Піджак, розкинувши рукава, плив деякий час за матросом, немов живий, не бажаючи розлучатися з хазяїном і намагаючись обвитись круг його ніг.

Матрос одіпхнув його кілька разів, піджак відстав і почав повільно тонути, гойдаючись і переходячи з шару в шар, поки не зник у глибині, куди ледве доходили мутні жмутки вечірнього світла.

Найбільше мороки було з чобітьми. Вони липли, наче наповнені клеєм.

Матрос люто нога об ногу здирав ці грубі флотські чоботи з рудими халявами, що викривали його. Гребучи руками, він танцював у воді, то поринаючи з головою, то виринаючи з хвилі по плечі.

Чоботи не піддавались. Тоді він набрав у легені чимбільше повітря і схопив чобіт руками. Пірнувши з головою у хвилю, він рвав його за слизький закаблук, в думці лаючись останніми словами і проклинаючи все на світі.

Нарешті йому пощастило стягти проклятого чобота. Другого стягти було легше.

Проте, коли обидва чоботи й штани були зняті й кинені, разом з полегкістю Родіон відчув страшенну втому. В горлі пекло від морської води, якої він, незважаючи на всі свої зусилля, чимало наковтався.

Крім того, стрибнувши з пароплава, він дуже забився об воду.

Він майже не спав дві доби, пройшов пішки верст сорок або п'ятдесят, перехвилювався. В очах було темнувати. А може, це тому, що швидко наставав вечір.

Вода втратила свій денний колір і стала якоюсь хоч і глянсуватою, яскраво-геліотроповою на поверхні, але страшною, майже чорною в глибині.

Знизу, з поверхні моря, берега зовсім не було видно. Обрій страшенно звужився. Тільки чисте небо скраю світилося прозорою зеленню заходу з маленькою, ледве помітною зірочкою.

Отже, у тому напрямку берег, і туди треба пливати.

На матросові залишились тільки сорочка і спідні. Вони майже не заважали. Але голова паморочилась, руки й ноги ломило в суглобах, пливати ставало все важче.

Часом йому здавалося, що він непритомніє. Часом починало нудити. А то раптом його на короткий час огортав страх. Самотність і глибина лякали його.

Раніше з ним ніколи цього не бувало. Виходить так, ніби він захворів.

Мокре коротке волосся здавалось сухим, гарячим і таким шорстким, що колело голову.

Навколо не було ні душі.

Угорі в порожньому вечірньому повітрі пролетів мартин на товстих крилах і сам товстий, як кіт. У довгому, закарлюченому на кінці дзьобі він держав маленьку рибку.

Матрос знову охопив страх. От-от розірветься серце, і він порине на дно. Він хотів крикнути, але не міг розціпити зубів.

Раптом він почув тихий плюскіт весел і трохи згодом побачив майже чорний силует шаланди.

Він напружив усі сили й рушив за нею, відчайдушно штовхаючи воду ногами. Він догнав її і встиг вхопитися за високу корму.

Перебираючи руками, сяк-так добрався до борту, де було нижче, напружився і заглянув у шаланду.

— Ану, не балуйся! — закричав Гаврик похмурим басом, побачивши мокру голову, що виринула над бортом, коли човен гойднувся.

Поява цієї голови анітрохи не здивувала хлопчика. Одеса славилася своїми плавцями.

Деякі з них, траплялось, запливали верст за три, за чотири від берега й поверталися назад пізно ввечері. Мабуть, це один з таких плавців.

Та коли вже ти такий герой, то не хапайся за чужу шаланду і не відпочивай, а пливи сам! А тут люди й без тебе стомлені, тільки що з роботи.

— Ану, не валяй дурня, відчіплюйся! А то зараз веслом як дам!..

І хлопчик, щоб налякати, навіть удав, що знімає весло з кілочка, точнісінько як це робив у таких випадках дідусь.

— Я... хворий... — задихаючись, сказала голова.

З-за борту простягнулася тремтяча рука в облиплону рукаві вишиваної сорочки.

Тоді Гаврик одразу зміркував, що це не плавець: плавці у вишиваних сорочках по морю не плавають.

— Ти що, тонує?

Матрос промовчав. Його руки й голова безживно звисли всередину шаланди, в той час як ноги у спідніх волоклися зовні по воді. Він був непритомний.

Гаврик і дідусь покидали весла й насилу втягли мляве, але страшенно важке тіло в шаланду.

— Ух ти, який гарячий! — сказав дідусь, переводячи дух.

Справді, матрос, хоч тремтів і був мокрий, весь так і па-
лав сухим, хворобливим жаром.

— Дядю, хочете напитись? — спитав Гаврик.

Матрос не відповів. Він тільки безтямно повів очима з мут-
ною поволокою і поворушив гарячим ротом.

Хлопчик подав йому дубове барило. Матрос одвів його
кволою рукою, з огидою ковтнув ще слину і зараз же почав
блювати.

Голова впала і стукнулась об банку.

Потім матрос потягся до барила, намацав його в сутінках,
як сліпий, і, стукаючи зубами по дубовій клепці, сьак-так на-
пився.

Дідусь похитав головою.

— Історія!..

— Дядю, відкіля ви? — спитав хлопчик.

Матрос знову ковтнув слину, хотів сказати, але тільки про-
стягнув руку в далечінь й одразу опустив її безсило.

— Ой, ну його к чорту! — пробурмотів він нерозбірливою
скоромовкою. — Не показуйте мене людям... Я — матрос... схо-
вайте де-небудь... а то повісять. Йй-богу, правда... святий іс-
тинний...

Він хотів, видно, перехреститись, але не зміг підняти руки.
Хотів усміхнутися на свою слабість, але замість усмішки по
його очах пройшла поволока.

І він знов знепритомнів.

Дідусь і внучок Perezирнулись, проте не сказали один од-
ному ні слова. Час був такий, що найкраще — знати та мов-
чати.

Вони обережно поклали матроса на гратчастий настил, у
клітках якого хлюпала невичерпана вода, підсунули йому під
голову барило й сіли на весла.

Гребли вони помаленьку, не поспішаючи, з таким розра-
хунком, щоб допливти до берега, коли вже зовсім смеркне.
Чим темніше, тим краще. Вони навіть, перш ніж причалити,
покрутилися трохи між знайомими скелями. На щастя, на бе-
резі нікого не було.

Стояла тепла, глибока пітьма, повна цвіркунів і зірок.

Дідусь і внучок витягли шаланду на берег. Таємничо за-
шаруділа галька.

Дідусь залишився вартувати хворого, а Гаврик побіг по-
дизитись, чи нема кого поблизу.

Незабаром він повернувся нечутною ходою. По цій ході
дідусь зрозумів, що все гаразд. Вони через силу, але обереж-
но витягли матроса з шаланди й поставили його на ноги,

підтримуючи з обох боків. Матрос обняв Гаврика за шию і притиснув до свого вже висохлого, надзвичайно гарячого тіла. Він важко навалився на хлопчика, навряд чи щось розуміючи.

Гаврик розставив ноги міцніше й прошепотів:

— Іти можете?

Матрос нічого не відповів, але ступив, хитаючись, кілька кроків, як сновида.

— Помаленьку, помаленьку,— промовляв дід, підтримуючи матроса за спину.

— Тут недалеко, дядю... два кроки...

Вони нарешті зійшли на горбок. Їх ніхто не бачив. А якби навіть і побачив, то навряд чи звернув би увагу на білу хитку постать, яку вели старик і хлопчик. Картина відома. П'яного рибалку ведуть родичі додому. А що рибалка при цьому не лається й не горлає пісень, то це просто через те, що вже занадто багато хильнув монопольки.

Як тільки матроса звели в пахучу й гарячу темряву халупи, він зараз же впав на дощаний тапчан.

Дідусь затулив віконце шматком фанери й добре причинив двері. Лише після цього він засвітив маленьку газову лампочку без скла, прикрутивши гніт наскільки можна було нижче.

Лампочка стояла в кутку на полиці, накритій старою газетою.

Там же були солдатський хліб, загорнутий у вокгу ганчірочку, щоб не засох, кухоль, зроблений з консервної банки, бляшана мисочка з солдатською кашею, дві дерев'яні ложки, трохи сірої солі дрібками у великій синій раковині мідії — словом, усе це злиденне, але надзвичайно акуратне господарство.

Стара, закопчена, аж чорна ікона святого Миколая-чудотворця — заступника рибалок, прибита в кутку над полицею, дивилась довгастою кофейною плямою древнього обличчя й страшними очима київського малювання.

Зараз по цьому віковому обличчю низу вгору струменіла легка кіптява і світло лампочки. Обличчя, здавалося, живе, дихає...

Давно вже дідусь не вірив ні в бога, ні в чорта. Він од них не бачив у своєму житті ні добра, ні зла. А в Миколая-чудотворця вірив.

Та й як же не вірити в святого, який допомагає людям у їхньому важкому й небезпечному ремеслі? Адже нічого не було в житті дідуса важливішого за рибальське ремесло.

Але, правду кажучи, останнім часом чудотворець став щось хибити. Коли дідусь був молодший, мав добру снасть, парус,

силу,— чудотворець нічого, допомагав. Була від чудотворця в господарстві сяка-така користь. Але чим старіший ставав дід, тим менше користі було й від святого.

Звичайно, якщо паруса немає в рибальському господарстві, якщо сили в старика щодень меншає, якщо грошей не вистачає на м'ясо для наживки, то будь ти хоч самий розпрочудотворець — риба піде дрібна, нікудишня... І нема чого від людини вимагати.

Мабуть, і чудотворцеві нелегко йти проти старості й бідності.

Все ж старому ставало іноді гірко й образливо дивитись на суворого, але нікудишнього святого. Правда, їсти-пити він не просить, висить у кутку смирно. Ну, хай собі висить: можливо, колись і помрже. Згодом у старика виробилась звичка поблажливо, навіть трохи насмішкувато ставитись до чудотворця.

Повертаючись після лову в халупу,— а лов тепер в більшості був зовсім поганий,— дідусь бурчав, скося поглядаючи на збентеженого чудотворця:

— Ну, що, старий шкарбан, знову ми з тобою сіли? Таку дрібноту привезли, що й на привоз совісно нести. Не бички, а воші.

І він добродушно додавав для того, щоб не принижувати остаточно угодника:

— Та що! Хіба справжній великий бичок на краватку піде? Справжньому ситому бичкові на краватку плювати. Йому треба м'яса, справжньому ситому бичкові. А де ми його візьмем з тобою, того м'яса? Його чудом не купиш! Он воно що!

Проте зараз старикові було не до угодника. Його дуже непокоїв матрос. І не так його гарячка та непритомність, як передчуття смертельної небезпеки, що загрожувала йому невідомо відкіля.

Звісно, дідусь дещо розумів, про дещо догадувався. Але, щоб допомогти людині, треба б знати трохи більше.

А матрос, як на гріх, лежав у забутті, розкинувшись у гарячці на зшитій з клаптиків ковдрі, і дивився поперед себе розплющеними, але невидючими очима.

Одна його рука звислась з тапчана, а друга лежала на грудях. На ній дідусь побачив голубий якірець.

Часом матрос намагався схопитись; бурмочучи й обливаючись гарячим потом, він нестямно гриз руку, наче намагався вигризи якір. Наче, коли б не було цього якоря, йому б одразу полегшало.

Дідусь силоміць укладав його назад, обтираючи йому лоб і примовляючи:

— Ну, ляж... Ляж, я тобі кажу... І спи, не бійся... Спи!

Гаврик на городі кип'ятив у казанку воду — напоїти хворого чаєм. Тобто не чаєм, а, вірніше, тією пахучою травичкою, яку дідусь збирав у травні на околичних горбах, сушив і вживав замість чаю.

16. «Баштова, вогонь!»

Ніч минула дуже тривожно.

Матрос рвав на грудях сорочку. Йому було душно.

Дідусь погасив каганця і відчинив двері, щоб випустити свіжого повітря.

Матрос побачив зоряне небо й не зрозумів, що це таке. Нічний вітрець влетів у халупу й освіжив йому голову.

Гаврик ліг у бур'яні коло дверей, прислухаючись до кожного шурхоту. До ранку хлопчик не заплющив очей. Перележав лікоть. Дідусь влаштувався на долівці в халупі й теж не спав, слухаючи цвіркунів, хвилі і стогін хворого, який іноді раптом схвилювано схоплювався, кричачи кволим, виразним голосом:

— Баштова, вогонь! Кошуба! Бий, баштова!..

І всякі інші нісенітниці.

Тоді дідусь міцно брав його за плечі, обережно тряс і шепотів у самий його рот, що пашів жаром:

— Ляж, не кричи! Заради самого господа бога, не бузуй. Ляж і мовчи. Лихо, та й годі!

І матрос потроху втихав, часом скрегочучи зубами.

Хто ж він такий був, цей чудний хворий?

В числі семисот матросів, що висадилися з броненосця «Потьомкін» на румунський берег, був Родіон Жуков.

Нічим особливим не вирізнявся він серед інших матросів бунтівного корабля.

З першої хвилини повстання, з тієї самої хвилини, коли командир броненосця з жахом і розпачем впав навколішки перед командою, коли залунали перші залпи з гвинтівок і трупи деяких офіцерів полетіли за борт, коли матрос Матюшенко з тріском одірвав двері в адміральській каюті, в тій самій каюті, повз яку досі страшно було навіть проходити,— з тієї самої хвилини Родіон Жуков жив, діяв і думав так само, як і більшість інших матросів,— в легкому тумані, в за-

хопленні, в запалі,— доти, поки не довелося здатись румунам і висадитись у Констанці.

Ніколи досі не ступала Родіонова нога на чужу землю. А чужа земля, як непотрібна воля, широка й гірка.

«Потьомкін» стояв зовсім близько від пристані.

Серед фелюг і вантажних пароплавів, тритрубний і сірий, оточений яликами, яхтами й катерами, поруч з невеликим румунським крейсером, він був непотрібно великий.

Високо над гарматними баштами, шлюпками, реями все ще висів білий андріївський прапор, косо позначений голубим хрестом, наче перекреслений пакет.

Але ось прапор здригнувся, зібгався і короткими ривками почав спускатися.

Обома руками зняв тоді Родіон безкозирку і так низько вклонився, що кінчики нових георгіївських стрічок м'яко лягли в пил, як оранжево-чорні сільські квіти чорнобривці.

— Просто страм... Прямо-таки страм! Гармати дванадцятидюймові, бойових патронів хоч залийся, націлювачі один в одного. Даремно Кошуби не послухали. Дорофій Кошуба правильно говорив: кондукторів, паршивих шкур,— за борт! «Георгія Побідоносця» — потопити. Йти на Одесу — висаджувати десант. Весь би одеський гарнізон підняли, всіх би робітників, усе б Чорне море! Ех, Кошубо, Кошубо, треба було тебе послухати... А то бач, як погано вийшло!

Останній раз вклонився Родіон своєму рідному кораблеві.

— Гаразд,— сказав він кризь зуби,— гаразд. Буде-таки по нашому. Все одно всю Росію піднімемо.

Через кілька днів, купивши на останні гроші цивільну одягу, він уночі переправився через гирло Дунаю, біля Вилкового, на російський бік.

План у нього був такий: добратися степом до Акермана, звідти на баржі або на пароплаві в Одесу; з Одеси до рідного села Нерубайського — зовсім недалеко. А там — що буде...

Одне тільки знав Родіон напевне: що до минулого в нього вороття нема, що колишне його життя, підневільне матроське життя на царському броненосці і важке рідне селянське життя дома, в голубій хатині з синіми віконцями серед жовтих і червоних рож,— відрізане від нього назавжди.

— Тепер — або на шибеницю, або ховатися, підняти повстання, палити поміщиків, йти в місто шукати комітет.

Він почував себе погано ще в дорозі. Але зупинятися було вже не можна. Він ішов хворий.

І от тепер... Що це з ним робиться? Де він лежить? Чому в дверях гойдаються зорі? І чи зорі ж це?

Чорним морем обступила Родіона ніч. Зорі згустились, розгорілись і лягли перед очима низькими карантинними вогнями. Зашуміло місто, загорілась у порту, естакада, побігли люди, плутаючись у вируючому вогні. Довгими рейками впали вздовж вулиць залізні залпи гвинтівок.

Хитнулась ніч корабельною палубою. Дзеркальний круг прожектора побіг по хвилястому берегу, до білого розжарюючи будинки, спалахуючи в шибках, вирываючи з темряви рухомих солдатів, червоні клапті прапорів, зарядні ящики, лафети, повалені впоперек вулиці конки.

І ось він бачить себе в гарматній башті.

Націлювач оком припав до далекоміра. Башта повертається сама собою, наводячи на місто порожнє дуло, що сяє всередині дзеркальними нарізами. Стій! Якраз точка в точку проти синього купола театру, де поважний генерал радить військову раду проти бунтівників.

В башті туркоче ріденький телефонний дзвінок.

А може, це цвіркуни цвіркочуть у степу?

Ні, це телефон. Електричний підйомник з повільним брязкотом виносить з погребу снаряд — він хитається на ланцюгах — прямо в руки Родіона.

А може, це не снаряд, а холодна диня? От добре було б напитися! Але ні, ні, це снаряд.

— Баштова, вогонь!

І в ту ж мить задзвеніло у вухах, наче вдарило зовні в баштову броню, як у бубон. Спалахнув вогонь, і обварило запахом паленого гребінця.

Здригнувся рейд на всю широчінь. Загойдалися на рейді шлюпки. Залізна смуга пролягла між броненосцем і містом.

Переліт.

Розгорілись у Родіона руки. Але ось знову цвіркуни кришталевим струмком пробираються серед густих зірок і бур'яну.

А може, це туркоче телефон?

І другий снаряд сам собою лізе з підйомника в руки матроса. Доконаємо генерала, зажди!

— Баштова, вогонь! Баштова, вогонь!

— Ляж, не кричи... Може, тобі дати напитися? Ляж, тихо...

...І друга смуга пролягла впоперек бухти. Знову переліт. Нічого, вже за третім разом не промахнемось! Снарядів, не бійся, вистачить. Повні погреби.

Легше порошинки і разом з тим важче будинку ліг в ослаблі долоні третій снаряд.

Аби тільки пустити його швидше! Аби тільки дим повалував швидше з синього купола. А там — піде й піде!..

Але чомусь не туркоче телефон, перестали дзвеніти цвіркуни... Повмирали там усі нагорі, чи що?

Чи це ранок настає, такий тихий і такий рожевий?

Башта наче сама собою повертається назад. «Відбій!» — і снаряд, вислизнувши з безсилих рук, спускається назад у погріб, брязкаючи ланцюгами підйомника. Ні, ні, це покотився з пальців кухоль і ніжно дзюрчить вода з тапчана на підлогу.

І тиша, тиша...

«Та що ж це таке? Ех, продали, продали волю, чортові шури! Злякалися! Вже як бити, то бити до кінця! Щоб каменя на камені не лишилось!»

— Бий, баштова, бий!..

— Ой господи, господи, святий чудотворче Миколаю! Ляж, напийся ще води. Нещастя!..

Ріденька рожева тиша ранку ніжно й заспокійливо прилягла до гарячої щоки Родіона. Далеко на золотистій кручі співали півні.

17. Хазяїн тиру

Дідусь і онучок обміркували становище й вирішили, що хворого поки що не слід нікому показувати. Тим більше не слід відправляти його в міську лікарню, де неодмінно зажадають паспорта.

На думку дідуса, у матроса — звичайна, не дуже навіть сильна гарячка, яка незабаром пройде. А там хай сам про себе думає.

Тим часом уже зовсім розвиднілось, і треба було знову виходити в море.

Хворий не спав. Ослаблий від нічного поту, він нерухомо лежав на спині, дивлячись живими, свідомими очима на образ чудотворця з жмутком свіжих волошок, заткнутих за пожелоблену від часу темну дошку.

— Чуєш? — спитав дідусь, підходячи до хворого.

Той ледве ворухнув губами, наче хотів промовити: «Чую».

— Полегшало?

Хворий підтвердив це, заплющивши очі.

— Може, ти хочеш їсти?

Дідусь скося глянув на полицю з хлібом і кашею.

Матрос ледве хитнув головою: «Ні».

— Ну, як хочеш. Слухай, сину... Нам треба виходити в море по бички, чуєш? То ми тебе тут залишимо самого й замкнемо на замочок. Можеш нам цілком довіряти. Ми такі ж самі люди, як ти,— чорноморські. Чуєш? Ти собі тутечки тихенько лежи й відпочивай. А якщо хто-небудь постукає, то ти просто мовчи, і більш нічого. Ми з Гавриком враз упораємось і тоді швиденько повернемося. Я тобі тут в кухлику воду поставлю: захочеш, то напийся, це нічого. І ні про що не думай, можеш цілком надіятись. Ти чуєш?

Старий розмовляв з хворим, наче з малою дитиною, через кожні два слова примовляючи: «Чуєш?»

Матрос дивився на нього очима, що всміхалися через силу, і приплющував їх зрідка: мовляв, не турбуйтеся, розуміємо, спасибі.

Замкнувши матроса, рибалки пішли на промисел і годин через чотири повернулися назад, знайшовши дома все в цілковитому порядку. Хворий спав.

Цього разу їм пощастило. Вони зняли з перемету сотні три з половиною прекрасних великих бичків, і дідусь, доброзичливо глянувши на чудотворця й пожувавши зморщеними губами, зауважив:

— Нічого. Сьогодні нічого. Хоч і на креветку, але великі. Дай боже тобі здоров'я.

Але чудотворець, цілком свідомий своєї могутності, дивився на діда суворо і навіть згорда, наче хотів сказати: «А ти ще сумнівався, шкарбаном називав. Сам ти шкарбан».

Дідусь вирішив сам іти з бичками на привоз. Треба було нарешті з'ясувати стосунки з мадам Стороженко. А то що ж воно виходить: скільки не носи товару, все одно залишається борг, а живих грошей не видно.

Так і рибалити, виходить, нецікаво.

Сьогодні для цього трапилась якраз слухна нагода. Не соромно показати товар. Бички — всі як один.

Гаврикові, звичайно, теж хотілося б піти сьогодні на привоз, щоб, ідучи назад, побачитися з Петькою і нарешті випити на розі квасу.

Але небезпечно було залишати матроса самого, бо була неділя: на берег, напевне, наїде сила народу з міста.

Дідусь завдав на плечі ще мокру сажалку й потупав на базар, а Гаврик перемінів у кухлі воду, прикрив матросові ноги, щоб не кусали мухи, і, начепивши на двері замок, пішов трохи пройтися.

Тут зовсім недалеко, на березі, були різні заклади для розваг: ресторанчик з садом і кегельбаном, тир, карусель, буд-

ки з зельтерською водою та східними ласощами, автоматисиломіри — словом, маленький ярмарок. Походить по ньому й подивитись було для хлопчика справжньою радістю.

Церковна відправа ще не закінчилась. Вгорі, над кручами, плив дзвін приморських церков.

Вітер, зовсім невідчутний внизу, іноді плавно проносив по небу білосніжну хмарину, таку ж круглу і яскраву, як цей дзвін.

Гуляння по-справжньому ще не починалось, але кілька гарно вбраних городян уже тинялися біля каруселі, ждучи, коли нарешті знімуть з неї парусиновий чохол.

З кегельбана долітало повільне чавунне урчання важкої кулі, пущеної по вузькій дошці. Куля котилась страшенно довго, її гуркіт затихав і затихав, поки нарешті після короткої тиші долітало з-за огорожі, зарослої жовтою акацією, легке музикальне цокання розсипаних кеглів.

В тирі хтось зрідка стріляв. Іноді після негучного уривчастого пострілу чути було брязкіт розбитої пляшки або починали шуміти механізми рухомої мішені.

Тир вабив до себе нестримно.

Гаврик підійшов до балагана й зупинився біля дверей, жадібно вдихаючи ні з чим не зрівнянний, якийсь синювато-свинцевий запах пороху. Особливий, кисленький і душний присмак пострілу відчувався навіть на язиці.

О, ці рушниці, розставлені так привабливо на спеціальних стояках! Маленькі, наче вилиті приклади, чисто зроблені з важкого, як залізо, дерева, нарізаного гострою сіткою в тих місцях, де треба братися рукою, щоб не сковзало. Товстий, але довгий гранчастий ствол синьої воронованої сталі, з маленькою, як горошинка, дірочкою дула. Синя сталйна мушка. І рамка на затворі, що так легко й просто підіймається.

Навіть найбагатші хлопчики мріяли про таку рушницю. Слово «монтекристо» вимовлялось з завмиранням серця. В ньому полягало всеохоплююче поняття казкового багатства, щастя, слави, мужності. Мати власне монтекристо значило навіть більше, ніж мати власний велосипед. Хлопчики, що мали монтекристо, були відомі далеко за межами свого кварталу. Про них так і говорилось: «Той Володька з Рішельєвської, у якого монтекристо».

Звичайно, Гаврик не смів мріяти про монтекристо. Він навіть не смів мріяти з нього вистрілити, бо постріл коштував безсовісно дорого: п'ять копійок. Бути стрільцем міг дозволити собі тільки дуже заможний чоловік. Гаврик насмілювався

мріяти лише націлитися з чудової рушниці. Хазяїн тиру іноді дозволяв йому цю втіху.

Але тепер у тирі був відвідувач, так що зараз про це нічого було й думати. Може, коли відвідувач піде, Гаврик попросить у хазяїна, і тоді...

Але відвідувач не квапився йти. Він стояв, розтавивши дуже ноги в закритих скороходівських сандалях, і не стільки стріляв, скільки розмовляв з хазяїном тиру.

Гаврик вибрав хвилину, коли хазяїн оглянувся, і чемно привітався:

— Боже допоможи, дядю. З празником.

Хазяїн з великою гідністю відповів, повільно кивнувши головою, як і годилося власникові такого незвичайного закладу. Це була добра ознака. Значить, хазяїн у доброму настрої і, дуже-дуже можливо, дасть потримати монтекристо.

Підбадьорений хлопчик вирішив, що тепер можна підійти і навіть стати на порозі тиру.

Він з жадібним захопленням розглядав пістолети, що висіли над прилавком, гіллясту підставку для стрільби з упору, заводні іграшки мішеней, з яких одна особливо подобалась хлопчиковаі.

Це був японський броненосець з гарматами й прапором серед яскраво-зелених хвиль бляшаного моря. З моря стримів на паличці маленький кружечок. Як тільки в нього влучали, броненосець з шумом розколювався на дві половини і тонув, а на його місці вискакувало бляшане віяло вибуху.

Звичайно, серед зайців, що грали на барабані, балерин, риболовів з черевиком на вудочці й пляшок, що сунулись одна за одною на безконечній стрічці, японський броненосець займав перше місце щодо блискучої вигадки і художнього виконання.

Усім було відомо, що японці зовсім недавно під Цусімою пустили на дно майже весь російський флот, і серед стрільців обов'язково знаходився охочий помститися япошкам.

В тирі був ще справжній фонтанчик. Його пускали на окреме замовлення. Хазяїн клав на струмись легенький целулоїдний м'ячик. Вода підкидала його, крутила: то раптом опускала, то зразу підіймала. Це було справжнє чудо, загадка природи.

Влучити в нього було неймовірно трудно. Охочі, розпалюючись, просаджували по десять-п'ятнадцять куль і найчастіше йшли ні з чим.

Але вже якщо хто-небудь збивав м'ячик, то за це мав право вистрілити один раз безплатно.

— Значить, нічого такого у вас учора ввечері не трапилося? — вів далі розмову відвідувач, граючись гарненькою рушницею, зовсім маленькою в його великих лапах.

— Ніби нічого.

— Та-а-ак.

Стрілець пошукав очима, в що б націлитись. Він зняв си-не пенсне, від чого на його м'ясистому носі з'явилися два коралові рівчачки, і націлився в зайця з барабаном. Але потім роздумав і поклав рушницю.

— І місцеві рибалки нічого такого не розказували?

— Не розказували.

— Гм...

Відвідувач знову приклав до плеча монтекристо і знову його опустив.

— А я чув, що вчора ввечері тут проти берега якийсь чоловік з «Тургенева» впав. Нічого не чули?

— Нічого.

У Гаврика перехопило дух, наче його раптом облили цілим відром крижаної води. Серце так стиснулося, що його не стало чути. Ноги ослабли. Хлопчик боявся поворухнутись.

— А я чув, ніби стрибнув з пароплава один чоловік, якого переслідує поліція. Отут, проти цього берега. Не знаєте?

— Од вас першого чую.

Видно, хазяїнові тиру вже давно набрид цей вусатий ба-зіка.

Хазяїн з ввічливою гідністю крутив у руках зелену коробочку з патрончиками і майже позіхав. Він цілком справедливо вважав, що коли ти прийшов стріляти, то стрільай. Коли ж тобі хочеться поговорити з чоловіком, то — чого ж! — можна й поговорити між двома пострілами. Тільки, звичайно, поговорити на якусь цікаву тему, наприклад про велосипедні перегони на циклодромі або про російсько-японську війну.

На його пом'ятому, пошарпаному таємними пристрастями обличчі невдахи відбивалася знемагаюча нудьга.

Гаврикові було його щиро жаль. Він, як і всі інші діти, чомусь дуже любив цього чоловіка з косо підрізаними бачками, з кривими, як у такси, ногами, з волосатими грудьми, що просвічували крізь сітчастий тільник густим татуюванням.

Гаврик знав, що, незважаючи на чималі заробітки, у нього ніколи не було ні копійки. Завжди він комусь винен, завжди чимсь страшенно заклопотаний. Про нього ходили чутки, що колись він був знаменитий цирковий наїзник, але одного

разу за якусь підлоту вдарив хазяїна цирку бичем по обличчю. Його вигнали. Позбавлений шматка хліба, з вовчим білетом у кишені, він почав грати на перегонах, і гра занастила його. Тепер він грав у всі ігри, не гребуючи навіть грати з хлопчачками в «пожар» по копійці.

Страшний азарт вічно терзав його душу.

Було відомо, що іноді він програвав з себе все. Наприклад, штиблети, що були на ньому, належали не йому. Він їх програв ще на початку літа в «двадцять одно» і тепер, закриваючи на ніч свій заклад, скидав їх і йшов додому босий, тримаючи під пахвою ящик з рушницями й пістолетами, які, боячись програти, здавав до ранку на схов знайомому двірникові з Малої Арнаутської вулиці.

Одного разу Гаврик бачив, як він заклався на полтиник з якимось паном, що гуляв на березі, що влучить з монтекрісто в горобця на льоту. Певна річ, він схибив.

Гаврикові до сліз було жаль дивитись, як він довго, з удаваним ганебним здивуванням розглядав рушницю, знижував плечима і, нарешті, запустив руку кудись за підкладку свого полатаного піджачка. Він витяг відтіль полтинника і, блідий, подав панові. Пан, сміючись, почав був відмовлятися, кажучи, що це був жарт. Але хазяїн тиру глянув на нього такими божевільними, жалюгідними й разом з тим налитими кров'ю очима, що той поспішив узяти гроші й збентежено сховав їх у кишеню чесучевого піджачка.

В той день хазяїн тиру не зачиняв свого закладу на обід.

— ...Я вам раджу, пане, вистрілити в балерину. Побачите, як вона пікантно зробить ніжками,— з польським акцентом сказав хазяїн, щоб припинити набридлу розмову й вернути покупця до стрільби.

— Але ж дивно якимось, що ніхто нічого не знає,— сказав відвідувач і раптом помітив Гаврика.

Він оглянув його швидко з ніг до голови.

— Хлопчику, ти тутешній?

— Тутешній,— несподівано тонким голосом сказав хлопчик.

— Рибальський?

— Рибальський.

— Чого ж ти соромишся? Підійди, не бійся.

Гаврик дивився на цупкі, міцно закручені, чорні, як вакса, вуса, на довгу смужку пластиря впоперек щоки і, машинально переступаючи ногами, з острахом наближався до пана.

18. Запитання й відповіді

- У тебе є батько й мати?
— Нема.
— З ким же ти живеш?
— З дідом.
— А дід хто?
— Старик.
— Та звісно, що старик, а не молодий. А що він робить?
— Рибу ловить.
— Значить, рибак?
— Ну, рибак. Рибалка.
— А ти що?
— Хлопець.
— Це ясно, що хлопець, а не дівчина. Я тебе питаю: що ти робиш?
— А нічого. Дідові помагаю.
— Значить, разом рибалите?
— Еге.
— Та-ак. Зрозуміло. Як же це ви так рибалите?
— А просто. Ставимо на ніч перемет, а потім вранці витягаємо бички.
— Значить, виходите в море на шаланді?
— Еге.
— Щодня?
— Як це? Що ви питаєте, дядю, я не розумію?
— Який же ти дурень! Я тебе питаю: чи щодня виходите в море на шаланді?
— Аякже!
— Вранці і ввечері?
— Ні.
— Що ні?
— Тільки вранці.
— А ввечері?
— І ввечері теж.
— То як же ти кажеш, що тільки вранці, коли й увечері теж?
— Ні. Ми ввечері тільки ставимо перемет. А бичків витягаємо вранці.
— Розумію. Значить, увечері теж виходите?
— Ні. Увечері тільки ставимо.
— Ой, господи боже! Але для того, щоб поставити, треба ж вам вийти в море?
— Аякже!

— Значить, увечері теж виходите?

— Ні. Ввечері не витягаємо. Витягаємо тільки вранці.

— А ввечері виходите ставити?

— Аякже!

— Значить, ввечері теж виходите?

— Еге.

— Ну, от бачиш, який ти дурень! З тобою говорити — треба добре гороху наїстись. Чого ти такий дурень?

— Я маленький.

Вусатий пан подивився на Гаврика згори вниз з неприхованою насмішкою і злегка, але досить-таки відчутно дав йому щигля в голову.

— Ех ти, рибалка!

Але хлопчик зовсім не був таким дурнем.

Він одразу відчув у вусатому хитрого й небезпечного ворога. Ходить по березі, випитує про матроса. Тільки удає, що прийшов постріляти. А насправді, хто його знає, що в нього на думці. Мабуть, якийсь з розшукної поліції. Ще, чого доброго, пронюхає як-небудь, що саме в них у халупі й переховується втікач. Може, вже й вислідив, не дай бог!

Гаврик зараз же вирішив удати зовсім маленького дурника. Від дурня небагато визнаєш.

Хлопчик зараз же скривив дурну пику, яка, на його думку, повинна бути в маленького дурня, вирячив безтямно очі й став перебільшено соромливо переступати з ноги на ногу, колупаючи на губі заїду.

Вусатий, бачачи, що має діло з недоумком, вирішив спочатку заприятелювати з ним, а вже потім про все випитати. Він цілком правильно вважав, що діти — народ цікавий і спостережливий і знають краще за дорослих, що діється навкруги.

— А як тебе звати, хлопчику?

— Гаврик.

— Так, значить, Гаврюха?

— Еге, Гаврюха.

— Ну, от що, Гаврюхо: хочеш вистріляти?

Навіть вуха у хлопчика й ті почервоніли. Проте він зараз же опанував себе і, далі удаючи дурника, пропищав тоненьким голоском:

— А в мене, дядечку, нема п'ятачка.

— Це я розумію, що в тебе нема капіталів. Нічого. Один раз можеш вистріляти, я заплачу.

— Дядечку, а ви з мене не смієтесь?

— Не довіряєш? Ну, добре... От!

І вусатий поклав на прилавок великого зовсім нового п'ятака.

— Пали!

Гаврик, задихнувшись від щастя, нерішуче глянув на хазяїна тиру.

Але в того на обличчі вже з'явився суворо офіційний вираз, що не допускав навіть можливості дружніх переморгувань.

Він подивився на хлопчика, як на незнайомого, і, ввічливо схилившись над прилавком, спитав:

— З чого вам більше подобається стріляти, молодий чоловіче: з пістолета чи з рушниці?

Тут Гаврик і справді відчув себе дурником, так він розгубився від такого несподіваного щастя.

Він дурнувато усміхнувся і, майже заїкуючись, пролепетав:

— З монтекристо.

Хазяїн елегантно зарядив рушницю і подав її хлопчикові. Гаврик, сопучи, припав до прилавка й почав націлятися в пляшку. Звичайно, йому більше хотілося б вистрілити в японський броненосець. Але він боявся схибити, а пляшка була велика.

Хлопчик намагався якнайдовше розтягнути насолоду націлювання. Псцілившись трохи в пляшку, він почав цілитись у зайця, потім у броненосець, потім знов у пляшку. Він переводив мушку з кружка на кружок, ковтаючи слину і з жахом думаючи, що ось він зараз вистрілить — і все це щастя скінчиться.

Гаврик глибоко зітхнув, поклав рушницю і, винувато глянувши на хазяїна, сказав вусатому:

— Знаєте що, дядю: я краще не буду стріляти, я вже однак поцілювся, а ви мене краще вгостіть у будці зельтерською з сиропом. Вам же дешевше обійдеться.

Вусатий нічого не мав проти, і вони, стараючись не дивитись на хазяїна, на його презирливу і разом з тим насмішкувато-байдужу фізіономію, пішли до будки.

Тут вусатий зразу став такий щедрий, що Гаврик вирячав очі. Замість води з сиропом, що коштувала дві копійки, пан узяв не більше не менше як цілу велику пляшку води «Фіалка» за вісім копійок.

Хлопчик навіть не повірив своїм очам, коли будочник дістав білу пляшку з фіолетовою наклейкою і розкрутив тоненьку дротинку, якою був прикручений корок.

Пляшка вистрілила, але не грубо, як стріляв квас, а тоненько, пружно, делікатно. І зараз же прозора вода закипіла,

а з шийки пішов легенький димок, що розлився найніжнішим ароматом справжнісінької фіалки.

Гаврик обережно взяв обома руками, як дорогоцінність, холодну кипучу склянку і, зажмурившись проти сонця, став пити, почуваючи, як запашний газ б'є через горло в ніс.

Хлопчик ковтав цей чарівний напій багачів, і йому здавалося, що на його тріумф дивиться весь світ: сонце, хмари, море, люди, собаки, велосипедисти, дерев'яні коники каруселі, касирка міської купальні... І всі вони кажуть: «Дивіться, дивіться, цей хлопчик п'є воду «Фіалка»!»

Навіть маленька бірюзова ящірочка, що вискочила з бур'яну погріти на сонці бісерну спинку, висіла, вхопившись лапою за камінь, і дивилась на хлопчика примруженими очима, немов кажучи теж: «Дивіться на цього щасливого хлопчика: він п'є воду «Фіалка»!»

Гаврик пив і разом з тим обмірковував, як він буде вибріхуватись, якщо вусатий знову почне чіплятися з запитаннями. У хлопчика щодо цього навіть виник цілий план.

— Ну що, Гаврюхо, сподобалась тобі вода «Фіалка»?

— Спасибі, дядечку, зроду такої смачної не пив.

— Я думаю. А скажи мені тепер: виходили ви вчора ввечері в море?

— Виходили.

— Пароплав «Тургенев» бачили?

— Авжеж! Він нам мало весь перемет колесами не показав.

— А з пароплава ніхто не стрибав?

Вусатий пильно дивився на хлопчика чорними волохатими очима. Гаврик силувано всміхнувся й перебільшено збуджено заговорив:

— А їй-богу, стрибав! Щоб я пропав! Він я-ак стрибне, а бризки на всі боки я-ак полетять! А він як попливе наввмишки!..

— Зажди! Та ти не брешеш? Куди ж він поплив?

— Їй-богу, не брешу, святий істинний хрест!

Тут Гаврик, хоч і знав, що це гріх, швидко разів чотири підряд перехрестився.

— Як попливе, як попливе...

І хлопчик почав, вимахуючи руками, показувати, як плив матрос.

— Куди ж?

— Туди! — Хлопчик махнув рукою в море.

— А куди ж він потім подівся?

— Потім його якась шаланда взяла.

— Шаланда? Яка?

— Така, знаєте, велика-величезна очаківська шаланда під парусом.

— Тутешня?

— Ні.

— А яка?

— З Великого Фонтана... Або, може, з Люстдорфа. Така вся синя-синя і наполовину червона, величезна. Вона його як узяла, так зразу тим же ходом і пішла, й пішла прямо на Люстдорф. Святий істинний хрест...

— Назви човна не помітив?

— Аякже, помітив: «Соня».

— «Соня»? Прекрасно! Та ти не брешеш?

— Святий істинний хрест, щоб мені в житті щастя не бачити, чи «Соня», чи «Віра».

— «Соня» чи «Віра»?

— Чи «Соня», чи «Віра»... Чи «Надя».

— А то гляди...

Тут, замість того щоб розплатитися, вусатий шепнув будочникові на вухо щось таке, від чого обличчя будочника зразу стало кисле. Потім він кивнув хлопчикові і швидко побіг до підйому в місто, як зрозумів хлопчик — на дачний поїзд...

Гаврик тільки того й ждав.

19. Півтора фунта житнього

Треба якнайшвидше попередити матроса.

Але Гаврик був хлопчик тямущий і обережний. Перш ніж повернутися додому, він пішов за вусатим, здалека стежачи за ним доти, поки не переконався, що той справді вийшов на гору і зник у завулку.

Тільки тоді хлопчик побіг у халупу. Матрос спав. Але, як тільки клацнув замок, він схопився й сів на тапчані, повернувши до дверей обличчя з блискучими наляканими очима.

— Не бійтесь, дядю, це я. Лягайте.

Хворий ліг.

Хлопчик довго порався в кутку, удаючи, що переглядає гачки перемету, вкладеного «бухтою» в круглий лозовий кошик. Він не знав, з чого почати, щоб не дуже стурбувати хворого.

Нарешті підійшов до тапчана і деякий час вагався, чухаючи одну ногу об другу.

— Легше вам, дядю?

- Легше.
- Розумієте що-небудь?
- Розумію.
- Дати вам їсти?

Хворий, знесилений навіть такою короткою розмовою, захитав головою і заплющив очі.

Хлопчик дав йому відпочити.

— Дядю,— сказав він через деякий час тихо і твердо-ласкаво,— це ви вчора стрибали з пароплава «Тургенев»?

Хворий розплющив очі й подивився на хлопчика знизу вгору, уважно й дуже напружено, але нічого не відповів.

— Дядю, слухайте, що я вам скажу,— зашепотів Гаврик, сідаючи до нього на тапчан.— Тільки ви не сіпайтесь, а лежіть тихо...

І хлопчик як тільки міг обережно розказав йому про своє знайомство з вусатим.

Хворий знову схопився і сів на тапчані, міцно тримаючись руками за дошку. Він не зводив з хлопчика нерухомо розширених очей. Його лоб став вогкий. Проте він весь час мовчав. Тільки один раз він порушив мовчання, саме тоді, коли Гаврик сказав, що у вусатого на щоці був пластир. В цьому місці оповідання в очах у хворого мигнуло якесь дике й веселе українське лукавство, і він промовив хрипко, крізь зуби:

— Це його, мабуть, кіт подряпав.

Потім він раптом заметушився і, тримаючись за стіну, став на тремтячі ноги.

— Давай,— бурмотів він, безглуздо тикаючись на всі боки,— давай куди-небудь... Заради Христа...

— Дядю, лягайте. Ви ж хворий.

— Давай... Давай... Давай мою робу... Де речі?

Він, мабуть, забув, що скинув верхній одяг у море, і тепер безпорадно нишпорив схудою рукою по тапчану, неголений, страшний, схожий у білій сорочці й спідніх на божевільного.

Його вигляд був такий жалюгідний і разом з тим такий грізний, що Гаврик готовий був від страху бігти світ за очі.

Проте, перемагаючи страх, він сильно схопив хворого руками за тулуб і спробував покласти назад на тапчан. Хлопчик мало не плакав:

— Дядю, пожалійте себе, ляжте!

— Пустя. Я зараз піду.

— Куди ж ви підете в спідніх?

— Дай речі...

— Що ви кажете, дядю? Які речі? Лягайте знов. На вас нічого не було.

— Пустя. Піду...

— От мені з вами морока, якби ви тільки знали, дядю! Наче маленький! Лягайте, я вам кажу! — раптом сердито крикнув хлопчик, втративши терпіння. — Що я тут буду з вами панькатись, як з дитиною!

Хворий покірно ліг, і Гаврик побачив, що його очі знову затяглися гарячковою поволокою.

Матрос тихенько пробурмотів, кривлячись і потягаючись:

— Заради Христа... Нехай мене хто-небудь сховає. Пустіть мене в комітет... Ви не знаєте, де тут одеський комітет?.. Не стріляйте, ну вас к чорту, а то весь виноград перестріляєте...

І він почав говорити щось нерозбірливе.

«Погане діло», — подумав Гаврик.

В цей час знадвору залунали кроки. Хтось ішов прямо до халупи, через бур'ян, з шумом ламаючи кущі.

Хлопчик весь так і знітився, не сміючи дихнути. Безліч жахливих думок промайнуло у нього в голові.

Але раптом він почув знайомий кашель. В халупу ввійшов дідусь.

І по тому, як старий скинув коло порога порожню сажалку, як висякався і як довго і в'їдливо хрестився до чудотворця, Гаврик безпомилково зрозумів, що дідусь випив.

Це траплялося з старим дуже рідко, і обов'язково після якоїсь незвичайної події, однаково — радісної чи сумної. Цього разу, зважаючи на те, як дід звертався до Миколая-угодника, подія була швидше сумною.

— Ну що, дідусю, купили м'яса для наживки?

— М'яса для наживки?

Старий прозоро глянув на Гаврика і ткнув йому під самий ніс дулю.

— На м'ясо! Наживляй! І скажи спасибі нашому шкарбанові-чудотворцю. Помолись йому, старому дурневі, щоб він луснув! Наловити великих бичків — це він може, а ціни підходящі зробити на привозі — то вже маком! Що ви скажете, панове! За такого бичка — тридцять копійок сотня! Десь таке видано?

— По тридцять копійок! — вигукнув хлопчик.

— По тридцять, щоб мені не зійти з цього місця! Я їй: «За такий товар по тридцять копійок? Бійтесь бога, мадам Стороженко!» А вона мені: «У нас бог до базарних цін не має діла. У нас свої ціни, а в бога свої. А якщо не хочете, то йдіть до жидів, може, вони вам на якусь там копійку більше дадуть, тільки спочатку поверніть мені вісімдесят копійок вашого боргу». Бачили ви таке? Ну, хіба ж не плюнути за це

в самі її погані очі? Так уявіть же собі, панове, що я таки й плюнув. Перед усім привозом не подивився й нахаркав! Істинний хрест! Наплював їй повні очі!

Дідусь при цьому став поквапливо хреститись.

Але він прибріхував. Нікому він в очі, звісно, не плював. Він тільки весь затрясся, зблід, заметушився й почав жбурляти рибу з сажалки в кошик мадам Стороженко, бурмочучи: «Забирайте й подавіться. Щоб вам від цих бичків повилазило!»

А мадам Стороженко спокійнісінько перелічила рибу й дала дідусеві дванадцять копійок липкими мідяками, коротко зауваживши: «В роцоті».

Дідусь узяв гроші і тут же, весь клекочучи від безсилового гніву, пішов у монопольку й купив на шість копійок блакитний шкалик з червоною головкою. Він оддер сургуч об спеціальну тертушку, прибиту на акації біля шинку, і тремтячою рукою вибив корок, обгорнутий тонким папірцем.

Він за одним махом вилив у горло горілку й «замість закуски» брязнув об брук тонкою посудиною, хоч міг би одержати за неї копійку застави.

Потім він пішов додому, купив по дорозі для внука за копійку червоного цукерка — півника на сосновій паличці, — йому все ще здавалося, що Гаврик зовсім маленький хлопчик, — а також два монастирські, дуже білі й дуже кислі бублики для хворого матроса.

Решту грошей він витратив на півтора фунта житнього хліба.

По дорозі його розбирала така злість, що він разів десять зупинявся й шалено плював куди бачив, цілком певний, що плює в погані очі мадам Стороженко.

— Святий істинний хрест! — говорив він, дихаючи прямо в обличчя Гаврикові солодкуватим запахом горілки й тикаючи йому в руки півника. — Кого хочеш спитай на привозі — весь привоз бачив, як я їй наплював у погані очі! А ти, дитинко, з'їж півника, нічого. Він — однаково як пряник.

Тут старий згадав про хворого і став тикати йому бублики.

— Не турбуйте його, дідусю. Він тільки що заснув. Хай відпочиває.

Дідусь обережно поклав бублики на подушку поруч з головою матроса й пошепки сказав:

— Ссс! Ссс! Хай тепер відпочиває. А потім, як прокинеться, буде їсти. Житнього йому не можна: у нього тепер кишки сильно слабі, а бублички можна, нічого.

Полюбувавшись на бублики й на хворого, старий похитав головою і зауважив ніжно:

— Спить і нічого не чує. Ех, матрос, погане твоє діло!
Він постелив собі в кутку піджака й ліг відпочивати.

Гаврик вийшов з халупи, глянув на всі боки й добре причинив за собою двері. Він вирішив, не гаючи ні хвилини, йти на Ближні Млини до старшого брата Терентія. Це рішення постало тієї хвилини, коли хлопчик почув, як хворий у гарячці вимовив слово «комітет». Гаврик не знав точно, що таке комітет. Але одного разу він чув, як це слово сказав Терентій.

20. Ранок

Петя прокинувся і був вражений, побачивши себе в міській кімнаті, серед забутих за літо меблів і шпалер.

Сухий промінь сонця, що пробивався в щілину віконниці, перетинав кімнату. Курне повітря було наче косо розпиляне згори донизу. Яскраво освітлені порошинки, ниточки, ворсинки, рухливі і разом з тим нерухомі,— утворили напівпрозору стіну.

Велика осіння муха, пролітаючи крізь неї, раптом спалахнула й одразу погасла.

Не чути було ні крякання качок, ні істеричного припадку курки, що знесла за хатою яйце, ні дурного белькотання індиків, ні свіжого цвірінкання горобця, що гойдався мало не в самому вікні на тоненькій гілці шовковиці, зігнутий під ним в дугу.

Зовсім інші, міські звуки чути було знадвору і всередині квартири.

В ідальні легко грюкали віденські стільці. Музично звучала полоскальниця, в якій мили співучу склянку. Лунав «бородатий» — в уяві хлопчика — голос батька, мужній і по-міському чужий. Електричний дзвінок наповнював коридор. Грюкали двері, то парадні, то кухонні, і Петя раптом визнавав по звуку, котрі з них грюкнули.

А тим часом знадвору, з якоїсь кімнати з вікном, відчиненим у двір,— ага! з тітчиної.— не змовкаючи ні на хвилину, лунав спів рознощиків. Вони з'являлись один за одним, ці дворові гастролери, і кожен виконував свою коротку арію.

— Вугі-ілля! Вугі-ілля! — відкілясь здалеку співав руський тенор, ніби оплакуючи свою колишню відвагу, своє минуле щастя.— Вугі-ілля!

Його місце заступав низький комічний басок точильника:
— Гострить ножі-ножиці, бритви!.. Йить ножі-ножжж, бритвв!.. Ножіножжж!.. Бррр-иттт...

Паяльщик з'явився слідом за точильником, наповнивши двір мужніми руладами оксамитного баритона:

— Па-ять, пачинять відра, каструлі! Па-ять, па-чи-нять відра, каструлі!

Вбігала безголоса перекупка, сповнюючи гаряче повітря міського ранку гаркавим речитативом:

— Груш, яблук, помадорррр! Груш, яблук, помадоррр!

Сумний торговець старими речами виконував єврейські куплети:

— Старі речі, старі речі! Старіречшшш... Старіречшшш...

Нарешті, закінчуючи весь цей концерт прекрасною неаполітанською канцонетою, вступала новенька катеринка фірми «Нечада», і лунав верескливий голос вуличної співачки:

Ветерок чуть колышет листочки,
Где-то слышится трель со-ло-вьѣ.
Ты вчера лишь гуляла в платочке,
А се-го-дня гу-ля-ешь в шел-ках.
Пой, ласточка, пой,
Сер-це ус-па-кой!..

— Вугі-ілля, вугі-ілля! — заспівав руський тенор одразу після того, як катеринка пішла.

І концерт почався знову.

В той же час з вулиці лунав стукіт фаетона, шум дачного поїзда, військова музика.

І раптом серед усього цього гомону почулось якесь страшенно знайоме шипіння, щось клацнуло, закрутилось, і один за одним чітко забили, паче щось відраховуючи, прозорі пружинні звуки. Що це? Ага, та це ж годинник! Той самий славетний столовий годинник, що його, як розповідала сімейна легенда, папа виграв на лотереї-алеґрі, коли ще був маминим женихом.

Як Петя міг про нього забути! Еге ж, звичайно, це він! Він відраховував час. Він «бив»! Але хлопчик не встиг полічити скільки. В усякому разі, щось багато: чи то десять, чи то одинадцять.

Боже мій! На дачі Петя вставав о сьомій!..

Він схопився, швидко одягнувся, вмився — у ванній! — і вийшов у їдальню, мружачись від сонця, що лежало на паркеті гарячими косяками.

— Ай-яй, і не соромно! — гукнула тьотя, хитаючи головою і разом з тим радісно всміхаючись до засмаглого племінника,

що так виріс.— Одинадцять годин. Ми тебе навмисне не будили. Хотіли подивитись, доки ти будеш вилежуватись, сільський лінтох. Ну, нічого! З дороги можна. Швидше сідай. Тобі з молоком чи без? В склянку чи в твою чашку?

Ага, справді ж! Як це він забув? «Своя чашка!» Авжеж, у нього була «своя чашка», фарфорова, з незабудками й золотим написом «З днем ангела», торішній подарунок Дуні.

Еге, та це ж наш самовар! Виходить, він про нього теж забув. І бублики гріються, почеплені на його ручки! І цукерниця білого металу в формі груші, і щипчики у вигляді чаплі!

А ось і жолудь дзвінка на шнурку під висячою лампою... Та й сама лампа: куля з дробом над білим ковпаком!

А що це в руках у батька? Ага, газета! Оце справді зовсім забув, що в природі існують газети! «Одесский листок» з димучим паровозиком над розкладом поїздів і димучим пароплавиком над розкладом пароплавів. (І дама в корсеті серед об'яв!) Еге-ге-ге! «Нива»! «Задушевное слово»! Ого, скільки бандеролей набралось за літо!

Одне слово, навколо Петі з'явилася така сила старих-престарих новин, що він не знав, на що йому дивитися.

А Павлик схопився ще на світанку і вже цілком призвичаївся до нової старої обстановки. Він уже давно напився молока й тепер запрягав Кудлатку в диліжанс, складений із стільців.

Іноді він заклопотано пробігав по кімнатах, сурмлячи в сурму і скликаючи уявних пасажирів.

Тут Петя згадав учорашні події й навіть схопився з-за столу.

— Ой, тётю! Я ж вам учора так і не встиг розказати! Ой, що тільки з нами було, ви собі не можете уявити! Зараз я вам розкажу. Тільки ти, Павлику, будь ласка, не перебивай...

— Та вже знаю, знаю.

Петя навіть трохи зблід:

— І про диліжанс знаєте?

— Знаю все.

— І про пароплав?

— І про пароплав.

— І як він стрибав прямо в море?

— Знаю все.

— Хто ж вам розказав?

— Василь Петрович.

— Ну, папа! — розпачливо закричав Петя й навіть тупнув обома ногами.— Ну, хто тебе просив розказувати, коли я

краще вмію розказувати, ніж ти! От бачиш, ти тепер мені все зіпсував!

Петя мало не плакав. Він навіть забув, що він уже дорослий і завтра буде вступати в гімназію.

Почав пхинькати:

— Тьстечко, я вам краще розкажу ще раз, у мене буде цікавіше.

Але в тьоті раптом почервонів ніс, очі наповнились слізьми, і вона, взявшись пальцями за скроні, промовила з розпачем у голосі:

— Ради бога, ради бога, не треба! Ну, не можу я цього ще раз слухати байдуже. Як тільки в людей, що називають себе християнами, стає совісті так мучити одне одного!

Вона відвернулась, витираючи носа маленькою хустинкою з мереживом.

Петя злякано глянув на батька. Батько дивився дуже серйозно й дуже непорушно у вікно.

Хлопчикowi здалося, що в нього на очах теж блищать сльози.

Петя нічого не зрозумів, крім того, що розказати тут вчорашню пригоду павряд чи пощастить.

Він швиденько випив чай і пішов у двір шукати слухачів.

Двірник вислухав оповідання зовсім байдуже і сказав:

— Ну що ж, дуже просто. Буває ще й не таке.

А більш розказувати було нікому. Нюся Коган, син крамаря з цього ж будинку, як на зло, поїхав у гості до дядька на Куяльницький лиман. Володька Дибський кудись перебрівся. Інші ще не повернулися з дач.

Гаврик переказав через Дуню, що сьогодні зайде, але його ще не було. От йому б розказати! Чи не піти до Гаврика на берег?

Петі не дозволяли ходити самому до моря, але спокуса була надто велика.

Петя засунув руки в кишені, покрутився байдуже під вікнами, потім так само байдуже, щоб не викликати підозріння, вийшов на вулицю, погуляв для годиться біля дому, завернув за ріг і кинувся бігом до моря.

Але на середині завулка з «теплыми морськими ваннами» наткнувся на босого хлопчика. Щось знайоме... Хто це?

Ага, та це ж Гаврик!

21. Чесне благородне слово

— О, Гаврик!

— О, Петька!

Цими двома вигуками здивовання і радості, власне, й закінчився перший момент зустрічі нерозлучних друзів.

Хлопчики не обіймалися, не тиснули один одному руку, не заглядали у вічі, як, безперечно, зробили б на їхньому місці дівчатка.

Вони не розпитували один одного про здоров'я, не висловлювали вголос захоплення, не метушилися.

Вони зробили, як і личило мужчинам, чорноморцям: висловили свої почуття короткими, стриманими вигуками й зараз же перейшли до справи, ніби розлучилися тільки вчора.

— Куди ти йдеш?

— На море.

— А ти?

— На Ближні Млини, до брата.

— Чого?

— Треба. Підеш?

— На Ближні Млини?

— А що ж?

— Ближні Млини...

Петя ніколи не бував на Ближніх Млинах. Він тільки знав, що це страшенно далеко, «у чорта в зубах».

Ближні Млини в його уяві були сумною країною вдів і сиріт. Існування Ближніх Млинів завжди виявлялось через яке-небудь нещастя.

Найчастіше поняття «Ближні Млини» було нерозривно пов'язане з чиеюсь наглою смертю. Говорили: «Ви чули, яке горе? У Анжеліки Іванівни нагло вмер чоловік і залишив її без ніяких коштів. Вона з Мараздівської перебралася на Ближні Млини».

Звідти не було вороття. Звідти людина якщо й поверталася, то подібна до тіні, та й то ненадовго, — на годину, не більше.

Казали: «Вчора до нас з Ближніх Млинів приходила Анжеліка Іванівна, в якій нагло вмер чоловік, і просиділа годину — не більше. Її важко впізнати. Тінь...»

Якось Петя був з батьком на похороні викладача, що нагло вмер, і чув дивні, моторошні слова, виголошені священником над труною, про якісь «оселі праведних, де вони упокоються», чи щось подібне до цього.

Не було найменшого сумніву, що «оселя праведних» є не що інше, як саме Ближні Млини, де яось, потім «упокоються» родичі небіжчика.

Петя виразно уявляв собі ці сумні оселі з безліччю вітряків, серед яких «упокоюються» тіні вдів у чорних хустках і сиріт у полатаних платтячках.

Певна річ, піти без дозволу на Ближні Млини було жахливим гчинком. Це було, звісно, набагато гірше, ніж полізти в буфет по варення або навіть принести додому в пазусі здохлого пацюка. Це було справжнім злочином. І хоч Петі дуже хотілось піти з Гавриком у чарівну країну скорботних млинів і на власні очі побачити тіні вдів, все-таки він наважився не відразу.

Хвилини з десяти його мучила совість. Він вагався.

Проте це не заважало йому вже давно йти поруч з Гавриком по місту і, захлинаючись, розповідати про свої дорожні пригоди.

Так що, коли в страшній боротьбі з совістю перемога залишилась все ж на стороні Петі, а совість була остаточно роздавлена, виявилось, що хлопчики зайшли вже досить далеко.

Правила доброго тону приписували чорноморським хлопчикам ставитися до всього на світі якнайбайдужіше.

Проте Петине оповідання, проти всяких сподіванок, справило на Гаврика величезне враження. Гаврик жодного разу не сплюнув презирливо через плече і жодного разу не сказав: «Брешеш». Петі здалося навіть, що Гаврик злякався. Але Петя зараз же приписав це своєму таланту оповідача.

Він розчервонівся і кричав на всю вулицю, зображуючи страшну сцену в особах:

— Тоді цей я-ак вдарить його по морді планкою з цвяхом! Чесне благородне слово! А тоді той я-ак закричить на весь «Тургенев»: «Сті-і-ій, сті-і-ій!» Можеш мені заплювати очі, коли брешу. А тоді цей я-ак скочить на поручні та як стрибне в море — бабах! Аж тільки бризки полетіли, високі, до четвертого поверху, щоб я пропав, святий істинний хрест!..

Петя так розмахався руками і так розстрибався, що перекинув біля якоїсь крамнички кошик з ріжками, і хлопчикам довелося, висолопивши язика, два квартали тікати від хазяїна.

— А цей був який? — спитав Гаврик. — З якорем на руці, чи що?

— Ну, певне! Ясно! — збуджено горлав Петя, ледве переводячи дух.

— Ось тут якір?

— Ясно. А ти звідки знаєш?

— Не бачив я матросів! — буркнув Гаврик і плюнув, зовсім як дорослий.

Петя заздрісно подивився на свого приятеля і теж плюнув. Але плювок вийшов не такий уривчастий і шикарний. Замість того щоб відлетіти далеко, він мляво капнув на Петине коліно, і довелося витирати рукавом.

Тоді Петя вирішив, що треба трохи підучитися плювати, і цілу дорогу практикувався в плюванні так завзято, що на другий день у нього порепались губи й боляче було їсти дню...

— А той,— сказав Гаврик,— був у «скороходах» і в окулярах?

— В пенсне.

— Нехай буде так.

— А ти звідки знаєш?

— Не бачив я агентів з розшукної поліції!

Закінчивши свою історію, Петя швиденько облизав губи й зразу ж, без перепочинку, почав розказувати її знову з самого початку.

Важко собі уявити муки, які при цьому переживав Гаврик. Перед тим, що знав він, Петині пригоди не варті були нічого! Гаврикові треба було тільки натякнути, що цей самий таємничий матрос в даний момент перебуває у них в халупі, як з Петьки відразу злетів би увесь фасон.

Але доводилось мовчати і слухати вдруге Петине базікання. І це було нестерпно.

А може, все-таки натякнути? Так тільки, одне слівце. Ні, ні, нізачо! Петька неодмінно розляпає. А якщо взяти з нього чесне благородне слово? Ні, ні, все одно розляпає. А якщо заставити перехреститися на церкву? Може, якщо заставити — на церкву, то не розляпає...

Словом, Гаврика мучили сумніви.

Язик свербів так, що іноді хлопчик, щоб не почати балакати, з силою стискав собі пальцями губи. Але ніщо не допомагало. Відкрити таємницю хотілося все дужче й дужче. А Петя тим часом далі з запалом розказував, зображуючи, як їхав диліжанс, як з виноградника вискочив страшний матрос і напав на кучера, як Петя на нього закричав і як той сховався під лавку...

Це вже було занадто. Гаврик не витримав:

— Дай чесне благородне слово, що нікому не скажеш!

— Чесне благородне слово,— швидко, не кліпнувши оком, сказав Петя,

— Забожись!

— Йй-богу, святий істинний хрест! А що?

— Я тобі щось скажу.

— Ну?

— Тільки ти нікому не скажеш?

— Щоб я не зійшов з цього місця!

— Забожись щастям!

— Щоб мені не бачити в житті щастя! — охоче промовив Петя, ковтаючи від цікавості слину, і для більшої певності швидко додав: — Хай мені очі повилазять! Ну?

Гаврик деякий час ішов мовчки, сопучи й відпльовуючись. В ньому все ще тривала боротьба із спокусою. Але спокуса перемогла.

— Петько,— сказав Гаврик хрипло,— перехрестись на церкву.

Петя, що палав від нетерплячки якнайшвидше почути секрет, почав шукати церкву.

Саме в цей час хлопчики проходили повз Старе християнське кладовище. Над вапняковою стіною, вздовж якої розташувалися продавці вінків і пам'ятників, виднілися верховіття старих акацій і мармурові крила скорботних ангелів. (Значить, і справді Ближні Млини були в близькому сусідстві з смертю, якщо дорога до них йшла повз кладовище!)

За акаціями й ангелами, у світло-бузковому курному небі висів голубий купол кладовищенської церкви.

Петя ревно помолився на золотий хрест з ланцюгами і промовив переконливо:

— Святий істинний хрест, що не скажу! Ну?

— Чуєш, Петько...

Гаврик кусав губи і гриз собі руку. В нього на очах виступили сльози.

— Чуєш, Петько... Іж землю, що не скажеш!

Петя пильно оглянувся на всі боки й побачив під стіною підходящу, досить чисту землю. Він видряпав нігтями щипку і, висунувши язика, свіжого й рожевого, як чайна ковбаса, поклав на нього землю. Після цього він запитливо повернув вирачені очі до приятеля.

— Іж! — похмуро сказав Гаврик.

Петя зажмурився і почав старанно жувати землю.

Але в цей момент на дорозі почувся дивний ніжний дзвін.

Двоє солдатів конвойної команди, в чорних погонах, з шаблями наголо, вели арештанта в кайданах. Третій солдат, з револьвером і товстою розносною книгою в мармуровій палітурці, йшов позаду. Арештант у шапочці з солдатського сук-

на і в такому ж халаті, з-під якого висувалися сірі спідні, йшов, опустивши голову.

Ножних кайданів не було видно — вони глухо брязкали в спідніх, але довгий ланцюжок ручних висів спереду і, ніжно брязкаючи, бив по колінах.

Раз у раз арештант підбирав його рухом священика, що переходить через калюжу.

Поголений і сіролиций, він був чимось схожий на солдата або на матроса. Було помітно, що йому дуже соромно йти серед білого дня по брукові в такому вигляді. Він намагався не дивитися вбік.

Солдатам, видно, теж було ніяково, але вони дивилися не вниз, а, навпаки, вгору, сердито, навмисне так, щоб не зустрітись очима з прохочими.

Хлопчики спинились і, пороззявлявши роти, дивилися на косо надіті безкозирки солдатів, на сині револьверні шнури і на яскраво-білі ножі шабель, які гойдалися разом з руками й на кінчиках яких сліпучо спалахувало сонце.

— Проходьте, не спиняйтесь, — не дивлячись на хлопчиків, сказав сердито солдат із книгою. — Заборонено дивитися.

Арештанта повели далі.

Петя обтер язик рукавом і сказав:

— Ну?

— Що?

— Ну, тепер кажи.

Гаврик раптом люто глянув на приятеля, сердито зігнув руку і сунув залатаний лікоть Петі під самий ніс.

— На! Посмокчи!

Петя очам своїм не повірив. Губи в нього здригнулися.

— Я ж землю їв! — промовив він, майже плачучи.

Гаврикові очі блиснули диким лукавством, і він, присівши навпочіпки, закрутився дзигною, кричачи образливим голосом:

— Обманули дурака на чотири кулака, а на п'яте стуло, щоб тебе роздуло!

Петя зрозумів, що пошився в дурні: ніякої таємниці у Гаврика, певна річ, не було, він тільки хотів з нього посміятися — примусити їсти землю! Це, звісно, образливо, але не дуже.

Другим разом він встругне з Гавриком таку штуку, що тому не з медом буде. Побачимо!

— Нічого, сволоч, пам'ятатимеш! — з гідністю зауважив Петя, і приятелі пішли далі, ніби нічого й не сталося.

Тільки час від часу Гаврик раптом ні з того ні з сього починав дрібно тупотіти босими п'ятами й співати:

Обманули дурака
На чотири кулака,
А на п'яте стуло,
Щоб тебе роздуло!

22. Близні Млини

Йти було весело й дуже цікаво.

Петя ніколи не думав, що місто таке велике. Незнайомі вулиці ставали все бідніші й бідніші. Інколи траплялись магазини з товаром, виставленим просто на тротуар.

Під акаціями стояли дешеві залізні ліжка, смугасті матраци, кухонні табурети. Були накидані великі червоні подушки, просяні віники, швабри, меблевi пружини. Всього багато, і все велике, нове, мабуть, дешеве.

За кладовищем потяглися дров'яні склади, від яких ішов надзвичайно приємний гарячий, але трохи кислуватий запах дуба.

Потім почались лабази — овес, сіно, висівки — з непомірно великими терезами на залізних ланцюгах. Там стояли гирі, величезні, як у цирку.

Потім — лісні склади, в яких сохли дошки. Тут теж переважав гарячий запах пиляного дерева. Але тому що це була сосна, запах не здавався кислим, а, навпаки, сухим, ароматним, скипидарним.

Одразу впадало в очі, що в міру наближення до Близніх Млинів світ ставав грубішим, менш гарним.

Куди поділися пишні «буфети штучних мінеральних вод», що виблискували нікельованими вертушками з безліччю різнокольорових сиропів? Їх замінили тепер продуктові крамниці з синіми вивісками — оселедець на виделці — і трактири, у відчинених дверях яких виднілися полиці з білими яйцеподібними чайниками, розмальованими незграбними квітами, більш схожими на овочі, ніж на квіти.

Замість франтуватих візників по поганому бруку, всіяному сіном і висівками, гуркотіли ломовики.

Що ж до знахідок, то в цій частині міста їх було набагато більше, ніж у знайомих місцях. Раз у раз у пилу мелькне підкова, або гайка, або коробка з-під цигарок.

Побачивши знахідку, хлопчики бігли до неї паввипередки, штовхаючи один одного і кричачи не своїм голосом:

— Цур, не ділитись!

Або:

— Цур, ділитись!

Ї залежно від того, хто перший крикнув, знахідка свято, нерушимо вважалась особистою або спільною.

Знахідок було так багато, що хлопчики кінець кінцем перестали їх підбирати, роблячи виняток лише для коробок з-під цигарок.

Коробки були потрібні для гри в «картонки». Кожна мала свою вартість залежно від картинки. Людська фігура вважалася за п'ятірку, тварина — за один, будинок — за п'ятдесят.

У кожного одеського хлопчика в кишені неодмінно була колода таких цигаркових картонок.

Грали також і в папірці з цукерок, але переважно дівчатка й зовсім маленькі хлопчики, не старші п'яти років.

Що ж до Гаврика й Петі, то вони, певна річ, давно вже ставились до папірців з якнайглибшим презирством і грались тільки в картонки.

У приморських районах чомусь курили виключно «Циганку» і «Ластівку».

Що привабливого знаходили приморські курці в цих цигарках, було незбагненою загадкою. Найогидніші цигарки!

На одних — яскравий лаковий портрет чорноокої циганочки: димуча цигарка в кораловому ротуку і троянда в синіх косах. «Циганку» вважали всього лише за п'ятірку, та й то з великою натяжкою, бо фігура циганки була тільки по пояс.

На других — три жалюгідні ластівки. Вони коштували іще менше: всього лише трійку.

Деякі чудаки курили навіть «Зефір», де взагалі не було ніякої картинки, самий тільки напис, через що картинка й зовсім для гри не годилась. А якраз оці цигарки, хоч як це дивно, були найдорожчі в крамничці.

Треба бути зовсім дурнем, щоб купувати таку погань.

Хлопчики навіть плювалися, коли їм траплялась коробочка «Зефір».

Петя й Гаврик палали від нетерплячки, щоб швидше вирости й стати курцями. Вони вже не будуть дурнями і купуватимуть тільки «Керч» — прекрасні цигарки, де на коробці ціла картина: приморське місто й гавань з безліччю пароплавів.

Найкращі спеціалісти по картонках і ті не знали точно, за скільки треба вважати «Керч», бо не доходили згоди в оцінці пароплавів. Про всяк випадок, для рівного рахунку, «Керч» на вуличній біржі йшла за п'ятсот.

Хлопчикам надзвичайно щастило.

Можна було подумати, що всі кладовищенські курці мали спеціальну мету — збагатити Петю й Гаврика: вони курили виключно «Керч».

Хлопчики не встигали підбирати дорогоцінні коробочки. Спочатку вони не вірили своїм очам. Це було зовсім як уві сні, коли йдеш по дорозі і через кожні три кроки знаходиш три карбованці.

Незабаром їхні кишені були вже напхані з верхом. Багатство було таке велике, що перестало радувати. Настало переричення.

Під високою і вузькою стіною якоїсь фабрики, де по чорнуватій від кіптяви цеглі були намальовані такі величезні друковані літери, що їх не можна було зблизька прочитати, хлопчики зіграли кілька партій, підкидаючи картонки і стежачи, яким боком вони впадуть. Проте гра йшла без всякого азарту. Дуже багато в кожного було картонок. Не шкода програвати. А без цього яка ж приємність?

А місто все тяглося й тяглося, з кожною хвилиною змінюючи свій вигляд і характер.

Спочатку в ньому переважав відтінок кладовищенський, тюремний. Потім — якийсь «гуртовий» і разом з тим трактирний. Потім — фабричний.

Тепер пейзажем неподільно заволділа залізниця. Пішли пакгаузи, блокпости, семафори... Нарешті дорогу перегородив смугастий шлагбаум, що опустився перед самим носом.

З будочки вийшов стрілочник із зеленим прапорцем. Залунав свисток. З-за дерев угору злетіла хмара білосніжної пари, і півзачарованих хлопчиків задом пробіг справжній великий локомотив, штовхаючи поперед себе тендер.

О, яке видовище! Задля цього тільки варто було піти без дозволу з дому.

Як поквапливо й швидко стукали шатуни, як співали рейки, з якою непереможною чарівною силою вабили до себе запаморочливо миготливі литі колеса, оповиті густою і разом з тим майже прозорою парою!

Зачарована душа поійнята божевільним поривом і втягнута в нелюдський, непереможний рух машини, тоді як тіло з усієї сили протривить спокусі, опирається і кам'яніє від жаху, на одну мить залишене душею, що кинулась під колеса!

Хлопчики стояли, стиснувши кулачки і розставивши ноги, бліді, маленькі, з блискучими очима, відчуваючи своє похолоділе волосся.

Ой, як це моторошно і в той же час весело!

Гаврикові, правда, це почуття було вже знайоме, а Петя

відчував його вперше. Спочатку він навіть не звернув уваги, що замість машиніста з круглого віконечка локомотива виглядав солдат у безкозирці з червоною околличкою і на тендері стояв другий солдат, у підсумках, з гвинтівкою.

Тільки-но локомотив зник за поворотом, як хлопці побігли на насип і припали вухами до гарячих, до білого натертих рейок, що гриміли, як оркестр.

Хіба не варто було втекти без дозволу з дому й перетерпіти потім яку завгодно кару за щастя припасти до рейки, по якій — ось тільки що, у цю хвилину — пройшов справжній локомотив?

— Чому на ньому замість машиніста солдат? — спитав Петя, коли вони, вдосталь наслухавшись шуму рейок і набравши кремінців з баласту, пішли далі.

— Мабуть, знову залізничники страйкують, — знехотя відповів Гаврик.

— Що це значить — страйкують?

— Страйкують — це значить страйкують, — ще похмуріше сказав Гаврик. — Не виходять на роботу. Тоді, буває, замість них солдати водять поїзди.

— А солдати не страйкують?

— Солдати не страйкують. Не мають права. Їхнього брата за це — ого! — в арештантські роти можуть. Дуже просто!

— А то б страйкували?

— Питаєш!

— А твій братон Терентій страйкує?

— Коли як...

— Чого ж він страйкує?

— Того, що тому. Не мороч голову. Дивись краще — «Одеса-Товарна». А он то — Ближні Млини.

Даремно Петя витягав шию, вдивляючись удалину. Ніде, от ніде-таки не було ніяких млинів: ні вітряків, ні водяних.

Були: водокачка, жовтий паркан станційного двору Одеси-Товарної, червоні вагони, санітарний поїзд із прапорцем Червоного Хреста, стоси вантажів, накритих брезентом, вартіві...

— Де ж млини? Де?

— Ось же вони, прямо за вагонними майстернями, чудачина!

Петя замовк, побоюючись знову пошитися в дурні.

Він так завзято крутив в усі боки головою, що навіть натер собі коміром шию, але млинів ніде так і не помітив.

Дивно!

Тим часом Гаврик аїтрохи не дивувався з того, що їх не було. Він бадьоро прямував вузькою стежкою вздовж

довгої закопченої стіни, мимо величезних загратованих вікон з багатьма вибитими шибочками.

Петя, що добре вже стомився, плентався за ним, човгаючи черевиками по траві, темній від пилу й кіптяви. Інколи під ногами хрускала залізна стружка, очевидно викинута з вікна.

Гаврик підвівся навшпиньки й зазирнув у вікно.

— Дивись, Петько, вагонні майстерні. Тут Терентій працює. Ніколи не бачив? Іди сюди.

Петя став поруч з приятелем навшпиньки й заглянув у вибиту шибку. Він побачив величезне темнувате повітря й мутні малесенькі квадратики протилежних вікон. Висіли широкі паси, всюди були якісь великі похмурі залізні речі з коліщатами. Все це було посипане металевою стружкою.

Сонячне світло, пройшовши крізь запорошені шибки, лежало по всій непомірній підлозі блідими картатими косяками.

І в усьому цьому величезному, дивному просторі не було помітно жодної живої душі.

Зверху донизу стояла така німа, така нелюдська тиша, що Петі зробилось моторошно, і він прошепотів ледь чутно:

— Нікого немає...

І Гаврик, скоряючись його шепоту, сказав ще тихіше, самими губами:

— Напевне, знову страйкують.

— Ану, не балуйся під вікнами! — пролунав раптом над хлопчиками грубий голос.

Вони здригнулись і оглянулись. Поруч стояв солдат у скоченій шинелі через плече, з гвинтівкою. Він стояв так близько, що Петя виразно почув страшний запах солдатського борщу й вакси.

Світло-жовті шкіряні підсумки — важкі, скрипучі, мабуть, повні бойових патронів — грізно й близько стирчали перед хлопчиками, а весь солдат здавався таким величезним, що два ряди мідних гудзиків ішли знизу вгору на запаморочливу висоту, аж у небо.

«Пропавай!» — жахнувшись, подумав Петя і відчув: от-от з ним трапиться ганебна неприємність, та сама, що звичайно трапляється з дуже маленькими дітьми від сильного переляку.

— Тікай! — закричав Гаврик тонким голосом і, шмигнувши повз солдата, кинувся бігти.

Не чуючи під собою ніг, Петя побіг за приятелем. Йому здавалося, що ззаду тупотять солдатські чоботи. Він наддав ще, скільки було сили. Чоботи не відставали. Очі нічого не бачили, крім Гаврикових коричневих п'ят, що миготіли по-

переду. Серце калатало гучно й швидко. Солдат не відставав. Вітер шумів у вухах.

І, тільки пробігши не менш як верству, Петя нарешті зрозумів, що це не стукіт солдатських чобіт, а б'ється на спині солом'яний бриль, що зірвався з голови.

Хлопчики ледве перевели дух. По скронях бігли струмені гарячого поту, на підборіддях висіли краплі.

Але як тільки хлопчики впевнились, що солдата поблизу нема, обличчя у них стали одразу байдужі, і, недбало засунувши руки в кишені, помалу пішли далі.

Вони удавали один перед одним, ніби зовсім нічого не сталося, а якщо навіть і сталось, то такі дурниці, про які не варто й говорити.

Тепер вони вже давно йшли широкою незабрукованою вулицею. Хоч на хвіртках і будиночках висіли міські ліхтарі з номерами й вивіски крамничок та майстерень, а на одному розі була навіть аптека з різнокольоровими графінами та золотим орлом, проте ця вулиця швидше нагадувала сільську, а не міську.

— Ну, де ж твої Ближні Млини? — сказав Петя кисло.

— А це тобі що? Скажеш, не Млини?

— Де?

— Що значить — де? Тут.

— Де ж тут?

— Де ми йдемо.

— А самі млини?

— Чудак чоловік! — поблажливо сказав Гаврик. — А де ти бачив на Фонтані фонтан? Наче маленький! Питаєш, а сам не знаєш що!

Петя нічого не відповів. Правда була Гаврикова. І справді, Малий Фонтан, Великий Фонтан, Середній Фонтан. А самих фонтанів там, виявляється, ніяких немає. Просто «так називається».

Називається Млини, а млинів ніяких насправді й нема.

Але млини — це, власне, дурниці. А от де тіні не схожих на себе вдів і маленькі бліді сирітки в полатаних платтячках? Де сіре, химерне небо й журливі верби? Де казково-смутна країна, звідки немає вороття?

Гаврика про це нічого було й питати!

Петя зовсім розчарувався, не бачачи ні вдів, ні журливих верб, ні сірого неба. Навпаки. Небо було гаряче, вітряне, яскраве, як синька.

У дворах блищали шовковиці й акації. На городах світилися зазізнілі квіти гарбузів. По кучерявій травичці йшли

гуси, повертаючи дурні голови то праворуч, то ліворуч, як солдати на Куликовому полі.

В кузні дзвеніли молотки і чути було вітер міхів.

Звісно, все це було по-своєму теж дуже захоплююче. Але важко було відмовитись од уявлення про химерний світ, де якось таємничо «упокоюються» родичі нагло вмерлих чоловіків.

І довго ще в Петиній душі боролась химерна картина уявлених млинів, де «упокоюються», з живою різнобарвною картиною залізничної слобідки Ближні Млини, де жив Гаврик братон Терентій.

23. Дядя Гаврик

— Тутечки!

Гаврик штовхнув ногою хвіртку, і друзі пролізли в сухий палісадник, обсаджений ліловими півниками. На хлопчиків зразу ж кинувся великий собака з бежевими бровами.

— Цить, Рудько! — крикнув Гаврик. — Не впізнав?

Собака понюхав, впізнав і кисло посміхнувся. Даремно потурбувався. Задер кудлатого хвоста бубликом, звів язика і, часто, сухо дихаючи, побіг в глиб двору, тягнучи за собою по високо натягнутому дроту брязкучий ланцюг.

З дерев'яних сіней слобідської хатини визирнула злякана жінка. Вона побачила хлопчиків і, витираючи ситцевим фар-тухом руки, сказала, обернувшись назад:

— Нічого. Це до тебе братик прийшов.

З-за спини жінки висунувся великий чоловік у смугастому матроському тильнику з рукавами, одрізаними по самі плечі, товсті, як у борця.

Вираз його збентеженого рябого обличчя, вкритого дрібними краплинками поту, зовсім не відповідав атлетичній постаті. Наскільки постать була сильна й навіть нібито грізна, настільки обличчя здавалось добродушним, майже жіночим.

Підтягнувши пасочка на штанах, чоловік підійшов до хлопців.

— Це Петька з Канатної, ріг Куликового поля, — сказав Гаврик, недбало хитнувши головою на приятеля. — Вчителя хлопчик. Нічого.

Терентій побіжно глянув на Петьку і спинив на Гаврикові невеликі очі з веселою іскоркою.

— Ну, де ж ті черевики, що я тобі справив на великдень? Чого ти ходиш, як босяк з Дюківського саду?

Гаврик сумно й протяжно свиснув.

— Еге-е-е, де ті черевички-и-и...

— Босявка ти, босявка!

Терентій журливо покрутив головою і пішов за хату, а за ним і хлопчики.

Тут, на велику радість Петі, на старому кухонному столі, під шовковицею, була влаштована ціла слюсарно-механічна майстерня. Навіть шуміла паяльна лампа. З короткого дула, як з маленької гармати, виривалося сильне обрубане блакитне полум'я.

По дитячій цинковій ванночці, притуленій догори дном біля дерева, і по паяльному молоточку в руці у Терентія можна було зробити висновок, що хазяїн зайнятий роботою.

— Майстриш? — спитав Гаврик, спльовуючи, зовсім як дорослий.

— Еге!

— А майстерні стоять?

Терентій, ніби не почувши запитання, встроїв молоточка в полум'я паяльника, і почав уважно стежити, як він розжарюється. При цьому він бурмотів:

— Нічого, за нас ви не турбуйтеся. Ми собі на шматок хліба завжди намайстрачимо...

Гаврик сів на табуретку й підібгав босі ноги, що не діставали до землі.

Він сперся руками об коліна і, повільно погойдуючись, почав поважну хазяйську розмову з старшим братом.

Морщачи облупленого носика і зсунувши брови, зовсім знебарвлені сонцем і сіллю, Гаврик передавав поклін від діда, повідомляв про ціни на бички, з обуренням нападався на мадам Стороженко, яка — «таке стерво, держить весь час за горло і не дає людям дихати», та про інше подібне.

Терентій підтаківав, обережно проводячи носиком розжареного молоточка по зливку олова, яке від його дотику тануло, наче масло.

На перший погляд не було нічого особливого, а тим більше дивного в тому, що брат прийшов у гості до брата і розмовляє з ним про свої справи. Проте якщо зважити на заклопотаний вигляд Гаврика, а також на віддаль, яку йому довелося пройти спеціально для того, щоб поговорити з братом, не важко було догадатися, що Гаврик мав важливу справу.

Кілька разів Терентій запитливо позирав на брата, але Гаврик непомітно моргав на Петю і спокійнісінько вів розмову далі.

А Петя забув за все на світі, захопившись чарівним видовищем паяння. Він не відриваючись стежив за рухами величезних ножиць, що різали товстий цинк, як папір,

Одним з найбільш захоплюючих занять одеських хлопчиків було стояти серед двору навколо паяльщика, стежачи за його чарівним мистецтвом. Але там була незнайома людина, гастролер, фокусник на сцені: швидко й спритно зробив своє діло — запаяв чайник, перекинув через плече звинуті в трубку обрізки бляхи, підхопив жаровню й пішов собі з двору, кричачи: «Па-ять, па-а-ачиняють!..»

А тут був з н а й о м и й, брат приятеля, артист, що показував своє мистецтво вдома, для обраних. В перший-ліпший момент можна було спитати його: «Слухайте, а що це у вас тут у залізній коробочці — кислота, чи що?» — і не напоротися на грубу відповідь: «Іди, хлопче, звідки прийшов. Не заважай людині паяти». Це зовсім інша справа.

Петя навіть висунув од захоплення язика, що зовсім не личило такому великому хлопцеві. Певно, він так ніколи б і не одійшов від стола, якби раптом не звернув уваги на дівчинку з дитиною на руках, яка підійшла до шовковиці.

Дівчинка насилу підняла товсту однолітню дитину з двома яскраво-білими зубами в кораловому ротикі й піднесла її до Гаврика.

— Подивися, хто прийшов, агу! Гаврик прийшов, агу! Скажи дяді Гаврикові: «Здрастуйте, дядю Гаврику!»

Гаврик з надзвичайною серйозністю засунув руку за пазух і страшенно здивував Петю, витягнувши звідти червоного цукерка — півника на паличці.

Три години носити з собою такі ласощі й не тільки не покуштувати їх, а навіть не показати — це міг зробити тільки чоловік з нечуваною силою волі! Гаврик простягнув півника дитині:

— На!

— Візьми, Женечко, — заметушилась дівчинка, підносячи дитину до самого півника. — Візьми ручкою. Бачиш, якого тобі гостинця приніс дядя Гаврик. Візьми півника ручкою. Отак, отак! Скажи тепер дяді: «Дякую, дядечку!» Ну, скажи: «Дякую, дядечку!»

Дитина міцно тримала пухлявою замурзаною ручкою паличку з яскравим цукерком на кінці й пускала великі бульби, спинивши на дяді безтямні голубі оченята.

— Бачите, це він каже: «Дякую, дядечку», — метушилась дівчинка, не зводячи заздрих очей з ласощів. — Куди ж ти сунеш у рот? Зажди, пограйся спочатку. Спочатку треба каш-

ку з'їсти, а тоді вже можна півника,— вела вона далі з доброзвичайною розсудливістю, раз у раз кидаючи швидкі, цікаві погляди на незнайомого гарного хлопчика в нових черевниках на гудзиках і в солом'яному брилі.

— Це Петя з Канатної, ріг Куликового,— сказав Гаврик.— Піди з ним пограйся, Мотю.

Дівчинка від хвилювання аж зблідла.

Притискаючи до себе дитину, вона подалась назад, дивлячись спідлоба на Петю, і задкувала доти, поки не притулилась спиною до батькової ноги. Терентій погладив дочку по плечу, поправив на її остриженій під нуль голівці біленький чепчик з поворозкою і сказав:

— Піди, Мотю, пограйся з хлопчиком, покажи йому ті свої російсько-японські картинки, що я тобі купив, коли ти лежала хвора. Піди, доню, а Женечку віддай мамі.

Мотя потерлася об батькову ногу і задерла вгору лице, що зробилося зовсім червоним від ніяковості. Її очі були повні сліз, і у вухах тремтіли малесенькі бірюзові сережки.

Петя помітив, що такі сережки найчастіше бувають у молочниць.

— Нічого, доню, хлопчик не битиметься, не бійся.

Мотя слухняно віднесла дитину до хати й повернулася, рівна, як палиця, з втягненими щоками, страшенно серйозна.

Вона спинилася кроків за чотири від Петі і, ковтнувши якнайбільше повітря, сказала, затинаючись і скосивши очі, природно тонким голосом:

— Хлопчику, хочете, я вам покажу російсько-японські картинки?

— Покажи,— сказав Петя тим хрипким байдужим голосом, яким, за правилами доброго тону, слід було розмовляти з дівчатками. При цьому він старанно і досить вдало плюнув через плече.

— Ходім, хлопчику.

Дівчинка не без певного кокетування повернулась до Петі спиною і, занадто часто пересмикуючи плечима, пішла, підстрибуючи, в глиб двору, за льох, де в неї містилося її лялькове господарство.

Петя перевальцем ішов за нею. Дивлячись на її худу шию з ямкою і трикутним мисиком волосся, хлопчик відчував таке хвилювання, що в нього підгиналися ноги. Звичайно, не можна сказати, щоб це було палке кохання. Але що діло скінчиться серйозним романом, в цьому не могло бути ніякого сумніву.

Сказати правду, Петя вже кохав на своєму віку багатьох. По-перше, він кохав ту маленьку чорненьку дівчинку — здається, Вірочку,— з якою познайомився минулого року на ялинці в одного папиного співробітника. Він кохав її цілий вечір, сидів поруч із нею за столом, потім лазив поночі під погашеною ялинкою по підлозі, слизькій від голок, що нападали з неї.

Він покохав її з першого погляду і був у цілковитому розпачі, коли в пів на дев'яту її почали одягати, щоб вести додому. Він навіть почав вередувати і пхінькати, коли побачив, як усі її кіски й бантики ховаються під капором і шубкою.

Він тоді ж у думці поклявся кохати її до смерті і подарував їй на прощання одержану з ялинки картонажну мандоліну і чотири горіхи: три золоті і один срібний.

Проте минуло два дні, і від цього кохання не залишилось нічого, крім гіркого жалю за так нерозважно втраченою мандоліною.

Потім, звісно, він кохав на дачі ту саму Зою в рожевих панчохах феї, з якою він навіть цілувався коло діжки з водою під абрикосом. Але це кохання було помилкою, бо другого ж дня Зоя так нахабно махлювала в крокет, що довелося дати їй добре крокетним молотком по ногах, після чого, звичайно, ні про який роман не могло бути й мови.

Потім хвилиanne захоплення тією вродливою дівчинкою на пароплаві, яка їхала в першому класі й цілу дорогу сперечалась із своїм батьком, «лордом Гленарваном».

Але все це, звісно, було не те. Хто не зазнавав таких нерозсудливих захоплень!

Що ж до Моті, то це зовсім інша річ. Крім того, що вона була дівчинка, крім того, що в неї у вухах гоїдалися голубенькі сережки, крім того, що вона так страшенно блідла й червоніла і так мило рухала худими лопатками,— крім усього цього, вона була ще й сестра товариша. Власне, не сестра, а племінниця. Але по літах Гаврика — зовсім сестричка! Сестра товариша! Хіба може бути в дівчинці щось більш привабливе й ніжне, як те, що вона сестра товариша? Хіба не лежить уже в одному цьому зерно неминучого кохання?

Петя одразу відчув себе переможеним. Поки вони дійшли до льоху, він закохався остаточно.

Проте, щоб Мотя якось про це не догадалась, хлопець гут же напустив на себе неприступну бундючність і байдужість.

Як тільки Мотя чемно стала показувати свої ляльки, акуратно укладені на ліжках, і маленьку плиту з справжніми, але маленькими каструльками, зробленими батьком з обрізків цинку,— що, відверто кажучи, Петі дуже сподобалося,— хлопець зневажливо сплюнув крізь зуби і, образливо хихикаючи, спитав:

— Мотько, чого ти така стрижена?

— У мене був тиф,— тоненьким од образи голосом сказала Мотя і так глибоко зітхнула, що в горлі у неї пискнуло, як у пташки.— Хочете подивитися на картинки?

Петя поблажливо погодився.

Вони сіли поруч на землю і почали роздивлятися різнокольорові лубочні літографії патріотичного змісту, головню морські бої.

Вузькі промені прожекторів перетинали в усіх напрямках темно-синє липке небо. Падали зламані щогли з японськими прапорами. З гострих хвиль вилітали білі фонтанчики вибухів. У повітрі зірками лопались шимози.

Задерши гострого носа, тонував японський крейсер, весь охоплений жовто-червоним полум'ям пожежі. У киплячу воду сипалися маленькі жовтолиці чоловічки.

— Япончики! — шепотіла захоплена дівчинка, повзаючи на колінах біля картини.

— Не япончики, а япошки,— суворо поправив Петя, що знався на політиці.

На другій картинці завзятий козак, з червоними лампасами, в чорній папасі набакир, тільки що відрубав носа японцеві, який висунувся з-за сопки.

З японця бив дугою товстий струмінь крові. А кирпатий оранжевий ніс з двома чорними ніздрями валявся на сонці зовсім окремо, викликаючи у дітей нестримний сміх.

— Не лізь, не лізь! — кричав Петя, регочучи, і ляскав долонями по теплій сухій землі, поцяткованій вапняними зірками домашньої птиці.

— Не лізь! — квапливо повторювала Мотя, позираючи через плече на вродливого хлопчика, і морщила худого, гостренького носа, рябого, як у Гаврика.

Третя картинка зображувала того ж козака і ту ж сопку. Тепер з-за неї видно було гетри японця, що тікав. Внизу було написано:

Генерал японский Ноги,
Батюшки!
Чуть унес от русских ноги,
Матушки!

— Не лізь, не лізь! — заливалася Мотя, довірливо тулячись до Петі.— Правда, хай теж не лізе!

Петя, насупившись, густо червонів і мовчав, намагаючись не дивитися на худеньку голу руку дівчинки з двома ніжно-тілесними, як облатки, шрамиками віспи, що вилискували на передпліччі.

Але пізно. Він уже був закоханий остаточно.

Коли ж виявилось, що, крім російсько-японських картин, у Моті є ще чудові кремінці, горіхи для гри в «короля-принца», папірці від цукерків і навіть картопки, Петине кохання дійшло найвищої міри.

Ах, який же це був щасливий, прекрасний, неповторний день! Ніколи в житті Петя не забуде його.

Петя зацікавився, яким чином у вухах держаться сережки, і дівчинка показала йому зовсім недавно проколені дірочки. Петя навіть наважився доторкнутися до Мотиного вуха, ніжшого й припухлого, як скибочка мандарина.

Потім вони погрались у картонки, причому Петя геть чисто обіграв дівчинку. Але обличчя в неї зробилося таке нещасне, що йому стало жаль, і він не тільки повернув їй назад усі виграні картонки, а навіть великодушно подарував усі свої. Хай знає!

Потім наносили сухого бур'яну, трісочок і затопили лялькову плиту. Диму було багато, а вогню зовсім не було. Облишили і почали гратися в «дір-діра», або інакше — в хованки.

Ховаючись одне від одного, вони залазили в такі віддалені, глухі місчинки, сидіти в яких самому ставало навіть страшнувато.

Але зате як невимовно радісно було чути обережне наближення несміливих дрібних кроків, сидячи в засідці й обома руками затуляючи рота й носа, щоб не пирхнути!

Як дико калатало серце, який шалений дзвін стояв у вухах!

І раптом з-за рогу повільно-повільно висувається половина блідого від хвилювання, витягнутого обличчя з щільно стисненими губами. Облуплений носик, кругле око, гостре підборіддя, чепчик з поворозками...

Очі раптом зустрічаються. Обое такі перелякані, що от-от знепритомніють. І зараз же несамовитий пронизливий зойк триумфу і перемоги:

— Петько! Дір-діра!

І обоє біжать щодуху — хто швидше? — до місця, де лежить паличка-стукалочка.

— Дір-діра!

— Дір-діра!

Один раз дівчинка заховалась так далеко, що хлопчик шукав її цілісінькі півгодини, поки, нарешті, догадався перелізти через задній пліт і побігти на вигін.

Мотя сиділа навпочіпки, напівмертва від страху, в ямі, що заросла будяками. Поставивши худе підборіддя на подряпані коліна, вона дивилася спідлоба вгору, на небо, по якому пливла надвечірня хмара.

Навколо цвірчали цвіркуни і ходили корови. Було надзвичайно моторошно.

Петя заглянув у яму. Діти довго дивилися одне одному в вічі, відчуваючи незбагненне збентеження, зовсім не схоже на збентеження гри.

«Дір-діра, Мотько!» — хотів крикнути хлопчик, але не міг вимовити й слова. Ні, це вже, звісно, не була гра, а щось зовсім, зовсім інше.

Мотя обережно вилізла з ями, і вони збентежено пішли у двір, наче нічого й не сталося. штовхаючи одне одного плечима, але в той же час уникаючи триматися за руки.

Тінь від хмари повільно пливла по безсмертниках на міському вигоні. Проте, як тільки вони перелізли назад через пліт, Петя опам'ятався.

— Дір-діра! — щосили вереснув хитрий хлопчик і побіг до палички-стукалочки, щоб швидше «задіркати» дівчинку, яка загавилася.

Одне слово, все було таке незвичайне, таке захоплююче, що Петя навіть не звернув уваги на Гаврика, який підійшов у самому розпалі гри.

— Петько, як звати того матроса? — заклопотано спитав Гаврик.

— Якого матроса?

— Котрий стрибав з «Тургенева».

— Не знаю...

— Ти ж ото розказував, що його на пароплаві якимось там називав отой вусатий чорт з розшукної поліції.

— Ага... Ах, так!.. Жуков. Родіон Жуков. Не заважай. Ми граємося.

Гаврик пішов заклопотаний, а Петя знову забув про нього, цілком захоплений новим коханням.

Незабаром прийшла Мотина мама кликати вечеряти.

— Мотю, проси свого кавалера куліш їсти, а то вони, мабуть, голодні.

Мотя дуже почервоніла, потім зблідла, зробилася знову рівна, як палиця, і вимовила придуманим голосом:

— Хлопчику, хочете з нами їсти куліш?

Аж тепер Петя відчув голод. Він же сьогодні не обідав!

Ах, ніколи в житті не їв він такого смачного густого кулішу з твердуватою, принадно придимленою картоплею і маленькими кубиками свинячого сала!

Після цієї пречудової вечері на свіжому повітрі під тією шовковицею хлопчики пішли додому.

З ними пішов до міста й Терентій. Він на хвилинку побіг у хату і повернувся в короткому піджаку й люстриновому картузику з гудзиком, тримаючи в руці тоненьку залізну паличку від зонтика, таку саму, з якою звичайно гуляли одеські майстрові на свята.

— Тереню, не ходи пізно,— благаючи сказала жінка, виходячи з чоловіком до хвіртки.

Вона подивилася на нього з такою тривогою, що Петі чомусь стало страшнувати.

— Сиди краще дома! Мало чого...

— Є діло.

— Як хочеш,— покірно сказала вона.

Терентій весело підморгнув.

— Нічого.

— Не йди повз Товарну.

-- Ще б пак!

— Щасливо.

— Тобі теж.

Терентій і хлопчики' рушили до міста.

Проте це була зовсім не та дорога, якою прийшли сюди: Терентій вів якимись пустирями, завулками, городами. Ця дорога була набагато коротша й безлюдніша.

По дорозі Терентій зупинився коло невеликого будиночка й постукав у вікно. В квартиру виглянуло худе, кістляве обличчя з вусами, спущеними на рот.

— Здоров, Синичкін,— сказав Терентій.— Вийди на часинку. Є новини.

Потім на вулицю вийшов у жилетці поверх сатинової сорочки високий, худорлявий чоловік, що нагадував Петі «Дон-Кіхота», якого він недавно читав.

Терентій з Синичкіним про щось пошепотіли, після чого наші подорожні пішли далі.

Зовсім несподівано вони вийшли на знайому Сінну площу. Тут Терентій сказав Гаврикові:

— Я ще сьогодні до вас заскочу.

Кивнув головою і зник у юрбі.

Сонце вже зайшло. Де-не-де в крамничках засвічувались лампи.

Петя жажнувся: що буде вдома!

Щастя скінчилось. Настала розплата. Петя намагався про це не думати, але не думати було неможливо.

Боже, на що стали схожі нові черевики! А панчохи! Звідки взялися ці великі круглі дірки на колінах? Вранці їх зовсім не було. Про руки нічого було й говорити — вони були як у шевця. На щоках сліди дьогтю. Боже, боже!

Ні, безперечно, дома буде щось страшне!

Ну, хай би вже відлупцювали. Але в тому-то й весь жах, що лупцювати нізачо не будуть. Будуть стогнати, ойкати, говорити розриваючі душу гіркі, але — на жаль! — цілком справедливі слова.

А папа ще, бува, схопить за плечі і почне трусити з усієї сили, вигукуючи: «Негіднику, де ти шляєшся? Ти хочеш укласти мене в могилу?» — а це, як відомо, в десять разів гірше, ніж найлютіше биття.

Ці й інші подібні гіркі думки привели хлопчика до цілковитого розпачу, що посилювався невимовним жалем за картонками, так по-дурному відданими у пориві пристрасті першій якійсь дівчинці.

25. «Мене украли»

Здавалося, ніяка сила на світі не могла врятувати Петю від нечуваного скандалу. Проте недарма у нього на голові була не одна маківка, як у більшості хлопчиків, а дві, а це, як відомо, є найпевнішою ознакою щасливчика. Доля посилала Петі несподіваний порятунок.

Можна було сподіватися чого завгодно, тільки не цього.

Недалеко від Сінної площі, Старопортофранківською вулицею, спотикаючись, біг Павлик. Він був зовсім один.

По його замураному обличчю, як з викрученої ганчірки, текли сльози. У відкритому квадратному ротіку гірко дрижав малесенький язик, з носа текли ніжні соплі.

Він без упину голосив на букву «а», але тому, що при цьому не переставав бігти, то замість плавного «а-а-а-а-а» — виходило гикаюче і стрибуюче «а! а! а! а! а!».

— Павлику?!

Хлопчик побачив Петю, щодуху кинувся до нього і обома руками вчепився за братову матроску.

— Петя! Петя! — кричав він, тремтячи і захлинаючись.— Петечка!

— Що ти тут робиш, поганий хлопчисько? — суворо спитав Петя.

Павлик замість відповіді почав гикати, бо не міг вимовити жодного слова.

— Я тебе питаю: що ти тут робиш? Ну? Негіднику, де ти шляєшся? Ти, здається, хочеш укласти мене в могилу! От... наб'ю тобі морду, тоді знатимеш!

Петя схопив Павлика за плечі й почав його трясти доти, поки той проридав крізь гикавку:

— Мене... гик!.. Мене ук... украли.

І знову залився слізьми.

Що ж сталося?

Виявляється, не одному Петі прийшла в голову щаслива думка на другий же день по приїзді самотійно погуляти. Павлик теж давно мріяв про це.

Він, звісно, не збирався заходити так далеко, як Петя. В його плани входило лише побувати на смітнику та, вже на крайній випадок, піти за ріг подивитися, як біля під'їзду штабу солдати віддають рушницями честь. Але, на лихо, якраз у цей час у двір прийшов Ванька-Рутютю, або інакше — Петрушка. Разом з іншими дітьми Павлик подивився всю виставу, що здалася занадто короткою. Проте поширилась чутка, що в другому дворі покажуть більше.

Діти перекочували слідом за Ванькою-Рутютю в другий двір. Але виявилось, що там вистава була ще коротша. Вона закінчилась тим, що Ванька-Рутютю — довгоноса лялька в ковпаку, схожому на стручок червоного перцю, з дерев'яною шиєю паралітика — убив палогою городового. А тим часом всім чисто було відомо, що потім повинно ще обов'язково з'явитися жахливе страховище — щось середнє між жовтою волохатою качкою і крокодилом — і, схопивши Ваньку-Рутютю зубами за голову, потягти його в пекло.

Проте цього якраз і не показали. Може, тому, що надто мало падало з вікон мідяків. Не було сумніву, що у ще одному дворі діло піде краще.

Жадібно поглядаючи на плетений кошик з таємничо захованими ляльками, діти, як зачаровані, переходили таким чином з одного двору в інший слідом за барвистою жінкою, що носила на спині катеринку, і чоловіком без шапки з ширмою під пахвою.

Захоплений непереможною цікавістю, Павлик тулав на своїх міцненьких ніжках в юрбі інших дітей. Висолопивши язика і широко розкривши світло-шоколадні очі з великими чорними зіницями, хлопчик забув усе на світі: і тьотю, і папу, і навіть

Кудлатку, яку не встиг поставити в конюшню і як слід нагодувати вівсом та сіном.

Хлопчик зовсім забув про час і опам'ятався аж тоді, коли помітив здивовано, що вже вечір і що він іде за катеринкою по зовсім незнайомій вулиці. Всі діти давно відстали й розійшлись. Він був зовсім один.

Барвиста жінка й чоловік із ширмою ішли швидко, очевидно поспішаючи додому. Павлик ледве встигав за ними. Місто ставало все більш незнайомим і підозрілим. Павликові здавалося, що чоловік і жінка про щось зловісно перешіптуються.

Повертаючи за ріг, вони обоє раптом обернулись, і Павлик з острахом побачив у роті в жінки цигарку. Хлопчика охопив жах. Йому в голову раптом прийшла думка, від якої він затремтів. Адже було геть усім відомо, що катеринники заманоють маленьких дітей, крадуть їх, виламують руки й ноги, а потім продають у балагани акробатам.

І як він міг забути про це! Це було так само всім відомо, як і те, що цукерками фабрики «Бр. Крахмальникови» можна отруїтися або що морозеники роблять морозене з молока, в якому купали хворих.

Сумніву немає. Тільки циганки та інші крадії дітей курять цигарки. Зараз його схоплять, заткнуть ганчіркою рота і занесуть куди-небудь на слобідку Романівку, де викручуватимуть руки й ноги, перетворюючи на маленького акробата.

З голосним плачем Павлик кинувся навтіки й біг доти, поки несподівано не натрапив на Петю.

Надававши братикові добрих ляпасів, Петя врочисто притяг його за руку додому, де вже була страшна паніка. Дуня, свистячи коленикоровою спідницею, гасала по сусідніх дворах. Тьотя натирала виски олівцем від мігрені. Папа вже надягав літне пальто, щоб іти в участок заявляти про зникнення дітей.

Побачивши Павлика цілком здоровим, тьотя кинула до нього, не знаючи, що робити — плакати чи сміятись.

Вона заплакала й засміялась водночас. Потім згарячу надавала ляпасів утікачеві. Потім обцілувала всю його заплакану мордочку. Потім знову дала ляпасів. І тільки після цього грізно звернулася до Петі:

— А ти, друже мій?

— А ти де тинявся, розбишако? — закричав батько, хапаючи хлопчика за плечі.

— Шукав Павлика, — скромно відповів Петя. — По всьому місту бігав, поки знайшов. Скажіть спасибі. Коли б не я, його б уже давно вкрали.

І Петя зразу ж розповів прекрасну історію, як він гнався за чоловіком з катеринкою, як той тікав від нього через прохідні двори, але як він все-таки схопив його за комір і почав кликати городового. Тоді той чоловік перелякався і віддав Павлика, а сам таки втік.

— А то б я його в участок посадив, істинний хрест!

Хоч Петине оповідання, на що він ніяк не сподівався, не викликало ні в кому найменшого захоплення, а папа навіть з огидою зажмурився, сказавши: «Як не соромно язиком молоти... Аж вуха в'януть!» — але нічого не вдієш: не хто інший, а саме Петя привів додому зниклого Павлика. Через те Петя й вийшов сухим з води, врятувавшись від нечуваного скандалу.

На те він, очевидно, й був щасливчиком з двома маківками!

...Тим часом Гаврик повернувся в халупу, де застав дідуся й матроса дуже схвильованих. Виявилось, що зовсім недавно, тільки-но, до них заходила якась комісія з міської нібито управи перевіряти дозвіл на рибну ловлю. Папери були правильні.

— А це в тебе хто лежить? — спитав раптом пан із портфелем, помітивши матроса.

Дідусь зам'явся.

— Хворий, чи що? Коли хворий, то чого ж ти його не відвезеш до лікарні?

— Ні,— сказав дідусь, напускаючи на себе веселу байдужість,— він не хворий, а тільки п'яний.

— А, п'яний! Син, чи що?

— Ні.

— Чужий?

— Я ж вам кажу, ваше благородіє, п'яний!

— Я розумію, що п'яний, та звідки він у тебе?

— Як це — звідки? — забурмотів дідусь, удаючи, що він зовсім вижив з розуму.— Ну, п'яний і п'яний, звичайна річ. Валявся в бур'яні — та й годі!

Пан уважно подивився на матроса.

— Що ж він, так і валявся в бур'яні в самих снідніх?

— Так і валявся.

— Ей ти, ану дихни! — закричав він, зовсім близько нахилиючись до матроса.

Жуков удав, що нічого не чує, і повернувся обличчям до стіни, закривши голову подушкою.

— П'яний, а горілкою не тхне,— зауважив пан і, суворо дивлячись на дідуся, додав: — Гляди.

З тим комісія і пішла.

Гаврикові це не сподобалось.

Проходячи повз ресторан, він бачив біля столика околочного наглядача, того самого вредного наглядача, якого місцеві рибалки інакше не називали, як «наш коло-лодочний».

Він пив пиво, ставлячи кухоль на товстий кружечок з пресованого картону з написом: «Пиво Санценбахера». І не стільки пив, скільки поглядав на срібного годинника.

...Матрос почував себе набагато краще. Очевидно, криза вже минула. Гарячки не було.

Він сидів на тапчані, потираючи колючі щоки, і казав:

— Не інакше, як зараз же треба ушиватися.

— Куди ж ти підеш без штанів? — жалісливо зауважив дідусь. — Доки не смеркне, треба в хаті сидіти. Гаврику, їсти хочеш?

— Я у Терентія повечеряв.

Дідусь високо звів брови. Он воно що! Значить, онучок уже встиг побувати в Терентія. Ловко!

— Як там діло?

— Збирався сьогодні до нас заскочити.

Старий пожував губами і ще вище звів брови, дивуючись, який у нього виріс меткий онучок: все розуміє краще за всякого дорослого. І, головне, хитрий! Ух, хитрий!

Хоч Гаврикові було лише дев'ять з половиною років, але в деяких життєвих випадках він справді розбирався краще, ніж інші дорослі. Та й не дивно. Хлопчик з самого раннього дитинства жив серед рибалок, а одеські рибалки, по суті, мало чим відрізнялись од матросів, кочегарів, робітників з доків, портових вантажників, тобто найбіднішої і найбільш волелюбної частини міського населення.

Всі ці люди на своєму віку чимало скуштували горя і на власній шкурі зазнали, «почому ківш лиха» — що дорослі, що діти — однаково. Може, дітям було навіть гірше, ніж дорослим.

Ішов тисяча дев'яцот п'ятий рік, рік першої російської революції.

Всі злидарі, знедолені, безправні повставали на боротьбу з царатом. Рибалки займали серед них не останнє місце. А боротьба починалась залекла: не на життя, а на смерть. Боротьба вчила хитрості, обережності, пильності, сміливості.

Всі ці якості зовсім непомітно, помалу росли і розвивалися в маленькому рибалці.

Брат Гаврика, Терентій, теж спочатку рибалнив, але потім одружився і пішов працювати у вагонні майстерні. З багатьох

ознак Гаврик не міг не догадуватись, що старший брат його має якесь відношення до того, що в ті часи називалося глухо й багатозначно — «рух».

Буваючи в гостях у Терентія на Близніх Млинах, Гаврик частенько чув, як братон говорив слова «комітет», «фракція», «явка»... І хоч змісту їх Гаврик не розумів, проте відчував, що слова ці пов'язані з іншими, зрозумілими для кожного: «страйк», «поліція», «листівка».

Особливо добре знав Гаврик, що таке листівки — ці аркушки блаженного паперу з дрібними сірими літерами. Одного разу, на прохання Терентія, Гаврик навіть розносив їх уночі і клав, стараючись, щоб ніхто не помітив, у рибальські шаланди.

Тоді Терентій сказав:

— А як хтось побачить, просто кидай їх у воду і тікай. А коли піймають, скажи, що знайшов у бур'яні.

Але все обійшлося щасливо.

Саме через це Гаврик насамперед і вирішив розказати про матроса братові своєму, Терентію. Хлопчик знав, що Терентій все влаштує. Проте він розумів, що слід ще з кимось порадитися, десь побувати, може, навіть у самому тому «комітеті».

Значить, треба поки що чекати. Але чекати ставало небезпечно.

Кілька разів матрос відхилив двері й обережно визирав надвір. Але хоч навколо було вже досить темно, всё ж не настільки, щоб можна було вийти в такому вигляді, не привернувши до себе уваги, тим більше що на березі ще було багато людей і з моря долинали пісні тих, котрі каталися на човнах.

Матрос знову сідав на тапчані і, вже не остерігаючись старика й Гаврика, голосно говорив:

— Дракони... Шкури... Ну, хай вони мені коли-небудь падаються до рук!.. Я з них не знаю чого нароблю... Голову зложу, а нароблю...— і постукував тихенько по тапчану важким кулаком.

26. Погоня

Вже смеркло, коли двері халупи раптом відчинилися й увійшов великий чоловік, який на мить закрив собою зірки. Матрос схопився.

— Нічого, дядю, сидить, це наш Терентій,— сказав Гаврик.

Матрос сів, силкуючись у темряві розгледіти того, хто увійшов.

— Вечір добрий! — сказав голос Терентія.— Хто тут є, нікого не бачу. Чому лампи не світять: гасу нема, чи що?

— Ще трошки є,— прокректав дідусь і засвітив лампочку.

— Здрастуйте, діду. Як діло? А я вийшов сьогодні до міста і дай, думаю, заскочу до своїх родичів. Е, та я бачу, у вас тут ще хтось є в хаті! Здрастуйте!

Терентій швидко, але дуже уважно оглянув матроса при тьмяному світлі каганця, що розгорявся.

— Наш утопленик,— добродушно всміхаючись, пояснив дідусь.

— Чув.

Матрос з похмурим сумнівом дивився на Терентія і мовчав.

— Родіон Жуков? — спитав Терентій майже весело.

Матрос здригнувся, але опанував себе. Він ще міцніше сперся кулаками на тапчан і, звузивши очі, промовив з зухвалою посмішкою:

— Ну, скажемо, Жуков! А ви хто такий, що я вам маю відповідати? Я, може, повинен відповідати лише перед самим комітетом.

Усмішка збігла з рябуватого обличчя Терентія. Гаврик ніколи не бачив брата таким серйозним.

— Можеш мене вважати за комітет,— трохи подумавши, зауважив Терентій і сів поруч з матросом на тапчан.

— Чим ви доведете? — вперто сказав матрос, відкидаючи товариське «ти» і відсуваючись.

— Треба спочатку, щоб ви довели,— відповів Терентій.

— Здається, мої факти досить ясні.— І матрос сердито вказав очима на свої ноги у спідніх.

— Цього мало!

Терентій підійшов до дверей, відхилив їх і неголосно сказав у щілину:

— Ілля Борисович, зайдіть на хвилинку.

Зараз же зашелестів бур'яц, і в халупу ввійшов маленький, шуплий юнак у пенсне з чорним шнурком, закладеним за вухо. Під старою розстебнутою тужуркою видно було чорну сатинову косоворотку, підперезану пасочком. На оброслій голіві сидів приплесканий технічний кашкет.

Матросові здалося, що він уже десь бачив цього «студента».

Юнак став боком, поправив пенсне і глянув на матроса одним оком.

— Ну? — спитав Терентій.

— Я бачив товариша вранці п'ятнадцятого червня на Платоновському молу в караулі коло тіла матроса Вакуленчука, якого по-звірячому забили офіцери,— швидко і без запинки промовив юнак.— Ви там були, товаришу?

— Факт!

— Бачите. Значить, я не помилився.

Тоді Терентій мовчки витяг з-під піджака пакунок і поклав на коліна матросові.

— Штани, пояс, тужурка, черевиків, на жаль, не дістали, поки що ходитимете так, а потім купите; не гаючись — одягайтесь, ми можемо відвернутися,— так само швидко і без запинки висипав юнак, додавши: — А то мені здається, що за цією хатою стежать.

Терентій кивнув.

— Ану, Гаврику.

Хлопчик одразу зрозумів і тихенько вийшов з халупи в темряву. Він спинився. Прислухався. Йому здалося, що на горі тріщить сухе картоплиння.

Він пригнувся, ступив кілька кроків і раптом, звикнувши до темряви, виразно побачив серед городу дві нерухомі по-статі.

У хлопчика перехопило дух. У вухах так зашуміло, що він перестав чути море. Прикусивши з усієї сили губу, Гаврик зовсім нечутно пробрався за халупу, щоб подивитися, чи немає кого-небудь на стежці.

На стежці стояло ще двоє, з них один був у білому кітелі.

Гаврик поповз до горбка і побачив на ньому кількох городових. Він одразу пізнав їх по білих кітелях. Халупа була оточена.

Хлопчик хотів бігти назад, коли раптом відчув велику гарячу руку, що міцно схопила його ззаду за шию. Він рвонувся, але зразу зачепився за чиюсь ногу і полетів обличчям у бур'ян.

Дужі руки схопили його. Він вивернувся і, жахаючись, побачив близько над собою вусатого, його відкритий рот, з якого ткнуло яловичиною, його тверде, як соснова дошка, солдатське підборіддя.

— Дядечку-у-у! — удавано тонким голосом заплакав Гаврик.

— Мовчи, шкура...— засичав вусатий.

— Пусті-і-іть!

— Ану, покричи у мене, сволоцюго,— крізь зуби вицідив вусатий, взявши залізними пальцями хлопчика за вухо.

Гаврик скрутився і диким голосом закричав, повернувши обличчя до халупи:

— Тікайте!

— Мовчи, уб'ю!

Вусатий так рвонув вухо, що воно затріщало. Здалося, що лопнула голова. Жахливий, ні з чим незрівнянний біль опік мозок. Разом з тим Гаврик відчув приплив ненависті й люті, від якої потемніло в очах.

— Тікайте! — ще раз закричав він щосили, корчачись від болю.

Вусатий навалився на Гаврика, продовжуючи одною рукою з усієї сили крутити вухо, а другою затуляючи рота. Але хлопчик качався по землі, кусаючи пітну, ненависну волосату руку, і, обливаючись слізьми, несамовито горлав:

— Тікайте! Тікайте! Тіка-а-а-айте-е-е!

Вусатий люто віджбурнув хлопчика й побіг до халупи. Залунав довгий поліцейський сюрчок.

Гаврик звівся на ноги й відразу зрозумів, що його крик почули: три постаті — дві великих і одна маленька — вискочили з халупи і, спотикаючись, бігли через город.

Два білих кітелі перегородили їм дорогу. Втікачі хотіли повернути, але побачили, що оточені.

— Стій! — закричав у темряві незнайомий голос.

— Ілля Борисович, стріляйте! — почув хлопчик одчайдушний крик Терентія.

В ту ж мить блиснули вогники і пролунали підряд три револьверні постріли, схожі на ляскання батога. По криках і метушні Гаврик зрозумів, що в темряві б'ються.

Невже їх візьмуть? Нічого не розуміючи від жаху, Гаврик побіг уперед, наче міг чимось допомогти.

Не встиг він пробігти й десяти кроків, як побачив, що з купи, де билися, вирвалися ті самі три постаті — дві великих і одна маленька, — побігли до кручі й зникли в темряві.

— Лови! Лови-и-и!

Вилетів червоний сніп вогню. Пролунав сильний постріл з поліцейського сміт-вессона. Вгорі на кручах захлиналися сюрчки городових. Було схоже, що оточено весь берег.

Хлопчик у розпачі прислухався до шуму погоні. Він зовсім не розумів, нащо Терентій вибрав для втечі цей напрям. Треба бути божевільним, щоб видиратися нагору: там засідка й напевне їх там схоплять. Краще було б прослизнути вздовж берега.

Гаврик пробіг ще трохи, і йому здалося, що він бачить, як по крутій, майже прямовисній кручі видираються три постаті. Певна загибель!

— Ой, Терентію, куди ж ви полізли! — в розпачі шепотів хлопчик, кусаючи руки, щоб не заплакати, а пекучі сльози лоскотали ніс і кишіли в горлі.

І раптом, в одну мить, хлопчик зрозумів, чого вони лізли на кручу. Він зовсім забув... А це ж так просто! Річ у тім, що... Але в цю мить вусатий налетів на Гаврика, схопив його попід пахви і, розриваючи на ньому сорочку, поволік його назад. Він з силою вштовхнув хлопчика в халупу. Біля неї вже стояло двоє городових. Гаврик боляче вдарився вилицею об одвірок і вляв у куток на дідуся, що сидів на землі.

— Втечуть — голови зірву! — крикнув вусатий до городових і вибіг геть.

Гаврик сів поруч з дідусем, так само, як і він, підібгав ноги. Вони сиділи мовчки, прислухаючись до сюрчків і гомону, що помалу стихав удалині. Нарешті гомону зовсім не стало чути.

Тоді Гаврик відчув вухо, про яке забув. Воно страшенно боліло. Здавалось розпеченим. До нього страшно було доторкнутися.

— У, дракон, геть вухо відірвав,— промовив Гаврик, щосили стримуючи сльози і намагаючись здаватися байдужим.

Дідусь скоса подивився на нього. Очі старого були нерухомі, лякали своєю глибокою порожнечею. Губи м'яко жували. Він довго мовчав. Нарешті похитав головою і докірливо сказав:

— Бачили ви, панове, таке, щоб вуха дітям обривати? Хіба це можна?

Він тяжко зітхнув і знову зажував губами. Раптом швидко нахилився до Гаврика, злякано подивився на двері — чи не підслухує хто — і прошепотів:

— Нічого не чути, втекли вони чи залишились?

— Вони на кручу полізли,— швидко й тихо сказав хлопчик.— Терентій їх повів до катакомби. Якщо їх по дорозі не постріляють — неодмінно втечуть.

Дідусь повернув обличчя до чудотворця, приплющив очі й повільно, розмашисто перехрестився, сильно вдавлюючи складені пучкою пальці в лоб, у живіт, в обидва плеча. Малесенька, ледве помітна сльоза поповзла по щоці і зникла в зморщці.

Під багатьма містами світу є катакомби. Катакомби є в Римі, Неаполі, Константинополі, Александрії, Парижі, Одесі.

Колись, років п'ятдесят тому, одеські катакомби були міськими каменоломнями, з яких випилювали вапняк для будівель. Вони й зараз пролягають заплутаним лабіринтом під усім містом, маючи кілька виходів за його межамі.

Жителі Одеси, звісно, знали про існування катакомб, але мало хто спускався в них, а тим більше уявляв собі їх розташування. Катакомби були ніби таємницею міста, його легендою.

Але недарма Терентій був свого часу рибалкою. Він прекрасно знав одеський берег і точно вивчив усі виходи катакомб до моря.

Один з таких виходів був за сто кроків позаду халупи, посередині кручі. Це була вузька щілина, вся заросла шипшиною і проскуриною. Маленький струмочок просочувався з щілини і стікав униз по кручі, від чого адрігалися повзучі рослини і бур'яни.

Відбившись од першого натиску городових і шпигів, Терентій повів товаришів прямо до знайомої щілини.

Переслідувачі нічого про неї не знали. Вони подумали, що втікачі хочуть дачами пробратися в місто. Поліцейським якраз цього й треба було. Всі дачі були оточені. Втікачі неминуче потрапляли в засідку.

Ось чому після першого ж пострілу городовим було наказано більше не стріляти.

Але, прождавши внизу майже чверть години, пристав Олександрівської частини, який особисто керував облавою, послав околочного наглядача взнати, чи піймано злочинців.

Околочний пішов в обхід зручною дорогою і повернувся через чверть години, сповістивши, що втікачі нагорі не з'являлись. Отже, їх не було ні нагорі, ні внизу. Де ж вони? Адже не могли ж вони сидіти десь посередині кручі, в кущах, і чекати, поки їх схоплять.

Проте пристав наказав своїм молодцям лізти вгору й обшукати кожен кущик. Страшенно лаючись, щохвилини сковзаючи лакованими чобітьми по траві й глині, він сам поліз на кручу, вже не довіряючи «цим бовдурам».

Вони обнищпорили в темряві всю кручу знизу й догори і нічого не знайшли. Це скидалося на чудо. Не провалилися ж втікачі справді крізь землю!

— Ваше високоблагородіє! — пролунав раптом переляканий голос згори.— Пожалуйте сюди!

— Що там таке?

— Та що, ваше високоблагородіє, катакомба!

Пристав схопився білими рукавичками за колючі гілки. Його одразу підхопили дужі руки і витягли на маленьку площадку.

Вусатий запалював сірник за сірником. При світлі їх можна було розглядіти зарослу кущами чорну вузьку щілину в скелі.

Пристав вмить зрозумів, що справу програно. Прогавили таку здобич! Він затремтів від люті, затупотів вузькими чобітьми і, тикаючи кулаками в білих рукавичках вправо і вліво, куди попало, в морди, у вилиці, у вуса, вигукував одчайдушним, хрипким від крику голосом:

— Чого ж ви стоїте, бов-в-дури?! Вперед! Обшукати всі катакомби! Голови позриваю, мор-р-рди р-р-розтовчу к чортовій матері! Щоб негідники були спіймані! Марш!

Але він сам зрозумів, що все одно нічого не вийде. Щоб обшукати всі катакомби, треба принаймні тижнів зо два. Та й це буде даремно, бо минуло вже понад півгодини і втікачі, безперечно, вже давно на другому кінці міста.

Кілька городових неохоче полізли в щілину і, безперестану запалюючи сірники, тупцювались недалеко від входу, оглядаючи вогкі вапнякові стіни підземного коридора, що зникав у могильній темряві.

Пристав з усієї сили плюнув і, дрібно брязкаючи шпорами, побіг униз. Лють душила його. Він шарпнув перекрохмалений комірць пікейного кітеля так сильно, що відлетіли гапlickи.

Ідучи великими кроками по тріскучому бур'яну, він підійшов до халупи й шалено шарпнув двері. Городові перелякано виструнчились.

Пристав увійшов у халупу і застиг, розставивши ноги і заклавши за спину пальці, що судорожно тремтіли. Зараз же за приставом у двері проліз вусатий.

— Ваше високоблагородіє, дозвольте доложить,— таємничо прошепотів він, показуючи круглими очима на дідуся,— хазяїн конспіративної квартири, а це його хлопчисько.

Пристав, не дивлячись на вусатого, простяг до нього руку, взяв його навпомацки всією білою п'ятірнею за літню морду і з лютою огидою відпхнув.

— Тебе, бов-вдура, не питають. Сам знаю.

Гаврика охопив жах. Він відчував, що зараз станеться щось страшне. Блідий і маленький, з червоним розпухлим ву-

хом, він дивився не кліпаючи на стрункого плечистого офіцера в блакитних шароварах і чорній лакованій портупей через плече.

Постоявши так не менш як хвилину, що здалася хлопчикові за годину, пристав сів боком на тапчан. Не зводячи очей з дідуса, він витягнув лакований чобіт, виїняв з тісної кишені срібний портсигар з оранжевим трупом і закурив жовту цигарку.

«Фабрики Асмолова»,— подумав Гаврик.

Пристав пустив з ніздрів дим, промовив разом із димом: «Н-нусс»,— і раптом загорлав так, що задзвеніло у вухах:

— Встань, мерзотнику, коли перед тобою офіцер!

Дідусь поквавпно схопився. Зігнувши босі чорні ноги і поправляючи на німічному тілі сорочку, старий дивився на пристава безтямними солдатськими очима.

Гаврик бачив, як тремтіла дідусева витягнута шия і як двома віжками натяглася під підборіддям суха шкіра з старим шрамом.

— Нелегальних переховуєш? — крижаним голосом сказав пристав.

— Нікак нет,— прошепотів дідусь.

— Кажі: хто в тебе тільки що був?

— Не можу знати.

— Ага, ти не можеш знати! — І офіцер помалу підвівся.

Стиснувши губи, він коротким і точним рухом вдарив старого у вухо так сильно, що той одлетів і всім тілом вдарився об стіну.

— Кажі, хто був?

— Не можу знати,— твердо сказав старий, рухаючи вилицями.

Знову мелькнув кулак у білій рукавичці. З дідусевих ніздрів потекли дві тоненькі цівочки крові. Старий зажмурився, витягнув голову в плечі і схлипнув.

— За що ж ви б'єте, ваше благородіє? — тихо, але грізно сказав дідусь, витираючи під носом і показуючи пристава забруднену руку.

— Мовчати! — загорлав офіцер, бліднучи.

Велика оксамитова родимка чорніла на його гіпсовому обличчі. Він з огидою дивився на свою зіпсовану рукавичку.

— Кажі, хто був?

— Не можу знати...

Старий встиг затулити обличчя руками й одвернутися до стіни. Удар припав по голові. Штани на колінах обвисли. Дідусь почав повільно сповзати вниз.

— Дядю, не бийте його, він — старий! — із слізьми розпачу закричав Гаврик, кидаючись до пристава.

Але пристав уже виходив з халупи, вигукуючи:

— Взяти мерзотника! Відвезти!

Городові кинулись до старого і схопили його, викручуючи лікті. Вони потягли його з халупи, як куль соломи. Гаврик сів на долівку і, кусаючи кулачки, заривав злими, лютими слізьми.

Деякий час він сидів нерухомо, прислухаючись одним вухом до шумів і шурхотів ночі. Друге оглухло. Інколи хлопчик навмисне затуляв здорове вухо. Тоді з усіх боків його охоплювала глибока, німа тиша. Ставало страшно, наче в цій тиші його мовчки підстерігала якась небезпека. Він відтуляв вухо, ніби поспішав випустити на волю зачнені звуки. Але одне вухо не могло вмістити в себе всю їх різноманітність.

То чути було поодинокі, сильні зітхання моря і нічого більше. То починалась кришталева музика цвіркунів, і тоді припинявся шум моря. То теплий бриз пробігав по бур'янах, наповнюючи ніч шелестом, що не залишав місця ні для цвіркунів, ні для моря. То чути було тільки тріск лампочки, в якій вигорів гас.

Раптом хлопчик виразно відчув свою самотність. Він похапцем загасив світло й побіг за дідусем.

Розкішна серпнева ніч висіла над світом. Хлопчик біг, а чорне мерехтливе небо обсіпало його зірками. Дзвін цвіркунів підіймався, хвилюючись, аж до самого Чумацького Шляху. Але яке діло змученому й скривдженому хлопчикові до цієї байдужої краси, що не могла зробити його щасливим?

Гаврик біг щодуху.

Він наздогнав дідуся аж у місті, на Старопортофранківській вулиці, біля самого участку.

Двоє городових — один сидючи, а другий стоячи — везли дідуся на візнику. Старий лежав, зсунувшись з сидіння, біля ніг городового, впоперек дροжок. Його голова безсило підстрибувала й билась об підніжку. По обличчю, брудному від пилу й крові, перебігало світло газових ліхтарів.

Гаврик кинувся до дροжок, але вони вже спинились біля воріт участку. Городові тягли старого, що спотикався, у ворота.

— Дідусю! — закричав хлопчик.

Городовий злегка вдарив Гаврика піхвами шаблі по шиї. Ворота зачинились. Хлопчик залишився сам.

28. Уперта тьотя

Настала мить найбільшого Петиного тріумфу і щастя.

Не було ще й години дня, а він уже оббiгав усіх знайомих у будинку, показуючи свій новенький гімназичний кашкет і з запалом розповідаючи, як він тільки що екзаменувався.

По совісті признатися, розповідати майже нічого було. Ніякого екзамену, власне, не було — був легкий вступний іспит, що тривав п'ятнадцять хвилин. Він почався о пів на одинадцятую, а в п'ять хвилин на дванадцятую прикажчик у магазині поруч із гімназією вже вручив хлопчикові, галантно усміхаючись, його старий солом'яний бриль, загорнутий у папір.

Кашкета Петя як надів перед дзеркалом у магазині, так уже й не скидав аж до вечора.

— Ух, як я ловко витримав екзамен! — збуджено казав Петя, квапливо ідучи вулицею.

Він зазірав в усі шибки, щоб зайвий раз побачити себе в кашкеті.

— Друже мій, — зауважувала тітка, в якій від сміху тремтіло підборіддя, — заспокойся. Це був не екзамен, а всього тільки іспит.

— Ну, тьотю! Як ви можете так казати? — гнівно багровіючи і тупаючи ногами, на всю вулицю кричав Петя, готовий заридати від образи. — Адже ж ви не бачили, а кажете! Це був справжнісінький екзамен, а ви в цей час сиділи у приймальні і не маєте права так говорити! Я вам кажу, що був ек-за-мен!

— Звісно. Я дурна, а ти розумний! Був іспит.

— А я кажу — екзамен!

— Я йому — голене, а він мені — стрижене.

Цими словами тьотя виразно натякала на старовинний український анекдот про впертого чоловіка, який засперечався з жінкою: стрижене чи голена борода у волосного писаря.

Впертий чоловік проти всякої очевидності кричав «стрижена» доти, поки розлючена дружина не кинула його в річку. Вже потоплюючи, він усе ще показував пальцями над водою, що стрижене.

Але Петя не звернув на цей натяк ніякої уваги і з сльозми в голосі повторював:

— А я кажу екзамен, а я кажу екзамен!

У тьоті було добре серце. Йй стало шкода віднімати у племянника найдорожчу частину його тріумфу. «Екзамен» — саме слово чого вартє! Хай же хлопчик радіє. Не треба йому завдавати неприємностей у цей пам'ятний день.

Тут тьотя навіть вирішила трохи злукавити.

— А втім,— сказала вона з хитрою посмішкою,— я, мабуть, помилилась. Здається, це був справді екзамен.

Петя засяяв:

— Ого, ще який екзамен!

Але в глибині душі Петю, звичайно, гриз сумнів. Все сталося якось надзвичайно швидко і легко для «екзамену».

Правда, дітей вишикували парами й повели «в клас». Правда, був довгий стіл, накритий синім сукном. Правда, сиділи суворі викладачі в синіх мундирах, у золотих окулярах і гудзиках, в орденах, у крохмальних, навіть на вигляд твердих, як шкаралупа, маніжках і лунких манжетках. Серед них вирізнялись муарова ряса й жіночі кучері священика.

Опускався шлунок, пітніли ноги, холодний піт виступав на скронях... Все було, як і завжди споконвіку.

Але самий екзамен... Ні, тепер Петя ясно розумів, що це був все-таки лише іспит.

Тільки-но хлопчики посідали за парти, один з викладачів зразу ж уткнув носа в великий папір на столі і сказав, пре-красно, чітко і кругло вимовляючи кожне слово:

— Що ж, почнемо. Александров Борис, Александров Микола, Бачей Петро. Підійдіть сюди.

Почувши своє прізвище й ім'я, що пролунали як чужі і разом з тим так виразно в цьому лункому, порожньому класі, Петя відчув, наче його раптом ударили кулаком під груди. Він ніяк не сподівався, що страшна мить настане так швидко.

Хлопчика застукали зненацька. Він густо почервонів і, майже нічого не розуміючи, підійшов по слизькій підлозі до столу.

Три хлопчики опинились у розпорядженні викладачів.

Петя потрапив до священика.

— Ну-с,— сказав величезний старий, закочуючи широкий рукав ряс.

Потім він встромив у вузькі Петині груди кинджал наперсного хреста на срібному ланцюжку. Ланцюжок був з плоских ланок, з прорізом, як у кофейних зернятках.

— Підійди, отрок. Як звати?

— Петя.

— Петро, дорогий мій, Петро. Петя дома залишився. Прізвище як?

— Бачей.

— Василя Петровича син? Викладача ремісничої школи і школи десятників?

— Так.

Священик відкинувся на спинку крісла у мрійній позі курця.

Він примружився на Петю і з незрозумілою для хлопчика посмішкою сказав:

— Знаю, як же! Ліберальний пан. Ну-с...— Священик ще більше відкинувся назад.

Тепер маленький стілець гоїдався на двох задніх ніжках.

— Які знаєш молитви? «Вірую» читаєш?

— Читаю.

— Говори.

Петя набрав повний рот повітря й почав шкварити без запинки, намагаючись випалити всю молитву одним духом:

— Вірую во єдиного бога отця вседержителя творця неба і землі видимим же всім і невидимим і во єдиного господа Ісуса Христа сина...

Тут повітря скінчилось, і Петя спинився.

Поквапливо, щоб священик не подумав, що він забув, хлопчик, схлипнувши, увібрав у себе свіжу порцію повітря, але священик злякано махнув рукою:

— Годі, годі! Йди далі.

Далі хлопчик перейшов у розпорядження математика.

— До скількох умієш лічити?

— До скількох завгодно,— сказав Петя, підбадьорений тріумфом по закону божому.

— Прекрасно. Лічи до мільйона.

Петі здалося, що він провалився в ополонку; він навіть — зовсім мимовільно — зробив ротом такий звук, наче захлинувся. З розпачем подивився в один та в другий бік, шукаючи допомоги. Але всі навколо були зайняті, і математик дивився вбік крізь окуляри, в скельцях яких опукло й дуже виразно відбивалися два великих класних вікна з зеленню гімназичного саду, з голубими куполами Пантелеймонівського монастирського заїзду і навіть з каланчею Олександрівського участку, на якій висіло дві чорні кулі, які означали, що в другій частині — пожежа.

Лічити до мільйона... Петя загинув!

— Один, два, три, чотири, п'ять, шість сім...— старанно почав хлопчик, нишком загинаючи пальці й запобігливо, але сумно усміхаючись,— вісім, дев'ять, десять, одинадцять...

Математик байдуже дивився у вікно. Коли пригнічений хлопчик промовив «сімдесят дев'ять», учитель сказав:

— Досить. Таблицю множення вчив?

— Один па один — один, один на два — два, один на три — три, — швидко і дзвінко почав Петя, боячись, щоб його не перебили, але викладач хитнув головою:

— Годі.

— Я ще знаю додавання, віднімання, множення і ділення!

— Годі. Іди далі.

Що ж це таке, рота не дають розкрити. Навіть прикро! Петя перейшов до дальшого викладача з орденом, що про-свічував крізь суху бороду.

— Читай ось від цього місця.

Петя шанобливо взяв книгу в мармуровій палітурці і подивився на товстий жовтий ніготь, що лежав на великому за-головку «Лев і собачка».

— «Лев і собачка, — почав Петя досить жваво, хоч і зати-наючись від хвилювання. — Лев і собачка. В одному звіринці знаходився лев. Він був дуже кровожерний. Сторожі боялися його. Лев пожирав дуже багато м'яса. Хазяїн звіринця не знав, що йому робити...»

— Досить.

Петя мало не заплакав. Ще навіть не дійшло до собачки, а він уже — «досить»...

— Вірш який-небудь напам'ять знаєш?

Цього моменту Петя чекав з трепетом таємного тріумфу. Отут він себе нарешті покаже в усій красі!

— Знаю «Парус», вірш М. Ю. Лермонтова.

— Ну, скажи.

— Сказати виразно?

— Скажи виразно.

— Зараз.

Петя швидко відставив ногу, що було абсолютно потрібним для виразного читання, і гордо закинув голову.

— «Парус», вірш М. Ю. Лермонтова! — виголосив він, тро-хи завиваючи. —

Біліє парус одинокий
В тумані моря голубім...
Куди він лине в світ широкий?
Що кишу в краю своїм?

Похапцем зробивши обома руками знак здивування і за-питання, він продовжував, поспішаючи сказати якнайбільше, поки його не спинили:

Дме з свистом вітер, хвиля грає,
І щогла гнеться і рипить...
Але він щастя не шукає
І не від щастя він біжить!

Петя поквалливо показав жестом «але», та викладач встиг замахати руками:

— Досить.

— Я зараз закінчу, там ще трішечки-трішечки залишилось,— простогнав хлопчик.—

Під ним вода чистіш лазурі...

— Досить, досить. Іди додому.

— А ще більше нічого не треба? Я ще знаю «Пісню про вішого Олега», вірш О. С. Пушкіна.

— Нічого більше не треба. Можеш сказати батькам, що тебе прийнято. Оце і все.

Петя був приголомшений. Він хвилини зо дві стояв посередині класу, не знаючи, що ж тепер робити.

Здавалося зовсім неймовірним, що ця страшна і загадкова подія, до якої він з трепетом готувався ціле літо, вже сталася.

Нарешті хлопчик незграбно шаркнув ногою, спіткнувся й вибіг з класу. Але через секунду як очманілий вбіг назад і спитав уривчастим від хвилювання голосом:

— Гімназичного кашкета вже можна купувати?

— Можна, можна. Іди.

Петя влетів у приймальню, де на золоченому стільці, під гіпсовим бюстом Ломоносова, сиділа тьотя в літньому капелюшку з вуаллю і в довгих рукавичках.

Він кричав так голосно, що його, безперечно, чули на вулиці візники:

— Тьотю! Ходімо швидше! Вони сказали, що вже треба купувати гімназичного кашкета!

29. Олександрівський участок

Ах, яке це було щастя — купувати кашкета!

Спочатку його довго приміряли, потім торгувались, потім вибирали герб, цю прекрасну срібну штучку. Вона складалася з двох перехрещених колючих гілочок з «О.Б.Г.» між ними — вензелем Одеської п'ятої гімназії.

Герб вибрали найбільший і найдешевший, за п'ятнадцять копійок.

Прикажчик проштрикнув шилом дві дірки у твердій околичці синього касторового кашкета і вставив у них герб, відігнувши з внутрішнього боку латунні лапки.

Вдома кашкет з гербом викликав загальне захоплення. Всім хотілося помацати його. Але Петя не давав. Милуватися — будь ласка, милуйтеся, а руками не хапати!

Папа, Дуня, Павлик — всі навперебій питали: «Скільки коштує?», наче в цьому було головне.

Петя з запалом відповідав усім:

— Карбованець сорок п'ять кашкет і п'ятнадцять герб. Та це що! От якби ви бачили, як я видержав екзамен, тоді б ви знали!

Дивлячись на кашкет, Павлик заздрісно скошував очі й сопів, кожну хвилину готовий заревти.

Потім Петя вибіг показувати кашкет униз, в крамничку, Нюсі Когану.

Нюся Коган знову гостював на лимані. От нещастя!

Зате надзвичайно зацікавився кашкетом батько Нюсі, старий Коган, крамар на прізвисько «Борис — родина крис». Надівши окуляри, він довго розглядав кашкет з усіх боків, цмокаючи язиком — «ц-ц-ц», і нарешті запитав:

— Скільки коштує?

Оббігавши всіх знайомих у будинку, Петя пішов на моріжок і показав кашкет солдатам. Солдати теж спитали, скільки коштує. Більше показувати було нікому, а не минуло ще й половини дня!

Петя був у розпачі.

Раптом він побачив Гаврика, що йшов поїзд парканом родильного притулку. Петя кинувся до приятеля, розтинаючи повітря криками й вимахуючи кашкетом.

Але — боже мій! — що сталося з Гавриком? Його маленькі очі були обведені коричневими кругами. Вони тьмяною люттю блищали на худому, немитому обличчі. Сорочка була роздерта. Одне вухо, лілово-червоне, розпухле, відразу впадало в очі, лякаючи своєю страшною неправдоподібністю.

«Ух, як я ловко видержав екзамен!» — хотів був крикнути Петя, але слова ці застрягли у нього в горлі.

Він прошепотів:

— Ой! З ким ти бився? Хто тебе побив?

Гаврик похмуро посміхнувся, опускаючи очі.

— Ану, покаж,— сказав він замість відповіді і простягнув руку до кашкета.— Скільки коштує?

Хоч давати кашкет у чужі руки дуже не хотілось, все ж Петя — правда, з болем у серці — дозволив Гаврикові помацати обнову.

— Тільки ти не попсуй!

— Не бійся.

Хлопчики сіли під кущиком біля смітника й почали роздивлятися кашкет з усіх боків.

Гаврик одразу відкрив у ньому безліч таємниць і можливостей, яких не помітив Петя.

По-перше, виявилось, що виймається тонкий сталевий обруч, який розпирає дно. Обруч був обклеєний заіржавілим папером і, витягнутий з кашкета, являв собою самостійну цінність.

З нього дуже легко було наламати багато маленьких сталевих пластинок, які можна, наприклад, класти на рейки під дачний поїзд, — цікаво, що з ними зробиться!

По-друге, була чорна сатинова підкладка з надрукованим золотим написом: «Бр. Гуральник». Якщо її трохи одірвати, за неї можна ховати різні дрібні речі — нізачо ніхто не знайде!

По-третє, шкіряний козирок, вкритий зовні чорним лаком, легко можна зробити ще більш блискучим, якщо добре натерти зеленими стручками дерева, що його хлопчики називають «лаковим».

Що ж до герба, то його негайно треба підігнути по моді й навіть трохи підрізати гілочки.

Хлопчики тут же з запалом взялися до роботи і працювали доти, поки не видобули з кашкета все втішне, що в ньому було.

Це трохи розважило Гаврика.

Але коли кашкет остаточно втратив свою форму і набрид, Гаврик знову спохмурнів.

— Чуеш, Петько, винеси шматок хліба і дві грудки цукру, — сказав він раптом з удаваною грубістю. — Віднесу діду-севі.

— Куди?

— В участок.

Петя дивився на приятеля широко розплющеними, нічого не розуміючими очима.

Гаврик похмуро усміхнувся і плюнув під ноги:

— Ну, чого дивишся? Не розумієш, чи що? Маленький! Нашого дідуся вчора забрали в участок. Треба нести перещу.

Петя все ще нічого не розумів.

Він чув, що в участок забирають п'яниць, буянів, злодіїв, босяків. Але — Гавриків дідусь? Цього він збагнути не міг.

Петя прекрасно знав старого: хлопець часто приходив до Гаврика в гості, на берег.

Скільки разів дідусь брав його разом із Гавриком у море ловити бичків! Скільки разів він частував його своїм особливим, запашним і придимленим чаєм, заржди прохаючи пробачення, що «тільки немає цукру!» Скільки разів він налагоджував Петі грузило і вчив, як треба прив'язувати волосінь!..

А скільки смішних українських прислів'їв він знав на всякий життєвий випадок, як багато пригод з часів турецької кампанії, яку безліч солдатських анекдотів він знав!

Бувало, сидить сам, як турок, підбгавши під себе ноги, латає сітку спеціально вирізаною дерев'яною голкою і розказує, розказує. Кишки можна порвати. І про те, як солдат сокиру варив, і про бомбардира, що потрапив у рай, і про денщика, що спритно одурив п'яного офіцера...

Ніколи в житті не зустрічав Петя такого привітного, гостинного хазяїна. Сам розказував охоче, але й інших слухав з приємністю, з радістю.

Почне Петя, бувало, щось розказувати, захопиться, розмахається руками, забрешеться до того, що вуха в'януть, а дідусь — хоч би що, сидить і серйозно хитає головою:

— А що ви собі думаете, дуже навіть просто могло трапитися!

І такого чоловіка забрали в участок! Неймовірно!

— Та за що ж, за що?

— А от за те саме!

Гаврик зітхнув солідно, як дорослий, трохи помовчав і раптом, притулившись плечем до друга, таємничо прошепотів:

— Слухай...

І він розповів Петі, що трапилось уночі. Звісно, він розказав не все. Він ані словом не згадав ні про матроса, ні про Терентія. З його оповідання виходило, що вночі до них у халупу прибігли якихось трое, що ховались від городових. Інше все він розказував, як було.

— Тоді цей самий дракон я-ак почне мені накручувати вуха!

— Я б йому так дав, так дав!..— з запалом закричав Петя, блискаючи очима.— Він би у мене тоді добре взнав!..

— Заткнись,— похмуро сказав Гаврик і, міцно взявшись за козилок Петиного кашкета, насунув його Петі до половини обличчя, так що відстовбурчилися вуха.

Зробивши це, Гаврик розказував далі. Петя слухав його з жахом.

— Хто ж були ці? — спитав він, коли Гаврик закінчив.— Грабіжники?

— Та чого? Я ж кажу тобі, хто: звичайні люди, комітетчики.

Петя не зрозумів:

— Які?

— Ну, з тобою говорити — житнього хліба треба спочатку паїстися. Я ж тобі кажу — комітетчики. Значить, з комітету.

Гаврик зовсім близько нахилився до Петі і прошепотів йому в самий рот, дихаючи цибулею:

— Котрі роблять страйки. З партії. Чуєш?

— То за що ж дідуся били і відвезли в участок?

Гаврик зневажливо посміхнувся.

— Я йому сто, а він мені двісті. За те, що він їх переходував. Голова! Мене б теж забрали, тільки не мають права — я малий. Знаєш, скільки сидять ті, хто переходує? Ого! Тільки, чуеш...

Гаврик ще більше знизив голос і прошепотів ледве чутно, озираючись на всі боки:

— Тільки, чуєш, він не просидить більше як тиждень. Тут всі незабаром підуть по Одесі участки розбивати. Драконів усіх до одного покидають у Чорне море... Щоб я не бачив щастя! Святий істинний хрест!

Гаврик знову плюнув під ноги і вже зовсім іншим, діловим тоном сказав:

— То винесеш?

Петя помчав додому і через дві хвилини повернувся з шістьма грудками цукру в кишені і половиною питльованого хліба за пазухою матроски.

— Вистачить,— сказав Гаврик, полічивши цукор і зваживши на долоні хліб.— Підеш зі мною в участок?

Хоч участок був недалеко, але, певна річ, ходити туди, безумовно, заборонялось. Петі ж, як на зло, так захотілося раптом в участок, що не можна й описати. В душі хлопчика знову почалася жорстока боротьба з совістю, яка і тривала цілу дорогу, аж до самого участку.

Коли ж совість нарешті перемогла, то вже було пізно: хлопчики прийшли до участку.

Всі поняття і речі в присутності Гаврика одразу втрачали свою звичайну оболонку і виявляли безліч властивостей, до цього часу прихованих від Петі,— Ближні Млини з сумної оселі вдів і сиріт перетворювались на робітничу слобідку з ліловими півниками в палісадниках; городовий ставав драконом; у кашкеті десь узявся сталевий обруч.

І от тепер — участок.

Чим він був досі в Петній уязі? Великою казенною будівлею на розі Рішельєвської і Новорибної, проти Пантелеймонівського заїзду. Скільки разів повз нього проїжджав Петя на конці!..

Головним у цьому будинку була висока чотирикутна каланча з маленьким пожежником нагорі. День і ніч, оглядаючи зверху місто, ходив чоловічок у кожусі по балкончику навколо щогли з перекладиною. Щогла ця завжди нагадувала Петі терези або трапецію. На ній весь час висіло кілька чорних зловісних куль, числом своїм показуючи, в якій частині міста пожежа. Місто ж було таке велике, що неодмінно де-небудь горіло.

Під каланчею було депо одеської пожежної команди. Воно складалося з ряду величезних обкованих воріт. Інколи звідти, при пронизливих криках труб, виривались один за одним четверики шалених коней в яблуках, з білосніжними гривами і хвостами, що розвівалися на вітрі.

Червоний пожежний обоз, зловісний і разом з тим наче іграшковий, пролітав по бруку, супроводжуваний безперервним сполохом, і залишав за собою в повітрі оранжеві язички полум'я, що відривалися від факелів. Вогонь відсвічував у мідних касках. Примара нещастя поставала над безтурботним містом. Крім цього, участок нічим особливим не відзначався в уязі Петі.

Але варто було тільки Гаврикові наблизитись до нього — він обернувся, як від дотику чарівної палички, на вузький завулок, куди виходили гранчасті вікна арештного будинку.

Виявилось, що участок — це просто тюрма.

— Постій тут, — сказав Гаврик.

Він перебіг вогкий брук і непомітно прошмигнув повз городского у ворота участку. Як видно, і тут Гаврик був своєю людиною.

Петя лишився сам у невеликій юрбі напроти участку. Це були родичі. Вони перемовлялись через вулицю з арештованими.

Петя ніяк не думав, що в участку може «сидіти» стільки людей. Їх було не менше сотні.

Проте вони зовсім не сиділи. Одні стояли на підвіконниках, тримаючись за ґрати відчинених вікон; другі визирали з-за них, махаючи руками; треті підстрибували, намагаючись через голови й плечі побачити вулицю.

Петя здивувався, не побачивши тут ні злодіїв, ні п'яниць, ні босяків. Навпаки: звичайні, прості, цілком пристойні люди,

з тих, що їх можна було щодня зустріти біля вокзалу, на Ланжероні, в Олександрівському парку, на конці... Було навіть кілька студентів. Один привертав особливу увагу чорною кавказькою буркою поверх білого кітеля з золотими гудзиками. Приклавши долоні до своїх худих щік, він кричав до когось в юрбу оглушливим горловим голосом:

— Передайте, будь ласка, в земляцтво, що сьогодні вночі товаришів Лордкіпанідзе, Красикова та Бурового викликали з камери з речами. Повторюю: Лордкіпанідзе, Красикова та Бурового! Сьогодні вночі! Організуйте громадський протест! Привіт товаришам!

Чоловік у піджаку й косоворотці з розстебнутим коміром, що чимось нагадував Терентія, кричав з іншого вікна:

— Хай Сержожа піде в контору по мою получку!

Лунали голоси, що перебивали один одного:

— Не звіряйтесь на Афанасьєва! Чуєш, на Афанасьєва не звіряйтесь!

— Колька сидить у Бульварному!

— У Павла Івановича в ящику, за шафою!

— Найпізніше — в середу!

Родичі теж кричали, підіймаючи над головою кошики і дітей.

Одна жінка тримала на руках дівчинку з такими самими ссержками, як у Моті. Вона кричала:

— За нас не турбуйся! Нас люди не забувають! Ми маємо що їсти. Диви, яка наша Вірочка здоровенька!

Інколи до натовпу підходив городовий, тримаючись обома руками за піхви шаблі.

— Панове, вас честю просять не спинятися проти вікон і не розмовляти з затриманими.

Але зараз же з вікон лунав оглушливий свист, несамовита лайка, ревіння. В городового летіло лушпиння з кавуна, кукурудзяні качани, огірки.

— Дракон!

— Фараон!

— Іди бий японців!

І городовий, з шаблею під пахвою, не поспішаючи, йшов назад до воріт, удаючи, що нічого особливого не сталося.

Ні, таки виходить, що на світі не все було так гаразд, як це могло здатися з першого погляду.

Гаврик повернувся похмурий, злий.

— Ну що, бачив дідуса?

Гаврик не відповів ні слова. Хлопчики пішли назад. Біля вокзалу Гаврик спинився.

— Вони його щодня б'ють,— приглушено сказав він, витираючи подертим рукавом щоки.— Побачимось.

І Гаврик пішов геть.

— Куди?

— На Близні Млини.

Через Куликове поле Петя поплентався додому. Вітер гнав хмари сухого, набридлого пилу.

На душі у хлопчика було так тяжко, що навіть знайшовши на дорозі сплющену гільзу від патрона з гвинтівки, він зовсім не зрадів.

30. У підготовчому

Настала осінь.

Петя вже ходив у гімназію. З великого засмаглого хлопчика з довгими ногами у фільдекосових панчохах він, одягнувши форму, перетворився на маленького, остриженого під нуль, капловухого приговишку, гімназичною мовою — «мартихана».

Довгі сукняні штани і формена курточка, куплені за тридцять шість карбованців у конфекціоні готового одягу Ландесмана, були бахматі, дуже незручні. Цупкий комір намулював ніжну шию, що звикла до великого вирізу матроски.

Навіть пасок, справжній гімназичний пасок з мельхіоровою бляхою, що про нього найбільше після кашкета мріяв Петя, не справдив сподіванок. Він весь час ліз під пахви, бляха зсувалася набік, язиком висів вільний кінець паска.

Не надаючи постаті нічого мужнього, на що дуже сподівався хлопчик, пасок став лише постійним джерелом ганебних турбот, що викликали недоречні глузування дорослих.

Але зате скільки несподіваної радості принесла Петі купівля зошитів, підручників, письмового приладдя!

Який же не схожий був цей серйозний, тихий книжковий магазин на інші, вже відомі хлопчикові, легковажні, химерні магазини Рішельєвської вулиці або Пасажу! Здається, він був навіть серйозніший за аптеку, принаймні — набагато інтелігентніший.

Вже сама його вузька скромна вивіска

О С В І Т А

викликала почуття найглибшої пошани.

Був темний осінній вечір, коли Петя йшов з батьком в «Освіту».

Це було сонне царство книжкових корінців, зеленувато, якось по-університетськи освітлених газовними пальниками й увінчаних пофарбованими головами представників чотирьох людських рас: червоної, жовтої, чорної і білої.

Перші три голови точно відповідали назві своєї раси. Індієць був справді зовсім червоний. Китаєць — жовтий, як лимон. Негр — чорніший за смолу. І тільки для представника білої, панівної раси зробили виняток: він був не білий, а ніжно-рожевий, з гофрованою русавою борідкою. Петя, як зачарований, розглядав голубі глобуси з мідними меридіанами, чорні карти зоряного неба, страшні і разом з тим надзвичайно яскраві анатомічні таблиці.

Вся мудрість всесвіту, зосереджена в цьому магазині, здавалося, проникала в пори покупця. Принаймні Петя, повертаючись на конці додому, вже почував себе надзвичайно освіченим. А проте в магазині були не більше десяти хвилин і купили всього п'ять книжок, з яких найтовстіша коштувала сорок дві копійки.

Потім купили справжній ранець з телячої шкіри шерстю назовні, маленьку корзинку для сніданків.

Далі вибрали чудовий пенал з перебивною картинкою на висувній лакованій кришці. Туга кришка скрипіла, як дерев'яна писанка. Всі відділи пенала Петя дуже гарно і старанно наповнив призначеними для них предметами, особливо турбуючись, щоб жоден відділ не був порожній.

Були покладені різних сортів пера: сині з трьома дірочками, «коссодо», «рондо», «номер вісімдесят шість», «Пушкін» — з кучерявою головою славетного письменника — і багато інших.

Ще — гумка із слонем, липучка, розтушовка, два олівці: один для писання, другий для малювання, перламутровий кишеньковий ніжик, дорога ручка за двадцять копійок, різнокольорові облатки, кнопки, шпильки, картинки.

І все це — зовсім новеньке, лакове, запашне — всі ці маленькі витончені знаряддя старанності!

Цілий вечір Петя ретельно обгортав підручники й зошити спеціальним синім папером, скріплюючи його облатками. Він приклеював по куточках промокашок мереживні картинки. Лаковані букети й ангели міцно притискали шовкові стрічечки.

Всі зошити були акуратно надписані:

З О Ш И Т

учня підготовчого класу О.Б.Г.

Петра Бачея

Петя насилу дочекався ранку. Надворі було ще майже темно, а вдома горіла вранішня лампа, коли хлопчик побіг у гімназію, з ніг до голови споряджений, як на війну.

От тепер жодна наука не встоїть проти Петі! Три тижні хлопчик з нечуваним терпінням — у гімназії і вдома — поліпшував своє наукове господарство. Він тільки те й робив, що переклеював картинки, наново обгортав підручники, міняв у пеналі пера, домагаючись, щоб усе було якнайкраще і якнай-досконаліше.

І коли тьотя, бувало, скаже:

— Ти б краще уроки вчив...

Петя в розпачі стогнав:

— Ой, тьотю, ну що ви говорите різні дурниці! Як же я можу вчити уроки, коли в мене ще нічого не готово?

Словом, усе йшло прекрасно.

Одне тільки затьмарювало радість навчання: Петю ще ні разу не викликали, і жодної оцінки ще не стояло в його записному зошиті. Майже в усіх хлопчиків у класі були оцінки, а в Петі не було.

Кожної суботи він з сумом приносив свій порожній записний зошит, розкішно обгорнутий у рожевий папір, обклеєний золотими і срібними зірками, орденами, прикрашений різнокольоровими закладками. Але от одного разу в суботу Петя, не роздягаючись, вбіг у їдальню, сяючий, схвильований, червоний від щастя. Він розмахував барвистим записним зошитом, вигукуючи на всю квартиру:

— Тьотю! Павко! Дуню! Ідіть сюди швидше! Дивіться, мені поставили оцінки! От жаль, що папа на уроках!

І, переможно кинувши зошит па стіл, хлопчик з гордою скромністю відійшов трохи, наче не хотів заважати споглядати оцінки.

— Ану, ану! — вигукнула тьотя, вбігаючи з викройкою в руках у їдальню. — Покажи свої оцінки.

Вона взяла з столу зошит і швидко перебігла його очима.

— Закон божий — два, російська мова — два, арифметика — два, уважність — три і старанність — три, — здивовано сказала тьотя, докірливо хитаючи головою. — Не розумію, чо-го ж ти радієш? Самі двійки!

Петя спересердя навіть тупнув ногою.

— Так я і знав! — закричав він, мало не плачучи від образи. — Як ви, тьотю, не розумієте? Головне, що оцінки! Розумієте: о-цінки! А ви цього не хочете розуміти... Так завжди!..

І Петя, сердито схопивши славнозвісний зошит, помчав у двір показувати оцінки хлопчикам.

На цьому закінчився перший святковий період Петиного навчання. За ним настали суворі будні, нудна пора зубріння.

Гаврик більше не з'являвся, і Петя за нього майже забув, цілком зайнятий гімназією.

На деякий час забув про Петине існування і Гаврик.

Тепер він жив на Ближніх Млинах у Терентія.

Дідуся все ще не випускали. Він сидів то в Олександрівському участку, то в охоранці, куди його часто возили вночі на візнику. Але, видно, старий умів держати язика за зубами, бо Терентія досі не чіпали.

Куди подівся матрос, Гаврик точно не знав. Розпитувати ж Терентія він не хотів. Проте з деяких ознак можна було зробити висновок, що матросові жити безпечно і що він перебуває десь поблизу.

Хіба мало було на Ближніх Млинах нетрів та закутків, де людина могла згинуть, пропасти, зникнути? І хіба мало було таких людей, що зникали на певний час у районі Ближніх Млинів?

Гаврик не мав звички тикати носа в чужі справи. У нього і свого діла було досить.

Терентію з сім'єю доводилось скрутно. Залізниця страйкувала майже весь час. Терентій перебивався дрібною слюсарською роботою, яку брав додому. Але, по-перше, роботи було мало, а по-друге, багато часу відбирали ті невідкладні справи, про які в сім'ї прийнято було говорити тільки натяками.

Терентій ніби зовсім не належав собі. Траплялося, за ним приходили вночі, і він, не кажучи ні слова, одягнувшись і йшов, ішов на цілу добу.

Весь час у домі сиділи якісь приїжджі, яким треба було варити куліш, кип'ятити в чайнику воду. В снігах не виводилась осіння грязюка, у кімнаті стовпом стояв махорочний дим.

Хлопчиків було совісно сісти на шию сімейному братові, доводилось заробляти собі на прожиток. Не маленький! Треба було носити передачі дідусеві в участок. Звісно, без дідуся про рибну ловлю нічого було й думати. Та й погода настала погана — через день шторм.

Гаврик пішов якось на берег, перетягнув човна до сусідів і замкнув халупу на замок.

Тепер він цілими днями блукав по місту в старих чоботях Терентія, шукаючи, чим прогудувати себе. Звісно,

найвигідніше було просити милостиню. Але Гаврик швидше б погодився вмерти, ніж простягти руку до прохожого. Вся його рибальська кров закипала при думці про це.

Ні! Він звик добувати хліб працею. Він носив куховаркам кошики з привозу до самого дому за дві копійки. Він допомагав вантажникам на станції Одеса-Товарна. Для візників, які, під загрозою штрафу, не мали права відходити від коня, він бігав у монополю по шкалик горілки.

Якщо ж роботи все-таки не знаходилось, а їсти хотілось, він ішов у кладовищенську церкву і дожидав покійника, щоб дістати в шапку жменю колива, цієї похоронної страви, що складається з вареного рису, засипаного цукровою пудрою і викладеного ліловими мармеладками.

Роздавати на похороні коливо — це був давній звичай. Цим звичаєм широко користувалися кладовищенські старці. Деякі з них нагулювали собі досить гладкі морди. Але тому, що коливо їли не тільки старці, а й усі ті, що були присутні на похороні, то Гаврик не вважав для себе ганебним користуватися таким зручним звичаєм. Тим більше що мармеладки, які траплялися, можна було занести дітям Терентія як гостинець, без якого, на думку Гаврика, незручно було йти ночувати.

Іноді Терентій послав його віднести який-небудь пакунок на адресу, яку обов'язково треба було вивчити напам'ять і ні в якому разі не записувати на папірець. Гаврикові дуже подобались ці доручення, що, безперечно, мали якийсь зв'язок з тими справами, якими весь час був зайнятий Терентій.

Пакунок — здебільшого це були папери — Гаврик засував глибоко в кишеню і зверху пригладжував, щоб не випиналось. Він знав: «коли що», то треба казати, що пакунок знайшов.

Відшукавши чоловіка, треба обов'язково спочатку сказати: «Здрастуйте, дядю, вам кланяється Софія Іванівна». Чоловік відповість: «Як здоров'я Софії Іванівни?» І тільки тоді можна віддати пакунок, але не раніше! Дуже часто чоловік, одержуючи пакунок, давав цілий гривеник «на конку».

Ух, як моторошно й весело було йти з таким дорученням!

Нарешті, Гаврик добував гроші грою в ушки. На цю гру тільки що зайшла мода. Нею захоплювались не лише діти, а й дорослі. Ушками називались формені гудзики різних відомств із вбитими всередину петельками.

Гра полягала в тому, що гравці ставили чашечки ушок рядом, а потім по черзі били по них спеціальною ушкою-бит-

кою, намагаючись перевернути їх орлом угору. Кожну перевернуту таким чином ушку вважали виграною.

Гра в ушки не була важча або цікавіша за інші вуличні ігри, але в ній була величезна принада: ушки коштували гроші. Їх завжди можна було купити й продати. Вони котировались за особливим курсом на вуличній біржі.

Гаврик блискуче грав в ушки. У нього був твердий, сильний удар і дуже влучне око. За короткий час він здобув славу чемпіона. Його торбинка завжди була повна прекрасних, дорогих ушок. Коли його справи ставали занадто поганими, він продавав частину свого запасу.

Але його торбинка ніколи не була порожня. Другого ж дня Гаврик вигравав ще більше ушок, ніж продав напередодні.

Отже, те, що для інших було розвагою, для хлопчика стало чимось подібним до вигідної професії. Нічого не вдієш, доводилось викручуватися!

31. Ящик на лафеті

Наближалися події. Здавалося, що вони наближалися страшенно повільно. Насправді ж вони наближалися з неймовірною швидкістю кур'єрського поїзда.

Як добре було знайоме Гаврикові, жителеві Ближніх Млинів, це почуття доживання поїзда, що летить як шалений!

Поїзд ще десь дуже далеко, його ще не видно й не чути, але довге дзеленчання повістки на станції Одеса-Товарна вже дає знати про його наближення. Колія вільна. Семафор відкрито. Рейки блискучі й нерухомі. Навколо повна тиша. Але всі вже знають, що поїзд іде і ніяка сила не може його спинити.

Повільно опускається на переїзді шлагбаум. Хлопчики поспішають вилізти на станційний паркан. Зграї птахів тривожно злітають з дерев і кружляють над водокачкою. Вони з висоти вже, певно, бачать поїзд.

Здалека долинає ледве чутний звук дудки стрілочника. І от зовсім непомітно до тиші домішується легесенький шум. Навіть ні. Це ще не шум. Це начебто передчуття шуму, ледве чутне дрижання рейок, що наповнюється невідчутним звуком. Але все-таки це — дрижання, це — звук, це — шум.

Тепер його вже виразно чути: повільні видмухи пари, кожний дальший виразніший за попередній.

І все-таки ще не віриться, що за хвилину пролетить кур'єрський. Але от раптом спереду несподівано виникає паровоз, оповитий хмарою пари. Здається, що він стоїть нерухомо в кінці алеї зелених насаджень.

Так, безперечно, він спинився. Але тоді чому ж він так дивовижно збільшується кожно мить? Проте вже немає часу відповісти на це запитання.

Відкидаючи в сторони клубки пари, пролітає кур'єрський, приголомшуючи запаморочливим вихром коліс, вікон, площадок, бандажів, тамбурів, буферів...

Блукаючи цілими днями по місту, Гаврик не міг не відчувати наближення подій. Вони ще були десь у дорозі — може, на півдорозі між Одесою і Санкт-Петербургом, — але до тиші дождання вже домішувався не стільки чутний, скільки вгадуваний шум невідворотного руху.

По вулицях, коливаючись на новельких милицях, ходили поранені в чорних кошлатих маньчжурських пап'яхах і в накинутих на плечі шинелях з Георгіївськими хрестами.

Приїжджі з Центральної Росії майстрові приносили чутки про загальний страйк. У стовпищах біля участків говорили про насильство. У стовпищах біля університету і вищих жіночих курсів говорили про свободу. В стовпищах біля заводу Гена говорили про збройне повстання.

Одного разу, в кінці вересня, у порт прийшов великий білий пароплав з тілом генерала Кондратенка, вбитого в Порт-Артурі.

Майже рік мандрував величезний шістдесятипудовий ящик з свинцевою труною по чужих землях і морях, доки нарешті добрався до батьківщини.

Тут, у порту, його поставили на лафет і повезли широкими алеями одеських вулиць на вокзал.

Гаврик бачив похмуру врочисту процесію, освітлену бідним вересневим сонцем: похоронні ризи священників, кавалерію, городових у білих рукавичках, крепові банти на газових вуличних ліхтарях.

Мортуси¹ в чорних трикутних капелюхах, обшитих срібним галуном, несли на палицях скляні ліхтарі з блідими язиками свічок, ледве видимими при денному світлі.

Безперервно, але страшенно повільно, гриміли оркестри військової музики, переплітаючись з хором архієрейських півчих.

¹ Мортуси — так називали в Одесі факельників.

Нестерпно високі, майже виючі, але разом з тим гнітючо гармонійні дитячі голоси підносились вгору, тремтячи під склепінням в'ялих акацій. Бліде сонце плавало в бузковому диму ладану. І дуже повільно посувався до вокзалу посередині оточеної військами Пушкінської вулиці лафет з високо поставленим величезним чорним ящиком, закиданим вінками і стрічками. Коли процесія порівнялася з вокзальним сквером, на чавунних штахетах з'явився студент. Він махнув над чубатою головою студентським кашкетом з вигорілою до білого голубою околичкою і закричав:

— Товариші!

У цій величезній юрбі безмовного народу його голос видався зовсім кволим, ледве чутним. Але слово, яке він вигукнув,— «товариші» — було таке неймовірне, незвичне, визивне, що його почули всі, і всі голови, скільки їх було, повернулися до маленької постаті, що повисла на масивній огорожі скверу.

— Товариші! Пам'ятайте про Порт-Артур, пам'ятайте про Цусіму! Пам'ятайте про криваві дні Дев'ятого січня! Цар і його опричники довели Росію до нечуваної ганьби, до нечуваного розору і злиднів! Але великий російський народ живе і житиме! Геть самодержавство!

Городові вже стягали студента. Але він, чіпляючись ногами за огорожу і розмахуючи кашкетом, кричав швидко, несамовито, будь-що-будь бажаючи закінчити промову:

— Геть самодержавство! Хай живе свобода! Хай живе ре...

Гаврик бачив, як його стягли і, тримаючи за руки, повели.

Похоропний дзвін линув над містом. Цокотіли підкови кінноти. Труну з тілом генерала Кондратенка поставили в траурний вагон Санкт-Петербурзького поїзда. Останній раз гримнули оркестри.

— На-а-а! кра-а-а! ул!

Поїзд рушив.

Траурний вагон повільно проплив за світлою огорожею витягнутих у струнку багнетів, везучи чорний ящик з хрестом на накривці повз Одесу-Товарну, повз передмістя, вкриті юрбами нерухомих людей, повз мовчазні станції і полустанки — через усю Росію на північ, у Петербург. Примара програної війни ішла по Росії разом з цим сумним поїздом.

Петі в ці кілька днів здавалося, що в їхнім домі — покійник. Ходили тихо. Говорили мало. У тьоті на туалеті лежала зібгана носова хусточка. Відразу після обіду батько

мовчки накривав лампу зеленим абажуром і до пізньої ночі виправляв зошити, раз у раз впускаючи пенсне і протираючи його підкладкою сюртука.

Петя притих. Він малював у спеціальному «зошиті для малювання» замість заданих куль і конусів бій під Тюренчем і гостроносий крейсер «Ретвізан», оточений фонтанами вибухаючих японських мін. Тільки невтомний Павлик раз у раз запрягав Кудлатку в перевернутий стілець і, несамовито дуючи у фарбовану бляшану сурму, возив по коридору «похорон Кондратенка».

Одного разу, лягаючи спати, Петя почув з ідальні голоси папи й тьоті.

— Не можна, не можна жити,— казала тьотя в ніс, наче в неї був нежить.

А хлопчик прекрасно знав, що вона здорова.

Петя почав слухати.

— Буквально нічим дихати,— вела тьотя далі з слізьми в голосі.— Невже ви цього не відчуваєте, Василю Петровичу? Мені б на їхньому місці совісно було людям в очі дивитись, а вони — боже мій — наче так і треба. Іду Французьким бульваром і очам своїм не вірю. Розкішний виїзд, рисаки в сірих яблуках, ландо, на передку кучер-солдат у білих рукавичках, шум, грім, блиск... Дві дами в білих косинках з червоними хрестиками, в оксамитних соболевих ротондах, на пальцях отакенні брильянти, лорнети, брови намазані, очі блищать від бєладонни, і напроти — два шикарні ад'ютанти з блискучими шаблями, з цигарками в білих зубах. Регіт, веселощі... І, як би ви думали, хто? Мадам Каульбарс з дочкою і поклонниками їде в Аркадію, тоді як Росія буквально спливає кров'ю і слізьми! Ну, що ви скажете? Ні, ви тільки подумайте — отакенні брильянти! А дозвольтє спитати, звідки? Накрали, награбували, понапихали кишені... Ох, як же я ненавиджу всю цю — вибачте мені за грубість — сволоту! Три чверті країни голодує... Вимирають цілі повіті... Я більше не можу, немає сили, зрозумійте ж це!

Петя почув гарячі схлипування.

— Ради бога, Тетяно Іванівно... Але що ж робити? Що робити?

— Ах, відкіль я знаю, що робити! Протестувати, вимагати, кричати, їти на вулицю...

— Благаю вас... Я розумію... Але скажіть, що ми можемо?

— Що ми можемо? — раптом вигукнула тьотя високим і чистим голосом.— Ми все можемо, все! Якщо тільки схочемо і не побоїмося. Ми можемо мерзотникові сказати в очі, що

він мерзотник, злодієві — що він злодій, боягузові — що він боягуз... А ми замість цього сидимо вдома і мовчимо! Боже мій, боже мій, страшно подумати, до чого дійшла нещасна Росія! Нездари генерали, нездари міністри, нездара цар...

— Ради бога, Тетяно Іванівно, почують діти!

— І прекрасно, якщо почують. Нехай знають, у якій країні вони живуть. Потім нам же скажуть спасибі. Нехай знають, що в них цар — дурень і п'яниця, крім того, ще й битий бамбуковою палицею по голові. Виродок! А найкращі люди країни, найчесніші, найосвіченіші, найрозумніші, гниють по тюрмах, по каторгах...

Батько обережно пройшов у дигячу кімнату — подивився, чи сплять хлопчики. Петя заплющив очі і почав дихати глибоко й рівно, удаючи, що спить. Батько нахилився до нього, поцілував тремтячими губами в щоку і вийшов навшпиньках, щільно причинивши за собою двері.

Але довго ще з їдальні чути було голоси.

Петя не спав. По стелі туди й сюди рухалися смуги нічного світла. Цокотіли підкови. Тихенько дрижали шибки.

І хлопчикові здавалося, що це повз вікна весь час їздить туди й сюди блискуче ландо мадам Каульбарс, яка накрала в казні (казна мала вигляд кованої скрині на колесах) силу-силенну грошей і брильянтів.

32. Туман

Цього вечора Петі відкрилося багато такого, чого він раніш і не підозрівав.

Раніш існували поняття, такі загальновідомі й незаперечні, що про них ніколи навіть і не доводилося думати.

Наприклад — Росія. Було завжди цілком ясно й незаперечно, що Росія — найліпша, найсильніша і найкраща країна в світі. Інакше як можна було б пояснити, що вони живуть в Росії?

Потім папа. Папа — найрозумніший, найдобріший, наймужніший і найосвіченіший чоловік на світі.

Потім цар. Про царя нічого й казати. Цар — це цар. Наймудріший, наймогутніший, найбагатший. Інакше чим можна було б пояснити, що Росія належить саме йому, а не якомусь іншому цареві або королю, наприклад французькому?

Ну, і, звичайно, бог, про якого вже зовсім нічого говорити — все зрозуміло.

І раптом — що ж виявилось? Виявилось, що Росія — нещасна, що, крім папи, є ще якісь найкращі люди, які гниють

на каторгах, що цар — дурень і п'яниця, та ще й битий бамбуковою палицею по голові. Крім того, міністри — нездари, генерали — нездари, і, виявляється, не Росія побила Японію, в чому досі не було найменшого сумніву, а якраз Японія — Росію.

І найголовніше, що про це говорили папа й тьотя. Хоч правда, про дещо вже догадувався й сам Петья.

В участку сиділи пристойні, тверезі люди, навіть такий незвичайний старик, як Гавриків дідусь, якого, крім того, ще й били. Матрос стрибнув з пароплава. Солдати спинили диліжанс. В порту стояли вартові. Горіла естакада. З броненосця стріляли по місту.

Ні, було абсолютно зрозуміло, що життя — зовсім не така весела, приємна, безтурботна річ, яким здавалося ще зовсім-зовсім недавно.

Петі страшенно кортіло спитати тьотю, як це і хто бив царя по голові палицею. Головне, чому саме бамбуковою? Але хлопчик розумів уже, що є речі, про які краще нічого не говорити, а мовчати, удаючи, ніби нічого не знаєш. Тим більше що тьотя й далі була такою ж привітною, насмішкуватою, діловитою тьотею, якою була й раніше, нічим не виявляючи своїх почуттів, так одверто висловлених лише один раз увечері.

Вже був жовтень.

Акації майже обсипались. У морі ревли шторми.

Вставали й одягалися при світлі лампи.

Тижнями над містом стояв туман. Люди й дерева були намальовані на ньому, як на матовому склі.

Ламни, погашені о дев'ятій годині ранку, засвічувалися знову о п'ятій годині вечора. Мрячив дощ. Іноді він переставав. Вітер звіював туман. Тоді тьмяно-червона зоря довго горіла на чистому, як лід, небі, за вокзалом, за привозом, за парканами, за голим гіллям дерев, густо вкритим воронячими гніздами, великими й чорними, як маньчжурські папахи.

Руки дуже мерзли без рукавичок. Земля тужавіла. Моторшна порожнеча й прозорість стояли над горщиками. В ці недовгі години тиша стояла від неба до землі. Місто було відрізане від Куликового поля її прозорою стіною. Місто безконечно віддалялося з усіма своїми тривожними чутками, таємницями, дожданням подій. Воно виднілося виразно, майже різко, і разом з тим надзвичайно далеко, як у зворотну сторону бінокля.

Але псувалася погода, небо темнішало, з моря насувався непроглядний туман. За два кроки нічого не було видно. Наставав страшний сліпий вечір, потім — ніч.

З моря віяв холодний вітер. З порту долинав темний, жахаючий голос сирени. Віп починався з низьких басових нот і раптом з запаморочливою швидкістю піднісвся хроматичною гамою до пронизливого, але м'якого виття нелюдської висоти і зловісності. Наче виривався з крижаним виттям смертоносний снаряд і летів у темряву негоди.

Такими вечорами Петі було навіть страшно підійти до вікна і, відхиливши віконницю, подивитися на вулицю.

На всьому величезному й дикому просторі Куликового поля було темно, хоч в око стрель. Туманна темрява щільно з'єднувала його з містом. Таємниці ставали спільними. Здавалося, вони непомітно тягнуться від ліхтаря до ліхтаря, задушеного туманом.

Зрідка пропливали тіні прохожих. Іноді в темряві чути було довгий і тихий поліцейський сюрчок. Біля штабу стояв посиленний караул. Лунали гучні кроки патруля.

За кожним рогом хтось міг ховатися, щохвилини щось могло трапитись — непередбачене й жахливе.

І справді, одного разу трапилось.

Годині о десятій вечора в їдальню вбігла, не скидаючи хустки, Дуня, яка ходила в крамничку по гас, і сказала, що п'ять хвилини тому на пустирі, під стіною штабу, застрелився вартувий. Вона переказала страшні подробиці: солдат скинув чобота, вклав дуло гвинтівки в рот і великим пальцем босої ноги спустив курок. Йому розтрощило потилицю. Дуня стояла бліда, як мрець, з попелястого кольору губами, раз у раз розв'язуючи і зав'язуючи вузол теплої хустки з торочками.

— Головне, кажуть, навіть записки піякої не залишив,— вимовила вона нарешті.— Мабуть, неграмотний.

Тьотя з усієї сили стиснула кісточками кулаків скроні.

— Ах, та яка там записка!..— вигукнула вона з слізьми досади і поклала голову на скатерть коло блюдечка з чаєм, де з усіма подробицями, але малесенька, відбивалася, погойдуючись, столова лампа в білому абажурі.— Яка там записка! І так усе ясно...

З вікна кухні, що виходило на пустир, Петя бачив блукаючі ліхтарі карети «швидкої допомоги», тіні людей.

Тремтячи від страху і холоду, хлопчик сидів на холодному підвіконні порожньої кухні, притулившись до облятої дощем шибки, неспроможний відвести очі від цієї темряви, в якій ще ввижалася присутність смерті.

Петя довго не міг заснути тієї ночі, весь час з жахом уявляючи труп босого солдата, в повній караульній формі, з розтрощеною потилицею і синім, загадково нерухомим обличчям.

Все ж наступного ранку, незважаючи на весь свій жах, він не міг встояти проти спокуси подивитися на страшне місце. Незбагненна сила вабила його на нустир. По дорозі в гімназію він зайшов туди й обережно, навшпиньках, як у церкві, наблизився по мокрій від дощу й туману гнилій траві до того місця, де вже стояло кілька цікавих.

Біля штабної стіни хлопчик побачив видавлену у вогкій землі круглу ямку, завбільшки як голова людини. Вона була повна дощової води, блідо-рожевої від домішки розмитої крові. На цьому місці мертвий солдат, певне, і вдарився потилицею.

Це було все, що залишилось від пічної пригоди.

Петя звів комір гімназичної шинелі і, тремтячи від вогкості, деякий час стояв коло ямки. Раптом біля ніг хлопчик помітив якийсь кружок. Він підняв його і затремтів від радості. Це був п'ятак, чорний і плямистий, з бірюзовим лишаєм замість орла.

Певна річ, знахідка була випадкова і до пригоди ніякого відношення не мала. Певніше за все, п'ятак пролежав тут з літа, коли його загубили майстрові, які грали в орлянку, або впустила старчиха, що ночувала під кушем. Проте монета відразу набула в очах хлопчика значення зачарованої, не кажучи вже про те, що поза всім це було ціле багатство: п'ять копійок!

Батько ніколи не давав Петі грошей. Він вважав, що гроші легко можуть розбестити хлопчика. Знайшовши п'ятак, Петя не знав, де дітись від щастя.

Весь цей день, чарівно осяяний знахідкою, перетворився на суцільне свято.

В класі п'ятак переходив з рук у руки. Серед товаришів знайшлись люди, досвідчені в таких справах. Вони божилися, хрестячись на куполи Пантелеймонівського заїзду, що, певно, це не що інше, як нерозмінний п'ятак, менший брат казкового нерозмінного карбованця. Він повинен принести Петі нечуване багатство.

Один хлопчик — Жорка Колісничук — навіть давав Петі за цей талісман сніданок разом з корзинкою і на додачу кишенькового ножика. Але, певна річ, Петя, грубо засміявшись, відмовився.

Але Жорка Колісничук не відставав.

Маленький, носатий — за що першого ж дня перебування в гімназії заробив прізвисько Зубатий, — він ходив за Петею по коридору, в курточці до колін і в занадто довгих штанах

«на виріст», що раз у раз підверталися під каблуки, заважаючи ходити, і канючив:

— Ну, дава-а-ай...

— Відчепись.

— Корзинка й но-о-ожик...

— Не треба.

— Петько, не будь вредний!

— Відчепись, Зубатий.

— Чи тобі жалько...— канючив Жорка Колісничук.

— Сказано: ні! — невблаганно відповів Петя.

Тільки справжній дурень погодився б так мінятись.

Петя, захекавшись, біг з гімназії додому.

— Жада-помада! — кричав здалека Жорка Колісничук, плутаючись у штанах, нахваляючись: — Будеш пам'ятати!.. Прийде коза до воза, та й дістане заноза!..

Але Петя жодного разу навіть не обернувся: йому хотілося якнайшвидше показати знахідку в дворі і вдома.

І як же зрадив Петя, коли побачив у дворі Гаврика!

Гаврик стояв навколішках, а круг нього сиділи навпочіпки діти. Він навчав їх модної гри в ушки.

Петя ще навіть не встиг як слід привітатися з приятелем, котрого не бачив стільки часу, як уже був пойнятий азартом. Вони зіграли для проби одну партію ушками Гаврика. Але це ще більше розпалило Петю.

— Гаврику, дай на розживу десяток,— сказав Петя, просягаючи тремтячу від нетерпіння руку.— Я, як тільки награю, так і віддам, святий істинний хрест!

— Не лапай, не купиш,— похмуро відповів Гаврик, висипав ушки в байкову сіру торбинку і акуратно зав'язав її шпагатиком.— Ушки,— це тобі не картонки. Вони гроші коштують. Можу продати, якщо хочеш.

Петя анітрохи не образився на Гаврика і не надувся. Він прекрасно розумів, що дружба дружбою, а кожна гра має свої незламні правила. Якщо ушки коштують гроші, значить, за них треба платити гроші, і ніяка дружба тут не допоможе. Такий залізний закон вулиці.

Але що ж робити?

Грати хотілося нестерпно. Буря пронеслася в душі хлопчика. Він вагався не довше, як хвилину, витяг з кишені і просяг Гаврикові славнозвісного п'ятака.

Гаврик уважно з усіх боків оглянув підозрілу монету й похитав головою.

— Його ніхто не візьме.

— А от візьме!

- А от не візьме!
- Дурень!
- Від такого чую... Піди в крамничку розміняй.
- Піди ти розміняй.
- Чого я буду ходити! Твій п'ятак!
- Твої ушки.
- Не хочеш — не треба.
- Не треба.

Гаврик спокійно сховав торбинку в кишеню і байдуже плюнув крізь зуби далеко вбік. Тоді Петя побіг у крамничку і попросив розміняти свого п'ятака. Поки «Борис — родина крис» підносив до своїх хворих очей підозрілу монету, хлопчик пережив багато найганебніших почуттів, серед яких переважало похотливе нетерпіння злодія, що збуває крадене.

Петя, мабуть, не здивувався б, коли б у цю хвилину в крамничку зайшли городові з шаблями і відвезли його на візнику в участок за співучасть у якомусь таємничому й ганебному злочині.

Нарешті «Борис — родина крис» кинув п'ятака в шухляду і байдуже викинув на шальку терезів п'ять копійок дрібними. Петя поспішив у двір, де Гаврик уже продавав ушки іншим хлопчикам. Петя купив у нього на всі гроші кілька штук різної вартості.

Вони почали грати. Петя забув про все на світі.

Надворі вже зовсім смеркло, коли у Петі не залишилось більше жодної ушки. Це було тим жахливіше, що спочатку йому страшенно щастило і виграні ушки вже не вмщалися в кишені.

А тепер — на тобі! — ні грошей, ні ушок!

Петя мало не плакав. Він був у розпачі. Гаврик пожалів приятеля. Він дав йому в борг на відіграш дві ушки-одинарки. Але Петя був надто запальний і нетерплячий. Він за п'ять хвилин програвся знову. З Гавриком тяжко було боротися.

Гаврик недбало зсипав весь свій нечуваний виграш у торбинку і пішов додому, сказавши, що завтра зайде знову.

33. Ушки

Ой, як багато їх було!..

Дуті студентські десятки з накладними орлами. Золоті офіцерські п'ятки з орлами карбованими. Коричневі — комерційного училища, з жезлом Меркурія, переплетеним зміями, і з шахрайською крилатою шапочкою. Світлі мореплавні із

схрещеними якорями. Поштово-телеграфні з позеленілими блискавками й ріжками. Артилерійські з гарматами. Судові з стовпчиками законів. Мідні лівреїні, завбільшки як полтиник, прикрашені геральдичними левами. Товсті трійки чиновницьких відмундирів. Тонесенькі писарські «лимонки» з гострими краями, що дзвеніли під час гри, як комарі. Товсті однарки гімназичних шинелей із срібними чашечками, до червоного витертими посередині.

Казкові скарби, вся геральдика Російської імперії, на одну щасливу мить були зосереджені в Петиних руках.

Долоні хлопчика й досі відчували різноманітні форми ушок і їх солідну свинцеву вагу. Тим часом він був уже цілком розорений, спустошений, пушений за вітром. От тобі й чарівний нерозмінний п'ятак!

Хлопчик думав про ушки і тільки про ушки. Вони стояли весь час перед його очима, як примара побаченого уві сні багатства. Він неухважно дивився за обідом у тарілку з супом, в масляних цятках якого відбивалося принаймні триста малесеньких абажурів столової лампи, але бачив триста блискотливих ушок з золотими орлами.

Він з огидою розглядав гудзики батькового сюртука, що були обшиті сукном і не являли ніякісінької цінності.

Взагалі він тільки сьогодні помітив, що, по суті, живе в злиденній сім'ї, де в цілому домі немає жодного пристойного гудзика.

Тьотя одразу звернула увагу на незвичайний стан хлопчика.

— Що з тобою сьогодні таке? — спитала вона, пильно дивлячись у незвичайно збуджене обличчя Петі. — Може, тебе хлопці у дворі побили?

Петя сердито тріпнув головою.

— Чи, може, знову двійок нахапав? То ти краще прямо скажи, ніж сидіти й мучитися.

— Та ні ж бо! Ну, чого ви до мене причепились, я не розумію!

— А ти часом не хворий?

— Ой, боже мій!..

Петя навіть запхивкав від цих розпитувань.

— Ну, як знаєш. Не хочеш казати — не треба. Страждай!

І Петя справді страждав, туманіючи, де б роздобути грошей, потрібних для завтрашньої гри. Він навіть погано спав, — його мучило бажання якнайшвидше відігратися. Вранці він наважився на тонку хитрість. Він довго й ніжно терся коло батька, просовував голову під його лікоть, цілував червону

пористу шию, що пахла свіжістю вмивання. Батько гладив колючу голівку маленького гімназиста і пригортав її до сюртука з огидними гудзиками.

— Ну що, Петюшо, ну що, маленький?

Хлопчик тільки й ждав цього запитання, цього ніжного тремтіння в батьковому голосі, бо воно свідчило, що батько тепер ні в чому не відмовить, хоч що попроси.

— Папа! — сказав хлопчик, вигинаючись біля батька і з удаваною соромливістю поправляючи пояс.— Папа, дай мені п'ять копійок.

— На що? — спитав батько, що ніколи, навіть у найнижніші хвилини, не зрікався суворих принципів виховання.

— Мені дуже потрібно.

— Ні, ти скажи, на що?

— Ні, ти дай.

— Ні, ти скажи. Я мушу знати, на що ти збираєшся витратити цю суму. На добру, корисну річ я тобі дам грошей охоче, а на шкідливу не дам. Так от, ти мені і скажи: на що тобі потрібні гроші?

Як міг Петя сказати батькові, що йому потрібні гроші для азартної гри? Певна річ, що це було абсолютно неможливо.

Тоді Петя набрав простодушного вигляду слухняного хлопчика, якому хочеться трохи поласувати.

— Я собі куплю шоколадку,— тихим голосом сказав він.

— Шоколадку? Прекрасно! Проти цього важко щось заперечити.

Петя так і засяв.

Але тут батько мовчки підійшов до письмового столу, відімкнув його і подав зовсім ошелешеному хлопчикові плитку шоколаду з пересувною картинкою на обгортці, запечатаній, як конвертик, п'ятьма сургучевими ляпками.

З слізьми на очах Петя взяв шоколадку, пробурмотівши:

— Спасибі, папочка.

З розбитим серцем він пішов у гімназію.

Але все-таки це було краще, ніж нічого. Шоколадку можна було спробувати обміняти на ушки.

Проте того дня Петі не довелося грати.

Тільки-но хлопчик, поминувши Куликове поле, вийшов на Новорибну, де була гімназія, він одразу помітив, що в місті діється якась важлива, врочиста, надзвичайна радісна подія.

Незважаючи на ранню годину, на вулицях було повно людей. Вигляд у всіх був дуже збуджений і діловитий, хоч ніхто нікуди не поспішав. Здебільшого люди стояли купками біля воріт або зупинялися на перехрестях, обступаючи кіоски. Всю-

ди розгорталися газети, що під дрібним дощиком одразу ставали ще сірішими.

Над усіма ворітьми були виставлені національні біло-синьо-червоні прапори. По них Петя звик визначати багатство домовласника. Були прапори невеликі, злинялі, на коротких палицях, так-сяк прив'язаних до воріт. Були зовсім нові, величезні, обшиті трикольоровими китицями аж до тротуару.

Вітер ледве повертав важкі полотнища, які сильно пахли фарбою сирого коленкору.

Гімназія була зачинена. Назустріч бігли веселі гімназисти. Гімназичний двірник у білому фартусі поверх зимового пальта з смушевим коміром протягав уздовж фасаду, між деревами, тонкий дріт. Значить, увечері буде ілюмінація! Вона звичайно засвічувалась у табельні дні. Наприклад, у день тезоіменитства государя імператора.

Ці три магічні слова — ілюмінація, табель і тезоіменитство — були для хлопчика ніби трьома гранями скляного підвіска. Такі підвіски від церковних люстр дуже цінилися серед одеських хлопчиків. Треба було тільки піднести до очей цю маленьку призму, як світ миттю загорявся патріотичною райдугою «царського дня».

Але хіба сьогодні царський день? Ні. Про царський день звичайно відомо заздалегідь з календаря. Сьогодні ж на папиному відривному календарі цифра була чорна, вона не вішувала ні ілюмінації, ні тезоіменитства.

Що ж воно трапилось? Невже у царя знову, як і минулого року, народився наслідник? Ні, ні! Не може бути, щоб щоріку по хлопчикові! Мабуть, щось інше. Але тоді що?

— Слухайте,— спитав Петя у двірника,— що сьогодні?

— Свобода,— відповів двірник, як здавалося хлопчикові, несерйозно.

— Ні, без жартів.

— Які можуть бути жарти? Кажу — свобода.

— Як це — свобода?

— А так, що ви сьогодні можете собі йти додому, бо уроків не буде. Відмінються.

Петя образився.

— Слухайте, двірник, я вас серйозно питаю,— суворо сказав він, з усієї сили підтримуючи гідність гімназиста Одеської п'ятої гімназії.

— А я вам серйозно кажу, що йдіть собі додому, до батьків, де вас ждуть не діждуться, і не плутайтесь у зайнятої людини під ногами.

Петя зневажливо знизав плечима й незалежно, ніби прогулюючись, одійшов від двірника, що засвоїв паскудну звичку розмовляти з гімназистами тоном класного вихователя.

Городовий, до якого Петя вирішив звернутися з своїм запитанням, як до представника влади, глянув на чорнявого хлопчика згори вниз і неквапно розправив руді вуса з підвусниками.

Раптом він несподівано скривив зовсім єврейське обличчя і, ламаючи язик, сказав:

— Швабода!

Вкрай ображений, хлопчик поплентався додому.

Людей на вулицях ставало дедалі більше. Миготіли студентські кашкети, каракулеві муфточки курсисток, кристалі капелюхи вільнодумців. Кілька разів Петя почув не зовсім зрозуміле слово «свобода».

Нарешті на розі Канатної його увагу привернула невелика юрба біля папірця, наклеєного на дощаний паркан дров'яного складу.

Петя протовпився наперед і прочитав по-друкованому ось що:

ВИСОЧАЙШИЙ МАНІФЕСТ

Божою милістю Ми, Миколай Второй,
Імператор і Самодержець Всеросійський, Цар Польський,
Великий князь Фінляндський, прочая, і прочая, і прочая.

Заколоти і заворушення у столицях і багатьох місцевостях Імперії Нашої великою і тяжкою скорботою сповнюють серце Наше. Благо Російського Государя нерозривне з благом народним, і печаль народна — Його печаль. Від заворушень, що нині виникли, може статися глибока незгода народна і загроза цілості та єдності Держави Нашої.

Велика обітниця Царського служіння зобов'язує Нас всіма силами розуму і влади Нашої прагнути до якнайшвидшого припинення такого небезпечного для Держави заколоту...

Петя насилу дочитав до цього місця, затинаючись на важких і туманних словах: «сповнюють», «нині виникли», «зобов'язує», «якнайшвидшого припинення» і на безлічі великих літер, що стирчали з рядків всупереч усім правилам правопису в цілком несподіваних місцях, як обгорілі пні на пожарищі.

Хлопчик нічого не зрозумів, крім того, що цареві, напевне, доводиться скрутно і він просить по можливості йому допомогти, хто чим може.

Правду кажучи, хлопчиків в глибині душі стало трохи жаль бідного царя, особливо коли Петя згадав, що царя стукнули по голові бамбуковою палицею.

Але чому ж усі навколо радіють і чіпляють прапори — це було незрозуміло. Може, щось веселе написано ще далі? Але у хлопчика не вистачило терпіння дочитати це сумне царське послання до кінця.

Проте Петя помітив, що майже кожен, хто підходив до афішки, насамперед відшукував у ній всередині місце, яке чомусь всім особливо подобалось. Це місце кожен обов'язково читав угорос і з триумфом обертався до інших, вигукуючи:

— Еге! Справді — чорним по білому: дарувати недоторканність особи, свободу совісті, слова, зборів і спілок.

При цьому деякі, не соромлячись того, що знаходяться на вулиці, вигукували «ура» і цілувались, як на великдень. Тут же хлопчик був свідком сцени, що страшенно вразила його.

До юрби підкотили дрожки, з яких хутко вискочив пан у зовсім новому, але вже продавленому котелку, швидко прочитав, приклавши до носа криве пенсне, славнозвісне місце, потім тричі поцілував очманілого візника в мідно-червону бороду, гепнувся на дрожки і, загорлавши на всю вулицю: «Полтиник на горілку! Гайда, скотино!», зник з очей так само швидко, як і з'явився.

Одне слово, це був з усіх поглядів незвичайний день.

Хмари порідшали. Перестав дощик. Поблискувало перламутрове сонце.

У дворі важно походжав у своїй чорній гімназичній куртці з гапליками замість гудзиків і в кашкеті без герба Нюся Коган, мріючи, як він тепер, коли настала свобода віросповідань, вступить у гімназію і який у нього з'явиться на кашкеті красивий герб.

Петя довго грався з ним у класи, після кожного стрибка спиняючись і розказуючи далі про гімназію страшні речі.

Лякав:

— А потім він тебе я-ак викличе, та я-ак почне питати, а ти я-ак не будеш нічого знати, а тоді він тобі я-ак скаже: «Можете йти на місце, сідайте», та я-ак припаяє тобі коляку, от тоді будеш знати!

На що розважливий Нюся заперечував, тихо сяючи:

— Чому? А коли я буду добре готувати уроки?

І знизував плечима.

— Все одно,— невблаганно відповідав Петя, стрибаючи на одній нозі і націлюючись носком вибити камінь з клітки «небо» (через ять).— Все одно! Я-ак вліпить коляку!

Потім Петя почаствував Ньюсю шоколадкою, а Ньюся побіг у крамничку і приніс «отакенну жменю кишмишу».

Потім Петю покликали снідати. Петя запросив до себе Ньюсю. Батько був уже вдома.

— А! — вигукнув він весело, побачивши Ньюсю.— Можна сподіватися, що ми незабаром матимемо приємність бачити вас гімназистом, юначе! Поздоровляю, поздоровляю...

Ньюся ввічливо й солідно шаркнув ногою.

— Чому ні? — сказав він, з соромливою гідністю опускаючи очі, і густо почервонів від задоволення.

Тьотя сяяла. Папа сяяв. Павлик гримотів у коридорі, граючись у «свободу», причому перевернуті й розставлені в ряд стільці він чомусь накривав килимком і лазив під ними, нещадно дуючи в сурму, без якої, на лихо всім, не обходилась жодна гра.

Але сьогодні хлопчика ніхто не спиняв, і він грався, як сам хотів.

Щохвилини з двору прибігала Дуня, схвильовано переказуючи свіжі міські новини. То біля вокзалу бачили юрбу з червоним прапором — «не пройдеш!». То на Рішельєвській качали солдатика: «Він, бідненький, так і підлітає, так і підстрибує!» То народ біг з усіх боків до участку, де, кажуть, випускають арештованих: «Одна жінка біжить з дівчинкою на руках, а в самої аж сльози з очей капають і капають». То біля штабу поставили караул з юнкерів — нікого сторонніх до штабних солдатів не пропускають, навіть од вікон відганяють. А цивільний один все ж'устиг підбігти до вікна, став на камінь і як загорлає: «Хай живе свобода!» А ті солдати з своїх вікон йому у відповідь: «Хай живе свобода!»

Всі ці новини сприймалися з радістю, з поквапливими запитаннями:

— А що поліція?

— А що він?

— А що вона?

— А що вони?

— А що на Грецькій?

Інкони відкривали балкон і, не звертаючи уваги на холод, виходили подивитися, що діється на вулиці. В кінці Куликового поля можна було розгледіти темну масу народу і червоний прапор.

Увечері прийшли гості, чого вже давно не було: папіні товариші по службі, тьотині знайомі курсистки. Вішалка в передпокої вкрилася чорними пальтами, мантильями, крилатими капелюхами, каракулевими шапочками піріжком.

Петя бачив, як на кухні краяли чайну ковбасу, прекрасну шинку й батони хліба.

І, засинаючи після цього втомного, але веселого дня, хлопчик чув, як з їдальні долітали розкотистий сміх, чужі голоси, дзвін ложечок.

Разом з яскравим променем лампи з їдальні в дитячу кімнату проникав синюватий дим цигарок, що вносив у свіже й тепле повітря щось незвичайне, чоловіче й вільне, чого в домі не було, бо папа не курив.

За вікном було набагато ясніше, ніж звичайно: до тьмяного світла вуличних ліхтарів долучалися різнокольорові, наче желатинові, лінійки ілюмінації.

Петя знав, що тепер замість прапорів по всьому місту між деревами розвішані на дроті шестигранні ліхтарики з шибками, розжареними і закопченими свічками, що горіли всередині.

Подвійні нитки одноманітних вогників простяглися в глиб рівних і довгих одеських вулиць. Вони ваблять все далі й далі, у таємничу далечінь невідомого міста, з вулиці на вулицю, наче обіцяючи десь,— може, зовсім-зовсім близько, отут за рогом,— якесь незвичайне, багатокольорове видовище надзвичайної краси і блиску.

Але за рогом така сама довга вулиця, такі самі одноманітні, хоч і різнокольорові, низки ліхтариків, що так само стомилися горіти, як і людина серед них — гуляти.

Червоні, зелені, лілові, жовті, сині смуги світла, обертаючись у тумані, падають на прохожих, плывуть по фасадах, ваблять обіцянкою показати за рогом щось набагато прекрасніше й новіше.

І вся ця стомлююча різноманітність, що завжди називалася «тезоіменитство», «табель», «царський день», сьогодні називається таким же різнокольоровим словом «конституція». Слово «конституція» раз у раз долиняло з їдальні серед гуркоту чужих басів і срібного дзеленчання чайних ложечок.

Петя заснув під гомін гостей, які розійшлися незвичайно пізно — мабуть, годині о дванадцятій.

34. У підвалі

Як тільки на Ближніх Млинах поширилась чутка, що випускають арештованих, Гаврик зараз же побіг до участку.

Терентій, що не почував останній тиждень удома і невідомо звідки з'явився вранці, провів Гаврика до рогу, похмурий, хитаючись од утоми.

— Ти, Гаврюхо, звісно, старого зустрінь, тільки, боронь боже, не веди його сюди. А то з цією самою «свободою», будь вона тричі проклята, біля участку, мабуть, повно цих драконів. Приведете за собою якогось Якова, а потім провалите нам квартиру, даремно людей закопаєте. Чуєш?

Гаврик кивнув головою:

— Чую.

За той час, що хлопчик прожив на Ближніх Млинах, він навчився багато розуміти й багато чого взнав. Для нього вже не було таємницею, що у Терентія на квартирі збирається страйковий комітет.

Скільки разів доводилось Гаврикові висиджувати на лавочці біля хвіртки майже цілу ніч, тихо посвистуючи, коли до будинку підходили чужі люди.

Кілька разів він навіть бачив матроса, що приходив звідкілясь на світанку і швидко зникав. Але тепер матроса майже не можна було впізнати. Він справив собі пристойне драпове пальто, кашкет з молоточками, а головне — відростив невеличкі франтуваті вусики й борідку, які робили його таким не схожим на себе, що хлопчиків не вірилось, що це той самий чоловік, якого вони з дідусем підібрали в морі.

Проте треба було тільки придивитися до цих карих, смішливих очей, до цієї примхливої посмішки, до якоря на руці, щоб усі сумніви відразу розвіялись.

За неписаним, але твердим законом Ближніх Млинів — ніколи ні з чого не дивуватися, ніколи нікого не впізнавати і тримати язик за зубами — Гаврик, зустрічаючись з матросом, удавав, що бачить його вперше. Так само ставився і матрос до Гаврика.

Тільки одного разу Жуков, ідучи кудись, кивнув хлопчикові, як добре знайомому, моргнув і, лягнувши по плечу зовсім як дорослого, заспівав:

— Ти не плач, Маруся, будеш ти моя!

І, нахиливши голову, вийшов у сні, в темряву.

А тим часом Гаврик догадувався, що з усіх людей, які приходили до Терентія, з усіх представників заводу Гена, великого млина Вайнштейна, доків, фабрики Бродського та багатьох-багатьох інших матрос був найстрашнішим і найнебезпечнішим гостем.

Безперечно, він належав до тієї славетної і таємничої «бойової організації», про яку так багато балачок точилося останнім часом не тільки на Ближніх Млинах, а й по всьому місту.

— ...Чую,— сказав Гаврик.— Тільки куди ж я нашого старого поведу в такий холод, якщо не на Близні Млини? Терентій задумався.

— Слухай сюди,— сказав він нарешті.— Ти його насамперед відведи до моря, в халупу. Якщо за вами хтось і прив'яжеться, то хай бачить, куди ви пішли. Пересидите у своїй халабуді до вечора, а як тільки смеркне, тихенько йдіть прямо на таку адресу... я тобі зараз скажу, а ти добре запам'ятай: Мала Арнаутська, номер п'ятнадцять. Зайдеш до двірника і спитаєш про Йосипа Карловича. Йому скажеш, добре запам'ятай: «Здрастуйте, Йосипе Карловичу, прислала Софія Петрівна взнати, чи одержали ви листа з Миколаєва». Тоді він тобі відкаже: «Вже два місяці нема листів». Чуєш?

— Чую.

— Повторити можеш?

— Можу.

— Ану, скажи.

Гаврик зібрав на лобі уважні зморшки, скривив носика і зосереджено вимовив, як на екзамені:

— Значить, Мала Арнаутська, п'ятнадцять, спитати у двірника про Йосипа Карловича, сказати: «Здрастуйте, Йосипе Карловичу, прислала до вас Софія Петрівна взнати, чи одержали ви листа з Миколаєва». Тоді той мені повинен сказати: «Вже два місяці нема листів»...

— Правильно. Тоді ти йому можеш сміливо сказати, що прислав Терентій, хай він нашого старого візьме поки що до себе і годує його, а там видно буде. Я туди заскочу... чуєш?

— Чую.

— Ну, то бувай здоров.

Терентій повернув додому, а Гаврик побіг до участку.

Він біг щодуху, продираючись крізь натовп, що ставав ближче до вокзалу все густіший і густіший.

Починаючи з Сінної площі, назустріч йому стали траплятися випущені з участку арештовані. Вони йшли або їхали на візниках, з корзинками й кошиками, як з вокзалу, вимахуючи шапками, в супроводі родичів, знайомих, товаришів.

Юрби людей бігли бруком, проводжаючи їх і весь час вигукуючи:

— Хай живе свобода! Хай живе свобода!

Біля Олександрівського участку, оточеного підсиленими нарядами кінної і пішої поліції, стояла така величезна й густа юрба, що навіть Гаврикові не вдалося пробратися крізь неї. Тут легко можна було розминутися з дідусем.

Тільки подумавши, що коли вони справді розминуться і дідусь може привести за собою на Ближні Млини «Якова», хлопчик упрів.

Серце в нього закалатало, він побіг у завулок, щоб якось обминути юрбу, за всяку ціну пробратися до участку і перестріти дідуся. Раптом він побачив його за два кроки від себе.

Але, боже мій, що зробилося з дідусем! Гаврик навіть не сразу його впізнав.

Назустріч хлопчикові, тримаючись ближче до будинків, похитуючись на зігнутих, наче ватяних ногах, важко човгаючи подертими чобітьми по щепеню і спиняючись через кожні три кроки, йшов кволій старик із срібною щетиною бороди, з голубенькими слізливими очима і запалим беззубим ротом. Якби не кошолка, що телпалася в тремтячій руці старого, Гаврик нізащо б не впізнав дідуся. Але ця добре знайома комишева плетінка, обшита брудною полотниною, відразу ж впала в очі і змусила серце хлопчика стиснутися від ні з чим не зрівнянного болю.

— Дідусю! — злякано вигукнув він. — Дідусю, це ви?

Старик навіть не здригнувся від цього несподіваного вигуку. Він повільно спинився й повільно повернув до Гаврика обличчя з байдуже плямкаючими губами, не виявляючи ні радості, ні хвилювання — нічого, крім покірпого, вичікувального спокою.

Можна було подумати, що він не бачить онука, — такі нерухомі були його слізливі очі, що дивилися кудись удалину.

— Дідусю, куди ви йдете? — спитав Гаврик голосно, як у глухого.

Старий довго плямкав губами, перш ніж відповів — тихо, але свідомо:

— На Ближні Млини.

— Туди не можна, — пошепки сказав Гаврик, обережно озираючись. — Терентій сказав, щоб на Ближні, ради бога, не приходили.

Старий теж озирнувся на всі боки, але якось дуже повільно, байдуже, машинально.

— Підемо, дідусю, поки що додому, а там побачимо.

Дідусь покірливо затупцяв, повертаючись у другий бік, і, не кажучи ні слова, почовгав назад, ледве переставляючи ноги.

Гаврик підставив старому плече, за яке той міцно ухопився. Вони помаленьку пішли через розбурхане місто до моря, як сліпий з поводирем: хлопчик попереду, а дідусь трохи ззаду.

Дуже часто старий спинявся й відпочивав. Вони йшли від участку до берега годин зо дві. Цю відстань Гаврик сам пробігав звичайно за п'ятнадцять хвилин.

Погнутий і заіржавлений замок валявся в коричневому бур'яні біля халупи. Двері косо висіли на одній верхній завісі, порипуючи і погойдуючись од вітру. Осінні зливи зміли з по-чорнїлих дощок останні сліди бабусиної крейди. Весь дах був обліплений реп'ягами — мабуть, тут хазяйнували птахолови, що влаштували в порожній халупі засідку.

В халупі все було перекинуто догори ногами. Ковдра з клаптиків і подушка — вогкі, умазані в глину — валялися в кутку. Проте скринька, незачеплена, стояла на своєму місці. Старий не кваплячись увійшов у свою хату і сів на край тапчана. Він поставив на коліна кошолку і байдуже дивився в куток, не звертаючи найменшої уваги на розгром. Здавалося, він зайшов сюди відпочити: посидить хвилин зо дві, перепочине і піде собі помаленьку далі.

В розбиту шибку віяв сильний, холодний вітер, насичений водяним пилом прибою. Шторм кипів уздовж пустельного берега. Білі клапти чайок і піни літали за вітром над звучними скелями. Удари хвиль відбивалися луною в печерах берега.

— Чого ж ви сидите, дідусю? Ви ляжте!

Дідусь слухняно ліг. Гаврик дав йому подушку і вкрив ковдрою. Старий підібгав ноги. Його морозило.

— Нічого, дідусю. Слухайте сюди. Як смеркне, ми відціля підемо в одне місце. А поки що лежіть.

Дідусь мовчав, усім своїм виглядом виявляючи цілковиту байдужість і покiрливiсть. Раптом він повернув до Гаврика набряклі, немов вивернуті очі, довго жував запалим ротом і нарешті вимовив:

— Шаланду не змиє хвилею?

Гаврик покvapливо заспокоїв його, сказавши, що шаланда в безпечному місці — в сусідів. Старий схвально кивнув головою і замовк.

Через годину він, кречучи, перевернувся на другий бік і обережно застогнав.

— Дідусю, у вас болять?

— Відбили...— сказав він і винувато посміхнувся, показавши рожеві, беззубі ясна.— Чисто всі печінки відбили...

Гаврик одвернувся.

До самого вечора старий більше не вимовив ні слова. Як тільки смеркло, хлопчик сказав:

— Ходімо, дідусю.

Старий устав, взяв свою кошелку, і вони пішли повз позабівані дачі, повз закритий тир і ресторан у місто, на Малу Арнаутську, п'ятнадцять.

Розпитавши двірника, Гаврик легко відшукав у темному півпідвалі квартиру Йосипа Карловича і постукав у двері, оббиті драною повстю.

— Хто там? — спитав голос, що здався знайомим.

— Тут квартира Йосипа Карловича?

— А що треба?

— Відчиніть, дядю, я до вас від Софії Петрівни.

Двері одразу відчинились, і Гаврик страшенно здивувався, побачивши на порозі, з газовою лампочкою в руці, хазяїна тиру. Він дивився спокійно, але трохи погордливо на хлопчика і, не рухаючись з місця, сказав:

— Я Йосип Карлович. Ну, і що ж далі?

— Здрастуйте, Йосипе Карловичу, — сказав хлопчик ретельно, як добре вивчений урок. — Прислала до вас Софія Петрівна взнати, чи одержали ви листа з Миколаєва.

Здивовано оглянувши хлопця з ніг до голови, на що пішло принаймні хвилин зо дві, хоч хлопчик був досить невеликий, хазяїн тиру сказав з іще більшою погордою:

— Вже два місяці нема листів.

Він помовчав і, журливо похитавши головою, додав:

— Така, знаєте, неакуратна дамочка! Ай-яй-яй!

І раптом зробив якнайласкавіше обличчя польського магната, що приймає у себе в маетку папського нунція¹. Це аж ніяк не пасувало до його босих ніг і до того, що в нього не було сорочки під піджаком.

— Прошу завітати, юначе. Ви, здається, іноді відвідували моє заведеніє? Яка приємна нагода! А цей старик, якщо не помиляюсь, ваш дідусь? Заходьте ж у кімнату.

Дідусь і внучок опинилися в конурі, що вразила навіть їх своєю бідністю.

О, зовсім-зовсім не так уявляв собі Гаврик життя цього могутнього, заможного чоловіка, хазяїна тиру і — жарту хіба! — власника чотирьох монтекристо.

Хлопчик здивовано оглядав голі, зеленуваті від плісняви стіни. Він сподівався побачити на них розвішані рушніці й пістолети. Але замість цього побачив один-єдиний цвях, на якому висіли неймовірно заяложені підтяжки, більше, однак, схожі на віжки.

¹ Посол папи римського.

— Дядю, а де ж ваші рушниці? — майже жажнувшись, вигукнув Гаврик.

Йосип Карлович удав, наче не почув цього запитання.

Він широким жестом запропонував сісти на стілець і, одійшовши в куток, глухо сказав:

— Ви маєте мені щось сповістити?

Гаврик від імені брата попросив на деякий час дати притулок дідусеві.

— Скажіть вашому братові, що все буде зроблено, хай не сумнівається,— швидко сказав Йосип Карлович.— У мене в місті є деякі зв'язки. Я думаю, що мені вдасться кінець кінцем влаштувати його нічним сторожем.

Гаврик залишив дідуса у Йосипа Карловича, обіцяв заходити і пішов. Біля дверей його наздогнав хазяїн.

— Скажіть Терентію,— зашепотів він,— що Софія Петрівна просила переказати: у неї є чималий запас горіхів, тільки, на жаль, не дуже великих. Не волоських. Він зрозуміє. Не волоських. Хай налагодить транспорт. Ви мене зрозуміли?

— Зрозумів,— сказав Гаврик, що вже звик до подібних доручень.— Не волоських, і хай сам за ними присилає.

— Правильно!

Йосип Карлович дістав з-під підкладки свого жакливого піджака гривеник і дав Гаврикові.

— Прошу вас, візьміть собі на цукерки. На жаль, більше нічого не можу вам запропонувати. Я б вам, клянусь честю, охоче подарував монтекристо, але...

Йосип Карлович гірко розвів руками, і по його змученому пристрастями обличчю пробігла судорога.

— ...але, на жаль, через мою нещасну вдачу я більше не маю жодної штуки.

Гаврик серйозно і просто взяв гривеника, подякував і виїшов на вулицю, осяяну тривожним світлом ілюмінації.

35. **Обов'язок честі**

Ранком Петя узяв з комірчини дві пари літніх шкіряних скороходів і по дорозі в гімназію продав їх торговцеві старими речами за чотири копійки.

Коли вдень з'явився Гаврик, хлопчики одразу розставили ушки. Петя програв усе тільки що куплене у Гаврика ще швидше, ніж першого разу.

Та воно й зрозуміло: у приятелів були надто нерівні сили.

Майже всі ушки Приморського району лежали в Гаврикових торбинках. Він міг широко ризикувати, тоді як Петя змушений був дорожити кожною двійкою й робити мізерні ставки, а це, як відомо, завжди призводить до швидкого програшу.

Другого дня Петя, вже зовсім не володіючи собою, нишком узяв шістнадцять копійок — здачу, яку залишила Дуня на буфеті.

Цього разу він вирішив поводитись розумніше й обережніше. Насамперед для вдалої гри треба мати справжню, добру битку.

Петина битка — великий і на вигляд надзвичайно красивий ліврейнний гудзик з геральдичними левами та графською короною, — незважаючи на те, що була дуже красива, нікуди не годилася: вона була надто легка. Її треба було зробити важчою. Петя пішов на вокзал, пробрався на запасні колії і в віддаленому тупику, за депо, божеволіючи від страху, зірвав з товарного вагона свинцеву plombу.

Дома він вбив її молотком у чашечку битки, потім вийшов на Куликове поле й поклав битку під дачний поїзд. Він підняв її з рейок — прекрасно розплющену, гарячу, важку. Тепер вона була не гірша за найкращі Гаврикові битки.

Незабаром прийшов Гаврик, і почалася гра. Хлопчики змагалися довго й люто.

Проте виявилось, що мати добру битку — цього ще мало. Треба бути майстром! Кінець кінцем Петя програв не тільки все, що мав, а ще й залишився винен.

Гаврик обіцяв прийти завтра по борг.

Для Петі настав час, схожий на поганий сон.

— На буфеті лежала здача, шістнадцять копійок, — спокійно сказав батько ввечері після обіду. — Ти їх часом не брав? Кров прилила до Петиною серця і зараз же збігла.

— Ні, — сказав він зовсім байдуже.

— Ану, подивися мені у вічі.

Батько взяв хлопчика за підборіддя і повернув його обличчя до себе.

— Чесне благородне слово, — сказав Петя, з усієї сили намагаючись дивитися батькові прямо у вічі. — Святий істинний хрест!

Холонучи від жаху, хлопчик перехрестився на ікону.

Він сподівався, що в цю ж мить розкриється стеля і в нього вдарить блискавка. Адже ж бог мусив негайно покарати за таке зухвале порушення клятви!

Проте все було тихо.

— Це дуже дивно,— спокійно зауважив батько.— Значить, у нас у домі завівся злодій. Мені й тьоті, певна річ, немає ніякої потреби нишком брати гроші з буфета. Павлик цілий день перед очима дорослих і теж не міг цього зробити. Ти дав чесне слово. Отже, залишається припустити, що це зробила Дуня, яка в нас служить п'ять років...

В цей час Дуня наливала в передпокої гас у лампу.

Вона зараз же поклала на піддзеркальник скло й ганчірку і з'явилась у дверях. Не тільки шия, але навіть оголені до ліктів руки її зробилися червоні. Велике добродушне обличчя було вкрите плямами і спотворене мукою.

— Щоб мені не було в житті щастя,— закричала вона,— якщо ту здачу з базару панич не програв в ушки Гаврикові.

Батько глянув на Петю.

Хлопчик зрозумів, що мусить негайно, блискавично, в цю ж секунду сказати щось благородне, горде, справедливе, страшне, що миттю зняло б з нього будь-яку підозру.

Хвилину тому він ще міг би, може, признатись. Але тепер, коли йшлося про ушки,— нізащо!

— Ви не маєте права так говорити! — загорлав Петя хрипким голосом, і яскравий рум'янець брехливого обурення виступив на його обличчі.— Ви брешете!

Але й цього здавалося йому мало.

— Ви... ви, певно, самі... злодійка! — затупотівши ногами, вигукнув Петя.

Батько серйозно й докірливо хитав головою, не мігши зрозуміти, що діється в душі хлопчика.

Поки Дуня безладно метушилася по кухні, збираючи речі і вимагаючи розрахунку, Петя вибіг у дитячу кімнату й так страшенно грюкнув дверима, що на спинці ліжка загойдався емальований образок ангела-хранителя.

Хлопчик рішуче відмовився просити у Дуні прощення. Він ліг у ліжку й удав, наче знепритомнів. Його більше не чіпали.

Батько не поцілував його на ніч.

Петя чув, як тьотя умовляла Дуню залишитись і як та, схлипуючи, нарешті погодилась.

Серед ночі Петя часто прокидався, жахаючись свого вчинку. Він готовий був бігти на кухню, цілувати Дуні ноги, вимагаючи прощення. Але ще більше хвилювання охоплювало хлопчика, коли він згадував про Гаврика, який вимагатиме завтра грошей.

Уранці, виждавши момент, коли батько повів Павлика у ванну кімнату вмиватися, Петя вийняв з шафи старий віцмундир.

В сім'ї переказували, що папа пошив цей віцмундир відразу ж по закінченні університету й одягав лише один раз у житті, на вимогу маминих манірних родичів, що зажадали, коли папа вінчався з мамою, щоб усе було як у людей. З того часу віцмундир висів, усіма забутий, у шафі.

Ушок на ньому було дуже багато, але більшість з них, на жаль, були занадто маленькі, для гри непридатні.

Великих було тільки чотири, та й вони не виправдували сподіванок. Це були малоцінні, товсті білі трійки, що майже вийшли з ужитку.

На совість пришиті до тонкого сукна старанним одеським кравцем минулого століття, вони не піддавались ножицям. Петя нетерпляче зубами вирвав їх з м'ясом.

Чи варто казати, що й цього разу Петю спіткала в грі цілковита невдача? Його борг Гаврикові збільшився надзвичайно.

Петя остаточно заплутався; Гаврик поглядав на приятеля з похмурим співчуттям, що не обіцяло нічого доброго.

— Ну, Петько, як же буде? — спитав він суворо.

В значенні цих слів важко було помилитись. Їх зміст був приблизно такий: «Що ж це ти, брат? Набрал у борг ушок і не віддаєш? Погано. Доведеться набити морду. Дружба — дружбою, та нічого не вдієш. Так уже треба. Сам розумієш. Ушки — це тобі не картонки, вони гроші коштують. Ти вже на мене не гнівайся».

Петя й не гнівався. Він розумів, що Гаврик має слушність. Він тільки тяжко зітхнув і попросив ще трішечки заждати. Гаврик погодився.

Петя промучився цілий вечір. Від розумового напруження у нього так розгорілися вуха, що проти лампи світилися зовсім як рубінові.

Хлопчик перебрав тисячі способів швидкого збагачення, але всі вони були або занадто фантастичні, або занадто злочинні.

Нарешті йому спала дуже проста і разом з тим незвичайна думка. Адже покійний дідусь, мамин папа, був майор! І як він міг про це забути!

Не гаючи часу, Петя вирвав з арифметичного зошита аркуш паперу і почав писати бабусі, маминій мамі, листа в Катеринослав.

Засипаючи бабусю ласкавими іменами і повідомляючи про

свої блискучі гімназичні успіхи,— що, сказати правду, було дуже перебільшено,— Петя просив прислати йому на пам'ять — якнайшвидше — майорський мундир дорогого дідуся.

Хитрий хлопчик прекрасно розумів, на яку наживку найлегше вловиться добра бабуся, що однаково сильно шанувала пам'ять дідуся, героя турецької кампанії, і любила Петю, свого старшого онука.

Хлопчик сповіщав її далі, що, за прикладом дідуся-героя, сам твердо вирішив стати героєм і тому вибирає військову кар'єру, а мундир, мовляв, потрібен для повсякчасного підтримання в ньому військового духу.

Петя сподівався, що на майорському мундирі сила ушок — штук двадцять, якщо не тридцять, прекрасних офіцерських орлами.

Це одно могло допомогти йому виплутатися з боргів і, може, навіть відігратися.

За Петиними підрахунками, посылка обов'язково мала прийти через тиждень, не пізніше.

Петя розказав Гаврикові все.

Гаврик цілком схвалив.

Хлопчики разом, ставши навшпиньки, вкинули листа у велику жовту скриньку з зображенням рекомендованого пакета з п'ятьма сургучевими печатами і двох схрещених поштових ріжків.

Тепер залишалося спокійно ждати.

Сподіваючись на незліченні багатства, Гаврик відкрив Петі новий необмежений кредит, і Петя безтурботно програвав майбутню дідусяву спадщину.

36. Важкий ранець

Минув тиждень, другий, а посылка від бабусі не приходила.

Незважаючи на оповіщену царем «свободу», заворушення посилювались. Пошта працювала погано. Батько перестав одержувати з Москви газету «Русские ведомости» й сидів вечорами мовчазний, збентежений, не знаючи, що діється на світі і як треба ставитись до подій.

Підготовчий клас відпустили на невизначений час. Петя цілий день тинявся без діла. За цей час він устиг програти Гаврикові в борг стільки, що страшно було подумати.

Одного разу прийшов Гаврик і, злісно посміхаючись, сказав:

— Ну, тепер ти не чекай скоро своїх ушок. Днями почне-
ться загальний.

Може, ще місяць тому Петя не розумів би, про що гово-
рить Гаврик. Але тепер було цілком зрозуміло: раз «за-
гальний», значить — «страйк».

Не доводилось сумніватися, що Гаврикові відомості певні.
Петя вже давно помітив, що на Ближніх Млинах все відомо
чомусь набагато раніше, як у місті. Це був ніж у серце.

— А може, встигнуть дійти?

— Навряд.

Петя навіть зблід.

— Як же буде з боргом? — спитав Гаврик наполегливо.

Тремтячи від нетерпіння якнайшвидше почати гру, Петя
покwapно дав чесне благородне слово і святий істинний хрест,
що завтра, так чи інакше, обов'язково розквітається.

— Гляди! А то — знаєш... — сказав Гаврик, розставивши
по-матроськи ноги у широких бобрикових штанах лілового, си-
рітського кольору.

Увечері того ж дня Петя обережно викрав знамениту Пав-
ликову скарбничку. Замкнувшись у ванні, він столовим но-
жем витяг з коробки всі заощадження — сорок три копійки
міддю і сріблом.

Проробивши цю складну операцію надзвичайно спритно й
швидко, хлопчик накидав у спустошену бляшанку різного
брязкучого мотлоху: цвяхів, пломб, кістяних гудзиків, залізя-
чок.

Це було конче потрібно, бо ощадливий і акуратний Павлик
неодмінно два рази на день — ранком і ввечері — перевіряв
цілість каси: він підносив бляшанку до вуха і, висунувши язи-
ка, торохтів копійками, втішаючись звуком і вагою своїх скар-
бів. Можна собі уявити, який галас зчинив би він, виявивши
крадіжку! Але все минулося щасливо.

Лягаючи спати, Павлик поторохтів бляшанкою, напханою
мотлохом, і пересвідчився, що каса в повному порядку.

Проте відомо, що багатства, набуті злочинном, не йдуть лю-
дині на користь. За три дні Петя програв гроші Павлика.

Надій на те, щоб швидко одержати дідусів мундир, не
було. Гаврик знов почав наполегливо вимагати борг.

Щодня, сидячи на підвіконнику, Петя дожидав Гаврика.

Він, жахаючись, уявляв собі той страшний день, коли все
виявиться: і ушки, і сандалі, і віцмундир, і Павликова скарб-
ничка. А це ж неодмінно, рано чи пізно, має виявитись.
О, тоді буде щось страшне! Але хлопчик намагався про це не

думати, його мучила вічна й марна мрія гравців, які програлися,— мрія відігратися!

Ходити по вулицях було небезпечно. Проте Гаврик неодмінно з'являвся і, спиняючись серед двору, закладав у рот два пальці. Лунав чудовий свист. Петя поквавпно кивав приятелеві у вікно і біг чорним ходом униз.

— Одержав ушки? — спитав Гаврик.

— Чесне благородне слово, завтра неодмінно будуть! Святий істинний хрест! Останній раз.

Одного чудового дня Гаврик заявив, що ждати більше не хоче. Це означало, що віднині Петя, як неспроможний боржник, переходить до Гаврика в рабство доти, поки повністю не розквітається.

Такий був жорстокий, але цілком справедливий закон вулиці.

Гаврик злегка вдарив Петю по плечу, як мандрівний рицар, що висвячує свого слугу в зброєносці.

— Тепер ти скрізь будеш зі мною ходити,— добродушно сказав він і додав суворо: — Винеси ранець.

— Для чого... ранець?

— Чудак чоловік! А ушки в чому носити?

І очі Гаврика блиснули веселим лукавством.

Сказати правду, Петю дуже вабила перспектива такого веселого рабства: йому давно вже хотілося поблукати з Гавриком по місту. Але річ у тім, що Петі, в зв'язку з подіями, якнайсуворіше було заборонено виходити за ворота. Тепер же совість його могла бути цілком спокійна: що він мав робити, коли така воля Гаврика, якому він мусить беззаперечно підкорятись. І радий би не ходити, та не можна: такі правила.

Петя побіг додому і виніс ранець.

— Надінь,— сказав Гаврик.

Петя слухняно надів. Гаврик з усіх боків оглянув маленького гімназиста в довгій, до п'ят, шинелі, з порожнім ранцем на спині. Очевидно, він залишився цілком задоволений.

— Білет гімназичний є?

— Є.

— Покаж!

Петя вийняв білет. Гаврик розгорнув його і по складах прочитав перші слова: «Шануючи свою честь, гімназист не може не шанувати честі свого учбового закладу...»

— Правильно,— зауважив він, повертаючи білет.— Сховай. Може, здасться.

Потім Гаврик повернув Петю спиною і навантажив ранець важкими торбинками ушок.

— Тепер ми скрізь пройдемо вільно,— сказав Гаврик, застібаючи ранець, і задоволено ляпнув по його телячій кришці.

Петя не зовсім зрозумів значення цих слів, але, підкоряючись загальному вуличному закону — менше питати і більше знати,— промовчав. Хлопчики обережно вийшли з двору.

Так почалися їхні спільні мандри по місту, охопленому заворушеннями.

Що день, то ходити по вулицях ставало небезпечніше. Проте Гаврик не облишав свого таємничого, захоплюючого життя мандрівного чемпіона. Навпаки. Чим у місті було тривожніше й страшніше, тим упертіше ліз Гаврик у найглухіші, найнебезпечніші місця. Інколи Петі навіть починало здаватися, що між Гавриком і заворушенням існує якийсь незбагнений зв'язок.

З ранку до вечора хлопчики вештались по якихось чорних дворах, де в Гаврика були з тамтешніми хлопчиками різні справи щодо купівлі, продажу й обміну ушок. В одних дворах він одержував борги. В других — грав. У третіх — провадив загадкові розрахунки з дорослими, які, на велике здивування Петі, очевидно, так само запопадливо грали в ушки, як і діти.

Несучи важкий ранець на спині, Петя покірно йшов за Гавриком всюди. І знову в присутності Гаврика місто чарівно поверталось перед здивованими очима Петі прохідними дворами, підвалами, щілинами в парканах, сараями, дров'яними складами, скляними галереями, відкриваючи всі свої таємниці.

Петя бачив якнайжахливіші і разом з тим мальовничі злидні одеських трущоб, про існування яких він досі нічого не знав.

Ховаючись у підвороття від пострілів і обминаючи перекинуті впоперек бруку конки, хлопчики кружляли по місту, відвідуючи найвіддаленіші його окраїни.

Завдяки Петиній гімназичній формі їм легко вдавалося проникати в райони, оточені військом і поліцією. Гаврик навчив Петю підходити до начальника застави й жалібним голосом говорити:

— Пане офіцер, дозвольте нам перейти на той бік, ми з товаришем живемо оп у тому великому сірому будинку, мама, мабуть, дуже турбується, що нас так довго немає.

Вигляд у хлопчика у форменій шинелі, з телячим ранцем за плечима був такий простодушний і пристойний, що звичайно офіцер, який не мав права нікого пропускати в підозрілий район, робив виняток для двох переляканих дітях.

— Гайда, тільки обережніше! Ідіть попід стіною. І щоб я вас більше не бачив! Геть!

Таким чином хлопчики завжди могли пройти в яку завгодно частину міста, зовсім неприступну для інших.

Кілька разів вони були на Малій Арнаутській, у старому грецькому будинку з внутрішнім двором. Там був фонтан у вигляді піраміди губчастих морських каменів з зеленою залізною чаплею вгорі. З дзьоба птиці колись била вода.

Гаврик залишав Петю у дворі, а сам бігав кудись униз, у підвал, звідки приносив багато торбинок з незвичайно важкими ушками. Він похапцем накладав їх у Петин ранець, і хлопчики вибігали з цього тихого двору, круг якого йшли старовинні скособочені галереї.

У цьому ж дворі Петя якось побачив Гаврикового дідуся. Він тихо йшов на зігнутих ногах через двір до ящика для сміття.

— О! Дідусь! — закричав Петя.— Слухайте, що ви тут робите? А я думав, ви — в участку!

Але дідусь подивився на хлопчика, очевидно, не пізнаючи його.

Він перекинув з руки в руку відро і прошамкав глухо:

— Я тут тепер... сторожую... Нічний сторож... Еге...

І повільно пішов далі.

Хлопчики заходили в порт, на Чумку, в Дюківський сад, на Пересип, на завод Гена. Вони побували всюди, крім Ближніх Млинів.

На Ближні Млини Гаврик повертався сам після трудового дня.

Тьотя й папа, певно, збожеволіли б, якби тільки могли собі уявити, в яких місцях побував за цей час їх Петя.

37. Бомба

Та якось одного разу настав кінець цьому чарівному, але моторошному мандрівному життю.

У цей пам'ятний день Гаврик прийшов раніше, ніж звичайно, і хлопчики відразу пішли до міста.

У Гаврика було сіре, надзвичайно зосереджене, нерухоме обличчя з плямистими від холоду, міцно стиснутими губами. Він швидко йшов перевальцем, глибоко засунувши руки в кишені своїх широких бобрикових штанів — маленький, згорблений, рішучий. Тільки в його прозорих, як у дідуся, нерухомих очах мелькало іноді недобре поживання. Петя ледве

встигав за своїм приятелем. Хлопчики майже бігли вулицею — безлюдною, як уві сні.

Напружене доживання чогось висіло в сірому повітрі. Кроки дзвінко лунали по плитах тротуару. Під ногами часом ламалась віконна шибка льоду, що затягнув порожню калюжу.

Раптом десь далеко, в центрі, залунав легкий гуркіт. Можна було подумати, що везли на вантажних візниках піраміду порожніх ящиків і вони враз розв'язалися й упали на брук.

Гаврик спинився, прислухаючись до ледве чутного шуму луни.

— Що це? — пошепки спитав Петя. — Ящики?

— Бомба, — сухо і впевнено сказав Гаврик. — Когось трахнули.

Через два квартали назустріч хлопчикам з-за рогу вибігла жінка з кошиком, з якого сипалося деревне вугілля і айва.

— Ой господи Ісусе Христе, ой матінко, пресвята богородице... — безтямно повторювала жінка, намагаючись тремтячою рукою натягти хустку, що зсунулася в неї з голови. — Ох, господи, що ж це робиться! На шматочки розірвало...

— Де?

— На Поліцейській... Отак я їду, а отак він їде... І як рвоне... На дрібні шматочки... Господи помилуй!.. Коней повбило, екіпаж на дрібні шматочки...

— Кого?

— Пристава... З Олександрівського участку... Отак — я, а отак — він... А той бойовик — напроти, і в нього в руках, увявіть собі, звичайний пакуночок, навіть загорнений в газету...

— Піймали?

— Бойовика того? Куди там! Як кинулись усі врозтіч, тільки його й бачили... бойовика того... Кажуть, якийсь перодягнений матрос...

Жінка побігла далі. Незважаючи на всю свою сувору стриманість, Гаврик схопив Петю за плече і притупнув ногами.

— Це того самого, який діда бив кулаком по морді! — швидко, гаряче зашепотів він. — А нехай не дає волі своїм рукам. Правильно?

— Правильно, — сказав Петя, холонучи.

Того дня хлопчики двічі заходили на Малу Арнаутську вулицю, у двір з фонтаном і чаплею.

Перший раз, забравши «товар», як висловився Гаврик, вони пішли на Олександрівський проспект, оточений військом. Їх легко пропустили.

Пройшовши кілька будинків, Гаврик втягнув Петю в якісь ворота.

Хлопчики пройшли через великий безлюдний двір, повз козачу конов'язь, по порожніх обоймах і рушничних гільзах, втоптаних солдатськими підошвами в затужавілу, промерзлу землю.

Хлопчики спустились у підвал і довго йшли у вогкій темряві повз дров'яні сараї, поки не вийшли на другий двір. З цього двору вузькою щілиною між двома високими й похмурими цегляними стінами можна було пробратися ще в один двір.

Як видно, Гаврик добре знав тут усі ходи й виходи. Щілина була така вузька, що Петя, пробираючись за Гавриком, весь час дряпав ранцем об стіни. Нарешті вони вибралися на цей третій двір, вузький, високий і темний, як цистерна. Судячи з того, як довго довелося сюди пробиратись і скільки зробили поворотів і зигзагів, будинок цього двору виходив на якусь іншу вулицю.

Весь двір був укритий битим склом і штукатуркою. Вікна будинку, що оточував двір, були щільно закриті віконницями. Здавалося, що в будинку ніхто не живе.

Лунка тиша стояла навкруги.

Але за цією тишею по той бік будинку, на незнайомій вулиці, не стільки чутний був, скільки угадувався тривожний шум якогось руху.

Крім того, зверху, наче з неба, зрідка бахкали гучні постріли, наповнюючи двір колодязним шумом. Петя прихилився ранцем до стіни і, тремтячи, зажмурився. Гаврик же, не поспішаючи, заклав у рот два пальці й свиснув.

Деся нагорі стукнула віконниця і пролунав голос:

— Зараз!

За хвилину, що здалася Петі годиною, з дверей чорного ходу вибіг червоний, спітнілий чоловік без пальта, в піджаку, умазаному крейдою.

Петя побачив і охнув.

Це був Терентій.

— Давай, давай, давай! — бурмотів Терентій, обтираючи рукавом мокре обличчя.

Не звертаючи уваги на самого Петю, він кинувся до його ранця:

— Давай швидше! Спасибі, якраз вчасно! А то в нас ні чорта не залишилося.

Він нетерпляче розстебнув ремінці, сопучи, переклав торбинки з ранця в кишені й побіг назад, встигнувши крикнути:

— Нехай Йосип Карлович зараз же присилає ще! Несить, що є. А то не вдержимось.

— Добре,— сказав Гаврик,— принесемо.

В цю мить під дах вдарила куля, і на хлопчиків посипався рожевий порошок цегли.

Вони поспішили тією ж дорогою назад, на Малу Арнаутську, і взяли нову партію «товару». Ранець цього разу був такий важкий, що Петя насилу тирив його.

Тепер хлопчик, звісно, прекрасно розумів уже, які це ушки. Іншим разом він кинув би все і втік додому. Але в цей день він, страшенно охоплений азартом небезпеки, набагато могутнішим, ніж азарт гри, нізачо не погодився б залишити товариша самого. До того ж він не міг відмовитись од слави Гаврика. Сама думка, що він позбавлений буде права розказувати потім про свої пригоди, відразу примусила його не зважати на всі небезпеки.

Гаврик і Петя пішли назад. Але як змінилось за цей час місто! Тепер воно вирувало.

Вулиці то наповнювались людьми, що бігли в різні сторони, то раптом порожніли за одну мить, виметені залізною мітлою залпу.

Хлопчики підходили вже до застави, коли раптом Гаврик схопив Петю за руку і швидко втяг у найближче підворіття.

— Сій!

— Що?

Не випускаючи Петиною руки, Гаврик обережно визирнув з воріт, але відразу позадкував і прихилився спиною до стіни під чорною дошкою з прізвищами мешканців.

— Чуєш, Петько... Далі не пройдемо... Там ходить той самий чорт, який мені вуха крутив... Диви...

Петя навшпиньках підійшов до воріт і визирнув. Біля застави, повз вивернуті чавунні штахети скверу і гвинтівки, поставлені в козли, по бруку прогулювався пан у драповому пальті й каракулевій шапці пірїжком. Він обернувся, і Петя побачив виголене грубе обличчя з м'ясистим носом. Щось було в цьому незнайомому обличчі дуже знайоме. Десь Петя його вже бачив. Але де? Щось заважало хлопчикові пригадати. Може, заважала синява над верхньою губою? І раптом він пригадав. Звісно, це був той самий вусатий з пароплава «Тургенев», тільки поголений, без вусів. Він тоді вривався в пам'ять на все життя. Петя пізнав би його серед тисячі навіть поголеним.

— Вусатий,— прошепотів Петя, стоячи поряд із Гавриком, ранцем до стіни.— Той, що ловив матроса. Тільки тепер без вусів. Пам'ятаєш, я тобі казав, а ти ще сміявся.

— Бач, поголився, щоб не впізнали... Шкура... Він мене знає, як облупленого,— сказав Гаврик з досадою.— Нізашо не пройдемо.

— А може, пройдемо?

— Смієшся?

Гаврик визирнув з воріт.

— Ходить...

Гаврик стиснув кулачок і став злісно гризти кісточки пальців.

— А вони там сидять і дожидаються... У, дракон!

У цілковитій і глибокій тиші повстання, що запала на хвилину, чути було далекі постріли. Їх гуркіт перекочувався десь по дахах міста.

— Чуєш, Петько,— сказав раптом Гаврик,— розумієш, вони там сидять і даремно дожидаються... без товару... Їх там усіх перестріляють, дуже можливо... А я не можу йти, бо цей чорт неодмінно за мною прилипне!

Злі сльози закипіли в очах Гаврика. Він сильно шморгнув носом, висякався на землю й сердито глянув Петі в очі:

— Чуєш, що я тобі кажу?

— Чую,— самими губами мовив Петя, бліднучи від цього сердитого, дружнього, наполегливого і разом з тим благаючого погляду товариша.

— Зможеш піти сам? Не здрейфиш?

Від хвилювання Петя не міг вимовити жодного слова. Він напружено ковтнув, хитнув головою. Злодійкувато озираючись на всі боки і визираючи з воріт, Гаврик почав напихати Петині кишені своїми торбинками.

— Чуєш, все віддаси, весь товар. І що в ранці, віддаси, і що в кишенях. А якщо піймаєшся, мовчи і відповідай, що знайшов на вулиці і нічого не знаєш. Зрозумів?

— Зрозумів.

— Як тільки віддаси, зразу ж біжи сюди назад, я тебе тут дождатиму в воротах. Зрозумів?

— Зрозумів.

З незручно роздутими кишенями, Петя, майже нічого не розуміючи від страху і хвилювання, підійшов до застави.

— Куди лізеш? Не бачиш, чи що? — закричав вусатий, кидаючись до хлопчика.

— Дядечку,— запхивкав Петя звичним тоненьким голо-сом Гаврика.— Будь ласка, пропустіть, ми живемо тут недалеко, на Олександрівському проспекті, у великому сірому будинку, мама дуже турбується: мабуть, думає, що мене вбили.

І цілком натуральні сльози бризнули з його очей, котячись по замурзаних пухких щічках. Вусатий з огидою подивився на маленьку постать приговишки і взяв Петю за ранець.

Він підвів хлопчика до краю бруку і злегка підіпхнув коліном:

— Катай!

Не почувуючи під собою ніг, Петя помчав до знайомого будинку.

38. Штаб бойовиків

Хлопчик шмигнув у ворота, став пробиратися через двір. Проходячи тут годину тому з Гавриком, Петя не відчував особливої тривоги. Тоді він чув себе під надійним захистом друга, спритного й досвідченого. Не маючи потреби думати самому, він був лише слухняним супутником, позбавленим власної волі. За нього думав і діяв інший, сильніший.

Тепер хлопчик був сам. Він міг надіятись тільки на самого себе і ні на кого більше.

І зараз же, без Гаврика, світ став круг Петі грізним, величезним, повним прихованих небезпек.

Небезпека ховалася в кам'яних арках внутрішньої галереї, серед зловісних ящиків і старих, поламаних меблів. Вона нерухомо стояла посеред двору за шовковицею, обідраючою зубами коней. Вона визирала з чорної дірки ящика для сміття.

Всі речі навколо хлопчика набували перебільшених розмірів. Величезні козацькі коні товпилися, натискаючи на Петю золотисто-атласними танцюючими крупами. Дивовижні хвости із свистом били по ранцю. Чубаті козаки в синіх шароварах з червоними лампасами стрибали на одній нозі, всунувши другу в стремено.

— Справа-а по три-и-и! — крикнув охриплий голос хорунжого.

Вихоплена з піхов шабля дзеркальною дугою повисла в повітрі над приплесканими набакир картузами донців.

Петя спустився в підвал.

Він довго йшов навпомацки в задушливій, але холодній темряві, дихаючи порохнявим повітрям сараїв. Жах охоплював хлопчика щоразу, коли його вії зачіпало павутиння, що здавалось крилом кажана. Нарешті він вибрався на другий двір. Тут було порожньо.

Тільки зараз, серед цієї неймовірної порожнечі, Петя цілком відчув свою страшну самотність. Він ладен був бігти

назад. Але тисячі верст і тисячі страхів відділяли його від вулиці, від Гаврика.

У щілині між другим і третім двором стояла така неймовірна тиша, що хотілося з усієї сили кричати, не жаліючи горла. Кричати несамовито, страшно, шалено, аби тільки не чути цієї тиші.

Така тиша буває тільки в проміжку між двома пострілами.

Тепер треба було сунути в рот пальці й свиснути. Але раптом Петя пригадав, що не вмів свистіти в два пальці. Плювати крізь зуби давно навчився, а свистіти — ні. Не додумався. Забув.

Хлопчик незграбно заклав у рот пальці й дмухнув, але свисту не вийшло. В розпачі він дмухнув ще раз, з усієї сили. Нічого. Тільки слина й шипіння.

Тоді Петя напружив усі свої душевні сили і, зажмурившись, крикнув:

— Ге-ге!

Голос пролунав зовсім глухо. Але гучна луна зараз же наповнила порожню цистерну двору.

Проте ніхто не відгукнувся. Тиша стала ще страшніша.

Вгорі щось оглушливо клацнуло, і вниз полетіло коліно збитої ринви, тягнучи за собою шматки цегли, костилі, вапно.

— Ге-ге! Ге-ге! Ге-ге! — закричав хлопчик з усієї сили.

Нагорі трохи відхилилася віконниця, і визирнуло незнайоме обличчя.

— Чого кричиш? Приніс? Біжи сюди, нагору! Хутенько! І обличчя зникло.

Петя нерішуче озирнувся. Але він був зовсім самотній і ні з ким було порадитися.

Вгорі знову клацнуло, і вниз полетів великий шматок штукатурки, що розбився на шматочки біля Петиних ніг.

Знітившись, хлопчик побіг до дверей чорного ходу. Плуताючись у полах довгої, пошитої «на вирість» шинелі, він почав видиратися по лунких залізних сходах нагору.

— Давай, давай, давай! — кричав згори сердитий голос.

Важкий ранець боляче бив по спині. Роздуті кишені заважали йти. Відразу стало жарко. Кашкет зсередини став гарячим і мокрим. Піт лився на брови, на очі. Обличчя палало.

А роздратований, благаючий голос все кричав зверху:

— Давай! Давай же, ну тебе к чорту!

Як тільки Петя, важко дихаючи і навіть висунувши від напруження язика, добрався до площадки четвертого

поверху, його відразу схопив за плечі чоловік у хорошому, але забрудненому пальті з смушевим коміром, без шапки, з мокрим волоссям, що прилипло до лоба.

Його франтуваті вусики й борідка зовсім не пасували до розпареного простого кирпатого обличчя, обсипаного вапном.

Одчайдушні, веселі і разом з тим перелякані очі гаряче блищали під побілілими від вапна колосистими бровами. У нього був вигляд людини, зайнятої якоюсь дуже важкою і, головне, дуже спішною роботою, від якої її відірвали.

Він страшенно поспішав назад. Він схопив Петю дужими руками за плечі.

Хлопчикowi здалося, що зараз його будуть трясти, як папа, коли розлютяться. Петя навіть присів від страху. Але чоловік лагідно зазирнув у вічі.

— Приніс? — покхавливим шепотом спитав він і, не чекаючи відповіді, втяг хлопчика в порожню кухню якоїсь квартири, в глибині якої — Петя одразу це відчув — діялось щось величезне і страшне, що звичайно в квартирі діятись не може.

Чоловік швидко оглянув Петю і відразу ж, не кажучи ні слова, поліз у його відстовбурчені кишені. Він похапцем почав витягати з них важкі торбинки. Петя стояв перед ним, розставивши руки.

Щось було в цьому незнайомому чоловікові з вусиками й борідкою дуже знайоме. Безперечно, десь Петя його вже бачив. Але де й коли?

Хлопчик з усієї сили напружував пам'ять, та ніяк не міг пригадати. Щось йому заважало, збивало з пантелику. Може, вусики й борідка?

Тим часом чоловік швидко витяг з кишені хлопчика всі чотири торбинки.

— Все? — спитав він.

— Ні, ще є в ранці.

— Молодець хлопчик! — вигукнув чоловік. — Оце спасибі! А ще гімназист!

Він радісно й міцно вхопився за козилок Петиного кашкета і глибоко насунув його хлопчикowi аж на вуха.

І тут Петя побачив біля самого свого носа закопчену жилу руку з маленьким голубим якорем, що тухло пахла порохом.

— Матрос! — вигукнув Петя.

Але в цю ж мить у квартирі щось завалилося. Рвонулося повітря. З полиці впала каструля. Матрос м'яко, як кіт, побіг у коридор, встигнувши крикнути:

— Сиди тут!

Через хвилину десь зовсім поруч залунало підряд шість уривчастих пострілів. Петя швидко скинув ранець і почав його розстібати тремтячими пальцями.

В цей час з коридора в кухню, хитаючись, увійшов Терентій. Він був без піджака, в самій сорочці з відірваним рукавом. Цим рукавом була перев'язана його голова. З-під перев'язки по скроні стікала кров. У правій руці він тримав револьвер.

Побачивши Петю, він хотів щось сказати, але махнув рукою і спочатку напився води, підставивши обличчя під кран.

— Приніс? — спитав він, задихаючись, між двома ковтками води, що з шумом біла в його неприродно біле обличчя.— Де Гаврюшка? Живий?

— Живий.

Але, очевидно, розпитувати не було часу. Не витираючи з обличчя води, Терентій зразу ж почав діставати з ранця торбинки.

— Все одно не вдержимось,— бурмотів він, ледве тримаючись на ногах.— Будемо по дахах утікати... Вони там гармату ставлять... А ти, хлопчику, тікай, а то тебе тут підстрелять... Тікай швидше. Спасибі, бувай здоров.

Терентій на хвилинку сів на табурет, але зараз же встав і, обтираючи револьвер об коліно, побіг коридором туди, звідки чути було безперервне бахкання пострілів і брязкіт розбитих шибок.

Петя схопив легкий ранець і побіг до дверей. Але цікавість все-таки примусила його затриматись і подивитися в глиб коридора. У відчинені навстіж двері Петя побачив кімнату, завалену поламаними меблями. Посередині стіни, обклеєної шпалерами з коричневими букетами, Петя помітив наскрізну дірку з оголеними ґратами дранки.

Кілька чоловік, серед яких Петя впізнав страшенно худу постать Синичкіна, припавши до підвіконників вибитих вікон, часто стріляли вниз з револьверів.

Петя побачив перев'язану голову Терентія і смушевий комір матроса. Мелькали ще якась чорна кудлата бурка і студентський картуз.

І все це пливло й тонуло в синюватих струменях диму.

Матрос стояв на одному коліні біля підвіконника, на якому лежала сталйна тумбочка, і щохвилини виставляв назовні руку, що здригалася від пострілу. Він кричав шаленим голосом:

— Вогонь! Вогонь! Вогонь!

І серед усього цього руху, безладдя, метушні, диму тільки один чоловік — з жовтим, байдужим восковим обличчям і чорною діркою над заплющеним оком — був цілком спокійний.

Він незручно лежав уперек кімнати горілиць, на підлозі, серед порожніх обойм і гільз.

Розбите пенсне, що зачепилося чорним шнурком за його тверде й біле вухо, лежало поряд з головою на паркеті, запудреному вапном. І тут же на паркеті акуратно стояв дуже старий технічний картуз із розколеним козирком.

Петя подивився на цього чоловіка і раптом зрозумів, що це — труп.

Хлопчик кинувся назад. Він не пам'ятав, як вибрався й побіг до підвороття, де його ждав Гаврик.

— Ну як, одніс?

— Одніс.

Петя, захилинаючись, розказав усе, що бачив у страшній квартирі.

— Вони однаково не вдержаться. Втікатимуть по дахах... — шепотів Петя, важко дихаючи. — Там проти них гармату ставлять...

Гаврик зблід і перехрестився. Вперше в житті Петя побачив свого друга таким переляканим.

Зовсім недалеко, майже поряд, пролунав гарматний постріл. Залізна луна загуркотіла по дахах.

— Пропало! — закричав Гаврик у розпачі. — Тікай!

Хлопчики вискочили на вулицю й побігли містом, що втретє змінилося за цей ранок.

Тепер у ньому повновладно хазяйнували козаки. Всюди чуто було пливке цокання підків.

Чубаті сотні донців, сховані по дворах, прожогом вискакували з воріт, лупцюючи направо й наліво нагаями.

Від них нікуди було сховатися: всі парадні двері й ворота були наглухо замкнені, їх охороняли наряди війська та поліції. Кожен завулок являв собою пастку.

Залишки розігнаних демонстрацій бігли врозтіч, навмання, без ніякої надії на порятунок. Козаки наздоганяли їх і рубали поодинці.

На Малій Арнаутській мимо хлопчиків посередині бруку пробіг кривоногий чоловік без пальта і шапки. Він тримав під пахвою палицю з червоним прапором. Це був хазяїн тиру. Він біг, кульгаючи й виляючи, кидаючись то в один, то в другий бік.

Може, іншим часом це могло б викликати у хлопчиків здивування, але тепер це викликало тільки жах.

Через кожні десять кроків Йосип Карлович повертав на-

зад страшенно бліде, змучене обличчя з божевільними очима. За ним лункою риссю мчали два донці.

Дзвінко виверталися підкови, крешучи з гранітного бруку іскри, бліді при денному світлі.

За хвилину Йосип Карлович опинився вже між кіньми. Він пропустив їх, ухилився і, метнувшись убік, схопився за ручку парадних дверей.

Двері були замкнені. Він рвав їх у розпачі, він бив у них з усієї сили ногами, ломився плечем. Двері не піддавалися. Козаки повернули коней і в'їхали на тротуар.

Йосип Карлович згорбився, нахилив голову й обома руками притиснув до грудей прапор. Блиснула шабля. Спина хитнулася. Піджак лопнув навскоси. Хазяїн тиру сіпнувся й обернувся.

На одну мить мелькнуло його спотворене болем обличчя з косо підрубаними бачками.

— Негідники! Сатрапи! Кати! — запально закричав він на всю вулицю.— Геть самодержавство!

Але в ту ж мить — різко і водночас — блиснули дві шаблі. Він упав, все ще притискаючи прапор до розхристаних волосатих грудей з синім татуюванням.

Один з донців нахилився над ним і щось зробив.

За хвилину обидва козаки вже мчали далі, тягнучи за собою на вірьовці тіло людини, що залишало на мертвотно-сірому брукові довгий червоний, надзвичайно яскравий слід.

Із завулка ринула юрба і роз'єднала хлопчиків.

39. Погром

Того дня Петя зовсім втратив уявлення про час. Коли він нарешті добрався додому, йому здалося, що вже смеркло, а насправді не було ще й двох годин.

У районі Куликового поля і штабу все було тихо, спокійно. Події в місті доходили сюди у вигляді чуток і далеких пострілів. Але до чуток і пострілів давно вже звикли.

Низьке, майже чорне небо дихало міцним холодом недалекого снігу. В таку пору вечір починається зранку. В мутному синюватому повітрі вже пролетіло кілька зовсім маленьких сніжинок. Але тверда земля ще була зовсім чорна, без жодної сивинки.

Петя увійшов через чорний хід, скинув порожній ранець в кухні й обережно пробрався в дитячу кімнату. Але було так рано, що про хлопчика ще й не починали турбуватися.

Петя побачив тихі, спокійні кімнати, почув майже беззвучне деренчання розкрученої швацької машини, відчув запах киплячого борщу, і раптом йому схотілось кинутись папі на шию, притулитися щогою до сюртука, заплакати і розказати все.

Але це почуття виникло у зворушеній душі хлопчика лише на мить, зараз же поступившись місцем іншому, новому — стриманому і мовчазному почуттю відповідальності і таємниці. Перший раз у житті хлопчик просто й серйозно, всім серцем зрозумів, що в житті є таке, про що не слід говорити навіть найріднішим і найлюбішим людям, а знати про себе і мовчати, хоч би як це було важко.

Батько погойдувався в кріслі, заклавши за голову руки і скинувши пенсне. Петя прийшов і сів поруч на стільці, поважно склавши на колінах руки.

— Ну що, синку, нудно нічого не робити? Нічого, понудь-гуй. Незабаром усе вщухне, по школах знову почнеться навчання. Підеш у гімназію. Нахапаєш двійок. Легше стане на серці.

І він усміхнувся своєю милою, короткозорою усмішкою.

В кухні грюкнули двері, по коридору швидко затупотіли кроки. На порозі їдальні з'явилася Дуня. Вона безсило прихилилась до одвірка, притискаючи руки до грудей.

— Ой пане...

Більше вона не могла вимовити жодного слова.

Дуня важко й часто дихала, ковтаючи повітря напіввідкритим ротом. З-під зсунутої хустки на незвичайно бліде обличчя впало пасмо волосся з повислою шпилькою.

Останнім часом у домі звикли до того, що вона несподівано вбігала. Майже щодня вона приносила якусь міську новину. Але цього разу її божевільні очі, судорожне дихання, весь її несамопитий вигляд свідчили, що сталося щось зовсім незвичайне, жахливе. Вона внесла з собою таку темну, таку зловісну тишу, що здалося, наче годинник зацокав вдесятеро гучніше, а в вікна вставили сірі шибки. Стукіт швацької машинки одразу урвався. Тьотя вбігла, притуливши пальці до скронь з блакитними жилками.

— Що?.. Що сталося?..

Дуня мовчала, беззвучно ворущачи губами.

— На Канатній євреїв б'ють,— нарешті вимовила вона ледве чутно,— погром...

— Не може бути! — вигукнула тьотя й сіла на стілець, тримаючись за серце.

— Щоб я пропала! Геть усі єврейські крамнички розбива-

ють. Комод з другого поверху викинули на брук. Через хвилину десять до нас дійдуть.

Батько схопився — блідий, з тремтячою щелепою, намагаючись надіти неслухняною рукою пенсне.

— Та що ж це, господи!

Він звів очі на ікону і двічі перехрестився.

Дуні здалося це якимось знаком. Вона опам'яталась, полізла на стілець і почала рвучко знімати ікону.

— Що ви робите, Дуню?

Але вона, не відповідаючи, вже бігала по кімнатах, збираючи ікони. Вона поквально розставляла їх на підвіконниках, лицем на вулицю, і підкладала під них купи книжок, коробки, цибики з-під чаю — все, що потрапляло під руку.

Батько розгублено стежив за нею.

— Я не розумію... Що ви хочете?

— Ой пане, та як же! — злякано бубоніла вона. — Та як же? Розбивають євреїв... А руських не чіпають... У кого на вікнах ікони — до тих не заходять!

Раптом батькове обличчя перекривилося.

— Не смійте! — закричав він високим, уривчастим голосом і почав з усієї сили дрібно стукати кулаком по столі. — Не смійте... Я вам забороняю!.. Чуєте? Зараз же припиніть... Ікони існують не для цього... Це... це кощунство... Зараз же...

Круглі крохмальні манжети вискочили з рукавів. Обличчя стало смертельно біле, високий лоб узявся рожевими плямами.

Ніколи ще Петя не бачив батька таким: він тремтів, був страшний. Він підбіг до підвіконника і схопив ікону.

Але Дуня міцно тримала її і не пускала.

— Пане!.. Що ви робите?.. — в розпачі кричала вона. — Вони ж усіх чисто повбивають! Тетяно Іванівно! Ясочко! Чисто всіх поб'ють! Ні на що не подивляться!..

— Мовчати! — загорлав батько, і жили в нього на лобі страшно набрякли. — Мовчати! Тут я хазяїн! Я не дозволю у себе в домі... Хай приходять! Хай убивають всіх!.. Тварюки!.. Ви не маєте права... Ви не маєте...

Тьотя хрустіла пальцями.

— Василю Петровичу, благаю вас, заспокойтеся!..

Але батько вже стояв, прихилившись головою до шпалер і затуливши обома руками обличчя.

— Ідуть! — крикнула раптом Дуня.

Запанувала тиша.

На вулиці ледве чути було гармонійний спів. Можна було подумати, що десь дуже далеко — хресний хід або похорон.

Петя обережно подивився у вікно. На вулиці не було ні душі. Потемніле небо грифельного кольору ще нижче опустилось і висіло над безлюдним Куликовим полем. Кілька довгих ниток легкого, як лебедячий пух, снігу, наметеного вітром, лежало у зморшках голої землі.

Тим часом спів ставав дедалі виразнішим. Тоді Петя цілком ясно побачив, що та низька й темна хмара, що лежала на обрії Куликового поля праворуч од вокзалу, зовсім не хмара, а юрба, яка повільно наближалася.

В домі застукотіли кватирки.

В кухні чути було чийсь стримані, дуже тихі голоси, тупіт, шурхіт спідниць, і в коридорі зовсім несподівано з'явилася літня жінка, тримаючи за руку яскраво-руду заплакану дівчинку.

Жінка була одягнена, як для візиту, в чорні муарові спідниці, мантильку і фільдекосові мітенки. На голові у неї трохи набік стирчав маленький, але високий чорний капелюх з курячими перами. З-за її плеча визирало бліде, кругле обличчя Нюсі і котелок «Бориса — родини крис».

Це була мадам Коган з усією своєю сім'єю.

Не насмілюючись переступити поріг кімнати, вона довго робила в дверях реверанси, одною рукою підбираючи спідниці, а другу притискаючи до серця. Солодка, світська і разом з тим божевільна посмішка грала на її рухливому, зморшкуватому личку.

— Пане Бачей! — вигукнула вона пронизливим пташиним голосом, простягаючи обидві тремтячі руки в мітенках до батька.— Пане Бачей! Тетяно Іванівно! Ми завжди були добрими сусідами!.. Хіба люди винні, що в них різний бог?..

Вона раптом упала навколішки.

— Врятуйте моїх дітей! — несамовито закричала вона, ридуючи.— Нехай вони розбивають усе, але нехай помилують дітей!

— Мамо, не смій принижуватися! — злісно крикнув Нюся, засуваючи руки в кишені, і відвернувся, показавши свою підголену ззаду, синювату шию.

— Наум, чи замовкнеш ти нарешті? — просичав «Борис — родина крис».— Чи ти хочеш, щоб я тобі надавав по щоках? Твоя мати знає, що вона робить. Вона знає, що пан Бачей — інтелігентна людина. Він не допустить, щоб нас убили.

— Ради бога, мадам Коган! Що ви робите? — бурмотіла тьотя, кидаючись і підводячи єврейку.— Як вам не соромно? Звичайно ж, звичайно! Ах, господи, прошу вас, заходьте... Пане Коган... Нюся... Дорочка... Яке нещастя!

Поки мадам Коган, ридуючи, сипала слова подяки, від яких папа й тьотя ладні були провалитися від сорому крізь землю, поки вона розпихала дітей і чоловіка по далеких кімнатах, спів за вікном зростав і наближався з кожним кроком.

По Куликовому полю до дому йшла велика юрба, що справді нагадувала хресний хід. Попереду два сиві старики в зимових пальтах, але без шапок, на рушнику з вишиваними кінцями несли портрет царя.

Петя одразу впізнав цю блакитну стрічку через плече і жолудь царського обличчя. За портретом колихалися церковні корогви, високо підняті в холодне, синювате, наче мильне повітря.

Далі видно було безліч добре, тепло вдягнених чоловіків і жінок, що поважно йшли в калошах, черевиках, чоботях. З широко роззявлених ротів виляса біла пара. Вони співали:

— Спаси, го-о-споди, лю-у-ді твоя і благослови досто-я-ніє твоє...

У них був такий мирний і такий благоліпний вигляд, що на обличчі батька на одну хвилину навіть заграла нерішуча усмішка.

— Ну, от бачите! — сказав він. — Ідуть собі люди тихо, мирно, нічого не чіпають, а ви...

Але саме в цю мить процесія спинилася проти дому по той бік вулиці. З юрби вибігла велика, вусата, навхрест перев'язана двома хустками жінка з багрово-синіми щоками. Її опуклі чорні очі кольору винограду «ізабелла» були люто й рішуче втуплені у вікна. Вона широко, по-чоловічому, розставила товсті ноги в білих повстяних панчохах і насварилася на дім кулаком.

— А, жидівські морди! — закричала вона пронизливим базарним голосом. — Поховалися! Нічого, ми вас зараз знайдемо! Православні люди, виставляйте ікони!

З цими словами вона підбрала спереду спідницю й рішуче перебігла вулицю, вибравши на ходу великий камінь з купи, приготовленої для ремонту бруку.

Слідом за нею з юрби вийшло чоловік двадцять чубатих, довгоруких молодців з трикольоровими бантами на пальтах і чумарках. Вони, не поспішаючи, один за одним перейшли вулицю повз купу каміння, і кожен, проходячи, нахилився низько і проворно.

Коли пройшов останній, на місці купи була зовсім гладенька земля.

Настала мертва тиша. Тепер годинник уже не цокав, а стріляв, і в вікнах були вставлені чорні шибки.

Тиша тривала так довго, що батько встиг промовити:

— Я не розумію... Де ж нарешті поліція?.. Чому з штабу не посилають солдатів?..

— А, та яка там поліція! — закричала тьотя з істеричним запалом.

Вона раптом замовкла. Тиша стала ще жахливіша. «Борис — родина крис», що сів на краю стільця посеред вітальні, в котелку, зсунутому на лоб, дивився в куток косо й нерухомо хворими очима.

Нюся ходив туди й сюди по коридору, заклавши руки в кишені. Тепер він спинився, прислухаючись. Його повні губи кривились зневажливою, вимушеною посмішкою.

Тиша тривала ще одну нестерпну мить і обірвалася. Десь унизу горохнув у шибку перший камінь. І тоді наче шквал налетів на будинок. На тротуар посипались шибки. Загуркотіла бляха зірваної вивіски. Затріщали двері і ящики — їх розбивали. Було видно, як на брук викочуються банки з монпансьє, барила, консерви.

Озвіріла юрба з свистом і вигуками оточила будинок. Портрет у золотій рамі з коронкою косо підіймався то тут, то там. Здавалося, що офіцер в еполетах і голубій стрічці через плече, оточений корогвами, весь час стає навшпиньки, щоб заглянути через голови.

— Пане Бачей! Ви бачите, що робиться? — шепотів Коган, тихенько ламаючи руки.— На двісті карбованців товару!

— Папа, замовчіть! Не смійте принижуватися! — закричав Нюся.— Це не стосується грошей.

Погром тривав далі.

— Пане! Пішли по квартирах, євреїв шукають!

Мадам Коган зойкнула і затіпалась у темному коридорі, як курка, що побачила ніж.

— Дора! Наум! Діти!..

— Пане, ідуть нашими сходами...

На сходах почувся лункий, грубий гомін голосів і чобіт, десятиразово посилений у коробці парадного ходу. Батько тремтячими пальцями, але надзвичайно швидко застебнувся на всі гудзики і побіг до дверей, обома руками роздираючи під бородою крохмальний комірець, що тиснув йому горло. Тьотя не встигла отямитись, як він уже був на сходах.

— Ради бога, Василю Петровичу!

— Пане, не ходіть, уб'ють!

— Папочка! — закричав Петя і побіг за батьком.

Прямий і легкий, з застиглим обличчям, у чорному сюртуку, батько, стукаючи манжетами, швидко біг униз по сходах.

Назустріч йому, широко розставляючи ноги, важко лізла жінка в білих повстяних панчохах. Її рука в нитяних рукавичках з відрізнаними пальцями міцно тримала важкий камінь. Але тепер її очі були не чорні, а синювато-білі, затягнуті тьмяною плівкою, як у мертвого вола. За нею підіймалися спітнілі молодці в синіх сукняних картузах чорнобакалійників.

— Шановні добродіі! — недоречно вигукнув батько високим фальцетом, і шия його густо почервоніла. — Хто вам дав право вдиратися в чужі будинки? Це грабіж! Я не дозволю!

— А ти тут хто такий? Домовласник?

Жінка переклала камінь з правої руки в ліву і, не дивлячись на батька, вдарила його з усієї сили кулаком у вухо.

Батько хитнувся, але йому не дали впасти: чиясь червоно-веснянкувата рука взяла його за шовковий лацкан сюртука і рвонула вперед. Старе сукно затріщало й роздерлося.

— Не бийте його, це наш папа! — не своїм голосом закричав Петя, обливаючись слізьми. — Ви не маєте права! Дурні!

Хтось з усієї сили, коротко і злісно, шарпнув батька за рукав. Рукав одірвався. Кругла манжета з запонкою покотилася по сходах.

Петя бачив на носі в батька подряпину, з якої сочилася кров, бачив його короткозорі очі, повні сліз, — пенсне збили, — його розпатлане семінарське волосся, що розгорнулось надвоє.

Нестерпний біль охопив серце хлопчика. В цю хвилину він готовий був умерти, аби тільки папу більше не сміли чіпати.

— У, звірюки! Скоти! Тварини! — крізь зуби стогнав батько, задкуючи від погромників.

Зверху вже бігли з іконами в руках тьотя й Дуня.

— Що ви робите, панове, бійтеся бога! — з слізьми на очах повторювала тьотя.

Дуня, підіймаючи якнайвище ікону спасителя з восковою гілочкою флердоранжу під склом, розгнівано кричала:

— Очманіли, чи що? Вже православних християн б'єте! Ви спочатку роздивіться добре, а потім уже починайте. Ідьте собі, звідки прийшли! Нема тут ніяких євреїв, нема. Ідьте собі з богом!

На вулиці лунали сюрчки городових, що, як і завжди, з'явилися рівно через півгодини після погрому. Жінка в білих

панчохах поклала на східець камінь, акуратно витерла руки об пелену спідниці і кивнула головою.

— Ну, зараз тут буде. Хорошого потроху. А то вже, чуєте, як там наші городові розоряються. Гайда тепер до жида на Малофонтанську, ріг Ботанічної.

І вона, підібравши важкі спідниці, кречучи, пішла вниз по сходах.

40. Офіцерський мундир

Кілька днів після цього тротуар біля будинку був усякий камінням, битим склом, уламками з ящиків, роздертими пакетиками синьки, рисом, ганчірками і всяким домашнім мотлохом.

На галявинці, в кущах, можна було зненацька знайти альбом з фотографіями, бамбукову етажерку, лампу або утюг.

Перехожі старанно обходили ці уламки, наче самий дотик до них міг зробити людину причетною до погрому й заплямувати на все життя.

Навіть діти, що з жахом і цікавістю заходили в пограбовану крамничку, навмисне ховали руки в кишені, щоб не спокуситися м'ятним пряником або роздушеною коробочкою з-під цигарок «Керч», що валялися на підлозі.

Батько цілими днями ходив по кімнатах якийсь помолоділий, суворий, незвичайно швидкий, з помітно посивілими скронями, з напружено випнутим вперед підборіддям. Сюртук зашили так майстерно, що пошкоджень майже не було видно.

Життя поверталось в свою колію.

На вулицях уже не стріляли. В місті була мирна тиша. Повз будинок проїхала перша після страйку трам-какета, ця громіздка і безглузда споруда, подібна до міського диліжанса, з величезними задніми колесами й малесенькими передніми.

На вокзалі загув паровик.

Принесли «Русские ведомости», «Ниву» і «Задушевное слово».

Одного разу Петя, глянувши у вікно, побачив біля під'їзду поштову карету.

Серце хлопчика облилося гарячим і завмерло.

Поштар відчинив задні дверцята і вийняв з карети посылку.

— Від бабусі! — закричав Петя і лягнув долонями по підвіконнику.

Ах, він же зовсім про це забув! Але тепер, побачивши жовту карету, зразу пригадав і ушки, і вкрай зіпсований віц-

мундир, і продані сандалі, і Павликову скарбничку — словом, усі свої злочини, які могли бути викриті щохвилини.

Пролунав дзвінок. Петя кинувся в передпокій.

— Не смійте чіпати! — закричав він збуджено. — Це мені! Це мені!

Справді, всім на диво, на полотні було виведено великими ліловими літерами: «Петру Васильовичу Бачей у власні руки».

Ламаючи нігті, хлопчик здер парусину, міцно прошиту грубою ниткою. У нього не вистачило терпіння акуратно відділити скрипучу накривку, прибиту довгими тонкими цвяхами.

Петя схопив кухонний сікач і грубо розтросив ящик, легкий, як скрипка. Він вииняв щось дбайливо загорнуте в дуже старий номер газети «Русский инвалид».

Це був офіцерський сюртук.

— Дідусів мундир! — урочисто проголосив Петя. — Ось!

Більше в посилці нічого не було.

— Я... не розумію... — пробурмотіла тьотя.

— Дивна фантазія — посилати дитині якісь військові реліквії, — сухо зауважив батько, низавши плечима. — Надзвичайно... непедагогічно!

— Ах, замовкніть, ви нічого не розумієте! Молодець бабуся! — вигукнув хлопчик захоплено і кинувся з дорогим пакунком у дитячу кімнату.

З тонесенького шовкового паперу блиснули старанно загорнуті золоті гудзики. Петя поквапливо почав їх розгортати.

Але, боже мій, що це? Вони були без орлів!

Гудзики були зовсім гладенькі і нічим не відрізнялися від найдешевших солдатських одинарок. Петя, правда, нарахував їх шістнадцять штук. Але за все це можна було дістати не більше трьох п'яток.

Що ж сталося? Згодом, через багато років, Петя довідався, що в часи імператора Олександра Другого гудзики у офіцерів були без орлів. Але хто ж міг це передбачити? Хлопчик був зовсім пригночений. Він сидів на підвіконнику, поклавши на коліна непотрібний мундир.

За вікном, повз термометр, летіли сніжинки. Хлопчик бай-дуже стежив за ними, і хоч це був перший сніг, він не відчував ніякої радості.

Перед його очима одна за одною поставали картини, учасником і свідком яких він був зовсім недавно. Але тепер усе це здавалося хлопчикові таким далеким, таким невиразним, неправдоподібним, як сон. Наче все це трапилось десь зовсім в іншому місті, може, навіть в іншій країні.

Тим часом Петя знав, що це не був сон. Це було он там, зовсім недалеко, за Куликовим полем, за молочним димом снігу, що летів між небом і землею.

Де зараз Гаврик? Що сталося з Терентієм і матросом? Чи вдалося їм втекти по дахах?

Але не було відповіді на ці запитання.

А сніг летів усе густіше, вкриваючи чорну землю Куликового поля чистою, веселою запоною зими, що нарешті настала.

41. Ялинка

Настало різдво.

Павлик прокинувся до світанку. Для нього святвечір був подвійним святом: це якраз був день народження Павлика.

Можна собі уявити, з яким нетерпінням ждав хлопчик цього хоч і радісного, але разом з тим дуже дивного дня, коли йому зненацька відразу ставало чотири роки!

От тільки ще вчора було три, а сьогодні вже чотири. Коли ж воно встигає статися? Мабуть, уночі.

Павлик давно вирішив підстерегти цю таємничу мить, коли діти стають на рік старші. Він прокинувся серед ночі й широко розплющив очі, але нічого особливого не помітив. Усе як і звичайно: комок, нічник, суха пальмова гілка за іконою.

Скільки ж йому зараз: три чи чотири роки?

Хлопчик почав уважно розглядати свої руки і подрігав під ковдрою ногами. Ні, руки й ноги такі самі, як були ввечері, коли лягав спати. Але, може, трохи виросла голова? Павлик старанно обмацав голову — щокни, ніс, вуха... Ніби теж такі, як учора...

Дивно.

Тим більш дивно, що вранці йому неодмінно буде чотири. Це вже відомо напевне. Скільки ж йому зараз? Не може бути, щоб і досі було три. Але ж і на чотири щось не схоже.

Добре було б розбудити папу. Він напевно знає. Але вилазити з-під теплої ковдри і тьопати босими ногами по підлозі... ні вже, спасибі! Краще удати, що спиш, і з заплющеними очима чекати перетворення.

Павлик заплющив очі і зараз же, сам того не помічаючи, заснув, а коли прокинувся, то відразу побачив, що нічник давно вже погас і в щілинах віконниць замріло перше синювате, темне світло зимового раннього-раннього ранку.

Тепер не було найменшого сумніву, що вже — чотири.

У квартирі всі ще міцно спали; навіть не чути було, щоб

Дуня поралася в кухні. Чотирирічний Павлик проворно скочив з ліжка і «сам одягнувся», тобто нап'яв задом наперед ліфчик з полотняними гудзиками і сунув босі ніжки в черевки.

Обережно, обома рученятами відчиняючи важкі скрипучі двері, він пішов у вітальню. Це була велика подорож маленького хлопчика по пустельній квартирі. Там, у темряві, наповнюючи всю кімнату сильним запахом хвої, стояло посередині щось величезне, невиразне, що аж до паркету опустило темні лапи в провислих паперових ланцюгах.

Павлик уже знав, що це ялинка. Поки його очі звикали до сутінків, він обережно обійшов густе оксамитне дерево, що ледве-ледве мерехтіло срібними нитками канителі. Кожен крок хлопчика лунко відбивався в ялинці легким паперовим шумом, здриганням, шарудінням картонажів і хлопавок, найніжнішим дзвоном скляних куль.

Звикнувши до темряви, Павлик побачив у кутку столик з подарунками і одразу ж побіг до нього, забувши на хвилину про ялинку. Подарунки були чудові, набагато кращі, ніж він сподівався: лук і стріли в оксамитному сагайдаку, розкішна книжка з різнокольоровими картинками «Птичий двір бабусі Тетяни», справжнє «доросле» лото і кінь — ще більший, ще кращий, а головне, набагато новіший, ніж Кудлатка. Були, крім того, бляшані коробочки монпансьє «Жорж Борман», шоколадки з пересувними картинками і маленький тортик у круглій коробці.

Павлик ніколи не сподівався такого багатства. Повен стіл іграшок і ласощів — і все це належить тільки йому.

Проте хлопчиків цього здалося мало. Він тихенько переніс із дитячої кімнати у вітальню всі свої старі іграшки, в тому числі й обідрану Кудлатку, і приєднав до нових. Тепер іграшок було так багато, як у магазині, але й цього ще було не досить.

Павлик приніс знамениту скарбничку і поставив її посеред стола на барабані, як головний символ свого багатства.

Збудувавши цю тріумфальну башту з іграшок і намиливавшись нею досхочу, хлопчик знову повернувся до ялинки. Його вже давно непокоїв один дуже великий, облитий рожевим цукром пряник, почеплений зовсім невисоко на жовтій гарусній нитці. Краса цього зіркоподібного пряника з діркою посередині викликала непереможне бажання з'їсти його, якнайшвидше.

Не бачачи великого лиха в тому, що на ялинці буде одним пряником менше, Павлик одчепив його від гілки й сунув у

рот. Він відкусив чималий шматок і дуже здивувався, помітивши, що пряник зовсім не такий смачний, як можна було подумати. Навіть більше, пряник був просто гідкий: твердий, життій, не солодкий і сильно пахнув патокою. А подивившись на нього, можна було подумати, що якраз такі пряники їдять білосніжні різдвяні ангели, що співають на небі по нотах.

Павлик з огидою почепив назад на гілку надкушений пряник. Було очевидно, що це якийсь непорозуміння. Мабуть, у магазині ненароком поклали негодящий пряник.

Тут Павлик помітив другий пряник, ще кращий, облитий голубим цукром. Він висів досить високо, і довелося підставити стільця. Не знімаючи пряника з гілки, хлопчик відкусив ріжок і одразу виплюнув — такий неприємний був і цей пряник.

Але важко було припустити, що всі інші пряники теж негодящі.

Павлик вирішив перепробувати всі пряники, скільки їх висіло на ялинці. І він взявся за діло. Висунувши набік язика, крекчучи і сопучи, хлопчик перетягав важкий стілець круг ялинки, вилазив на нього, надкушував пряник, переконався, що він поганий, злазив і тягнув стільця далі.

Незабаром усі пряники були перепробовані, крім двох — аж під стелею, куди не можна було дістати. Павлик довго стояв замислений, задерши голову. Пряники вабили його своєю недосяжною і тому такою бажаною красою.

Хлопчик не сумнівався, що вже ці пряники його не обдурять. Він роздумував уже, як поставити стілець на стіл і звідти спробувати дістати їх.

Але в цей час почувся шелест святного плаття, і тьотя, сяючи усмішкою, заглянула у вітальню.

— А-а, наш іменинник устав раніш за всіх! Що ти тут робиш?

— Гуляю коло ялинки, — скромно відповів Павлик, дивлячись на тьотю довірливими, правдивими очима вихованої дитини.

— Ах ти, моя рибонько люба!.. Ну, поздоровляю, поздоровляю!..

І хлопчик опинився в гарячих, запашних і ніжних обіймах тьоті.

А з кухні вже поспішала червона від ніяковості Дуня, тримаючи перед собою тонку голубу чашку з золотим написом: «3 днем ангела».

Так почався цей веселий день, якому судилося закінчитись так несподівано і страшно.

Увечері до Павлика привели гостей — хлопчиків і дівчаток. Всі вони були такі маленькі, що Петя вважав нижче своєї гідності не тільки з ними гратись, а навіть розмовляти.

Відчуваючи в серці незбагненний сум і тягар, Петя сидів у темній дитячій кімнаті на підвіконнику і дивився в розкішно замерзле вікно, де серед крижаної папороті мерехтів золотий горіх вуличного ліхтаря.

Зловісне передчуття смутило Петину душу.

А з вітальні струменіло гаряче, тріскуче світло ялинки, що палала вогнищем свічок і золотого дощу. Чути було підохочуючі звуки фортепіано. Це батько, розправивши фалди сюртука і постукуючи накрохмаленими манжетами, вигравав семінарську польку. Багато міцних дитячих ніжок безладно тупцювали круг ялинки.

— Нічого, терпи, козак! — сказала тьотя, проходячи повз Петю. — Не завидуй. І в твоє віконце засвітить сонце.

— Ах, тьотю, ви зовсім нічого не розумієте! — жалібно сказав хлопчик. — Ідть собі.

Але ось настала бажана мить — почали роздавати горіхи й пряники. Діти обступили ялинку і, ставши навшпиньки, потягнулися до пряників, що сяяли, як ордени. Ялинка захиталася, зашуміли ланцюги.

І раптом пролунав дзвінкий, переляканий голосок:

— Ой, дивіться, у мене надкусаний пряник!

— Ой, і в мене!

— У мене — два, і всі об'їдені...

— Е! — сказав хтось розчаровано. — Вони вже зовсім не такі нові. Їх уже один раз їли.

Тьотя стояла, червона по саме волосся, серед надкушених пряників, простягнутих до неї з усіх боків.

Нарешті її очі спинилися на Павликові:

— Це ти зробив, паскудний хлопчиську?

— Я, тьотечко, їх тільки трошки-трошки хотів покуштувати, — сказав Павлик, невинно дивлячись на розгнівану тьотю широко розплющеними, янтарними від ялинки очима. І додав, зітхнувши: — Я думав, що вони смачні, а вони, виходить, тільки для гостей.

— Чи замовкнеш ти, шибенику? — закричала тьотя, сплеснувши руками, і побігла до буфета, де, на щастя, залишалось ще багато ласощів.

Всі скривджені зараз же були вдоволені, і скандал зам'яли.

Незабаром сонних гостей почали розносити по домівках. Свято скінчилося. Павлик узявся впорядковувати свої скарби.

В цей час у дверях дитячої кімнати таємничо з'явилася Дуня і покликала рукою Петю.

— Паничу, вас на чорних сходах чекає отой скажений Гаврик,— прошепотіла вона, оглядаючись.

Петя побіг у кухню.

Гаврик сидів на високому підвіконнику чорного ходу, прихилившись плечем до замерзлого вікна, що вигравало синіми іскрами місяця. З башлика блищали маленькі злі очі. Хлопчик важко сопів.

Зразу Петя подумав, що Гаврик прийшов за боргом. Він уже приготувався розказати про нещастя, яке спіткало їх з дідусевими гудзиками, і дати чесне благородне слово, що не пізніше, як через два дні розквітається. Але Гаврик швиденько витягнув з пазухи ватяної кофти чотири добре знайомі торбинки і ткнув їх Петі.

— Сховай і не будеш нічого винний,— тихо і твердо сказав він.— Від Йосипа Карловича залишилось, царство йому небесне.— Сказавши це, Гаврик щиро перехрестився.— Сховай і держи, поки будуть потрібні.

— Сховаю,— пошепки відповів Петя.

Гаврик довго мовчав. Нарешті рвучко витер кулачком під носом і зсунувся з підвіконника.

— Ну, Петько... Бувай здоров...

— А ті — втекли тоді?

— Втекли. По дахах. Тепер їх скрізь шукають.

Гаврик задумався, чи не сказав чого зайвого, але потім довірливо наблизився аж до Петиного вуха і прошепотів:

— Ух, скільки народу позабирали! Але їх не спіймають. Я тобі кажу. Вони в катакомбах відсиджуються. Всі їхні боїовики там. Навесні знову почнуть. А Терентія жінку з маленькими дітьми — з Женею і Мотею — хазяїн будинку з квартири виселяє. Таке діло...

Гаврик заклопотано почухав брови.

— Не знаю тепер, що мені з ними робити. Напевне, доведеться всім разом переїжджати з Ближніх Млинів у дідусеву халупу. А дідусь, знаєш, зовсім нікудишній став. Мабуть, незабаром помре. Ти до нас коли-небудь, Петько, все-таки заскоч. Тільки пережди трохи. Головне, торбинки добре сховай. Нічого. Ти не плач, Маруся, будеш ти моя. Дай п'ять.

Гаврик сунув Петі руку дощечкою і побіг, дрібно стукаючи своїми розтоптаними чобітьми по сходах.

Петя повернувся в дитячу кімнату і сховав торбинки в рапець під книжки.

Але тут раптом з неймовірним гуркотом розчинилися двері, і в кімнату швидко увійшов батько, тримаючи в руках знівчений віцмундир.

— Що це значить? — спитав він таким тихим голосом, що хлопчик мало не знепритомнів.

— Святий істинний хрест... — пробурмотів Петя, не знаходячи в собі сили перехреститися.

— Що це значить? — загорлав батько і затрясся, багровіючи.

І в ту ж секунду, наче обзиваючись на розгніваний батьків голос, з вітальні залунав пронизливий крик Павлика.

Маленький хлопчик вбіг, похитуючись на ослаблих від жаху ніжках, і обняв батька за коліна. Його чотирикутний ротик був так широко роззявлений, що виразно видно було кричаче горло. Тремтів малесенький язичок. Текли сльози. У пухлій ручці стрибала відкрита скарбничка, наповнена замість грошей всяким брязкучим мотлохом.

— П... па... п... па! — гикаючи, белькотів Павлик. — Петь...ка мене... обі...ік... обі...крав!

— Чесне благород... — почав Петя, але батько вже міцно тримав його за плечі.

— Паскудний хлопчисько, шибеник! — кричав він. — Я знаю все! Ти граєш в азартні ігри! Брехун!

Він з такою люттю почав трясти Петю, наче хотів витрусити з хлопчика душу. Нижня щелепа його стрибала, і стрибало на чорному шнурку пенсне, що впало із спітнілого носа, дірчастого, як корок.

— Зараз же давай сюди ці... як вони там у вас називаються... чушки чи душки...

— Ушки, — криво посміхнувшись, пробелькотів Петя, сподіваючись якомсь повернути діло на жарт.

Але почувши слово «ушки» з вуст сина, батько розпалився ще більше:

— Ушки? Прекрасно... Де вони? Зараз же давай їх сюди! Де ця вулична мерзота? Де ці мікроби? У вогонь! В плиту! Щоб духу їх не було!

Він швидко оглянув кімнату й підбіг до ранця.

Петя, ридаючи, біг за ним по коридору аж до кухні, куди батько, широко й нервово ступаючи, швидко й гидливо, як дохлих кошенят, ніс торбинки!

— Папочко! Папочко! — кричав Петя, хапаючи його за лікті. — Папочко!

Батько грубо відштовхнув Петю, потім з гуркотом відсунув каструлю і люто, забруднюючи сажею манжети, сунув торбинки в палаючу плиту.

Хлопчик завмер від жаху.

— Тікайте! — закричав він не своїм голосом.

Але в цю мить у плиті застріляло. Пролунав невеликий вибух.

З конфорки рвонулося різнокольорове полум'я. Локшина вилетіла з каструлі і прилипла до стелі. Плита розкололася. З розколини повалував їдкий дим і за одну хвилину наповнив кухню.

Коли плиту залили водою і вигребли попіл, у ньому знайшли купу обгорілих гільз від револьверних патронів.

Але нічого цього Петя вже не пам'ятав. Він знепритомнів. Його поклали в ліжку. Він увесь горів. Поставили термометр. Було тридцять дев'ять і сім десятих.

42. Куликове поле

Тільки-но скінчилась скарлатина, почалося запалення легенів.

Петя прохворів цілу зиму. Лише в середині великого посту він почав ходити по кімнатах.

Надходила весна. Спочатку рання весна. Зовсім, зовсім рання. Вже не зима, але ще далеко й не весна.

Недовгий південний сніг, яким хлопчикові так і не довелося натішитися цього року, давно розтав. Стояла суха сіра погода одеського березня.

На кволіх ногах Петя тинявся по кімнатах, що відразу зробилися, тільки-но він устав з ліжка, маленькими й дуже низькими. Він ставав навшпиньки перед дзеркалом у темному передпокої і з почуттям скорботного жалю розглядав своє видовжене біле обличчя, з тінями під невідомими, якимись злякано-здивованими очима.

Всю першу половину дня хлопчик залишався в квартирі сам: батько бігав по уроках, тьотя гуляла з Павликом.

Від шуму порожніх кімнат ніжно паморочилась голова. Різкий стукіт маятника лякав своєю настирливою, неблаганною безупинністю. Петя підходив до вікон. Вони були ще позимовому закупорені — з валиком поживклої вати, посипаної настриженим гарусом, між рамами.

Хлопчик бачив убогість сірого сухого бруку, черству землю Куликового поля, сіре небо з ледве помітними, водяни-

стими слідами голубизни. З кухонного вікна видно було голубі прутики бузку на моріжку. Петя знав, що коли зірвати зубами цю гірку шкірку, то під нею буде чудовий зелений фісташковий м'якуш.

Рідко і похоронно дрижав у повітрі низький бас великопостового дзвона, вселяючи в серце «дух праздності і унінія».

І все ж у цьому вбогому світі вже були закладені — і тільки ждали свого часу — могутні сили весни. Їх можна було відчути в усьому. Але особливо сильно — в цибулинах гіацинтів.

Кімнатна весна була ще захована в темній комірчині. Там, серед мотлоху, в мишачому запахові домашнього манаття, тьотя розставила вздовж стін вузькі вазончики. Петя знав, що для проростання голландських цибулин потрібна темрява. У темряві комірчини відбувалося таїнство зростання.

З шовкового виснаженого лушпиння цибулин прорізувалася бліда, але міцна стріла. І хлопчик знав, що саме перед великоднем якимось дивом з'являться на товстій ніжці тугі, кучеряві суцвіття блідо-рожевих, білих і лілових гіацинтів.

А тим часом Петине дитяче серце нило й сумувало в цьому порожньому, сірому світі весняного рівнодення.

Дні збільшувались, і хлопчикові вже нічим було заповнити години між обідом і вечором, що неймовірно розтягалися. О, які вони були довгі, ці нудні години рівнодення! Вони були ще довші за безлюдні вулиці, що безконечно йшли у напрямі Ближніх Млинів.

Петі вже дозволяли гуляти коло дому. Він повільно ходив туди й сюди по сухому тротуару, жмурячись на сонце, що заходило за вокзалом.

Ще рік тому вокзал здавався йому кінцем міста. За вокзалом уже починалась географія. А тепер хлопчик знав, що за вокзалом продовжується місто, там простяглися довгі, курні вулиці передмістя. Він виразно уявляв, як вони йдуть на захід.

Там, у перспективі, заповнюючи широкий просвіт між нудними цегляними будинками, висить дивовижний круг червоного допотопного сонця, яке не має проміння і все ж сліпить різким, похмурим світлом.

За два тижні до великодня биндюжники навезли на Куликове поле дерева. Прийшли теслярі, землекопи, десятники. В усіх напрямках по землі простяглися стрічки рулеток. Підрядчики із складаними жовтими аршинами в кишенях

закрокували, відмірюючи ділянки. Це почали будувати великодні балагани.

Для Петі не було більшої втіхи, як блукати по Куликовому полю серед ящиків з великими цвяхами, сокир, пилок, колод, усяких виробів, вгадуючи, де і що саме буде збудовано. Кожний новий ряд вкопаних стовпів, кожна нова канава, кожна обміряна рулеткою і позначена кілочками ділянка тривожила уяву.

Розбурхана фантазія малювала казково гарні балагани, повні чудес і таємниць, тоді як розсудливий досвід твердив, що все буде таким самісіньким, як і минулого року. Ні гірше, ні краще. Але фантазія не могла змиритися з цим — вона вимагала нового, небувалого. Петя підходив до робітників, до підрядчиків, терся коло них, щоб що-небудь випитати:

— Слухайте, ви не знаєте, що тут буде?

— Відомо що. Балаган.

— Я знаю, що балаган, а який?

— Відомо який. Дерев'яний.

Хлопчик удавано реготав, намагаючись підлеститися.

— Та я сам знаю, що дерев'яний. От комік! А що в ньому буде? Цирк?

— Цирк.

— Як же цирк, коли цирк круглий, а це не кругле?

— Значить, не цирк.

— Може, паноптикум?

— Паноптикум.

— Такий маленький?

— Значить, не паноптикум.

— Ні, серйозно, що?

— Нужник.

Багровіючи від непристойного слова, Петя реготав ще голосніше, ладен на всяку зневагу, аби взнати хоч що-небудь.

— Ха-ха-ха! Ні, серйозно: скажіть, що тут буде?

— Іди, хлопче, іди, тобі тут не компанія. На уроки спізнився.

— Я не ходжу в гімназію. У мене була скарлатина, а потім запалення легенів.

— То йди і ляж у ліжку, ніж плутатися під ногами. Не мороч людям голови!

І Петя, силувано усміхаючись, ішов геть, продовжуючи сушити собі голову нерозв'язаним питанням.

А втім, було прекрасно відомо: однак поки балагани не обтягнуть зверху полотном і не почеплять у них картин, ні-

чого не можна взнати. Це було так само неможливо, як угадати, якого кольору розцвіте перед великоднем гіацинт з блідої ніжки.

У великодню суботу в балагани привезли надзвичайно таємничі зелені ящики й сундуки з написом: «Обережно». Але в Одесі не було жодного хлопчика, який знав би, що знаходиться в цих сундуках.

Можна було тільки припускати, що це воскові фігури, чарівні столики фокусників або важкі плоскі змії з тьмяними очима і роздвоєним жалом.

Було також відомо, що в одному з цих сундуків знаходиться жінка-русалка з дамським бюстом і вкритим лускою хвостом замість ніг. Але як вона там живе без води? Чи, може, у сундуку є ванна? Чи жінка-русалка упакована в мокру твань? Про все це можна було тільки догадуватись.

Петя не знав, де дітись від нетерпіння, дожидаючи початку ярмарку. Йому здавалося, що ще ніщо не готове, що все пропало, що, може, ярмарок цього року зовсім не відкриється.

Але його побоювання були марні. До першого дня свята все було готове: картини розвішані, стовпи для прапорів побілені, майдан добре политий з довгих зелених бочок, які цілий день напередодні роз'їжджали між балаганами, зачорнюючи суху землю блискотливими граблями води.

Одне слово, великдень настав і розцвів того самого дня, якого і слід було за календарем.

Набридло дзвонили дзвони, серед пухнастих хмар лінуло свіже сонце. Тьотя в білому мереживному платті різала шинку, відігнувши шкіру, товсту і круглу, як револьверна кобура.

Цукрові баранці стояли на пасках. Рожевий Христос летів, як балерина, на дротинці, підійнявши паперову корогву. Круг зеленої крес-салатної гірки лежали різнокольорові крашанки, до блиску натерті коров'ячим маслом, опукло відбиваючи виміті вікна.

Кучеряві гіацинти в вазонах, обвинутих рожевим гофрованим папером, вилучали задушливо-солодкий і разом з тим смертний, похоронний свій аромат, такий густий, що здавалося, це він курився бузковими волокнами в сонячному промінні над великоднім столом.

Але саме цей перший день великодня і був для Петі нестерпно довгий і нудний. Річ у тім, що на перший день великодня заборонялися всі без винятку видовища й гуляння. Цей день поліція присвячувала богові. Але зате о дванадцятій

годині наступного — з дозволу начальства — люди починали веселитися.

Рівно опівдні пролунав свисток чергового околодочного, і посередині Куликового поля на високій побіленій щоглі розгорнувся триколовий прапор.

І одразу почалося щось незбагненне. Ударили турецькі барабани полкових оркестрів. Гримнули катеринки й органчики каруселей. Залунали мавпячі гаркаві крики клоунів і фокусників, що пронизливо закликали публіку з побілених помостів балаганів. Закрутився стеклярус, помчали коляски й коні.

У запаморочливо блакитне, хмарне небо вдарили вуглі кораблики гойдалок. Всюди настирливо, без перепочинку били в невеликі мідні дзвони і трикутники. Рознощик приніс на голові блискотливий скляний глек з крижаною фарбованою водою, де гойдалося кілька кружечків лимона, шматок льоду і запорошене срібне сонце.

І рябий солдат-портартурець в кудлатій чорній папасі, проворно скинувши чоботи, вже ліз, оточений юрбою, по наміленому стовпу, на верху якого лежали призова бритва і помазок.

Протягом семи днів від полудня до заходу гриміла запаморочлива карусель Куликового поля, наповнюючи квартиру Бачеїв різноголосим гамором передмість, що прийшли повеселитися.

Цілий день, з ранку до вечора, Петя був на Куликовому полі. Він чомусь був певен, що неодмінно зустрінеться тут з Гавриком. Дуже часто, вгледівши в юрбі лілові бобрикові штани і морський кашкет з якірними гудзиками — так був одягнений Гаврик торік на великдень, — Петя кидався, розштовхуючи людей, але завжди даремно.

Щось спільне з Близніми Млинами було в цьому простонародному гулянні, де у багатьох чоловіків були тоненькі залізні палички, як у Терентія, і в безлічі дівчаток — бірюзові сережки, як у Моті.

Але сподіванка Петі не справдилась. Закінчився останній день ярмарку. Оркестри заграли останній раз марш «Тоска по родине». Прапор спустили. Скрізь чулося щebetання поліцейських сюрчків. Майдан спорожнів. Все було скінчено до наступного великодня.

Смутний захід довго й похмуро горів за барвистими, страшно тихими балаганами, за залізними колесами нерухомих перекидок, за порожніми флагштоками.

Лише зрідка серед нестерпно густої тиші минулого свята

лунало страшне утробне ревіння лева і верескливий регіт гієни.

На другий день уранці приїхали биндюжники, і через два дні від ярмарку не лишилося й сліду. Куликове поле знову перетворилось на чорний нудний майдан, з якого цілими днями долинали голоси ефрейторів, що вчили солдатів.

— Напра-а-а...во! Ать, два!

— Нале-е-е...оп! Ать, два!

— Кр-р-ру-у...гом! Ать, два!

А дні ставали все довші, все нудніші. І от одного разу Петя пішов на море, в гості до Гаврика.

43. Парус

Дідусь умирав.

І Гаврик, і Мотя, і Мотина мама, і Петя, що тепер майже весь час був на морі,— всі знали, що дідусь незабаром умре.

Знав це і сам дідусь. З ранку до вечора він лежав на провислому залізному ліжку, винесеному з халупи на свіже повітря, на тепле квітневе сонце.

Коли Петя вперше підійшов до нього привітатися, хлопчик був збентежений чистотою і прозорістю дідусевого обличчя, що світилося на червоній подушці тонкою підшкіряною блакиттю.

Обросле досить довгою білою бородою, спокійне і ясне, дідусеве обличчя вразило Петю своєю вродою і поважністю. Але найбільш дивним і страшним було в ньому те, що воно наче не мало віку, перебувало вже поза часом.

— Здрастуйте, дідусю,— сказав Петя.

Старий повів очима з безкровними фіалковими повіками, довго дивився на гімназистика, але, видно, не пізнав.

— Це ж я, Петя, з Канатної, ріг Куликового.

Дідусь нерухомо дивився в далечінь.

— Ви йому, дідусю, минулого року ще грузило з пломб відливали,— нагадав Гаврик.— Не впізнаєте?

Тінь спогаду, далекого, як хмара, пройшла по обличчю старого. Він ясно, свідомо усміхнувся, показавши ясна, і промовив тихо, але без особливого зусилля:

— Грузило. Еге. Робив. Свинцеве.

І ласкаво подивився на Петю, жуючи губами.

— Нічого. Підріс. Іди собі, дитинко, іди. Пограйся на бережку в кременці. Пограйся. Тільки в воду, диви, не впади.

Мабуть, Петя здався йому зовсім ще маленькою дитиною, таким, як правнук Женечка, що повзав тут же в жовтих квітах кульбаби. Час від часу старий підводив голову, щоб помилуватися своїм господарством.

Після того, як сюди перебралась сім'я Терентія, все тут стало невпізнаним.

Можна було подумати, що вони привезли з собою сюди шматочок Ближніх Млинів.

Жінка Терентія вимазала до великодня глиняну долівку, побілила халупу всередині і знадвору.

Помолоділа хатина блищала на сонці вимитими вікнами, обведеними синькою.

Круг неї зеленіли ладні розцвісти півники, і в півниках скрізь сиділи Мотині ляльки, що зображали знатних дам, які виїхали на дачу.

На вірвках сушилася різнобарвна білизна. Мотя, з волоссям, як у хлопчика, поливала город, обома руками притискаючи до живота велику лійку. На дроті між двома стовпами бігав, кисло посміхаючись, собака Рудько. Біля городу димилася глиняна піч з умазаним замість димаря чавунцем без дна. Смачно пахло придимленим кулешем.

Мотина мама в рясній слідниці стояла, нахилившись над ночвами. Навколо неї в повітрі плавали мильні бульки.

І дідусеві іноді здавалося, що час повернув назад, що йому, дідусеві, знову сорок літ. Покійна бабуся тільки що побілила халупу. По кульбабах повзає внучок Терентій. На даху лежить щогла, обвинута новеньким, тільки-но купленим парусом.

Ось зараз дідусь завдасть щоглу на плече, візьме під пахву весла, дерев'яний руль, зашпакльований суриком, і піде на бережок споряджати шаланду.

Але п'амять швидко повернулась. У старого раптом з'являлись господарські турботи. Він насилу підводився на лікті й підкликав Гаврика.

— Чого вам, дідусю?

Старик довго жував губами, напружуючи сили.

— Шаланду хвилюю не знесло? — питав він нарешті, і брови його підіймалися гірко, дашком.

— Не знесло, дідусю, не знесло. Ви краще лежіть.

— Її смолити треба...

— Засмолю, дідусю, не бійтесь. Ляжте.

Дідусь покірно лягав, але через хвилину підкликав Мотю.

— Що ти там робиш, дитинко?

— Картоплю поливаю.

— Молодець. Поливай, не жалій водички. А бур'ян вири-
ваєш?

— Вириваю, дідусю.

— А то він весь город заглушить. Ну, йди, дитинко, від-
починь, пограйся в свої ляльки.

Дідусь знову важко відкидався на спину.

Але тут починав гавкати Рудько, і старий повертав серди-
ті очі з навислими бровами. Йому здавалося, що він дуже
голосно, по-хазяйському кричить на собаку, що розгулявся:
«Ану, Рудько, цить! От скажений! На місце! Цить!»

А насправді виходило ледве чутно:

— Тсц, ти, тсц...

Але здебільшого дідусь нерухомо дивився вдалину. Там,
між двома прибережними горами, видно було голубий три-
кутник моря з безліччю рибальських парусів. Дивлячись на
них, старий неквапно розмовляв сам з собою:

— Еге, це правильно. Вітер любить парус. З парусом зов-
сім не те, що без паруса. Під парусом іди собі куди хочеш.
Хочеш, іди в Дофінівку, хочеш — у Люстдорф. Під парусом
можна сходити і в Очаків, і в Херсон, і навіть в Євпаторію.
А без паруса, на самих веслах — це що ж: курам на сміх!
До Великого Фонтана за чотири години не догребеш. Та на-
зад чотири години. Ні, якщо ти рибалка, то тобі потрібний
парус. А без паруса краще в море й не виходь. Тільки страм.
Шаланда без паруса однаково, що людина без душі.
Еге ж.

Весь час, не перестаючи, дідусь думав про парус.

Річ у тім, що якось уночі на часинку заходив Терентій
побачитися з сім'єю. Він приніс дітям гостинців, залишив
жінці на базар три карбованці і сказав, що днями постарає-
ться справити новий парус.

З того часу дідусь перестав нудьгувати.

Мрії про новий парус наповнювали його. Він так ясно,
так виразно бачив цей новий парус, ніби той уже стояв перед
ним — тугий, суворий, круглий від свіжого вітру.

Знесилений настирливою думкою про парус, дідусь пори-
нав у забуття. Він переставав розуміти, де він і що з ним,
він тільки відчував.

Свідомість, яка відділяла його від усього, що було *не ним*,
повільно танула. Він наче розтавав у навколишньому світі,
перетворюючись у запахи, звуки, кольори...

Крутячись вгору і вниз, пролітав капустианий метелик з ли-
монними жилками на кремових крильцях. І він був 'водночас
і метелском, і його польотом.

Розсипалася по гальці хвиля — він був її свіжим шумом. На губах стало солоно від краплі, яку приніс вітерець,— він був вітерцем і сіллю.

У кульбабах сиділа дитина — він був цією дитиною, а також цими блискучими, жовтими, як курчата, квітами, до яких тяглися дитячі рученята.

Він був парусом, сонцем, морем... Він був усім.

Але він не діждався паруса.

Одного ранку Петя прийшов на море і не знайшов біля халупи дідуся. На тому місці, де звичайно стояло його ліжко, тепер були зроблені козла, і на них чужий рослий старик з київським хрестиком на чорній шиї стругав дошку.

Довга стружка, туго закручуючись, штопором лізла з рубанка.

Тут же стояла Мотя в новому, але некрасивому, ще ні разу не праному коленкоровому платті і в тісних черевиках.

— А в нас дідусь сьогодні вмер,— сказала вона, близько підійшовши до хлопчика.— Хочеш подивитися?

Дівчинка взяла Петю за руку холодною рукою і, намагаючись не рипіти черевиками, ввела в халупу...

Дідусь з опукло заплушченими очима й підборіддям, підв'язаним хусткою, лежав на тому ж самому блаженському ліжку. З великих рук, високо викладених на грудях поверх ікони св. Миколая, стриміла жовта свічечка. Крізь вимите вікно падав стовп такого яскравого й гарячого сонячного світла, що полум'я свічки зовсім не було видно. Над розтопленою ямкою воску видно було лише чорний гачок гнота в хиткому повітрі, з чого можна було зрозуміти, що свічка горить.

На третій день дідуся поховали.

Вночі напередодні похорону прийшов Терентій, що нічого не знав про смерть діда. На плечі Терентій тримав величезний важкий пакунок. Це був обіцяний парус.

Терентій скинув його в кутку і деякий час стояв перед дідусем, якого вже поклали в соснову нефарбовану труну.

Потім, не перехрестившись, міцно поцілував старика в тверді, крижані губи і мовчки вийшов геть.

Гаврик провів брата берегом до Малого Фонтана. Давши деякі розпорядження щодо похорону, на який він, звичайно, не міг прийти, Терентій потиснув меншому братові руку і зник.

...Чотири русовусих рибалки несли на плечах дідуся в легкій, відкритій труні.

Попереду, поруч із мортусом у подертому мундирі, що ніс на плечі грубий хрест, ішов чистенький, вмитий, акуратно зачесаний Гаврик. Він тримав на рушнику величезну череп'яну миску з коливом.

Труну проводжали Мотина мама з Женечкою на руках, Мотя, Петя і кілька сусід-рибалок у святних костюмах — усіх чоловік з вісім. Але в міру наближення до кладовища народу за труною ставало все більше й більше.

Чутка про похорон старого рибалки, побитого в участку, невідомо яким чином облетіла весь берег — від Ланжерону до Люстдорфу.

З приморських провулків цілими сім'ями і куреннями виходили рибалки — малофонтанські, середньофонтанські, з дачі Вальтуха, з Аркадії, з Золотого Берега — приєднуючись до процесії.

Тепер за убогою труною дідуса в глибокому мовчанні йшла вже юрба чоловік з триста.

Був останній день квітня. Хмарилося на дощ. Горобці, розтопірчивши крила, купались у м'якому поросі провулків. Сіре асфальтове небо стояло над садами. На ньому особливо яскраво вирізнялася молода одноманітна зелень, що в'яло повисла перед дощем.

У дворах сонно кукурікали півні. Жодний промінь сонця не проникав крізь густі хмари, з яких віяло духотою.

Біля самого кладовища до рибалок почали приєднуватись майстри й залізничники Чумки, Сахалінчика, Одеси-Товарної, Молдаванки, Ближніх і Дальніх Млинів. Кладовищенський городовий з тривожним здивуванням спостерігав величезну юрбу, що сунула у ворота.

Кладовище, як і місто, мало головну вулицю, соборний майдан, центр, бульвар, передмістя. Сама смерть здавалася безсилою перед владою багатства. Навіть померши, людина залишалася багатою або бідною.

Юрба мовчки пройшла головною вулицею тінявого міста мерців, повз мармурові, гранітні, лабрадорові фамільні склепи — ці маленькі розкішні вілли, за чавунними огорожами яких у чорній зелені кипарисів і мирт стояли, опустивши крила, кам'яні погордливі ангели.

Тут кожна ділянка землі, куплена за величезні гроші, переходила в спадщину в династіях багачів.

Юрба поминула центр і звернула на менш багату вулицю, де вже не було особняків і мавзолеїв. За залізними огорожами лежали мармурові плити, обсажені кущами бузку і жовтої акації. Дощі змили позолоту з вирізьблених імен,

і маленькі кладовищенські слимаки вкривали сірі від часу мармурові дошки.

Далі почалися дерев'яні огорожі і дернові могилки.

Потім — одноманітні роти голих солдатських могил з хрестами, однаковими, як гвинтівки, взяті на караул.

Проте навіть і цей район кладовища був надто багатий для дідуся. Дідуся загорнули на вузькій галявині, всіяній ліловими шкаралупами великодніх крашанок, біля самої стіни, за якою вже рухалися картузи кінної поліції. Люди тісним кільцем оточили могилу, куди повільно спускався на рушниках легкий човен убогої труни.

Всюди Петя бачив похнюплені обличчя і великі чорні руки, що м'яли картузи й кашкети.

Тиша була така повна й похмура, а небо — таке душе, що хлопчиків здавалося: якби пролунав хоч один різкий звук, то в природі сталося б щось страшне — смерч, ураган, землетрус...

Але навколо було гнітюче тихо.

Мотя, так само як і Петя, пригнічена цією тишею, однією рукою трималася за гімназичний пояс хлопчика, а другою — за спідницю матері, нерухомо дивлячись, як над могилою виростає жовтий глиняний горб.

Нарешті в натовпі почався легкий, майже нечутний рух. Один за одним, не поспішаючи і не штовхаючись, люди підходили до свіжої могили, хрестились, уклонялися низько і подавали руку спочатку Мотиній мамі, потім Гаврикові.

Гаврик же, давши Петі тримати миску, акуратно й похазяйськи насупившись, брав новенькою дерев'яною ложкою коливо — кожному потроху, щоб усім вистачило, і клав його в простягнуті ківшиком руки і в шапки. Люди з бережною пошаною, намагаючись не впустити жодної зернинки, висипали коливо в рот і відходили, поступаючись місцем іншим.

Це було все, що могла дати дідусева сім'я друзям і знайомим, які поділили її горе.

Деяким рибалкам, що підходили за коливом, Гаврик казав, кланяючись:

— Кланявся вам Терентій і просив не забувати: завтра годині о дванадцятій маївка на своїх шаландах, проти Аркадії.

— Приїдемо.

Нарешті у спорожненій мисці залишилося тільки чотири лілових мармеладки.

Тоді Гаврик поважно уклонився тим, кому не вистачило, і, сказавши «звиняйте», розподілив чотири ласих шматочки

між Женею, Мотею і Петею, не забувши, проте, і себе. Даючи Петі мармеладку, він сказав:

— Нічого. Вона добра. Братів Крахмальникових. З'їж за упокій душі. Поїдеш завтра з нами на маївку?

— Поїду,— сказав Петя і низько вклонився могилі, так само, як це робили всі інші.

Юрба, не поспішаючи, розійшлась. Кладовище спорожніло. Десь далеко, за стіною, почувся самотній голос, що затягнув пісню. Її підхопили хором:

Прощай, наш товариш, ти чесно пройшов
Свій доблесний шлях благородний!

Але зараз же пролунав поліцейський сюрчок. Пісня урвалася. Петя почув тупіт багатьох ніг, що бігли за стіною. І все затихло.

Кілька крапель дощу окропили могилу. Але дощик тільки подратував — перестав, не встигши початися. Стало ще душніше, хмурніше.

Мотя з мамою, Гаврик і Петя востаннє перехрестились і пішли додому. Петя попрощався з друзями біля Куликового поля.

— Не забудь же,— сказав Гаврик багатозначно.

— Ну, певно! — Петя поважно хитнув головою.

Потім він, ніби ненароком, підійшов до Моті. Ганебно червоніючи від того, що доводиться звертатись з запитанням до дівчинки, він швидко прошепотів:

— Чуєш, Мотько, що таке маївка?

Лице Моті зробилося суворе, навіть трохи пісне, і вона відповіла:

— Робітничий великдень.

44. Маївка

Теплий дощик ішов цілу ніч. Він почався у квітні й закінчився в травні. О дев'ятій годині ранку вітер прогнав останні краплі.

Море курилося теплим туманом, зливаючись з ще не розчищеним небом. Обрію не було. Купальні наче висіли в молочному повітрі. Лише звивисті й глянсуваті відбитки паль погойдувались на хвилі темно-зеленого кольору.

Гаврик і Петя гребли з насолодою, опускаючи весла в воду, теплу навіть на вигляд.

Спочатку налягали — хто кого перегребе. Але Петі важко було змагатися з Гавриком. Маленький рибалка без

особливого зусилля перемагав гімназистика, і човен увесь час крутився.

— Ану, хлопці, не дурійте! — нагукував Терентій, що сидів на кормі, граючись своєю залізною паличкою.— Шаланду перекинете!

Хлопчики перестали змагатись, але одразу придумали нову гру — хто менше бризне.

Досі бризкали дуже мало. Але тільки-но почали старатися, бризки, як навмисне, так і полетіли з-під весел. Тоді хлопчики почали штовхати один одного плечима й ліктями.

— Тікай, босявка! — кричав Петя, заливаючись сміхом.

— Од босявки чую! — бурмотів Гаврик, міцно стуливши губи, і раптом ненароком пустив з-під весла такий фонтан, що Терентій ледве встиг врятуватися, сівши на дно.

Обидва хлопчики зайшлися від сміху, у Петі з рота пішли навіть пухирі.

— Чого ж ти бризкаєш, чортяко?

— А ти не каркай під руку!

Терентій хотів був не на жарт розсердитись, але його й самого охопила нестримна хлоп'яча веселість. Він зробив люге обличчя, схопився руками за обидва борти і почав з усієї сили гойдати шаланду.

Хлопчики попадали один на одного, стукнулись головами, зарепетували. Потім почали люто бити веслами по воді, обливаючи Терентія з двох боків цілими снопами бризок.

Терентій не попустив свого: він проворно нахилився до води, відвернув зажмурене обличчя і, блискавично орудуючи долонями, почав обливати хлопчиків. За хвилину всі троє були мокрі з ніг до голови. Тоді вони, регочучи і відсапуючись, попадали на банки і знесило застогнали.

Вітрець зносив туман. З води в очі вдарило сонце, наче під човен раптом підставили дзеркало.

Берег виступав з імлі, як перевідна картинка.

Яскравий травневий день загравав усіма своїми блакитними, бузковими й зеленими барвами.

— Ну, погралися й годі! — суворо сказав Терентій, витираючи рукавом мокрий лоб з білим атласним шрамом.— Пішли далі.

Хлопчики споважніли й налягли на весла.

Петя старанно сопів, висунувши язика. Правду сказати, він трохи стомився, але нізащо не признався б про це Гаврикові.

Крім того, хлопчика дуже непокоїло питання: маївка це

вже чи не маївка? Проте йому не хотілося питати, щоб знову не пошитися в дурні, як тоді з Близькими Млинами.

Мотя сказала, що маївка — це робітничий великдень. Але от вони вже більш як півгодини плывуть вздовж берега, а й досі щось не видно ні паски, ні окорока, ні крашанок. А втім, може, воно так і треба. Адже ж великдень цей — не звичайний великдень, а робітничий.

Все ж кінець кінцем хлопчик не витримав.

— Слухайте,— сказав він Терентію,— це вже сама маївка чи ще ні?

— Ще не маївка.

— А коли вона буде? Скоро?

Сказавши це, Петя зараз же приготував перебільшено веселу, влєсливу посмішку.

На підставі довгорічного досвіду розмов з дорослими він знав, що зараз йому скажуть: «Як почнеться, так і буде». — «А коли почнеться?» — «Як буде, так і почнеться».

Але Петя дуже здивувався, коли Терентій відповів йому зовсім як дорослому:

— Спочатку під'їдемо до Малого Фонтана, заберемо одного чоловіка, а тоді й маївку будемо починати.

Справді, на Малому Фонтані в шаланду вскочив франтуватий пан з паличкою і мотузяною кошолкою. Він з розгону сів поруч з Терентієм, злодійкувато оглянувся на берег і сказав:

— Наляж. Поїхали.

Це був матрос.

Але боже мій, як він гарно був убраний!

Хлопчики дивилися на нього з напіввідкритими ротами, захоплені й пригнічені його несподіваною пишністю. Вони досі навіть не припускали, що людина може бути така прекрасна.

Мало того, що на ньому були кремові штани, зелені шкарпетки і сліпучо-білі парусинові туфлі.

Мало того, що з кишені синього піджака витикалася криваво-червона шовкова хустинка і в галстуку «павине око» виблискувала сапфірова підківка.

Мало того, що на грудях лубом стояла крохмальна маніжка, а щоки підпірав високий крохмальний комірець з різками, відігнутими, як у візитної карточки.

Нарешті, мало того, що твердий солом'яний бриль «капотье» з смугастою стрічкою франтувато сидів на потилиці.

Всього цього було ще мало.

На животі в нього теліпався ланцюжок з безліччю брел-

ків, а на елегантно розчепіrenих руках красувалися сірі матерчасті рукавички. І це остаточно добивало.

Якщо досі для хлопчиків ще не цілком було ясне питання, хто розкішніший за всіх на світі — писарі чи квасники, то тепер про це смішно було думати. Можна було сміливо — не дивлячись! — віддати всіх квасників і всіх писарів за самі тільки закручені вусики матроса.

Хлопчики навіть гребти перестали, задивившись на франта.

— Ой, Петько! — вигукнув Гаврик. — Диви, у нього рукавички!

Матрос плюнув крізь зуби так далеко, як хлопчики ніколи навіть уві сні не плювали, і, сердито подивившись на Гаврика, сказав:

— А кому це потрібно, щоб кожний-всякий клав очі на мій якір? Я на нього чохол надів. Ну, браточки, годі вам дурня строїти.

Матрос раптом підбадьорився, закрутив вуса, чортом подивився на Терентія, що заходився від сміху, і гаркнув:

— Геї, на катері! Слухати мою команду! Весла-а-а... на воду! Ать! Ать! — заспівав він, удаючи з себе боцмана. — Праве табань, ліве наляж! Ать!.. Ать!..

Хлопчики налягли. Човен повернув у відкрите море, що горіло спереду срібним полум'ям півдня.

Там, за півверсти від берега, видно було скупчення рибальських шаланд.

Пекуче почуття радісного страху охопило Петю.

З таким самим почуттям він уперше йшов за Гавриком восени по оточених кварталах міста.

Але тоді хлопчики були самі. Тепер же з ними були могутні і таємничі дорослі, по яких навіть не видно було, що вони коли-небудь раніш бачили Петю.

А проте хлопчик розумів, що вони його прекрасно пам'ятають і знають. Матрос навіть один раз підморгнув Петі, наче хотів сказати: нічого, брат, живемо!

З свого боку, Петя теж удавав, що він уперше за своє життя бачить матроса.

І від цього було весело, хоч трохи й моторошно. Взагалі, у всіх у човні настроїв був піднесений, збуджений, якийсь надто радісний.

Незабаром шаланда опинилась серед багатьох інших рибальських шаланд, що гойдалися на одному місці проти Аркадії, як це й було умовлено заздалегідь.

Ціла флотилія різнокольорових човнів оточила стару облізлу посудину покійного дідуса.

Всі рибалки, що йшли вчора за труною старого,— малофонтанські, середньофонтанські, з дачі Вальтуха, з Аркадії, з Золотого Берега — зібралися сьогодні тут. Прийшли деякі далекі — люстдорфські й дофінівські. Устряв навіть один очаківський.

Всі були між собою добре знайомі — друзі й сусіди.

Користуючись з нагоди, рибалки перемовлялись, звисивши руки й чуби за борт. Гомін стояв, як на базарі. Кожну нову шаланду зустрічали вигуками, бризками, плескотом весел.

Як тільки дідусева шаланда, стукаючись об борти, в'їхала в коло, де вже плавало кілька порожніх пляшок з-під пива «Санценбахера», з усіх боків залунали вигуки:

— Здоров був, Терентій!

— Обережно! Не потопи наші калоші своїм броненосцем!

— Ей, босяки, пропустіть головного політичного!

— Терешку! Дорогий друже! І де це ти впіймав такого молодого чоловіка? Ой, не можу — жилет піке, бламанже, парле франсел..

Терентій надув товсті щоки із соромливою поважністю вклонявся на всі боки, розмахуючи картузиком із гудзиком.

— Всі на одного! — вигукнув він тонким голосом.— Бийте хоч не зразу, а по черзі. Здоров, Федя! Здоров, Степане! Здоров, дідусю Василю! О! Митя! Живий-здоровий! А я думав — тебе вже тут давно малофонтанські бички з'їли! Ну, скільки вас на фунт сушених? Сашко! Виходь на ліву!

Відбиваючись таким чином від давніх друзів-товаришів, що напосідали на нього, Терентій жмурився і всміхався, розтягуючи рота до вух. Він задоволено поглядав навколо, читаючи вголос назви човнів:

— «Соня», ще одна «Соня», і ще «Соня», і знову «Соня» з Люстдорфу, і ще три «Соні» з Ланжерону! Оце так! Вісім Соней, один я! «Надя», «Віра», «Люба», «Шура», «Мотя»... Ой мамочко-мамо! Куди ми заїхали? Повертай назад! — кричав він з удаваним жахом, затуляючи картузиком обличчя.

Крім цих шаланд, було ще штук чотири «Оль», штук шість «Наташ», не менш як дванадцять «Трьох святителів» і ще одна велика очаківська шаланда з трохи дивною, але цікавою назвою: «Ай, Пушкін молодець».

Коли запанувала тиша й порядок, Терентій штовхнув матроса ліктем.

— Починай, Родя.

Матрос, не поспішаючи, скинув бриля, поклав його на коліна і малесеньким гребінцем розчесав вусики. Потім він під-

вівся і, розставивши для стійкості ноги, промовив виразно й голосно, так, щоб його почули всі:

— Здрастуйте, товариші одеські рибалки! З Першим вас травнем!

Обличчя його відразу зробилося вугластим, кирпатим, рішучим.

— Тут мені почулося, комусь було цікаво взнати, що я за один сюди до вас приїхав — цікавий панок у рукавичках і крохмалці, парле франсе. На це можу вам відповісти, що я є член Російської соціал-демократичної робітничої партії, фракції більшовиків, надісланий сюди від Одеського об'єднаного комітету. І я є такий же самий робочий чоловік і моряк, як ви тут усі. А щодо крохмале жиле-піке, білих штанців, то на це запитання теж можу вам охоче відповісти одним запитанням. Ось ви всі тут одеські рибалки і, певно, знаєте. Чому, скажіть ви мені, риба скумбрія носить на собі таку красиву голубу шкіру з синіми смужками, начебто м'яуровими? Не знаєте? То я вам можу легко це пояснити. Щоб ту скумбрію непомітно було в нашому голубому Чорному морі і щоб вона не так швидко впіймалась на ваш рибальський самодур. Зрозуміло?

На шаландах почувся сміх. Матрос підморгнув, тріпнув головою і сказав:

— Так от я є така сама риба, яка спеціально одягається в таку шкіру, щоб її не зразу було помітно.

На шаландах засміялися ще дужче:

— Добра риба!

— Цілий дельфін!

— А не страшно тобі потрапити один якийсь там раз на гачок?

Матрос почекав, коли припиняться вигуки, і зауважив:

— Ану, спіймай мене. Я слизький.

Потім говорив далі:

— От я дивлюсь навколо, товариші, і думаю про нашу воду й землю. Сонечко світить. У морі до чорта всякої риби. На полях до чорта пшениці. В садах різна фрукта: яблука, абрикоси, вишні, черешні, груші. Росте виноград. На степу коні, воли, корови, овечки. В землі золото, срібло, залізо, всякі-різні метали. Живи — не хочу. Здається, всім вистачить. Здається, всі люди можуть собі бути задоволені й щасливі. То що ж ви думаєте? Ні! Всюди неодмінно є багаті, які зовсім не працюють, а забирають собі все, і всюди є бідні, злиденні люди, які працюють день і ніч, як прокляті, і не мають з цього ні чорта! Як же воно так виходить? Можу вам на це

відповісти: дуже просто. Візьмемо рибалку. Що робить рибалка? Ловить рибу. Наловить і йде на привоз. І скільки ж йому, приміром, дають на базарі за сотню бичків? Тридцять-сорок копійок!

Матрос спинився й подивився навколо.

— Ще спасибі, як дадуть тридцять,— сказав схожий на дідуся старик, що ліг на ніс незграбної шаланди «Дельфін».— Я позавчора приніс чотири сотні, а вона мені більш як по двадцять п'ять не хоче платити, хоч ти їй що! І тут же сама продає по вісімдесят копійок.

Всі пожвавішали. Матрос влучив у найболючіше місце. Кожен намагався висловити свою кривду. Хто скаржився, що без паруса не життя. Хто кричав, що привоз держить за горло.

Поки дорослі гомоніли, хлопчики теж гав не ловили. Деякі рибалки взяли з собою на майовку дітей. У шаландах сиділи доброзвичайні дівчатка у новеньких коленкорових платтячках і босі, насуплені хлопчачі з сонячними лишаями на абрикосових щічках. Вони були в сатинових косоворотках і рибальських картузиках з якірними гудзиками. Певна річ, всі — Гаврикові друзі-товариші.

Звичайно, діти не відставали від дорослих.

Вони зараз же почали зачіпати одне одного, і не минуло й двох хвилин, як розгорівся справжній морський бій, причому Гаврикові в пику влучили дохлим бичком, а Петя впустив у воду кашкет, і він трохи не втонув.

Зчинилась така колотнеча і полетіли такі бризки, що Терентію довелося grimнути:

— Ану, годі дуріти, а то всім вуха пообриваю!

А матрос, перемагаючи гомін, вів далі:

— Значить, виходить, що у нас буржуї віднімають три чверті нашої праці. А ми що? Як тільки ми підніmemo голову, так вони нас зразу шаблею по черепу — трах! Б'ють ще нас, товариші, сильно б'ють! Підняли ми червоний прапор на «Потьомкіні» — не вдержали в руках. Зробили повстання — те ж саме. Скільки нашої робітничої крові пролилося по всій Росії — страшно подумати! Скільки нашого брата загинуло на шибеницях, у царських катівнях, в охранках! Казати вам про це не доводиться, самі знаєте. Учора, здається, ховали ви одного свого хорошого старика, який тихо й непомітно життя своє віддав за щастя онуків і правнуків. Перестало битися його старе благородне робітниче серце. Відійшла його дорога нам усім душа. Де вона, тая душа? Нема її і ніколи вже не буде... А може, вона зараз літає над нами, як чайка,

і радіє, що ми не залишаємо своєї справи і збираємося ще і ще раз битися за свою свободу, поки остаточно не скинемо з своєї спини ненависну владу...

Матрос замовк і почав витирати хусточкою спітнілого лоба. Вітер бавився червоним шовковим клаптиком, як маленьким прапорцем.

Повна, глибока тиша стояла над шаландами.

А з берега вже долинали тривожні сюрчки городових. Матрос подивився туди і моргнув:

— Друзі наші занепокоїлись. Нічого. Сюрчи, сюрчи! Може, що-небудь і висюрчиш, шкуро!

Він злісно зігнув руку і виставив лікоть у напрямі берега, всіяного барвистими зонтиками й панамами:

— На, вкуси!

І зараз же красунь Федя, що розлігся на кормі своєї розкішної шаланди «Надя й Віра», заграв на гармонії марш «Тоска по родине».

Раптом відкілясь на всіх шаландах з'явилися крашанки, таранька, хліб, пляшки.

Матрос дістав із своєї кошолки закуску й поділив її рівно між усіма в човні. Петі дісталася чудесна суха таранька, два монастирські бублики й лілова крашанка.

Майовка й справді була веселим робітничим великоднем.

Городові сюрчали й бігали по березі. Шаланди почали роз'їжджатися в різні боки.

Гіпсові голови хмар підводились з-за обрію.

Федя повернув обличчя до неба, опустив руку за борт і чистим сильним тенором заспівав відому матроську пісню:

Розкинулось море суворе,
І хвилі вирують в імлі,
Товаришу, підемо в море,
Далеко від тої землі!

Виблискували весла. Пісня відпливала.

— Товаришу, вахти не видержу я,—
Сказав кочегар кочегару...

Пісню вже було ледве чути.

Тоді матрос скомандував хлопчикам:

— Весла-а-а... на воду!.. Ать-а-ать! Ать!
І, ляснувши Терентія по спині, вигукнув:

Чорнее море,
Білий пароплав.
Як поплив мій милий —
П'ятий рік настав.

— Ну, босяки, чого ж ви не допомагаєте?
І Терентій та обидва хлопчики весело підхопили:

Ти не плач, Маруся,
Будеш ти моя,—
Як назад вернуся,
Так женюся я!

Біла чайка на нерухомо розгорнутих крилах нечутно сковзнула над самою шаландою. Здавалось, вона схопила на льоту веселу пісеньку й понесла її в кораловому дзьобі, як тріпотливу срібну рибку.

Хлопчики довго дивилися вслід птиці, думаючи, що, може, це білосніжна дідусева душа прилетіла подивитися на свою шаланду і на своїх онуків.

Майовка скінчилась.

Але до берега причалили не скоро. Годин зо дві ще кружляли в морі, вичікуючи слушного моменту.

Спочатку зсадили Терентія біля Золотого Берега, а потім відвезли матроса на Ланжерон.

Перед тим як зійти на берег, матрос довго роздивлявся на всі боки. Нарешті він махнув рукою: «Нічого. Якось воно буде...», підхопив під пахву свою елегантну паличку з мельхіоровою ручкою у вигляді кінської голови і вискочив з шаланди.

— Спасибі, хлопчики! — пробурмотів він швидко.— До приємного побачення.

І з цими словами зник у юрбі гуляючих.

Петя повернувся додому перед обідом, з пухирями на долонях і червоним, за один день обгорілим обличчям.

45. Попутний вітер

Минув тиждень.

За цей час Петя ні разу не побував на морі. Він був зайнятий.— готувався до від'їзду в економію. Доводилося то з папою, то з тьотею ходити в місто за покупками.

Все навколо вже було літне.

Одеський травень нічим не відрізняється від червня. Місто знемагало від двадцятип'ятиградусної спеки. Над балконами й магазинами були опущені косі смугасті маркізи з червоними фестонами. На них лежала різка тінь акацій, що починали цвісти.

Собаки бігали з висолопленими язиками, розшукуючи воду. Між будинками раптом відкривалось полум'яне море.

В «центрі» за зеленими столиками під великими полотняними зонтами сиділи міняйла і продавщиці квітів.

Підбори вгрузали в розм'яклий асфальт: У пекельних казанах всюди кипіла смола.

Яка ж це була насолода — цілий день ходити по магазинах, роблячи веселі дачні покупки: серсо, сандалі, марлеві сітки для ловлі метеликів, вудочки, м'ячі, фейерверк... і потім з легкими пакунками чудної форми повертатися додому на літній, відкритій конці!

Петине тіло ще знемагало в душному місті, але нетерпляча душа, залетівши далеко вперед, уже їхала на пароплаві, наскрізь пройнята голубим вітром подорожі.

Але якось вранці у дворі пролунав знайомий свист. Хлопчик підбіг до вікна й побачив посеред двору Гаврика.

За хвилину Петя опинився внизу. У Гаврика був незвичайно заклопотаний вигляд. Його сірувате обличчя, рішуче стулені губи і занадто блискучі очі свідчили про те, що трапилось якесь нещастя.

У Петі похололо всередині.

— Ну? — мимоволі знижуючи голос до шепоту, спитав він:— Що?

Гаврик, насупившись, відвернувся.

— Нічого. Хочеш іти з нами на шаланді?

— Коли?

— А зараз. Я, Мотька і ти. Під парусом.

— Брешеш?

— Собака бреше.

— Під парусом?

— Плонеш мені в очі.

— Кататися?

— Нехай кататися. Хочеш?

— Питаєш!

— Тоді — швидко!

Іти на шаланді під парусом!

Нічого й казати, що Петя навіть не збігав додому за кашкетом. Через десять хвилин хлопчики були вже на березі.

Шаланда із встановленою щоглою та згорнутим парусом, до половини висунута в море, погойдувалася на легкій хвилі.

Боса Мотя метушилася на дні човна, вкладаючи в ящик під кормою дубове барило з водою і житню хлібину.

— Петько, берись! — сказав Гаврик, спираючись плечем на корму.

Хлопчики налягли і, без особливого зусилля зіпхнувши шаланду, вскочили в неї вже на ходу.

— Поїхали!

Гаврик спритно розв'язав і підняв новий чотирикутний парус. Легкий вітерець повільно його наповнив. Шаланду потягло боком. Ставши колінами на корму, Гаврик насилу надів важкий руль і набив на нього румпель.

Відчувши руль, шаланда пішла рівніше.

— Побережись!

Петя ледве встиг сісти навпочіпки й нагнувся.

Повернутий вітром гік важко перейшов над самою головою зліва направо, відкривши сяюче море і закривши глинястий берег, де по коліна в бур'яні і дикій петрушці стояла Мотина мама, притуливши руку до очей.

Гаврик натиснув на румпель і наліг на нього спиною. Щогла трохи нахилилась. Вода звучно задзюрчала за бортом. Підстрибуючи і ляпаючи плоским дном по хвилі, шаланда виїшла у відкрите море й пішла вздовж берега.

— Куди ми ідемо? — спитав Петя.

— Побачиш.

— А далеко?

— Взнаєш.

В очах у Гаврика знову з'явився той самий недобрый, зосереджений блиск.

Петя подивився на Мотю. Дівчинка сиділа на носі, звісивши босі ноги за борт, і нерухомо дивилася вперед. Її щокі були суворо втягнуті, і вітер метляв волосся, що не досить відросло, щоб заплести його в кіски.

Деякий час усі мовчали.

Раптом Гаврик витягнув з кишені досить великого годинника чорної ворованої сталі. Він поважно притулив його до вуха, послухав, як він цокає, і потім не без деякого зусилля відколупнув кришку мармуровим нігтем з безліччю білих цяточок, що, як відомо, дають людям щастя.

Якби Гаврик витягнув з кишені живу гадюку або жменю дорогоцінного каміння, то й тоді Петя був би здивований менше.

Власний кишеньковий годинник! Та це було майже те саме, що власний велосипед або власне монтекристо. Навіть, може, більше. У Петі перехопило дух. Він не вірив своїм очам. Він був пригнічений.

А Гаврик тим часом почав зосереджено відраховувати вказівним пальцем цифри, шепочучи собі під ніс:

— Одна година, дві, три, чотири, п'ять... дев'ять і ще трішки. Нічого. Встигнемо.

— Покажи! — закричав Петя, не тямлячи себе від здивування.

— Не лапай, не купиш.

— Це твій?

— Ні.— І, притягнувши Петю за рукав, Гаврик таємничо прошепотів йому: — Казенний. З комітету. Зрозуміло?

— Зрозуміло,— прошепотів Петя, хоч йому зовсім нічого не було зрозуміло.

— Слухай сюди,— вів далі Гаврик, скоса поглядаючи на Мотю.— Матроса нашого ввіймали. Чуєш? Він тепер сидить у тюрмі. Шостий день. Його після тої самої маївки прямо на Ланжероні схопили. Тільки в нього, звісно, документ на інше прізвище. Поки що нічого. Ну, тільки якщо ті дракони його викриють, то молись богу, став чорний хрест — зараз же й повісять. Чуєш? А вони його можуть викрити щохвилини. Знімуть з нього вуса. Знайдуть якого-небудь іуду, зведуть вічна-віч і викриють. Тепер чуєш, яке виходить погане діло?

— Брешеш! — злякано вигукнув Петя.

— Раз я тобі кажу, значить знаю. Тепер ще слухай сюди. Поки він сидить там ще не викритий, йому на волі підстроюють втекти. Комітет підстроює. Сьогодні якраз о десятій з половиною рівно він тікатиме з тюрми прямо на Великий Фонтан, а звідти на нашій шаланді під парусом назад у Румунію. Тепер чуєш, куди ми їдемо? На Великий Фонтан. Шаланду переправляємо. А годинника мені Терентій з комітету приніс, щоб не спізнився.

Гаврик знову витягнув годинника і почав на нього уважно дивитися.

— Без трішечки десять. Встигнемо якраз.

— Як же він утече? — прошепотів Петя.— Його ж там стережуть тюремники й вартові?

— Байдуже. У нього якраз о десятій із половиною прогулянка. Виводять погуляти на тюремний двір. Йому треба тільки перебігти через городи, а на малофонтанській дорозі його вже Терентій чекає з візником. І — ходу прямо до шаланди! Чуєш?

— Чую. А як же він перелізе через тюремну стіну? Вона ж висока. Он яка! До другого поверху. Поки він буде лізти, вони його застрелять з гвинтівки.

Гаврик скривився, як від оскоми:

— Та ні! Ти ж слухай сюди. Навіщо йому лізти через стіну? Стіну Терентій підірве.

— Як це — підірве?

— Чудак! Кажу — підірве. Зробить у ній пролом. Уночі під

ної один чоловік з комітету підклав танамід, а сьогодні о десятій з половиною ранку якраз і почнеться у нашого матроса прогулянка. Терентій з того боку підпалить гніт і — ходу до візника. І чекатиме. Танамід я-ак бабахне...

Петя суворо подивився на Гаврика.

— Що бабахне?

— Танамід.

— Як?

— Танамід, — не зовсім впевнено повторив Гаврик. — Який підриває. А що?

— Не танамід, а динаміт! — повчально сказав Петя.

— Нехай ди́наміт. Байдуже, аби стіну проламало.

Петя аж тепер зрозумів як слід значення Гаврикових слів. Він відчув, що по його спині сипонуло морозом.

Темними великими очима він подивився на друга.

— Дай чесне благородне слово, що правда.

— Чесне благородне.

— Перехрестись.

— Святий істинний хрест на церкву.

Гаврик широко й швидко перехрестився на монастирські куполи Великого Фонтана. Але Петя вірив йому і без цього. Хреститися примусив більше для порядку. Петя всією душею відчував, що це правда.

Гаврик спустив парус. Шаланда стукнулась об маленькі кладки. Берег був порожній і дикий.

— У тебе хустинки немає? — спитав Гаврик Петю.

— Є!

— Покаж!

Петя дістав з кишені носову хустинку, від якої тьотя, певно, знепритомніла б, якби побачила її.

Але Гаврик був цілком задоволений. Він серйозно й поважно хитнув головою.

— Згодиться. Заховай.

Потім він подивився на годинник. Було «десять і ще трішечки».

— Я залишусь у шаланді, — сказав Гаврик, — а ти й Мотька біжіть нагору і стійте в провулочку. Будете їх зустрічати. Як тільки вони під'їдуть, замахайте хустинкою, щоб я підіймав парус. Розумієш, Петько?

— Розумію... А якщо їх вартовий підстрелить?

— Схибить, — впевнено сказав Гаврик і суворо посміхнувся. — Вартовий якраз з Дофінівки, знайомий. Біжи, Петько! Як тільки їх помітиш, так зразу починай махати. Зможеш?

— Питаєш!

Петя і Мотя вилізли з шаланди й побігли нагору.

Тут, як на всьому побережжі від Люстдорфу до Ланжерону, дітям була знайома кожна стежка. Продираючись крізь квітучі кущі вдичавілого бузку, хлопчик і дівчинка видерлись на високу кручу і спинились у провулочку між двома дачами.

Звідси було видно і шосе, і море.

Далеко вищу маленька шаланда погойдувалась біля зовсім маленьких кладок. А самого Гаврика було ледве видно.

— Мотько, слухай сюди,— сказав Петя, оглянувшись на всі боки.— Я вилізу на шовковицю — звідти далі видно, а ти ходи по провулку і теж добре дивись. Хто перший помітить,

по правді сказати, на шовковицю можна було й не вилазити, бо знизу теж усе було прекрасно видно. Але Петя вже відчув себе начальником. Йому хотілося діяти і командувати.

Хлопчик розігнався і, крячучи, видерся на дерево, зразу розірвавши на колінах штани. Але це не тільки його не збентежило, а, навпаки, зробило ще більш суворим і гордим.

Він сів верхи на гілку й насупився.

— Ну? Чого ж ти стоїш? Ходи!

— Зараз.

Дівчина подивилась на Петю знизу вгору переляканими, відданими очима, обсмикнула обома руками спідничку й по-важно пішла провулком до дороги.

— Стій! Зажди!

Мотя спинилася.

— Слухай сюди. Як тільки їх побачиш, зараз же кричи мені. А як тільки я побачу — буду кричати тобі. Хочеш?

— Хочу,— тонким голоском сказала дівчинка,

— Ну, іди.

Мотя обернулася й пішла в густій тіні зеленувато-молочних, от-от ладних зацвісти акацій, залишаючи в поросі маленькі сліди босих ніг.

Вона дійшла до рогу, постояла там і вернулася назад.

— Ще не їдуть. А у вас?

— І у мене ще не їдуть. Ходи далі.

Дівчинка знову пішла до рогу і знову вернулася, повідомивши, що в неї ще не їдуть.

— І в мене не їдуть. Ходи ще.

Спочатку хлопчикові дуже подобалася ця гра.

Надзвичайно приємно було сидіти високо на дереві, напружено дивлячись у кінець провулка — чи не мчатиме там візник.

О, як виразно уявляв собі він змиленого коня і кучера,

що розмахує над головою свистячим батогом! Екіпаж підлітає. З нього вискакують з револьверами в руках Терентій і матрос. За ними біжать тюремники. Терентій і матрос відстрілюються. Тюремники один за одним падають убиті. Петя з усієї сили махає хустинкою, кричить, спритно стрибає з дерева і мчить, випереджаючи всіх, до човна — допомагати ставити парус. А Мотька тільки зараз догадалася, що це приїхали вони. Нічого не вдієш: дівча.

...Але час минає, а нікого не було. Ставало нудувато.

Петі набридло дивитися на сліпучо-біле шосе, — то мчала карета з англійським кучером, одягненим, як Євгеній Онегін, то з гуркотом проїжджав віз із штучним льодом. Тоді ставало особливо жарко і особливо сильно хотілося пити.

Хлопчик уже давно встиг розглянути з усіма подробицями сусідню дачу: яскраво-зелені газони, гравій на стежках, туї, статую, поцятковану ліловими плямами тіні, вазу, з якої спадало довге, гостре листя алое, і художника, що малював пейзаж.

Художник, з закрученими вусиками й еспаньйолкою, в оксамитовому береті, сидів під зонтиком на складному полотняному стільчику, і, відкинувшись, вдаряв довгим пензлем по полотну на мольберті.

Вдарить і полюбується, вдарить і полюбується,

А на відтопирченій великий палець лівої руки надіта палітра — ця набагато красивіша, ніж сама картина, овальна дощечка, на якій у шаленому, але чарівному безладді змішані всі фарби, всі відтінки моря, неба, глини, бузку, трави, шмар, шаланди...

...А тим часом вже давно підїхав запорошений візник і провулком повільно йшли два чоловіки. Поперед них бігла Мотя і кричала:

— У мене вже приїхали! Махайте, махайте!

Петя мало не впав з дерева. Він вихопив з кишені хустинку й почав несамовито крутити нею над головою.

Шаланда загойдалася дужче, і Петя побачив, що Гаврик стрибає і махає руками.

Під шовковицею, на якій сидів Петя, пройшли Терентій і матрос. По їх полум'яно-червоних обличчях спливав піт. Хлопчик чув, як вони важко дихали.

Матрос ішов без шапки, сильно кульгаючи. Його елегантні кремкові штани — ті самі, в яких Петя бачив його останній раз, на маївці, — були розірвані і забруднені цегляним порошком. Брудна, напіввідірвана маніжка відкривала опуклі, блискучі від поту груди. Стиснуті кулаки були ніби облупта-

ні голубими віршовками жил. Вусики висіли, на оброслому обличчі сильно виступали вилиці. Очі сухо іскрилися. Горло рухалося.

— Здрастуйте, дядю! — гукнув Петя.

Терентій і матрос подивились на хлопчика і всміхнулися.

Петі вдалося навіть, що матрос підморгнув йому. Але вони вже бігли вниз, залишаючи за собою хмару пороху.

— А я перша побачила, ага! — сказала Мотя.

Петя зліз з дерева, удаючи, що не чує.

Хлопчик і дівчинка стояли поруч, дивлячись униз на шаланду, що піднімала парус.

Вони бачили, як маленька фігурка матроса стрибнула в човен. Парус надувся. Його почало відносити від берега, як пелюстку. Тепер на спорожнілих кладках стояли тільки Терентій і Гаврик. За хвилину Терентій зник.

Залишився тільки Гаврик. Він махнув Петі й Моті рукою і почав не поспішаючи підійматися по кручі.

Шаланда, підстрибуючи і розбиваючи хвилю, швидко відходила у відкрите море, що яскраво синіло сильними брижами.

— Поїхав сам,— сказав Петя.

— Нічого. Ми йому хліба поклали. Цілу буханку. І вісім тараньок.

Незабаром до Петі й Моті приєднався і Гаврик.

— Слава богу, відправили,— сказав він, перехрестившись.— А то просто біда.

— А як же шаланда?— спитав Петя.— Так тепер і пропала?

— Шаланда пропала,— похмуро сказав Гаврик, почухавши голову.

— Як же ви будете без шаланди?

— Не бійся. Не загинемо як-небудь.

Поспішати було нікуди. Діти перелізли через паркан і тихенько спинилися за спиною художника. Тепер пейзаж був майже готовий. Затамувавши подих, вони задивилися, зачаровані чудесним виникненням на маленькому полотні цілого світу, зовсім іншого, ніж насправді, і разом з тим як дві краплі води схожого на справжній.

— Море є, а шаланди нема,— прошепотіла Мотя, ніби ненароком поклавши руку на Петине плече, і тихенько хихикнула.

Але от художник набрав тонким пензлем краплю білил і на самій середині картини, на лаковій синяві тільки що намальованого моря поставив маленьку опуклу кому.

— Парус! — захоплено зітхнула Мотя.

Тепер намальоване море не можна було відрізнити від справжнього. Все — як там. Навіть парус.

І діти, тихенько штовхаючи одне одного ліктями, довго дивилися то на картину, то на справжнє, дуже широке відкрите море, в туманній блакиті якого танув маленький парус дідушевої шаланди, легкий і химерний, як чайка.

...Під ним вода чистіш лазурі,
Над ним світ ясний сонце лле.
А він шука, бентежний, бурі,
Немов у бурі спокій є!

ХУТІРЕЦЬ В СТЕПУ

■

Переклад О. Бандури

1. Смерть Толстого

Вітер з моря ніс дощ, рвав з рук перехожих парасольки. На вулицях було по-ранковому темно. Так само темно і тяжко було на душі у Петі.

Не доходячи до знайомого повороту, ще здалеку він побачив невеликий натовп перед газетним кіоском — тільки що принесли пачки запізнилих газет. Їх жадібно розбирали. Метлялися розгортвані аркуші і зразу ж темніли під дощем. Дехто в натовпі знімав шапку, а одна дама голосно схлипувала, притискуючи до очей і носа зібгану хусточку.

«Отже, все-таки помер», — подумав Петя. Тепер він ясно бачив газетні сторінки, обведені жирною траурною рамкою, і чорний портрет Льва Толстого із знайомою білою бородою.

Петі було вже тринадцять років. Як і всі підлітки, він страшенно боявся смерті. Кожен раз, коли помирав хто-небудь із знайомих, Петину душу охоплював жах, і хлопчик довго потім поправлявся, як після тяжкої хвороби. Але зараз цей страх смерті мав зовсім інший характер. Толстой не був знайомий. Петя ледве чи уявляв собі його людське буття. Лев Толстой був знаменитий письменник, такий самий, як Пушкін, Гоголь, Тургенев. Він існував у свідомості не як людина, а як явище. Тепер він лежав, помираючи, на станції Астапово, і весь світ із дня на день з жахом чекав його смерті. Петю охопило загальне чекання події, яка здавалася неймовірною і не застосовною до безсмертного явища, що називалося «Лев Толстой». Коли це сталося, Петя відчув такий душевний тягар, що деякий час нерухомо стояв, прихилившись до мокро-го, слизького стовбура акації.

У гімназії було так само темно і траурно, як і на вулиці. Ніхто не гомонів, не бігав по сходах. Розмовляли

тихо, як у церкві на панахиді. На перерві Петя і Жора Колесничук, який з маленького гімназистика уже вигнався у довготелесого, соромливого юнака з прищами на лобі і червоними руками, сиділи на підвіконні, і Колесничук зляканим шепотом розповідав про те, що на оптовому складі мануфактурного магазину братів Пташникових, де його батько служив прикажчиком, застрайкували робітники і повісили на воротах портрет Льва Толстого. Учні старших класів — семикласники і восьми-класники — збиралися купками на площадках сходів і вниз, біля швейцарської. Вони таємно шаруділи газетами, які взагалі суворо заборонялося приносити в гімназію. Уроки тяглися чинно, тихо, до нудоти одноманітно. Часто в скляні двері класу заглядав інспектор чи хто-небудь з наглядачів. На їхніх обличчях був один і той же вираз холодної пильності. І Петя почував, що цей весь звичний світ казенної гімназії, з форменими віцмундирами і сюртуками педагогів, з голубими стоячими комірами служителів, з тишею коридорів, де так чітко і дзвінко лунають по метлахських плитках кроки інспектора в нових черевиках з твердими каблуками, з ледь чутним запахом ладану на четвертому поверсі, біля дубових дверей гімназичної церкви, з поодинокими телефонними дзвінками вниз, в канцелярії, і тонким дзенькотом пробірок у фізичному кабінеті,— весь цей світ тяжко суперечить тому великому і страшному, що, на думку Петі, мало тепер відбуватися за стінами гімназії, у місті, в Росії, на всій землі.

Що ж там відбувалося?

Петя час од часу дивився у вікно, але нічого не бачив, крім добре знайомої, надокучливої картини привокзального району. Він бачив мокрий дах гарного будинку судових установ з фігурою сліпої Феміди на фронтоні. Бачив бані Пантелеймонівського заїзду, каланчу Олександрівського участку. Ще далі висіла хмарна, дощова каламуть робітничих передмість. Там були фабричні димарі, і дим, і пакгаузи, і та особлива свинцева темнота горизонту, яка нагадувала Петі щось давнє, чого він ніяк не міг згадати. І тільки після уроків, коли Петя вийшов у місто, він раптом згадав.

Наставав ранній вечір. Уже де-не-де у крамничках з дрібним товаром запалювали гасові лампи. Жовте світло тьмяно блищало на мокрому бруку. Мигтіли примарні тіні перехожих, збільшені туманом. І раптом почувся спів. Із-за рогу повільно виходив ряд за рядом натовп людей, що тримали одне одного під руки. Попереду, притискаючи до грудей портрет Льва Толстого в чорній рамі, йшов студент без шапки, і мокрий вітер куйовдив його русавий чуб. «Вы жертвою пали в борьбе

рокової»,— виводив студент визивним тенором, покриваючи безладні голоси натовпу. І цей студент, і цей натовп, що співав, раптом з незвичайною силою воскресили у Петиній пам'яті інший, забутий час, іншу, забуту вулицю. Так само, як тоді, в тумані блищав брук і по ньому, взявшись під руки, ряд за рядом йшли курсистки в маленьких каракулевих шапочках, студенти, майстрові в чоботях. Вони співали «Ви жертвою пали». Над натовпом маяв маленький червоний шматок полотна, і це був П'ятий рік... І як на довершення схожості Петя почув цокання підків, що викрешували іскри з мокрого гранітного бруку. Козачий роз'їзд вихопився з провулка — безкозирки набакир, короткі драгунські гвинтівки плигають за спинами,— зовсім близько від Петі свиснула нагайка і сильно запахло кінським потом. В ту ж мить усе змішалось, закричало, побігло...

Схопившись обома руками за картуз, Петя кинувся вбік, наткнувся на щось гаряче. Воно перекинулося. Це була жаровня біля фруктової крамнички. Посипалися гарячі жарини, димучі каштани. І вулиця спустіла.

Кілька днів смерть Толстого була головним і єдиним змістом життя всієї російської громадськості. Екстрені випуски газет були заповнені подробицями втечі Льва Миколайовича з Ясної Поляни. Друкувалися сотні телеграм із станції Астапово про останні години і хвилини великого письменника. В одну мить маленька, невідома станція Астапово прогріміла на весь світ і стала такою ж знаменитою, як Ясна Поляна, а прізвище начальника тієї станції, якогось Озоліна, що поступився умираючому Толстому своєю квартирою, безліч разів повторювали всі письменні люди. Разом з іменами графині Софії Андріївни і Черткова ці нові слова — «Астапово» і «Озолін», що супроводили Толстого в могилу, лякали Петю, як чорні паперові літери на білих стрічках похоронних вінків.

Петя з подивом помічав, що до цієї смерті, яку всі називали «трагедія», мали якесь відношення уряд, найсвятіший синод, поліція, жандармський корпус. У ці дні якщо Петя зустрічав на вулиці архієрейську карету з ченцем біля кучера на козлах або тріскучі елегантні дροжки поліцмейстера, то він був упевнений, що і архієрей, і поліцмейстер їдуть кудись у терміновій справі, зв'язаній із смертю Толстого.

Ніколи ще Петя не бачив свого батька в такому не те щоб збудженому, а в якомусь піднесено-натхненному стані, як у ці дні. Його звичайно добре, простодушне обличчя раптом стало суворим, помолоділим. Волосся над високим, наче

виліпленим лобом було закинута якомсь по-студентськи. І тільки в старих, почервонілих очах, повних сліз, під скельцями пенсне відбивалося таке глибоке горе, що у Петі мимоволі стискалося від жалю серце. Василь Петрович увійшов і поклав на письмовий стіл дві купки учнівських зошитів, міцно перев'язаних шпагатом. Перше ніж переодягнутися у домашній піджачок, він вийняв із задньої кишені сюртука з потертими шовковими лацканами хусточку і довго витирав мокрі від дощу обличчя і бороду. Потім рішуче труснув головою:

— Ну, хлопчики, мити руки і обідати!

Петя глибоко відчував душевний стан батька, він розумів, що Василь Петрович якомсь особливо болісно переживає смерть Толстого, що для нього Толстой не тільки обожнюваний письменник, але щось значно більше — чи не моральний центр життя,— тільки не міг пояснити цього словами.

Настрій батька завжди легко передавався хлопчочкові, і тепер Петя був весь охоплений сильним душевним неспокоєм. Він притих і не зводив з батька блискучих допитливих очей.

Зате Павлик, якому недавно минуло вісім років і він уже був гімназистом, нічого цього не знав і не помічав, виключно захоплений першим враженням гімназії, інтересами свого підготовчого класу.

— А у нас сьогодні на уроці чистописання була обструкція! — сказав він, з видимою насолодою вимовляючи це слово. — Шкелет несправедливо вивів з класу одного хлопчика — Кольку Шапошникова, і ми всі непомітно гуділи із закритими ротами доти, поки Шкелет так стукнув кулаком по кафедрі, що чорнильниця підскочила аж на два аршини вгору.

— Перестань, як не соромно... — сказав батько, страдницьки морщачись, і раптом гнівно спалахнув: — Безсердечні хлопчиська, шмагати вас треба! Як ви смієте знущатися з нещасного, хворого педагога, якому, може, й жити лишилося... Звідки... звідки у вас у всіх таке звірство?.. — І, очевидно відповідаючи на думки, які мучили його всі ці дні, додав: — Зрозумійте ж, що світ не може триматися на ненависті! Це суперечить християнству... нарешті, здоровому глуздові. І це в ті дні, коли опускають в могилу, можливо, останнього справжнього християнина на землі...

Очі батька почервоніли ще більше, він раптом усміхнувся безсилою, благальною усмішкою і, взявши за плечі хлопчиків, по черзі заглянув їм в обличчя:

— Обіцяйте мені, що ви ніколи не будете мучити своїх близьких!

— Я не мучив, — зніяковіло сказав Петя.

А у Павлика жалісно зморщилося обличчя, і він пригорнувся своєю постриженою під нуль головою до батьківського сюртука, від якого пахло праскою і трошечки нафталіном.

— Татусю, я більше ніколи не буду... Ми не подумали,— сказав він, витираючи кулаками очі, і схлипнув.

2. Шкелет

— Ні, як хочете, а це жахливо! — сказала за обідом тітка. Вона поклала ополоник і схопилася пальцями за скроні.— Можна ставитися до Толстого як завгодно, особисто я його визнаю тільки як найвидатнішого художника, а всі ці його непротивленства і вегетаріанства — дурниці, однак те, що робить російський уряд,— стид і сором. Ганьба перед усім світом! Така ж ганьба, як Порт-Артур, як Цусіма, як Дев'яте січня.

— Я прошу вас...— злякано сказав батько.

— Ні вже, будь ласка, ви мене не просіть... Бездарний цар, бездарні міністри! Мені соромно, що я росіянка!

— Я прошу вас! — закричав батько і виставив уперед тремтячу бороду.— Ніхто не сміє торкатися священної особи государя імператора... І я не дозволю... особливо у присутності дітей...

— Вибачте, більше не буду,— швидко сказала тітка.

— І припинимо цю розмову.

— Мені тільки дивно, як ви з вашим розумом і серцем і з вашою любов'ю до Толстого можете серйозно називати священною особою людину, яка вкрила Росію шибеницями і яка...

— Благаю Христом-богом,— простогнав батько,— не буде-мо торкатися політики! У вас дивна здібність з будь-якої теми неодмінно з'їжджати на політику. Невже не можна поговорити про що-небудь інше, без політики?

— Ох, Василю Петровичу, як ви досі не зрозуміли, що у нашому житті все — політика! Держава — політика! Церква — політика! Школа — політика! Толстой — політика!

— Ви не смієте так говорити...

— Ні, смію!

— Це кощунство! Толстой — не політика.

— Якраз політика!

І довго потім, готуючи в своїй кімнаті уроки, Петя і Павлик чули за дверима збуджені голоси батька і тітки, що пербивали одне одного:

- «Хазяїн і робітник», «Сповідь», «Воскресіння»...
- «Війна і мир», Платон Каратаєв...
- Платон Каратаєв — теж політика...
- «Анна Кареніна», Кіті, Левін...
- Левін сперечався з братом про комунізм...
- Андрій Болконський, П'єр...
- Декабристи...
- Хаджі-Мурат...
- Микола Палкін...
- Я вас прошу! Рядом діти...

Павлик і Петя тихо сиділи за батьковим письмовим столом біля бронзової газової лампи із зеленим скляним абажуром. Павлик уже вивчив уроки і тепер складав своє нове письмове приладдя, якими все ще не переставав пишатися. Він наклеював на пенал перебивну картинку, терпляче поступово скочуючи пальцем мокрий папір, під яким уже починав мутно просвічуватися різноколірний букет з блакитними стрічками. Він чув голоси в їдальні, але не звертав на них уваги, бо всі його душевні сили були зосереджені на тій події, яка трапилася сьогодні в класі на уроці чистописання. Ця «обструкція», яка здавалася йому спочатку такою задирливою і веселою, тепер раптом почала сприйматися зовсім по-іншому.

Перед очима Павлика весь час стояла жахлива картина. Ось до дошки підходить учитель чистописання — Шкелет, Це людина в останньому градусі туберкульозу. Він страшенно худий, жахливо худий! На ньому метляється надто довгий синій формений сюртук — старий, дуже потертий, але з новими золотими гудзиками. Паперова маніжка неохайно морщиться на його запалих грудях, а з широкого препотілого комірця висовується худа шия. Шкелет деякий час нерухомо і визивно дивиться темними очима на клас, потім швидко повертається до дошки, бере прозорими пальцями крейду і починає виводити прописи.

У зловісній тиші чути звуки крейди по дошці: змах у повітрі, коли Шкелет намічає віртуозно тонкий штрих, і густе шипіння, коли він косо опускає товсту, напрочуд рівну паличку. Шкелет то присідає навпочіпки, то всім своїм тілом витягується вгору, що робить його схожим на лялькового паяца, якого тягнуть за ниточку. У самозабутті схиливши голову набік, він то виспіває тонесеньким, скрипковим голосом: «Штр-и-их», то глухим басом із задишкою уривчасто вимовляє: «Паличка».

— Штрих, паличка. Штрих, паличка.

І раптом із задньої парти долинає, як луна, ще тонший,

зовсім волосяний голос: «Штри-и-х». Спина Шкелета здригається як від уколу, але він удає, ніби нічого не чує. Він пише далі, та вже крейда починає кришитися в його бамбукових пальцях, а на спині, під витертим сукном сюртука, болюсно рухаються великі лопатки.

— Штрих, паличка; штрих, паличка,— співає він, і його шия і великі вуха густо червоніють.

«Штри-и-и-х! Штри-и-и-х! Штри-и-их!» — чути на останній парті. Тоді враз Шкелет блискавично повертається обличчям до класу, величезними, хижими кроками мчить проходом між партами і хапає за плечі першого-ліпшого хлопчика. Так само рвучко він тягне його, викидає з класу в коридор і так сильно зачиняє двері, що дзвенить скло в дверях і на паркет падає суха замазка.

Важко, із свистом дихаючи, Шкелет повертається до дошки, бере крейду і збирається знову писати, але в цей час до його слуху долинає ледь чутне рівномірне гудіння. Він здригається і робить стойку. Його ноги, розставлені і напружено зігнуті в колінах, дрібно тремтять. Тремтять манжети, і тремтять сині панталони на ослаблених штрипках. Чорні, глибоко запалі очі з непорушною, пронизливою ненавистю дивляться на учнів. Але хто гуде, невідомо. Всі сидять із закритими ротами, з байдужим виразом облич, і всі непомітно, монотонно і безперервно гудуть. Гуде увесь клас. Але обвинуватити нікого неможливо. Тоді з грудей Шкелета виривається страшний, ні на що не схожий крик болю й люті. Здрігаючись, як паяц, він шосили шпурляє шматок крейди в дошку. Крейда розбивається вдрузки. Шкелет тупоче ногами. Його очі наливаються кров'ю. Ріденьке волосся липне до мокрого лоба. Шия судорожно сіпається. Шкелет рве на собі комірць, біжить до кафедри, шпурляє стільця, шпурляє в стінку класний журнал і починає шосили бити кулаками по кафедрі, вигукуючи, вже не чуючи власного голосу: «Мерзотники! Мерзотники! Мерзотники! Мерзотники!..» Фаянсова чорнильниця плигає у своєму гнізді, і лілове чорнило бризкає на відірвану маніжку, на кістляві руки, на мокрий лоб. Кінчається все це тим, що Шкелет раптом знесилено сідає на підвіконня, прихylaється головою до рами і починає, захлинаючись, кашляти, облизуючи сизі губи. Його обличчя із запаленими скронями, темними западинами очей і оскалом жовтих зубів справді стає схожим на череп кістяка. І якби не піт, що струмками тече по його лобі, можна подумати, що він уже вмер.

Це весь час тепер стояло перед очима Павлика, і хлопчик переживав пронизливий душевний біль, що зрештою не

заважало йому особливо обережно перебивати картинку, стараючись не протерти пальцем дірку в мокрому папері і не зіпсувати желатиновий відбиток букету з блакитними стрічками, що так яскраво і глянсувато блищать під лампою.

А Петя неуважно гортав загальний зошит з вишкрябаними на чорній клейончатій оправі емблемами — якорем, пронизаним стрілою серцем і кількома загадковими ініціалами. Він прислухався до голосів батька і тітки за дверима ідальні... Тепер дедалі частіше й частіше повторювалися слова «свобода совісті», «народне представництво», «конституція», і нарешті було вимовлене пекуче слово «революція».

— Ось згадаєте моє слово, все це закінчиться другою революцією,— сказала тітка.

— Ви анархістка! — закричав батько високим голосом.

— Я російська патріотка!

— Російські патріоти вірять своєму государю і своєму уряду!

— А ви вірите?

— Вірю!

І знову Петя почув ім'я Толстого.

— А тоді чого ж ваш цар і ваш уряд, яким ви так вірите, відлучили Толстого від церкви і забороняють його твори?

— Людям властиво помилятися. Вони вважають Толстого політиком, майже революціонером, а Толстой — тільки найвидатніший художник світу, гордість Росії і стоїть над усіма вашими партіями і революціями. І я це доведу в своїй промові!

— А ви гадаєте, начальство вам це дозволить?

— Для того, щоб привселюдно сказати, що Лев Толстой — великий письменник землі російської, ніякого дозволу не треба.

— Це ви так гадаєте.

— Не гадаю, а певен!

— Ви ідеаліст. Ви не розумієте, в якій країні живете. Благаю вас, не робіть цього! Вони вас знищать. Згадаєте моє слово.

3. «Що таке «червоний»?»

Серед ночі Петя прокинувся і побачив, що Василь Петрович без сюртука сидить за письмовим столом. Петя звик до того, що батько ночами виправляє зошити. Але тепер батько був зайнятий зовсім іншим. Купки зошитів лежали на столі

незаймані, а він щось швидко писав своїм бісерним почерком. Навколо нього на столі були розкидані маленькі товсті томики давнього видання творів Толстого.

— Татусю, що ти пишеш?

— Спи, хлопчику, спи,— сказав Василь Петрович і, підійшовши до ліжка, поцілував і перехрестив Петю.

Хлопчик перевернув подушку на прохолодний бік і знову заснув. Засинаючи, він чув швидкий скрип пера, тремтіння образка, що висів на бильці ліжка, і бачив темну голову батька поруч із зеленим ковпаком лампи і теплий вогник лампадки в кутку перед образом із сухою пальмовою гілкою, тінь від якої таємниче лежала на шпалерах, як завжди, викликаючи уявлення про гілку Палестини, про бідних синів Соліма і присипляючи чудовою музикою лермонтовських віршів: «Все полно мира и отрады вокруг тебя и над тобой...»

Вранці, поки Василь Петрович умивався, причісував мокру голову і пристібав до крохмального комірця чорний галстук, Петя встиг подивитися, що писав батько вночі. На столі лежав старовинний саморобний зошит, зшитий суровими нитками. Петя зразу його впізнав. Звичайно він зберігався у батьковому комоді разом з різними сімейними реліквіями: вінчалними пожевклими свічками, гілочкою флердоранжу, білими лайковими рукавичками, бісерною сумочкою покійної мами, її крихітним перламутровим біноклем, сухим листям дикої груші з могили Лермонтова і безліччю тих дрібних уламків і речей, які в Петиних очах не мали ніякісінького значення, а для Василя Петровича були дорогоцінними споминами.

Якось Петя розглядав цей зошит. Половину його займала написана Василем Петровичем доповідь з нагоди століття з дня народження Пушкіна; друга половина залишалася чистою. Тепер на цій пожевклій половині хлопчик побачив написану тим самим бісерним почерком нову доповідь — з нагоди смерті Толстого. Вона починалася такими словами: «Помер великий письменник землі російської; зайшло сонце нашої літератури...»

Василь Петрович надів нові манжетки, вправив у них нові, парадні запонки з дутого золота і, акуратно перегнувши зошит, всунув його у бокову кишеню сюртука. Коли він потім похапцем пив чай на ріжку стола, а потім надівав у передпокої своє драпове пальто з потертою оксамиткою на комірі, Петя побачив, як у нього тремтять пальці і плигає на носі пенсне. Чомусь Петі стало раптом страшенно жаль батька. Він підійшов і, як у дитинстві, потерся об його рукав.

— Нічого, ми ще повоюємо! — сказав батько і погладив сина по спині.

— Все-таки я вам дуже не раджу,— серйозно сказала тітка, заглядаючи до передпокою.

— Ви помиляєтесь,— з м'яким, глибоким хвилюванням у голосі сказав Василь Петрович, надів свого чорного крилатого капелюха і швидко вийшов на вулицю.

— Ой, дай боже, щоб я помилилася! — зітхнула тітка.— Хлопчики, не зволікайте, а то запізнітесь до гімназії,— додала вона і почала допомагати пристібувати ранець своєму пестунчику Павлику, який ще й досі не зовсім збагнув цю просту премудрість.

День минув, як звичайно,— короткий і разом з тим безрадісно довгий, темний листопадовий день, повний якогось невирозного чекання, глухих чуток і повторення тих самих болюсних слів: «Чертков», «Софія Андріївна», «Астапово», «Озолін».

У цей день ховали Толстого.

Петя усе життя безвиїзно провів на півдні, біля моря, серед новоросійського степу, і ніколи не бачив лісу. Але чомусь тепер він дуже ясно уявляв собі Ясну Поляну, ліс над зарослим яром. Петя бачив чорні стовбури старих оголених лип, серед яких без священників і півчих опускали в могилу просту селянську труну із висхлим, старим тілом Льва Толстого. І над цим хлопчик бачив ті самі хмари і зграї тих самих ворон, що раннім дощовим присмерком літали над банями заїжджого двору і над чорним Куликовим полем.

Батько повернувся з уроків, як звичайно, коли уже в ідальні засвітили лампу. Він був збуджений і зворушливо веселий. На тривожне запитання тітки, чи він прочитав учням свою доповідь і як це було сприйнято, Василь Петрович не міг втримати наївну посмішку, яка променисто блиснула під скельцями пенсне.

— Муху можна було почути,— сказав він, виймаючи із задньої кишені хустку і витираючи вологу бороду.— Ніяк не сподівався, що мої шибеники так гаряче і серйозно поставляться до цієї теми. І дівці теж. Я повторив свою доповідь і на уроці в сьомому класі Маріїнської гімназії.

— Невже начальство вам дозволило?

— А я нікого і не питав. Для чого? Я вважаю, що викладач словесності має повне право на своєму уроці бесідувати з учнями про особу будь-якого великого російського письменника, а особливо Толстого. Більш того, я вважаю це своїм священним обов'язком.

— Ой, які ви необережні!

Пізно ввечері приходили якісь незнайомі молоді люди: двоє студентів у дуже старих, полинялих картузах і панночка — мабуть, курсистка. Один із студентів був у кривому пенсне на чорній стрічці, в чоботях і палив цигарку, пускаючи дим через ніс, а панночка була в короткій жакетці і весь час притискала до грудей маленькі червоні ручки. Зайти до кімнати вони чомусь відмовились, а довго стояли у передпокої, розмовляючи з Василем Петровичем. Долинав густий нерозбірливий бас — очевидно, того самого студента, який носив пенсне на стрічці, і благальний шепелявий голос курсистки, що повторювала через рівні проміжки одну й ту ж фразу:

— Ми впевнені, що, будучи передовою, благородною людиною і діячем, ви не відмовите студентській молоді в її уклінному проханні...

А третій відвідувач весь час соромливо витирив об доріжку мокрі черевики і стримано сяквся.

Виявилось, що чутка про виступ Василя Петровича уже якось дійшла до Вищих жіночих курсів і медичного факультету імператорського Новоросійського університету, і делегація студентів прибула висловити Василеві Петровичу почуття солідарності, а також просити його повторити свою доповідь у якомусь соціал-демократичному студентському гуртку. Василь Петрович був задоволений, але разом з тим це його неприємно вразило. Подякувавши молодим людям за увагу, він од виступів у соціал-демократичному гуртку рішуче відмовився. Він заявив, що ні до якої партії ніколи не належав, не належить і не належатиме і вважає, що перетворювати на політику смерть Толстого є неповагою до пам'яті великого письменника, оскільки відомо негативне ставлення самого Толстого до всіх без винятку політичних партій і що Толстой взагалі ніякої політики не визнавав.

— В такому разі — пробачте, — сухо сказала курсистка. — Ви нас глибоко розчарували... Ходімо, товариші, з цього дому.

І молоді люди з гідністю вийшли, залишивши після себе запах асмоловського тютюну і мокрі сліди на сходах.

— Дивна річ! — говорив Василь Петрович, походжаючи по їдальні і протираючи пенсне підкладкою домашнього піджака. — Ди-ивна річ — скрізь люди знаходять привід для політики!

— Я вас попереджувала, — сказала тітка. — Боюсь, що все це закінчиться великими неприємностями.

Погані передчуття тітки оправдалися, хоч і не так швидко, як вона чекала. Минув принаймні місяць, раніш ніж

почалися неприємності. Власне кажучи, їх наближення можна було помітити по різних ознаках значно раніше. Але ці ознаки здавалися настільки мізерні, що в родині Бачеїв на них не звернули належної уваги:

— Татусю, що таке «червоний»? — запитав одного разу за обідом Павлик, як завжди несподівано, і подивився на батька блискучими наївними очима.

— От тобі й маєш! — сказав Василь Петрович, який був в чудовому настрої. — Досить дивне запитання. Мені здається, що червоний — це значить не синій, не жовтий, не коричневий... гм, ну і так далі.

— Це я знаю. А що таке «червона людина»? Хіба бувають червоні люди?

— А-а, ти ось про що! Авжеж, бувають. Наприклад, північно-американські індієці. Так звані червоношкірі.

— Вони цього ще у своєму підготовчому класі не проходили, — презирливо зауважив Петя. — Вони ще мартихани.

Але Павлик пропустив повз вуха цю шпильку. Все ще допитливо розглядаючи батька, він запитав:

— А ти, татусю, хіба індієць?

— В основному ні, — розсміявся батько так дзвінко і весело, що з його носа зісковзнуло пенсне і трохи не впало у тарілку з голубцями.

— А чому ж тоді Федько Пшеничников каже, що ти червоний?

— Он як! Це цікаво. Але хто ж отой самий твій Федько Пшеничников?

— Один хлопець з нашого класу. У нього батько — старший письмоводитель у канцелярії одеського градоначальника.

— Ах, он як! Ну, значить, твоєму Федькові і книжки в руки! Зрештою, ти сам можеш переконатися, що я зовсім не червоний, а буваю червоним лише в сильні морози.

— Однак це неприємно, — зауважила тітка.

Незабаром після цього якось увечері до Василя Петровича в справах емеритальної каси¹ завітав якийсь Крилевич, казначей чоловічої гімназії, де викладав Василь Петрович. Покінчивши із справами, Крилевич, який завжди був неприємний Василю Петровичу, залишився пити чай, просидів години півтори, страшенно набрид і весь час починав розмову про Толстого, хвалив Василя Петровича за сміливість і наполегливо просив дати йому додому почитати доповідь. Батько від-

¹ Емеритальні каси існували до революції при деяких установах. Ці каси видавали своїм учасникам грошову допомогу.

мовився. Крилевич, очевидно, образився і, надіваючи у передпокої перед дзеркалом свого сплющеного, просаленого на дні кашкета з кокардою міністерства народної освіти, говорив до батька, солодко посміхаючись:

— Даремно, Василю Петровичу, ви не хочете зробити для мене цієї приємності, зовсім даремно! Ваша скромність паче гордості.

Його відвідини залишили неприємний осадок.

Були і ще деякі дрібниці цього ж порядку: так, наприклад, при зустрічі з Василем Петровичем на вулиці деякі знайомі розкланювалися підкреслено уважно, в той час як інші, навпаки, віталися дуже сухо, всіляко намагаючись показати свій осуд.

Перед самим різдвом вибухнула катастрофа.

4. Великі неприємності

Павлик, якого тільки-но «розпустили» на канікули, походжав перед домом у своїй надто довгій зимовій шинелі, пошитій на виріст, і в нових калошах, які на диво приємно хрустіли по свіжому грудневому сніжку, лишаючи чудові зернисті відбитки з овальним клеймом посередині. У Павликовому ранці лежав табель з відмінними оцінками за другу чверть, без неприємних зауважень і докорів і навіть з п'ятірками за уважність, старанність і поведінку, що, правду кажучи, було дещо перебільшено. Але Павлик, дякуючи своїм невинним, шоколадно-дзеркальним милим очам, мав щасливу здібність завжди виходити сухим з води.

Настрій у хлопчика був цілком передсвятковий, і тільки на самому споді душі ворушився неприємний черв'ячок неспокую. Справа в тому, що сьогодні перед виходом із гімназії підготовчий клас не втримався і знову влаштував обструкцію. Цього разу обструкція полягала в тому, що, бажаючи відчинити двері до дзвоника, учні підготовчого класу колективно кинули калошу в чавунну грубку рядом з швейцарською, внаслідок чого від горілого каучуку повалив їдкий дим, і нелояльному швейцару довелося заливати грубку водою. В цей час задзвонив дзвоник, і підготовчий клас у повному складі встиг розбігтися. Тепер Павлик побоювався, як би про подію не дізнався інспектор і це не викликало серйозних наслідків. І це трохи затьмарювало чисту радість канікул.

І раптом Павлик побачив саме те, чого він найбільше боявся. По вулиці прямо на нього йшов кур'єр у кашкеті із синім околицем і в пальті з смушковим коміром, з-під якого виднівся синій стоячий комір мундира. Під пахвою він тримав велику розносну книгу в мармуровій обкладинці. Кур'єр неквапливо підійшов до воріт, подивився на трикутний фонар з номером будинку і зупинився. У Павлика завмерло серце.

— Де тут квартира пана Бачея? — спитав кур'єр.

І Павлик зрозумів, що він загинув. Це, звичайно, був офіціальний письмовий виклик батькам для пояснень з приводу поведінки учня підготовчого класу Бачея Павла, тобто найстрашніше, що тільки могло трапитися з гімназистом.

— А що? Викликають батьків? — жалісливо усміхаючись, спитав Павлик, не впізнаючи свого голосу, і, почервонівши, додав: — Ви, дядечку, можете дати повістку мені, а я вже передам, а то для чого вам підніматися по сходах!

— Наказано під розписку! — суворо сказав кур'єр, поправляючи солдатські вуса.

— Другий поверх, квартира номер чотири, — прошепотів Павлик, відчуваючи, що йому стає жарко, душно, нудно і страшно.

Хлопчик навіть не збагнув, що кур'єр незнайомий. А втім, Павлик учився тільки перший рік і міг не знати всіх гімназичних служителів.

Як тільки кур'єр зник у парадному, в очах хлопчика потемніло. Для нього вмить пропала вся краса світу, який, проте, й надалі лишався так само свіжим і прекрасним. Так само заходило за білосніжним, із синіми тінями Куликовим полем, за вокзалом червоне, морозне сонце, так само за рогом вулиці з музикальним шерехом тремтіли великі бубонці на хомуті змерзлої візничової конячки; так само парували миски з гарячим журавлиним киселем, виставлені куховарками на балкони; так само червоніли на бильцях балконів товсті валики тендітно-блакитного снігу, а пара над мисками була така ж журавлино-червона, як і сам остиглий кисіль; так само святково дихала вулиця бадьорим рухом їзди і ходьби.

Та нічого цього Павлик уже не помічав. Спочатку він вирішив більш ніколи не повертатися додому, а весь час ходити по вулицях доти, поки не помре з голоду або не замерзне. Потім, походивши трохи по провулках, він давав собі найстрашніші клятви докорінно виправитись і вже більше ніколи в світі не брати участі в жодних обструкціях, а стати найзразковішим гімназистом не тільки в Одесі, але й в усій Російській імперії і тим заслужити прощення батька і тітки.

Потім він жалів себе, своє пропаше життя і кілька разів починав плакати, розмазуючи по обличчю сльози, які на морозі щипали носа. Але нарешті голод загнав його додому, і він, знесилений стражданнями, з'явився на порозі, коли в квартирі горіли лампи. Павлик уже збирався почати найбурхливіше і найщиріше каятись, як раптом помітив, що вся сім'я перебуває в стані надзвичайного збудження. Очевидно, це збудження не мало ніякісінького відношення до особи Павлика, бо на його прибуття ніхто навіть не звернув уваги. Неприбраний обід стояв на столі. Батько, рипаючи черевниками, нервово ходив з кімнати до кімнати. Поли його сюртука розвівалися. На обличчі було видно білі і рожеві плями.

— Я казала, я казала...— повторювала тітка, повертаючись туди й назад на гвинтовому табуреті перед піаніно з білими мельхіоровими свічниками, закапанними стеарином.

А Петя дихав на шибку і, риплячи пальцем, писав на ній слова: «Вельмишановний пане, вельмишановний пане...»

Виявилося, що кур'єр був зовсім не з гімназії, а з канцелярії попечителя учбової округи. Він приніс повістку із запрошенням надвірному раднику Бачею прибути завтра в прийомні години «для з'ясування обставин, зв'язаних із виголошенням перед учнями недозволеної начальством промови з нагоди смерті письменника графа Толстого».

На другий день, повернувшись од попечителя, Василь Петрович, не знімаючи парадного сюртука, сів у качалку і заклавав за голову руки. Як тільки Петя побачив гнівну білість його високого лоба і тремтячу щелепу, він зразу зрозумів, що трапилось щось жахливе. Відкинувшись на плетену спинку і вчепившись в бильця качалки пальцями з побілілими від напруження кісточками, Василь Петрович нервово розкачувався, упираючись в підлогу носком рипучого черевика.

— Василю Петровичу, ради бога, що ж все-таки сталося? — нарешті спитала тітка, округливши добрі очі, сповнені страху.

— Благаю вас, дайте мені спокій! — ледь вимовив батько, і щелепа його затремтіла ще дужче.

Пенсне з'їхало з носа, і Петя побачив на батьковому переніссі дві маленькі коралові ямочки, від чого вираз його обличчя зробився безпомічно-страдницьким. Хлопчик згадав, що саме такий вираз був у батька, коли померла мама і лежала вкрита гіацинтами у білій труні, а батько отак безтямно гойдався в качалці, заклававши за голову руки, і в його почервонілих очах стояли сльози. Петя підійшов до батька, пригорнувся і обняв за плечі, злегка обсипані лупою,

— Татусю, не треба! — ніжно сказав він.

Але батько вирвався, схопився і так сильно змахнув руками, що з тріском вискочили крохмальні манжетки.

— Ради господа бога Ісуса Христа, дайте мені спокій! — закричав він болісно і кинувся до кімнати, яка була одночасно і його кабінетом, і спальнею, де він спав разом з хлопчиками.

Там він зняв сюртук і черевики, ліг поверх ковдри на постіль і повернувся обличчям до шпалер.

Коли Петя побачив його підібгані ноги в білих шкарпетках і синю сталюну пряжку жилета, зморщеного на спині, то він уже більше не міг стримуватись і заплакав, витираючи очі рукавом курткы.

Що ж сталося з Василем Петровичем у попечителя? А сталося, як з'ясувалося потім, ось що. Спочатку Василь Петрович дуже довго і незручно сидів один у холодній, по-казенному розкішній приймальні на блакитній бархатній банкетці із золотими ніжками, на зразок тих, які бувають у фойе театрів чи в музеях. Потім черговий чиновник в елегантному мундирі міністерства народної освіти увійшов, з ніг до голови віддзеркалюючись у паркеті, і запросив Василя Петровича до кабінету його високопревосходительства.

Попечитель сидів за величезним письмовим столом. Він був горбатий і, як більшість горбунів, дуже малий на зріст, так що між двома громіздкими малахітовими канделябрами, над громіздким малахітовим письмовим приладдям виднілась тільки його гордовито і злісно задерта чорно-сріблиста, стрижена бобриком голівка, підперта високим крохмальним комірцем з білим галстуком. Він був у віцмундирному форменому фракку із зіркою на печінці.

— Чому ви дозволили собі з'явитися до мене у партикулярному одязі? — не пропонуючи сісти і не підводячись, сказав попечитель.

Василь Петрович злякався, але, уявивши свій старий віцмундир з дірками замість гудзиків, які колись з м'ясом вирвав Петя, несподівано для самого себе добродушно посміхнувся і навіть дещо гумористично розвів руками.

— Будь ласка, не блазнюйте і не розмахуйте руками: ви перебуваєте у присутственому місці, а не в фарсі!

— Вельмишановний пане! — спалахнув Василь Петрович.

— Мовчати! — крикнув попечитель чітким петербурзьким департаментським альтом і лягнув долонею по паперах. — Я вам не вельмишановний пан, а таємний радник — його високопревосходительство! І по-о-про-о-шу вас не виходити за

рамки і стояти стру-у-нко! Я запросив вас, щоб поставити альтернативу...— вів він далі, з очевидним задоволенням бездоганно чітко вимовляючи слово «альтернатива»,— щоб поставити альтернативу: або ви в присутності пана інспектора учбової округи на одному із найближчих уроків публічно відмовитися перед учнями від своїх згубних помилок і поясните їм розкладницький вплив учення графа Толстого на російську громадськість, або подавайте прохання про відставку. А якщо не захочете цього зробити, будете звільнені по третій статті без пояснення причини з усіма вельми згубними для вас наслідками, які з цього випливають. Я не допущу у довіреній мені учбовій окрузі антиурядової пропаганди і кожній подібній спробі буду нещадно класти край.

— Дозвольте... ваше високопревосходительство! — сказав Василь Петрович тремтячим голосом.— Але ж Лев Толстой — великий наш художник, слава, гордість, так би мовити, Росії... І я не розумію... До чого тут, ваше високопревосходительство, політика?

— Насамперед граф Толстой є віровідступник, вивергнутий найсвятішим синодом із лона православної церкви, а також людина, яка посягнула на найсвятіші підвалини Російської імперії і на її корінні закони. Якщо ви цього не розумієте через свій недомисел, то вам не місце на державній службі!

— Ви мене ображаєте...— через силу вимовив Василь Петрович, відчуваючи, як у нього починають тремтіти вилиці.

— Ідіть геть! — сказав попечитель, підводячись.

І Василь Петрович вийшов з кабінету з тремтінням у колінах, якого він ніяк не міг перемагти ні на мармурових сходах, де у двох білих нішах стояли гіпсові бюсти царя і цариці у перловому кокошнику, ні в швейцарській, де огрядний швейцар викинув йому на бильця пальто, ні потім, на візнику, якого звичайно в родині Бачеїв наймали тільки у надзвичайних випадках. І ось він тепер лежав поверх марсельської ковдри, на ліжку, підібгавши ноги, грубо ображений до глибини душі, безсилий, опльований, роздавлений нещастям, яке звалилося не тільки на нього особисто, але і — як він ясно тепер розумів — на всю його родину. Звільнення по третій статті без пояснення причин означало не тільки вовчий білет, громадянську смерть, але також і ймовірність адміністративного заслання «в места, не столь отдаленные», тобто повне розорення, злидні і погибель родини. Вихід із становища міг бути тільки один: публічно відмовитися від своїх переконань.

За характером Василь Петрович не був ні героєм, ні тим більше мучеником. Він був просто доброю інтелігентною людиною, мислячою, порядною — як кажуть, «світлою постаттю», «ідеалістом». Університетські традиції не дозволяли йому відступити. В його уяві «поступка перед совістю» була межею морального падіння. І все-таки він завагався. Надто страшним здавалось йому провалля, куди без найменшого жалю ладні були його кинути. Він розумів, що виходу нема, хоч і намагався що-небудь придумати.

Василь Петрович був до того збентежений, що навіть одного разу вирішив було писати на височайше ім'я і послав до крамнички купити на десять копійок кілька аркушів найкращого «міністерського» паперу. Він ще вірив у справедливість царя, помазанника божого.

Може, він і справді написав би до царя, але тут рішуче втрутилася тітка. Вона не дозволила кухарці ходити до крамнички по «міністерський» папір, а Василеві Петровичу сказала:

— Йй-богу, ви свята людина! Невже ви не розумієте, що все це одна зграя?

Василь Петрович тільки розгублено мружив очі, на різні лади повторюючи:

— Але що ж робити, Тетяно Іванівно? Що ж все-таки робити?

Однак тітка нічого не могла порадити. Вона виходила до своєї маленької кімнатки біля кухні, сідала за туалетний столик і прикладала до почервонілого носа зібгану мережану хусточку.

5. Панахида

Настав святвечір, двадцять четвертого грудня — число, що мало для сім'ї Бачеїв особливе значення. Це був день ангела покійної матері. Кожен рік у цей день всією родиною їздили на кладовище правити панахиду. Поїхали і тепер. Була хуртовина. Яскрава, струменяста білина різала очі. На кладовищі замети зливалися з білосніжним небом. Хрести і чорні залізні огорожі курилися. В старих металевих вінках з фарфоровими квітами посвистував вітер. Петя стояв без кашкета, але в башлику, по коліна в свіжому снігу. Він щиро молився, силкуючись уявити покійну матір, але згадував тільки дещо: капелюх з пером, вуаль, поділ широкої муарової сукні, обшитий «щіточкою». Крізь вуаль з мушками, зав'язану

на підборідді, йому всміхалися рідні примружені очі. Але більше нічого Петя уже не міг уявити. Лишився тільки слід якогось давнього, стертого часом горя, страх власної смерті і золоті літери материного імені на білій мармуровій плиті, яку сторож кладовища перед їх приходом досить недбало обмів від снігу чистеньким просяним віником. Поряд була могила бабусі — батькової матері — і ще одне вільне місце, куди, як любив інколи говорити Василь Петрович, коли-небудь покладуть і його самого, між матір'ю і дружиною — двома жінками, яких він любив так віддано і вірно все життя.

Петя хрестився, кланявся, думав про матір і в той же час спостерігав за священником, за псаломщиком, за батьком, Павликом і тіткою. Павлик весь час крутився, поправляючи загнутий башличок, який кусав його почервонілі вуха. Тітка потихеньку плакала в муфту. Батько, благально склавши перед собою руки чашечкою і нахиливши трохи посивілу голову із семінаристським волоссям, що тріпотіло на вітрі, нерухомо дивився вниз, на могильну плиту. Петя знав, що батько думає зараз про покійну матір. Але він не знав, які важкі, суперечливі почуття переживає при цьому Василь Петрович. Йому зараз особливо не вистачало матері, її кохання, моральної підтримки. Батько згадував той день, коли він, молодий і схвильований, читав дружині тільки-но написаний реферат про Пушкіна, і як вони потім довго, гаряче його обговорювали, і як одного чудового ранку він у новенькому відмундирі пішов читати цей реферат і вона, подаючи йому у передпокої тільки що випрасувану, ще гарячу від праски носову хусточку, палко його поцілувала і перехрестила тонкими пальчиками, і як потім, коли він з тріумфом повернувся додому, вони весело обідали, а манюсінський Петя, якого вони привчали до самостійності, розмазував по своїх товстих щоках кашу «геркулес» і час од часу питав батька, сяючи чорними оченятами: «Тату, а ти умієш їсти?» Як давно і разом з тим як недавно це було! Тепер Василь Петрович один повинен був вирішувати свою долю.

Уперше в житті він ясно зрозумів те, чого раніше не міг чи не хотів зрозуміти: не можна в Росії бути чесною і незалежною людиною, перебуваючи на державній службі. Можна бути тільки тупим царським чиновником, що не має власної думки, і беззаперечно виконувати накази інших, вищих чиновників, які б ці накази не були несправедливі і навіть злочинні. Але найжахливіше для Василя Петровича полягало в тому, що все це виходило саме від тієї вищої влади помазаника божого, російського самодержця, в святість і

непогрішність якого Василь Петрович до цього часу так міцно і простодушно вірував.

Тепер, коли ця віра похитнулася, Василь Петрович усім своїм серцем звернувся до релігії. Він молився за свою покійницю дружину, просив у бога поради і допомоги. Але молитва вже не давала йому колишнього заспокоєння. Він хрестився, кланявся і разом з тим з якимось новим почуттям дивився на священника і псаломщика, що в два голоси на швидко руч правили панахиду. Все те, що вони робили, тепер уже не створювало релігійного настрою, як було раніше, а здавалося грубим, неприродним, наче Василь Петрович не сам молився, а спостерігав збоку, як творять молитовні діяння якісь язичеські жерці. Те, що раніше завжди зворушувало Василя Петровича, тепер було наче позбавлене будь-якої поезії.

Священик у траурній газетовій ризі із срібним вишваним хрестом на спині, з-під округлених країв якої висовувалися короткі ручки в темних рукавах підрясника, проголошував красиві слова панахиди і спритно крутив на ланцюжках і кидав у різні боки кадило з гарячими жаринками, що червоніли, як рубін. Ліловий дим вилітав клубами і швидко сивів, танув на вітрі, залишаючи в повітрі важкий бальзамовий запах смирни. Псаломщик з благоговійно випуклими повіками прикритих очей і солдатськими вусами, в точно такому ж драповому пальті, як у Василя Петровича, навіть з такою ж потертою оксамиткою на комірі, швидко, то підвищуючи, то понижуючи голос, підтягував священнику. Обидва — священник і псаломщик — удавали, наче зовсім не поспішають, хоча Василь Петрович бачив, що вони дуже квапляться, бо їм треба було відправити ще кілька панахид на інших могилах, де на них уже чекають і навіть здалеку нетерпляче подають знаки. І було помітно, як вони зраділи, коли дійшли до кінця, і з особливим бадьорим натхненням заспівали «Надгробное рыдание творяще песнь» і так далі, після чого родина Бачеїв поцілувала холодний срібний хрест, і, поки цього хреста псаломщик поспішно загортав у епітрахиль, Василь Петрович потис руку священнику, з почуттям незручності передаючи в його долоню два слизьких срібних карбованці, на що священник сказав:

— Дякую! — і додав: — А я чув, що у вас великі службові неприємності. Але надійтеся на бога, може, якимось обійдеться. Маю честь кланятись! Яка погода, га? Так і крутить...

Щось образливе почулося Василю Петровичу у цих словах. Петя бачив, як батько спалахнув. Василь Петрович рап-

том із особливою гостротою згадав, як на нього кричав попечитель, згадав свій принизливий страх, і в ньому заговорило почуття гордості, яку він весь час намагався придушити з християнською покірністю. В цю хвилину він вирішив нізачо не здаватись, а коли доведеться, то до кінця постраждати за свою правду.

Та повернувшись з кладовища додому і трохи заспокоївшись, він знову відчув сумніви: чи має він право жертвувати добробутом родини?

Тим часом різдвяні канікули йшли своїм порядком, тільки не так весело, безтурботно, як у минулі роки.

Так само виснажливо-повільно надходив синій святвечір з його пісним кухонним чадом і першою зіркою у вікні, до появи якої не можна було ні запалювати світло, ні сідати за стіл їсти кутю і узвар. Так само на перший день справляли ялинку і так само заходили в кухню з вулиці славити Христа хлопчики із зіркою, обвішаною ялинковими паперовими ланцюгами і з круглим паперовим образком посередині. Так само вечорами таємниче і святково спалахували у замерзлих вікнах сині алмазики місячного світла. Так само зустрічали Новий рік яблучним пирогом із запеченим на щастя новеньким гривеником в папірці. І так само у тріскучий морозяний полудень із соборної площі долинали звуки полкових оркестрів водохресного параду.

Наближався кінець канікул. Треба було прийняти якесь рішення. Василь Петрович зовсім занепав духом. Відчуваючи душевний стан батька, хлопчики теж засмутилися. Тільки тітка з усієї сили намагалася підтримувати святковий настрій. У новій шовковій сукні, з усіма своїми улюбленими перснями на тонких пальцях, напахчена французькими духами «Кер де Жаннет», вона раз у раз сідала за піаніно, і, розкривши комплект «Нувеліста», грала вальси, польки і циганські романси з репертуару Вяльцевої. В водохресний вечір вона затіяла ворожіння. У полоскальницю із свіжою водою лили, за відсутністю воску, парафін; палили на кухні зібганий папір і потім розглядали його тінь на святково побіленій стіні. Але все це було не зовсім природно.

6. Відставка

Перед першим учбовим днем, пізно ввечері, крізь сон Петя знову почув за дверима їдальні голоси батька і тітки.

— Ви цього не зробите, не повинні зробити! — говорила схвильованим голосом тітка.

— Але що ж? — питав батько, і було навіть чути, як він хрустить пальцями.— Що ж робити? Як ми будемо існувати? Чи маю я на це право? Яке горе, що з нами нема покійної Женечки!

— Повірте, покійниця Женя нізачо не дозволила б вам припинюватися перед усіма отими чиновниками!

Скоро Петя заснув і уже більше нічого не чув, але ранком трапилася незвичайна подія: уперше в житті Василь Петрович не надів сюртука і не пішов на уроки. Замість цього куховарку послали до крамнички по «міністерський» папір, і Василь Петрович своїм чітким, бісерним скорописом, без розчерків і завитків, написав прохання про відставку.

Відставку холодно прийняли. Проте ніяких неприємних наслідків не було: очевидно, не в інтересах попечителя було роздувати цю справу. Таким чином, Василь Петрович залишився без служби, тобто з ним трапилося найстрашніше, що тільки могло трапитись із сімейною людиною, яка не має ніяких інших засобів до існування, крім платні.

У Василя Петровича були невеликі заощадження, які він складав уже давно, мріючи поїхати за кордон спочатку з дружиною, а потім, після її смерті, з хлопчиками. Тепер ці мрії, звичайно, загинули. Разом з грішми, які одержав Василь Петрович, коли виходив у відставку із емеритальної каси і каси взаємодопомоги, утворилася сума, на яку можна було дуже скромно прожити майже рік. Але як існувати далі — було зовсім невідомо, тим більше що поставало питання про дальше перебування в гімназії Петі і Павлика: досі хлопчики, як сини викладача, вчилися даром, а тепер треба буде вносити непосильну плату за право навчання.

Але найтяжчим для Василя Петровича, що все своє життя звик трудитися, було вимушене неробство. Він не знав, куди себе подіти, цілими днями ходив по кімнатах у старому домашньому піджаку, забував стригтися, помітно постарішав і часто їздив конкою на кладовище, де подовгу сидів біля могили дружини.

Павлик, що ще не вийшов з дитячого віку, зовсім не розумів, що на них звалилося велике нещастя, і жив собі на втіху. Але Петя розумів усе. Думки про те, що, очевидно, йому доведеться кинути гімназію, зняти з кашкета герб і доношувати свою форму з гачками замість блискучих металевих гудзиків, як звичайно ходили вигнані гімназисти чи екстерни, викликали в ньому почуття болісного сорому. Це підсилювалося тією зловісною переміною, яку Петя почав помічати по відношен-

ню до себе з боку гімназичного начальства і деяких товаришів.

Словом, новий рік почався якнайгірше. Настрій був пригнічений. Щодо тітки, то, на здивування Петі, вона не тільки не виявляла ніякої зневіри чи неспокою, а, навпаки, всім своїм виглядом показувала, що все йде чудово. На її обличчі весь час був бойовий вираз неухильної рішучості будь-що врятувати родину від загибелі.

План порятунку полягав у тому, щоб давати смачні, поживні і дешеві домашні обіди для інтелігентних трудівників, що, за розрахунками тітки, повинно було якщо й не дати грошового прибутку, то, в усякому разі, звільнити родину від витрат на власне харчування. Для того щоб квартира теж нічого не коштувала, тітка вирішила сама переселитися до ідальні, куховарку переселити в кухню, а звільнені таким чином дві кімнати віддати в найми з повним пансіоном все тим самим уявлюваним інтелігентним трудівникам.

Батько болісно поморщився при самій тільки думці, що його дім збираються «перетворити на кухмістерську», але робити було нічого, і він махнув на все рукою:

— Робіть, як знаєте.

І тітка розвинула бурхливу діяльність. На вікнах кімнат, які віддавалися в найми, були наліплені оголошення, добре видні з вулиці. Біля воріт прибили фанерну дощечку: «Домашні обіди», яку дуже художньо виконав Петя олійними фарбами, із зображенням паруючого супника і згадуванням одиноких інтелігентних трудівників. На думку тітки, все це повинно було надати їх комерційному починанню дещо суспільно-політичний, навіть опозиційний відтінок. Почали закуповувати кухонний посуд, а також робити запаси найкращої і найсвіжішої провізії. Дуняші пошили нове ситцеве плаття і білосніжний фартух.

Більшу частину часу тітка вивчала куховарську книгу Молоховець, цю біблію кожного заможного сімейного дому. Вона виписувала в особливий зошит найнеобхідніші рецепти і складала різноманітні меню — смачні і здорові.

Ніколи ще родина Бачеїв не харчувалася так добре — навіть, можна сказати, святково. За місяць всі помітно погладшали, в тому числі й Василь Петрович, що було в дивній суперечності з його становищем людини, переслідуваної урядом.

Усе було добре, навіть блискуче, якби не брак відвідувачів. Можна було подумати, що інтелігентні трудівники навмисно змовилися не обідати. Правда, в перші дні спостерігалось деяке поживлення.

Прийшли двоє пристойно вдягнутих бородатих панів із запалими щоками і недобррозичливими очима фанатиків, дізналися, що вегетаріанських блюд немає, і сердито пішли, не прощавшись.

Потім якось з чорного ходу зайшов меткий денщик — солдат Модлинського полку в безкозирці — і попросив налити в судки дві порції щів для свого офіцера. Тітка пояснила, що щів немає, а є суп-прентаньєр. Денщик сказав, що це все одно, аби при цьому було досить ситника, бо його благородіє програвалися в стуколку і вже другий день сидять на квартирі, простудившись і не ївши гарячого. Тітка видала в борг дві порції супу-прентаньєр з великою кількістю хліба, і денщик, спритно перебираючи товстими, короткими ногами в збитих чоботях, збіг зі сходів, залишивши в кухні густий запах піхотної казарми. Через два дні він з'явився знову і на цей раз поніс в судках дві порції бульйону з піріжками, теж у борг, обіцяючи заплатити гроші, як тільки його благородіє відіграється; але, очевидно, його благородіє так і не відігралось, бо відвідування денщика назавжди припинилися.

Більше обідати не приходив ніхто.

Щодо здачі внайми кімнат, то й тут справи були не кращі. Першого ж дня, як тільки наліпили на вікна оголошення, кімнати прийшли наймати молодята: він — молодий військовий лікар, у всьому новенькому і сяючому, вона — пухка блондиночка в ротонді на білячому хутрі, в кокетливому капорі, з муфточкою на шнурку, ямочками на щоках і родимкою над ротиком, круглим, як черешня. Вони обоє так дихали щастям, так нестерпно блищали на їх безіменних пальцях новенькі обручки дев'яносто шостої проби, від них так духмяніло квітковим милом, кольдкремом, бриоліном, вежеталем, духами Брокар і ще чимось, — як здалося Петі, «весільним», — що квартира Бачеїв, з її старими шпалерами і погано натертою підлогою, зразу ж видалася маленькою і темною.

Поки молодята оглядали кімнати, чоловік весь час міцно тримав дружину за руку, немов боявся, що вона від нього куди-небудь втече, а дружина, пригортаючись до нього, з жахом озиралася навколо і голосно вигукувала, майже співала:

— Мивий, та це ж савай! Це ж справжній савай! Тут смевдить кухнею! Ні, ні, це нам зовсім не підходить!

І вони квапливо пішли, причому військовий лікар ніжно подзвонював маленькими срібними шпорами, а молода дружина гидливо підбирала спідницю і так обережно ставила ніжки, немов боялася забруднити свої маленькі нові черевики. Лише після того, як внизу грюкнули двері, Петя збагнув, що

загадкове іноземне слово «савай» було не що інше, як «сарай», і йому стало так образливо, що він мало не заплакав. А у тітки потім довго палали вуха.

Більше наймати кімнати ніхто не приходив. Отже, тітчині плани провалилися. Перед родиною Бачеїв знову постала примара злиднів. Надії заступив відчай. Невідомо, чим би все це скінчилось, якби одного прекрасного дня, і як це завжди трапляється, зовсім несподівано не прийшов порятунок.

7. Давній друг

Це був справді чудовий день, один з тих березневих днів, коли снігу вже нема, земля чорна, над голим гіллям приморських садів крізь хмари просвічує водяниста блакить, важкий вітерець мете по сухих тротуарах перший пил, і над містом, як басова струна, безперервно гуде і коливається звук великопісного дзвону. В булочних пекли жайворонків з підгорілими родзинковими очицями, а на Соборній площі, над величезним наріжним будинком, над кафе Лібмана і над двоглавим орлом аптеки Гаєвського літали хмари гайвороння, яке своїм весняним гомоном заглушало шум міста.

Цей день надовго запам'ятався Петі. Саме в цей день він став репетитором і вперше в житті давав за гроші уроки латинської мови іншому хлопчикові. Цим іншим хлопчиком був Гаврик.

Це було так. Кілька днів тому Петя повертався з гімназії. Він ішов поволі, поринувши у свої невеселі думки, і уявляв, як його скоро виключать з гімназії за невнесення плати.

Раптом хтось налетів на нього ззаду і стукнув кулаком по ранцю так, що в ранці підскочив і затарахкотів пенал. Петя спіткнувся, мало не впав, обернувся, готовий вступити в бій з невідомим ворогом, і опинився ніс до носа з Гавриком, який стояв біля нього, розставивши ноги, і добродушно всміхався.

— Здорово, Петю! Давно не бачились.

— Що ж ти, босяк, на своїх кидаєшся?

— Диваче! Я ж не по тобі стукнув, по ранцю.

— А якби я заповор носом?

— То я б тебе підхопив, про що мова?

— Ну, як живеш?

— Нічого собі. Заробляю на життя.

Гаврик жив на Ближніх Млинах, і Петя зустрічався з ним рідко, в більшості випадково, на вулиці. Але давня дитяча дружба не забувалася. Коли вони при зустрічах обмінювалися звичним: «Як живеш?» — то Петя завжди відповідав,

знижуючи плечима: «Учусь». А Гавряк, заклопотано морщачи невеликий круглий лоб, казав: «Заробляю на життя». І кожного разу, коли вони зустрічались, Петі, доводилося вислухувати нову історію, яка неодмінно кінчалася тим, що ще один хазяїн або прогорів, або заживив зароблені Гавриком гроші. Так було з власником купалень між Середнім Фонтаном і Аркадією, куди Гавряк найнявся на весь літній сезон ключником, тобто відмикати кабінки, давати напрокат смугасті купальні костюми і стерегти речі. Восени власник купалень зник, не заплативши ні копійки, і Гаврикові залишились самі чайові. Так було і з греком — хазяїном артїлі вантажників у Практичній гавані, який нахабно обдурив артіль, не доплативши більше половини. Те ж трапилось і в артїлі по розклеюванню афіш, і в багатьох інших місцях, куди наймався Гавряк, сподіваючись хоч трохи підтримати родину брата Терентія і заробити на життя.

Веселіше, хоч зрештою так само не вигідно, було працювати в синаматографі «Біоскоп Реаліте» на Рішельєвській, недалеко від Олександрівського участку. В той час славнозвісний винахід братів Люм'єр — кінематограф — уже не був новинкою, але все ще не перестав дивувати людство чарівним явищем «рухомої фотографії». У місті розплодилось безліч синаматографів, які дістали загальну назву «ілюзіон».

З поняттям «ілюзіон» було зв'язано: вивіска, складена з різноколірних, пофарбованих електричних лампочок, іноді з рухомими літерами, і бравурний грім піаноли — механічного фортепіано, клавіші якого самі собою натискувались і бігали туди-сюди, викликаючи у відвідувачів додаткове захоплення технікою ХХ століття. Крім піаноли, у фойє звичайно стояли автомати, звідки, якщо опустити в щілину п'ятак, таємниче вивозала шоколадка з пересувною картинкою або з-під чавунної курки викочувалось кілька різнобарвних цукрових ячок. Іноді в скляний ящик виставляли воскову фігуру з паноптикуму. Спеціальних приміщень для ілюзіонів ще не будували, а просто наймали квартиру, і в найбільшій кімнаті, пристосованій під зал глядачів, давали сеанси.

Ілюзіон «Біоскоп Реаліте» утримувала вдова грецького підданого мадав Валіадіс, жінка заповзятлива і з бурхливою уявою. Вона вирішила зразу побити всіх своїх конкурентів. Для цього вона, по-перше, найняла відомого куплетиста Зінгерталя, щоб він виступав перед кожним сеансом, а по-друге, вирішила зробити сміливий переворот у техніці, перетворивши німий синаматограф у звуковий. Публіка повалила в «Біоскоп Реаліте».

У колишній ідальні, обклеєній старими шпалерами з букетами, вузькій і довгій, як пенал, перед кожним сеансом біля маленького екрана почав з'являтися улюбленець публіки Зінгерталь. Це був високий, худий єврей в сюртуці до п'ят, в пожовклому пікейному жилеті, штучних смугастих штанях, білих гетрах і траурному циліндрі, насунутому на великі вуха. З мефістофельською посмішкою на довгому голеному обличчі з двома глибокими зморшками на впалих щоках він виконував, акомпануючи собі на крихітній скрипці, злободенні куплети «Одесситка — вот она какая», «Солдаты, солдаты по улицам идут» і, нарешті, свій коронний номер — «Зінгерталь, мой цыпочка, сыграй ты мне на скрипочка». Потім мадам Валіадіс в капелюшку з страусовими перами, в довгих рукавичках з відрізнаними пальцями, щоб люди могли бачити її персні, сідала за обідране піаніно, і під звуку матчиша та «Ой-ра, ой-ра!» починався сеанс.

Шипіла спиртово-жарова лампа проєкційного апарата, стрекотала стрічка, на екрані з'являлися червоні або сині написи, маленькі й убористі, немов надруковані на друкарській машинці. Потім одна за одною без перерви йшли коротенькі картини: видова, де, немов із зусиллям, стрибаючи рухалася панорама якогось похмурого швейцарського озера; за видовою — пате-журнал — з поїздом, що підходив до станції, і військовим парадом, де, метушливо викидаючи ноги, дуже швидко, майже бігом мигтіли роти якихось іноземних солдатів у касках — і все це мовби крізь тремтливую сітку краплистого дощу або снігу. Потім серед хмар на мить з'являвся біплан авіатора Блерію, що здійснював свій славнозвісний переліт через Ла-Манш — із Кале в Дувр. Нарешті починалась комічна. Це був справжній тріумф мадам Валіадіс. Усе в тій же тремтливій сітці краплистого дощу невміло їхав на велосипеді маленький, мавпоподібний чоловічок — Глупишкін, збиваючи на своєму шляху різні предмети, причому публіка не тільки все бачила, але й чула. Із брязкотом сипалися шибки вуличних ліхтарів. Гуркочучи відрами, падали на тротуар разом із своєю драбиною якісь маляри в блузах. З вітрин посудної крамниці з неймовірними звуками вивалювалися десятки обідніх сервізів. Відчайдушним голосом нявчав кіт, що попадав під велосипед. Розгніваний натовп вимахував кулаками, тупотів, наздоганяючи Глупишкіна. Лунали свистки ажанів¹. Гавкали собаки. Із дзеленькотінням мчала пожежна команда. Вибухи реготу потрясли темну кімнату ілюзіону.

¹ А ж а н и — французькі поліцейські.

А в цей час за екраном, не бачений ніким, в поті чола трудився Гаврик, заробляючи собі на життя п'ятдесят копійок в день. Це він в потрібний момент бив тарілки, дув у свисток, гавкав, нявкав, бив у дзвін, кричав балаганим голосом: «Держи, лови, хапай!», тупотів ногами, зображуючи натовп, і з усього розмаху кидав на підлогу ящик з битим склом, заглушаючи гавкаючі звуки «Ой-ра, ой-ра!», які, не жаліючи клавішів, витинала мадам Валіадіс по цей бік екрана.

Кілька разів допомагати Гаврикові приходив Петя. Тоді вони вдвох знімали за екраном такий розгардіяш, що на вулиці збирався натовп, ще більше підносячи популярність електричного театру.

Але пожадливій вдові цього здалося мало. Знаючи, що публіка любить політику, вона наказала Зінгерталю підновити свій репертуар чим-небудь політичним і збільшила ціни на квитки. Зінгерталь зробив мефістофельську посмішку, низав одним плечем, сказав «гаразд» і наступного дня замість застарілих куплетів «Солдаты, солдаты по улицам идут» виконав зовсім нові, під назвою «Галстучки, галстучки».

Притискуючи до плеча своїм синім конячим підборіддям крихітну, іграшкову скрипку, він змахнув смичком, підморгнув бруньковим оком публіці і, натякаючи на Столипіна, вкрадливо заспівав:

У нашого прем'єра
Жахлива є манера
На шню людям галстуки чіплять,—

після чого сам Зінгерталь протягом двадцяти чотирьох годин вилетів з міста, мадам Валіадіс зовсім розорилась на хабарі поліції і була змушена ліквідувати свій ілюзіон, а Гаврик одержав тільки четверту частину того, що заробив.

8. Гаврикова мрія

Тепер Гаврик представ перед Петею в синьому заяложеному сатиновому халаті поверх старенького пальта з полисілим каракулевым коміром і в такій же шапці, з числа тих, що носили літні робітники інтелігентних професій: палітурники, складачі, офіціанти.

Петя зразу зрозумів, що його друг знову змінив роботу і тепер «заробляє на життя» в якомусь новому місці.

Гаврику йшов уже п'ятнадцятий рік. У нього з'явився юнацький басок. Він не дуже помітно підріс, але плечі його розширились, зміцніли. Ластовиння на носі стало менше.

Риси обличчя визначились, і очі твердо окреслились. Але все ж у ньому лишилося багато дитячого: вайлувата чорноморська хода, манера заклопотано наморщувати круглий лоб і спритно стріляти слиною крізь міцно зціплені зуби.

— Ну і де ж ти тепер заробляєш на життя? — спитав Петя, зацікавлено оглядаючи дивний одяг Гаврика.

— В друкарні «Одесского листка».

— Брешеш!

— Побий мене кицьчині лапки!

— Що ж ти там робиш?

— Поки що розношу замовникам відбитки оголошень.

— Відбитки? — невпевнено перепитав Петя.

— Відбитки. А що?

— Нічого.

— Може, ти не знаєш, що таке відбитки? То я тобі можу показати. Бачив?

З цими словами Гаврик вийняв з нагрудної кишені свого халата згортки сирого паперу з гострим запахом гасу.

— Ану, покажи, покажи! — вигукнув Петя, хапаючи згорток.

— Не мацай, не купиш, — сказав Гаврик, але не зло, а добродушно, скоріше за звичкою, ніж бажаючи образити Петю. — Йди сюди, я тобі зараз сам покажу.

Хлопчики відійшли набік, до чавунної тумби біля воріт, і Гаврик розгорнув сирий папір, суціль геть вкритий масними, як вакса, глибокими відбитками газетних оголошень, переважно з малюнками, добре знайомими Петі по «Одесскому листку», який виписувала родина Бачеїв. Тут були зображення черевиків «Скороход» і калош «Проводник», непромокальні макінтоші з трикутними капюшонами фірми «Братя Лурье», діаманти торгового дому Фаберже у відкритих футлярах, оточені сяйвом у вигляді чорних паличок, пляшки рябинівки Шустова, ліри театрів, тигри хутровиків, рисаки лимарів, чорні котви ворожок і хіромантів, ковзани, екіпажі, іграшки, костюми, шуби, роялі і балалайки, кренделі булочників, пишні, як клумби, торти кондитерів, пароплави трансатлантичних ллойдів, паровози залізничних компаній... Нарешті, тут були — солідні, без малюнків — баланси акціонерних товариств і банків, представлені колонками цифр основних капіталів і казкових дивідендів.

Невеликі, міцні, забруднені друкарською фарбою руки Гаврика тримали вогкий аркуш газетного паперу, на якому немовби магічно відбилися в мініатюрі всі багатства великого

торговельно-промислового міста, недоступні для Гаврика і для багатьох тисяч подібних йому простих робітників.

— От, брат! — сказав Гаврик і помітив в очах Петі, що й він думає про природу людського багатства, яка не раз виникала у нього самого, коли він дивився на газетні оголошення, вивіски і афіші, і, зітхнувши, додав: — Відбитки! — і глянув на свої залатані парусинові, не по сезону і не по нозі черевики. — Ну, а ти як живеш?

— Добре, — сказав Петя, опустивши очі.

— Брешеш! — сказав Гаврик.

— Чесне благородне!

— А нащо ж ви тоді почали давати домашні обіди?

Петя густо почервонів.

— Що? Скажеш — неправда? — наполегливо допитувався Гаврик.

— Ну й що ж із того? — пробурмотів Петя.

— Значить, бідуєте.

— Ми не бідуємо.

— Ні, бідуєте. У вас не вистачає на життя.

— Ще чого!

— Кинь, Петю! Не співай мені ластівки. Я ж знаю, що твого фатера поперли із служби і ви тепер не маєте на життя.

Вперше Петя почув правду про становище своєї родини, висловлену так просто і грубо.

— Звідки ти знаєш? — ослабим гол'усом спитав він.

— А хто цього не знає? Вся Одеса знає. Але ти, Петю, не лякайся. Його не візьмуть.

— Кого... не візьмуть?

— Батька твого.

— Як... не візьмуть?.. Що це таке — візьмуть?

Гаврик знав, що Петя наївний, але не до такої ж міри! Гаврик засміявся:

— Диваче, він не знає, що таке «візьмуть»! «Візьмуть» — значить посадять.

— Куди посадять?

— До в'язниці! — розсердився Гаврик. — Знаєш, як людей садовлять до в'язниці?

Петя подивився в серйозні очі Гаврика, і йому вперше стало по-справжньому страшно.

— Але ти не дрейф, — сказав Гаврик покvapливо, — твого батька не посадять. Зараз за Льва Толстого рідко кого садовлять. Можеш мені повірити... — І, наблизивши до Петі обличчя, додав пошепки: — Зараз найбільше хапають за нелегаль-

щину. За «Рабочую газету» і за «Социал-демократа» хапають. А Лев Толстой — це їх уже не цікавить.

Петя дивився на Гаврика, ледве розуміючи, що він каже.

— Е, брате, з тобою розмовляти...— з досадою сказав Гаврик.

Він тільки хотів поділитись із своїм другом різними цікавими новинами — про те, наприклад, що недавно, після багатьох років, повернувся із заслання брат Терентій і знову працює в залізничних майстернях, що разом з ним повернувся дехто з комітетчиків, що «дела идут, контора пишет» і що в друкарню Гаврик найнявся не сам по собі, а його туди «впхнули» по знайомству все ті ж комітетчики із спеціальною метою. Гаврик навіть трохи не почав пояснювати, в чому полягає ця мета, але раптом по обличчю Петі побачив, що його друг мало в усьому цьому розбирається і найкраще поки що помовчати.

— Ну то як же ваші домашні обіди? — спитав він, щоб змінити розмову. — Є диваки, які ходять до вас обідати?

Петя сумно махнув рукою.

— Зрозуміло, — зауважив Гаврик. — Значить, горите?

— Горимо, — сказав Петя.

— Що ж ви думаєте робити?

— От, може, хто кімнати найме...

— Як? Ви вже і кімнати віддаєте?! То це найгірша справа! — І Гаврик співчутливо свиснув.

— Нічого, якось викрутимось. Я уроки даватиму, — сказав Петя, роблячи мужнє обличчя.

Він уже давно вирішив стати репетитором і давати уроки відсталим учням, але тільки не знав, як взятися за справу. Правда, репетиторами бувають головним чином студенти або, в крайньому разі, гімназисти старших класів. Та, зрештою, можливі винятки. Важливо тільки, щоб пощастило найти учня.

— Як же ти будеш давати уроки, коли ти, мабуть, сам нічогоісінько не знаєш? — з властивою йому грубою прямою сказав Гаврик і добродушно всміхнувся.

Петя образився. Був час, коли він справді ледарював, але тепер він з усіх сил старався вчитися якомога краще.

— Я жартую, — сказав Гаврик і раптом, схоплений щасливою думкою, швидко спитав: — Чуєш, а по латинській мові можеш вчити?

— Питаєш!

— Оце здорово! — вигукнув Гаврик. — Скільки візьмеш підготувати людину з латинської за третій клас?

— Як це — скільки?

— Ну, скільки грошей?

— Я не знаю...— збентежено пробурмотів Петя.— Інші репетитори беруть по карбованцю за урок.

— Ну, це ти дуже перебрав. Досить з тебе і полтиника.

— А що? — спитав Петя.

— Нічого.

Деякий час Гаврик стояв з похиленою головою, перебираючи пальцями, немовби щось підраховував.

— А що? Що? — нетерпляче повторював Петя.

— Нічого особливого,— сказав Гаврик.— Слухай сюди...— Він взяв Петю під руку і, зазираючи збоку в його обличчя, повів по вулиці.

Гаврик не любив говорити про себе і про свої плани. Життя навчило його бути потайним. Тому зараз, вирішивши відкрити Петі свою найзаповітнішу мрію, він все-таки ще вагався і деякий час ішов мовчки.

— Розумієш, яка справа...— промовив він.— Тільки дай чесне благородне, що нікому не скажеш.

— Святий істинний! — вигукнув Петя і за дитячою звичкою швидко, з готовністю перехрестився на бані Пантелеймонівського заїзду, що синіли за Куликовим полем.

Гаврик округлив очі і сказав пошепки:

— Маю думку: скласти екстерном за три класи казенної гімназії. З інших предметів мені різні диваки допомагають, а з латинської не знаю, що робити.

Це було так несподівано, що Петя навіть зупинився:

— Що ти кажеш?!

— Те, що ти чуєш.

— Навіщо це тобі треба? — мимоволі вихопилося в Петі.

— А навіщо тобі? — сказав Гаврик, з силою натискуючи на слово «тобі», і очі його зло і вперто заблищали.— Тобі треба, а мені не треба? А може, мені це треба ще більше, ніж тобі, звідки ти знаєш?

І він уже приготувався розповісти Петі, як Терентій, що повернувся з заслання, бідкався, що мало серед робітників освічених людей, казав, що настає час нових революційних боїв, а потім, мабуть порадившись де з ким з комітетчиків, прямо заявив Гаврику, що хочеш не хочеш, а треба екстерном кіпчати гімназію: спочатку скласти за три класи, потім за шість, а там, дивись, і на атестат зрілості. Але нічого цього Гаврик Петі не розповів.

— Ну як, берешся? — лише коротко спитав він.— Даю полтиник за урок.

Хоч Петя в першу хвилину і розгубився, але все ж відчув себе дуже втішеним і ніжно почервонів від задоволення.

— Ну, що ж... можливо, я візьмусь,— сказав він, покашлявши.— Тільки, звичайно, не за гроші, а даром.

— Чому це даром? Що я, жебрак? Слава богу, заробляю. Полтинник за урок, чотири рази на місяць. Разом два дублонни. Це для мене не дуже...

— Ні, тільки даром.

— З якої речі? Бери, дивак! Грошики на землі не валяються. Тим більше що ви тепер бідуєте. В усякому разі, зможеш дещо давати тітці на базар.

Це вплинуло на Петю. Він ясно уявив собі, як одного чудового дня він дає тітці гроші і байдуже каже: «До речі, я зовсім забув, тьотю... Тут я заробив уроками трохи грошей, то, будь ласка, візьміть їх. Може, вони вам пригодяться на базар».

— Гаразд,— сказав Петя.— Буду тебе готувати. Тільки май на увазі: будеш ледарювати — тоді до побачення. Я задарма гроші брати не звик.

— А я їх теж не в дровах знайшов,— похмуро сказав Гаврик, і друзі розлучилися до неділі, коли був призначений перший урок.

9. Банка варення

Ніколи ще Петя не готувався до своїх власних уроків у гімназії так старанно, як до цього уроку з Гавриком, де він уперше мав виступити в ролі педагога. Повен гордості і відчуття своєї відповідальності перед наукою, Петя зробив усе можливе, щоб не осоромитись. Він замучив батька безліччю запитань з галузі порівняльної лінгвістики. Він зробив деякі дуже важливі виписки з енциклопедичного словника Брокгауза і Єфрона. В гімназії він неодноразово звертався до латиніста за роз'ясненнями з приводу деяких параграфів латинського синтаксису, що дуже здивувало латиніста, який був не дуже високої думки про Петину старанність. Петя застругав кілька олівців, приготував пера і чорнило, витер ганчіркою батьків письмовий стіл і поставив на нього Павликів глобус, а також свій двадцятип'ятикратний мікроскоп і педбало розклав кілька товстих книжок, що повинно було падати обстановці суворо академічного характеру і викликати у Гаврика повагу до науки.

Василь Петрович після обіду поїхав на кладовище. Тітка з Павликом пішли на виставку. Дуняша відпросилася до родичів. Все сприяло Петі. Лишившись один, він походжав по кімнатах, як справжній педагог, закривши руки за спину і

повторюючи про себе вступну частину свого першого уроку. Не можна сказати, щоб він хвилювався, але він відчував почуття упевненого в собі ковзаняра перед виходом на лід.

Гаврик не примусив себе довго чекати. Він прийшов точно в призначений час. Було знаменним, що він прийшов не з чорного ходу, через кухню, як звичайно ходив у дитинстві, спочатку посвиставши з двору в чотири пальці. Гаврик подзвонив з парадного ходу, стримано привітався і, знявши своє стареньке пальто в передпокої, пригладив перед дзеркалом волосся маленьким кістяним гребінцем. У нього були чисті руки, і, перш ніж зайти в кімнати, він акуратно заправив під вузький ремінець сатинову косоворотку з перламутровими гудзиками. В обох руках він тримав, немовби урочисто ніс поперед себе, новий п'ятикопієчний зошит, з якого виглядала рожева промокашка і закладений у нього новенький олівець. Петя мовчки провів приятеля до кімнати і посадив за письмовий стіл якраз між мікроскопом і глобусом, на які Гаврик занепокоєно скосив очі.

— Значить, так,— сказав Петя дуже суворо, але раптом засоромився.

Він мужньо переcheкав приступ соромливості і бадьоро почав знову.

— Значить, так. Латинська мова є одна з найбагатших і наймогутніших в сім'ї індоевропейських мов. Колись давно, подібно умбрській і окській, вона раніше належала до групи головних говірок неетруського населення Середньої Італії як діалект жителів рівнини Лаціума, із середовища яких виділилися римляни. Зрозуміло?

— Не,— сказав Гаврик, заперечливо хитнувши головою.

— Що ж тобі незрозуміло?

— Котрі головні говірки неетруського населення,— старанно вимовляв Гаврик, жалібно дивлячись на Петю.

— Ага. Добре. Потім зрозумієш. Це тому, що ти ще не звик. А поки підемо далі. Значить, так. В той час, як мови інших народів Італії — ну, там етрусків, япигів, лігурів... звісно, крім споріднених з латинянами умбрів і сабелів,— залишилися, так би мовити, замкненими в межах більш чи менш тісних областей, народними діалектами,— Петя зробив у повітрі дуже красивий професорський жест, який означав, що мови інших народів Італії лишилися замкненими,— латинська мова завдяки римлянам не тільки перетворилася з діалекту на панівну мову Італії, але й розвинулася до ступеня мови літературної.— Петя багатозначно підніс угору вказівний палець.— Зрозуміло тобі?

— Не! — повторив пригнічено Гаврик і знову заперечливо похитав головою.— Ти мені, Петю, краще зразу покажи їхній алфавіт.

— Я сам знаю, що краще,— сухо зауважив Петя.

— А може,— сказав Гаврик,— котрі ці самі етруски і япиги, то ми їх потім будемо проходити, а поки що вдаримо по самих латинських літерах, як їх писати. Ні?

— Хто репетитор: я чи ти?

— Припустімо, ти.

— Тоді слухай мене.

— Я ж слухаю,— покірно сказав Гаврик.

— Тоді підемо далі,— сказав Петя, походжаючи по кімнаті, заклавши за спину руки і тішачись своєю зверхністю над Гавриком і своєю владою учителя.— Значить, так. Ну там, взагалі потім ця сама класична літературна латинська мова приблизно через триста років втратила своє панівне становище і поступилася, розумієш ти, місцем народній латинській мові і так далі, і так далі, і тому подібне — одним словом, це все не так важливо. (Гаврик схвально кивнув головою). А важливо, брате мій, що в кінцевому підсумку в цій самій латинській мові було спочатку двадцять літер, а потім появилося ще три літери.

— Отже, двадцять три! — швидко і радісно підказав Гаврик.

— Абсолютно правильно. Всього двадцять три літери. Потім...

— А які? — нетерпляче спитав Гаврик.

— Не лізь поперед батька в пекло! — сказав Петя традиційну приказку гімназичного вчителя латинської мови, якого він весь час непомітно для себе наслідував.— Літери латинського алфавіту суть такі. Записуй: А, В, С, D...

Гаврик стрепенувся і, послинивши олівця, почав красиво виводити в зошиті латинські літери.

— Почекай, диваче, що це ти пишеш? Треба писати не російське «Б», а латинське.

— А яке латинське?

— Таке саме, як російське «В». Зрозумів?

— Що ж тут не зрозуміти!

— Зітри і напиши як треба.

Гаврик витяг з кишені своїх бобрикових штанів шматочок акуратно загорнутої в папірець напівстертої гумки «Слон» з задньою половиною слона, стер російське «Б» і на його місці написав латинське «В».

— А втім,— сказав Петя, якому вже добре-таки надокучило викладати,— ти поки тут переписуй латинський алфавіт просто з книжки, а я трохи розімнусь.

Гаврик почав покірно переписувати, а Петя почав розми-натись, тобто гуляти, заклавши руки за спину, по квартирі, і гуляв доти, поки не зупинився в їдальні перед буфетом. Як відомо, всі буфети мають для хлопчиків особливу притягальну силу. Мало який хлопчик може пройти повз буфет, не подивившись, що там є. Петя не був винятком, тим більш що, йдучи, тітка мала необачність сказати:

— ...І, будь ласка, не лазь до буфета.

Петя прекрасно розумів, що тітка має на увазі ту велику банку полуничного варення, яку прислала бабуся з Катеринослава на різдво. Варення ще не починали, хоч воно призначалося до свят, а свята вже минули, і це трохи дратувало Петю. Взагалі, важко було зрозуміти тітку. Звичайно дуже добра і щедра, вона ставала страшенно, а головне, абсолютно незрозуміло скупюю, як тільки йшлося про варення. При ній страшно було навіть згадувати про варення. У неї одразу ставали перелякані очі, і вона швидко говорила, тремтячи від занепокоєння:

— Ні, ні! Ні в якому разі! Навіть не підходь близько. Коли буде треба, я сама дам.

Але коли буде треба, цього рішуче ніхто не знав, а вона не казала і тільки злякано махала руками. Нарешті це було просто безглуздо, адже варення варилось і посилалось спеціально для того, щоб його їли!

Петя, розминаючись, одкрив буфет, підставив стільця і зазирнув на верхню полицю, де стояла важка, як снаряд, повна банка катеринославського варення. Помилувавшись банкою, Петя закрити буфет і пішов подивитись, як ідуть справи в його учня. Гаврик старанно виводив латинські літери і вже дійшов до «N», не знаючи, як її треба писати. Петя показав, як пишеться латинське «N», похвалив Гаврика за акуратність і мимохідь зауважив:

— Між іншим, нам бабуся прислала на різдво банку полуничного варення. Шість фунтів банка.

— Заливаєш!

— Святий істинний!

— Таких навіть і банок не буває.

— Не буває? — їдко посміхнувся Петя.

— Не буває.

— Дуже ти розумієшся на банках! — промурмотів Петя, пройшов до їдальні і, повернувшись, обережно поставив на

стіл між глобусом і мікроскопом важку банку.— Ну, скажеш, не шість фунтів?

— Гарзд. Твоя взяла.

Гаврик присунув до себе зошит і написав ще три латинські літери: «O», яка писалась так само, як і російське «O», «П», яка писалась, як російське «Р», і досить-таки дивну літеру «Q», над хвостиком якої довелося потрудитись.

— Молодець! — сказав Петя і, трохи повагавшись, додав: — Між іншим, давай покуштуємо варення... хочеш?

— Можна, — згодився Гаврик. — А від тітки не влетить?

— Ми покуштуємо тільки по одній чайній ложечці, вона навіть не помітить.

Петя пішов по чайну ложечку, а потім терпляче розв'язав бантик туго затягнутого шпагату. Він обережно зняв верхній папірець, який уже набрав форми капелюшка, а потім ще обережніше зняв пергаментне кружальце. Під цим кружальцем, просякнутим ромом, для того щоб варення могло зберігатись якомога довше, уже була безпосередньо поверхня самого варення, що гляснувало і важко блищала нарівні з вінцями банки. З надзвичайною обережністю Петя і Гаврик з'їли по повній ложці.

Катеринославська бабуся взагалі славилась як велика майстриня варити варення, причому полуничне їй вдавалось особливо добре. Але це варення було справді нечуване. Ніколи ще Петя, а тим більше Гаврик не куштували нічого подібного. Воно було запашне, важке і разом з тим якесь ефірне, з цільними прозорими ягідками, ніжними, добірними, апетитно-всіяними жовтеньким насіннячком, і їлося винятково легко.

Друзі по черзі начисто вилизали ложку і з радістю помітили, що варення в банці по суті зовсім не зменшилось: його поверхня була, як і доти, нарівні з вінцями. Безперечно, тут діяв якийсь закон великих і малих чисел — великого об'єму банки і малого об'єму чайної ложечки, — але тому що Петя і Гаврик ще не мали уявлення про цей закон, то їм здалося майже чудом, що варення не зменшується.

— Як було, — сказав Гаврик.

— Я ж тобі казав, що вона не помітить.

З цими словами Петя поклав на поверхню варення пергаментне кружальце, прикрив банку капелюшком папірця, міцно зав'язав шпагатом, зробив точно такий бантик, як раніше, відніс банку до буфета і поставив на місце.

За цей час Гаврик встиг написати ще дві латинські літери: «R», яка викликала в ньому іронічну посмішку, бо вона

була схожа не на що інше, як по-дитячому перевернуту російську «Я», і дволике латинське «S».

— Добре! — похвалив Петя Гаврика.— Між іншим, я вважаю, що ми можемо зовсім вільно покуштувати ще по одній ложечці.

— Кого?

— Варення.

— А тітка?

— Дивак, ти ж бачив сам, що його лишилося рівно стільки, скільки було. Значить, якщо ми покуштуємо ще по одній ложечці, то його знов залишиться стільки, скільки було. Правильно?

Гаврик подумав і погодився: не можна ж було йти проти очевидності.

Петя приніс банку, так само терпляче розв'язав бантик тугого шпагату, обережно зняв верхній папірець, потім ще обережніше — пергаментне кружальце, помилувався литою поверхнею варення, що, як і раніше, важко блищало врівень з вінцями, після чого друзі з'їли ще по ложечці, начисто її вилізали, і Петя зав'язав банку шпагатом і зробив точно такий самий бантик, який був раніше.

На цей раз варення видалося ще смачнішим, а пережита насолода ще коротшою.

— От бачиш, і знову все як було! — самовдоволено сказав Петя, піднімаючи, як і до того, важку банку.

— Ну, ні,— сказав Гаврик.— Тепер, правда, хоч трошечки, але не вистачає. Я навмисно подивився.

Петя підняв банку і почав її розглядати.

— Де ти бачиш? Нічого схожого. Варення як було. Абсолютно як було.

— А от і не абсолютно,— сказав Гаврик.— Це тому, що нестачу закривають краї папірця. Ти відігни краї, тоді сам побачиш.

Петя підняв збірчасті краї верхнього папірця і подивився на банку проти світла. Банка була майже так само повна, як і раніше. Але саме майже, а не зовсім. Утворився просвіт не товще волосинки, але все ж просвіт. І це було дуже неприємно, хоч важко було уявити, що тітка могла щось помітити. Петя поніс банку в їдальню і поставив в буфет на місце.

— Ну, покажи, що ти там нашкрібав? — сказав він з награною бадьорістю.

Замість відповіді Гаврик мовчазно почухав потилицю і зітхнув.

— Що? Втомився?

— Не. Не те... Я думаю, хоч його і не вистачає зовсім трішечки, а вона все ж помітить.

— Не помітить.

— Б'юсь об заклад, що помітить. І тоді ти матимеш той вигляд.

Петя спалахнув:

— А хоч і помітить! Подумаєш! Ну й що ж з того? Зрештою, бабуся прислала варення для всіх, і я маю повне право. До мене прийшла людина вчитися, то що, я не можу почастувати людину полуничним варенням? От ще новина! Давай я зараз принесу, і ми його з'їмо по блюдечку. Я впевнений, тітка нічого не скаже. Навіть буде задоволена, що ми зробили чесно і відверто, а не нишком.

— Може, не треба? — несміливо сказав Гаврик.

— Ні, саме треба! — палко вигукнув Петя.

Він приніс банку і, відчуваючи, що робить чесний і благородний вчинок, наклав два повних блюдечка варення.

— І досить! — рішуче сказав він, зав'язав банку і відніс її до буфета.

Але саме було не досить. Тільки тепер, з'ївши по повному блюдечку, друзі по-справжньому розкуштували чудове варення і відчули таке пристрасне, таке нестримне бажання з'їсти хоч би ще по одній ложечці, що Петя з суворим обличчям приніс банку і, не дивлячись на Гаврика, наклав ще по одному повному блюдцю. Петя ніяк не припускав, що блюдечко така містка річ. Подивившись на банку проти світла, він побачив, що варення зменшилося принаймні на третину.

Хлопчики з'їли кожен свою порцію і облизали ложки.

— Знамените варення! — сказав Гаврик і взявся за латинські літери «Т», «U», «V», «X», відчуваючи гостре бажання з'їсти хоч би ще саму крихітку чарівного варення.

— Гарзд,— рішуче сказав Петя,— з'їмо вже рівно до половини банки, і край.

Коли в банці лишилася рівно половина, Петя востаннє зав'язав банку і відніс в буфет з твердим наміром більше до неї не доторкатися. Про тітку він намагався не думати.

— Ну, ти ситий? — спитав він Гаврика з блідою посмішкою.

— Навіть надто,— відповів Гаврик, відчуваючи в роті густу солодкість, яка вже почала переходити в кислоту.

Петю теж почало трохи нудити. Насолода почала непомітно переходити в свою протилежність. Про варення вже не хотілося думати, але, як це не дивно, про нього неможливо було не думати. Воно немов мстилося за себе, викликаючи

разом з легкою нудотою шалене, неприродне бажання знову покласти його в рот по повній ложці. З цим бажанням неможливо було боротися. Петя, як сновиди, пішов до їдальні, і друзі почали їсти нудотні ласощі повними ложками, просто з банки, втративши уже всяке уявлення про те, що вони роблять. Це була ненависть, що дійшла до обожнювання, і обожнювання, що дійшло до ненависті. Щелепи зводило від солодкої кислоти. На лобі виступив піт. Варення ледь проходило в зсудомлене горло. А вони його їли і їли, немов кашу. Вони його навіть не їли, а боролись з варенням, скоріше знищуючи його, як ворога. Вони отямилась, коли глибоко на дні банки залишився тонкий шар, який уже неможливо було дістати ложками.

Тільки тоді Петя зрозумів весь жах того, що сталося. Як алодії, що бжають швидше заховати сліди свого злочину, хлопчики побігли на кухню і почали гарячково полоскати липку банку під краном, не забуваючи, проте, по черзі з останніх сил пити з банки мутну, солодку воду.

Коли банку було начисто вимито і витерто, Петя для чогось акуратно поставив її в буфет на старе місце, немов це могло поправити справу. Петя потішав себе дурною надією, що, можливо, тітка уже забула про бабусине варення або, побачивши чисту порожню банку, подумає, що варення давно вже з'їли. Петя сам розумів, що це принаймні нерозумно.

Намагаючись не дивитись один на одного, Петя і Гаврик повернулись до письмового столу і стали продовжувати урок.

— Значить, так,— сказав Петя, з зусиллям ворущачи губами, які зводило від нудоти.— З двадцяти трьох ми записали двадцять літер латинського алфавіту. Згодом — історично — було введено ще дві літери...

— Разом, двадцять п'ять,— сказав Гаврик, з огидою ковтаючи слину.

— Абсолютно правильно. Пиши!

Але в цей час повернувся Василь Петрович. В сумному, але умиротвореному настрої — це з ним було завжди після кладовища — він зазирнув до кімнати, де старанно навчалися хлопчики і, помітивши на їхніх обличчях дивний вираз погано прихованої огиди, сказав:

— Що, панове, трудитесь, незважаючи на неділю? Нелегко дістається? Нічого! Корінь науки гіркий, зате плоди його солодкі.

З цими словами він навшпиньки, щоб не заважати хлопчикам вчитися, підійшов до образів, вийняв з бокової кишені вузьку пляшечку оливи, купленої у церковному магазині Афон-

ського заїзду, і почав дбайливо заправляти лампадку, що звик робити акуратно щонеділі.

Незабаром прийшла тітка, а за нею Дуня; тільки Павлик затримався на вулиці. В кухні загуркотіла самоварна труба. З ідальні долинув нижній дзенькіт чайного посуду.

— Ну, я пішов,— сказав Гаврик, швидко складаючи п'яльничку.— Решту літер я якось вдома допишу. Бувай здоровий. До наступної неділі! — І він своєю заклопотаною ногою, розвальцем пішов через ідальню, повз буфет, до передпокою.

— Куди ж ти? — спитала тітка.— Залишайся з нами чай пити.

— Спасибі, Тетяно Іванівно, дома чекають. Мені ще треба там дещо зробити по господарству.

— А може, вип'єш скляночку? З полуничним варенням? Га?

— Ой, ні, що ви! — злякано вигукнув Гаврик і, шепнувши Петі в передпокої: — Полтинник за мною,— швидко збіг сходами, від гріха подалі.

— Що це у тебе кисле обличчя? — сказала тітка, подивившись на Петю.— Таке враження, що ти поїв несвіжої ковбаси. Може, ти хворий? Ану, покажи язик.

Похнюпивши голову, хлопчик показав чудовий рожевий язик.

— Ах, розумію! — сказала тітка.— Це на тебе напевно так подіяла латинь. Бачиш, друже мій, як нелегко бути репетитором! Ну, нічого. Зараз на честь твого першого уроку ми відкриємо бабусине варення, і все як рукою зніме.

Сказавши це, тітка підійшла до буфета, а Петя ліг на ліжку і з стогоном накрив голову подушкою, щоб уже більше нічого не бачити і не чути.

Але саме в цю мить, коли тітка здивовано розглядала чисту вимиту порожню банку, не розуміючи, чому вона тут стоїть і як сюди потрапила, в передпокій з вулиці увірвався Павлик, галасуючи на всю квартиру:

— Файг! Файг! Слухайте, тільки що до нашого будинку у власній кареті під'їхав Файг!

10. Пан Файг

Всі кинулися до вікон, навіть Петя, відкинувши подушку. Справді, біля воріт стояла карета Файга.

Пан Файг був одним з найвідоміших громадян міста. Він був такий же популярний, як градоначальник Толмачов, як

божевільний Мар'яшек, як міський голова Пелікан, який прославився тим, що вкрав з Міського театру люстру, як редактор-видавець Ратур-Рутер, якого часто били в громадських місцях за наклепи в пресі, як власник найбільшого в місті магазину морозива Кочубей, де щоліта бували масові отруєння, нарешті, як бравий старий генерал Радецький — герой Плевни.

Файг був вихрест, багатий, власник і директор комерційного училища — приватного учбового закладу з правами. Училище Файга було надійним пристановищем заможних молодих людей, вигнаних за нездібність і погану поведінку з інших учбових закладів не тільки Одеси, але й усїєї Російської імперії. За великі гроші в училищі Файга завжди можна було одержати атестат зрілості. Файг був великий благодійник і меценат. Він любив жертвувати і робив це з великим шиком і неодмінно з опублікуванням в газетах.

Він жертвував для лотереї-алегрії гарнітури меблів і корів, вносив великі суми на оздоблення храму і на купівлю дзвона, установив приз свого імені на щорічних гонках яхт, платив на благодійних базарах по п'ятдесят карбованців за бокал шампанського. Про нього ходили легенди. Словом, він був рогом достатку, звідки на злиденне людство сипалися різні благодійства.

Але головна причина його популярності полягала в тому, що він їздив по місту у власній кареті.

Це не була старомодна, зловісна карета з числа тих, які звичайно тяглися за похоронною процесією першого і другого розрядів. Це не була весільна карета, оббита всередині білим атласом, з кришталевими ліхтарями і відкидною підніжкою. Нарешті, це не була архієрейська карета — скриплячий ридван, — в якій, крім архієрея, за сумісництвом возили також по домах ікону касперовської богоматері, зв'язану з ім'ям Кутузова і взяттям Очакова. Карета Файга була елегантним «двомісним купе» на англійських ресорах, з високими козлами і кучером, одягнутим за англійською модою, як Євгеній Онегін. На дверцятах карети було зображено фантастичний баронський герб, а на зап'ятках стояв не більше не менше як справжній ліврейний лакей, що доводило вуличних зівак до стану майже релігійного захоплення.

Карету везли чіткою рессю коні з коротко обрізаними хвостами і в лакованих шорах. Всередині карети на сап'янових подушках сидів сам Файг, в циліндрі, пальмерстоні, з чорними пофарбованими бакенбардами і з гаванською сигарою в зубах. Його ноги були закутані в шотландський плед.

В той час як родина Бачеїв розглядала з вікон карету Файга, яку вже оточили цікаві, і робили різні припущення відносно того, до кого саме пожалував з візитом пан Файг, в передпокої пролунав дзвінок. Дуня відчинила двері і мало не знепритомніла. Перед нею стояв ліврейний лакей, притискаючи до грудей трикутний капелюх з галунами.

— Ілля Францович Файг просить пана Бачея його прийняти,— сказав ліврейний лакей.— Вони в кареті. Як накажете доповісти?

Вся родина Бачеїв, яка відринула од вікон у передпокій, деякий час перебувала в остовпінні. Не розгубилася лише тітка. Багатозначно глянувши на Василя Петровича, вона звернулася до ліврейного лакея і, не моргнувши оком, вимовила слово, яке Петя досі чув тільки в театрі, і то тільки один раз.

— Просіть,— сказала тітка із світською усмішкою, трохи в ніс.

І, покірно зронивши напomadжену голову, ліврейний лакей пішов униз, підмітаючи сходи своєю лівреєю, довгою, як спідниця.

Тільки-но Василь Петрович встиг пристебнути комірць та галстук і, безладно тикаючи руками в рукава, натягнути на себе парадний сюртук, як до квартири вже вступив пан Файг. В одній руці він, дещо на відльоті, ніс циліндр, в який були недбало кинуті рукавички, в другій, що сяяла діамантовим перснем, держав сигару. На його обличчі, між чорними бакенбардами, сяяла демократична усмішка. Від нього на всі боки розходився запах гавани і англійських духів Аткінсон. Гірлянда значків, жетонів і благодійних медалей спадала вздовж вирізу його фрака. Ніжно світилися маленькі перлини, просунуті в тугі петлі бездоганно накрохмаленого пластрона фракної сорочки.

Він був саме щастя і саме багатство, яке раптом вступило в дім.

Файг поставив циліндр на піддзеркальник і широким жестом подав батькові пухку руку. Дальшого Петя не бачив — тітка дуже спритно відтіснила його і Павлика в кухню і протримала їх там доти, поки візит пана Файга не закінчився.

Судячи з того, що з їдальні, яка в квартирі Бачеїв була також і вітальнею, іноді долинав дзвінкий, розкотистий сміх Файга і веселе покахикування батька, візит був дружнього характеру. Всі не знали, що й думати. Та коли нарешті пан Файг за допомогою ліврейного лакея сів у карету і закутав ноги шотландським пледом, помахав у вікно білою рукою з сигарою і карета від'їхала, з'ясувалося все. Файг приїздив для

того, щоб особисто запропонувати Василю Петровичу місце викладача в своєму учбовому закладі.

Це було так несподівано і так нагадувало чудо, що Василь Петрович навіть повернувся обличчям до образів і перехрестився. Викладати у Файга було значно вигідніше, ніж в казенній гімназії: Файг платив своїм педагогам майже вдвічі більше, ніж держава. Василь Петрович був зачарований Файгом, його простотою, люб'язністю і демократичними манерами, які так приємно і несподівано суперечили з його зовнішністю і способом життя.

У розмові з Василем Петровичем Файг проявив тонке розуміння сучасного життя, в'їдливо і разом з тим коректно висміяв міністерство народної освіти, що не вміє цінувати своїх кращих педагогів, рішуче засудив намагання уряду перетворити школу на казарму, дуже відверто зауважив, що настав час самому суспільству взяти в свої руки справу народної освіти і витіснити з нього чиновників і самодурів на зразок попечителя Одеського учбового округу, що відродив найпохмуріші традиції аракчеевщини. Він сказав, що з Василем Петровичем вчинили не тільки несправедливо, але просто-таки підло і що він сподівається виправити цю підлість і відновити справедливість — саме в цьому полягає його священний обов'язок перед російською громадськістю і наукою. Він сподівається, що в його учбовому закладі Василь Петрович зможе на повну силу проявити свій блискучий педагогічний талант і свою любов до великої російської літератури. Будучи прихильником вільного європейського виховання, він певен, що вони з шановним Василем Петровичем знайдуть спільну мову. Що ж до формальної сторони питання, то він не сумнівається, що йому без великих зусиль пощастить дістати згоду міністра освіти на те, щоб Василя Петровича затвердив округ на посаді викладача, бо казенна гімназія є казенна гімназія, а приватний учбовий заклад є приватний учбовий заклад. Він навіть не приховав від Василя Петровича, що вирішив його запросити, бо хоче почасти підняти реноме свого училища в очах ліберальних кіл одеського громадянства, а почасти на зло уряду, в зв'язку з тим, що після свого славнозвісного, як висловився Файг, виступу з нагоди смерті Толстого Василь Петрович набув цілком певної політичної репутації.

Для Василя Петровича це було нове і втішне, хоч при згадці про політичну репутацію він поморщився. Коли, крім того, Файг додав: «Ви будете нашим прапором», Василь Петрович навіть трохи злякався. Але так чи інакше пропозицію Файга було прийнято, і життя родини Бачеїв казково змінилося.

Файг заплатив Василю Петровичу за півроку наперед, а це складало таку суму, яка родині Бачеїв і не снилася. Тспер, коли Василь Петрович виходив з дому, у вікна на нього дивилися пожилці, кажучи заздрісно:

— Дивіться, це йде той самий Бачей, якого запросив Файг.

Василь Петрович знову почав подумувати про поїздку за кордон і нарешті, підрахувавши свої кошти і востаннє порадившись з тіткою, остаточно вирішив: ідемо!

11. Фланелька

Весна випала рання, гаряча, пишна. Великдень пройшов весело. Потім настав час екзаменів, як завжди зв'язаний у уявленні Петі з короткими травневими грозами — вогнестрільним сяйвом лілових блискавиць, персидським бузком, що розкішно цвів у гімназичному саду, і сухим повітрям спустілих класів із зсуненими партами і клубами крейдяного пилу, пронизаного палючими стовпами надвечірнього сонця, який висів у повітрі й після закінчення останнього екзамену.

Одночасно з екзаменами почали збиратися за кордон. Головною метою подорожі була Швейцарія, яка завжди мала для Василя Петровича якусь особливу притягальну силу. Але їхати туди було вирішено спочатку морем до Неаполя, а потім вже через усю Італію — залізницею. Василь Петрович вираховував, що це обійдеться не набагато дорожче, зате вони побачать Турцію, Грецію, острови Архіпелагу¹, Сіцилію і, нарешті, побувають у всіх славнозвісних музеях Неаполя, Рима, Флоренції і Венеції, а потім із Швейцарії, можливо, навіть, якщо дозволять фінанси, махнуть у Париж.

Маршрут подорожі розробив Василь Петрович уже давно, в той час, коли ще була жива покійна мати. Вони удвох проसиджували цілі вечори, перегортаючи різні довідники та путівники і акуратно виписуючи в особливий зошит усі майбутні витрати: вартість проїзних квитків, пансіонів, готелів; навіть ціни вхідних квитків до музеїв і оплата носіїв — все враховувалось якнайретельніше. Незважаючи на це, Василь Петрович найбільше в світі боячись, не дай боже, вийти з бюджету, знову обклався залізничними та пароплавними тарифами і заново усе розрахував.

Багато гарячих родинних суперечок викликало питання про те, які речі треба з собою взяти і куди їх класти. Тітка

¹ Архіпелаг (Грецький архіпелаг) — острови в Егейському морі.

вважала, що потрібно купити два звичайнісінькі чемодани і покласти в них звичайнісінькі речі. Але, виявляється, Василь Петрович щодо цього був іншої думки. Він вважав, що слід спеціально замовити якийсь особливий саквояж і особливі альпійські мішки з особливими ремінцями, щоб їх можна було надівати при сходженні на гори.

Тітка гумористично розвела руками, але тому, що Петя і Павлик зняли неймовірний галас, вимагали, щоб замовили саме особливі мішки для сходження, тітка швидко здалась, а Василь Петрович з власноручним кресленням спеціального саквояжа і особливих альпійських мішків вирушив до міста. І через кілька днів у квартирі Бачеїв з'явилися два альпійських мішки і досить дивний витвір лимарно-чемоданного мистецтва, зроблений з картатої шотландської матерії; він дещо нагадував величезну гармонію, обшиту численними зовнішніми кишенями.

Ці нові, ще порожні подорожні речі, хвилюючий запах свіжої шкіри і фарбованої матерії внесли в дім атмосферу майбутньої подорожі. Потім з'ясувалося, що хлопчикам не можна їхати за кордон у гімназичній формі, а належало бути в «цивільному».

Для Павлика це вирішувалося просто. У нього збереглися торішні, «догімназичні» речі — короткі штанці і матроска. Але що робити з Петею? Безглуздо було б одягти чотирнадцятилітнього хлопчика в дорослий костюм — піджак, жилет і галстук. Але й дитячий костюмчик, з короткими штанцями, звичайно, теж не годився. Треба було знайти щось середнє. І Петя, уже охоплений гарячкою нетерпіння, придумав собі вбрання, безсумнівно навіяне ілюстраціями до Жюль Верна або Майн Ріда. Це було, на думку Петі, щось на зразок костюма гардемарина — довгі гімназичні штани і матроска, але не дитяча матроска, як у Павлика, а справжня флотська — з темно-синьої фланелі.

Пошити таку матроску було дуже важко. Жодна кравчиня, що звикла шити на дітей, і жоден кравець, що звик робити на дорослих, ніяк не могли зрозуміти, що від них вимагають. Петя, який уже так ясно уявляв себе у вигляді гардемарина, був у повному відчаї. Виручив Гаврик. Він порадив піти до швальні морського батальйону, де у нього були знайомі серед матросів господарчої команди. В яких тільки місцях у нього не було знайомих!

Швальня містилась у так званих Сабанських казармах — старовинній будівлі з білими колонами. Внутрішній двір, величезний, як площа, злякав Петю своєю зловісною фортечною

порожнечою, пірамідами стародавніх чавунних ядер, якорями, гімнастичними паралельними брусами і мачтою із строкатими сигнальними прапорами. На лавочці під дзвоном сидів матрос в безкозирці — днювальний.

— Не дрейф,— сказав Гаврик, помітивши, що Петя нерішуче зупинився.— Тут усе свої люди.

Вони зійшли старовинними кам'яними сходами з витертими східцями на другий поверх і опинилися в казарменому коридорі — темному і холодному, як склеп, що особливо сильно відчувалось після травневої полудневої спеки, що сліпучо сяяла зовні.

Гаврик впевнено знайшов у п'яті якесь двері, і хлопчики ввійшли до склепистої кімнати з такими товстими стінами, що два віконця в нішах трьохаршинної товщини ледь пропускали денне світло, хоч і виходили просто в сяюче море, якраз проти Карантинної гавані і білого рейдового маяка, оточеного чайками, який чітко вимальовувався на тлі розбурханої синьо-зеленої води.

За великою швейною машиною сидів матрос з червоними погонами берегової служби і, натискуючи босими ногами на чавунну педаль, строчив край шерстяного сигнального прапора. Безліч інших сигнальних прапорців цілою горою лежали в кутку кімнати.

Побачивши Гаврика, матрос перестав строчити. На його спітнілому обличчі, дуже поповсаному віспою, з'явилась усмішка, та, помітивши за спиною Гаврика незнайомого гімназиста, матрос запитливо підняв колосисті брови.

— Нічого, це той самий дивак, який мене вчить латинської,— сказав Гаврик, з чого Петя міг зробити висновок, що матрос добре знає всі обставини життя Гаврика.

— Що скажеш новенького? — спитав матрос.

— Нічого особливого,— відповів Гаврик.— Я сьогодні саме заскочив до вас не в тій справі, а зовсім в іншій. Чи зможете ви пошити людині,— Гаврик показав головою на Петю,— флотську фланельку казенного зразка?

— Матеріалу підходящого нема.

— У нього є... Петю, покажи йому матеріал.

Петя подав пакунок. Матрос розкинув на руках міцну, але легку і м'яку шерстяну тканину глибокого темно-синього кольору.

— Багатий матеріальчик! — сказав Гаврик не без гордості.

— Почому платили? — спитав матрос.

Петя сказав ціну, і матрос багатозначно і, як здалося Петі, несхвально перезирнувся з Гавриком.

— Не,— сказав Гаврик,— не думайте. Його батько звичайний учитель. Вони живуть не дуже... Навіть іноді бідують. Але у них саме трапився такий випадок, що неодмінно треба пошити хлопчині спеціальну фланельку.

І Гаврик з точністю і обізнаністю, що здивувала Петю, розповів матросові, для чого знадобилася Петі фланелька і куди саме за кордон зібрався їхати учитель Бачей із своїми синами. При цьому Петі здалося, що Гаврик і матрос кілька разів значуще переглянулися.

Можливо, хлопчик і не звернув би на це уваги, коли б уже щось схоже не трапилося на Близьких Млинах, куди Петя приходив давати Гаврикові черговий урок латинської мови. Тоді, натхнений присутністю Моті, яка ще й до цього часу дивилася на Петю як на істоту вищу — з боязко-таємним обожнюванням, хлопчик розхвастався. Він почав гаряче, запально описувати майбутню подорож, не шкодуючи найяскравіших фарб і географічних назв. Коли він підійшов до краси Швейцарії, Терентій спочатку непомітно презирнувся з Гавриком, а потім з гостем — Синичкіним, худім, сухотним робітником в чоботях і чорній сатиновій косоворотці під засмальцьованим піджаком.

Перехопивши погляд Терентія, Синичкін заперечливо хитнув головою і промурмотів: «Ні, *він* тепер уже не там»,— чи щось подібне. І раптом спитав Петю, дивлячись йому прямо в очі дуже серйозно:

— А Францію відвідати ви не збираєтесь? В Парижі не будете?

І коли Петя сказав, що, як вистачить грошей, мабуть, поїдуть і до Франції, то Синичкін знову багатозначно подивився на Терентія, але більше вони уже нічого у Петі не питали.

Взагалі, Петя помітив, що майбутня породж за кордон викликає у Гаврика і майже в усіх людей його кола на Близьких Млинах якусь особливу, приховану цікавість, смислу якої він не розумів...

Ось і тепер. Матрос і Гаврик теж презирнулися. А втім, подумав Петя, можливо, завжди так поведуться в присутності людини, яка збирається їхати за кордон. Петя ще не виїхав із свого рідного міста, а вже почав переживати почуття новизни, яке підстерігало його на кожному кроці. Він раптом попадав до якогось провулка, де ще зроду не був, й із здивуванням мандрівника бачив кафельний будинок чи палісадник, на який раніше ніколи б не звернув уваги.

Скільки разів він, наприклад, проходив мимо круглих во-

ріт Сабанських казарм, зовсім не підозрюючи, що за цими воротами є якийсь новий, ні на що не схожий світ душного пустельного двору з ядрами і якорями, і є якась швальня, де матрос шиє на машині шерстяні сигнальні прапори, і є старовинні вікна в глибоких склепистих нішах, звідки зовсім поновому, дико і незнайомо, мріє море, що кличе ще в новішу, незнайому далину.

Оглянувши і похваливши матеріал, матрос погодився пошити Петі фланельку, але заломив п'ять карбованців. Рішуче відсторонивши Петю рукою, Гаврик серйозно подивився на матроса, докірливо похитав головою і сказав, що один карбованець — і то багато. Вони торгувались доти, поки матрос, нарешті, згодився на два карбованці, і то тільки тому, що Петя «своя людина». Що він при цьому мав на увазі, Петя теж не зовсім зрозумів.

Потім матрос витер рукавом віко великої флотської скрині, сказав хлопчикам: «Сідайте, хлопці» — і приніс мідний чайник з окропом. Вони напилися чаю вприкуску з бляшаних кухлів і наїлися дуже доброго житнього хліба, якого матрос спритно нарізав великими шматками, притискуючи буханку до випуклих грудей.

Під час чаювання Гаврик і матрос статечно бесідували. Петя зробив висновок, що матрос (його Гаврик називав «дядя Федя») добре знайомий з родиною Терентія і є далеким родичем його покійної матері. Бесіда точилася більше навколо родинних і матеріальних питань. Але по деяких недомовках і випадкових фразах Петя зрозумів, що між дядею Федором і Терентієм, крім чисто родинних, існують ще якісь інші зв'язки. Змісту їх Петя вловити не міг, а тільки невиразно відчув, що на нього війнуло чимсь забутим: грізним і тривожним повітрям П'ятого року.

Нарешті дядя Федя зміряв Петю старим потертим клейончатим сантиметром із стертими цифрами, пообіцяв зшити фланельку через три дні і обіцянку свою виконав. Зверх того, із залишків матеріалу він даром зшив хлопчиків ще матроську безкозирку і одягнув на неї стару георгіївську стрічку з двома довгими кінцями.

Петя подивився на себе в маленьке, нерівне, наче зроблене з бляхи дзеркало, що висіло на стіні швальні поруч з кольоровим портретом Шевченка, вирізаним з обкладинки «Кобзаря», і не міг приховати щасливої, самовдоволеної посмішки, що поповзла по його обличчю до самих вух.

Несподівані утруднення почалися при одержанні закордонного паспорта з канцелярії градоначальника. Потрібно було подати довідку про політичну благонадійність. Це було не так просто. Василь Петрович написав прохання, і через чотири дні на квартиру Бачев прийшов суб'єкт з Олександрівського участку з двома понятими для того, щоб зробити дізнання. Вже одне це слово — дізнання — викликало у Василя Петровича роздратування. Коли ж суб'єкт з участку розсівся в їдальні, розклавши на обідній скатертині свої брудні полотняні папки, казенну чорнильницю-невиливайку, і почав офіційним тоном ставити Василеві Петровичу найбезглуздіші запитання: якої він статі, віку, віросповідання, чину, звання тощо,— Василь Петрович мало не спалахнув, але взяв себе в руки і витримав цей двогодинний іспит. Він поставив під дізнанням свій підпис поряд з корявим підписом понятого, двірника Акімова і хвацьким підписом з викрутасами другого понятого, якогось невідомого прищуватого молодика в технічному картузі з молоточками і дивним прізвиськом Переконь.

Згодом городовий приніс Василю Петровичу повістку із запрошенням з'явитись до пана пристава. І Василь Петрович з'явився і бесідував з паном приставом у нього в кімнаті на різні теми, переважно політичні, а також пояснив йому, з яких причин залишив державну службу по міністерству народної освіти. Розійшлися вони цілком по-дружньому.

Але це, виявилось, було не все. Ще треба було подати безліч нотаріально завірених копій з різних документів: по-служного списку, метрики, посвідчення про смерть дружини і т. д. Це вимагало багато часу і турбот і було схоже на знущання. Треба було спочатку виготовити всі ці копії без жодної помилки, а вже потім нести їх до нотаріуса. Петя скрізь ходив з батьком.

О, які нестерпні були всі ці бюро переписок, де злі і зарозумілі старі діви з розв'язними манерами вставали, скриплячи корсетами, з-за своїх «ундервудів» і «ремінгтонів» з подвійною кареткою, оглядали Василя Петровича з ніг до голови презирливим поглядом і категорично заявляли, що раніше як через тиждень нічого не буде готово! Як страшенно надокучили гарячі, по-літньому спустілі вулиці міста, помережані прозорою тінню буйно розквітлої білої акації, і вивіски нотаріусів — овальні щити з чорним двоголавим орлом!

Коли ж усі копії були виготовлені і належним чином завірені, виявилось, що треба ще одне дізнання.

А час минав, і був момент, коли Василь Петрович, якому допекли до живого, мало не плюнув на всю цю вигадку із закордонною подорожжю. Але знову прийшов на допомогу Гаврик.

— Дивні люди,— сказав він Петі, низуючи плечима.— Не вміють жити. Скажи своєму батькові, щоб він дав хабара.

— Хабара! Нізащо! — закричав Василь Петрович, коли Петя передав йому пораду свого друга.— Ніколи до цього не принижусь!

І все ж, змучений тяганиною, він таки принизився. Після цього все зразу змінилося: не тільки в одну мить було одержано посвідчення про благонадійність, але було одержано і закордонний паспорт, який принесли з Олександрівського участку навіть додому.

Тепер залишилося тільки купити квитки і вирушати з богом. Тому що вирішили їхати на італійському пароплаві, то вже в самій купівлі квитків було щось у вищій мірі закордонне. У конторі Ллойда на Миколаївському бульварі, поруч з Воронцовським палацом, тобто у найфешенебельнішій частині міста, наших майбутніх мандрівників зустріли так почитиво люб'язно, так коректно кланялися, що Петі навіть здалося, наче їх вважають за когось іншого.

Пан в сірій візитці, з великою перлиною в галстуці оригінального рисунку «павине око» посадив їх в дуже глибокі шкіряні крісла навколо маленького столу червоного дерева. На цьому дзеркально відполірованому столі в художньому безладді були розкладені вузькі ілюстровані проспекти Ллойда на різних мовах, прекрасно віддруковані на крейдяному папері. Тут були фотографії багатопверхових готелів, пальм, античних руїн і океанських пароплавів. Петя побачив маленьких білих Ромула і Рема, які припали до зубчатих сосків білої вовчиці, крилатого лева святого Марка, Везувій з зонтичною пінією на передньому плані, риб'ячу кістку Міланського собору, похилу Пізанську башту — всі ці різноманітні символи італійських міст, які зразу перенесли хлопчика у світ закордонної подорожі.

До цього ж світу, безсумнівно, належала і сама контора пароплавства разом з усіма своїми кольоровими плакатами, тарифами, респектабельними бюро і шафами паліандрового дерева, корабельними хронометрами замість звичайних годинників, моделями пароплавів у скляних ящиках, портретами італійського короля і королеви і самим паном у сірій візитці, який з такою вишуканою ввічливістю торохтів ламаною російською мовою, продаючи Василеві Петровичу гарні квитки

другого класу з харчуванням від Одеси до Неаполя, і, час від часу поглядуючи Павлика по стриженій голівці, називав його, ніжно всміхаючись, «маленький синьйор туристо».

З цього часу Петю не полишало почуття, що вони вже подорожують. Коли, придбавши квитки і одержавши зверх того безплатно цілу гору путівників і проспектів, схвильовані, вони вийшли з контори Ллойда, то Миколаївський бульвар видався Петі приморським бульваром якогось закордонного міста, а добре знайомий пам'ятник Дюку де Рішельє з чавунною бомбою в доколі — однією з його визначних пам'яток, на яку треба не просто дивитись, а яку вже треба «оглядати». Цьому почуттю відповідав також вид порту, що розкинувся внизу під бульваром, з численними іноземними прапорами, по яких струменів широкий морський вітер.

Настав день від'їзду.

Пароплав відходив о четвертій годині після полудня. О пів на другу Дуню послали на вокзал по два візники. На одному сіли тітка в мантильці і капелюшку з маргаритками, разом із зацікавленим од хвилювання Павликом, на другому — Василь Петрович і Петя, з альпійськими мішками і надмірно роздутим картатим саквоюжем.

Вуличні зіваци стояли навколо візників, голосно обговорюючи подію. Дуня, в новому коленкоровому платті, плакала, витираючи очі фартухом. Василь Петрович поплескав по кишнях свіжовипрасуваного чесучового піджака, перевіряючи, чи не забув чого, зняв солом'яний бриль з чорною стрічкою, перехрестився і удавано бадьоро сказав:

— Рушай!

Натовп розступився, візники рушили, а Дуня заплакала ще голосніше.

Відчуття закордону, який нібито вже почався, не покидало Петю. Для того щоб потрапити в порт, треба було проїхати через усе місто, перетнути його центр — найбагатшу торгову частину. Тільки тепер Петя звернув увагу на те, як сильно змінилася Одеса за останні кілька років. Провінціальний характер південного новоросійського міста — з невеликими черепашковими будинками під черепицею «татаркою», з деревами волоського горіха і шовковицею у дворах, яскраво-зеленими будками квасників, грецькими кофейнями, тютюновими крамничками, ренськовими винницями з білим ліхтарем у вигляді виноградного грона над входом — зберігся у всій своїй недоторканності тільки на околицях.

В центрі ж панував дух європейського капіталізму. На фасадах банків і акціонерних товариств виблискували чорні

скляні дошки з суворими золотими написами всіма європейськими мовами. В дзеркальних вітринах англійських і французьких магазинів були виставлені дорогі, елегантні речі. У напівпідвалах газетних друкарень завивали ротаційні машини і стрекотали лінотипи.

Пересікаючи Грецьку вулицю, візники зупинились, злякано притримуючи коней, і пропустили повз себе новенький вагончик електричного трамвая, з ролика якого сипалися тріскучі іскри. Це була перша лінія, яку провело Бельгійське акціонерне товариство між центром міста і торговельно-промисловою виставкою, що недавно відкрили на приморському пустирі за Олександрівським парком.

На розі Ланжеронівської і Катерининської, проти величезного європейського кафе Фанконі, де на паризькій зразок просто на тротуарі під тентом, серед діжок з лавровими деревами, за мармуровими столиками сиділи в панамах біржовики і хлібні маклери, на візника з тіткою і Павликом мало не налетів червоний пирхаючий автомобіль «діон-бутон», яким керував спадкоємець прославленої фірми «Брати Пташникови», потворно товстий молодик в маленькому яхтклубівському картузі, схожий на виставочну йоркширську свиню.

Лише коли почали спускатися в порт і поїхали мимо харчевень, нічліжок, крамничок лахмітників та смердючих щілин, де в похмурій тіні спали просто на землі або грали в карти ті страшні люди з землисто-картопляними обличчями і в такому ж землистому лахмітті, які називались «босяками»,— дух «європейського капіталізму» скінчився. А втім, він закінчився ненадовго, бо майже одразу знову з'явився у вигляді сірих пакгаузів з рифленого заліза, комерційних агентств, високих штабелів ящиків і мішків, які утворювали ціле місто з вулицями і провулками, і, нарешті, пароплавів різних національностей і компаній.

Дізнавшись у карантинного наглядача, де вантажиться пароплав «Палермо» Ллойда Італьяно, візники поїхали бруком у кінець молу Практичної гавані і зупинилися біля дуже великого, хоч і, на розчарування хлопчиків, однотрубного пароплава з чепурним італійським прапором за кормою.

Як і слід було сподіватися, родина Бачеїв приїхала надто рано; мало не за півтори години до третього гудка.

Ще повним ходом йшло вантаження, і стріли потужних парових лебідок вертілись на всі боки, опускаючи в трюм на ланцюгах стопудові ящики і цілі грона зв'язаних разом бочок. Пасажирів ще не впускали, та, між іншим, їх і не було, крім

купки палубників — якихось не то турків, не то персів у чалмах, що нерухомо і мовчазно сиділи на своїх пожитках, загорнутих в килими.

13. Лист

Раптом Петя побачив Гаврика, який ішов до нього, розмахуючи квітучою гілкою білої акації. Петя не повірив своїм очам. Невже Гаврик прийшов його проводити? Це було зовсім не в його характері.

— Ти чого прийшов? — спитав Петя суворо.

— А проводити, — відповів Гаврик і з чудовою зневагою подав Петі гілку акації.

— Ти що, здурів? — зніяковіло спитав Петя.

— Не, — відповів Гаврик.

— А що ж?

— Я — твій учень. Ти — мій учитель. А Терентій каже, що своїх учителів треба поважати. Скажеш — ні? — І в очах Гаврика мигнула допитлива посмішечка.

— Без жартів, — сказав Петя.

— Без жартів, — згодився Гаврик і, міцно взявши Петю за лікоть, серйозно сказав: — Є справа. Проїдемося.

І вони пішли вздовж пристані, мало не наступаючи на ледачих портових голубів, які зграями ходили бруком, покльовуючи кукурудзяні зерна.

Дійшовши до кінця, хлопчики сіли на величезний трилапий якір. Гаврик озирнувся навколо і, переконавшись, що поблизу нікого немає, сказав, немов продовжуючи перервану розмову:

— Значить, так. Зараз я тобі дам листа, ти його сховаєш, а коли ви приїдете куди-небудь за кордон, ти на нього наліпиш закордонну марку і кинеш в поштову скриньку. Тільки, звичайно, не в Турції, бо це одна зграя. Найкраще в Італії, Швейцарії чи самій Франції. Можеш ти для нас це зробити?

Петя здивовано глянув на Гаврика, намагаючись зрозуміти, жартує він чи говорить серйозно. Але у Гаврика був такий діловий вираз обличчя, що сумніватися не доводилося.

— Звичайно, можу, — сказав Петя, знизавши плечима.

— А де ти візьмеш грошей на марку? — допитливо спитав Гаврик.

— Ну, от ще! Ми ж посилатимемо листи до тітки! Словом, це не питання.

— А то я тобі можу дати російський двогривений на марку, ти його там поміняєш на їхні гроші.

Петя посміхнувся.

— Ти, брат, не корч з себе папа,— суворо сказав Гаврик.— І пам'ятай, що це справа... як би тобі пояснити...— Він хотів сказати: «партійна», але не сказав. Іншого ж відповідного слова підібрати не зміг і лише багатозначно погрозив перед Петиним носом пальцем, забрудненим друкарською фарбою.

— Розумію,— серйозно кивнув головою Петя.

— Це до тебе особисте прохання Терентія,— після деякої мовчанки сказав Гаврик, ніби хотів пояснити всю важливість доручення.— Зрозумів?

— Зрозумів,— сказав Петя.

Тоді, ще раз роззирнувшись, Гаврик вийняв з кишені листа, загорнутого в газетний папір, щоб не забруднився.

— Куди ж я його сховаю?

— А от сюди.

Гаврик зняв з Петиної голови матроську безкозирку і дбайливо засунув листа за підкладку, не застрочену з одного боку.

Петя уже збирався лайнути дядька Федора, що так недбало пошив безкозирку, але в цей час залунав дуже густий і дуже довгий пароплавний гудок, що майже на хвилину заглушив усі різноманітні звуки порту. Коли ж він раптом, як відрізаний, припинився і немовби полетів через усе місто далеко в степ, а потім залунав знову, тільки цього разу зовсім короткий, як крапка в кінці довгого речення, Петя побачив, що по трапу на пароплав ідуть пасажери.

Гаврик швидко надів на голову Петі безкозирку, розправив георгіївські стрічки, і хлопчики побігли назад до пароплава.

— Май на увазі,— поквалливо говорив Гаврик на бігу,— якщо засиплешся і тебе питатимуть, скажи, що ти його знайшов, а найкраще встигни дрібно порвати і викинути, хоч у ньому нічого особливого не написано. Так що ти не дрейф!

— Розумію, розумію,— відповів Петя переривчастим голосом.

— Петю!.. Петько!.. Петрику!..— в три голоси кричали Василь Петрович, Павлик і тітка, виражаючи різні відтінки жаху, бігаючи коло альпійських мішків і альпійського саквояжа.

— Поганий хлопчисько! — гарячкував батько.— Ти мені допечеш до живого!

— Де ти пропадав? Хіба так можна? Уже перший гудок, а тебе ніде нема... А його, уявіть собі, нема, ніде нема! — схви-

льовано говорила тітка, звертаючись то до Петі, то до інших пасажирів, яких уже приїхало чимало.

— Ми трохи без тебе не поїхали! — репетував Павлик на всю пристань.

Італійський матрос підхопив їхні речі. Вони пішли нагору по сходнях, над таємничою щілиною між бортом пароплава і причалом, де глибоко внизу похмуро світилася зелена вода з прозорим мішечком маленької медузи.

Помічник капітана, італієць, узяв у Василя Петровича квитки, а російський прикордонний офіцер — паспорт, причому Петя цілком ясно помітив, як він з неприхованою підозрою оглянув його матроську безкозирку.

По черзі, спіткнувшись об високий мідний поріг, Василь Петрович, Павлик і Петя спустилися крутим трапом в надра пароплава, де в денних сутінках коридорів тьмяно горіли електричні лампочки, а під кокосовими матами і корковими доріжками виразно відчувався досить сильний нахил корабля, одним бортом пришвартованого до пристані. Літня покоївка-італійка клацнула ключем, і матрос втягнув багаж в тісну каюту з круглим ілюмінатором, над яким по надто низькій біло-жовтуватій стелі маленьким дзеркальним струмком грало відображення моря.

Поки, штовхаючись спинами, розкладали по сітках дорожні мішки і спільними зусиллями залихали альпійський сакво-яж кудись нагору, пролунав другий гудок — один довгий і два уривчастих, коротких.

Коли, плутаючись у коридорах і боляче спотикаючись об високі пороги, вибралися трапом нагору, на якусь палубу, парові лебідки уже не гуркотіли, стріли кранів не крутились, тільки в сонячній тиші звідкись долинали напружене шипіння пари.

Тітка і Гаврик стояли внизу на брукові у невеликому на-товпі проводжаючих. Побачивши Петю, Гаврик нишком показав йому кулака і підморгнув. Петя дуже добре зрозумів свого друга. Він наче випадково поправив на голові матроську безкозирку і гукнув:

— Не забудь повторити, що я тобі задав!

— Я пам'ятаю! — закричав у відповідь Гаврик, прикладаючи долоні до рота. — Гік, гек, гок! Ейюс! Ейюс! Ей! Скажеш — ні!

— Правильно!

— А ти думав!

— Май на увазі! приїду — ганятиму по всьому курсу!

Настала болісно довга пауза перед третім гудком, коли

ні пасажери на палубах, ні ті, що їх проводжають, на пристані, не знають, що їм робити. Тітка порпалася в сумочці, дістаючи хусточку, щоб у першу-ліпшу хвилину почати нею махати. Гаврик не зводив очей з Петиної безкозирки.

— Ідїть додому, чого ви тут стоятимете,— говорив Василь Петрович тітці, нахилиючись над поручнями.

— Що? Що? — питала тітка, прикладаючи долоні до вух.

— Я кажу — йдїть уже додому! — кричав Василь Петрович.

Але тітка так енергійно мотала капелюшком, немов найголовніший і найсвященніший обов'язок її життя полягав саме в тому, щоб, незважаючи ні на що, особисто бути присутньою до кінця при відплиті пароплава.

— Курочко моя,— крізь сльози кричала вона своєму улюбленцю Павлику,— тобі не буде холодно у відкритому морі? Може, ти надінеш пальто?

Але Павлик тільки з досадою морщився і незалежно відходив вбік, щоб пасажери не подумали, наче саме він і є «курочка моя».

— Надїнь шерстяні панчішки! — не вгавала тітка.

І Павлику знову доводилось удавати, що це аніскілечки його не стосується, хоч потайки його серце нило від гіркоти розлуки з дорогою тіточкою.

Та ось, немов розірвавши на шматки повітря над пароплавом, пролунав третій гудок. Пасажири і проводжаючі з полегкістю замахали хустками, брилями і парасольками. Але вони поспішили: пароплав усе ще не рухався з місця.

На палубу знову вийшов помічник капітана і офіцер прикордонної варті з солдатами в зелених погонах. Офіцер почав роздавати пасажирам паспорти, і тут тільки Петя помітив за його спиною пана, який видався йому дивно знайомим. Він був весь якийсь потертий, в солон'яному картузі, з сумними, собачими очима. Та ось він, неквапливо розглядаючи пасажирів, раптом приклав до м'ясистого носа темне пенсне, і в ту ж мить хлопчик впізнав того самого вусатого,— вуса його, правда, тепер помітно посивіли і висіли вниз,— який колись, п'ять років тому, бігав по палубі «Тургенева» за матросом Жуковим.

У цей час сищик саме подивився на Петю, і погляди їхні зустрілися. Не можна було зрозуміти, чи впізнав він хлопчика, але одразу ж повернувся до офіцера і сказав кілька слів на вухо.

Петя похолов. Офіцер з пачкою паспортів у руці підійшов до Василя Петровича і, показавши підборіддям на Петю, спитав:

— Ваш син?

— Мій.

— То потрудіться зняти з його головного убору георгіївську стрічку; бо я змушений буду повернути вас на берег і притягти до відповідальності за те, що ваш син незаконно носить військову форму. Це і у нас заборонено, а тим більше недоречно за кордоном.

— Петю, зараз же зніми стрічку!

— Будь ласка, ваш паспорт... А стрічку дозвольте мені. Після повернення з-за кордону ви можете її одержати назад в канцелярії воєнного коменданта порту.

Гаврик побачив з пристані, як Петю оточили солдати і офіцер і він знімає свою матроську безкозирку.

— Тікай, Петько, тікай! — закричав він і стрімголов кинувся до сходнів, але тієї ж хвилини зрозумів свою помилку, бо побачив, що Петя знімає з безкозирки георгіївську стрічку і віддає її офіцерові, а безкозирку знову, наче нічого не трапилося, надіває на голову.

Гаврик занепокоєно озирнувся навкруги, але ніхто не звернув уваги на його крик. Всі були зайняті церемонією махання хустками.

Роздавши пасажирам паспорти, офіцер віддав честь і в супроводі своїх солдатів і вусатого зійшов сходнями на пристань, після чого залунала весела італійська команда і сходні прибрали.

Вздовж борту побігли італійські матроси у синіх фуфайках, спритно прибираючи кінці; залунав переривистий марудний дзенькіт машинного телеграфу; у воді під кормою із золотим написом «Paregno» в прорізі руля повернулися червоні лопаті пароплавного гвинта, завирувала піна, палуба вирівнялась під ногами, пароплав затремтів, і Петя побачив, як пристань з усіма її будівлями, штабелями вантажу і натовпом проводжаючих спочатку поїхала вперед, потім назад, потім якимсь чином переїхала за другий борт, потім повернулася на попереднє місце, але вже значно зменшившись і весь час зменшуючись, немов її відносила вдалину широка смуга малахітової піни, що бігла з-під корми назад.

Петя вже ледве розпізнавав у натовпі Гаврика і тітку, що махала парасолькою. З-за портових споруд почала повільно підійматися панорама міста з Миколаївським бульваром, білою колонадою Воронцовського палацу, повислого над урвищем, з міською думою і маленьким Дюком де Рішельє, що простяг руку вдалину.

14. На пароплаві

Вийшли за хвилеріз і побачили його зворотний бік, обернений у відкрите море, де в бризках і піні хвиль, що розбивались, снувало багато рибалок з довгими бамбуковими вудочками.

Тепер уже було видно Ланжерон, Олександрівський парк, залишки його славнозвісної старовинної стіни з арками і поруч — торговельно-промислово виставку: ціле місто вигадливих павільйонів, серед яких височів, як триповерховий будинок завбільшки, дерев'яний самовар чайної фірми «Караван» і чорна пляшка шампанського «Редерер» з золотою шийкою.

На виставці грав симфонічний оркестр, і вечірній бриз, що рвав на білих флагштоках сотні кольорових прапорів і вимпелів, доносив іноді до пароплава його врочисту скрипову бурю, ніжно пом'якшену віддаллю.

Петя, захопившись виходом у відкрите море, не йшов з палуби. Єдине, що трохи затьмарювало його радість, це були георгіївські стрічки, які залишилися в кишені прикордонного офіцера. А як би вони зараз пригодилися!

Вітер міцнішав, красиво надуваючи і полощучи за кормою італійський прапор, і хлопчик з жалем уявив собі, як прекрасно могли б маяти і ляскати довгі кінці його георгіївської стрічки.

А втім, і без цього свіжому морському вітрові було багато клопоту з Петиним костюмом. Вітер шарпав комір Петиною матроски, надував її на спині і роздував просторі рукави, тісно застебнуті на зап'ястях. А те, що безкозирка його була без стрічки, можливо, навіть і на краще: вона з деякою наляжкою могла зійти за берет п'ятнадцятилітнього капітана із роману тієї ж назви, але мала над ним ту перевагу, що під її підкладкою лежав лист.

Немов бажаючи дати Петі якомога більше радощів, доля подарувала йому в цей чудовий день ще одне незабутнє враження.

— Дивіться, дивіться: летить! — закричав раптом Павлик.

— Де летить? Хто?

— Да Уточкін же!

Петя зовсім забув, що саме на сьогодні був призначений так довго очікуваний переліт Уточкіна з Одеси в Дофінівку. При сприятливих метеорологічних умовах сміливий авіатор мав піднятися на своєму «фармані» з території виставки, пролетіти одинадцять верст по прямій над затокою і сісти в

Дофінівці. Не кожному хлопчикові пощастило побачити таке видовище не з берега, а саме з моря.

Петя і всі пасажири, що повибігали з своїх кают на палубу, побачили невисоко над водою апарат Уточкіна, який щойно відірвався од землі і тепер, стрекочучи мотором, поволі підлітав до пароплава. Він пролетів зовсім недалеко за кормою, так що в променях надвечірнього сонця було виразно видно велосипедні колеса аероплана, мідний бак і між двома жовтими напівпрозорими крилами зігнуту постать самого Уточкіна з ногами, що звисали над морем.

Порівнявшись з пароплавом, відчайдушний Уточкін зірвав з голови шкіряний шолом і помахав ним у повітрі.

— Ура! — закричав Петя і теж було зірвав з голови безкозирку, але, згадавши про листа, насунув її ще міцніше.

— Ура! — закричали пасажири, розмахуючи хто чим міг, і літальний апарат, зменшуючись, полетів у напрямі Дофінівки, залишаючи над затокою синю струминку спрацьованого газу.

До цього часу Петя коли й виїздив куди-небудь з Одеси, то не далі Катеринослава, де разів два гостював у бабусі, або до Акермана, біля якого вони кожен рік проводили літо, — в Будаках, на березі моря. В Катеринослав їздили поїздом, а в Акерман на пароплаві «Тургенев», який здавався чудом техніки.

Тепер він плив з Одеси до Неаполя на океанському пароплаві. «Палермо», серйозно кажучи, не був океанським пароплавом. Але оскільки було відомо, що йому траплялося робити рейси і по океану, то Петя, зробивши маленьку натяжку, запевнив себе і палко запевняв інших, що «Палермо» — справжній океанський пароплав.

Подорож повинна була тривати близько двох тижнів — досить-таки довго для швидкохідного лайнера, яким його описували в усіх проспектах і оголошеннях.

Справа в тому, що, продаючи Василю Петровичу квитки, синійор у синій візитці дуже спритно промовчав про те, що «Палермо» пароплав не зовсім пасажирський, а скоріше напіввантажний, і повинен робити довгі зупинки в портах слідування. Але це з'ясувалося лише в Константинополі, де почалося перше тривале вантаження, а до Константинополя пливли швидко і з великим комфортом.

Петя зразу з головою поринув у захоплююче життя океанського пароплава. Тут усе, кожна дрібниця, хвилювало його своєю особливою ультрасучасною технічною доцільністю, поєднаною із старовинними романтичними формами парусного флоту.

Рівний, безперервний, напружено-тремтячий звук парових і електричних машин в тисячі індикаторних сил зливався із свіжим, живим шумом хвилі, яка теж безперервно лилася і хвилясто бігла по залізних бортах. Сильний вітер, насичений всіма запахами відкритого моря, вільно посвистував у ваптах, і той самий вітер, роздуваючи брезентові рукави вентиляційних кожухів, вривався в їхні роззявлені жерла і потім дув то гарячими, то холодними протягами машинного відділення і вантажних трюмів.

Тут змішувалися найрізноманітніші запахи: теплий, затишний запах полірованого червоного дерева кают-компаній і запах риполіну, яким були пофарбовані переборки коридорів; аромати ресторану і дух гарячої сталі, машинного мастила і сухої пари; смолисто-прядив'яний запах матів і свіжий запах соснового екстракту, яким оприскували з пульверизатора кахельні віддалені кімнати з гарячою і холодною водою. Тут були важкі мідні бра, що хиталися із свічками під скляними ковпаками, і елегантні матові плафони електричного освітлення; сталеві трапи, і ґрати машинного відділення, і дубові сходи з натертими воском фігурними поручнями і точеними балясинами, що двома широкими маршами вели до салону.

Першого ж дня Петя облазив увесь пароплав, усі його таємничі закапелки і глибини вугільних ям, де цілу добу ледве жевріли електричні лампочки, тремтячи в дротяних сітках, наче в мишоловках.

Чим глибше під палубу заходили хлопчика майже прямовисні трапи з дуже слизькими, до білого витертими сталевими східцями, тим ставало незатишніше і брудніше. Під ногами текла чорна масна вода, і нудило від оглушливого стукоту машин, шерхоту гребного вала, який безупинно обертався в своєму мастильному ложі, і важкого трюмного повітря.

У підводній частині пароплава жили і весь час трудилися механіки, мастильники, кочегари. Інколи відчинялися залізні двері кочегарки, і тоді Петю обдавало нестерпною спекою топко. У пекельному полум'ї розпеченого вугілля спритно рухалися постаті кочегарів з довгими ломами у руках. Петя бачив їх чорні спітнілі обличчя, облиті багряним світлом, і відчував жах від самої тільки думки залишитися тут хоча б на п'ять хвилин.

Він поспішав далі, ковзаючись на сталевій доріжці, тримаючись за маслянисті сталеві поручні, спускався і підіймався по трапах, намагаючись вибратися з цього страшного світу. Але не так легко це було зробити. Приголомшений гуркотом

і тонким дзвоном тисячі індикаторних сил пароплавної машини, що розбушувалася десь зовсім близько і гарячково потрясала тонкі переборки, Петя потрапляв до приміщень, існування яких важко було собі уявити.

Петя знав, що, крім пасажирів класних, є ще палубні, але виявилось,— існує ще одна категорія пасажирів, так звані «трюмні». Вони не мали права виходити навіть на найнижчу палубу, де звичайно везли худобу. Вони їхали на дощаних нарах, у самій глибині одного з недовантажених трюмів.

Петя побачив купи якогось брудного східного ганчір'я, на якому сиділи і лежали змучені хитавицею, поганим повітрям, напівтемрявою, шумом машин декілька турецьких родин, які кудись переїздили разом з дітьми, мідними кофейниками і курчатами у великих дерев'яних клітках.

Насилу вибрався Петя на верхню палубу, на свіже морське повітря, і довго ще не міг отямитись.

Для пасажирів першого і другого класів життя на пароплаві йшло твердо заведеним порядком: о восьмій годині ранку літня покоївка в крохмальній наколці заходила до каюти і, сказавши баритоном: «Буон джорно», ставила на столик піднос з кавою і булочками: опівдні і о шостій годині вечора проносився коридором безшумною риссю офіціант із салфеткою під пахвою і, по черзі стукаючи в двері кают, кричав скоромовкою італійської *commedia dell'arte* розкочуючись на брукві «р»:

— Пр-рего синьйор-р-р, манджар-р-ре! — що значило: «Просимо їсти».

Пасажирам першого класу давали ще п'ятигодинний чай і пізню вечерю. Але родина Бачеїв, що належала до тієї золоті середини людського суспільства, яка звичайно їздить у другому класі, була позбавлена цієї переваги.

Це залишало в душі неприємний осадок, особливо у Петі і Павлика: за обідом пасажирам першого класу, крім десерту, подавали дуже смачне солодке, навіть іноді морозиво, а пасажири другого класу вдовольнялися тільки десертом, що складався із сиру і фруктів.

Перший і другий клас харчувалися в різних салонах. В другому класі за табльдотом головував старший помічник, а в першому — сам капітан, особа, недоступна для простих смертних, тому дещо таємнича: його навіть прогноза Павлик бачив за весь рейс всього кілька разів.

Зате старший помічник — веселун і, як видно по його глянсуватому лілово-рожевому носі з староримським горбоч-

ком, п'яниця — був у повному розумінні душа товариства. Він так мило щипав Павлика під столом і називав його «маленьким руські», так запобігливо передавав дамам сир і підливав чоловікам вина, так скрипів білосніжним, туго накрохмаленим кітелем, повертаючись направо і наліво і обдаровуючи всіх за столом своїми простодушними усмішками!

На обід подавали справжні італійські макарони під томатним соусом, печеню з гарніром «фаджолі», тобто квасолею, потім десерт — круглі мессінські апельсини з гілочками і листочками, зморщені лілово-зелені фіги і свіжий мигдаль, який не можна було розколоти щипцями, а легко розрізали столовим ножем разом з його товстою зеленою шкіркою і ще м'якою шкаралупкою.

Дещо бентежила та обставина, що страви подавав офіціант. Він просовував мельхіорове блюдо з лівої руки, держачи його в повітрі, і треба було самому собі брати, і від сором'язливості брали менше, ніж хотілось.

Але зовсім не сподобалось і навіть перелякало Василя Петровнча те, що до обіду подавали вино — пляшку на трьох. Правда, це було слабеньке, досить кисле італійське винце, і пасажир пила його наполовину з водою, але все одно Василеві Петровнчу видалося це жахливим. Побачивши вперше перед своїм кувертом товсту пляшку без етикетки, він затрусив бородою і мало не крикнув лакею: «Заберіть цю гидоту!» — але своєчасно стримався і обмежився тим, що демонстративно відсунув од себе вино.

Але згодом, покуштувавши його і переконавшись, що пароплавне товариство зовсім не мало наміру споювати своїх пасажирів другого класу міцними, дорогими винами, дозволив дітям, щоб не пропадало добро, за яке було заплачено, підфарбовувати воду кількома краплинами вина.

Це щоденне підфарбовування і складало для Петі і Павлика одну з головних радощів обіду.

З важкого спітнілого графіна, наскрізь промерзлого в пароплавному рефрижераторі, у великий бокал наливали крижану воду, а потім туди додавали тонку цівку вина.

Вино змішувалося з водою не зразу. Воно спочатку кружляло гарусними нитками, а вже потім розпускалось, і тоді вода зафарбовувалась у яскравий рубіновий колір, а на крохмальній скатертині спалахувала рожева хистка зірка.

Найсильнішим враженням у перші дні подорожі — та, зрештою, і потім — був краєвид відкритого моря. День і дві ночі — між Одесою і Босфором — не було видно берегів. Пароплав йшов повним ходом і водночас ніби нерухомо залишався в центрі синього кола.

І коли опівдні сонце стояло над головою, Петі важко було зрозуміти, в якому напрямі рухається пароплав. Було щось чарівне в цій уявній нерухомості, у відсутності на горизонті землі, у цьому торжестві двох синіх стихій — повітря і води, — в яких наче купалась вся Петина істота, звільнена від грубої влади землі.

На світанку другого дня Петя прокинувся від біганини над головою. Дзвонив пароплавний дзвін, машина не працювала, і в незвичайній тиші чувся свіжий, булькотливий рух води вздовж борту. Петя подивився в ілюмінатор і в легкому вранішньому тумані близько побачив високий зелений берег з маленьким маяком і казармою під череп'яним дахом.

Петя швидко одівся і побіг нагору. На спардеку поруч з капітаном стояв турецький лоцман у червоній фесці, а пароплав найменшим ходом втягувався в зелену ущелину Босфору. Вона то ширшала, то звужувалась, як звивиста річка. Іноді берег так близько присувався до пароплава, що Петі здавалось — можна дотягтися до нього рукою і помацати надмогильні стовпчики мусульманського кладовища, які безладно і косо білили між чорними кипарисами, маково-червоний прапор з півмісяцем над митницею або дернові кронверки берегових батарей.

Це вже була Туреччина — закордон, чужа сторона і разом з гострою цікавістю Петя раптом відчув приплив ніколи не знаної ним раніше гострої туги за батьківщиною, і це почуття вже не минало доти, поки Петя не повернувся в Росію.

Сонце вже піднялося досить високо, і гарячий відблиск води бігав по всьому пароплаву, від ватерлінії до кінчиків щогл, коли ввійшли в Золотий Ріг і зупинились на константинопольським рейді.

З цієї хвилини родину Бачеїв охопив вид безумства, властивий всім недосвідченим мандрівникам. Їм захотілося негайно, не втрачаючи жодної хвилини дорогоцінного часу, оглянути всі без винятку визначні пам'ятки цього єдиного в світі міста, довга панорама якого, заповнена мигтінням мурашиного руху розімлілого натовпу, так близько стояла перед очима,

із своїми банями присадкуватих, але все ж високих мечетей, оточених списками мінаретів.

Плюнувши на сніданок і з нетерпінням дочекавшись, коли шахраюватий турецький чиновник, одержавши кілька срібних пістрів, поставив у паспорті якусь закарлючку, що виявилася, проте, знаком Османа, родина Бачеїв зійшла зовнішнім трапом і, ледве не розірвана на частини розбійниками-човнярами, нарешті сяк-так упала на оксамитові подушки ялика і була за дві ліри привезена на набережну.

Все подальше злилося для Петі у відчуття одного безкрайнього, болісно пекучого трудового і водночас святкового дня, який складався з чергування приголомшливого, справді східного базарного галасу і справді східної, нудної релігійної тиші величезних, як площі, пустельних дворів навколо мечетей і кам'яного музейного холоду всередині їх. Але й там і тут треба було весь час платити ліри, пістри, пари і меджидіє — монети, які захоплювали хлопчиків турецькими написами і дивним знаком Османа.

В Турції родина Бачеїв уперше зіткнулась із страшним явищем гідів, тобто провідників, які показують туристам визначні пам'ятки міста. Гіди переслідували їх протягом усієї подорожі. Були гіди грецькі, італійські, швейцарські. При всіх своїх національних особливостях вони мали одну спільну рису — настирливість. Але у константинопольських гідів ця настирливість досягала найвищої міри.

Тільки-но родина Бачеїв ступила на константинопольський брук, як на неї напали гіди. Так само як і човнярі, гіди рвали їх на частини, сперечаючись, кому дістанеться здобич. Це була справжня вулична бійка, майже побоїще, на яке, проте, ніхто не звертав уваги, як на видовище досить звичне.

Із страшними прокльонами всіма мовами і діалектами східної частини Середземного моря гіди виривали один у одного паперові маніжки, із звірчачими обличчями замахувалися тростинками, штовхалися ліктями, ставали задом і брикались.

Нарешті родина Бачеїв дісталась найвпливовішому гиду, який відтіснив своїх суперників за допомогою знайомого поліцейського. Він був у візитці, яка дуже полиняла під пахвами, в штучних смугастих штанах і червоній фесці. Його войовничо роздуті ніздрі і чорні вуса яничара виражали рішучість вмерти, але перемогти, тоді як усе обличчя і особливо перелякані очі з абрикосовими мішечками всміхались у пристрасному бажанні негайно показати туристам абсолютно всі визначні пам'ятки Константинополя: Перу, Галату, Ілдиз-кіоск, Фонтан змії, Семибаштовий замок, старовинний водопровід,

катакомби, бродячих собак, славнозвісну мечеть Айя-Софія, мечеть султана Ахмеда, мечеть Сулеймана, мечеть Османа, Селіма, Баязета і всі двісті двадцять сім великих і шістьсот шістьдесят чотири малих мечеті — словом, все, що тільки по-бажають оглянути туристи.

Гід вштовхнув їх у парокінний фаєтон, що виблискував розпеченою міддю, а сам став на підніжку і, дико озираючись навкруги, наказав візникові гнати щосили...

Ввечері до того змучились і втомились, що, поки нарешті добралися до пароплава, Павлик заснув уже в човні, і матросу довелося нести його по трапу до каюти.

Василь Петрович був не на жарт стривожений, навіть засмучений безтямними витратами цього дня, не кажучи вже про те, що задарма пропали оплачені сніданок і обід. Було вирішено чинити завтра розумніше: обійтись без гіда, своїми засобами. Цьому повинно було сприяти те, що вночі «Палермо» перевели з рейду до пристані, де він пришвартувався для вивантаження серед десятка інших пароплавів.

Важко було собі уявити, щоб гід відшукав їх у цій одноманітній пароплавній тісноті. Вони заснули мертвим сном у тісній, нагрітій за день каюті під гуркіт лебідок і при мінливому світлі різнобарвних рейдових вогнів, яке проникало крізь ілюмінатор.

Розбуджені дзеркальним блиском вранішнього сонця і знову побачивши перед собою чарівну панораму Стамбула, Василь Петрович і хлопчики поспішили зійти на пристань. Це був останній день їхньої стоянки, і треба було скористатися ним якомога краще.

Перший, кого вони побачили на пристані, був гід, який радісно привітав їх, махаючи бамбуковою тростиною над головою, а трохи осторонь стояв фаєтон з покірною постаттю мідноликого македонця на козлах.

І повторився вчорашній день з тим лише додатком, що під виглядом визначних пам'яток гід почав тягати їх по базарах і знайомих крамничках, умовляючи купувати сувеніри. Купівля сувенірів виявилася такою ж небезпечною, як і огляд визначних пам'яток. Але родина Бачеїв, приголомшена враженнями, уже вступила в ту стадію туристської гарячки, коли люди втрачають всяку волю і, як лунатики, бездумно підкоряються всім примхам свого гіда.

Вони купували пачки грубо розмальованих листівок з видами тих самих визначних пам'яток, від яких знемагали в дійсності. Вони платили піастри і ліри за кипарисові чотки, за якісь литі скляні кулі з різноколірними спіралями в сере-

дині, за тропічні раковини, за ножі для розрізання і алюмінієві пера, точнісінько такі, які можна було купити в Одесі на виставці.

За муром грецького монастиря афонські монахи накинули їм за шість піастрів дерев'яний ящик з величезним збільшувальним склом, крізь яке треба було розглядати краєвиди Афону.

Вони отямилися тільки перед європейським кварталом Константинополя — серед розкішних магазинів, ресторанів, банків і посольств, що потопали в темній зелені південних садів. Гід тягнув їх в знайомий магазин фотографічного приладдя купувати кодаки, а після купівлі апаратів пропонував родині Бачеїв пообідати з ним у шикарному французькому ресторані.

Але тут Василь Петрович знову отямився, збунтувався, і вони, рятуючись од розкоші і розорення, впали в іншу крайність — в константинопольські трущоби, де побачили людські злидні, доведені до краю.

Враження від цих трущоб так вплинуло на Петю, що хлопчик не скоро отямився. Навіть поїздка на азіатський берег, у Скутарі, не зразу повернула йому душевний спокій.

Маленький пароплавчик біг через Босфор, розвалюючи носом зелену воду і залишаючи за собою дві дзеркальні зморшки, що розходилися в різні боки. Сотні яликів відбивалися в протоці, нерухомій, як озеро. Під їх легкими тентами на оксамитових подушках напівлежали турецькі купці, чиновники з портфелями і офіцери, що їхали в справах до Скутарі чи назад.

По всій затоці спалахували на сонці мокрі весла. З азіатського берега долинали степові пахощі чебрецю і кмину. А Петі все ще здавалося, що він дихає смородом трущоб і бачить хмари зелених мух над гноїстими очима стариків.

Ледь причалили до пристані Скутарі, як гід, що відпочив на пароплавчику, з новою енергією кинувся вперед, щоб на останку показати якомога більше місцевих визначних пам'яток. Але сили наших мандрівників уже остаточно вичерпалися.

Поруч був базар. Вони накинулися на прохолодні напої. Несолодкий лимонад з дивним присмаком анісових крапель здався їм райським напоєм. Потім пили рожеву крижану воду, підфарбовану фуксином, і їли кістяними ложечками з товстих скляночок різнобарвне морозиво, яке звичайно продавали на великдень на Куликовому полі. Потім їхню увагу привернули гори найрізноманітніших східних солодощів.

Василь Петрович завжди був противником того, щоб дітям давали багато солодощів, які псують зуби і відбивають апетит. Але тут навіть він не зміг устояти проти спокуси покуштувати баклаву, що плавала в медовому сиропі на залізних листах, або солоних фісташок з кістяною шкаралупкою, яка лопнула на кінці, як палець лайкової рукавички, звідки визирала темно-зелена м'якоть.

Східні солодощі викликали спрагу, а випиті потім прохолодні напої, в свою чергу знову викликали непереможне бажання їсти східні солодощі. Петя, що добре пам'ятав випадок з бабусиним варенням, поведився по відношенню до східних солодощів акуратно. Зате Павлик не соромився. Він так роз'ївся, що його неможливо було зупинити. Коли ж батько рішуче відмовився купувати солодощі, Павлик пірнув у базарний натовп і через деякий час виринув, тримаючи в руках досить велику коробку найкращого рахат-лукуму, обклеєну яскравими лаковими малюнками.

— Де ти взяв рахат-лукум? — грізно спитав батько.

— Купив, — сказав Павлик, незалежно посміхаючись.

— А гроші?

— У мене було півтора пастра.

— Звідки ти їх взяв?

— Виграв! — не без гордощів сказав Павлик.

— Як — виграв? Де? Коли? У кого?

І тут з'ясувалося, що під час переїзду з Одеси до Константинополя, поки батько вивчав путівник і уточнював бюджет подорожі, а Петя цілі години проводив на палубі, мрійно підставивши груди в своїй фланельці і смугастому тільнику під широкий чорноморський вітер, Павлик устиг потоваришувати з італійським офіціантом, був введений у товариство ресторанної прислуги другого класу і помаленьку погравав з ними в лото, пустивши в хід завалящі російські три копійки, які він обміняв у італійського офіціанта на турецьку валюту. Павлику пощастило, і він виграв кілька піастрів.

Василь Петрович схопив Павлика за плечі і, не звертаючи уваги на те, що вони стоять в центрі великого азіатського базару, почав його трясти, вигукуючи:

— Як ти смів грати в азартні ігри, негідний хлопчисько! Скільки разів я тобі казав, що порядна людина ніколи не повинна грати на гроші... тим більше з іноземцями!

Павлик, якого почало трохи нудити від східних солодощів, удавано запхикав, бо зовсім не поділяв цю думку батька на гру в лото, до того ж таку щасливу. Батько спалахнув ще

більше. І невідомо, чим би все це скінчилось, якби гід раптом не подивився на свій шикарний годинник накладного американського золота з чотирма кришками. Виявилося, що до відходу «Палермо» залишається не більше двох годин.

Не вистачало ще тільки запізнитися!

Родина Бачеїв кинулась на пристань, не торгуючись, знайшла ялик і скоро опинилася на палубі пароплава, який за цей час уже навантажився, стояв на рейді, готовий до відплиття, і давав перший гудок.

Прощання з гідом перетворилося на справжню драматичну сцену. Одержавши належні йому дві ліри і стоячи в хисткому човні на своїх витривалих ногах старого вовка, в той час як Василь Петрович з родиною вже були на штормтрапі, він почав просити бакшиш. Він і взагалі відзначався красномовством, властивим його неспокійній професії, але тепер він перевершив самого себе. Звичайно він говорив одночасно трьома європейськими мовами, вельми спритно і своєчасно вставляючи найнеобхідніші російські слова. Тепер же він говорив в основному по-російськи, вставляючи французькі речення, що надавало його мові експресії псевдокласичних традицій.

Мова його монолога була темна, але зміст ясний. Простягаючи руку, що виблискувала мідними персями з великими штучними діамантами, з такою ж пристрасстю, з якою він описував визначні пам'ятки, він тепер описував злиденне становище своєї бідолашної родини, обтяженої паралізованою бабусею і чотирма малятками, позбавленими молока і одягу. Він нарікав на старість, на погані стосунки з константинопольською поліцією, яка забирає у нього майже всі заробітки, на хронічний катар шлунка, на жахливі податки і на конкуренцію, що буквально вбиває його. Він благав пожаліти старого, незабезпеченого турка, який все своє життя віддав служінню туристам. Він скрушно піднімав сивуваті густі брови. По його щоках текли сльози.

Все це могло б здатися звичайним шахрайством, якби не справжнє людське горе, що світилося в його зляканих каштанових очах. Василь Петрович не витримав, і в простягнуту руку гіда посипалися останні дрібні турецькі гроші, які знайшов у кишнях Василь Петрович.

16. Курячий бульйон

Надходив вечір, а разом з ним у нерухомому, обважнілому від спеки повітрі відчувалося томливе назрівання грозі. Вона нізвідки не йшла, вона немовби сама собою зароджувалась

над амфітеатром міста, серед мечетей і мінаретів. Коли із скреготом поповз угору стопудовий якірний ланцюг, а після цього перевантажений пароплав, що осів нижче ватерлінії, почав поволі повертатись на рейді, сонце вже потонуло в грозових хмарах. Стало так темно, що в каюті і салонах запалили електрику. З люків дихнуло гарячими запахами кухні і машин. Панорама міста, позбавленого барв, ще більше посилювала грозову зелень Золотого Рогу.

Машини пароплава дихали важко, з натугою. Хоч поверхня води здавалася нерухомою, як лите скло, пароплав почало дуже поволі погойдувати.

Павлик, який щойно через силу з'їв останній кубик рахат-лукуму, густо посипаного цукровою пудрою, що видався йому дуже мучнистим на смак і якимсь неприємно, надто піддатливо-в'язким, раптом відчув у роті гідку металеву кислоту. Почало нестримно зводити щелепи. Різко зелена прозора вода, яка чимсь нагадувала рахат-лукум, так вразила його зір, що він зажмурився і тут же зазнав відчуття польоту на гоїдалці. Він зробив зусилля, щоб вимовити «тато, я, здається, отруївся», але не встиг, бо в нього почався приступ морської хвороби.

В цей час якраз над самим півмісяцем Аїя-Софії у вугільно-чорних хмарах, серед мінаретів, спалахнула ламана блискавка, і слідом за цим усе навколо струснув такий удар, наче небо розколосось навпіл і його уламки посипалися на місто і на рейд. Промчав вихор, женучи по горбах смерчі пілюки. Вода закипіла. А коли, обігнувши Сарай Бурну і зариваючись в пінясті хвилі, увійшли в Мармурове море, то воно, все списане зигзагами шквалів, і справді здалося мармуровим.

Але Мармурового моря Петя вже не бачив, бо його спіткала доля Павлика. Вони обидва, білі як крейда, крижем лежали в задушливій каюті. Батько метушився біля них, не знаючи, що робити. А покоївка-італійка із звичною вправністю бігала по коридору, міняючи тази.

Справа була не тільки у хитавиці і східних солодошах. Хлопчики превтомились од вражень, од спеки, метушні, влучного шуму. Морська хвороба швидко минула, але піднялась температура — вони горіли, марили. Пароплавний лікар-італієць оглянув їх з усіма традиційними прийомами старого європейського лікаря педанта: він сильно притискував їх язички срібною ложечкою, яку взяв у буфеті першого класу; м'яв голі животи досвідченими твердими пальцями; вистукував молоточком, вислуховував у трубку, а також без трубки, приклавши до тіла велике, м'ясисте вухо; міцно держав за пульс,

дивлячись на стрілку великого золотого годинника, в крищі якого з внутрішнього боку відбивався круглий ілюмінатор і вода, що швидко бігла повз нього; грубувато жартував полатині з переляканим батьком, щоб вдихнути в нього бадьорість; нічого особливо небезпечного не знайшов, але наказав три дні лежати в постелі, дав проносні порошки і милостиво пішов, приписавши курячий бульйон з сухарями і легкий омлет.

Останнє вкрай занепокоїло Василя Петровича, бо ще в Одесі всі знаючі в один голос заклинали його ні в якому разі не брати з пароплавного буфету зверху того, що входило у вартість квитка, бо: «Ви не знаєте цих шахраїв: вони вас обдеруть як липку; вони на цьому тільки й відіграваються; вони вам нарахують бог знає що — і за сервіровку, і за хліб, і за подачу, і десять процентів пур буар, отже, не помітите, як залишитесь без штанів».

Як не жахала Василя Петровича така перспектива, але все ж він, погортавши словник, ламаною італійською мовою замовив офіціанту дві порції курячого бульйону з сухарями і два омлети з ресторану, за окрему плату.

Таким чином, хлопчики пропустили не тільки Мармурове море і Дарданелли, але й Салоніки, портовий шум яких і крики різними мовами — грецькою, турецькою, італійською — чули крізь ілюмінатор, який був наполовину відгвинчений в зв'язку з сильною спекою.

17. Акрополь

Пароплав ішов на південь вздовж Салонікської затоки. Ліворуч було відкрите море, праворуч тяглися пустельні береги, на першому плані низькі, а далі горбисті — вони переходили у гірський хребет з однією високою вершиною, над якою плоско висіло пасмо кучерявих нерухомих хмар, немов вилитих з гіпсу. Було в цій самотній горі і в цих хмарах, що кидали на неї блакитні тіні, щось привабливе. Пасажири розглядали її в біноклі так уважно, немов на ній повинно було в цю ж хвилину статися чудо.

Батько, притискуючи однією рукою до грудей червоний томик путівника, а в другій тримаючи бінокль, теж дивився на чарівну вершину. Коли Петя підійшов, він жваво повернув до сина обличчя з блискучими від захоплення очима, вклав у його руку маленький перламутровий бінокль покійниці матері і сказав:

— Дивись, друже, це Олімп!

Петя не зрозумів:

— Що?

— Олімп! — урочисто повторив Василь Петрович.

Петя подумав, що батько жартує, і засміявся:

— Ні, серйозно?

— Тобі кажуть — Олімп!

— Який Олімп? Той самий?

— А який же ще?

І раптом Петя з разючою ясністю зрозумів, що саме ця земля, яку він бачить так близько від пароплава, і є та стародавня Піерія, а гора Олімп і є той самий Олімп Гомера, де колись жили грецькі боги, досить добре відомі хлопчиківі із міфів стародавньої історії.

А може, вони і тепер там живуть? Петя подивився в мачини бінокль, але, на жаль, він був надто слабкий, для того щоб скільки-небудь помітно збільшити божественний Олімп. Петя тільки побачив отару овець, що повзла ближнім схилом, як тінь од хмари, і струнку постать пастуха, оточеного собаками. Але все ж йому здалося, що він дуже добре бачить богів, бо одна хмара нагадувала напівлежачу постать Зевса, а друга летіла в розмаяному плащі, як Афіна Паллада, що, очевидно, поспішала до обложеної Трої на допомогу Ахіллу...

Одного разу влітку Василь Петрович, щоб поширити розумовий кругозір своїх хлопчиків, прочитав їм усю «Іліаду», і тепер Петі легко було побачити Афину Палладу. Але, значить, десь тут поблизу повинна бути і сама Троя...

— Татусю, а де ж Троя? Ми побачимо Трою? — схвилювано спитав Петя.

— На жаль, мій друже, — сказав батько, — Троя залишилась вже далеко позаду, біля Дарданелл, і ви з Павликом її вже більше ніколи не побачите. — І повчально додав, натякаючи на сумний випадок із східними солодощами: — Так доля карає жадібність і обжерливість.

Це, звичайно, було справедливо, але все-таки Петі здалося, що доля повелась надто жорстоко, позбавивши їх із-за якогось паршивого рахат-лукуму щастя на власні очі побачити Трою. А втім, для того щоб не дуже настроювати Петю проти долі, Василь Петрович поспішив зауважити, що все одно з пароплава Трою не було видно, і мир між Петєю і долею було поновлено. Зате, побачивши через два дні Афін, Петя з лишком був винагороджений за втрату Трої.

Нестерпно довго тяглися гористі пустельні береги довжелезного грецького острова Евбеї — сухого і кам'янистого. Та

ось нарешті він кінчився. Вночі проминули якусь протоку, бачили в ілюмінатор берегові маяки. Пароплав кілька разів міняв швидкість, повертався. Заснули пізно, а коли вранці прокинулись — пароплав уже стояв на рейді Пірея, біля Афінів.

Цього разу Василь Петрович твердо вирішив обійтись без гідів.

Грецькі гідів відрізнялись од турецьких тим, що були дрібніші і замість червоних фесок з чорною китицею носили чорні фесочки без китиць, а в руках тримали янтарні чотки. Вони не нападали на туристів, як войовничі магометани, відкрито із зойками і прокльонами, а, як смиренні християни, оточували мовчазним натовпом і брали змором. Опинившись у кільці грецьких гідів, які, перебираючи свої янтарні чотки, ніжно, але мовчазно дивилися в лице очима, чорними, як маслини, Василь Петрович не розгубився.

— Ні,— сказав він рішуче по-російськи і для більшої переконливості додав ще по-французьки і по-німецьки: — Нон! Найн! — причому зробив такий енергійний жест, що Петі навіть здалося, наче свиснуло повітря.

Хоч це не справило на грецьких гідів ніякісінького враження і вони й далі стояли навколо із своїми сумовито обвислими великими носами і перебирали чотки, Василь Петрович міцно взяв хлопчиків за руки і рішуче рушив уперед. Гідів пішли теж, не випускаючи родину Бачеїв із свого кільця. Не звертаючи на них уваги, Василь Петрович ішов вулицями Пірея так упевнено, немов це було його рідне місто. Недарма ж він останні дні, замість того щоб насолоджуватися морськими краєвидами, весь час сидів у каюті над планом Пірея і Афінів. Здивовані гідів зробили несміливу спробу вштовхнути родину Бачеїв в один з великих старезних екіпажів, які їхали за ними слідом, але Павлик так пронизливо закричав на всіх гідів: «Пішли геть!» — що гідів трохи відступили, хоч і не випустили мандрівників із зачарованого кола.

Жодного разу не збившись з дороги, вони дійшли до вокзалу, купили квитки і на очах у приголомшених гідів, що з'юर्मилися на пероні, поїхали в Афіни, які були зовсім поруч. В Афінах так само рішуче і мовчазно вони відшукали другий вокзал, звідки негайно вирушили у стародавнє місто дачним поїздом з відкритими літніми вагончиками.

Схвильована перемогою над гідями і чеканням нового нападу, родина Бачеїв спочатку майже не звертала уваги на навколишнє. Але коли східчастими вулицями Василь Петрович і хлопчики вибралися на гору, засіяну мармуровими уламками, і раптом побачили Акрополь, Парфенон, Пропілеї,

маленький храм Безкрилої перемоги, Ерехтейон — всі ці будівлі, що неначе були безладно розставлені на горбі і разом з тим становили собою одно божественне ціле,— вони зойкнули від здивування, від тієї пі з чим не зрівнянної первісної краси, яка вже потім породила тисячі наслідувань і пішла гуляти світом, дедалі дрібнішаючи і набридаючи.

Як усі грандіозні архітектурні споруди, вони спочатку здалися зовсім невеликими і вишуканими на фоні дикого, пустельного неба такої яскравості і сіняви, що запаморочилася голова, як від польоту в безодню.

Це було царство мармурових, жовтуватих від часу колон і східців, поруч з якими постаті численних туристів здавалися зовсім маленькими.

О, як довго ждав Василь Петрович хвилини, коли він на власні очі побачить афінський Акрополь і доторкнеться до його стародавнього мармуру! Це була мрія його життя. Скільки разів він потайки тішився наперед, як підведе своїх дітей до Парфенону і розповість їм про золотий вік Перікла і його генія — великого Фідія! Але дійсність виявилася настільки грубішою, простішою і тому величнійшою, що Василь Петрович нічого не міг сказати, а довго стояв мовчки, трохи згорбившись під вагою краси, що приголомшила його до сліз.

Петя ж і Павлик, не гаючи часу, побігли по слизькій вапняковій щєбіні до Парфенону, дивуючись, що він стоїть так близько, а бігти до нього так далеко. Підсаджуючи один одного і лякаючи ящірок, вони вибралися на вивітрені сходи і опинилися серед доричних колон, складених немовби з колосальних мармурових жорен. Усе навколо засліплювало очі полудневим блиском. Але спеки не відчувалось, бо з Архіпелагу дув сильний вітер. Далеко внизу блищали черепичні дахи Афін, які майже зливалися з Піреєм, було видно порт, багато пароплавів, ліс корабельних щогл над дахами пакгаузів і на яскравому рейді, обсіпаному срібним дощем полудневого сонця,— англійський броненосець в шапці зловісного диму.

З другого боку, ще далі вниз, за горбами, синіла Петалійська затока, а з третього, зовсім далеко, виділася смужка ще однієї затоки — Корінфської, густої, як синька, по-південному полум'яної і ще старовиннішої, ніж сама Еллада.

Тут можна було нерухомо простояти до вечора, не відчуваючи ні втоми, ні пудьги, нічого земного, крім почуття неімовірної краси, що створила людина.

Однак треба було поспішати. Пароплав відходив о п'ятій годині, а Василь Петрович ще хотів показати хлопчикам афінські музеї. І він їх показав. Але, звичайно, ні мармурові статуї богів і героїв, ні глиняні черепки за склом музейних вітрин, ні танагрські статуетки, ні надзвичайної краси амфори і плоскі чаші, розмальовані по чорному фону червоними і білими фігурами, вже нічого не могли додати до захоплення, викликаного видом Акрополя.

Опинившись знову в Піреї, у вузьких портових вулицях, по-східному мальовничих, але які вже теж нічого не додавали нового до того, що на перших порах так вражало в Константинополі, родина Бачеїв рискнула зайти в кав'ярню і випити по чашечці грецької кави.

Тут було не так жарко, як на вулиці, пахло киплячою кавою, анісом, смаженою бараниною і ще чимсь пряним, овочевим і таким смачним, що в зголоднілих хлопчиків потекла слинка. Полічивши у думці, в скільки драхм все це може обійтись, Василь Петрович вирішив замовити дві порції на трьох чого-небудь по-грецькому. Маленька вусата гречанка, вся в чорному, товстенька і добра, витерла кухонним рушником мармуровий столик і поставила рагу з баранини з грецьким соусом.

Тільки тепер родина Бачеїв зрозуміла, що можна зробити з невеликої кількості синіх баклажанів, червоних помідорів, зеленого перцю, петрушки і справжньої маслинової олії.

Поки вони, наштрикнувши на залізні виделки шматочки хліба, начисто витирали з тарілок залишки янтарного соусу, добра гречанка з сумовитою материнською ніжністю гладила Павлика по голові смуглявою, немов закопченою рукою з печатним афонським перстеником і весь час говорила по-російськи:

— Кўсай, мальцік, кўсай!

Коли ж вони наїлися, вона прибрала із столу, знову витерла мармурову дошку і скромно відійшла за прилавок під ікону із запаленою лампадкою і пальмовою гілкою, а її місце біля столика зайняв її чоловік, хазяїн кав'ярні, який приніс на підносі три маленькі паруючі чашечки, три склянки свіжої води, три блюдечка з грецьким печивом «кураб'є» і три блюдечка зеленуватого померанцевого варення з горіхами. Крім того, він ламаною російською мовою запропонував Василю Петровичу кальян, від якого Василь Петрович зніяковіло відмовився. В цій маленькій пірейській кав'ярні було дуже

добре і якомсь по-сімейному затишно. На вікнах — мереживні домашні завіски, на стінах — паперові обої, в бамбуковій клітці бризкала водою і заходила своїми одноманітними трелями канарейка.

У кав'ярні були й інші відвідувачі, але вони сиділи за своїми столиками так чинно і непомітно, що нітрохи не порушували родинного характеру кав'ярні. Перед кожним з них стояла чашечка кави і склянка води, але вони рідко до них доторкувались, а мовчазно грали в доміно, перебирали чотки або читали грецькі газети, так що були схожі скоріше на родичів, ніж на відвідувачів. Навіть портрети грецького короля і королеви над дверима до кухні не мали офіційного характеру, а їх легко можна було прийняти за збільшені фотографії дідуся і бабусі замолоду. І важко було уявити, що мармуровий ковчег Парфенону, який сяяв на вершині гори зовсім недалеко звідси, створено руками предків цих самих мирних греків, що пересувають по мрамору столиків чорні плити доміно і потягують змієподібну люльку булькотливого кальяну.

Поки родина Бачеїв пила густу каву з каймаком, хазяїн стояв біля столика і розважав їх, як іноземців, приємною бесідою російською мовою. Виявилось, що його рідна сестра замужем за старшим сином власника грецької пекарні в Одесі Фемістокла Кріаді, і що сам він теж три роки жив в Одесі, коли був маленьким хлопчиком, і що його дідусь був членом грецького таємного товариства «Гетерія» і теж колись проживав в Одесі, а потім, бився за волю Греції і його розстріляли турки.

Певно, він приймав Василя Петровича за російського революціонера, що втік за кордон, і тому весь час дуже несхвально говорив про російський уряд, ганьбив Миколу Кривавого і запевняв, що в Росії скоро буде знову революція і тоді для всіх настане воля, а царських сатрапів повісять.

Василь Петрович почував себе дуже ніяково і кілька разів злякано озирався навколо, але хазяїн його щоразу заспокоював, запевняючи, що всі чесні греки співчують російській революції і скоро в себе в Греції теж зроблять революцію і тоді вже остаточно покінчать з турками. Говорив він російською мовою зовсім так, як грек Димба з чеховського «Весілля» — «котора Росія і котора Греція» — так що хлопчики ледве стримували сміх, а Павлик навіть затиснув собі ніс, щоб не пирхнути. Та батько грізно постукав обручкою по мармуровому столику, і вони заспокоїлись.

Поки пили каву, кілька разів до кав'ярні заходили вуличні торговці і пропонували свої товари. Один, весь обвішаний довгими нитками з нанизаними на них сухими губками, тримав у руках банку, де серед водоростей плавали померанцево-червоні рибки, такі яскраві, що вся кав'ярня раптом дивно освітілась і стала схожа на підводне царство. Другий був обвішаний твердими черевичками із загнутими догори носками, а в руках тримав рожеві і блакитні газові шарфи, які перетворювали на мить бідну кав'ярню на крамницю «Тисячі і одної ночі».

Сірієць з килимами більше підтвердив цю схожість, а коли з'явився продавець халатів і мідного посуду, то вже неможливо було сумніватися, що родина Бачеїв перебуває не в Піреї, а в Багдаді, а хазяїн-грек є не хто інший, як передягнений Гарун аль Рашид.

Одначе поява продавця східних солодошів, який розклав на підлозі свої строкаті лаковані коробки з халвою, рахат-лукумом і фініками, так злякала хлопчиків,— особливо Павлика, який відчув у роті небезпечну кислоту,— що видіння вмить розвіялися.

Хоч як твердо вирішив Василь Петрович нічого не купувати, все-таки без купівлі справа не обійшлась. Правда, покупка була зовсім недорога, зате вкрай необхідна. У продавця головних уборів купили для Петі крилатий бриль з грецької соломи. Хоч він не зовсім пасував до матроського костюма, але далі неможливо було носити теплу матроську безкозирку. Голова хлопчика весь час пігніла, гарячі краплі постійно спливали з-під безкозирки по скронях, по бровах, по шиї. Безкозирка так пропотіла, що ледь встигала висихати за ніч. Василь Петрович бсявся, що з хлопчиком зрештою станеться тепловий удар.

Петі жаль було розлучатися з безкозиркою, яка робила його схожим на п'ятнадцятилітнього капітана. Але подивившись на себе в засиджене мухами дзеркало, він побачив, що став схожий на бура. У всякому разі, такі ж великі брилі — а втім, здається, не солом'яні, а повстяні — носили бурські генерали, портрети яких Петя часто розглядав у старій «Ниве» часів англо-бурської війни. Не вистачало тільки карабіна і патронташа.

— Ось тепер ти справжній молодий бур,— сказав батько, і це вирішило справу.

Відчувши себе молодим буром, Петя почав прибирати перед дзеркалом войовничі пози, і йому захотілось швидше пройтись по Пірею в новому вигляді. Саме в цей час з порту

долинув довгий гудок пароплава, і наші мандрівники зразу впізнали густий італійський баритон «Палермо», до якого вже настільки звикли, що могли б його впізнати між тисячі інших. І, залишивши на мармуровому столику кілька грецьких драхм, вони поспішили на пристань.

«Палермо» уже стояв на рейді.

Раптом Петя згадав, що забув у кав'ярні стару безкозирку з листом за підкладкою, і похолов. Не кажучи ні слова, він кинувся назад. Ні батько, ні Павлик спочатку цього не помітили. Відсутність Петі виявилась при посадці в баркас. Трапилось те, чого найбільше боявся Василь Петрович: загубилась дитина!

Тим часом Петя стрімголов бігав вузькими портовими провулками Пірея, розшукуючи кав'ярню. Але провулки були такі схожі, скрізь було так багато кав'ярень, що через десять хвилин Петя зрозумів, що заблудився. Втративши уявлення про розташування кварталів і проклинаючи себе за те, що, закопившись новим брилем, він забув про безкозирку, хлопчик забігав без розбору у всі кав'ярні підряд і скрізь бачив одне і те ж: мармурові столики, портрети грецьких короля і королеви, доміно, паруючі чашки, булькотливий кальян, мереживні завіски, паперові шпалери, маленьких вусатих гречанок-хазяйок за прилавком, під іконою з пальмовою гілкою і запаленою лампадкою, і греків-хазяїв, заглиблених в читання грецької газети.

Петя запально пояснював по-російськи і чомусь по-французьки, що забув шапку, але його ніхто не розумів, бо греки погано розуміли по-російськи, а Петя ще гірше говорив по-французьки. Петя згадав Ближні Млини, Терентія, Синичкіна. Він так ясно побачив Гаврика, що вкладає лист в підкладку матроської безкозирки, яку пошив дядько Федір... Тепер він чудово розумів, що дядько Федір навмисне залишив у підкладці дірку для листа. Петя зрозумів, що йому було доручено дуже важливу справу. На нього так розраховували, а він вчинив, як легковажний, пихатий хлопчисько, який уявив собі, що в цьому дурному грецькому брилі він схожий на бура.

Йому стало так прикро і соромно, що він мало не заплакав. Відчуваючи, як новий солом'яний бриль, що став йому вже ненависний, колотиться на резинці за спиною, Петя бігав провулками серед рознощиків, осликів, нав'ючених кошиками з фруктами, морозивників, вуличних циркульників, але ніяк не міг знайти знайомої кав'ярні. Він забув про все на світі, і невідомо, чим би це скінчилось, якби раптом він не

почув третій гудок «Палермо». Він побіг у напрямі цього гудка і опинився на пристані, де батько щось пояснював по самовчителю грецької мови портовому наглядачеві в мундирі і твердому кепі з галунами.

— Ось він! Нарешті! — закричав Василь Петрович, з такою силою трясуци над головою самовчителем, що з його носа впало пенсне і зателіпалось на шнурку.— Негідний хлопчи-сько! Як ти смів? Де ти вештався?

— Я забув свою безкозирку,— задихаючись, бурмотів Петя,— я її скрізь шукав... І її ніде немає... Я не міг знайти нашу кав'ярню...

— Як! — ще голосніше закричав батько.— Із-за якоїсь гидкої, паскудної безкозирки!..

— Тату, вона не паскудна! — жалібно бурмотів Петя.

— Паскудна! — заґримів батько.

— Ах, татусю, ти нічого не розумієш!— простогнав Петя.

— Я не розумію?— сказав батько і, виставивши нижню щелепу з тремтячою бородою, схопив хлопчика за плечі.

Він уже почав його трусити, примовляючи: «Я не розумію? Я не розумію?»— коли в цей час на пристані з'явилась вусата гречанка з лакунком в руці.

— Мальцік,— сказала вона з ласкавим сумом,— ти забув у нас свою сапоцьку. Ай-яй-яй! У нас в Афінах жарко, а вночі на vaporі в Архіпелазі тобі буде холодно, твоя голівка замерзне. На твою сапоцьку.

Петя схопив безкозирку, загорнув у старий номер афінської газети французькою мовою — «Ле мессажер д'Атен», але навіть не встиг подякувати добрій гречанці, бо батько швиргонув його в човен, який домчав родину Бачеїв до борту пароплава в ту саму мить, коли вже починали піднімати штормтрап. А через годину «вапора», як називала на італогрецький лад російське слово «пароход» добра гречанка, вже порівнявся з островом Егіна, і Афіни потонули за кормою в суміші чарівних барв середземноморського заходу сонця.

Але Петя цього не бачив. Він сидів у каюті, перекладаючи трохи зім'ятий і пропотілий лист з матроської безкозирки у внутрішню кишеню свого альпійського мішка. На конверті було написано по-французьки: «W. Oulianoff. 4. Rue Marie Rose. Paris. XIV».

19. Пустельне коло Середземного моря

Довго огинали і нарешті обігнули Грецію — мис Малою, найпівденнішу точку Європи¹. Останній острів, схожий на окраєць сухого хліба, потонув у лілових хвилях Архіпелагу. Дві доби не було видно берегів. Сонце сходило і заходило, а пустельне коло Середземного моря здавалося однаково непо-рушним, тільки весь час міняло тони — від темно-блакитного на світанку до яскраво-синього вдень і лілового з мідним полиском перед заходом сонця, але без найменшої домішки зеленого, як у Чорному морі.

Тут уже відчувалася близькість Африки, величезного розпеченого материка, і якби не вітер — правда, теж гарячий, але все-таки пом'якшений морем, — то було б нелегко терпіти цю справжню, майже тропічну спеку.

Вітер гнав довгі гладенькі хвилі Іонічного моря. Палуба поволі і плавно хилиталася, але не дуже, так що це було навіть приємно. Машини працювали рівно. Час од часу на баці з'являлися кочегари, які закінчили вахту, і обливали один одного з брандспойта морською водою. Петя вже звик узнавати час по кочегарах. Але по суті було все одно, котра тепер година. Час здавався таким же непорушним, як і сам пароплав посередині синього кола.

Петя ходив по всьому пароплаву. Особливо дивно було пробиратися вантажною палубою, де везли корів. Петя йшов, наче оборою, у вузькому проході між коров'ячими хвостами. Корови ліниво переставляли свої роздвоєні ратиці, в щілини яких продавлювалася гноївка. Під ногами Петя із задоволенням відчував не тверді дошки палуби, а пружкий шар соло-м'яної підстилки.

Частину палуби займали штабелі пресованого сіна, що закривали вид на море. Нагріте африканським сонцем сіно густо вилучало свої степові запахи. Петя витягав із щільної паки суху, злежалу стеблину шавлії або реп'ях, розтирав між долонями, нюхав, і тоді йому здавалося, що він не на пароплаві в Середземному морі, а десь у Бессарабії, в Будаках. І це було дуже дивно і надзвичайно приємно.

Приємно було також пробратися повз сигнальний дзвін на самісінький ніс пароплава, лягти на гарячі дошки палуби, обережно висунути голову за борт і подивитись глибоко вниз. Там із клюза визирала страхітлива лапа якоря, а ще

¹ Тепер найпівденнішою точкою Європи вважається південний край Іспанії — мис Мароккі.

нижче було видно, як з неухильною наполегливістю форштєвень пароплава одну за одною розбиває хвилі. Звідти в лице летів солоний водяний пил, обдавало залізним запахом глибоко зритих хвиль, а нижче ватерлінії крізь переливи сафїра грубо просвічував сурик пароплавного кіля. Тільки тут цілком відчувався рух пароплава, вся його швидкість, що ви-кликала приємне запаморочення, як на каруселі. Петя ладен був годинами дивитися вниз на стрімкий рух води і водночас слухати звуки мандоліни, то грав, сидячи верхи на якірному ланцюгу, молоденький італійський кочегар П'єріпо, що змінився з вахти; у нього були сліпучо-білі зуби і кучерява чуприна, синя, як ожина. В нижніх глухуватих звуках мандоліни було вже передчуття Італії.

І нарешті Петя її побачив. Рано-вранці на горизонті показався мутний конус. Це була вершина Етни. Скоро вона выросла, розширилась, з моря випливла смуга гористої землі — Сіцилія.

З наближенням до берега вгадувався її похмурий, вулканічний характер, так не схожий на ту Італію, яку уявляв собі Петя.

Уже було видно розташоване на гірському схилі місто Катанія і порт, з усіх боків оточений напливами чорної скам'янілої лави, яка спускалась у воду, похмуру від її відображення.

Непривітно зустріла Італія наших мандрівників: дув сірко-ко, або, як вимовляють італійці, «шірокок», дуже гарячий, сухий африканський вітер. Термометр показував близько сорока п'яти градусів спеки. Вулицями, так само як і в Одесі, вимощеними плитками лави чи просто вирубленими в її скам'янілих потоках, котилися хмари пилу. Небо було тьмяне, жовтувате, з свинцевим полиском. Мули і коні з червоними чохольчиками на вухах, запряжені в чепурні екіпажі, понуро стояли на площі, і вітер загинав в один бік струмись фонтана і їх запилені хвости.

Поодинокі перехожі поволі ходили по вулицях, охоплені апатією. Навіть гіді, що сиділи на краю фонтана, були не в змозі підійти до мандрівників і тільки робили здаля мляві знаки і показували пачки листівок.

У міському саду було чути жерстяний шелест пальм із збитими набік верховіттями. Тьмяно мерехтіло майже чорне листя магнолій; в алеях валялись її зламані гілки з величезними восковими квітами, вже мертвими і вкритими коричневими плямами гниття; в пініях і лаврах тріпотіла розірвана

вуаль сірого павутиння, і над усім цим відчувалася гнітюча присутність Етні.

Найкраще було б повернутись на пароплав. Але вичитавши в путівнику, що Катанія стоїть на місці стародавнього міста Катана, зовсім вкритого лавою, від якого, проте, збереглися залишки форуму, театру й інших архітектурних споруд стародавніх римлян, Василь Петрович вирішив будь-що показати їх дітям.

Вони довго підіймались проти вітру крутими вулицями, змагаючи від спеки і обливаючись потом, поки нарешті не побачили ці визначні пам'ятки. Але хлопчики так змучились, що вже не могли нічого ні зрозуміти, ні оцінити.

В музей не пішли. Їм здавалося, що вони цілу вічність блукають цим зловісним містом і що за цей час пароплав, мабуть, уже розвантажили і навантажили і можна буде пливти далі.

Та під впливом сіроко портів роботи йшли втричі повільніше, ніж звичайно. Тільки недавно закінчили вивантажувати худобу, і, для того щоб потрапити на пароплав, довелося пробиратися крізь череду змучених корів, які не могли навіть мукати, а тільки дивилися на Петин бриль сльозливими очима, тоді як сіроко круто загинав їх хвости і свистів між рогами.

20. Мессіна

Але зате як все чудово змінилося, коли наступного дня увійшли в Мессінську затоку і кинули якір на рейді проти міста Мессіни!

Тут уже була мальовнича Італія загальновідомих акварелей і олеографій. Синє небо, ще синіше море, косі вітрила, скелі і береги в апельсинових і маслинових гаях.

З рейду місто Мессіна мало по-сіцилійському красивий, привабливий вигляд, однак Петі на мить здалося щось три-вожне в розташуванні і кількості будинків. Їх було начебто значно менше, ніж могло бути. Між ними вгадувались мертві простори, сховані в безладних заростях. Навіть у самій назві «Мессіна» наче було щось жахливе. І лише коли висадилися на пристань, Петя побачив, що більша половина міста — руїни.

Тоді він раптом згадав слова, які три роки тому з жахом повторював весь світ: мессінський землетрус. Він сам не раз говорив це, але погано розумів, що це означає. Він уже ба-

чив руїни Візантії, Стародавньої Греції, володінь стародавніх римлян, але то було мальовниче каміння, історичні пам'ятники — не більше; вони руйнувалися поступово, протягом тисячоліть. Вони вражали уяву, але залишали душу холодною. Тепер же Петя побачив купи нового будівельного сміття, яке ще зовсім недавно було кварталами жилих будинків.

Зруйнування міста і загибель десятків тисяч людей відбулися протягом кількох хвилин і не залишили після себе ні фортечних башт, ні мармурових колонад, нічого, крім жалюгідних уламків квартирних перегородок з клаптями міщанських шпалер, дранки, битого скла і скручених залізних ліжок, порослих тепер дерезою і пасльоном. Це було перше зруйноване місто, яке бачив Петя. Не якесь велике, старовинне, з підручника історії, а звичайнісіньке, навіть не дуже велике сучасне італійське місто, заселене найзвичайнісінькими італійцями.

І через дуже багато років, коли Петя, будучи вже дорослою, навіть літньою людиною, з жахом побачив зруйновані міста Європи, він все-таки не міг забути руїн Мессіни.

Всюди було видно жакливі італійські злидні, напівприкриті південною рослинністю і пом'якшені яскравими барвами сіцилійського літа. Більшість мессінських жителів ще й досі тулилася в тимчасових бараках, наметах, халупах, збитих із залишків будинків. Всюди висіло на мотузках різноколірне ганчір'я. Кози ходили по зарослих пагорбах сміття. Майже голі діти з блискучими, як антрацит, калабрійськими очима бігали зруйнованими вулицями і копірсалися в руїнах, все ще сподіваючись знайти там щось цінне.

На місці зруйнованих магазинів стояли сарайчики, в яких продавали листівки, лимонад, вугілля, маслини...

Родина Бачеїв ішла розпеченими вулицями цього напівмертвого міста, оточена юрбою рибалок, човнярів і дітей. Вони хапали мандрівників за руки, всміхались їм, зазираючи в очі, сипали тріскучим італійським речитативом. Це були ні гіді, ні жебраки, і неможливо було зрозуміти, чого вони домагаються. Вони з особливим збудженням торкалися Петині фланельки і гладили його матроський комір, на всі лади повторюючи: «Марінайо руссо, марінайо руссо!»

Василь Петрович пригадав: під час землетрусу на месінському рейді стояла російська ескадра, і російські моряки виявили багато самовідданого героїзму, рятуючи жителів гинучого міста.

Тепер, побачивши Петину фланельку флотського зразка і впізнавши по багатьох ознаках в родині Бачеїв росіян,

жителі міста висловлювали російським людям, і зокрема маленькому російському матросу, почуття захоплення і вдячності.

Вони описували незрозумілими словами, але зрозумілими жестами страшну картину землетрусу і подвиги російських моряків, які кидались в палаючі будинки і викопували з-під руїн італійців, що гинули.

В юрбу ввірвалася стара, сива італійка, в лахмітті, з великим глиняним глечиком за спиною, і подала родині Бачеїв на підносі три склянки свіжої води,— аква фреска!— єдине, чим вона могла висловити вдячність росіянам. Петине серце сповнилось почуттям гордості, і він пошкодував, що не надів матроску безкозирку, яку пошив дядько Федір, а ще більше пошкодував, що на цій безкозирці не було георгіївської стрічки.

— Граціє, руссо!— повторювали італійці, потискуючи руки Василеві Петровичу, Петі і Павлику, і це було цілком зрозуміло.

Але ще чулось і щось інше:

— Еввіва ла революціоне, еввіва ла република русса!

Очевидно, розкуйовджена борідка Василя Петровича, його пенсне в сталевій оправі, демократична косоворотка під чесучевим піджаком створювали в очах мессінських човнярів і рибалок постать російського революціонера, освітленого далекою загравою тисяча дев'яност п'ятого року — незгасною славою Пресні і броненосця «Потьомкін».

Ввечері «Палермо» підняв якор і, пройшовши Мессінську протоку, вийшов у Тірренське море, прямим курсом на Неаполь — кінцевий пункт свого рейсу.

21. Пліній Молодший

Задушна ніч була така чорна, що навіть величезне зоряне небо не могло хоч трохи розсіяти п'тьму, серед якої ніби висів пароплав. Тільки світла, сніжно-біла піна за кормою ледь помітне, плавне переміщення палуби під ногами та плескіт хвиль, що бігли вздовж бортів, давали уявлення про те, що пароплав пливе по воді, а не летить.

Можливо тому, що це була остання ніч на пароплаві, Петя довго не міг заснути, а все походжав по своєму улюбленому місцю, на спардеку, біля стернового відділення. Нерухоми́й, як статуя, матрос стояв, поклавши руки на роги стернового колеса. Петя любив стежити за його діями, підстерігаючи ту незрозумілу таємничу мить, коли раптом без

усякої явної причини матрос, перебираючи руками, трошки повертав стернове колесо.

Воно поверталось легко, безшумно, але зразу ж десь недалеко внизу, під ногами, починав працювати двигун, було чути короткі відсічки пари, гримів ланцюг, і вздовж бортів у своїх мастильних гніздах повзли сталеві прuti, трохи повертаючи стерно. Це значило, що пароплав зійшов з румба і стерновий вирівнює курс.

Було щось дуже дивне в тому, що пароплав усе йшов, йшов правильно по курсу і раптом починав відхилятися. Які таємні сили природи впливали на його прямий механічний рух? Вітер? Підводні течії? Обертання землі? Петя не знав цього, але саме усвідомлення, що десь навколо весь час існують і діють ці незримі сили і що з ними можна боротися, вселяло в Петю повагу до стернового, а ще більшу повагу до компаса, на який час од часу поглядав стерновий.

Тільки тепер хлопчик цілком зрозумів велике значення компаса, цього казково простого приладу, створеного людським генієм для боротьби з темними силами природи. Біля стернового колеса, на чавунній підставці стояв мідний казан, в якому під склом, яскраво освітлене схованими електричними лампочками, виднілося ніби вільно висяче паперове коло, настролене на спицю — картушка, — з діленнями румбів, градусів і десятих часток градуса. Мідна лінійка, яку поставив штурман, визначала курс, і варто було пароплаву хоч трохи від нього відхилитись, як зміщувалися ділення, і стерновий одразу його вирівнював.

Тепер мідну лінійку поставлено просто на Неаполь. І хоч навколо було непроглядно темно, як у вугільній ямі, пароплав упевнено йшов вперед самим повним ходом, бажаючи надолужити час, втрачений на стоянках.

Раптом Петя побачив попереду дивний вогонь, не схожий ні на маяк, ні на топовий вогонь зустрічного корабля. Він був майже червоний і якийсь неправильний. Деякий час він потримався і погас, але хвилини через дві знову спалахнув, потримався і знову погас, і так весь час через рівні проміжки часу поволі згасав і поволі спалахував, стаючи дедалі більшим. Це було схоже на те, як беруть в рот тліючий сірник, дихають, і вогник яскраво червоніє між зубами.

Тепер уже потроху освітлювалися хвилі і нижні краї темної нічної хмари, і здавалося, що звідти палахкотить жаром.

— Ой, що це? — злякано вигукнув Петя.

— Стромболі, — сказав знайомий голос старшого помічника, що з'явився на спардеку. — Іль фамозо вулкано Стромбо-

лі!—повторив він патетично і подав Петі великий морський бінокль, в чорних скельцях якого мигцем відбився червоний вогонь Стромболі.

Петя дивився у бінокль на вулкан, який уже порівнявся з пароплавом. Саме в цей час з нього, як із самоварної труби, летів вогонь, виразно освітлюючи кромки кратера, і Петі здалося, що він чує підводний гул і відчуває вулканічний жар, та це був лише витвір його уяви.

Незабаром Стромболі непомітно відійшов назад, але довго ще серед півми було видно його вогняне дихання, що похмуро освітлювало хвилі і хмари.

Буйна радість буяла в Петиному серці: він власними очима бачив вогнедишну гору, найсправжнісінький вулкан! Далеко не кожен гімназист міг цим похвалитися. Та що там гімназист! Мабуть, жоден учитель зроду так близько не бачив справжнього вулкана. Навіть учитель географії, навіть сам директор. Попечитель учбової округи, може, й бачив, але інспектор казенних гімназій—навряд. Боже мій, що скаже тітка, коли дізнається, що Петя бачив вулкан! Що заспівують знайомі! Тут навіть Гаврик не посміє зморщити носа і сказати, пустивши крізь зуби довгу цівку: «Брешеш». Шкода, що немає свідків, крім стернового і старшого помічника. А втім, це навіть краще, що батько і Павлик проспали вулкан. Тепер з усієї родини Бачеїв на боці Петі буде повна перевага.

Петя почекав, поки вулкан остаточно зник, і тільки тоді побіг із спардека вниз, смакуючи наперед приниження Павлика і свій тріумф, коли він увірветься до каюти і скаже: «Ага, я тільки-но бачив вулкан, а ти проспав!»

Але, на жаль, тріумф не відбувся: всі пасажири уже давно були на палубах, а Павлик, якого розбудив його друг-офіціант, стояв на кормі, поклавши підборіддя на поручні, і з робленою увагою вислухував популярну лекцію про щойно побачений вулкан.

Тоді Петя рушив до каюти, щоб першим повідомити тітку про бачене видовище. Він дістав з мішка найкращу константинопольську листівку із зображенням галатської башти і написав: «Дорога тіточко! Ви собі навіть не можете уявити, що зі мною трапилось! Ви, звичайно, не повірите, але тільки що я на власні очі бачив справжній діючий вулкан...»

Петя зупинився, трохи поторгувався із своєю совістю і рішуче додав: «Він вивергався!..»

А втім, Петя вже і сам вірив, що вулкан вивергався. Коли Петя брав олівець, його так розпирало від вражень, що

хлопчик ладен був заповнити всю листівку вздовж і впоперек найрозкішнішим описом виверження вулкана у відкритому морі. Та тільки він написав ці врочисті слова, як одразу його патхнення вичерпалось.

По суті про виверження вулкана все вже було написано в підручнику географії Плінієм Молодшим, і Петя не наважився суперничати з цим видатним римським письменником свого часу, тим більше що Пліній Молодший описав справжнє виверження вулкана, а Петя повинен був описати виверження уявне.

Тому після слів «він вивергався» Петя поставив: «Люблячий Вас племінник Петя» і сховав листівку в мішок, розраховуючи при першій нагоді кинути її в поштову скриньку.

Таким чином, Петин опис виверження вулкана хоч і сильно поступався перед описом Плінія Молодшого у вірогідності, але зате, безумовно, перевершив його справді класичним лаконізмом.

22. Неаполь і неаполітанці

Вдень спереду з'явилося кілька високих скелястих островів, У сріблястому сліпучому сяйві полудневого сонця вони здавались ефірними силуетами різних відтінків блакитного кольору: ближчі — темніші, далші — світліші.

Пароплав ішов самим повним ходом. Звільнившись по дорозі від усіх своїх трюмних пасажирів, з начисто вимитими морською водою і піском вантажними палубами, яскраво виблискуючи міддю порогів і трапів, свіжою фарбою рятувальних поясів і шлюпок, вкритих міцно зашнурованим брезентом, з італійським прапором, що весело маяв за кормою, «Палермо» знову набув елегантного вигляду океанського пасажирського пароплава.

— Капрі, Іск'я, Прочіда,— називав Василь Петрович острови, повз які пароплав входив у Неаполітанську затоку.

— Везувій!— на все горло закричав Павлик.

Справді, це був Везувій. Його сіро-блакитний силует з двома положистими вершинами і сірчистим димом над однією з них виразно проступав із сонячного марева. Воно рідшало на очах, знищувалося, відкриваючи місто Неаполь і сотні пароплавів у порту і на рейді.

А вже на «Палермо» налетіла зграя чайок, і красиві білі птахи линули, розпластавши крила, хапаючи на льоту залишки зелені, що викинули з кухонного ілюмінатора. Правду

кажучи, Петі вже добре-таки надокучив пароплав. Він мав у собі спочатку стільки нового і навіть таємничого, а тепер, в кінці довгого рейсу, втратив в очах Петі майже всякий інтерес. Але, зійшовши на вимощений двір неаполітанської митниці, Петя, як шільйонський в'язень, раптом пошкодував за своєю в'язницею.

Хлопчик відчув, що йому важко розлучатися з набридлим пароплавом, з усіма його чудовими закутками, з його особливими запахами і навіть з дуже довгими і дуже вузькими нефарбованими буковими дошками палуби, завжди чисто вимитими з піском, щілини між якими були залиті смолою.

Під час митного огляду Петя весь час боявся, що італійський чиновник знайде в його мішку лист і тоді буде щось жахливе. Але більш ніж скромний багаж родини Бачеїв не привернув ніякої уваги митного начальника. Надаремно Василь Петрович, відкривши маленьким ключиком роздутий саквояж, демонстративно відійшов од нього, немов усім своїм виглядом кажучи: «Якщо ви підозрюєте, що ми хочемо провезти контрабанду, то можете переконатися, панове, що це неправда».

Але італійський чиновник навіть не подивився на химерний витвір одеського лимарно-чемоданного мистецтва, а тільки, проходячи, тицьнув у нього великим пальцем, а агент, що йшов за ним, намалював крейдою на кожній речі кільце, після чого родині Бачеїв надавалося повне право йти із своїм багажем куди завгодно.

У цьому було щось образливо-зневажливе, бо в багатьох інших мандрівників — переважно у пасажирів першого класу — відкривали розкішні чемодани і дорожні скрині, обклеєні ярликами готелів, порпалися в дорогих речах, витягали якісь сірійські шалі, кришталеві банки турецького тютюну, круглі коробки російської паюсної ікри і поштиво вимагали мито.

Нав'ючена альпійськими мішками, родина Бачеїв не без мороки спільними зусиллями витягла на гарячу площу свій непомірно роздутий саквояж і зразу ж опинилась у нервово-галасливій юрбі комісіонерів.

На них були обшиті галунами картузи з назвами готелів, які вони представляли. Щось подібне Петя вже бачив на одеському вокзалі, коли одного разу зустрічав бабусю. Тоді його вкрай розсмішило, як галасливі комісіонери тягли в різні боки за руки якогось пана, що притискав підборіддям згорнуту парасольку.

Але одеських комісіонерів, у цілому досить боязких, хоч і метушливих, аж ніяк не можна було порівняти з неаполітанськими. Неаполітанських комісіонерів було втричі більше, і вони були вчетверо нещаднішими. Войовничо вигукуючи: «Гранд-готель!», «Континенталь!», «Ліворно!», «Везувіо!», «Готель ді Рома!», «Готель ді Фіренце!», «Готель ді Венеція!»— вони накинулись на Василя Петровича, вимахуючи над головою пачками розкішно ілюстрованих проспектів і обіцяючи всіма європейськими мовами казкову дешевизну, нечуваний комфорт, апартаменти з видом на Везувій, родинний табльдот, безплатні сніданки, екскурсію в Помпею...

Василь Петрович робив відчайдушні знаки носіям, які сиділи на кам'яних плитах під стіною в своїх блузах з бляхами на грудях і зовсім байдуже дивились на розправу комісіонерів над беззахисними іноземцями. Василь Петрович зробив спробу прорватися до візників, навіть прорвався, але візники так само байдуже, як і носії, сиділи на козлах своїх екіпажів з лічильниками, курили довгі смердючі сигари, і жоден не побажав подати Василю Петровичу руку допомоги.

Навпаки, коли Василь Петрович підняв уже ногу на підніжку одного з екіпажів, візник зробив люте обличчя, зірвав із своєї голови старий фетровий капелюх і так енергійно замахав ним перед носом Василя Петровича, вигукуючи: «Но, синьйор, но!»,— що Василю Петровичу довелося відступити.

У цій незрозумілій байдужості візників і носіїв відчувалося щось зловісне. Василь Петрович не знав, що й подумати. Згодом з'ясувалося, що родина Бачеїв приїхала в Неаполь якраз в той день, коли почався страйк візників, носіїв і трамвайників на знак протесту проти підготовки італійським урядом війни з Туреччиною.

Але від цього родині Бачеїв не стало легше, бо, очевидно, комісіонери були згодні на завоювання Італією Триполітанії і в цей день не страйкували. Незважаючи на всю свою неповагу до поліції, Василь Петрович уже ладен був звернутися по допомогу до двох карабінерів у трикутних капелюхах і чорних штанах з червоними лампасами, схожих один на одного, як двійники, своїми вусиками і великими носами полішинелів, але в цей час усе владналося само собою.

Маленький, хитрий товстунчик комісіонер, який збагнув, що шлях до серця батька лежить через любов до сина, кречучи підсадив Павлика, що брикався, на одне плече, на друге підхопив картатий саквояж і риссю побіг у провулок. Василь Петрович і Петя кинулися слідом за ним і хвилини через

сорок виснажливої погоні опинились в «Еспланад-готелі». Ця назва блищала на картузі заповзятливого товстуну комісіонера.

Дотягнувши, нарешті, Павлика і саквояж, товстун зразу повісив картуз на гвіздок над конторкою, обернувшись, таким чином, з комісіонера в самого господаря закладу. А втім, швидко виявилось, що він в собі суміщає ще чотири особи: офіціанта, кухаря, номерного і порт'є, тобто весь персонал готелю, крім покоївки і касирки, чії обов'язки виконувала його дружина.

«Еспланад-готель» містився між крамничкою лахмітника і харчевнею «тратторією» — в такому вузькому провулку, що в ньому аж ніяк не могли б розминутися два екіпажі. А втім, це мало чисто теоретичне значення, бо весь провулок був не що інше, як сходи з витертими плитами широких кам'яних східців. Між високими, але дуже вузькими будинками на мотузках сохла різноколірна білизна, і, незважаючи на те, що навколо бушували найяскравіші фарби неаполітанського червня, в провулку було темно, сиво, а у вікні тратторії навіть світився зелений газовий ріжок.

У «Еспланад-готелі» було всього чотири номери, які виходили дверима і вікнами на скляну галерею внутрішнього двору, дуже схожого на двори старої Одеси, з тою лише різницею, що квітучі олеандри та азалії росли тут просто із землі, а не стояли в зелених діжках, а помийна яма була переповнена не тільки обрізками кольорової зелені, риб'ячими нутрощами, але й великою кількістю устричних черепашок, червоної шкаралупи лангустів і половинками величезних видавлених лимонів.

Побачивши шпалери із слідами блощиць, два страшних ліжка під балдахінами і облуплений залізний умивальник, розмальований краєвидами Неаполітанської затоки, Василь Петрович схопив саквояж і уже ладен був негайно бігти з цього вертепу, але сили покинули його. Він сів на плетений стілець, що хитнувся під ним, і, розгорнувши самовчитель, почав торгуватися. Хазяїн вимагав десять лір на добу. Василь Петрович давав одну. Нарешті зійшлися на трьох, що було всього на одну ліру дорожче, ніж належало. Тепер, не гаючи дорогоцінного часу, можна було вирушати оглядати видатні пам'ятники. Але раптом Василь Петрович відчув, що йому важко встати із стільця. Тільки тепер він зрозумів, як втомила його довга морська подорож, яка здалася спочатку такою легкою і зручною. Він насилу перебрався із стільця на ліжко і деякий час сидів під розп'яттям з червоними, сонними оч-

ма, протираючи хусткою скельця пенсне. Очевидно, він ще сподівався побороти втому, але з цього нічого не вийшло.

— Знаєте що, братці,— сказав він, винувато всміхаючись,— я з півгодини посплю. Та й вам раджу. Знімайте сандалії, завалюйтесь...

Павлик, у якого після насильницької подорожі на плечі комісонера теж злипалися очі, почав покірно знімати сандалії. Але Петі кортіло вийти у місто. Він хотів якомога швидше відіслати кореспонденцію: лист, якого взяв у Гаврика, і листівку тітці з описом «виверження» вулкана Стромболі.

Спочатку батько злякався, але Петя з такою гідністю зауважив, що він уже не маленький, з таким глибоко релігійним виразом на обличчі поклявся і перехрестився на розп'яття, обіцяючи лише купити в крамниці марку і зараз же повернутися назад, що батько, нарешті, згодився і дав Петі гарну італійську срібну ліру на поштові витрати. При цьому в Павлика пожовкли очі.

— А я? — швидко сказав він, надіваючи сандалії.

— А ти будеш спати,— холодно відповів Петя.

— Я тебе не питаю, а я тата питаю.

— Боронь боже! — злякано вигукнув батько.

— Чого? — скрививши на всякий випадок рот, спитав Павлик, готовий кожної хвилини заплакати.

— Що — чого? — суворо спитав батько.

— Чого Петьці можна, а мені не можна?

— По-перше, не «чого», а «чому», час би вже навчитися правильно говорити по-російському; по-друге, не «Петьці», а «Петі».

— Будь ласка,— охоче згодився Павлик.— Чому Петі можна, а мені не можна?

— Тому, що Петро великий, а ти маленький.

Цей аргумент завжди дратував Павлика. Скільки він не ріс, як не старався, але в порівнянні з Петею завжди був маленький.

— Я не винен, що Петя старший, а я молодший,— пхнївкав Павлик.— Йому все можна, а мені нічого не можна!

— Так, але я йду в місто в справах, мені треба одіслати кореспонденцію, а ти для пустощів,— повчально сказав Петя.

— А може, мені теж треба кореспонденцію?.. Татусю, пусти мене!

— Ні в якому разі! — рішуче сказав батько, і це сповнило Павлика деякою надією.

Звичайно після слів «ні в якому разі» батько, трохи подумавши, додавав: «А втім, якщо ти даси мені слово, що пово-

дитимешся пристойно...» — або щось подібне. Для того щоб прискорити справу, Павлик, грубо прикидаючись, заплакав, нишком поглядаючи на батька. Він добре вивчив характер свого батька.

— А втім...— сказав Василь Петрович, який не терпів дитячих сліз,— якщо ти даси мені слово...

— Чесне благородне слово! — швидко сказав Павлик — і промахнувся.

Батько нахмурився:

— Скільки разів я тобі говорив, щоб ти ніколи не присягався! Присягання принижує людину, яка присягається. Даючи слово, ніколи не слід додавати: «Чесне благородне». Само собою зрозуміло, що у кожної порядної людини слово може бути тільки чесне і тільки благородне. Цілком досить, щоб людина дала просто слово.

— Даю просто слово! — урочисто вигукнув Павлик, не терпляче застібаючи сандалії, і знову промахнувся, бо поспішив.

— В чому ти даєш слово?

— В тому, що буду поводитися пристойно.

— Це головне, і щоб ти ні на крок не відходив од Петі.

— Не буду.

— Як це — не будеш?

— Не буду відходити ні на крок од Петі,— виправився Павлик.

— Ну, це інша справа.

— І хай він мене буде слухатись,— вставив Петя,— а то я з ним не піду, бо він неодмінно загубиться і я ж за нього відповідатиму.

— Я не загублюся,— сказав Павлик.

— Ні, ти загубишся! Ти завжди губишся.

— А хто загубився останній раз, в Одесі, коли ми мало не залишилися через тебе на пристані і тьота мало не збожеволіла?

— Не бреші!

— Я не брешу.

— Діти, перестаньте сваритись!

— Я не сварюсь, це Петька свариться.

— Коли так, ви обидва нікуди не підете.

— Ні, ні, татусю,— поквалливо пробурмотів Павлик.— Просто даю слово, що буду його слухатись.

— У всьому? — спитав Петя, що любив командувати.

— У всьому,— відповів Павлик.

— Абсолютно у всьому?

— Абсолютно у всьому,— з легким роздратуванням сказав Павлик.

— Май на увазі! — урочисто і суворо сказав Петя.

— Ну, вже йдіть, ідіть, ради бога,— сонним голосом про бурмотів батько, вкладаючись на ліжку під безглуздим балдахіном.— І тільки, ради бога, не загубіться,— додав він уже зовсім ледь чуто.

А коли Петя і Павлик ішли сходами, то почули батькове хропіння.

Зрозуміло, вони загубились...

Вийшовши на вулицю, Петя на правах дорослого взяв Павлика за руку, чого той, до речі сказати, терпіти не міг, але змушений був підкорятися, бо твердо засвоїв собі улюблену приказку батька: «Давши слово, держись, а не давши — кріпись».

Спочатку пішли купувати марку. Це виявилось зовсім не так просто, як в Росії, де марки продавали в будь-якій маленькій крамничці. Тут хоча маленьких крамничок було більше, але поштові марки в них, мабуть, не продавали. Ніхто з продавців навіть не міг зрозуміти, що Петі треба, хоч Петя жваво пояснював по-італійськи, вивчивши цю мову за табльдотом на пароплаві.

— Прего, синьйоре...— говорив Петя невимушено, але з переляканим виразом очей,— прего, синьйоре, дайте мені уна... уна...— А що саме «уна», не міг пояснити: він не знав, як зветься по-італійськи марка.

Тоді він виймав з кишені листа, слюнив палець і дуже художньо зображував, як на нього наклеюється уявна марка. Він навіть стукав по ріжку листа кулаком, даючи зрозуміти, що на марку кладеться поштовий штампель. «Розумієте, уна марка... Уна марка...» На що продавець з чисто неаполітанською експресією театральні розводив руками і вибухав чудовою трісучою скоромовкою, чого Петя, незважаючи на своє знання італійської мови, вже зовсім не міг зрозуміти. Так повторювалося разів десять, поки, нарешті, на третій або четвертій вулиці хазяїн винної крамнички, обвішаної зовні і зсередини гронами великих і малих фіасок — мандоліновидних пляшок в солом'яних корзинах,— не довів їх до рогу вулиці і не показав рукою кудись удалину, сказавши при цьому довжелезну театральну фразу з одним-єдиним більш чи менш зрозумілим словом «поста централе» — тобто головний поштамт.

Хлопчики рушили у вказаному напрямі. Час од часу Петя зупиняв перехожих і, суворо позираючи на Павлика, питав по-італійськи:

— Прего, синьйоре, дов'є ла поста чентрале?

Деякі перехожі розуміли, а деякі не розуміли, але й ті, й ті намагалися всіляко сприяти двом молодим іноземцям, які бажали купити поштову марку.

Взагалі неаполітанці були чудові люди — запальні, чуйні, хоч і дещо метушливі. Правда, вони не були схожі на тих неаполітанців, яких хлопчики уявляли собі з малюнків: кр́асені в коротких штанцях, широких кумачевих поясах, з червоними пов'язками на кучерявих чупринах і жагучі красу́ні в мереживних мантильях.

Це були люди вельми прозаїчного вигляду: чоловіки у чорних піджаках і вигорілих капелюхах, а жінки в коротких чорних жакетках і переважно без капелюшків. У чоловіків була одна спільна риса — відсутність комірців: спереду з розстебнутої зефірової сорочки стирчала тільки запонка; а жінки були прикрашені коралками різних видів.

Виявляючи до Петі і Павлика найпильнішу увагу, вони кидали свої справи, галасливою юрбою оточували хлопчиків і вели їх до головного поштамту. На кожному розі юрба зупинялась, і починалося бурхливе обговорення питання, якою вулицею слід йти далі.

Обсипаючи одне одного скоромовкою, неаполітанці тягли хлопчиків у різні боки, і якби вони не тримались з усіх сил за руки, їх би, звичайно, розтягли. До юрби приєднувались усе нові й нові люди. Спереду, як перед полковим оркестром, бігли задки, пританцьовуючи і час од часу падаючи, вуличні діти в лахмітті, смугляві, як чортенята. Позаду плентався старий шарманщик з довгою смердючою сигарою в жовтобілих вусах.

Уже йшли не по тротуару, а посередині бруку. З вікон висувались цікаві і, дізнавшись, в чому справа, жваво жестикулювали, показуючи найближчий шлях до головного поштамту. Уже якась добра синьйорина витирала спітнілу Павликову шию носовою хусточкою і ніжно називала його «бамбіно».

З'явилися собаки без ошийників, майже такі ж страшні, як і в Константинополі. І взагалі усе це вже починало набирати характеру вуличного скандалу.

Петя навіть трохи злякався. Єдине, що підтримувало в ньому мужність, було усвідомлення того, що він старший брат і відповідає перед батьком за долю Павлика. Крутячись у юрбі, він не переставав розмовляти по-італійськи, для більшої переконливості вставляючи французькі слова з підручника Марго, а також російські вигуки.

— Сі, синьйоріно, сі, синьйоріно,— заспокоювали його неаполітанці, бачачи, як він хвилюється.

В той же час Петя із жадібною цікавістю розглядав славнозвісне місто, характер якого змінювався щохвилини. То йшли страшенно вузькими похмурими провулками, де просто із стін будинків стирчали залізні газові ліхтарі. То раптом потрапляли на сліпучо сяючу білу площу з кам'яним фонтаном і старою церквою, з відкритих дверей якої линули повільні звуки органа.

Один раз на короткий час вдалині показалось неймовірно синє море, пабережна і ряд дуже великих волосатих фінікових пальм. Перетнули галасливу торгову вулицю, повну руху і блиску. Потім йшли мимо глухої монастирської стіни, мимо величезної статуї святого, що стояв у кам'яній ніші. Піднімались і спускалися крутими вуличними сходами — мимо вузьких, високих будинків, що в них на фасадах деякі вікна із залізними жалюзі були справжні, а деякі для симетрії намальовані фарбами, але так живо і яскраво, що здавалися справжніми.

23. Олексій Максимович

Вийшли на якусь вулицю, забиту довгим рядом порожніх нерухомих вагонів електричного трамвая. Страйкуючі кондуктори і вожаті суворо походжали вздовж вагонів із своїми лакованими сумками і мідними ключами, перемовляючись з персхожими.

Побачивши цю картину, юрба, що супроводжувала Петю і Павлика, в ту ж мить втратила всякий інтерес до юних іноземців. Видовище трамвайного страйку цілком захопило неаполітанців, тим більше що саме в цю хвилину в глибині вулиці показалися перші ряди демонстрантів з чорними і червоними прапорами, портретами, гаслами.

Всі кинулись до них назустріч. Хлопчики лишилися самі. Міцно вчепившись у Петину руку, Павлик дивився на перші ряди демонстрації, що насувалася.

Страшні бородаті дядьки в крислатих брилях несли чорний прапор з білим італійським написом і портрети якихось таких самих бородатих дядьків, серед яких, на чималий свій подив, Павлик впізнав «нашого російського» — Льва Толстого.

За бородатими йшли інші дядьки, уже не бородаті, в каскетках; вони несли червоний прапор і тримали на грудях портрети ще двох зовсім невідомих Павликові літніх людей

з великими, широкими бородами. Потім виявилось, що це Маркс і Енгельс. Йшли робітники, носії, кочегари, матроси, прикажчики — в піджаках, куртках, блузах, смугастих тільняшках, фуфайках... Вони намагалися йти поволі, але у них нічого не виходило, і вони весь час збивалися на швидкий італійський крок.

Розмахуючи брилями, каскетками і тростинками, вони викували на різні голоси:

— Еввіва соціалізо! Пролетарі всіх країн, єднайтеся! Геть воєнні готування! До біса уряд війни! Італійці хочуть миру!

До демонстрації приєднувалися перехожі. Багато вели з собою велосипеди. Вуличні продавці котили свої візки. Збоку вже плентався знайомий старий з шарманкою — можливо, останній шарманщик Неаполя. І хоч усе це, облите рожевим надвечірнім світлом, мало збуджено-театральний вигляд, Петя відчув сильну тривогу. Він стиснув руку брата, Петина трибога передалася Павлику.

— Петько,— закричав він,— революція іде!

— Не революція, а демонстрація,— сказав Петя.

— Все одно тікаймо!

Але навколо вже галасувала юрба, і невідомо було, як із неї вибратись і куди тікати.

В цей час ззаду залунали гучні голоси. Говорили по-російськи. Кілька чоловік — і серед них хлопчик Петиного віку в куртці — швидко протискувалися крізь натовп ближче до демонстрантів. Хлопчик у куртці, лобастий, з крапельками поту на качиному носі, щосили працював ліктями, а худорлявий чоловік у літньому кремовому піджаку і такому ж легкому картузі, збитому набік,— очевидно, його батько — з жовтими вусами над бритим солдатським підборіддям, міцно тримав хлопчика за плече оранжевою від засмаги рукою і глухуватим басом сердито повторював:

— Максе, стримай своє завзяття! Максе, стримай своє завзяття!

Він витягав жилаву, довгу шию, пильно вдивлявся поверх голів уперед і хоч сам вимагав, щоб Макс стримав завзяття, але своє власне завзяття, очевидно, теж ніяк не міг стримати. Іноді він обертався і кричав комусь, роблячи по-нижегородському наголос на «о»:

— Пробирайтеся, панове, ближче! Дуже раджу ближче. Зверніть увагу: в минулому році ці синьйори анархісти-синдикалісти обмежувалися тим, що лягали перед вагонами на рейки, а тепер бачите, що робиться! Зовсім інша опера!

— Так, так! — кричав через юрбу пан в пенсне і панамі, м'яко грасируючи, ковтаючи и зливаючи деякі букви.— Це підтверджує мою думку, що хоч центр революції після дев'ятого року перемістився до Росії, але консолідація сил європейського пролетаріату розвивається ще інтенсивніше... Пардон,— мимохідь додав він, звертаючись до Петі, якого зачепив рукавом просторого піджака з випущеним поверх відкритим коміром сорочки апаш.

За ним пробирався ще один росіянин. На ньому була дешева, погано пошита трійка, на круглій, міцній голові — новий фетровий капелюх, в руці — бамбукова тростина. Він ішов прямо, напіраючи сильними опуклими грудьми на юрбу, нічого не бачачи навколо, крім демонстрантів, які немовби нестримно притягали до себе все його ество. Зведені брови, вилиці, що здригалися напружено, напіввідкритий рот і маленькі злі очі — все це здалося Петі дивно знайомим.

Рука з бамбуковою тростиною відсторонила Петю, і хлопчик зовсім близько побачив короткі пальці з квадратно обрізаними товстими нігтями, напружені кісточки між великим і вказівним пальцями, на випнутому мускулі — витатуйований якір.

Але не встиг Петя збагнути, чому цей маленький мутно-блакитний якір здається йому таким знайомим, не встиг він подумати, що це за росіяни, чому вони тут, хто вони такі, як юрба хитнулась, заметалася в один бік, потім в інший, і в протилежному кінці вулиці перед демонстрантами Петя побачив трикутні капелюхи і вузькі червоні лампаси карабінерів. Вдалині мигнули чорні пера на капелюхах берсальєрів, що бігли з рушницями наперевіс своїм форсованим кроком.

Залунав грубий, зловісний звук військової труби. На одну мить стало зовсім тихо. Потім десь почувся дзенькіт розбитого скла, і все навколо закричало, завило, засвистіло, побігло...

Бахнуло кілька револьверних пострілів.

Підхоплені юрбою, Петя і Павлик трималися за руки, роблячи неймовірні зусилля, щоб їх не відірвали один від одного. Петі, який забув у цю хвилину, що він не в Росії, а за кордоном, весь час здавалося, що зараз звідкись із-за рогу вилетять на своїх конях козаки і почнуть направо і наліво шмагати канчуками. Йому здавалося, що вони біжать Малою Арнаутською, і це уявлення ще більше посилювалось тим, що під ногами лопались розсипані каштани.

Павлика збили з ніг. Він упав, обідрав собі голе коліно. Але Петя підняв його і потяг далі. Павлик був такий пере-

ляканий, що навіть не плакав, а тільки весь час сопів і повторював:

— Тікаймо ж, тікаймо ж скоріше!

Разом з частиною натовпу вони опинились у вузькому дворі з ящиками для сміття і гарними кованими залізними ґратами на вікнах першого поверху. Двір був забрукований кам'яними плитами, величезними і потертими. Пробігши під аркою брудних мармурових воріт, де кожний крок гучно лякав і гримів, як пістолетний постріл, хлопчики опинилися на вулиці проти крутого схилу якогось горба, — на його терасах був розпланований маленький скверик.

Цим схилом, вимощеним темним од часу плитняком, швидко дерлися вгору кілька чоловік — все, що залишилося від тієї частини юрби, яка втягла Петю і Павлика у прохідний двір. Хлопчики теж почали дертися. Але схил був значно крутішим і вищим, ніж здалося здала. Мармурова лев'яча морда була вмурована в плитнякову стіну. З пащі через залізну трубу бігла вода в мармурову раковину. Петя поставив Павлика на край раковини і почав його підштовхувати знизу. Але Павликові ні за що було вчепитися.

— Лізь! Лізь! — кричав Петя. — От корова!

У цей час із воріт вибігли ще кілька чоловік. Це були ті самі росіяни — хлопчик у курточці і троє дорослих, — яких Петя недавно помітив у натовпі.

Хлопчик у курточці тягнув за рукав свого батька, а той весь час намагався зупинитись і кинутись назад. Його руки були стиснуті в кулаки, картуз зовсім з'їхав на потилицю; з-під задраного козирка визирав їжачок жовтого волосся; вуса роздувались, і сині очі гнівно блищали.

— Ти що, неодмінно хочеш, щоб тебе там покалічили? — говорив хлопчик у курточці, не даючи йому вирватись. — Стримай своє завзяття!

— Олексію Максимовичу, ви поводитесь необачно, це абсолютно неможливо! Ви не маєте права ризикувати! — казав пан у пенсне, потираючи своє забите плече.

— Чорт мене побери, якщо я зараз не повернусь і не дам в пику цьому носатому ідіоту в червоних лампасах! — бурмотів глухим басом Олексій Максимович. — Я його навчу поважати жінку. — І він глухо закашлявся.

Та хлопчик у курточці міцно тримав батька за рукав і не пускав. А людина з якорем на руці, очевидно, теж ладна була кинутись назад, в бійку, але щосили стримувалася.

— Лізь, Павлику, лізь! — кричав Петя з відчаєм.

Його крик звернув на себе увагу росіян.

— Пешков, дивись, російські діти! — сказав хлопчик у курточці.

— Ви тут яким чином? — суворо сказав пан у пенсне.

Чоловік з якорем на руці швидко, як кіт, видерся на стіну і, простягаючи вниз свою бамбукову тростину, по черзі витягнув нагору всіх росіян, в тому числі Петю і заплаканого Павлика.

Тут панувала тиша, спокій, і було важко собі уявити, що десь поруч тільки що солдати і карабінери розганяли юрбу, сипались розбиті шибки, падали люди, стріляли з револьверів...

— Пошуміли й перестали,—зле посміхаючись, сказав Олексій Максимович, прислухався і трохи переходя додав: — Вулканічний народ. На зразок свого Везувію. Димлять, а не діють.

Він зацікавлено подивився на Петю і Павлика:

— Ну, молоді люди, жителі імперії Російської, а ви яким чином тут?

Відчувши себе серед своїх, росіян, в безпеці, Петя і Павлик піднеслися духом. Перебиваючи один одного, вони розповіли свої пригоди, причому Петю весь час не полишало почуття, немовби він уже десь раніше бачив двох з цих росіян: Олексія Максимовича і другого — з якорем на руці. Петя, як не напружував свою пам'ять, однак не згадав, де він раніше бачив Олексія Максимовича, зате другого раптом згадав і впізнав, хоч в першу мить не міг цьому повірити.

— Ну що ж, юні мандрівники, справи ваші ще не такі погані,—сказав Олексій Максимович.— Ви обидва відбулися лише легкою контузією. Могло бути і гірше.

З цими словами він згріб Павлика під пахву і поніс до фонтана. Там дуже старанно промив садно, туго і спритно перев'язав коліно носовою хусточкою, поставив хлопчика перед собою на доріжку і звелів пройтись.

— Чудово! Тепер можеш сміливо повертатися у стрій. Але спочатку обмий у басейні обличчя і лапи, щоб не дуже злякати свого батька. Тебе як звати?

— Павлик.

— А брата твого?

— Петя.

— Чудово... Макс, підійди-но сюди. Уклінне до тебе прохання. Проведи цих двох апостолів — Петра і Павла — на пошту, допоможи їм придбати марку і вкинь до скриньки кореспонденцію, поясни їм, як дістатися до готелю, а сам повертайся сюди чимскоріш, щоб ми не запізнилися на

пароплав... Арриведерчі, синьйори апостоли, приємної подорожі! — сказав він, подаючи Петі і Павлику велику елегантну руку, шафранну від загару.

— Мерсі,— сказав вихований Павлик, незграбно шаркнувши перев'язаною ногою.

— Ходімо, хлопці! — заметушився хлопчик у курточці.— Пошта тут зовсім недалеко. П'ять хвилин.

«Ви мене, мабуть, не пам'ятаєте, а я вас упізнав»,— хотів сказати Петя, підходячи до людини з якорем на руці, але щось його зупинило. Він нічого не сказав, а тільки багато-значно подивився в його обличчя. «Може, він мене сам впізнає»,— подумав хлопчик, хвилюючись. Але той його не впізнав. Він тільки звернув увагу на Петину флотську фланельку, помацав її і спитав:

— Де пошив?

— У швальні морського батальйону,— відповів Петя.

— І видно. Справжня флотська!

І Петі здалося, що він невесело посміхнувся.

— Ходімо, хлопці, ходімо! — казав хлопчик у курточці.— А то нам ще треба на Капрі повертатися.

Пошта була справді недалеко, але хлопчики встигли поговорити дорогою.

— Тебе як звати? — спитав Петя.

— Макс.

— «А Макс и Мориц, видя то, на крышу лезут, сняв пальто»,— процитував Петя віршик з дуже відомої в той час книги з малюнками Вільгельма Буша.

— Жартуєш? — зловісно насупився Макс, якому, мабуть, уже насточортіло чути насмішки над своїм ім'ям, і легенько штовхнув Петю кулаком під бік.

Звичайно, за інших обставин Петя не залишив би цього без уваги, але тепер він вважав за краще не «заводитись».

— А твій батько хто? — спитав він, щоб змінити розмову, що ставала неприємною.

— Ти що, хіба не знаєш мого батька? — здивувався Макс.

Тут в свою чергу здивувався і Петя:

— А чому я повинен знати твого батька?

— Ну як же, його майже всі знають,— збентежено промурмотів Макс. Він взагалі мав звичай мурмотити і говорити вкрай нерозбірливо, немов увесь час смоктав леденець.

— Все ж хто він такий?

— Маляр,— сказав Макс.

— Брешеш! — сказав Петя.

— Ні, їй-богу, маляр,— сказав Макс, смокчучи неісную-

чий леденець.— Цеховий малярного цеху. Не віриш? Спитай кого хочеш. Цеховий малярного цеху Пешков.

— Досить брехати! Малярі зовсім не такі.

— Малярі різні.

— Якщо маляр, то що ж він тут робить, в Італії?

— Живе.

— А чому не в Росії?

— Тому, що тому — кінчається на «у».

В інтонації, з якою було сказано цю загальновідому фразу, Петі чомусь почулось щось таке, що нагадувало Гаврика, Ближні Млини, Терентія, Синичкіна — словом, усе те, що було для нього назавжди зв'язане з поняттям «революція» і що раптом знову несподівано виникло перед ним тут, в Неаполі, сьогодні, у вигляді отих вагонів трамвая, що зупинились, розбурхані юрби, дзенькоту шибок, револьверних пострілів, зловісних синяво-чорних пір'їн на капелюхах берсальєрів, прапорів, портретів і, нарешті, у вигляді незнайомого з якорем на руці, в якому він впізнав потьомкінського матроса. Петя хотів розпитати Макса про те, як потрапив сюди Родіон Жуков, дізнатися, хто такий пан у пенсне і взагалі, що вони тут всі роблять, але в цей час підійшли до пошти.

— Давай свою кореспонденцію,— сказав Макс.

— Це ще навіщо? — підозріло спитав Петя.

— Давай, давай! Ніколи мені з тобою морочитися. Куди посилати?

— Листівку — тітці в Одесу, а листа — в Париж.

— В Париж?

— Ага!

— Тоді ми його відправимо експресом.

— Як це — експресом? Я не розумію...

— Селюк! — смокчучи язиком, сказав Макс.— Експресом — це значить експресом. Ну, загалом, кур'єрським поїздом. Прямим сполученням. Батько завжди надсилає в Париж експресом. Давай листа.

Трохи повагавшись, Петя вийняв з кишені досить вже пом'яттий конверт. Макс його схопив, побіг до віконечка і швидко, хоч і шепеляво, залопотів по-італійському.

— А гроші? — крикнув Петя, та Макс у відповідь тільки кілька разів брикнув ногою: мовляв, не заважай.

Через дві хвилини він повернувся до Петі і подав квитанцію.

— А гроші? — повторив Петя.

— Чудило, я цих листів щодня штук п'ятнадцять відправляю, і у мене — во! — бачив, скільки марок? — Він вийняв з

кишені жменю поштових марок.— Коли я гостюю у батька, я у нього завжди відправляю листи. А ти звідки знаєш Володимира Ілліча.

— Якого Володимира Ілліча? — здивувався Петя.

— Леніна.

— Якого Леніна?

— Який живе в Парижі, вулиця Марі Роз. Ульянова. Я прочитав на конверті адресу. Адже ти йому листа надсилаєш?

— Ну так! — сказав Петя.— Ульянову. Але це не від мене лист.

— Тоді тобі батько доручив?

— І не батько! А мені його дала в Одесі одна людина... Словом, доручили одні люди...— Петя мимоволі почервонів.

Макс закивав лобастою головою:

— Зрозуміло, дуже зрозуміло. Та ти на мене не дивись так підозріло. Ми самі часто посилаємо Ульянову... Тобто батько мій пише, а вже посилаю я. І теж завжди експресом. А тепер кажи, де живеш?

— В «Еспланад-готелі»!

Макс наморщив лоба, від чого став ще більше схожим на батька.

— Ну, це, здається, не так далеко звідси. Підете прямо, дійдете до фонтана, звернете наліво, а там через два провулки буде ваш готель. А поки арриведерчі, мені треба бігти.

І, нашвидку потиснувши руку Петі і Павлику, Макс перейшов вулицю, повернув і сховався за рогом, де в ніші стояла розмальована статуя мадонни, завітчана квітами і лимонними гілками з маленькими недозрілими плодами.

24. Везувій

— Ну, а тепер давай,— сказав Павлик, кречучи і потираючи коліно.

— Що?

— Давай! — повторив Павлик і навіть простяг руку.— Давай половину ліри.

— Не розумію якої?

— Італійської. Яку тато дав на марку, а ти зекономив і тепер хочеш замотати.

— А, он воно що! Ну, це, брат...— І Петя підніс до обличчя Павлика кулак з пальцями, складеними особливим, вельми звичайним способом.

— Тоді ти шахрай,— сказав Павлик і раптом досить жалібно захпийняк, поглядаючи навколо сухими каштановими очима.

— Замовкни! — зашипів Петя.— На нас вже звертають увагу італійці.

— І хай звертають! Хай усі бачать, який ти шахрай! — І Павлик заплакав ще жалібніше.

Петя злякався.

— Гаразд,— сухо сказав він.— Якщо ти така свиня, то будь ласка. Тільки треба спочатку розмінати.

— Не треба міняти. Давай сюди ліру, я тобі дам здачі п'ятдесят центезимів.— І Павлик, пошукавши за пазухою, намацав і вийняв невелику срібну монетку.

— Павле, звідки в тебе гроші? — суворо спитав Петя голосом Василя Петровича.

— Я їх виграв у Іонічному морі у кухаря! — з відтінком гордоців відповів Павлик.

— Скільки разів я тобі казав, щоб ти ніколи не смів грати в азартні ігри, поганий хлопчисько!

— А сам? А хто у тата з віцмундира зідрав усі гудзики?

— То я ж тоді був маленький.

— А я тепер маленький,— розсудливо зауважив Павлик.

— Але досить підлий,— їдко закінчив Петя.— Дивись, я все про тебе розповім батькові!

— І назавжди будеш ябеда! — захлинаючись од захоплення, промовив Павлик.

— Джелато! Джелато! Джелато! — пролунав у цей час божественний тенор італійського морозивника, і хлопчики побачили скриню, таку ж зелену, як у морозивників Одеси, тільки значно довшу, розмальовану краєвидами Неаполя, і не на двох колесах, а на чотирьох.

Брати перезирнулися, і в ту ж мить між ними поновився міцний мир і найніжніша дружба, засновані на пристрасному бажанні порушити категоричну вимогу батька ніколи нічого не купувати на вулиці і тим більше не брати в рот без дозволу старших.

В один і той же час вони прочитали в очах один одного пекуче запитання: але що ж робити, якщо немає поряд дорослих? І цілком слухна відповідь на це запитання: якщо немає дорослих, обійдемося без дорослих.

Петя як знавець італійської мови виступив наперед і вже приготувався промовити фразу, яка починається словами: «Прего, синьйор, дайте нам...»

Але морозивник, красень з червоною панцохою на кучерявій голіві, виявився людиною вельми кмітливою. Він поквапливо відкрив довгу скриню, і, на своє здивування, хлопчики побачили в ній замість двох мідних банок з лудженими покришками брус льоду. Морозивник узяв маленький сталевий рубанок і почав стругати льодовий брус. Потім він набив дві склянки льодовими стружками і полив їх з пляшки пронизливо-яскравою рідиною на зразок купоросу.

Хлопчики зацікавлено з'їли красиве, але чомусь зовсім не солодке неаполітанське морозиво і відчули в роті такий смак, немов наїлися акварельних фарб.

Не гаючи часу, морозивник настругав ще дві склянки льоду і тепер полив його чимсь таким рожевим, що Павлик зразу згадав константинопольський рахат-лукум і вже почав бліднути. А Петя рішучим жестом Василя Петровича відвів морозиво, сказав чистою італійською мовою: «Баста!»,— заплатив десять центезимів і, міцно взявши Павлика за руку, потягнув його геть.

Але погане враження, яке справив дивний морозивник, зразу розвіялося, тільки-но хлопчики опинилися перед будочкою, притуленою до старої кам'яної стіни, з якої вибігав тонкий струмочок джерельної води.

На прилавку стояв кошик, наповнений величезними неаполітанськими лимонами, а також стояли банки з цукровою пудрою і високі склянки.

Петя ще рота не встиг розкрити, як продавець уже одним махом розрізав навпіл два лимони і особливою машинкою видавив їх у дві склянки. Поклавши в склянки цукрової пудри, він спритно підставив їх під цівку води, і вони сповнилися по вінця чимось захоплююче перламутровим, з легкою сірчатою піною, а скло запотіло, і хлопчики відчули справжнє раювання, коли доторкнулися пересохлими губами до цього дивовижного напою.

Вже надходив вечір. Над білою площею з фонтаном висіла кругла темно-рожева вечірня хмара, така величезна, що люди, будинки і навіть церковні башти під нею здавалися зовсім маленькими.

В цьому було щось загрозливо прекрасне. Хлопчики побігли додому в напрямі, вказаному Максом. Але місто, фантастично освітлене хмарою, зробилось якимсь ще більш чужим і незрозумілим. Не можна було впізнати жодної вулиці.

Швидко сутеніло, хоч хмара ще світилася на ліловому небі. Куди б хлопчики не повертали, вона скрізь ішла за ними, ви-

зираючи з-за високих дахів своїми круглими малиновими краями. Вузькі вулиці швидко наповнювались юрбами людей, що вийшли погуляти, як це завжди буває вечорами у південних містах. Чути було човгання черевиків по кам'яних тротуарах. На зміну денній спеці прийшла інша — вечірня, не така суха, але ще більш задушлива.

З відчинених дверей кав'ярень і барів уже простяглися на вулицю смуги яскравого світла. З балконів долинали звуки мандолін. Посилилися запахи киплячої кави, газу, анісової горілки, устриць, смаженої риби, лимонів... У руках жінок тріщали віяла. Ще гучніше і музикальніше співали голоси морозивників і газетярів.

У підвороттях таємниче з'явилися продавці коралів. Щось особливо небезпечно, розбещене здалося Петі в їхніх котелках, насунутих на похмурі очі, в їхніх солодєньких посмішках під нафарбованими вусами, в їхніх оксамитових жилетах, візитках, в їхніх смуглих пальцях, прикрашених перснями, і в плоских широких ящиках на широкому ремені, які вони держали перед собою, здаля і мовчазно показуючи дамам, що проходили повз них, свої скарби: криваві корали, ніби вирвані з корінням зуби; й інші корали — дрібні, нанизані на нитку; і блідо-рожеві, майже білі, великі і гладенькі, як боби; і вставлені в золото помпейські камеї; і кам'яні квіточки напівпрозорих гем. Розкладені на чорному оксамиті і детально освітлені гробовим світлом газового ліхтаря, всі ці речі справляли на Петю дивне враження маленьких мертвих тварин з якоїсь іншої планети.

Павлика ж найбільше лякали недобрі очі продавців, і він, поклавши руку за пазуху, міцно стискав у твердому кулаці дрібні італійські гроші.

Один провулок видався знайомим. Хлопчики завернули в нього і побігли вгору кам'яними плитами. Раптом будинки кінчились, і вони побачили Везувій. Очевидно, вони підійшли до нього з якогось іншого боку, бо він був зовсім не такий, як завжди, а одноверхий, величезний. Він був зовсім близько. Освітлений останніми барвами умираючого заходу сонця, покритий страхітливою шапкою сірчистого диму, наскрізь пронизаного жаром розпеченого заліза, Везувій, здавалося, в цю ж мить вибухне, і хлопчикам навіть вчувся підземний гуркіт.

Ім стало так страшно, що вони стрімголов кинулися назад і відразу ж наштотхнулися на батька, який уже майже три години без бриля і в розстебнутому піджаці бігав по Неаполю, шукаючи дітей, що загубилися.

Він так зрадів, побачивши Петю і Павлика, що цього разу обійшлося навіть без докорів. І діти, і батько настільки втомилися від переживань, що, як тільки дісталися до свого номера, одразу, навіть не вмившись, завалилися спати і, треба визнати, виспалися на славу, незважаючи на страшну задуху, писк москітів і шум юрби та музику, що долинали з вулиці майже всю ніч.

25. Вуглинка в оці

А на другий день зранку для них почалося ні з чим не зрівнянне, метушливе, втомлююче і в той же час захоплююче життя, яке підхопило їх і потягло по місцях, готелях і кінчилося лише через півтора місяця, коли вони, до краю змучені, нарешті переїхали кордон і знову опинилися в Росії.

Хоч вони подорожували за суворо продуманим планом, але все ж потім, коли Петя згадував цю подорож, вона ввижалася йому скупченням не зв'язаних між собою дорожніх вражень, мигтінням гарних краєвидів, палаців, фонтанів, площ і, звичайно, музеїв.

У сім'ї Бачеїв було дуже мало грошей для того, щоб вони могли дозволити собі розкіш десь по дорозі затриматись хоч би на один день більше, відпочити, оглядітись, дати лад своїм думкам і почуттям.

Наприклад, в Неаполі вони пробули тільки три доби і за цей час умудрилися з'їздити маленьким пароплавчиком на острів Капрі, побувати там у славнозвісному блакитному гроті, а повертаючись, прогулятися по Сорренто і Каstellамарі, наступного дня відвідати розкопки Помпеї, піднятися майже до самого кратера Везувію; потім оглянути майже всі неаполітанські музеї, картинні галереї, церкви і, нарешті, славнозвісний акваріум, де за скляними вітринами в середземноморській воді, освітленій згори, як на сцені дивного театру, хлопчики бачили казкові картини з життя підводного царства; серед білих коралових дерев і поліпів, схожих на блакитні і червоні хризантеми, по великих красивих черепашках ходили величезні лангусти і вгору і вниз плавали риби, як міжпланетні дирижаблі, що прилетіли із Землі на Марс.

Коли від'їжджали з Неаполя до Рима і вже сиділи в задушливому вагоні, чекаючи третього дзвінка, Василь Петрович подивився у вікно і раптом невпевнено промовив:

— Як хочете, а це Максим Горький...— Він поправив пенсне, висунувся у вікно і почав придивлятися.— Максим Горький! —уже впевнено вигукнув він.

Петя поспішно просунув голову під батькову руку! По перону вздовж поїзда йшла з портплекдами й баулами досить велика група людей, які голосно розмовляли по-російськи. Серед них Петя зразу побачив високу, трохи сутулу постать того самого чоловіка, який недавно перев'язував Павлика під час вуличних безпорядків.

Тепер Петя раптом зрозумів, чому цей чоловік здавався йому страшенно знайомим: він багато разів бачив його портрети в журналах і на листівках. Це був славетний Максим Горький. (Петя також побачив матроса з маленьким дешевим чемоданчиком на широкому плечі.

Пройшла дама в жалобі з дівчинкою років тринадцяти — мабуть, дочкою. Мигнуло личко з серйозними очима і скорботно стиснутим ротом, темно-каштанова коса, перекинута через худеньке плече, чорний бант...

У цей час поїзд рушив. Люди на пероні попливли назад. Петя знову побачив Максима Горького, матроса, даму з дівчинкою. Вони всі стояли напроти біля другого поїзда з відкритими дверцятами. Мабуть, одна частина з них від'їжджала, друга — проводжала.

— Максим Горький! Максим Горький! — закричав Петя, розмахуючи капелюхом.

Дівчинка обернулась і глянула на Петю. Їхні очі зустрілися. В ту ж мить зверху махнула хвиля смердючого паровозного диму. Петя зажмурился, але крихітний шматочок кам'яного вугілля встиг влетіти йому в око, під верхню повіку. І для хлопчика почалися муки, що отруїли всю радість дороги від Неаполя до Рима.

Гвіздок у щоботі або вуглинка в оці! Хто хоч би раз у житті не зазнав цієї маленької неприємності — спочатку такої безневинної, але яка поступово доводить до нестями! Це були справжні тортури. Спочатку Петі тільки заважало в оці стороннє тіло. Око сльозилося, і Петі здавалось, що ось-ось сльоза виміє з-під повіки вуглинку і тоді настане блаженне заспокоєння. Але сльози текли, а вуглинка не вимивалася. Вона глибоко засіла і при найменшому русі повіки перекочувалася, натираючи очне яблуко.

Напівсліпий од сліз, відчуваючи різкий біль, Петя метався по розпеченому вагоні і не знав, що робити. Зосліпу він наштотхувався на лави, на чийсь ноги. Він забив коліно, але навіть цей новий біль не зміг заглушити старий,

Батько вимагав, щоб він сидів тихо і ні в якому разі не тер око — тоді вуглинка вийде сама. Але вуглинка не виходила. Петя знову починав з усієї сили терти око кулаком. Біль ставав нестерпний. Петя стогнав, скрикував, бив у відчаї каблуками об підлогу. Батько тремтячими руками пробував вивернути Петину повіку і кінчиком хустки дістати вуглинку. Петя виривався з батькових рук. Він раз у раз бігав у вбиральню і, наливши в пригорщу теплої води з умивальника, змочував нею запалене око. Нічого не допомагало. Це було ще гірше, ніж зубний біль.

В ті рідкісні хвилини, коли біль трохи слабшав, Петя бачив у рішучому блиску італійського полудня сухі горби, що пливли у вікнах вагона, білий пил на шосе, шлагбауми і маленькі будиночки шляхових сторожів з парканчиками з старих шпал, з соняшниками, мальвами і брудними гоголівськими свинями. Якби не гайочки гарних італійських сосен з розгалуженими оранжево-рожевими гілками і майже чорною глицею, то можна було подумати, що поїзд під'їжджає не до Рима, а до Миргорода.

Все це пливло в очах і мигтіло, і тільки одне враження, одна картина весь час лишалася непорушною: перон неаполітанського вокзалу, натовп проводжаючих, дама в жалобі і дівчинка з чорним бантом в каштановій косі. Вона весь час запитливо і суворо дивилася на Петю; її не можна було позбутись, як і вуглинка, що влетіла у Петине око.

Але все на світі кінчається. Кінчились і Петині муки. В кутку вагона сиділа стара італійка з кораловим хрестиком на зморшкуватій шиї. Вона везла кошик, з якого визирали качині голови, і всю дорогу старанно читала молитовник. Але вона чудово бачила все, що робилось у вагоні. В той час, коли Петя десятий раз, тупаючи ногами, пробігав повз неї в убиральню, для того щоб прополоскати око, вона раптом впіймала його сильними, жилавими руками, посадила поруч себе на лаву, схопила за голову і наблизила до нього впритул своє чорне вусате обличчя, страшне, як у відьми.

Не кажучи ні слова, вона вправними пальцями вивернула хлопчику повіку, роззявила гарячу пашу, висунула довгий мокрий язик і злизнула вуглинку, що в'їлася в слизисту оболонку. В ту ж мить Петя відчув солодке полегшення. Стара зняла двома пальцями з язика вуглинку і врочисто показала її пасажирам і вимовила довгу італійську фразу, у відповідь на що весь вагон вибухнув оплесками, а качки жваво закрикали. Потім стара поцілувала Петю в голову, перехрестила зліва направо і знову заглибилась у молитовник.

Поїзд уже підходив до Рима. Мандрівні музиканти,— мандоліна, гітара і скрипка,— зупинившись серед вагона, вдарили останній раз по струнах. І під звуки «Санта Лючія» і скрип гальм поїзд зупинився.

Супроводжувані галасливою юрбою комісіонерів і гідів, наші мандрівники видряпались на старий фаетон. Веттуріно — візник — ударив довгим бичем по своїх шкапах, повернув ручку великого лічильника збоку передка, і вони поїхали по розпечених пустелях римських площ, де били високі шиплячі фонтани, залишаючи на каміннях бруку позеленілі смуги, схожі на стрілки компаса, показували постійний напрям південного вітру.

Після пережитих мук Петя з особливою насолодою *дивився*. Здавалось, сила його зору потроїлася. Він крутився на всі боки, намагаючись не пропустити жодної подробиці славного міста.

Худий веттуріно у чорному фетровому капелюсі горщиком нещадно димів довгою смердючою цигаркою з соломинкою. Замість того щоб найкоротшим шляхом їхати в готель, він кружляв по всьому місту. У віконці лічильника досить швидко вискакували чентезіми, з непомітною легкістю перетворювались у ліри, і для того, щоб відвернути від них увагу мандрівників, веттуріно раз у раз театральнo простягав руку з бичем, називаючи терми Каракалли, замок святого Ангела, Тібр, Форум, собор святого Петра, Колізей.

Батько розгорнув на колінах план Рима. Можна було подумати, що він, немовби не довіряючи своїм очам, шукає теоретичного підтвердження очевидного факту існування Рима з усіма його визначними місцями і пам'ятками, так добре відомими по картинах і фотографіях.

Справжній Рим був не такий пишний, як його зображення і описи. Одноманітно освітлений високим сухим сонцем, він лежав на своїх давніх горбах під вигорілим від спеки блідо-голубим небом і здавався значно скромнішим і прекраснішим, ніж можна було собі уявити.

Він був по-літньому безлюдний. Біля входу до Ватикану стояли на варті папські гвардійці в своїх середньовічних костюмах, з алебардами, і Павлик, який вже встиг взимку побувати з тіткою в опері, раптом закричав на всю площу дзвінким голосом:

— Дивіться, дивіться, гугеноти стоять!

Не встиг Петя закрити йому рот рукою, як Павлик зарепетував ще голосніше, захилинаючись од захвату і здивування:

— Донбазільї ідуть! Донбазільї ідуть!

І справді, під колонадами собору святого Петра із згорненими парасольками під пахвою пробірались у чорних сутахах і довгих капелюхах з закрученими в трубочку крисами два католицьких священики, викапані дон Базілію із «Севільського циркульника».

Кілька ченців перетинали в різних напрямках площу. Йшов по розпеченому камінню босий, як пророк, францісканець у грубій власниці, підперезаній простим мотузком. Йшли, перебираючи чотки, товстенькі веселі бенедиктинці, схожі ззаду на гнойових жуків, і сонце блищало в їх тонзурах.

Низько схиливши голови, йшли чорні черниці у дивно величезних, легких, як бісквіт, білосніжних батистових, твердо накрохмалених головних уборах.

Сиренький ослик тягнув гарбу-двоколку з високими, у півтора людського зросту, суцільними колесами, які котились і первісно-грубо скрипіли, викликаючи в уяві Петі Ганнібалові обози, що мандрували в пилюці біля золотих воріт Рима.

В цей час із-за рогу вилетіла ресорна коляска, запряжена четвериком вороних коней цугом. Спиці вертілися, сяючи на сонці, як блискавка. В муаровій шапочці, відкинувшись на шкіряні подушки, сидів кардинал. Петя встиг роздивитися сині щоки, товсті брови і чорні гордовито-злі очі, підведені, як у актора.

Кардинал подивився на сімейство Бачеїв, на дідка ветуріно, який встиг зірвати з лисої голови капелюха і побожно скласти долоні. Невідомо, що подумав князь церкви, але він світськи посміхнувся, випручав тонку руку, перевиту чотками, із мережаних манжетів і, не складаючи пальців, одним певловимим рухом долоні перехрестив мандрівників зліва направо. Майнула пишна пурпурова мантія, і коляска щезла, як видіння, залишивши в повітрі тонкий запах коцьолу.

А через два тижні, об'їздивши всю Італію, наші мандрівники, пунктуально виконуючи план Василя Петровича, уже були в Швейцарії.

Тут, раніш ніж почати їздити, вирішили трохи перепочити і зібратися з силами.

Відверто кажучи, весь час їздити, пересідати з поїзда на поїзд страшенно надокучило, але зупинитись було вже неможливо: ще в Мілані, спокусившись дешевиною, придбали в бюро подорожжєй спеціальні квитки, які давали право проїзду по

всіх без винятку залізничняк Швейцарії протягом шістдесяти днів.

Шістдесят днів для родини Бачеїв було навіть надто багато: через півтора місяця кінчались канікули. Але на менший строк квитки не продавали. Зате вигадали на Павликові. Видали його за семирічного і на трьох придбали всього два «дорослих» квитки третього класу.

Звичайно, це було хоч і невелике, але все-таки шахрайство, і Василь Петрович, перш ніж на нього зважитись, довго посмикував шиєю і збентежено протирав хусточкою пенсне. Але так чи інакше, квитки купили: вони вступили в законну силу, і тепер почався дивний, тривожний час, коли здавалось, що кожний день, проведений не в поїзді, завдає родині Бачеїв величезних збитків.

І все-таки треба було хоч трохи перепочити.

27. На березі Женевського озера

І ось вони сиділи в плетених кріслах на відкритій терасі маленького, недорогого пансіону в Уші, на березі Женевського озера, яке по-французькому називалось Лак Леман.

Позаду, ярусами, один над одним піднімались і полого йшли в чисте небо готелі, парки і дзвіниці Лозанни. Спереду, крізь скромну зелень садів і виноградників, просвічувала смуга небесно-блакитного озера з крилатими парусами і чайками. А на тому березі в легкому сонячному тумані відкривалась нанорама Савойї — її оксамитові луки, ущелини, долини з маленькими мальовничими сільцями,— і, нарешті, дике гірське пасмо, яке охопило весь горизонт. Десь тут мав бути Монблан, але даремно Василь Петрович намагався його побачити в маленький театральний бінокль: гірське пасмо було завалене похмурими хмарами. І це було тим більше прикро, що кімнату здавали «з видом на Монблан».

Побажавши нашим мандрівникам «бон матен», літня покоївка поставила на стіл піднос з «компле дю те», який складався з чайного прибору, солом'яної корзинки з крихтливими хрусткими хлібцями — «розе», тарілки вершкового масла, приготованого у вигляді легких жовтих стружок, і двох розеток з медом і малиновим джемом; були також і маленькі кубики пресованого цукру, такого крихкого, що його треба було брати щипчиками дуже обережно, бо він мав властивість од найменшого натиску розсипатися в порошок.

Надівши пенсне, Василь Петрович довго розглядав дивний жовтуватий цукор, потім узяв шматочок, понюхав його і покуштував, після чого оголосив, що це не простий цукор, а тростинний.

Тростинний цукор! Це відкриття привело хлопчиків у захват. Особливо хвилювався Петя, яскраво уявивши собі, як здивується тітка і як будуть заздрити всі знайомі, коли дізнаються, що Петя на власні очі бачив тростинний цукор і пив з ним чай на терасі «з видом на Монблан». Хлопчик навіть зробив спробу негайно почати писати листа тітці. Він уже вийняв із сумки письмове приладдя, але швейцарський ранок був такий чудово спокійний, така тиша стояла навколо, так непорушно висіли оси над розетками з медом, що Петя, замість того щоб писати, раптом всім своїм еством поринув у споглядання.

Тільки тепер він відчув, як страшенно втомився від вражень і як йому необхідно відпочити.

Перед ним усе ще в безладді поставали картини Італії. То він бачив у пронизливо-синьому небі капітель колони святого Марка з левом, який поклав лапу на кам'яне евангеліє,— і це була Венеція. Голубі двоповерхові трамваї обходили гарну площу навколо біло-мармурового мереживного собору з усіма його двома тисячами готичних статуй — і це був Мілан. Проїздили в хмарах сухого, білого пилу мимо мармурових розробок Каррари, мимо косих штабелів величезних мармурових дощок, кубів, плит, брил, щойно випиляних з кар'єру і пригтовлених до відправки. Непорушно падала багатоярусна Пізанська вежа.

Довго стояли на якомусь глухому роз'їзді серед палючої мальовничої рівнини і бачили на горизонті каламутно-бузкове гірське пасмо, звідки ледь відчувався альпійський холодок. А потім славнозвісний Симплонський тунель — двадцять два кілометри залізничного шляху, прокладеного в товщі гірського масиву,— раптова порохова п'їтьма, тухлий запах кам'яного вугілля, оглушливий залізний гул і чорні дзеркала щільно зачинених вагонних вікон, в яких раптом так зловісно-похоронно відбилосся слабеньке тремтяче світло запалених у поїзді електричних ламп.

І після нескінченної півгодини цього важкого, нерухома-навального руху, коли, здавалося, вже не вистачає повітря і ніколи не буде кінця могильній п'їтьмі, яка з усіх боків стиснула поїзд із двома майже знесиленими локомотивами,— раптом сліпучий блиск денного світла, стук од падіння віконних рам, радісний свіжий вітер, який ввірвався з долини Рони

і немов пролетів по вагонах, видуваючи геть тухлий запах тунелю. Гори. Льодовики. Долини. Дерев'яні будиночки — шале — з жорнами сиру на дахах. Череди червоних і чорних швейцарських корів і мелодійний не дзвін, а дерев'яний перестук їх плесканих дзвіночків в сонячній тиші станції з білим хрестиком на червоному швейцарському прапорі та сенбернарська собака величезного плаката «Шоколад Сюшар».

І ось Петя уже в новій країні — гарненькій, ляльковій...

З нижньої тераси долинали голоси якихось людей, що сперечалися. Говорили по-російськи. Звуки рідної мови зразу привернули увагу хлопчика, він почав прислухатися.

— Ви не повинні ігнорувати принципи положення, одногослоно затверджене січневим пленумом ЦК,— гласно говорила, майже кричала, якась жінка, відкарбовуючи слова «ігнорувати» і «пленум».

— Я не ігнорую, але...— м'яко відповідав чоловічий голос з приховано іронічними, баритональними інтонаціями.

— Ні, пане, ви саме ігноруете або в усякому разі удаєте, що не ігноруете.

— Це бездоказово!

— Січневий пленум абсолютно ясно визначив характер дійсно соціал-демократичної роботи,— швидко втрутився другий чоловічий голос, глухий, сердитий, що переривався коротким покашлюванням і спльовуванням застарілого курця.

— Ну-ну, ну-ну,— промовив іронічний баритон, і Петя ясно уявив собі, як це «ну-ну» виштовхується з красивого, м'ясистого носа.

— Заперечення нелегальної соціал-демократичної партії,— ще голосніше закричала жінка,— приниження її ролі і значення, спроби скоротити програмні і тактичні завдання і гасла революційної соціал-демократії є проявом буржуазного впливу на пролетаріат...

Почувши слова «революційна соціал-демократія» і «пролетаріат», які так гласно лунали внизу на весь сад, Василь Петрович навіть здригнувся і з острахом подивився на дітей.

— А ті, хто цього не визнає, обдурюють робітників, поширюючи ліберально-буржуазні ідеї про нібито конституційний характер назриваючої кризи,— сказав кашляючий голос застарілого курця, і Петя побачив, як внизу крізь плющ стрілою вилетів недокурок цигарки, впав на гравій біля клумби білих лілей і сердито задимів.

— Ого! Чи не занадто сильно сказано?

— Подібні пани,— не заспокоювалася жінка,— викидають геть такі давні гасла революційного марксизму, як визнання

гегемонії робітничого класу в боротьбі за соціалізм і за демократичну революцію!

— Цебто я!

— Саме ви і пани, вам подібні...

— Бог зна що! — злякано пробурмотів Василь Петрович, і ніс його побілів од хвилювання. — Діти, зараз же ідіть з тераси!

Але Петя, охоплений цікавістю, вже ліг животом на поручні, звів униз голову і намагався роздивитися, що робиться на нижній терасі.

Крізь скісні зелені ґрати, оббиті плющем, хлопчиків пощастило побачити стіл з глечиком молока і кількох людей, які сиділи в плетених кріслах: сердиту даму в чорній жакетці, схожу на вчительку, сухотного юнака в сатиновій косоворотці під старим піджаком і вродливого пана в чесучевій тужурці із блискучим стальним пенсне на м'ясистому римському носі, з якого саме в цю хвилину виштовхувалось іронічне «ну-ну, ну-ну...»

— Проповідуючи так звану легальну або відкриту робітничу партію, ви і вам подібні суть не хто інші, як будівники столипінської «робітничої» партії і провідники буржуазного впливу на пролетаріат! — кричала дама в жакетці, стукаючи кісточками кулака об стіл з такою силою, що глечик з молоком підскакував і щохвилини міг упасти.

— Саме так, найсправжнісінького буржуазного впливу... — задихаючись од приступів кашлю і відплювуючись, швидко і глухо говорив сухотний юнак, запалюючи тремтячими руками сірник. — А ваша «відкрита» робітничка партія при Столипіні означає не що інше, як відкрите ренегатство людей, які зрікаються завдань революційної боротьби мас проти царського самодержавства. Третью думи і всієї столипінщини!

Цього Василь Петрович витримати уже ніяк не міг. Він схопив Петю за плечі і потягнув до кімнати.

— Ти не смієш слухати подібні речі! Сиди в кімнаті... Павлику, цієї ж хвилини марш з балкона! Ах, господи, що за кара! Всюди політика...

Відправивши хлопчиків до кімнати, Василь Петрович виїшов на терасу і крикнув униз тремтячим голосом:

— Попрошу вас добирати висловів! І в усякому разі говорити не так голосно. Не забудьте, що нагорі діти.

Внизу запала тиша, а потім носовий голос сказав:

— Товариші, нас підслуховують, — після чого з скрипом засовались плетені меблі і жіночий голос промовив:

— А ви кажете — відкрита партія, коли навіть у вільній Швейцарії нас переслідують шпигуни царського уряду!

— Послухайте! — грізно крикнув Василь Петрович, побавивши.

Але внизу демонстративно грюкнули скляні двері, і, збен-тежено промурмотівши «казна-що таке», Василь Петрович пішов з тераси, так само демонстративно грюкнувши скляними дверима.

— Тато, це теж росіяни? — пошепки спитав Павлик.— Вони анархісти, так?

— Дурень, вони соціал-демократи! — сказав Петя.

— Тебе не питають!.. Тато, а як вони сюди потрапили?

— Облиш свої дурні запитання! — роздратовано зауважив батько.— І взагалі не лізь не в своє діло,— додав він, суворо глянувши на Петю.

— Так, але все ж,— не заспокоювався Павлик,— вони такі ж самісінькі росіяни, як і ми, чи як?

— Так, вони такі ж росіяни, як і ми, але тільки емігранти. І годі про це,— сухо сказав батько.

— А що таке емігранти? Це люди, які проти царя?

— Годі! — гримнув батько рішуче.

На цьому політична розмова і закінчилась. Більше російських емігрантів, що жили під ними, родина Бачеїв не бачила. Очевидно, вони виїхали з пансіону в якесь інше місце.

28. Емігранти і туристи

Ця невелика подія справила на Петю сильне враження. Він знову, непомітно для себе, почав розмірковувати про те не зовсім зрозуміле йому явище, яке називалося «російська революція». Він думав про Росію і про росіян.

До цього часу всі вони, незалежно від того, були вони багаті чи бідні, були вони селяни чи робітники, чиновники чи купці, офіцери чи солдати, уявлялись йому взагалі росіянами, вірнопідданими государя імператора. І це уявлення було для нього таке ж природне і так само не вимагало доказів, як те, що, наприклад, Чорне море складається з великої кількості солоної води, а небо — з маси синього повітря.

Але за кордоном, де, на Петине здивування, зустрічалося багато росіян, його звичне уявлення похитнулося.

Він помітив, що всі росіяни за кордоном ділилися на дві категорії. Одну становили туристи, другу — емігранти. Туристи були багаті люди, і родина Бачеїв з ними ніде не стикалася,

бо на пароплавах і поїздах туристи їздили в першому класі, зупинялись у неймовірно дорогих готелях, обідали на терасах найвишуканіших ресторанів, брали для своїх прогулянок екіпажі, прекрасних верхових коней і навіть автомобілі, ще прекрасніші, ніж автомобіль братів Пташникових, що й досі здавався Петі чудом, вершиною багатства і розкоші.

Де б не з'явилися російські туристи, їх всюди, в очах Петі, оточувала атмосфера багатства і розкоші. Вони з'являлися цілими родинами, з чепурними дітьми — хлопчиками і дівчатками — у супроводі гувернанток, компаньйонів, комісіонерів та гідів найпершого сорту, солідних та імпозантних, як міністри.

Це були випещені чоловіки і гидливі дами, молоденькі паночки і паничі, пихаті старі жінки і елегантні старики, від яких пахло дивними чоловічими духами і сигарами.

Іноді — в прохолодній півтемряві картинної галереї або серед розпечених руїн якогось античного театру — родина Бачеїв опинялась в безпосередній близькості до цих людей, але навіть і тут їх оточувала невидима стіна, яка виключала всяку можливість зближення: В їх присутності Петя відчував принизливу незручність за свою якщо не бідність, то, в усякому разі, якусь «недостатність».

В глибині душі йому ставало соромно за батьків костюм, за його черевики з загнутими догори носами, за його дешевий солом'яний бриль, за його комірць і манжети з «композиції», які батько щовечора, старанно чистив резинкою і кулав у мильній піні. Петя зневажав себе за це почуття сорому, але нічого не міг з собою вдіяти. Це було тим більше принизливо, що він ясно розумів: батькові в душі теж соромно. У присутності туристів у батька ставало напружено-незалежне обличчя, посіпувалась борідка і разом з тим кисті рук несамохіль підгиналися, засовуючи в рукави манжети, що вилізли назовні.

Але найобразливішим було те, що багаті росіяни ніби не помічали присутню поруч родину Бачеїв. Вони тільки переставали говорити російською мовою і якимось легко, вільно і непомітно переходили на яку-небудь іншу мову — французьку, англійську, італійську, — якою вели далі розмову так само природно, як і російською.

Ті картини великих художників, перед якими Василь Петрович стояв із похиленою головою і сльозами на очах, вони розглядали з різних точок в кулаки і лорнети, з достоїнством захоплюючись і роблячи тонкі зауваження. Вони дивилися на руїни античного театру так, немов чекали, що зараз вийде

грецький хор і стародавні артисти на котурнах і в масках спеціально для них гратимуть забавну трагедію.

Здавалося, що все навколишнє належить їм за якимсь старовинним правом, що не підлягає ніяким сумнівам. І Петя відчував — вони справді повновласні господарі всього. Світ належить їм або, в усякому разі, таким, як вони, а вже Росія — безумовно.

Тим більше дивною здавалася Петі інша частина росіян за кордоном — емігранти. Вони були повною протилежністю туристам.

Це були бідні, погано вдягнені інтелігентні люди. Вони їздили в третьому класі, ходили пішки, жили в маленьких, найдешевших пансіонах. Тому родина Бачеїв з ними часто стикалась, і Петя скоро склав про них досить точне уявлення.

Це — чоловіки і жінки на зразок тих, з якими зіткнулася родина Бачеїв у пансіоні в Уші. Емігранти займалися політикою. Багато разів Петя чув, як вони голосно вимовляли різні «політичні слова», які завжди бентежили Василя Петровича.

Вони завжди сперечалися між собою, абсолютно не звертаючи уваги на оточення, і в самих невідповідних місцях: на вокзалі перед відходом поїзда; в горах біля водопаду, який осипав водяним пилом тремтячі гілки папороті; за табльдотом; в музеї, оглядаючи розпиляне навпіл порожнисте каміння, всередині якого виблискували лілові кристали аметисту.

Емігранти, на думку Петі, були одержимі якоюсь одною спільною справою. Петя розумів, що справа ця політична, але в чому вона полягає, міг тільки неясно догадуватись. Петя знав, що вони «борються проти самодержавства». І якщо вони переїздять з місця на місце, то не тому, що подорожують, а тому, що їх завжди кудись гонить «спільна справа».

Одного разу в Женеві родина Бачеїв зіткнулася з досить великою групою емігрантів. Це було на острові біля пам'ятника Руссо. Навколо плавали чорні лебеді, і бронзовий Руссо, старий, з виснаженим, пристрасним обличчям, сидячи в кріслі, байдуже спостерігав, як ці гордовиті птахи раптом занурювали у воду свої звивисто вигнуті, зміїні шиї і хижо хопали шматочки білого хліба, кинутого їм з гарненьких, різноколірних човників. Поки Василь Петрович, знявши капелюха, стояв біля пам'ятника великому Жан-Жаку, філософу і письменнику, перед яким звик схилитися ще із студентських років, Петя почув гучні голоси емігрантів. Вони сиділи на

лавах в тіні плакучих верб і, за звичаєм, сперечалися. Раптом Петя почув знайоме прізвище — Ульянов.

— Хіба Ульянов-Ленін зараз не в Парижі?

— Під Парижем. В містечку Лонжюмо.

— Отже, це вірно, що партійна школа Лонжюмо існує?

— Не тільки існує, але Ленін викликає туди партійних працівників і читає їм курс лекцій з політичної економії, з аграрного питання, з теорії і практики соціалізму.

— Яку ж позицію він займає по відношенню до Капрійської школи?

— Звичайно, непримиренну.

— Після його резолюції про стан справ у партії на зборах другої паризької групи сприяння РСДРП можна не сумніватися, що ні на які компроміси він ніколи не піде.

— Я не читав резолюції.

— Днями вона буде опублікована окремою листівкою.

— А Георгій Валентинович?

— Що ж Георгій Валентинович... Плеханов є Плеханов.

— Отже, ви вважаєте...

— Я вважав і вважаю, що в російській революції є єдино правильна лінія — це лінія Леніна. І чим швидше ми всі це зрозуміємо, тим швидше здійсниться російська революція.

Вперше з повною ясністю Петя відчув, що емігранти, які йому досі здавалися все ж не більше ніж якимись бідними диваками, що не своєю волею блукають по чужих країнах після невдалої революції, є неабияка сила. Виявляється, у них є партійні школи, центральні комітети, групи сприяння, пленуми. Вони випускають окремими листівками свої резолюції. Виявляється, незважаючи на поразку революції тисяча дев'яност п'ятого року, багато хто з них не тільки не склав зброї, але, навпаки, готується до нової революції. Виявляється, в них є керівник — Ленін-Ульянов, очевидно, той самий, якому було адресовано лист, що передав Петі Гаврик. Кілька разів уже чув Петя це ім'я — Ульянов. Він намагався уявити собі цю людину, яка сидить десь під Парижем, в Лонжюмо, і готує нову революцію в Росії.

Тепер щоразу, коли Петя зустрічав емігрантів у поїзді чи на вокзалі, він був упевнений, що вони їдуть саме в Париж, в Лонжюмо, в партійну школу Ульянова. Звичайно, туди ж їхали і ті емігранти, яких проводжав Максим Горький в Неаполі на вокзалі, і серед них — дама в жалобі з дівчинкою, яка подивилась на Петю так вимогливо і так суворо в ту хвилину, коли поїзд рушив і в око влетіла вуглинка.

29. Кохання з першого погляду

Петя ніяк не міг забути ту дівчинку. Як не дивно, він думав про неї часто, з гірким почуттям розлуки і в думці дорікав їй за те, що вона раптово з'явилась і так само раптово зникла, ніби вона була в цьому винна. Петя надавав перебільшеного значення погляду, яким вони обмінялись.

Петя вже прочитав «Героя нашого часу», «Війну і мир», звичайно, «Євгенія Онегіна», майже всього Гончарова, романи Тургенева. І хоч Василь Петрович, який керував читанням своїх хлопчиків, особливо натискав на суспільне значення всіх цих класичних творів, Петю захоплювало в них зовсім інше: кохання.

Він жадібно ковтав ті сторінки, де йшлося про кохання, неухважно пропускаючи ті, в яких було «суспільне значення», або, як суворо говорив батько, «головний зміст твору». Для Петі головний зміст полягав у сценах кохання.

Будучи від природи хлопчиком влюбливим і мрійливим, він швидко засвоїв усю науку піднесеного кохання російських романів. Вивчивши теорію, він при кожній нагоді намагався застосувати її на практиці. Але це виявилось не так уже легко. «Кохання з першого погляду» або «холодна байдужість» до якої-небудь знайомої гімназистки четвертого класу в чорному фартушку, касторовому капелюшку з форменим зеленим бантом і клейончатою книгоноскою в маленьких руках, відбирали дуже багато часу, але не мали ніякого смислу, бо дівчинка на всі ці хитрування тільки манірно посміхалась, рішуче не розуміючи, що ж, нарешті, від неї вимагають.

Однак Петя досить часто поринав у світ уявних пристрастей і тоді бачив себе то Печоріним, то Онегіним, то Марком Волоховим, хоч насправді був значно ближче до Грушницького, Ленського і Райського.

Звичайно, в цей час усі знайомі дівчатка в його очах перетворювались на Мері, Татьян і Вір — принадних, чудових і страждаючих, що вельми тішило його самолюбство. До Ольг, Марфінок Петя ставився зневажливо. А втім, самі дівчатка рідко про це здогадувались і вважали Петю диваком і задавакою.

Спочатку подорожні враження були такі сильні, що Петя забув і думати про кохання.

Але ось в його око влетіла крихітна вуглинка, і почався новий роман.

Звичайно, це було «кохання з першого погляду». В цьому Петя не сумнівався. Але ким була вона і ким він, слід було

ще розібратися. Оскільки все це відбувалося за кордоном, то найбільш підходящим був Тургенев. Вона могла бути Асею чи навіть з невеликою натяжкою Джеммою з повісті «Весняні води». Це було тим зручніше і приємніше, що в обох випадках Петю, як головного героя, зразу ж гаряче і віддано покохали.

Однак чуття підказувало Петі, що насправді вона не Джемма і не Ася. Мабуть, вона подібна до онегінської Татьяни. Але Татьяну Петя теж відкинув. У такому випадку йому належало стати Онегіним, що ніяк не збігалось з його потребою взаємного кохання.

Княжна Мері і Белла теж не підходили, хоч би через те, що Петі досить уже надокучило бути Печоріним, чим він в останній час дуже зловживав.

Найближче Віра з «Обрива». В ній теж було щось непокірне і таємниче. В такому випадку Петі залишалась роль Марка Волохова, бо на невдачу Райського він був рішуче не згоден. Що ж, Марк Волохов — це зовсім непогано. Він ще ніколи не був Марком Волоховим. Петя не встиг остаточно зупинитись на Вірі і Маркові Волохові, як йому раптом здалося, що Клара Мілич з її таємничим загробним поцілунком є саме те, що треба. Вона — Клара Мілич. Що може бути краще? Але в ту ж хвилину внутрішній голос сказав Петі, що це теж неправда.

Тим часом кохання не чекало, воно не терпіло ні найменшого зволікання. І ось, похапцем переплутавши Татьяну, Віру, Асю, Джемму, залишивши загробний поцілунок Клари Мілич і додавши чорний бант в каштановій косі, Петя нарешті уявив «її» — ту єдину, ніжну, на все життя кохану і кохаючу, з якою його так короткочасно звела доля і так безжалісно розлучила.

Гірке почуття розлуки охопило Петину душу. Весь час він відчував дивну самотність. Він потай тішився цією самотністю, хоч вона не тільки не заважала щастю подорожі по Швейцарії, але навіть ніби посилювала його.

Більше він не був ні Печоріним, ні Онегіним, ні Марком Волоховим. Він був самим собою, тільки якимсь новим, раптом змужнілим.

Василь Петрович не без таємної тривоги спостерігав, як міняється Петя, на очах перетворюючись з хлопчика в юнака. Він відчував, що з його сином відбувається щось незрозуміле, і приписував це великій кількості нових вражень. Можливо, так і було. Але він навіть приблизно не міг собі уявити всієї тієї нісенітничі, викликаної надто палкою уявою, в яку поринула Петина душа. Він іноді брав Петю за плечі, зазірав йо-

му в очі і своєю великою рукою з вузлуватими жилами куйовдив йому чуба.

— Що, Петушок, що, маленький? — ласкаво питав він сина.

І тоді Петя, ладний заплакати від жалощів до себе, похмуро відходив і глухо промовляв:

— Я не маленький.

При кожній нагоді він став пильно дивитись у дзеркало, намагаючись надати своєму обличчю похмурого і мужнього виразу. Він почав особливим способом зачісувати волосся батьківською щіткою, яку щедро змочував водою, докладаючи всіх зусиль, щоб волосся не стирчало на маківці.

30. Хуртовина в горах

В Інтерлакені, на настійну вимогу Петі, було куплено вовняні плащі й альпенштоки — довгі палиці з залізними накопачниками для сходження в гори. Петя почав поговорювати про тірольський зелений капелюх з фазанячим пером і про черевики з залізними шипами. Але батько, боячись витратити зайвого сантима, рішуче відмовився і не на жарт розсердився.

Навіть у найбільшу спеку Петя намагався не знімати плаща і носив його не просто, а на іспанський манер, закидаючи край через плече. Якщо на Павликові плащ мав вигляд скромної пелерини, то на Петі він перетворювався на «альмавіву».

Павлик простодушно тягнув за собою довгу палицю, покриту вишневою корою; Петя спирався на неї, як на посох.

Іноді він похмуро посміхався, відходив убік і деякий час самотньо стояв на скелі, розглядаючи з височини пташиного польоту яке-небудь сільце з маленькою, гарненькою кірхою на дні долини.

Якось він умовив батька піднятися в гори в погану погоду, коли самописний барометр на площі Флюелена креслив на паперовій стрічці барабана, що непомітно обертався, зловісну ламану лінію.

— Але ж там зараз туман, хуртовина, і ми нічого не побачимо, тільки надаремно витратимо гроші на фунікулер, — сказав батько, який нещодавно з жахом дізнався, що кільцеві квитки не поширюються на лінії фунікулерів.

Але Петя запально почав доводити, що в хорошу погоду в гори піднімаються геть усі, і тоді там немає нічого цікавого, крім надокучливих снігових верховин і глетчерів, а в погану погоду, коли всі інші мандрівники боягузливо сидять унизу,

в готелях. саме й потрібно підніматись у гори, для того щоб своїми очима побачити снігову бурю в липні.

— Ти зрозумій, що цього ж ніхто, ніхто не побачить, крім нас! — наполегливо повторював Петя.

Нарешті він переконав батька, і вони сіли в косий, східчастий вагон електричного фунікулера, який повільно повів їх майже вертикально вгору зубчастими рейками.

Як і слід було сподіватися, крім них, у вагоні не було пасажирів. Довго повзли по дуже крутому схилу, порослому спочатку сосновим лісом, а потім ялиновим. Деревя плавно сповзали вниз по діагоналі, так що спочатку Петя бачив над собою їхне коріння, а потім під собою гострі верховіття, обвішані шишками, які, зменшуючись, ховалися вниз, в сонячному тумані гарячого липневого дня. Іноді серед папороті кипіли білі східці водопадів.

Ставало свіжіше. Кінчився ліс. Зверху сповзла остання станція — чистенький будиночок з мокрим дахом. Родина Бачев вийшла з вагона. Василь Петрович погортав бедекер, і вони подалися далі пішки вгору, серед чорних валунів, вкритих сріблястими лишаями.

Тут уже було помітно перші ознаки туману. Стало важко йти в скороходівських сандалях вгору по слизькій кварцевій щербинці. Кам'янистий ґрунт був покритий сланкими рослинами — цикламенами, альпійською трояндою. І нарешті, серед вогкого моху Петя знайшов перший едельвейс, дивну мертву квітку у вигляді зірочки, немовби вирізаної з білого сукна. Петя зірвав її і причепив на груди, засунувши у виріз своєї матроски.

Лінія горизонту стала дуже високо і близько, і звідти, перевалюючись, сповзав сірий туман. Все навкруги потемніло. Вони ввійшли в хмару. Стало дуже холодно. В одну мить шерстяні плащі посивіли від водяної пилюки. Їх огорнули густі сутінки. Подув пронизливий вітер, несучи просто в обличчя потоки дрібного крижаного дощу.

Василь Петрович сердито наказав повертати назад. Але Петя рішуче простував угору, декоративно кутаючись в плащ і стукаючи залізним наконечником альпенштока по мокрому камінню.

Стало ще холодніше. Серед крапель дощу замелькали спочатку мокрі, а потім і сухі сніжинки. Миттю дощ перетворився на снігову метелицю.

— Назад! Негайно! — кричав батько.

Але Петя вже нічого не чув, захоплюючись похмурою красою цієї липневої хуртовини. Він добіг до краю урвища, звід-

ки в ясну погоду звичайно відкривався вид на все гірське пасмо, на снігові верховини Монте-Рози, Юнгфрау, Маттергорна.

Тепер нічого не було видно. Вгорі, внизу і навкруги крутилася метелиця, вкриваючи квіти і каміння білосніжною пеленою.

— Марно тільки пустили на вітер гроші,— бурмотів батько, намагаючись побачити хоч найменший натяк на славнозвісне гірське пасмо.

— Ах, тато, ти зовсім нічого не розумієш! — з нудьгою скрикнув Петя.— Навіть досадно! Внизу літо, спека, а ми... а ми бачимо сніг. Тільки ми!.. Невже заради цього не варто підніматися?

— Ну, внизу літо, а вгорі зима. Цілком природно. Не знаю, що ти в цьому знаходиш особливого. В гірській місцевості це звичайна річ. А ти просто фантазер і нічого більше.

Увесь обліплений снігом, з сніжинками на бровах і віях, Петя стояв, схрестивши на грудях руки, в розмаяному плащі і з похмурим захватом думав про маленьку дівчинку, яку так безжалісно з ним розлучили і повезли в Париж, в Лонжюмо. Він тішився своїм нещасливим коханням і самотністю, хоч потайки і тріумфував, уявляючи себе збоку — стражденим, всіма забутим, з едельвейсом на грудях, в грубому альпійському плащі, який не може врятувати його від холоду.

— Годі! Досить! Помилувалися краевидом, і досить! — сварливо сказав батько.— А то ще, чого доброго, схопите за палення легенів.

— І нехай; і нехай! — сказав Петя, однак з великим задоволенням повернувся спиною до неприємного вітру і побіг слідом за Павликом назад, униз. По дорозі до станції фунікулера вони натрапили на хатину пастуха, справжнє швейцарське шале з камінням на рівному даху. Там обігрілись і висушили перед грубкою, а стара швейцарка за маленьку нікелеву монету дала їм у вузьких білих склянках холодне козяче молоко.

Василь Петрович пив козяче молоко і думав: «Як хороше, як тихо! Як спокійно! Можливо, в цьому і є справжнє людське щастя: жити на маленькому тихому клаптику землі, в маленькій хатині, пасти корів, варити сир, дихати цілющим гірським повітрям і не відчувати себе рабом держави, релігії, суспільства. Ні, мабуть, мав-таки рацію великий пустельник і мудрець Жан-Жак Руссо!» Ці ідеї, які вже й раніше невиразно виникали в його стомленому мозку, тепер набрали дивної предметної ясності. Вони були такими предметними і зримими,

як білі краплини козячого молока, що блищали в його мокрій бороді.

Відверто кажучи, Петя відчув велике задоволення, коли фунікулер поволі опустив їх в теплу, сяючу сонцем долину і незвичайна екскурсія закінчилась. В цілому, незважаючи на марно пущені на вітер гроші, всі були задоволені.

— Все ж, знаєте, це було цікаве видовище,— сказав Василь Петрович, потираючи руки.— Нарешті мені довелося побачити справжні едельвейси в природних умовах!

Був вельми задоволений також і Павлик, хоч, за властивостями свого характеру, приховував це. Він довго і таємниче вовтузився в кутку номера, щось старанно ховаючи і з грюкотом перекладаючи в своєму подорожному мішку. Як з'ясувалося згодом, він не марнував часу в Швейцарії. Надивившись у вікнах магазинів на численне дорогоцінне каміння і кристали, видобуті у місцевих горах, хлопчик зметикував, що тут можна легко розбагатіти, якщо не ловити гав під час екскурсій і уважно дивитися під ноги, де скарби валяються буквально на землі. Тому він потайки натягав у свій мішок багато каміння, яке здавалося йому дорогоцінним. Сьогодні ж, поки Петя був зайнятий своїми любовними переживаннями і поки батько вивчав альпійську флору, Павлик знайшов два досить великих круглих камені. Він був упевнений, що ці камені наповнені кристалами аметисту. Варто їх тільки розпилати навпіл — і можна видобути цілу купу дорогоцінного каміння. Обережний Павлик вирішив відкласти цю операцію до повернення додому. Там він таємно продасть свої дорогоцінності, і тоді збудеться його заповітна мрія — він придбає старий велосипед.

З цього дня Петя почав особливо пристрасно мріяти про Париж. Таємне передчуття говорило йому, що там він неодмінно знову зустрінеться з «нею» і тоді почнеться якесь нове, пеймовірне щастя.

Побувати в Парижі входило в план подорожі, але спочатку треба було по можливості повніше використати кільцеві квитки, які дають право їздити по всіх залізницях Швейцарії.

Насправді Швейцарія досить-таки надокучила родині Бачеїв разом з її сиром, молоком і шоколадом, з її пансіонами, фунікулерами, колекціями мінералів, дерев'яними іграшками і красивими краєвидами, надзвичайно схожими один на одного. Але робити було нічого: заплатили ж гроші за квитки! І родина Бачеїв їздила, пересідаючи з поїзда на поїзд, туди й назад, аби виправдати витрати.

В Берні вони постояли біля глибокої ями, на дні якої на задніх лапах ходили славнозвісні бернські ведмеді, випрошуючи у відвідувачів подачки.

Підїжджаючи до Люцерна, бачили на зеленому лузі великий жовтий дирижабль «Вілла Люцерн».

Десь на Фірвальдштетському озері їх наздогнала страшена гроза, і вони бачили лиховісні відображення блискавок у воді, яка стала за мить майже чорною.

В Лугано їх вразив зовсім італійський характер міста — з тріскучою скоромовкою натовпу, з макаронами, мандолінами, фіасками к'янті і крижаним оранжадом.

У Шільйонському замку, який своїми гостроверхими баштами немовби виростав з озера на фоні зубчастої верховини Дандеміди, вони бачили славнозвісне підземелля із залізним кільцем, з кам'яними колонами і фальшивим написом Байрона, видряпанним на одній з них.

В якомусь містечку Німецької Швейцарії купували для тітки легку ковдру з чесаного шовку-сирцю. На якійсь станції в їхній вагон галасливо ввалився натовп товстих тірольських стрільців у коротких штанцях і широких зелених підтяжках, настромивши на дула рушниць шапочки з фазанячими перами, вони потрясали ними над головою і горловими, переливчастими голосами, наслідуючи флейту, співали свої тірольські «іюделі».

Було ще багато інших вражень, але вони злилися з одним постійним почуттям необхідності весь час їхати далі.

Але ось настав час вирушати в Париж, і раптом Василь Петрович завагався. Сидячи в маленькому номері дешевого женецького готелю, він довго підраховував ресурси, покриваючи колонками бісерних цифр клаптик поштового паперу.

— Коли ж ми, нарешті, поїдемо в Париж? — спитав Петя нетерпляче.

— Ніколи! — відрізав батько.

— Але ж ми вже вирішили. Адже ти обіцяв.

— Вирішили, а тепер я скасовую це рішення.

— Але чому ж?

— Тому що в нас мало грошей. Який може бути Париж, коли вже серпень на носі, і ось Тетяна Іванівна пише, що у Файга з першого числа починаються якісь осінні вступні іспити, та й вам з Павликом досить уже байдикувати і пора перед новим навчальним роком відновити в пам'яті цілий ряд предметів. Словом, годі! Погуляли — душа міру знає!

— Татусю, ти, мабуть, жартуєш! — почав благи Петя.

— Я сказав! — пробурмотів батько.

Бачачи, що батько перейшов на свій звичний тон, Петя зробив ще одну спробу похитнути його рішення.

— Але ж ти дав слово, і нечесно з твого боку тепер відмовлятися! — розв'язно і досить зухвало сказав Петя.

— Як ти смієш таким тоном говорити з батьком! Замовкни! Хлопчисько! — крикнув Василь Петрович і міцно схопив хлопчика за плечі, щоб гарненько його потрусити, але, мабуть згадавши, що вони за кордоном, обмежився лише одним коротким ривком; після чого вся родина відчула раптом глибоке полегшення: слава тобі боже, питання остаточно вирішено, і не треба більше подорожувати, а можна просто їхати через Відень до милої Одеси.

Тільки тепер усі зрозуміли, як вони страшенно втомились і як їм, по суті, вже давно надокучило без перепочинку трястися в поїздах, ночувати в готелях, купувати листівки, бігати по картинних галереях, говорити по-французьки, замість борщу і вареників харчуватися манірними швейцарськими супчиками і тоненькими скибочками твердої печені з прокислим гарніром.

Їм захотілося викупатися в морі, з'їсти добрячу скибку цукристого монастирського кавуна, напитися з киплячого самовара чайку з полуничним варенням і гарячими бубликами, на яких так апетитно тоне льодове вершкове масло.

Словом, їх страшенно цотягло додому, і на другий же день вони поїхали.

Вони так поспішали, що навіть Відень, де все-таки затрималися на два дні, не справив на них ніякого враження. Вони вже перенаситились. В пам'яті залишилася тільки картина, яку побачили з вікна вагона, виїжджаючи з Відня: багрова смуга заходу і нескінченно довгий силует міста з баштами, шпилями, флюгерами і величезним рухомим колесом атракціону саду розваг Волькпратер, яке височіло над усім містом і здавалося дивним символом Відня.

Од Відня до російського кордону пленталися нестерпно довго, мало не дві доби, бо, вірний своєму принципу економити на проїзних квитках, Василь Петрович вирішив не витратись на швидкий поїзд, «шнельцуг», а взяв квитки на «персоненцуг», тобто пасажирський. Цей самий «персоненцуг», незважаючи на цілком пристойну, навіть красиву назву, виявився не пасажирським поїздом, а товарно-пасажирським.

31. Так зустріла їх Росія

За час подорожування по Швейцарії Петя і Павлик стали досвідченими пасажирами. Вони навчилися безпомилково визначати швидкість поїзда по телеграфних стовпах. Наприклад, якщо від одного до другого стовпа можна було не поспішаючи відрахувати: раз, два, три, чотири, п'ять, шість — то, значить, поїзд ішов з швидкістю приблизно тридцяти верст на годину. В Швейцарії поїзди ходили порівняно швидко. Між стовпами було п'ять. Траплялися поїзди, коли між стовпами було чотири і навіть три. Потрапивши до австрійського «персоненцуга» і порахувавши стовпи, хлопчики переконались, що поїзд плентається, як черепаха: між стовпами було десять. Стовпи не мигтіли у вікні один за одним, а кожний стовп довго пропливав мимо, ліниво тягнучи за собою ріденькі проводи, на яких самотньо сиділи ластівки, а наступний стовп так довго не показувався, що іноді здавалося, що його й зовсім ніколи не буде. Поїзд подовгу стояв на всіх станціях і полустанках. Плацкартних місць не було. Вдень і вночі їхали, сидячи на твердій дерев'яній лаві вагона третього класу, переповненого пасажирами.

Це вже не були добре вдягнені, ввічливі і доброзичливі пасажир швейцарських поїздів — туристи і фермери. Це була австрійська голота: мандрівні ремісники із своїми інструментами, резервісти, солдати, перекупки, старозавітні євреї в люстринових лапсердаках, білих панчохах, з такими довгими закрученими пейсами, що здавалося, вони навмисне приклеєні.

Було багато слов'ян — чехів, поляків, сербів; дехто в національних костюмах. Вони курили смердючі сигари і фарфорові люльки з довгими висячими цибухами і зеленими китицями. Підобідували сухою австрійською ковбасою з часником і перцем, від чого весь вагон просмердівся важким, містечковим запахом, як його назвав Василь Петрович, покрутивши носом, — «амбре».

Розмовляли різними слов'янськими мовами і діалектами, серед яких ледве чулася німецька мова.

Більшість пасажирів їхала на короткі відстані. На кожній станції одні виходили, інші заходили. Одного разу на якійсь зупинці до вагона увійшов старий шарманщик в зеленій мисливській куртці з гудзиками з необробленого оленячого рогу, схожий на австрійського імператора Франца-Йосифа. Він сів у кутку, почав крутити ручку шарманки і зіграв підряд десять віденських вальсів і маршів, після чого зняв з лисої голови свою ветху тірольську шалочку і, по-королівському милостиво

кланяючись, обійшов пасажирів, але йому ніхто нічого не дав, крім якоїсь заплаканої жінки, яка вийняла з портмоне кілька мідних гелерів, загорнула їх у папірець і поклала в капелюх шарманщика, після чого він, кречучи, звалив на спину свій прикрашений обірваним стеклярусом органчик і вийшов із вагона на найближчій станції.

Поїзд поїхав далі, а в Петиних вухах довго ще не вщухали щемлячі звуки старої шарманки. Вони якнайбільше відповідали душевному стану хлопчика, бідності і якоїсь сумної невлаштованості навколишніх чужих людей, вечірньому присмерку і стрекотанню вагонного ліхтаря, куди австрійський кондуктор в м'якому кепі вставив запалений недогарок, що багрово освітлює частину дерев'яного протінка з червоною запломбованою ручкою гальма Вестінгауза.

На другий день, змучені дорогою, вони вже під'їжджали до російського кордону. Мрячив дощик. Пасажири, як і раніше, виходили на кожній станції, але до вагона вже більше не заходив ніхто. На лаві, де сиділа родина Бачеїв, звільнились місця, але тільки-но Василь Петрович простелив плащ і приготував замість подушки дорожній мішок, для того щоб покласти знеможеного Павлика, як раптом не знати звідки взявся австрійський солдат, який відштовхнув Павлика, на весь зріст ліг на лаву, випростав ноги у великих підкованих чоботях, поклав голову на дорожній мішок і в ту ж мить заснув, хрпучи на весь вагон.

— Як ви смієте... шановний пане! — закричав високим голосом Василь Петрович, побілівши від обурення. — Ви — нахаба!

Але солдат лежав мов чавунний, нічого не чуючи і нічого не тямлячи, і раптом стало зрозуміло, що він дуже п'яний. Це остаточно розсердило Василя Петровича.

— Ви нахаба! Чуєте? Зараз же звільніть місце, яке вам не належить!

Солдат розплющив водянисто-блакитні очі, підморгнув, видавив з себе голосний непристойний звук і знову захропив.

Тоді Павлик почав з усієї сили бити кулаками по халявах грубих солдатських чобіт з подвійним швом, кричачи:

— Окаянний! Окаянний!

Солдат повільно підвівся, деякий час здивовано дивився на Павлика, очевидно не знаючи, що робити — засміятися чи розсердитись, — але таки розсердився, скипів, узяв Павлика за обличчя розчепіреною п'ятірнею з чорними нігтями і, бризкаючи слиною і настовбурчуючи руді вуса, почав грізно кричати по-німецькому:

— Йди геть, російська свиня, молокосос! Ти тут не хазяїн, тут, слава богу, не Росія, і я тобі відірву вуха за образу австрійського мундира!

На шум не поспішаючи прийшов кондуктор.

— Заберіть геть звідси цього п'яного нахабу! — гарячкував батько.

Але кондуктор став на бік солдата і, випнувши груди, суворо сказав батькові, що тут не плацкарт і кожен громадянин може зайняти собі будь-яке вільне місце; а якщо російський пан буде ображати австрійський мундир, то він викине його геть з поїзда з усіма його дітьми і бебехами. Він так і сказав: «Міт аллес кіндер унд бебехен хінаус!»

Почувши про образу мундира, Василь Петрович не на жарт перелякався.

— Ти, знаєш, рукам волі не давай! — промимрив він Павлику і почав витягати з-під солдата плащ і дорожній мішок.

Солдат же, гримлячи своїм тесаком, повернувся на другий бік і знову з присвистом захропів на весь вагон.

А втім, на наступній станції він схопився як стріпаний і, бурмочучи про себе різні австрійські прокльони на адресу російських свиней, вийшов з вагона.

Родина Бачеїв сиділа як опльована, Василь Петрович побілів, борідка його тремтіла. Однак нічого не можна було вдіяти.

Перед самим кордоном у вагоні, крім родини Бачеїв, залишався тільки один пасажир, який сидів у кутку, обхопивши з одного боку дорожню корзину, а з другого — портплед з подушкою і старою стьобаною ковдрою. Очевидно, це був теж росіянин і по зовнішності належав до типу емігрантів.

Було помітно, що він дуже хвилюється, хоч і намагається здаватися спокійним. Він навіть удавав, що дрімає. Скоро через вагон пройшов австрійський жандармський офіцер, забрав паспорти, і Петя бачив, як у пасажира тремтіли руки, коли він віддавав свій паспорт.

Поїзд, скрегогучи гальмами, зупинився. Родина Бачеїв витягла свої речі на брудний пустельний перон, пройшла через вокзал і опинилась в холодному залі для митного огляду. Тут був довгий ґратчастий прилавок, складений із ряду до білого витертих рейок, і за цим прилавком стояло кілька російських митних чиновників і російський жандармський ротмістр у блакитному мундирі із срібними аксельбантами.

Коли багаж було розкладено на прилавок, почався огляд. Як завжди при зіткненні з представниками влади, Василь Петрович чомусь жахливо роздратовувався і нервував, хоча

для цього, власне, не було ніяких підстав. Він переживав гостре почуття приниження своєї людської гідності.

Петя бачив, як батько довго не попадав ключиком в замок, коли відмикав чемодан.

— Каву, тютюн, парфуми, шовкові вироби везете? — спитав митний чиновник, байдуже проводячи рукою з обручкою по розкладених на прилавку речах.

— Потрудіться особисто пересвідчитися,— спалахнувши, промовив батько, стримуючи тремтіння нижньої щелепи.— А я не зобов'язаний... перед вами звітувати... Можете чинити по закону...

Митний чиновник мляво порився в чемодані; знизавши плечима, вийняв кілька каменів з Павликового мішка, покрутив їх у руках, засунув назад і пішов далі.

— Звідки зволите їхати? — суворо спитав жандармський ротмістр, дзенькнувши шпорами.

— Як бачите, з Австро-Угорщини.

— Зволили відвідати і Швейцарію? — спитав жандармський ротмістр, почтиво показуючи рукою в сірій замшевій рукавичці на плащі і альпенштоки.

— Як бачите,— сказав Василь Петрович із захованою іронією.

— Літературу везете?

— Що ви маєте на увазі?

— Я маю на увазі Женевські або Цюрихські соціал-демократичні видання. Повинен попередити, що провіз через кордон подібної антиурядової нелегальщини може спричинитися до найсерйозніших наслідків для вас.

Але не встиг Василь Петрович розкрити рота, щоб відповісти на це що-небудь ущипливе, як раптом жандармський ротмістр повернувся спиною і швидко пішов, майже побіг до того самого пасажира, який їхав в одному вагоні з родиною Бачеїв.

Пасажир цей тепер стояв біля залізного прилавка, оточений кількома митними чиновниками, які швидко виймали з його кошика різні речі,— студентські діагоналеві штани, косоворотки, черевики, кальсони,— а також м'яли і щупали його стьобану ковдру.

— Никифоров! — неголосно крикнув жандармський ротмістр, і в ту ж мить біля нього з'явився невеликий чоловічок в цивільному з великими ножицями в руці.— Давай ковдру!

Чоловічок у цивільному підійшов до прилавка і досвідченим рухом почав уздовж і впоперек пороти ковдру.

— Ви не маєте права псувати мої речі,— сказав пасажир тихо і побілів, як полотно.

— Не звольте турбуватися, не зіпсуємо,— сказав жандармський ротмістр і, засунувши руку в дірку, почав двома пальцями гидливо витягати з ковдри одну за одною пачки тонкого цигаркового паперу, вкритого густо видрукуваним текстом.

Прибігли ще двоє в котелках і взяли пасажирів за руки. А він, густо почервонівши, раптом рвонувся всім тілом і, роззираючись, почав кричати слабим голосом:

— Передайте товаришам, що мене взяли на кордоні, мое прізвище Осипов! Передайте, що я Осипов!

Його поквалливо вивели в якісь бічні двері з вирізаним вензелем залізниці «Ю-З. ж. д.».

— А інших прошу пройти на перон для дальшого слідування за призначенням,— сказав жандармський ротмістр і почав роздавати решті пасажирів паспорти.

Родина Бачевів пройшла крізь вокзал на протилежний бік, де стояв російський поїзд з табличками «Волочиськ — Одеса», і російський черговий по станції в червоному картузі підійшов до мідного дзвона і двічі подзвонив.

Так зустріла їх Росія.

32. Дорогоцінне каміння

А на другий день вони вже їхали з вокзалу разом з тіткою на двох російських візниках додому повз Кудикове поле і Афонський заїзд, які здалися Петі дуже маленькими і якимись провінціальними.

Провінціальною здалася також і тітка в незнайомому, очевидно зовсім недавно купленому, перебільшено великому модному капелюшку і спідниці «шантеклер», так вузько стягнутій знизу, що в ній можна ходити лише дрібненькими кроками.

Петя помітив, що тітка хоч і зраділа їхньому приїзду, але виказувала свою радість значно стриманіше, ніж звичайно, коли вони поверталися восени з Будаків. Було схоже, що вона потай чимсь незадоволена. На свій подив, Петя раптом зрозумів причину її незадоволення: в глибині душі тітка була просто ображена, що її не взяли із собою за кордон.

В її ставленні до Василя Петровича і хлопчиків відчувалося щось трохи іронічне. Кілька разів вона назвала їх «наші славенні мандрівники», а коли Петя почав описувати снігову бурю в горах, то тітка промовила в ніс: «Уявляю»,

Великий будинок, в якому вони жили, видався маленьким, а квартира — тісною і темнуватою. Шовкова швейцарська ковдра, привезена в подарунок, теж не справила враження. Взагалі спочатку відчувалася деяка ніяковість.

А втім, дуже скоро вона зникла, і все пішло, як і раніше, без всяких пригод, якщо не рахувати таємного зникнення Павлика на другий день після приїзду і його появи пізно ввечері, голодного, змученого, з слідами висохлих сліз на схудлому обличчі.

— Боже мій! Що трапилось? — вигукнула тітка і сплеснула руками, побачивши свого любимчика в такому жалюгідному вигляді.— Де ти пропадав?

— Краще не питайте,— похмуро відповів Павлик.

— Але все ж?

— Ходив до міста.

— Нащо?

— Ох, краще не питайте!

— Ти мене лякаєш!

— Я ходив продавати дорогоцінне каміння.

— Яке каміння? — перепитала тітка, занепокоєно вдивляючись у Павликове обличчя.

— Дорогоцінне,— повторив Павлик просто,— яке я привіз із Швейцарії. Я його хотів продати, для того щоб купити старий велосипед.

Тітчині підборіддя затремтіло.

— Ну, ну? І що ж далі?

— Далі я заходив до братів Пуриц на Рішельєвській, до Фаберже на Дерібасівській, потім у два ювелірних магазини на Преображенській... ну, і ще в багато різних ювелірних магазинів. І потім заходив в археологічний музей, і в Новоросійський університет, і в міський ломбард...

— Боже мій! — престогнала тітка, притискаючи кінчики пальців до скронь.

— Я думав — може, вони теж куплять...— Павлик втомлено сів на стілець і поклав голову на стіл.— А вони всі сказали...

— Що ж вони всі сказали?

— Вони всі сказали, що це звичайне каміння.

— Ах ти, моя курочка! Ах ти, моя рибка люба! — заходячись од сміху, лепетала тітка.— Ах ти, мій бідненький мандрівник, золотошукач! Ні, я не витримаю, я вмру від сміху! Ти мене замучиш!

На цьому, власне, і закінчилась коротка історія подорожування родини Бачеїв за кордон.

Але Петю ще не перестало розпирати від закордонних вражень. Він уже кілька разів докладно і красномовно описував тітці і куховарці Дуні Константинополь, Середземне море, виверження вулкана, заворушення в Неаполі, Сімплонський тунель, снігову бурю в горах, підземелля Шільйонського замку і дирижабль «Вілла Люцерн».

Він уже показав усі листівки, сувеніри і багато різноколірних проспектів і безкоштовних путівників, якими було напакковано чемодан. Щодня він виходив у двір і вештався по Куликовому полю і провулках навколо дому, сподіваючись зустріти кого-небудь із знайомих хлопчиків, щоб розповісти їм про подорож. Але до початку навчального року залишалось тижнів два, всі ще жили на дачах, на лиманах, в селі. Місто було по-літньому безлюдне.

Петя знемагав од самотності. Він з тугою дивився на пустельне небо, яке вже по-серпневному синіло над запорошеними садами і дахами провулків. Він слухав стомливий спів рознощиків, що сонно долітав з усіх боків, і божеволів од нудьги.

— А до тебе тут кілька разів заходив твій друг Гаврик Черноіваненко,— сказала одного разу тітка.— Цікавився, чи швидко ти повернешся з далеких мандрівок.

— Що ви кажете! — закричав Петя.— Гаврик! — І тут же зник, впіймавши себе на тому, що, виявляється, за останній час жодного разу про нього навіть не згадав. Гаврик Черноіваненко! Як він міг про нього забути! Це саме та людина, якої Петі так не вистачало.

Незважаючи на те, що погода стояла жарка, навіть спекна, Петя схопив свій швейцарський плащ, альпеншток і, не гаючи часу, подався просто до Близніх Млинів.

33. Неділя

Тепер, коли у Петі була мета, місто вже не здавалося таким пустельним і нудним. Була неділя. Дзвонили дзвони. Весело посвистував маленький паровичок дачного поїзда, везучи повз Куликове поле на Великий Фонтан відкриті вагони, повні-повнісінькі по-недільному чепурно вбраних городян, серед яких особливо по-святковому білили накрохмалені кітелі офіцерів — з золотими гудзиками і вузькими портупелями шабель.

Йшли з базару куховарки, несучи в кошиках, поверх звичайної провізії, букети темних жоржин і жовтогарячих чорнобривців, схожих на овочі. По брукові гуркотіли платформи з кавунами, сливами і раннім виноградом. Усе це збуджувало в Петі приплив якоїсь особливої, святкової бадьорості,

і хлопчик стукав наконечником альпенштока по плитках тротуару і по чавунних вуличних тумбах.

Він йшов так швидко, що чималу відстань до Близьких Млинів подолав мало не за півгодини. Петя обливався потом, але стримав свій крок лише тоді, коли опинився біля знайомого парканчика, зробленого із старих шпал. Тут Петя трохи віддихався і надів на себе плащ, який до цього часу ніс на руці. Ледве він закинув його край за плече і не встиг ще надати своєму обличчю достатньо похмурого виразу, як раптом зовсім поруч хтось вигукнув:

— Ой, хто це?

І Петя побачив гарненьку дівчинку-підлітка у новому ситцевому платті, яка майже з жахом дивилась на нього з-за хвіртки.

Спочатку він не пізнав її — так вона виросла і погарнішала за літні місяці. Це була Мотя. Але ще до того, як він пізнав її, вона пізнала його, густо почервоніла і почала помаленьку задкувати до будинку, не відриваючи від хлопчика захоплено-переляканого погляду.

Нарешті вона наштотхнулаь спиною на шовковицю, під якою кури клювали криваво-чорні ягоди, які бруднили своїм соком гладеньку глину дворика. Тоді вона слабим голосом вигукнула:

— Гаврик, йди сюди, до нас прийшов Петечка!

— А, прийхав! — сказав Гаврик, показуючись на порозі мазанки.

Він був по-домашньому босий, в розстібнутій косоворотці без пояса і однією рукою підтримував штани, а в другій тримав підручник латинської мови.

— Довго ж ви їздили! А я тут без тебе вже вдруге проходжу латинську граматику, щоб вона згоріла! Ну, дай п'ять, дуже радий тебе бачити.

Петя потиснув сильну, зовсім чоловічу руку Гаврика, а потім маленьку ручку Моті, ніжну, але з твердою шорсткою долонькою.

— Велике тобі спасибі за лист, — сказав Гаврик, коли вони сіли на лавочку перед столом, вбитим у землю під шовковицею.

— Я його відправив з Неаполя, — сказав Петя і додав не уважно: — Експресом.

— Знаю, — серйозно сказав Гаврик.

— Звідки ж ти знаєш?

— Ми вже одержали відповідь. Ще раз велике тобі спасибі! Молодець! Ти нас сильно виручив.

Петя був дуже задоволений, хоч в глибині душі його трохи й заціпало, що Гаврик не звертає уваги на його плащ і альпеншток. Зате Мотя не зводила очей з цих дивних предметів і нарешті несміливо спитала:

— Скажіть, Петю, це там усі так ходять?

На що Петя, поблажливо усміхаючись, відповів:

— Звичайно, не всі, а тільки деякі. Переважно ті, які роблять сходження на гірські вершини. Бо там може налетіти снігова буря. А без альпенштока і зовсім не піднімешся — страшенно слизько.

— А ви піднімались?

— Скільки разів! — зітхнув Петя.

— Який ви щасливий! — сказала Мотя, з обожнюванням розглядаючи плащ і палицю з наконечником.

Все ж Гаврик не втримався, щоб не зауважити.

— Чуєш, Петю, зніми краще цю халамиду, а то дивись, як ти жахливо спітнів.

Петя презирливо промовчав.

Потім він почав запально розповідати про подорож, не жалюючи фарб і намагаючись не проминути жодної подробиці. Гаврик слухав досить байдуже, зате Мотя, яка сіла поруч Петі на край лави, час од часу шепотіла:

— Який ви щасливий!

А втім, не можна сказати, щоб Гаврика зовсім не зацікавила Петина розповідь. Тільки його цікавило зовсім не те, що Мотю. Наприклад, до виверження вулкана і хуртовини в горах він поставився без особливого інтересу. Але коли Петя почав розповідати про страйк трамвайників у Неаполі, і про зустріч з Максимом Горьким, і про емігрантів, очі Гаврика заблищали, щелепи стиснулись, і, стукаючи кулаком по Петиному коліну, він приказував:

— Так, так! Оце здорово! Оце ловко!

Коли ж Петя, притишивши голос і боячись, що Гаврик йому не повірить, повідомив, що, здається, він бачив в Неаполі Родіона Жукова, то Гаврик не тільки повірив, а навіть ствердно закивав головою і цілком впевнено сказав:

— Вірно. Правильно. Він самий. Це нам відомо. Він, мабуть, якраз тоді переїздив з Капрійської школи в Лонжюмо до Ульянова-Леніна.

Петя із здивуванням подивився на свого друга. Як він змінився за останній час! Він не те щоб виріс, змужнів — в ньому відчувалася якась твердість, упевненість в собі і навіть, — що найбільше вразило Петю, — інтелігентність. Як вільно, природно вимовив він французьке слово «Лонжюмо» і

як просто, звично прозвучало у нього прізвище Ульянов-Ленін!

— А, то ти теж знаєш Лонжюмо? — простодушно сказав Петя.

— Звичайно,— посміхаючись самими очима, мовив Гаврик.

— Там у них... партійна школа,— не зовсім упевнено і трохи повагавшись перед словом «партійна школа», сказав Петя.

Гаврик деякий час дивився на Петю оцінюючим поглядом, а потім весело засміявся:

— А ти, брат, виявляється, за кордоном теж часу марно не гаяв! Де в чому вже розбираєшся. Молодець!

Петя скромно опустив очі, але раптом підскочив на місці, немов його вщипнули: він згадав пригоду на кордоні і майже підсвідомо відчув, що вона має якийсь зв'язок з останніми словами Гаврика, точніше сказати — з їх таємним змістом.

— Слухай сюди...— сказав Петя збуджено, але, подивившись на Мотю, нерішуче зупинився.

— Ану, Мотю, піди трошки пройдиш,— суворо сказав Гаврик, поплескавши Мотю по плечу, на якому красиво лежала руса коса з ситцевою стрічкою.

Дівчинка міцно стиснула губи, але одразу слухняно встала і пішла, з чого Петя зробив висновок, що подібні речі трапляються в родині Черноіваненків досить часто.

— Слухаю,— сказав Гаврик.

— Осипов просив передати товаришам, що його взяли на кордоні,— сказав Петя, притишуючи голос, і розповів усе, що трапилось в митному залі станції Волочиськ в той день, коли вони переїздили кордон.

Гаврик дуже серйозно і мовчазно це вислухав і сказав: — Зараз.

Він пішов у хату, звідки через хвилину повернувся з Терентієм.

— А, ось і наш закордонник! — сказав Терентій, подаючи Петі руку.— З приїздом! Велике вам спасибі за лист. Виручили нас.

Петя помітив, що Терентій теж якимось змінився за літо. Хоч його широкі, трохи позначене віспою обличчя майстрової людини було, як і завжди, простодушно-грубуватим, але Петя відчув у ньому значно більше твердості і внутрішньої незалежності, ніж раніше. Новим було також і те, що Терентій звернувся до Петі на «ви». Так само, як і Гаврик, він був по-хатньому босий, але на ньому були хороші нові штани, накинутий на широкі плечі літній колом'янковий піджак і свіжа сорочка з металевою запонкою у верхній петельці, з чого

можна було зробити висновок, що Терентій носить крохмальні комірці.

Терентій сів поруч з Петею на те місце, де щойно сиділа Мотя, і обняв хлопчика важкою, сильною рукою за плечі:

— Розповідайте!

Петя дуже докладно повторив Терентію своє оповідання.

— Погані справи,— сказав Терентій, почухуючи босі ноги одну об одну.— Вже другий транспорт провалюється. Просто біда з цими студентами! Я казав, що треба налагоджувати доставку через...— Терентій і Гаврик порозумілися поглядами.— Ну і само собою,— звернувся Терентій до Петі,— хай це більше нікого не цікавить.

— Він уже дещо метикує,— сказав Гаврик.

— Тим краще,— немов мимохідь зауважив Терентій і круто перемінив розмову.— За кордон більше не збираєтесь? Ну й гаразд. Дома теж непогано. А за листа ще раз спасибі. Ви для нас зробили дуже велике діло. Ну, гуляйте в нас, гостюйте, а я піду до хати — у мене там повно гостей. Ще побачимось. Я вам раджу: підіть на вигін, там Женька пускає нового змія, я йому купив у магазині Колпакчі. Найновішої конструкції, літає в будь-який вітер.

Очевидно, він поспішав чимскоріше повернутися до гостей.

— Мотю, що ж ти кинула свого кавалера? — закричав він.— Забирай його, і рушайте на вигін! А я побіжу. Вибачте...

Терентій швидко пішов у хату, і Петя побачив у її маленьких віконцях багато людей. Петя відчув, що його спрваджують, але не встиг образитись, бо в цей час з'явилась Мотя, Гаврик по-дружньому взяв його під руку, і вони втрьох рушили на вигін, де восьмирічний Женька Чорноіваненко, Мотин брат, дуже схожий на Гаврика в дитинстві, але тільки краще одягнутий і гладший, оточений всіма хлопчиками Ближніх Млинів, запускав свого дивовижного змія, зовсім не схожого на тих саморобних зміїв, які з допомогою рамки з шести легких очеретинок, аркуша газетного паперу, клейстера, ниток і мочального хвоста споруджували хлопчики Петиного дитинства.

34. Купований змій

Це був купований, магазинний змій, що мав форму геометричної фігури — паралелепіпеда, обтягнутого по краях канарейково-жовтим коленкором, з тугими розтяжками, що робило його трохи схожим на біплан братів Райт.

Двоє хлопчиків стояли навшпиньки, догідливо піднявши над головою повітряну споруду, а Женька з тонким конопляним шпагатом в руці вичікував слушного моменту, щоб побігти через вигін, тягнучи за собою літальний апарат. Нарешті він зажмурився й стрімголов кинувся вперед проти вітру. Змій круто шугонув угору, заметлявся, закрутився і впав на траву.

— Не летить, проклятий! — сказав Женька крізь зуби, витираючи краєм сорочки спітніле зле обличчя, строкате від ластовиння. Очевидно, змії падав уже не вперше.

Всі хлопчачки Ближніх Млинів, галасуючи, кинулись до змія, але Женька сердито їх розштовхав і, бурмочучи собі під ніс: «Не мацай, не купиш», сопучи і пихкаючи, почав розплутувати шпагат.

— Жорка, Колька, ану, ставайте знову! Держіть вище, тільки не відпускайте, доки я не крикну: «Відпускайте!» Зрозуміли?

Видно, він звик командувати, і його слухали, хоч він був гут найменший. «Чорноіванівська порода», — не без пиhi подумав Гаврик, стежачи, як знову ставали хлопчики — Жорка і Колька, — піднявши над головою змія, і як Женька, діловито послинивши вказівний палець і піднявши його вгору, визначав напрям вітру.

— Брешеш, тепер полетиш! — пробурмотів він про себе, як закляття, і взявся за шпагат. — Ану, слухай сюди! Раз, два, три! Відпускайте!

Змій підскочив і впав. У натовпі почувся образливий смішок.

— Все одно не полетить, — сказав чийсь голос.

— Дурень! — сказав Женька. — Знаєш, це який змії? Мій батько дав за нього в магазині Колпакчі на Катерининській карбованець сорок п'ять.

— Багато твій батько розуміє в зміях!

— Ну, ти мого батька не чіпай, а то дам по сопатці, аж юшка потече.

— Все одно не полетить, бо в нього немає хвоста.

— Дивак, він же не простий, а магазинний, і я тобі зараз доведу.

Але скільки Женька не старався, магазинний змії підніматись не хотів.

— Дарма твій батько викинув карбованець сорок п'ять.

Становище ставало досить безглуздим. Розчаровані глядачі почали потроху розходитись.

— Почекайте, куди ж ви йдете, диваки,— казав, криво посміхаючись Женька, сидячи навпочіпки перед змієм.— Йдїть сюди, зараз він полетить.

Але він уже остаточно втратив авторитет, і йому більше не хотїли підкорятись, як генералу, що програв бїй. Спочатку Петя і Гаврик іронїчно переглядалися і кидали презирливі зауваження на адресу новомодної магазинної іграшки, яка і в підметки не годилась доброму, старому саморобному змію. Але скоро Гаврик відчув, що зачеплено честь його родини.

Він насупився і перевальцем підїшов до змія.

— Не мадай, не купиш! — плаксиво сказав Женька, відштовхуючи ліктем свого дядька.

— Ну? — здивовано промовив Гаврик і, піднявши Женьку за плечі, дав йому легенько колїном під зад.

Він не поспїшаючи обїшов навколо змія і, не торкаючись його, довго розглядав усі кріплення і стропи.

— Так. Тепер зрозумїло,— сказав він нарештї і суворо подивився на Женьку.— Ти бачиш, де в нього центр ваги, чудило?

— А де? — спитав Женька.

— Теж менї авіатор Уточкін! — не принижуючись до пояснень, сказав Гаврик.

Він ще раз націлився гострим оком, нахилився над змієм, перев'язав якийсь мотузочок, пересунув якийсь алюмінієве кільце і сказав:

— Отепер інша справа. Давай їм покажемо! — моргнув він Петі.

Петя і Мотя взяли змія за краї і підняли його високо над головою. Гаврик підібрав утїк шпагату, що валявся серед сухих безсмертників, крикнув: «Пускаю!» — і побїг проти вітру.

Змїй вислизнув з рук Петі і Моті, круто шугнув угору, але на цей раз не закрутився і не впав, а легко завис у повітрї і красиво поплив слїдом за Гавриком. Петя і Мотя стояли з однаково піднесеними руками, простягнутими до змія, немов благаючи його не відлітати. Але він летїв, натягаючи шпагат і плавно забираючись вгору.

Гаврик зупинився, і змїй теж зупинився майже над самою його головою.

— Ага! Ну то ж бо й е! — сказав Гаврик і погрозив змію.

Він почав обережно смикати вказівним пальцем натягнутий струною шпагат, і змїй теж почав смикатися, як риба, що попала на гачок.

Тоді Гаврик, вправно повертаючи уток вперед і назад, почав потрошку відпускати шпагат, який зісковзував із очеретинки і поштовхами йшов угору.

Змій слухняно піднімався все вище й вище, ловлячи вітер і повторюючи човникові рухи уткі в руках Гаврика, але тільки ширше і плавніше. Тепер, для того щоб дивитись на змія, треба було дуже задирати голову. А він, помітно зменшуючись, жовтий, стрункий, наскрізь пронизаний промінням сонця, плив у густо-синьому серпневому небі, кожною своєю площиною ловлячи свіжий морський вітер.

Даремно Женька бігав навколо дядька Гаврика і канючив, щоб він дав йому потримати шпагат.

— Відчепись, малявка! — говорив Гаврик, стежачи примруженими очима, як піднімався змій.

І лише коли весь шпагат, щільно укладений на паличці довгими вісімками, розмотався, Гаврик востаннє посмикав змія, наче хотів переконатися, чи міцно він прив'язаний, і віддав паличку Женьці:

— Тримай міцно, а відпустиш — тоді не піймаєш.

Потім Мотя збігала додому по папір, і почали «посилати листи». Було щось чарівне в тому, як клаптик газетного паперу з дірочкою посередині, нанизаний на паличку, раптом починав нерішуче повзти вгору по провислому шпагату, іноді зупиняючись, немовби за щось зачепившись. Чим ближче до змія, тим швидше дряпався «лист» і, нарешті, навално мчав, прилипаючи до нього, як намагнічений, а знизу його вже доганяв другий, третій, і Петі здавалось, що це якісь його листи, повні кохання і скарг, один за одним біжать вгору, в сяючу порожнечу, в... Лонжюмо.

Але раптом очеретинка вислизнула з Женьчиних пальців. Змій відчув себе на волі і плигнув, підхоплений вітром, вгору, несучи з собою довгу гірлянду листів. Всі довго бігли, переискаючи через канави і перелізаючи через паркани, за змієм і нарешті знайшли його за містом у степу, серед густої зарості сріблястого полину.

А коли повернулися додому, на Ближні Млини, то був уже вечір, великий місяць ще ледь світився, але від парканів і дерев уже тяглися легкі попелясті тіні, пахло «нічною красунею», і в густій темряві палісадників, які розрослися за літо, таємничо кружляли і тріпотіли сірі нічні метелики.

Біля дому Петя побачив кількох чоловіків, що виходили з хвіртки. Серед них впізнав дядька Федора, того самого матроса з швальні Сабанських казарм, який шив йому фланельку. Але матрос, очевидно, його не впізнав у сутінках.

Петя помітив також дівчину в міській кофтинці і капелюшку і літнього чоловіка в тужурці і чоботях з залізничним ліхтарем у руці — очевидно, кондуктора або машиніста. Петя почув уривки розмови:

— Левицький пише в «Нашей заре», що невдача революції п'ятого року була обумовлена відсутністю оформленої буржуазної влади,— сказав молодий жіночий голос.

— Ваш Левицький звичайнісінький ліберал, тільки удає з себе марксиста. Почитайте-но в «Звезде» статтю Ілліча — вам це буде корисно,— пробурмотів чоловічий голос.

— Пропоную утриматись від дискусій на вулиці. Будете досварюватись у наступну неділю,— сказав третій голос.

Почувся стриманий сміх, і постаті зникли в тіні.

— Що це у вас за гості? — спитав Петя і зразу відчув, що питати про це не слід.

— Та так,— відповів Гаврик неохоче.— Щось на зразок недільної школи.— І, бажаючи перемінити розмову, сказав: — А я, брат, чотирнадцятого серпня буду складати екстерном за три класи. Уже все пройшов. Тільки ти мене ще трошки поганай по латинській.

— Це можна,— сказав Петя.

Чорноіваненки нізащо не згоджувалися відпустити Петю без вечері. Терентій поставив на стіл під шовковицею свічку в скляному ковпаку, на яку одразу налетіла хмарка метеликів. Дружина Терентія, яка мила чайний посуд після гостей, витерла руки фартухом і підійшла до Петі. Вона з родини Чорноіваненків змінилась менше за всіх і, вітаючись з хлопчиком, невправно подала йому руку по-селянському, дощечкою.

Мотя винесла з погребя велике блюдо, накрите грубим рушничком, і соромливо сказала:

— Може, ви, Петю, поїсте наших вареників із сливами?

Після вечері Петя вирушив додому, і Гаврик проводив його майже до самого вокзалу. Ніч була ще по-літньому тепла, з-за темних дерев визирав жовтий місяць з підталим краєм, усюди кришталевим хором дзвеніли цвіркуни, на околицях по-сільському гавкали собаки, де-не-де грали грамофони, і Петя відчув приємну втому від цього довгого святкового дня, який непомітно відкрив для нього багато такого, про що він досі тільки здогадувався.

За цей один день Петя немовби душевно змужнів і виріс на кілька років. Можливо, саме в цей день він з хлопчика остаточно перетворився в юнака.

Тепер він уже не сумнівався, що саме на Близніх Млинах, в мазанці Терентія, почасти й відбувається те, що називається «революційний рух».

35. Одиниця

П'ятнадцятого серпня почався навчальний рік, а за кілька днів до цього Василь Петрович пішов в училище Файга на переекзаменовки. Він повернувся додому на обід в чудовому настрої, бо пан Файг прийняв його більш ніж люб'язно, особисто водив по своєму навчальному закладу, показував гімнастичний зал і фізичний кабінет, устатковані найкращими, найновішими закордонними приладами і апаратами, і нарешті підвіз Василя Петровича додому у власній кареті, отож уся вулиця бачила, як Василь Петрович, у своєму сюртучку, із зшитками під пахвою, не зовсім зграбно виплигнув з карети і розкланявся з паном Файгом, який тільки показав у віконце фарбовані бакенбарди і дружньо помахав рукою в шведській рукавичці.

За обідом Василь Петрович був у гарному настрої і не без гумору розповів кілька анекдотів, що характеризували побут і звичаї училища Файга, в якому деякі учні, синки багатих батьків, засиджуються в кожному класі по два, по три роки, встигають за час перебування в цьому богом береженому навчальному закладі відростити вуса, одружитися, завести дітей, навіть бували випадки, коли фایгіст ішов до училища з власним сином, тільки татусь.— у шостий клас, а синок — у перший.

— «Се нон е веро е бен тровато!» — заразливо сміючись, вигукнув Василь Петрович, що означало: хоч і неправда, але добре придумано.

Проте тітка, очевидно, не поділяла настрою Василя Петровича; вона весь час сумнівно похитувала головою, примовляючи:

— Ну, ну... не уявляю собі, як ви там уживетесь.

Ввечері, виправляючи письмові роботи, Василь Петрович роздратовано пирхав, і хлопчики чули, як він один раз навіть сказав півголосом: «Ні, це казна-що! Таке неподобство треба рішуче припинити»,— і кинув олівець.

З десяти файгістів, що мали переекзаменовки з російської мови, Василь Петрович зарізав сім, і хоч пан Файг на педагогічній раді не заперечував, але обличчя його було ображено-засмучене, і цього разу Василь Петрович повернувся додому

вже не в кареті, а на конці, і настрої у нього був уже не такий веселий.

В кінці першої чверті стало відомо, що до училища Файга незабаром вступатиме якийсь Ближенський, син суконщика-мільйонера, молодий чоловік, що безуспішно вчився раніше в багатьох гімназіях Санкт-Петербурга, потім у деяких московських, харківських і, нарешті, в «колегії Павла Галагана» в Києві, славнозвісний тим, що туди приймають найгірших учнів Російської імперії, іноді навіть з вовчим квитком.

Хоч як дивно, але з «колегії Павла Галагана» Ближенського теж вигнали. Тепер він мав складати екзамени в п'ятий клас училища Файга. Хоч вступні екзамени серед року були рішуче заборонені, для сина мільйонера Ближенського якимось чином зробили виняток.

Напередодні екзамену, зустрівшись з Василем Петровичем в актовому залі перед ранковою молитвою, пан Файг узяв його під руку і трошки погуляв з ним по коридору, розвиваючи деякі свої думки щодо найновіших західноєвропейських течій у галузі педагогіки, і закінчив так:

— Я поважаю вашу суворість. Якщо хочете, вона мені навіть подобається. Я сам строгий, але справедливий. І я вмію бути принциповим. Нещодавно ви мені зарізали на переекзаменах сім чоловік, а я хіба сказав вам хоч би одне слово докору? Але, шановний Василю Петровичу, будемо говорити відверто...— Він вийняв з жилетної кишені дуже плескатий золотий годинник без кришки і подивився на нього одним оком.— Іноді педагогічна суворість може привести до протилежних наслідків. Будучи звільненим із стін навчального закладу, юнак, замість того, щоб одержати освіту і стати корисним членом нашого молодого конституційного суспільства, може раптом вступити на службу куди-небудь у поліцію, зробитись — антр ну суа ді — яким-небудь шпигуном, агентом охранки, нарешті, потрапити під вплив чорносотенців. Я вважаю, вам, як толстовцю і... гм... якщо хочете, революціонерів, це буде вкрай неприємно.

— Я не толстоовець і тим більше не революціонер,— з м'яким роздратуванням сказав Василь Петрович.

— Я ж не кричу про це голосно. Покладіться на мою скромність. Але ж у місті всі знають, що ви розійшлися з урядом і навіть, так би мовити, трошки постраждали. Василю Петровичу, ви — червоний, і більше про це ні слова. Мовчання! Але мені буде дуже прикро і, не приховаю від вас, навіть боляче, якщо юнак зріжеться на вступних екзаменах. Це едицій спадкоємець мільйонного майна, і... і він уже зазнав так бага-

то горя. Одним словом, я вас дуже прошу,— з якнайбільшою лагідністю в голосі сказав пан Файг,— не робіть мені більше неприємностей. Будьте суворі, але поблажливі. Цього вимагають інтереси нашого навчального закладу, які, я сподіваюсь, вам так само дорогі, як і мені. Словом, ви мене розумієте.

І на цей раз після уроків Василь Петрович знову повернувся додому в кареті пана Файга.

Кілька днів у Василя Петровича було таке почуття, ніби він поїв несвіжої риби.

«Біс із ним! — нарешті вирішив він.— Поставлю цьому мерзотнику трійку. Видно, головою стіни не проб'єш».

Та коли через кілька днів відбувся екзамен і Василь Петрович побачив «цього мерзотника», який сидів за окремим столиком посеред актового залу перед цілим ареопагом викладачів — екзамен мав відбуватися зразу з усіх предметів і в темпі,— кров ударила йому в голову.

Юнак, років двадцяти, був у парадному мундирі «колегії Павла Галагана», і твердий, високий комір так сильно підпирав його напудрені щоки і так стискав горло, що він був схожий на вішалника. У нього була високо підголена потилиця з синіми прищами, а червоно-каштанова чуприна, через усю голову туго зачесана на прямий проділ, була так густо змащена бриоліном, що вся його плеската зміїна голівка здавалася дзеркальною. Василь Петрович терпіти не міг людей, які помадаються, а запах бриоліну чи фіксатуару викликав у нього нудоту. Але найбільше його обурило новомодне пенсне з пружинкою, що якимось ні в тин ні в ворота сиділо на вульгарному носі юнака, надаючи його маленьким свинячим очицям відверто нахабного виразу.

«От бовдур!» — роздратовано подумав Василь Петрович, підвів догори бороду і застебнув сюртук на всі гудзики.

Відповідаючи навстоячки на запитання екзаменаторів, юнак чемно відставляв свій дамський зад, туго обтягнутий мундирчиком.

Коли черга дійшла до Василя Петровича, він байдужим голосом поставив кілька досить простих запитань і, одержавши на них відповіді, що викликали у пана Файга сумну посмішку, тремтячими пальцями потягнув до себе екзаменаційну картку, поставив одиницю цифрою, а в дужках прописом і нервово розчеркнувся. Екзамен закінчився у гробовій мовчанці. Повернувшись додому конкою, Василь Петрович зняв комірць, який його тиснув, відмовився від обіду і ліг на ліжко обличчям до шпалер. Ні тітка, ні хлопчики ні про що його не питали, але всі розуміли: сталося щось дуже неприємне. Ввечері пролунав

дзвоник, і Петя, відкривши двері, побачив старигана в довгій незастебнутій бобровій шубі, а поруч нього юнака в золотому пенсне і елегантному форменому кашкеті «колегії Павла Галагана».

— Василь Петрович вдома? — спитав стариган і, не чекаючи відповіді, просто в шубі й шапці швидко пішов до їдальні, показав палицею з пожовклим кістяним набалдашником на напіввідчинені двері і спитав: — Туди, чи що?

Василь Петрович ледве встиг одягти сюртук і черевики.

— Я Ближенський. Здрастуйте! — сказав стариган, важко сапаючи. — Ви сьогодні поставили моему ідіоту кіл, і я з вами цілком згоден. Я б йому ще на вашому місці гарненько надавав по пиці!.. Йди сюди, мерзотнику! — сказав він, повертаючись назад.

З-за його спини виступив юнак, двома руками зняв кашкет і похнюпив дзеркальну голову.

— На коліна! — заgrimів стариган, стукаючи палицею. — Цілуй Василю Петровичу руку!

На коліна юнак не став і руки не поцілував, але схлипнув і досить голосно заплакав, витираючи хусткою почервонілий ніс.

— Він кається, він більше не буде, — сказав стариган. — Тепер ви двічі на тиждень даватимете йому приватні уроки вдома, і він підтягнеться. А щодо вступних іспитів, то ми зробимо таким чином... — Старий понишпорив у сюртуці, на вилізі якого Василь Петрович помітив срібний значок союзу Михаїла Архангела з трикольоровою стрічкою, вийняв бланк нової екзаменаційної картки і простягнув її Василю Петровичу: — Тут ви поставте цьому ослові трійку, а стару екзаменаційну картку ми, з божою допомогою, знищимо. Файг і його педагогічна рада згодні.

Потім старий вийняв гаманець і поклав на стіл два «Петра», тобто два папірці по п'ятсот карбованців з водяним зображенням реформатора Росії.

— Що ви! Що ви! — розгублено заговорив Василь Петрович і кволо махнув руками, скося поглядаючи через пенсне на гроші.

Та раптом до його свідомості дійшло все принизливе неподобство того, що відбувається. Він так зблід, що навіть вуха його стали білими. Затіпався весь з ніг до голови, і Петі здалося, що він тут-таки на місці в цю ж мить помре від розриву серця.

Потім він весь побагровів, затрусився, замуликав, як німий.

— Шановний пане, ви хам! — закричав він на все горло, тупаючи ногами і плачучи.— Щоб духу вашого тут не було!.. Як ви смієте... В моєму домі... Геть! Негайно геть!

Старий спочатку так злякався, що навіть кілька разів дрібно перехрестився, а потім риссю побіг через їдальню в передпокій, перекинувши по дорозі хистку етажерку з нотами. А Василь Петрович біг за ним, невміло штовхаючи в спину і намагаючись за всяку ціну влучити тремтячим кулаком у шию, в той час як Петя хапав батька за сюртук, промовляючи:

— Татусю, благаю тебе! Татусю, благаю тебе всіма святими!..

Одним словом, це була огидна сцена, яка кінчилася тим, що старий і молодий стрімголов бігли вниз сходами, а Василь Петрович з верхньої площадки навздогін їм кидав п'ятисотенні папірці, які не хотіли падати і літали в клітці сходів від стінки до стінки.

Потім обидва Ближенські — батько й син, — підбравши гроші, стояли внизу і дивились угору, причому стариган зовсім безглуздо кричав:

— Жиди пархаті! — і погрожував Василю Петровичу палицею з кістяним набалдашником.

На другий день розсильний приніс Василю Петровичу листа від пана Файга. Це був довгий елегантний конверт з брістольського картону з витисненим на ньому фантастичним гербом. У ввічливих висловах Василю Петровичу повідомлялося, що, в зв'язку з розходженням з ним у поглядах на виховання, його подальше перебування в училищі є недоцільним. Лист чомусь був написаний французькою мовою, і стояв підпис: «Барон Файг».

Хоч для родини Бачеїв це був страшний удар, але в першу мить Василь Петрович поставився до нього зовсім спокійно. Іншого він і не чекав.

— Ну що ж, Тетяно Іванівно, — сказав він, хрустячи пальцями, — очевидно, моя педагогічна діяльність... — він іронічно посміхнувся, — очевидно, моя педагогічна діяльність кінчилася і доведеться шукати іншу професію.

— Чому ж? — спитала тітка. — Ви можете давати приватні уроки.

— Цим тварюкам? — закричав Василь Петрович і навіть верескнув: — Ніколи! Я краще піду в порт тягати мішки.

Незважаючи на всю серйозність хвилини, тітка не могла стриматись від слабкої смутної посмішки. Василь Петрович схопився як ужалений і забігав по кімнаті.

— Так, так! — збуджено говорив він. — Не бачу в цьому нічого ганебного і смішного. Переважна більшість населення Російської імперії працює фізично. Чому я маю бути винятком?

— Але ж ви інтелігентна людина!

— Інтелігентна? — з гіркотою сказав Василь Петрович. — Інтелігентна — так. Не заперечую. Але тільки не людина, а раб.

— Що ви кажете! — сплеснула руками тітка.

— Те, що ви чуєте. Раб. Це найточніше слово. Я був спочатку рабом міністерства народної освіти в особі попечителя навчального округу Смольянінова, і він мене вигнав, як собаку, бо я дозволив собі мати особисту думку про Толстого. Потім я став рабом Файга, вихреста і пошляка, і він мене теж вигнав, як собаку, бо мені не дозволило сумління поставити трійку необтесаному бовдурові і йолопу Ближенському тільки тому, що він, бачте, син мільйонера. Чхати я хотів і на Смольянінова, і на Файга, а разом з ними і взагалі на весь російський уряд! — раптом, несподівано для самого себе, крикнув Василь Петрович і сам злякався того, що сказав. Але він уже не міг зупинитись. — І якщо вже в Росії не можна не бути чим-небудь рабом, — вів він далі, — то краще я буду рабом найзвичайнісіньким, а не інтелігентним. У всякому разі я збережу свою живу душу... Господи боже мій, — раптом сказав він із сльозами на очах і подивився на ікону, — яке щастя, що милосердний бог узяв до себе покійну Женю і вона не повинна переживати разом зі мною всього цього приниження! Я не знаю, як би вона стерпіла, що її чоловікові залишилось у житті одне — тягати в порту мішки.

— Далися вам ті мішки! — витираючи сльози, сказала тітка.

— Так, так, саме мішки! — з викликом повторив Василь Петрович.

Була вже ніч. Павлик спав, тяжко зітхаючи уві сні. Петя не спав, прислухаючись до голосів з їдальні. Він яскраво уявляв собі, як батько, чомусь без пальта і шапки, в одному сюртуку і старих черевиках, йде славнозвісними сходами в порт і там починає тягати великі джутові мішки з копрюю. Картина виходила фальшивою, неправдоподібною. Петя сам не вірив у її реальність, але все ж йому було так у цю хвилину жаль батька, що він ладен був заплакати, кинутись до нього, пригорнутися і сказати: «Нічого, татусю, кріпися! Я теж буду з тобою тягати мішки, ми не пропадемо!»

36. Нова тітчина ідея

Звичайно, вантажити мішки Василь Петрович не пішов, і хоч становище й далі залишалося жакливим, навіть трагічним, час минав як звикле, і життя родини Бачеїв зовні ні в чому не змінилось, крім того, що Василь Петрович тепер здебільшого сидів дома і намагався нікуди не виходити.

Злидні підкрадалися так непомітно, що в родині Бачеїв навіть настало деяке заспокоєння. Що ж до громадськості, тобто друзів, знайомих і сусідів, то цього разу історія з Файгом пройшла якось непомітно — точніше, мовчазно склалася загальна думка: якщо Василь Петрович двічі за рік посварився з різним начальством, значить, він людина взагалі сварлива, нісенітна і хай нарікає сам на себе.

Байдужість громадськості до долі Василя Петровича була тим більше зрозумілою, що саме в цей час у Києві сталось вбивство Столипіна, яке сколихнуло всю Російську імперію. Одних воно сповнило жахом, в інших збудило якісь неясні, дуже непевні надії. Протягом місяця всі тільки й говорили, що про «постріл Багрова», і були впевнені, що в повітрі знову запахло «революцією», хоч і знали, що Столипіна застрелив свій же охоронник і навряд чи це має відношення до революції.

— Все ж, Василю Петровичу, щось треба робити,— рішуче сказала одного разу тітка.— Далі так тривати не може.

— Що ж ви пропонуєте? — втомлено сказав Василь Петрович.

— У мене є один план, тільки не знаю, як ви на нього подивитесь. Річ у тім, що біля дачі Ковалевського є невеликий чудовий хутірець...— вкражливо почала тітка.

— Нізащо! — рішуче крикнув Василь Петрович.

— Почекайте,— м'яко вела далі тітка.— Ви мені навіть не даєте договорити.

— Нізащо! — ще рішучіше відрізав батько.

— Але дозвольте...

— Ах, боже мій,— роздратовано скривився Василь Петрович,— я знаю все, що ви скажете!

— Ні, ви не знаєте.

— Знаю. Але все це страшенна нісенітниця. А ви просто фантазерка. І не будемо більше про це говорити. І взагалі, де ми візьмемо гроші? — додав Василь Петрович уже не так рішуче.

— Грошей майже не треба. Може, якусь дещицю.

— Нізащо! — відрізав Василь Петрович.

— Але чому ж?

— Тому що я принципово не визнаю власності на землю, і ви мене ніколи не примусите бути власником. Земля належить богам! Так, богам і народу, який її обробляє. І я не хочу. От вам і все. І взагалі, все це безпідставні фантазії.

Тітка терпляче переждала, поки Василь Петрович виговориться, а потім лагідно сказала:

— Я вас вислухала, а тепер вислухайте мене. Зрештою, це нечемно — перебивати людину на півслові.

— Прошу, кажіть усе, що вам завгодно, а власником я ніколи не буду й не хочу. От вам і все!

— По-перше, власником бути необов'язково. Мадам Васютинська згодна віддати хутірець в оренду. По-друге, ми їй можемо заплатити не більше того, що ми взагалі платимо в місті за квартиру, а решту грошей будемо вносити в міру реалізації врожаю.

Почувши ці такі дикі в тітчиних устах слова «в міру реалізації врожаю», Василь Петрович знову закипів:

— Ах, ось як! Що ж це, дозвольте вас спитати, за реалізація і що це за врожай такий?

— Вишні, черешні, груші, яблука, виноград,— сказала тітка.

— Так це що ж... ви пропонуєте мені торгувати фруктами?

— Чом би й ні?

— Ну, знаєте...— не знаходячи слів, сказав Василь Петрович і розвів руками.

— Ми можемо мати велику вигоду, і справи наші відразу поправляться,— не звертаючи уваги на нетерплячі жести Василя Петровича, сказала тітка.

— То чому ж тоді, хай йому чорт, ця ваша мадам Васютинська не бажає користуватися сама всіма цими вигодами?

— Тому що вона стара, самотня дама, і вона їде за кордон.

Василь Петрович чмихнув:

— Стара, самотня дама-нероба їде за кордон і хоче повідати вам на шию всі свою турботи, еге ж?

— Як вам завгодно,— сухо сказала тітка, не відповідаючи на останнє запитання.— Я думала, що вам сподобається моя ідея найняти чудовий хутірець недалеко від міста, в степу, біля моря, обробляти землю і, так би мовити, годуватися своїми руками і бути, в крайньому разі, незалежними. Це цілком у вашому дусі. Але якщо ви не хочете...

— Не хочу! — вперто сказав Василь Петрович, і тітка припинила дальшу розмову.

Вона досить добре вивчила характер свого бофрера, щоб не зрозуміти, що на сьогодні вистачить. Хай він опам'ятається трошки, подумає сам один.

— Все ж ви велика фантазерка,— сказав через кілька днів Василь Петрович.— Я помітив, що вас завжди захоплюють фальшиві ідеї: здавати внайми кімнати, відпускати дешеві домашні обіди і... і так далі. І завжди з цього нічого не виходить.

— А тепер вийде,— спокійно сказала тітка.

— Все це ваші фантазії,— сказав Василь Петрович.

Тітка не відповідала, і розмова сама собою припинилась.

Минуло ще кілька днів, і Василь Петрович сказав:

— Наївно думати, що в нас вистачить фізичних сил підняти таке господарство.

— Господарство зовсім не велике,— сказала тітка,— всього п'ять десятин.— І додала з тонкою посмішкою:— В усякому разі, я вважаю, це нітрохи не важче, ніж тягати в порту мішки.

— Не дотепно,— сказав Василь Петрович, трохи червоніючи.

Розмова знову припинилась, але тепер тітка вже напевно знала, що Василь Петрович скоро здасться. Вона не помилилася.

Тітчинею ідея поволі й непомітно оволодівала уявою Василя Петровича. Зрештою, ідея була зовсім не такою наївною, в ній було багато здорового глузду. Більше того: в душі вона дуже подобалась Василеві Петровичу, бо відповідала його поглядам на життя, які поступово склалися за останній час, особливо після Швейцарії. Ці погляди були дуже непевні, туманні; дивна мішанина Жан-Жака Руссо і народництва, ходіння в народ і натурального виховання. Він уявляв собі якесь чисте, патріархальне життя на лоні природи, незалежне від держави. Маленький, квітучий клапоть землі, оброблений власними руками родини без застосування найманої праці. Щось швейцарське, кантональне...

Тепер його мрія, здавалось, близька до здійснення. Було все: і маленький клапоть землі, і фруктовий сад, і навіть виноградник, що особливо посилювало схожість з південною Швейцарією. Правда, не було гір, але зате були море, купання, рибальство. А головне — особиста воля і незалежність від держави. Яке чудове виховання дітей!

Нарешті Василь Петрович остаточно запалився і попросив тітку, щоб вона йому все детально розповіла. Вона принесла із своєї кімнати план садиби. Виявилось, тітка вже досить далеко просунулась у переговорах з мадам Васютинською. На садибі були п'ятикімнатний панський будинок з окремою кухнею,

конюшня, челядня, цистерна для дощової води і сарай, де, як повідомила тітка, стояв виноградний прес.

— О, та це не хутірець, а цілий маєток! — весело сказав батько.

Потім вони почали лічити фруктові дерева і виноградні кущі, означені кружками. Виходило, що за рік не тільки окупиться вся орендна плата, але ще залишиться досить грошей на життя. Але, можливо, це тільки на плані? Тоді тітка запропонувала з'їздити і подивитися своїми очима в натурі.

Вони сіли на маленький дачний поїзд, який проходив повз їхній будинок, і доїхали до шістнадцятої станції, звідки, переїздивши на конку, добралися до дачі Ковалевського. Потім, очолювані тіткою, пішли пішки степовим висілком і через півтори версти опинилися на хутірці.

Виявилось, що тітка тут уже не вперше. Вона приласкала собаку, що заgrimів ланцюгом, і постукала у вікно сторожки. Заспаний парубок, єдиний наймит, що залишився в мадам Васютинської, — він же й сторож, конюх, виноградар, якого тітка назвала Гаврилом, повів родину Бачеїв по садибі.

Все було на місці: і виноградник, і фруктовий садок. Дерев виявилось навіть більше, ніж передбачалось, бо ціла десятина, засаджена черешнями порівняно недавно, не встигла потрапити в план.

Все було в дуже доброму стані: виноградні лози зігнуті й присипані землею, а стовбури яблунь закутані соломою, щоб їх не об'їли польові миші й зайці.

Зима стояла м'яка й не дуже сніжна. Горбки землі на винограднику були ледь присипані сніжком, який уже починав танути на осонні. Але біля панського будинку, де росло кілька дуже густих темно-зелених і голубих ялинок, по квітниках і клумбах намело великі кучугури снігу, залиті червоним золотом зимового надвечірнього сонця. Яскраві сині тині гратчастих садових лавок і кущів довго, хвилясто тяглися через ці замети. Шибки в будинку теж блищали золотою фольгою. А все це разом було схоже на ті зимові пейзажі, які Петя щороку бачив на весняних виставках південноросійських художників, куди тітка водила хлопчиків, бажаючи прищепити їм смак до прекрасного.

Гаврило з дзвоном відкрив скляні двері будинку, і родина Бачеїв походила порожніми, неопаленими кімнатами, скося освітленими низьким морозним сонцем.

А навколо лежав мертвий білосніжний степ з зайчими слідами, і в одному місці, за степом, було видно башту Ковалевського і смугу тихого зимового моря.

Потім, оглянувши будинок і служби, ще раз обійшли фруктовий садок. Помітивши, що одну яблуню, погано вкриту соломною, обгризли зайці, Василь Петрович раптом зупинився і, суворо подивившись на Гаврила, сказав:

— Е, голубе, так не годиться! Так зайці нам з'їдять весь урожай.

37. Стара

Другого ж дня почались остаточні переговори з мадам Васютинською, а також пошуки грошей на перший внесок і на перше обладнання.

Петя вперше дізнався, що гроші можна не тільки заробляти, а ще й якось «діставати». Діставати гроші виявилось надзвичайно складно, клопітно, а головне, принизливо. Батько почав часто відлучатися з дому, але тепер це вже не називалось, що Василь Петрович поїхав на уроки чи пішов на засідання педагогічної ради, говорили просто: «Побіг до міста».

В розмовах між батьком і тіткою з'явилися нові слова, яких раніше Петя не чув: товариство взаємного кредиту, короткотермінова позика, ломбард, векселі, шість процентів річних, друга закладна.

Часто, кілька разів збігавши до міста, Василь Петрович, схвильований, повертався додому і, відмовившись від обіду, знімав сюртук і лягав на ліжку обличчям до стіни. З комода на світ божий з'явився той самий виграшний квиток другої позики,— посаг покійної мами,— про який Петя досі тільки чув, і то не частіше одного разу на рік, коли Василь Петрович, перехрестившись, розгортав «Одесский листок», щоб подивитися, чи не виграв цей квиток двісті тисяч.

Нарешті одного разу, повернувшись з гімназії, Петя і Павлик не побачили в їдальні піаніно — теж посаг покійної мами.

На тому місці, де воно стояло, фарба на підлозі була зовсім свіжою, і кімната здалась Петі такою оголеною, осиротілою; що він мало не заплакав.

Потім з тітчиних пальців зникли персні.

І ось нарешті настав день — неділя, коли тітка тремтячими руками поклала в ридикюль досить товсту пачку кредитних білетів, векселів і якихось нотаріально засвідчених розписок, наділа капелюшок, рукавички і парадну ротонду на білячому хутрі, яка дісталась їй від покійної сестри, і сказала бадьорим голосом:

— Василю Петровичу, я йду!

— Ідїть! — глухо відповів з-за дверей Василь Петрович.

— Ходімо, Петю,— рішуче сказала тьотя.

Хлопчик мав супроводжувати тітку, щоб її не пограбували по дорозі.

Тітка міцно притисла до грудей ридикюль з усім їхнім багатством, а Петя суворо крокував позаду, озираючись на всі боки. Але навколо нічого підозрілого не помічалось. Був великий піст, з похоронною нудьгою над містом гули дзвони, і стрічались їм здебільшого старенькі бабусі в темних хустках, які поверталися від обідні з в'язками копійчаних монастирських бубликів, хоч і пухких, але навіть на вигляд кислих.

Мадам Васютинська жила недалеко в глухому приморському провулку, в нештукатуреному особняку з почорнілого від часу черепашика.

Петя побачив огрядну стару жінку в жалобі, яка глибоко сиділа в старовинному кріслі. Хоч і було відомо, що «мадам Васютинська розбита паралічем і сидить вдома без ніг», це виявилось неправдою. Петя побачив ноги в хутряних туфлях, поставлені на м'яку лавочку. Кімната була маленька, дуже жарко натоплена, з кахельною грубкою з мідним душником, вся заставлена старовинними меблями червоного дерева. В кутку сяяла синіми і червоними вогниками лампад величезна божниця з іконами, обвішаними безліччю великих і маленьких — кришталевих, фарфорових, золотих — великодніх писанок на старих шовкових стрічках. За вікном було видно кущі бузку і зграї горобців, які галасували і сварилися серед сірих гілоз з уже помітно набряклими бруньками.

Перед старою стояв лаковий столик з кофейним прибором, круглою луб'яною коробкою шоколадної халви фабрики Дуварджоглу і срібною сухарницею з монастирськими бубликами. Пахло гарячою кавою і цигарками, які курила мадам Васютинська. Кивнувши Петі масивною головою в чорній плетеній наколці і трошки поговоривши з тіткою про погоду й про політику, мадам Васютинська подзвонила в срібний дзвоник, і в ту ж мить з сусідньої кімнати, звідки весь час долинали стомливі сухі трелі декількох канарейок, з'явився літній лакей у фракці і хатніх туфлях на розбитих ногах і поставив на столик перед своєю панею старовинну шкатулку палісандрового дерева з інкрустаціями.

Трохи хвилюючись і чомусь червоніючи, тітка вийняла з ридикюля гроші і векселі й подала старій. Стара, не рахуючи, поклала їх у шкатулку і подала тітці складений вчетверо папір з численними різнобарвними гербовими марками — контракт на оренду хутірця, причому Петя помітив, що середина шкатулки була обтягнута рожевим атласом, як весільна карета.

Коли стара замикала шкатулку маленьким ключиком, що висів у неї на шиї, то замок дзвінко, мелодійно клацнув, і Петя на мить жажнувся.

Після того як тітка дбайливо сховала контракт у ридикюль, а літній лакей, нечутно човгаючи розбитими ногами, виніс шкатулку, мадам Васютинська із задишкою налила з мідного кофейника три чашки кави.

— Яка краса! — сказала тітка, беручи в руку синю чашку, що смугло блищала всередині потертим золотом.— Це Гарднер?

— Старий Попов,— баритоном сказала стара, випускаючи з волохатих ніздрів блакитний дим асмоловського тютюну.

— Ах, мені здалося, що це Гарднер,— сказала тітка і, піднявши на кіс вуалетку, почала присьорбувати каву маленькими, манірними ковтками.

Потім стара поклала на блюдечко шоколадної халви і простягла Петі.

— Ні, це старий Попов,— сказала вона, повертаючи набрякле обличчя до тітки.— Весільний подарунок мого покійного чоловіка. Це була людина з великим смаком. У нас був маєток в Чернігівській губернії, півтори тисячі десятин, але після того, як в П'ятому році мужики спалили наш будинок і вбили чоловіка, я продала землю і переїхала сюди. А втім, ви це, здається, знаєте. До вбивства Столипіна,— вела вона далі все тим же монотонним баритоном з задишкою,— у мене ще залишались ілюзії. Але зараз їх у мене вже більше немає. Росії потрібна сильна влада, і покійний Петро Аркадійович Столипін, царство йому небесне, був останнім справжнім природженим дворянином і адміністратором, який ще міг врятувати імперію від революції. От саме тому вони його стукнули. А наш государ — прости мене боже! — нікуди не годиться. Ганчірка... Ти мене не слухай,— суворо звернулась вона до Петі,— це тобі ще знати не слід. Іж халву... Я вам скажу,— подивившись вона на тітку воловими очима і понизила голос,— він не помазаник божий, а просто боягуз. Замість того, щоб вішати і розстрілювати цих суб'єктів, він злякався. Хіба людина при здоровому розумі і твердій пам'яті могла дати Росії конституцію і дозволити влаштувати цю ганебну всеросійську говорильню в Таврійському палаці, де всілякі єврейчики обливають помиями уряд і відкрито закликають до революції?

Тут вона несподівано так сильно верескнула, що на деякий час у сусідній кімнаті замовкли канарейки.

— І вони доможуться! От згадаєте моє слово — революція буде, і навіть дуже скоро, і тоді всіх порядних людей ці мер-

зотники повісять на перших-ліпших ліхтарях. А я не така ду-репа, щоб цього чекати. Досить з мене чернігівського маєтку. Як ви собі хочете, а я їду за кордон. Іду і проклинаю любу вітчизну з усіма її соціал-демократіями, фракціями, резолюціями, страйками, маївками і пролетарями всіх країн єднайтеся! Беріть мою землю і господарюйте на ній як хочете, якщо, звичайно, грядущий хам вам це дозволить!

Тепер вона вже не говорила, а кричала на весь голос, і Петя з важким почуттям страху й огиди дивився на її очі, що бігали, як у божевільної.

— Вибачте,— раптом сказала вона своїм звичайним голо-сом.— Другий внесок по векселю потурбуйтеся, будь ласка, зробити моєму нотаріусові, він перешле мені за кордон.

Тітка почала швидко збиратись, квалливо натягаючи рука-вички і поправляючи капелюшок. Мадам Васютинська не затримувала. Коли вони виходили на вулицю, то побачили в палісаднику відкриті скрині, що провітрювались, і шуби, роз-вішані на вірвовках. Очевидно, мадам Васютинська справді готувалась до від'їзду.

38. Пролетарі всіх країн, єднайтеся!

Невдовзі родина Бачеїв переселилась на хутірць. Але не за один раз. Спершу переїхав Василь Петрович, щоб ще до початку весни вступити у володіння господарством і привести його до ладу.

Тітка разом з хлопчиками повинна була ще деякий час залишатися в місті, щоб передати комусь квартиру і здати на збереження меблі.

Хлопчики, як і раніше, ходили до гімназії, бо за їхнє пра-во навчання встигли заплатити на початку навчального року; що буде далі — залежало від того, наскільки успішно піде го-сподарство.

Знову почав заходити Гаврик. Воєни він склав екстерном за три класи, і тепер Петя готував його до екзаменів за шість класів, уже не відмовляючись одержувати по півкарбованця за урок.

Гаврик не кидав роботи в друкарні «Одесского листка». Те-пер він був не розсильним, а учнем-складачем і непогано за-робляв.

Інколи він приходив увечері прямо з роботи, поширюючи навколо себе їдкий, таємничий запах друкарні. Він виявився

дуже здібним учнем і вже де в чому обігнав свого учителя. Приходячи в квартиру Бачеїв, він уже не соромився, як раніше, тримався вільно і одного разу навіть приніс півфунта карамелі до чаю. Вручаючи тітці маленький кульок, перев'язаний шпагатиком і причеплений до верхнього гудзика його пальта, він сказав:

— А це дозвольте вам репрезентувати до чаю. З получки. Ракові шийки Абрикосова. Я знаю, ви любите.

Лихо, що звалилось на родину Бачеїв, немовби ще більше зблизило Гаврика з Петею. Гаврик не тільки співчував Петі, а, що значно важливіше, цілком розумів його становище. А втім, на всю цю історію у нього був свій особливий, цілком визначений погляд, який він вільно висловлював.

Те, що Василя Петровича вигнали з училища Файга, було хоч і дуже неприємно, але неминуче, тому що краще здохнути з голоду, ніж працювати у такого паразита й хабарника. В цьому Гаврик цілком схвалював Василя Петровича. А те, що за півціни загнали піаніно і взяли в оренду хутір — цього він рішуче не схвалював, бо не міг повірити, щоб інтелігентна родина змогла власними силами обробляти землю.

— Та ви ж у цьому ділі нічогосінько не тямите, тільки намуляете собі на руках мозолі і прогорите. Теж мені столипінські відрубники! — додав він з посмішкою.

Петя помітив, що останнім часом Гаврик усяке питання зводив до політики.

— Еге, але що ж було батькові робити?! — сказав він роздратовано.

— Що робив, те й робити. Вчити людей наук. Учитель повинен вчити.

— А якщо забороняють?

— Ну, брате, вчити людей не заборониш.

— Яких людей? Де вони?

— Знайшлися б, якщо пошукати, — ухильно сказав Гаврик. — Ну, давай вчити далі.

Іноді після занять Петя йшов трохи провести Гаврика і, бувало, проводжав його до самих Ближніх Млинів. По дорозі вони багато розмовляли, і Гаврик уже не був такий потайний, як раніше. Петя дізнався, що в місті є комітет Російської соціал-демократичної робітничої партії, яка складалася з беків і меків. Беки — це більшовики, а меки — меншовики. Між ними йде розмежування. Терентій і вся його компанія належать до беків.

У Празі недавно закінчилася партійна конференція, де той самий Ульянов, він же Ленін, він же Фрей, якому через Петю

посилали листа, переміг меків, і тепер є справжня революційна партія робітничого класу.

— А революція буде? — спитав Петя, згадавши мадам Васютинську, її страшні очі, що бігали, як у божевільної.

— Все буде,— сказав Гаврик.— Дай тільки зберемося із силами. Буде вам і білка, буде і свисток.

Одного разу він витяг з кишені брудну полотняну торбинку, наповнену чимсь важким, і покрутив перед Петиним носом.

— Бачив? — спитав він, підморгуючи.

— Що це? Ушки? — спитав Петя з подивом. Він аж ніяк не думав, що Гаврик досі може займатися такими дурницями.

— Ага,— сказав Гаврик.— Може, зіграємо? — І очі його лукаво примружились.

Петя простяг руку.

— Ану, покажи.

— Не мацай, не купиш,— суворо сказав Гаврик і сховав торбинку за спину.

Петя зрозумів, що це не ушки, а щось зовсім інше.

— Це, мабуть, такі ж самі ушки, від яких колись мало не злетіла в повітря вся наша кухня,— сказав Петя, згадавши, як підскочила на плиті каструля і як повисла лапша, що приліпилася до стелі.

— Не зовсім такі,— сказав Гаврик, якому, видно, дуже хотілось похвалитись, але він ніяк не міг наважитись.— Це, брате, сильніше!

— Покажи! — заблагав Петя, який аж не тямився від цікавості.

— Тільки не зараз.

— А коли ж?

— Не будь таким цікавим,— сказав Гаврик і сховав мішечок глибоко в кишеню штанів.

Петя образився і більше вже не просив — цілу дорогу мовчав. Але коли друзі дійшли до делу, Гаврик завів Петю за ріг будинку; озирнувшись навколо, вийняв мішечок і розв'язав його зубами. Він висипав щось на долоню і підніс до Петиних очей. Це були якісь металеві палички — штифтики, — від яких гостро пахло друкарнею.

— Літери,— таємниче сказав Гаврик.

Петя не зрозумів.

— Друкарський шрифт. Букви.

Досі Петя ще ніколи не бачив справжнього друкарського шрифту. Правда, в дитинстві йому якось подарували іграшкову друкарню «Перемога» — бляшану плескату коробочку, в якій містилось кілька десятків резинових букв і подушечка,

просякнута штемпельною фарбою. Витягаючи букви особливими залізними щипчиками, можна було скласти кількка слів і одержати нерівний ліловий відбиток із смужками між рядків. Але це було, звичайно, зовсім не те.

— І ти сам умієш складати й друкувати? — спитав Петя.

— Питаєш!

— І буде так точно, як у газеті?

— І буде так точно, як у газеті.

— Ану, склади що-небудь.

— Що-небудь скласти? — спитав Гаврик і замислився.— Ну, гаразд, що-небудь складу. Тільки підемо трохи далі.

Вони обігнули депо, пролізли під вантажними вагонами, вбігли вниз з високого залізничного полотна і опинилися в глибокому кюветі, порослому сухим торішнім бур'яном. Тут вони сіли на землю, і Гаврик, вийнявши з кишені сталеву штучку з мідним затискувачем, яку назвав верстатка, досить швидко почав складати літери в довгий рядок.

Потім він дістав недогризок олівця і натер букви графітом. Він знову понишпорив у своїх бездонних кишенях, вийняв чистий газетний папір, приклав до нього набір і постукав по ньому кулаком.

— Готово! — І він простяг Петі папірець, не випускаючи його, правда, з пальців.

— «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» — прочитав Петя дивні слова, що блідо, але чітко відбилися на папері справжніми газетними буквами.

— Що це? — спитав Петя, захоплений вправністю і швидкістю, з якою Гаврик усе це проробив.

— А ось те саме, — сказав Гаврик і, розірвавши папірець на шістнадцять частин, пустив клаптики за вітром. — Але май на увазі! — суворо додав він і підніс до Петиною обличчя вказівний палець, що пахнув гасом.

— Можеш не сумніватись.

Гаврик впритул підійшов до Петі і, дихаючи йому у вухо, швидко прошепотів:

— Я цього шрифту вже накрив п'ятнадцять торбинок.

39. На новому місці

В кінці березня тітці нарешті пощастило досить вигідно продати квартиру. Тепер треба було спішно вивозити кудись меблі і переїжджати. Порадившись з Терентієм, Гаврик запропонував, аби не витратитись на меблевий склад, поки що пере-

везти меблі до них на Близні Мляни, в сарайчик, де до закінчення екзаменів міг би оселитись і Петя.

Це було дуже зручно, і тітка згодилась. Сама ж вона разом з Павликом вирішила на цей час переїхати до своєї давньої інститутської подруги.

І ось в один чудовий день у двір в'їхали дві парокінні підводи, так звані платформи, і з квартири Бачеїв почали виносити меблі.

Чомусь усім здавалося, що меблів дуже багато і вони ніяк не помістяться на двох платформах. Але насправді вийшло, що на другій платформі навіть залишилось багато вільного місця. Обстановка, яка завжди здавалась Петі дорогою і чепурною — особливо вітальня, обита золотистим шовком, — коли її винесли з квартири, поставили догори ногами на платформі й обв'язали грубими канатами, раптом втратила свій багатий вигляд.

При яскравому сонячному світлі зразу стали помітними всі дефекти, поломки і потертості. Особливо жалюгідний вигляд мав умивальник із зламаню педаллю і тріщиною поперек мармурової дошки. Бронзова лампа з їдальні із знятим абажуром також втратила всю свою красу, а головна її окраса — куля з дробом була кинута разом з своїми ланцюгами на дно платформи, окремо від лампи, і здавалась зовсім нікому не потрібною, якоюсь нісенітною, старомодною.

Але найдужче вразив Петю вигляд книжкової шафи, яка називалась в родині Бачеїв «бібліотека Василя Петровича». Тепер, коли вона була без книжок і лежала боком, Петя з неприємним здивуванням помітив, що вона нікчемно мала, майже іграшкова, а всі книжки — разом із славнозвісним енциклопедичним словником Брокгауза і Єфрона, «Історією Держави Російської» Карамзіна, Пушкіним, Лермонтовим, Толстим, Гоголем, Тургенєвим, Достоєвським, Некрасовим, Шеллером-Михайловим і Помяловським — становили собою якийсь десяток стопок, міцно перев'язаних шпагатом. Взагалі, це була вже не обстановка, а просто старі меблі, хатні речі.

Петя сів на козли першої платформи поруч з візником — показувати дорогу. На другій, тримаючи в руках дзеркало, в якому косо, якимось непритомно відбивалась вулиця, поїхала куховарка Дуня із розпухлим від сліз носом.

Тітка, стоячи обіч Павлика біля розчинених воріт, хрестилась і навіщось махала хусточкою. По дорозі Петя весь час боявся, що його можуть побачити знайомі гімназисти. Йому було ніяково зізнатися в цьому самому собі, але він соромився обстановки і того, що їм доводиться переїздити на Близні

Млини, де, як відомо, живуть тільки «бідні». Нелегко було звикати до думки, що тепер вони теж стали бідними.

Терентія і Гаврика не було вдома. Підводи зустріли мати і дочка Чорноіваненки. Мотя метушилась більше за всіх і проводжала кожну річ, яку переносили через палісадник у сарайчик, уже давно приготований для меблів.

— Ой Петечко, дивіться, які у вас гарні стільці! — казала вона із щирим захопленням, торкаючись до шовкової оббивки крісел, в деяких місцях протертої до білих ниток.

З'явився Женька з ватагою місцевих хлопчаків. Вони зразу ж атакували платформу, ставали босими ногами на спиці коліс, доторкувались руками до бронзової кулі від лампи, крутили кран умивальника, а Женька навіть заліз на козли, схопив віжки і, надавши обличчю відчайдушного виразу, гукнув на коней:

— Тпру, проклятуці!

Але зараз же дістав по шиї, і вся ватага кинулась урозтіч по небрукованій вулиці, піднімаючи першу березневу пилюку.

Коли меблі були складені в сарайчик і платформи поїхали, куховарка Дуня взяла на плечі вузол з своїми речами та іконами і рушила пішки просто через степ на хутірець, до якого звідси було не так далеко.

— Ну от, ви тепер поживете у нас на Близніх Млинах! — сказала весело Мотя і, помітивши смутний вираз Петиного обличчя, додала: — А що? Може, вам тут не подобається? Так нічого подібного. Тут дуже, дуже добре. Зараз уже за вигоном в степу з'явилися проліски, а скоро в балках виростуть і фіалочки. Можна буде іноді ходити збирати букети. Скажете, ні?

Скоро прийшов з друкарні Гаврик і потайки показав Петі нову торбинку із шрифтом.

— Вже шістнадцята, — сказав він, підморгуючи.

— Дивись, колись піймаєшся, — сказав Петя.

— Ну що ж, така справа, — зітхнув Гаврик. — Нічого не вдієш.

Але тут же різко змінив тон і відчайдушним голосом заспівав пустотливу пісеньку одеських околиць: «Як піймали-налатали — зец, зец, зец!»

Хоч слова цієї пісеньки на перший погляд і могли здатися досить безглуздими, але Петя завжди відчував у ній якесь приховане значення, якийсь завзятий, бойовий виклик.

Потім вони влаштували у сарайчику серед акуратно складених меблів куток для Петі — постіль, стіл з лампою, полицю для книжок. В сарайчику виявилось досить багато вільного

місця, і Гаврик перетягнув сюди також і свою койку, щоб жити разом з Петею.

Прийшов з роботи Терентій. Він мовчки привітався з Петею, хазяйновито зазирнув у сарайчик; несхвально буркочучи, по-своєму, економніше, переставив меблі, підклав під книжкову шафу цеглину, щоб вона не хиталася, після чого в сарайчику стало ще більше вільного місця.

— Тільки ви тут живіть, братці, акуратно. Щоб у мене без пустощів! А то знаю я вас: курити почнете, один одному будете заважати вчити уроки. Вам тепер,— сказав він, звертаючись до Петі,— доведеться дуже натискувати, бо вони вас поріжуть на екзаменах. Вони вашому батькові не простять Ближенського. Майте на увазі: це все одна зграя. От згадаєте моє слово! Ну, та гаразд...

Він зняв через голову шкіряну сумку з інструментами, скинув засмальцьовану куртку і підійшов до помийниці, що стояла на табуретці біля паркану. Мотя подала йому шматочок прального казанського мила з синіми жилками і, ставши на лавочку, почала поливати з глечика на його великі чорні руки.

Він намилювався, пирхав, підставляючи обличчя і шию — відмивався від залізного бруду і кіптяви. Він мився дуже довго, аж поки став свіжим і рожевим, як поросля. Потім зняв з Мотиного плеча вишиваний сільський рушник і так само довго, з видимим задоволенням витирався.

А Петя тим часом з тривоگوю роздумував над значенням його останніх слів, у справедливості яких не сумнівався, бо вже давно сам відчував щось дуже холодне, лихе у виразі обличчя директора й інспектора щоразу, коли він проходив мимо них і глибоко вклонявся, човгаючи черевиками по плитах гімназичного коридора.

Тепер уже Петю не здивувало, що Терентій так добре обізнаний з усіма їхніми обставинами і навіть знає історію з Ближенським. В його очах Терентій уже був не тільки простим майстром-слюсарем залізничних майстерень, який хоч і добре заробляв, але був усе ж таки лише робітником. Петя вже чудово розумів, що в тому, іншому, потайному житті Терентія, яке називалося «партійною роботою», Терентій був не тільки важливішим і значнішим за його, наприклад, батька, Василя Петровича, але значнішим, важливішим і за директора гімназії, і за пана Файга, і попечителя навчального округу, і навіть, можливо, за самого одеського градоначальника Толмачова.

Потім усі разом обідали, тобто вечеряли, причому дружина Терентія зовсім по-сільському виїняла з печі рогачем чавунок з пісним борщем, а потім величезну сковорідку картоплі,

смаженої на олії. І те, й друге їли дерев'яними ложками. Хліб був чорний, солдатський, дуже смачний. Крім того, на столі лежали кілька стручків червоного перцю і головка часнику. Але їх вживали тільки Терентій і Гаврик. Червоний перець вони клали в борщ, а часником натирали скориночку чорного хліба.

Не бажаючи відставати від свого друга, Петя теж поклав собі в тарілку вогняно-червоний, лакований стручок і розім'яв його ложкою.

— Ой, не робіть цього! — злякано простогнала Мотя.

Але Петя вже встиг проковтнути ложку борщу і тепер сидів із сльозами на очах, з висунутим язиком, і йому здалося, що він дихає полум'ям.

— Може, тобі ще часничку трохи натерти? — спитав Гаврик, зробивши безневинні очі.

— Іди ти к бісу! — через силу промовив Петя, витираючи сльози і кашляючи.

Встаючи по обіді з-за столу, Петя, як добре вихований юнак, перехрестився на темну ікону святого Миколая, ту саму, яку він бачив у дитинстві в халупі покійного дідуся Черноіваненка, а потім, шаркнувши ногою, вклонився спочатку хазяйці, далі хазяїнові і сказав:

— Широ дякую!

На що господиня ласкаво відповіла:

— На добре здоров'я. Вибачте за обід.

Так почалося Петине життя на Близніх Млинах.

Вставали рано, о сьомій ранку. Вмивались у дворі, зливаючи один одному з глечика дуже холодну криничну воду. Пили чай вприкуску і з'їдали по великому шматку чорного хліба, товсто намазаного кислим сливовим повидлом.

Потім усі троє чоловіків — Терентій, Гаврик і Петя — йшли на роботу. Вони виходили разом за хвіртку. Якраз в цей час звідусіль починались фабричні гудки — нескінченно довгі, вимогливі і разом з тим байдужі. Від їх монотонного хору тремтіло туманне повітря березневого ранку.

По всіх Близніх Млинах скрипіли і стукали хвіртки. Вулиця наповнювалась постатями людей, що поспішали на роботу. Їх ставало все більше і більше. Вони доганяли один одного, на ходу здоровкались, з'єднувались в невеликі групи.

Терентій ішов швидко, мовчазно, тільки інструменти подзвонювали в його торбинці. Петя і Гаврик ледве за ним встигали. Більшість робітників віталися з Терентієм, і йому весь час доводилось відповідати, машинально підіймаючи над своєю великою, круглою головою маленьку кепочку з гудзиком, як у

велосипедиста. Незабаром Терентій приєднувався до якоїсь групи, звертав у провулок, а Петя і Гаврик далі йшли вже вдвох.

Біля вокзалу вони прощались. Петя звертав праворуч, до гімназії, а Гаврик, недбало доторкнувшись великим пальцем до козирка своєї кепочки, такої ж самої, як у Терентія, простував через усе місто в друкарню.

В гімназії Петя весь час відчував якусь дивну незручність, боязкість і відчуження. Він сторонився товаришів і тільки на великій перерві, відшукавши Павлика, дуже серйозно вітався з ним за руку, і деякий час брати мовчки прогулювались по гімназичному залу, тримаючи один одного за шкіряний пояс, причому у Павлика був вельми серйозний, навіть суворий вираз обличчя.

Повернувшись додому на Ближні Млини, Петя в своєму сарайчику зразу ж починав учити уроки і вчився з такою лютою старанністю, немов готувався до бою.

Вечері поверталися з роботи Терентій і Гаврик і тоді зразу ж сідали обідати. Після обіду Петя ганяв Гаврика по латині, а Гаврик, у свою чергу, ганяв по всіх предметах Мотю, яка, виявляється, готувалася вступити до четвертого класу міського училища.

Лягали спати пізно, годині об одинадцятій. Погасивши лампу, Петя і Гаврик ще деякий час розмовляли в темряві. А втім, розмовляв головним чином Петя. Гаврик більше відмовчувався, уткнувшись в подушку. Він любив гарненько поспати після роботи.

40. Проліски

Кілька разів Петя намагався розповісти Гаврикові про своє закордонне кохання, але щоразу, коли він, нашвидку описавши Везувій і блакитний грот на Капрі, де таке чарівне підводне освітлення, що руки й обличчя людей здаються зробленими з синього скла, вже починав у неясних висловах описувати хвилюючу сцену першої зустрічі на неаполітанському вокзалі, виявлялося, що Гаврик давно спить і навіть посвистує носом.

Все ж одного разу Петі пощастило розповісти свій роман, поки Гаврик ще не встиг зовсім заснути.

— А потім що? — промимрив Гаврик, швидше з ввічливості, ніж з цікавості.

— А потім — нічого, — зітхнув Петя. — Потім ми назавжди розлучились.

— Це, звичайно, досить прикро, — сказав Гаврик, відверто позіхаючи. — А як її зувуть?

— Як її звуть...— загадковим голосом протягнув Петя, перебуваючи у вкрай скрутному становищі, і додав з відтінком прихованої гіркоти: — Ах, та яке це має значення!

— Ну хоч принаймні якого вона кольору: чорненька, біленька? — спитав Гаврик.

— Вона не чорненька і не біленька, а скоріш за все... як це тобі пояснити... каштанова. Правду кажучи, темно-каштанова, — намагаючись бути якомога точнішим, відповів Петя.

— Ага, розумію, — промовив Гаврик. — Ну, давай уже спати.

— Ні, зачекай, — сказав Петя, фантазія якого тільки ще починала розіграватися. — Ні, ти зачекай, не спи. Я хочу, щоб ти мені порадив як друг: що мені тепер робити?

— Напиши їй листа, — сухо сказав Гаврик. — Ти її адресу знаєш?

— Ах, та яке це має значення? — сумно відповів Петя.

— Ну, коли ти її кохаєш, — розсудливо зауважив Гаврик.

— А що таке — кохати? — розчаровано сказав Петя і не зовсім до речі з легким завиванням процитував: — «Кохати? Якщо лиш на час, то не варто, а вічно кохати не можна!»

— Ну, то не мороч мені голову і не заважай спати! — проґнозав Гаврик, перекинувся на другий бік і накрив собі голову подушкою.

Більше від нього вже нічого не можна було добитися.

Петя довго не міг заснути.

У маленькому високому віконці сарайчика видно було зеленуватий серп місяця. Петя чув, як кілька разів скрипнула хвіртка. Стиха розмовляючи, у дворик входили і виходили якісь люди.

— Тільки ви йдїть в обхід, через Сортировочну, — промовив Терентій, і Петя зрозумів, що в нього знову гості.

Петя почав думати про закордонну дівчину, але ніяк не міг її уявити. Було щось дуже непевне: чорна стрічка в косі, вуглинка, що залетїла в око, хуртовина в горах — і більше нічого. Виявляється, він її просто забув.

У сарайчику було досить холодно. Петя зняв із стїни швейцарський плащ і закутався ним поверх ковдри. Тепер він уявляв себе самотнім подорожнім в убогїй хатинї пастуха. Ось він лежить, загорнувшись у плащ, всіма забутий, із змученою душею і розбитим серцем. А та, яку він так любив, тим часом, можливо... Петя зробив останнє зусилля, щоб уявити «її» і що вона, може, робить в цей час, але замість цього в голову полізли сторонні думки про близькі екзамени, про майбутнє життя на хуторї і, хоч як це дивно, про Мотю, з якою й справді непогано було б піти в степ по проліски.

Досі йому ніколи в голову не приходило, що Мотя може бути предметом роману. Тепер це здавалось цілком природним, і він навіть здивувався, що це не спало йому на думку раніше. Зрештою, вона була досить гарненька, вона його любила, в чому Петя не сумнівався, а головне — вона завжди була поруч.

Ці думки приємно хвилювали Петю, і замість того, щоб заснути в сльозах, він заснув з томливою, самовдоволеною усмішкою, а прокинувся з бадьорим почуттям чогось нового й дуже приємного.

Прийшовши з гімназії, він не почав готувати уроки, а підійшов до Моті, яка ліпила разом з мамою вареники з картоплею, і зразу взявся за справу.

— Ну, то як же? — сказав він з поблажливою посмішкою.

— А що? — спитала Мотя несміливо, як завжди, коли вона розмовляла з Петею.

— Забула?

— А що? — повторила Мотя ще більш несміливо, і милими, безневинними очима трохи спідлоба подивилась на хлопчика.

— Ти, здається, хотіла збирати проліски.

Вона зашарілася. Її пальці почали швидко щипати краї вареника.

— Ви правду кажете? — спитала вона.

— Ну, звичайно, — сказав Петя. — А якщо не хочеш, то й не треба.

— Мамо, ви без мене впораєтесь? — спитала Мотя. — Я обіцяла Петі показати, де у нас тут ростуть проліски й фіалочки.

— Ідіть, діточки, йдіть погуляйте, — ласкаво відповіла Мотина мама.

Мотя стрімголов кинулась за завіску, на ходу розв'язуючи фартух, одягла святкові козлові черевики, пальтечко, з якого за зиму добряче виросла, витягла з-під коміра косу й перекинула її через плече. Вона навіть спітніла, і на її гарненькому носику виступили росинки.

Петя, намагаючись не поспішати, перевальцем пішов до себе в сарайчик, закутався в плащ, узяв альпеншток і з'явився перед Мотею у всій своїй похмурій красі, яку, між іншим, трохи псував гімназичний картуз.

— Ну що, ходімо, — сказав Петя якомога байдуже.

— Ходімо, — зовсім тоненьким голоском відповіла Мотя, похиливши голову, і перша вийшла за хвіртку, голосно порипуючи новими черевиками.

Поки вони йшли через вигін, де на торішній травичці вже паслись корови, Петя вирішував вельми важливе питання, ким повинна бути Мотя: Ольгою чи Татяною? За всіх обставин він, звичайно, залишався Євгенієм Онегіним. Він вибрав застарілий варіант — Євгенія Онегіна, як найлегший, щоб не дуже морочитись. Складнішого варіанта Мотя і не заслуговувала. Тепер належало мерщій вирішити, ким вона буде — Ольгою чи Татяною, — і братись до справи.

Із зовнішнього вигляду вона зовсім не підходила для Татяни. Вона швидше могла б зійти за Ольгу, якби, звичайно, не це демісезонне пальтечко з короткими рукавами і не козлові черевики, які так жахливо рипіли на всі Ближні Млини.

Вигін уже кінчився, і треба було діяти. Петя нашвидку з'єднав Татяну з Ольгою і одержав цілком підходящий гібрид дівчини, якій можна було, з одного боку, «давати уроки в тишині», а з другого — ніжно тиснути ручку, причому не обов'язково було цілуватись, чого Петя жахливо соромився.

Він, звичайно, залишався Онегіним, але з невеликою домішкою Ленського, що не повинно було йому заважати користуватися чудовим правилом: «Чим менше ми кохаєм жінку, тим більш подобаємось їй...» Міг вийти чудовий роман. Правда, трохи заважало те, що Мотя загалом подобалась Петі. Це було зовсім недоречно. Але Петя рішуче знехтував свої почуття і, як тільки вони вийшли в степ, суворо сказав:

— Мотю, мені треба з тобою серйозно поговорити.

У дівчини тьохнуло серце, і вона зупинилася перед Петею, стривожена суворим виразом його обличчя.

— Чи кохала ти кого-небудь? — ще суворіше спитав Петя.

— Кохала, — сказала Мотя тоненьким голоском.

Самовдоволення посмішка мимоволі поповзла по Петиному обличчю, але він її стримав і спитав, дивлячись дівчинці просто на перенісся:

— Кого?

— Різних, — простодушно відповіла Мотя.

«Дурепа», — мало не сказав Петя, але стримався і почав терпляче пояснювати, що таке кохати взагалі й кохати зокрема. Мотя зрозуміла і густо почервоніла.

— Ну, то кого ж? — наполегливо спитав Петя.

— Ви самі знаєте, — самими губами прошепотіла Мотя, підводячи на нього щасливі очі, повні сліз.

В цю хвилину вона була такою милою, що Петя вже ладен був перетворитися на Ленського і зробити її Ольгою, незважаючи на скрипучі черевики і базарне пальтечко. Але він не

міг задовольнитися такою легкою перемогою, це було б надто скучно.

— Значить, я можу розраховувати на твою дружбу? — спитав він.

— Еге ж, можете, — сказала Мотя. — Завжди можете.

— В такому разі, я повинен відкрити тобі одну таємницю. Тільки ти, звичайно, даси мені слово, що це залишиться між нами.

— Чесне благородне, святий істинний хрест! — сказала Мотя і кілька разів поквапливо перехрестилася. — Щоб мені не зійти з цього місця.

— Я покохав, — сказав Петя з сумом.

Він трохи помовчав, а потім розповів їй свій закордонний роман, слово в слово так, як він розказував Гаврикові в сарайчику.

Мотя слухала мовчки, пригнічено опустивши руки, а коли він кінчив, спитала чужим голосом:

— Як її звати?

— Яке це має значення? — відповів Петя.

— І ви її так сильно кохаєте? — сказала Мотя, завмираючи.

— В тому-то й справа, — відповів Петя.

— Бажаю вам щастя, — ледве чутно промовила Мотя.

— Так, але я хочу, щоб ти мені порадила як друг, що мені тепер робити?

— Напишіть їй листа, раз ви її так кохаєте.

— А що таке — кохати? «Якщо лиш на час, то не варто, а вічно кохати не можна», — сказав Петя, трохи завиваючи.

— Бажаю вам щастя, — сказала Мотя, і раптом очі в неї зробились як у кішки. Петя навіть злякався. Вона повернулась і швидко пішла назад.

— Почекай, куди ж ти! А проліски? — закричав Петя.

— Бажаю вам щастя, — сказала вона, не обертаючись.

Петя побіг за нею, плутаючись у плащі, і наздогнав. Вона скинула його руку з плеча і пішла ще швидше.

— Дивачка, я пожартував! Невже ти не розумієш, що я пожартував? Дивачка, жартів не розумієш, — мимрив Петя. — Чого ж ти сердишся?..

Тепер, коли вона сердилась, вона йому подобалася вдвічі більше. Рипаючи черевиками, Мотя перебігла через увесь вигін і тільки на вулиці пішла повільніше.

Петя йшов поруч, умовляючи:

— Я ж пожартував. Невже ти не розумієш, що я пожартував? А ти сердишся, дивачка!

— Я не серджусь,— тихо сказала Мотя.

Порив ревнощів уже минув, вона була колишня Мотя.

— Ну, давай помиримось,— сказав Петя.

— Я з вами й не сварилась,— відповіла вона і навіть легенько усміхнулась, бо не хотіла, щоб хто-небудь бачив, як вони сваряться на вулиці.

Петя був збентежений, але в душі торжествував. В цілому, це було дуже вдале любовне побачення.

Всю справу зіпсував Женька, що, як виявилось, дарно вже слідкував за ними разом з ватагою своїх хлопчаків. Тепер ця ватага йшла за ними на чималій відстані й час від часу хором гукала:

— Ой да-да, ой да-да! Молодий і молода!

41. Ленський розстріл

Якось на початку квітня Гаврик повернувся з друкарні значно пізніше, ніж завжди. Петя сидів у сарайчику і повторював геометрію.

— На Ленських копальнях солдати стріляли в робітників,— сказав Гаврик з порога і, не скидаючи шапки, сів на ліжко.

З розмов, які давно вже велись на Близьких Млинах, Петя довідався, що далеко в Сибіру, в глухій тайзі, на річці Лені є золоті копальні, де робітники живуть у каторжних умовах. Було відомо також, що наприкінці лютого на одній з копалень, де робітників мучили особливо сильно, почався страйк і були надіслані депутати на інші копальні. Страйком керували беки, а меки умовляли робітників страйк припинити і піти на мирову з адміністрацією. Але робітники не послушали меків, і страйк став загальним. Тепер уже страйкувало понад шість тисяч робітників. Такими були останні відомості, які різними шляхами зійшли з берегів Лени.

Гаврик сидів, кинувши між колін витягнуті руки, і дивився на лампу під зеленим абажуром, яка відбивалась в його нерухомих зіницях. Він глибоко й часто дихав—переводив дух—очевидно, дуже поспішав з друкарні додому.

Петя спочатку не зовсім зрозумів усе значення того, що сказав Гаврик. Надто просто, невиразно були вимовлені ці слова: «Солдати стріляли в робітників». Але ще поглянувши на Гаврика, на його схудле, нерухоме обличчя, Петя раптом зрозумів зміст цих слів.

— Як це — стріляли? — спитав він, відчуваючи, що його обличчя стає таким же нерухомим, як у Гаврика.

— А так. Дуже просто! — грубо сказав Гаврик.— З трілі-
нійних гвинтівок. Рота, пліл Залпом.

— Звідки ти знаєш?

— Сам набирав телеграму. Нонпареллю, шостим кеглем.
Три години тому одержано. Повинна йти сьогодні в номер...
якщо не знімуть. Від них всякої підлоти можна чекати... Ну,
я пішов,— сказав він, рішуче підводячись.

— Куди?

— В майстерні до Терентія. Виявляється, у нього сьогодні
нічна понаднорма.

З цими словами Гаврик вийшов.

Петі стало моторошно самому в сарайчику. Він наздогнав
Гаврика за хвірткою. Вони мовчки йшли в прозорій темряві
квітневої ночі. В палісадниках уже несміливо білили яблуні,
які починали розцвітати, а в цей час у Сибіру ще була зима,
тріщали морози і замерзла річка Лена лежала під снігом, як
мертва.

Петя вийшов без шинелі, йому стало холодно. Він засунув
руки в рукава гімназичної курточки і весь зіщулювся, поквап-
ливо крокуючи поруч Гаврика. Десь у церкві пробило одина-
дцять. Люди в будиночках спали. Всюди було темно, тільки
під ворітьми залізничних майстерень, відбиваючись у рейках,
горіла електрична лампочка. Сторож спав. З будки стирчала
пола кожуха.

Петя й Гаврик обійшли корпус паровозного цеху, загляда-
ючи в запарошені, подекуди розбиті шибки, звідки лилося не-
спокійне світло палаючого горна. Петя побачив величезний
паровоз, який висів у повітрі на ланцюгах. Під ним ходили ро-
бітники. Петя зразу пізнав постать Терентія із сталевим ма-
слянистим шатуном на плечі, якого він притримував однією
рукою за кінець, обгорнутий чорною ганчіркою.

Шляховий інженер у форменому кашкеті і тужурці з погон-
чиками, розставивши ноги, стояв збоку, тримаючи перед со-
бою аркуш кальки, яку він розглядав, наче газету.

Все це Петя вже багато разів бачив, і в цьому не було
нічого незвичайного, а тим більше зловісного. Але зараз
Петя відчував страх. Йому здавалося, що ланцюги от-от лоп-
нуть і паровоз усією своєю вагою впаде на людей. На одну
мить це почуття стало таким реальним, що хлопчик заплю-
щив очі.

Але в цей час Гаврик вклав у рот два пальці і свиснув.
Терентій повернувся і почав вдивлятися в темні шибки,
які тьмяно відбивали електричні лампочки цеху. Потім він
важким, м'яким рухом усього свого великого тулуба скинув

з плеча шатун і на витягнутих руках відніс убік. Скоро він з'явився з-за рогу і підійшов до хлопців.

— Що тобі? — дивлячись на Петю, спитав він Гаврика.

— На Ленських копальнях солдати стріляли в робітників,— неголосно сказав Гаврик.— Сьогодні прийшла телеграма з Іркутська. Я про всякий випадок тиснув десять примірників.— І він подав Терентію аркушик свіжого відбитка.

Терентій став спиною до освітленого вікна і прочитав телеграму. Петя не міг роздивитись виразу його обличчя, але зрозумів, що воно страшне. Раптом Терентій схопив з-під ніг шматок шлаку і з такою силою кинув у стіну, що він розлетівся на порох. Деякий час Терентій важко переводив дух — заспокоювався,— а потім відвів Гаврика вбік, і вони швидко про щось переговорили.

Йдучи назад, Гаврик кілька разів залишав Петю посеред вулиці, а сам на короткий час нудись відлучався; і одного разу Петя побачив, як Гаврик підкрався до чиеїсь хвіртки і засунув у щілину білий папірець. Петя зрозумів, що це був відбиток телеграми.

Коли хлопчики знову опинилися у своєму сарайчику, погасили світло і лягли в постелі, вони довго не могли заснути, і Петя весь час тривожно прислухався до нічних звуків. Йому здавалося, що ось-ось почнеться щось страшне: вулицею з галасом побіжить натовп, десь спалахне пожежа, пролунають постріли з браунінгів. Але навколо було тихо.

На переїзді пролунав різок стрілочника; пройшов вантажний поїзд; далеко нерівним бруком проїхала підвода, і було чути, як під нею деренчить порожнє відро. Потім по всіх Ближніх Млинах довго і сонно співали треті півні, залунали фабричні гудки і трохи згодом заскрипіли хвіртки.

День пройшов звичайно. Тільки в гімназії, на великій перерві, Петя помітив під сходами кількох восьмикласників з газетою і почув слова: «Заворухення на Ленських копальнях», сказані пошепки.

Гаврик повернувся з друкарні ще пізніше, ніж учора,— чекав нових повідомлень,— і приніс великий згорток відбитків. Це були телеграми з подробицями Ленського розстрілу: п'ятсот чоловік убитих і поранених. Петя жахнувся.

Була ніч. Терентій коротко переговорив з Гавриком, і вони обидва пішли. Петя хотів іти разом з ними, але його не взяли. Він залишився сам, ліг у постіль, укритися з головою плащем і зразу ж заснув, але скоро прокинувся.

Навколо стояла мертва тиша. Петя лежав на спині з розкритими очима, намагаючись уявити собі п'ятсот убитих і по-

ранених людей. Але це було неможливо, хоч як сильно він напружував свою уяву. Перед ним весь час непорушно стояла невиразна картина засніженого поля, вкритого убитими робітниками. Зміст картини був незмірно страшнішим самої картини, і ця невідповідність мучила Петю, не даючи йому ні на одну мить подумати про щось інше.

Раптом йому спало на думку, що п'ятсот чоловік — саме стільки, скільки учнів і учителів у їхній гімназії. Він уявив собі коридори, сходи, класи, гімназичний і актовий зали, завалені вбитими і пораненими гімназистами і вчителями, калюжі крові на метлаських плитках, крики, стогін, паніку...

Його почало морозити.

Але й тут теж не було відповідності, бо це була лише вигадка, а там була сама правда. Там були дійсні, а не уявні трупи, і перед Петею почали впливати всі покійники, яких він будь-коли бачив.

Йому уявлялась мама в труні, схожа на наречену, з почорнілими від ліків губами і паперовою смугою на лобі; уявився дядько Михайло в сюртучку з високо складеними на грудях білими кістлявими руками; гімназист четвертого класу Вітя Серошевський, що вмер від дифтериту — витягнута лялька в синьому мундирі; дідусь — мамин батько — з лисим лобом, в якому відбивалися свічки; якийсь генерал від інфантерії, якого везли повз їхній будинок у відкритій труні на лафеті, а попереду несли на оксамитових подушках ордени і медалі.

Але це були не трупи вбитих, а покійники — «небіжчики», завалені вінками і оточені клубами ладану, музикою, співами і скляними ліхтарями на палицях, обвитих крепом. Хоч яким жахливим був вигляд цих непорушних істот, які все ще зберегли людську подобу серед похоронної пишноти, — вони не могли дати Петі уявлення про ті сотні, що лежали долілиць у леньських снігах, і Петя страждав далі.

Тоді Петя побачив те, що було давно приховано в найбільших глибинах його пам'яті і майже ніколи не спливало на поверхню саме тому, що було ще жахливіше, ніж усе останнє.

Петя згадав дев'ятсот п'ятий рік, перев'язану голову Терентія з струмочком крові, що пливла по скроні, згадав кімнату, завалену поламаними меблями, повну диму від пострілів, і людину з байдужим восковим обличчям і чорною діркою над закритим оком, що незручно лежала на підлозі поперек кімнати, горілиць, серед порожніх обойм та гільз. Він згадав, як два козаки мчали на конях, тягнучи за собою на мотузці закривавлений труп Петиного знайомого — хазяїна тиру Йосипа

Карловича, що залишав на мертвотно-сірому брукові довгий червоний, на диво яскравий слід.

Петя знову побачив засніжене поле, засіяне трупами. Але ця картина вже не мучила його невідповідністю з правдою, бо він зрозумів її зміст. Він полягав у тому, що одні люди вбили інших людей за те, що ті не захотіли більше бути рабами.

Петю охопила злість. Щоб не заплакати, він почав кусати подушку. Але все-таки заплакав. Уранці він встав з постелі змучений безсонною ніччю, з синцями під очима, похмурий і змарнілий.

Гаврик і Терентій досі ще не поверталися. Мотя, закутана в сіру шерстяну хустку, мовчки подала йому кухоль чаю і шматок хліба з повидлом. Вона була не причесана, її очі злякані дивилися на хлопчика, вона тремтіла від ранкового холоду — мабуть, теж цілу ніч не спала.

Її мати прала у дворі білизну, над ночвами літали мильні бульбашки, і вона сумно побажала Петі доброго ранку.

Цього разу Петя пішов до гімназії сам. На вулиці все було як звичайно. Групами йшли робітники на ранкову зміну. Вони йшли швидше, ніж завжди. Групи з'єднувалися, у деяких місцях перетворюючися в юрби. Пробираючись мимо них, Петя почував на собі неприязні погляди, які наче обмацували його кашкет з гербом, блискучі гудзики і пояс з форменою бляхою.

Хоча ранкове сонце заливало вулицю тілесно-рожевим світлом і в квітневому повітрі так чисто, свіжо й весело перекликалися маневрові паровики, проте на всьому цьому наче лежала невидима похоронна тінь.

Посеред вулиці, як звичайно, походжав знайомий Петі літній ближньомлинський городовий. Але, дійшовши до перехрестя, Петя побачив ще одного городового, незнайомого. Із знайомим городовим Петя за звичкою привітався, ввічливо піднявши кашкет, а повз незнайомого городового пройшов, опустивши очі, але все ж побачив, як той оглянув його з ніг до голови злими очима на молодому солдатському обличчі.

В місті бігали газетярі, вигукуючи: «Подробиці ленських подій, п'ятсот убитих і поранених...»

В гімназії на уроках і перервах було тихше, ніж звичайно. Повертаючись з гімназії, не доходячи до Ближніх Млинів, Петя почув фабричний гудок, потім другий, третій, і скоро все повітря уже стогнало від гудків.

На тому перехресті, де вранці стояв незнайомий городовий, тепер Петя побачив величезний чорний натовп, який весь час

збільшувався: в нього безперервно вливались купками і по-
одинці все нові й нові люди, що бігли по прилеглих вулицях,
пустирях і палісадниках.

Петя зрозумів, що це страйк, а натовп складається з ро-
бітників різних заводів і фабрик, які щойно кинули роботу.

Петя хотів повернути назад і обійти стороною, але в цей
час ззаду навалився другий натовп і потяг хлопчика за собою.
Два натовпи змішалися, і Петя опинився посередині, з усіх
боків стиснутий людьми. Він почав вириватися, але йому за-
важав ранець. Одна лямка обірвалася, ранець поповз униз.
Петя, вивернувшись, підхопив його і насилу стягнув з плеча.
Тепер він міцно тримав його в руках перед собою, відпиха-
ючись від спин і ліктів, що напирали на нього.

Петя був найнижчим серед усіх і не бачив, що робилось
попереду. Він тільки відчував, рухаючись кудись разом з усі-
ма, що у натовпу є якась певна мета і що його рухом хтось
керує. Тоді він трохи заспокоївся і ранцем поправив збитий
кашкет.

Натовп сунув дуже поволі. В його русі не було нічого гріз-
ного, як спочатку здалося Петі, а скоріше щось напружено-
ділове, вперте.

Фабричні гудки, які досі заглушали всі інші звуки, мало-
помалу замовкли, і тепер чувся гомін натовпу.

Нарешті натовп зупинився. Петя побачив довгі дахи ре-
монтних майстерень і відчув під ногами рейки — спіткнувся і
впав би, якби його не підтримали чісь великі, грубі руки.
Потім усі знову рушили вперед і залунали відчайдушні полі-
цейські свистки.

Натовп розірвався, і Петя побачив знайомі ворота ремонт-
них майстерень. Вони були зачинені, і перед ними туди й
назад, притримуючи шаблю, бігав городовий із злими очима,
який по черзі то з усієї сили дув у свисток, то кричав:

— Розійдісь, а то буду стріляти!

Інший городовий, знайомий стариган, задкуючи перед на-
товпом, розмахував руками, як диригент, і плачучим голосом
повторював:

— Панове, майте розум! Панове, майте розум!

— Братці, тоді ламай ворота! — не дуже голосно, але так,
що всі почули, сказав чоловік у старому залізничному картузі
з червоною пов'язкою на рукаві ватяного піджака, який стояв
на даху паровозного цеху — очевидно, один із тих самих лю-
дей, що керували натовпом.

Залізні ґратчасті ворота завищали на іржавих завісах
і почали гнутися під натиском натовпу. Із дзвоном лопнув

ланцюг. Одна половина воріт, зірвана із завісів, з гуркотом впала у двір, друга криво повисла на цегляному стовпі.

Натовп ринув у двір. Все змішалось...

Згодом Петя дізнався, що адміністрація майстерень хотіла зірвати страйк, зачинивши ворота і поставивши на роботу в цехах кілька десятків зрадників, так званих штрейкбрехерів.

Увірвавшись у двір, натовп розсипався по цехах, і все, що побачив Петя, здалось йому спочатку веселою грою, в яку грали дорослі, сердиті люди. Ворота цеху розчинилися, і звідти один за одним почали проворно вибігати якісь люди, а інші їх наздоганяли і били по шиї брудними жмутами із скручених промаслених ганчірок; втікачі виверталися як тільки могли, і все це дуже нагадувало гру в «квача». Але при цьому ніхто не сміявся і не кричав, а в одного з тих, що бігли, текла з носа кров, і він розмазував її по обличчю рукавом подертої сорочки.

Потім у воротах цеху з'явилась маленька вагонетка, яку котили зо два десятки робітників з рішучими, напруженими обличчями. У вагонетці, задравши ноги і тримаючись руками за борти, в неприродній позі сидів той самий шляховий інженер, якого Петя бачив два дні тому, коли вночі ходив з Гавриком у паровозний цех. Кашкет на ньому був надягнутий козирком назад, що робило його вродливе обличчя з оксамитовою борідкою дуже дурним.

Женька Чорноіваненко і ті самі хлопчакі, які недавно кричали Петі і Моті: «Молодий і молода!», старанно допомагали дорослим котити вагонетку.

Петі вже не було страшно, натовп його більше не лякав. Він пройнявся загальним настроєм і, сердито насупивши брови, біг за вагонеткою. Він розштовхав хлопчаків, уперся ранцем у вагонетку і разом з усіма почав її штовхати.

Йому здавалося, що він котить її один. Як тільки вагонетка виїхала з воріт, з усіх боків залунали вигуки, свистки, улюлюкання. Кілька чоловік несли городового із злими очима. Тримавши за плечі і за чоботи, вони його розхитали і кинули у вагонетку просто на інженера. Городовий був уже без шаблі і без револьвера.

Другого городового, старого, у вагонетку не кинули, а двічі вдарили ганчіркою по шиї, і тепер він — теж без шаблі, без револьвера і кашкета — шкутильгав попід парканом, крутячи сивою головою і дурнувато посміхаючись.

Після того як вагонетку завезли за півверсти і залишили на колії, Петя разом з Женькою й іншими хлопчиками повернулися назад, але біля майстерень уже нікого не було — розі-

йшлися, тільки біля розбитих воріт походжало кілька робітників з мисливськими дробовиками за спинами і червоними пов'язками на руках.

Незвично спустілими вулицями і провулками Петя і Женька прийшли додому. Біля хвіртки стояла Мотя, яка зараз же накинута на Женьку:

— Босота, хуліган, шибеник, де тебе носить?.. А вам,— звернувшись до Петі,— не соромно водити з собою дитину на страйк? Подивіться, на що ви схожі, а ще гімназист!

Взагалі після прогулянки по проліски Мотя почала ставитись до Петі більш критично, ніж раніш. Петя подивився на свої черевики, подряпані шлаком, на пом'ятій ранець з обірваними лямками, на пряжку пояса, що з'їхав набік.

— Ви весь брудний,— тонким голосом сказала Мотя.— Ідіть скоріше помийтеся, я вам зараз зіллю.

— Можеш не командувати! — сказав Женька і, витягнувши з кишені роговий свисток, який ще зовсім недавно висів на грудях старенького городового, пустив пронизливу трель на всю вулицю.

— Ох, босяк! Ох, шибеник! — сплеснула руками Мотя, але не стрималась і раптом зайшлася зовсім дитячим писклявим сміхом.

У цей час вдалині з'явилась прольотка. Переваляючись на вибоях і вистукуючи колесами, вона промчала вулицею. Кілька чоловік з червоними пов'язками на руках підскакували на сидінні і на відкидній лавочці, щось кричали біля кожного палісадника.

Серед них Петя побачив Терентія, який розмахував своєю маленькою кейкою. У нього було збуджене, червоне обличчя, від чого старий шрам на скроні білів особливо помітно.

— Хай усі йдуть на вигін! — закричав він, показуючи рукою вперед і навряд чи розуміючи, що їде повз свою хату.

Шпурнувши свій ранець у палісадник, Петя слідом за Мотею і Женькою побіг на вигін, який уже чорнів від людей.

Сонце недавно сіло за курганом. Над свіжим зеленим степом палали хмари, освітлюючи картину мітингу. Посеред натовпу, на козлах візницької прольотки, на весь зріст стояв Терентій. Однією рукою він опирався на плече візника, а другою рубав повітря, і Петя чув його голос, розірваний вітром.

Іноді долинали цілі фрази.

Цей гнівний голос, який немовби літав разом з вітром над мовчазним натовпом, над притихлим весняним степом, наповнював Петину душу жагучим почуттям боротьби і волі. Серце його сильно забилося. Коли ж весь натовп заспівав на різні

голоси «Вы жертвою пали в борьбе роковой» і замигтіли зняті шапки, Петя теж зняв свій кашкет і, притискуючи його обома руками до грудей, заспівав разом з усіма. Свого голосу він не чув, зате весь час чув поруч з собою тоненький голос Моті, яка, піднявшись навшпиньки і витягнувши шию, старанно виводила: «... за вами идет новых ратников строй...»

Часом Петі здавалось, що в цю ж мить звідкись повинні вискочити козаки на конях і почнеться побойіще. Але все було спокійно, і постаті сигнальників, розставлених по горбах і курганах, непорушно чорніли на яскравій смузі заходу.

По закінченні мітингу люди розійшлися так само швидко, непомітно, як і зібралися. Вигін опустів, і на молодій траві серед зім'ятих кульбаб Петя побачив багато палиць, залізних болтів і уламків цегли, взятих робітниками про всякий випадок.

Проїхала порожняком візницька прольотка. Трохи згодом показалися Терентій з Гавриком. Вони йшли в ногу, глибоко засунувши руки в кишені, в кепках, зсунутих на потилицю, з виглядом людей, що добре попрацювали і дуже задоволені.

— Ходом, ходом! — сказав Терентій, поплескавши Мотю по щоці і подаючи руку Петі. — Не затримуйтесь. Хоч по всьому місту мітинги і демонстрації, так що одеська поліція зовсім розгубилась, а Толмачов сидить у себе вдома і ворожить, що йому робити, але все ж таки не той... Давайте краще скоріше до хати.

Але, очевидно, поліція справді розгубилась, і генерал Толмачов не ризикнув викликати військо: цілу добу, поки тривав страйк, ніхто на Близніх Млинах не бачив жодного солдата і жодного поліцейського, крім старенького городского, який цілий день ходив по дворах і слізно просив, щоб йому віддали шаблю і револьвер. Заходив він також у двір до Черноіваненків, причому Терентію, який вийшов з хати, сказав так:

— Тереню, я тебе пам'ятаю ще тоді, як ти у мами цицьку ссав. Будь людиною! Скажи своїм хлопцям, щоб віддали мою зброю, а то мене з поліції виженуть. Вона казенна.

Терентій насупився:

— Яким це моїм хлопцям? Треба думати, що плещеш!

— А то не знаєш сам? — сказав городской, підморгуючи, і простодушно додав: — Твоїм хлопцям, революціонерам. Ти ж у них за головного.

Терентій взяв городского за плечі й вивів за хвіртку.

— Иди, йди, старий! І не мели, чого не розумієш. А будеш пятакати, то краще не виходь увечері на вулицю. Зрозумів?

— Ех, Тереню, Тереню! — зітхнув городовий і почвалав до іншої хати.

Другого дня страйк закінчився, і все пішло по-старому. Так само вранці над Близніми Млинами стогнало від гудків повітря, але було воно не холодне й туманне, а яскраве, світлоносне, сповнене теплого запаху квітух садків і пташиного щебету. І люди, що юрбами сунули вулицею на роботу, теж здавались Петі зовсім іншими; йшли впевнено, дивились бадьоро, голосно перемовлялись і взагалі мали вигляд світліший і чистіший — очевидно, тому, що скинули свій незграбний зимовий одяг, а багато хто був одягнутий зовсім по-літньому, в парусинові піджаки і кольорові ситцеві сорочки.

Повертаючись з гімназії Петі вже було жарко в сукняній куртці і кастановому кашкеті, мокрому і гарячому всередині.

За тиждень до екзаменів гімназистів розпустили. Тепер Петя з ранку до вечора сидів у дворі під шовковицею за дощаним столом і, закривши кулаками вуха, зубрив хронологію, розмірено хитаючи головою, як китайський болванчик. Він дав собі слово за всяку ціну скласти всі екзамени на п'ятірки, бо чудово розумів, що порятунку йому не буде і його зріжуть, причепившись до найменшої помилки. Він навіть помітно схуд, давно не стригся, і у нього на потилиці відросли кіски, як у дячка.

42. Перший номер «Правды»

— На вокзал зі мною не хочеш піти? — сказав одного разу Гаврик, несподівано з'явившись за спиною Петі.

Петя в цей час був поглинутий зубрінням і навіть не здивувався тій обставині, що Гаврик не на роботі. Він тільки ще швидше захитав головою і сказав:

— Відчепись!

Але, побачивши якусь особливу, загадкову, урочисту посмішку на обличчі Гаврика, а головне, його старанно розчесану чуприну, нову ситцеву сорочку, підперезану новим ремінцем, добре випрасувані штани і парадні черевики, які Гаврик дуже беріг і взував тільки в особливих випадках, зрозумів, що сталося щось значне.

— Чого на вокзал? — спитав Петя.

— Газету одержувати.

— Яку газету?

— Нашу. Щоденну. Робітничу, брате. Просто з Петербурга; з кур'єрським поїздом. Називається «Правда».

Петя вже кілька разів чув розмову про те, що скоро в Петербурзі почне виходити нова робітнича газета беків. Серед робітників на неї збирали гроші, і Петя навіть бачив ці гроші. Іноді їх приносили з роботи Терентій або Гаврик і, уважно перелічивши, висипали в бляшану коробку з-під монпансьє «Жорж Борман». Раз на тиждень Терентій відносив їх на пошту, а квитанції складав у ту ж коробку.

Гроші були переважно дрібні — срібні двогривені, п'ятиалтинні, гривеники, мідні п'ятаки, семишники, навіть копійки; паперові карбованці і троячки траплялись дуже рідко, і було важко уявити, як з цієї дрібноти кінець кінцем могла вийти така дорога річ, як велика щоденна газета.

Тепер же виявилось, що вона все-таки вийшла і її везуть у поштовому вагоні кур'єрського поїзда «Санкт-Петербург — Одеса».

Відверто кажучи, Петі вже смертельно надокучило щодня з ранку до вечора займатися зубрячкою. Він був не від того, щоб перепочити. Сходити на вокзал було спокусливо: вокзал завжди мав для нього особливу принадливість. Уже один вигляд безлічі рейок, що перетиналися, збуджував його уяву і змушував думати про ті невідомі краї, куди рейки, так плавно й навально заокруглюючись, бігли.

Захід Петя уже бачив. Але була ще північ, неосяжно величезна область — Росія, батьківщина, з матінкою Москвою, Санкт-Петербургом і старовинним Києвом, Архангельськом, Волгою, з важкоуявним Сибіром і, нарешті, Леною, яка вже тепер була не річкою, а іменем кривавої історичної події, такої ж, як Ходинка чи Цусіма. Саме звідти, з півночі, з димного туманного Пітера, повинен був сьогодні привезти кур'єрський поїзд газету «Правда».

Коли Петя і Гаврик прийшли на вокзал Одеса-Головна, петербурзький поїзд уже прибув і стояв біля перону. Він весь складався з довгих новеньких пульманівських вагонів — синіх і жовтих, — а зелених зовсім не було, зате було два дивовижних вагони, біля яких Петя і Гаврик мимоволі затрималися.

Ці вагони були зовні обшиті деревом, блищали на сонці міддю поручнів, віконних косинців, накладних іноземних написів і гербів Міжнародного товариства спальних вагонів. Навіть їх зовнішній вигляд вражав особливою, корабельною суворістю.

Коли ж хлопчики, штовхаючи один одного ліктями, заглянули у вікна з верхніми вузькими, по-декадентськи розмальованими кольоровими шибками, вони ахнули від тієї розкоші, яку побачили всередині вже порожнього вагона, від лакованих

панелей з червоного дерева, тисненого плюшу стін, білосніжних, по-ранковому зім'ятих постелей, молочних тюльпанів електричних лампочок, синіх сіток, важких бронзових плювальниць і килимових доріжок.

У другому вагоні вони побачили ще разючіші речі: буфет, заставлений пляшками і закусками, і лакея у фраку, який прибирав із столиків пірамідальні серветки, такі білі й тверді, наче вони були відлиті з гіпсу.

Не кажучи вже про Гаврика, навіть Петя, який побував за кордоном, досі не міг собі уявити, що є на світі такі вагони.

— Дивина! — прошепотів Петя, з такою силою притискаючись обличчям до товстого шліфованого скла, що на ньому відбився його спітнілий ніс.

А Гаврик звузив очі і з дивною посмішкою процідив крізь зуби:

— Пани катаються!

— Попрошу відійти від вагона! — промовив суворий голос з іноземним акцентом, і, відсторонивши твердою рукою Петю і Гаврика від вагона, мимо пройшов провідник у форменій тужурці і каскетці Міжнародного товариства спальних вагонів.

Гаврик зморщив носа і, вивернувши руку, показав йому лікоть, що вважалося на Близніх Млинах вищим проявом глузування і презирства.

Та провідник, як істота вища, не звернув на це жодної уваги, і хлопчики пішли далі, до багажного вагона, де в цей час вивантажували плескаті очеретяні корзини з ґратчастими кришками, крізь які виднілися вологі, злежані свіжі квіти — пармські фіалки й троянди, — прибулі через Петербург прямо з Ніцци на адресу квітничкового магазину Веркмейстера, причому сам Веркмейстер, пан у світлому короткому пальті дзвоню, з траурними пов'язками на рукаві і на циліндрі, особисто керував розвантаженням, супроводжуючи кожну корзинку, яку носильник укладав на свій візок, дбайливим дотиком підмізинного пальця з двома обручками.

Хлопчики відчули запах мокрих квітів, такий дивний серед грубих залізних та кам'яновугільних запахів вокзалу, і це раптом викликало в Петиній пам'яті неаполітанський вокзал, схожий на одеський, але з пальмами й агавами, і забуту дівчинку з чорним бантом у каштановій косі. Петя знову відчув солодкий біль розлуки. Йому навіть здалося, що він бачить цю дівчинку.

Але в цей час Гаврик схопив його за рукав і потяг вперед, слідом за великим візком, навантаженим паками петербурзьких газет і журналів. Два артільники насилу штовхали візок.

З-під маленьких чавунних коліщат, що з лунким хурчанням котилися по асфальту, вилітали іскри.

Хлопчики бігли поряд з візком, намагаючись відгадати, в котрому з пакунків «Правда». Візок вкотили з перону у вокзал, і він, завищавши, зупинився біля газетного кіоска — різьбленої шафи мореного дуба, величезної, як орган, — суціль заставленого і обвішаного сотнями книжок, газет і журналів.

Петя любив розглядати всі ці столичні новинки. Його хвилювали яскраві обкладинки любовно-пригодницьких і кримінальних романів; різнокольорові карикатури «Сатирикона», «Будильника», розвішані на рогульках, як білизна, цілі гірлянди випусків «Печери Лейхтвейса», «Ната Пінкертона», «Ніка Картера», «Шерлока Холмса», з маленькими портретами знаменитих закордонних детективів у профіль, з люльками чи без люльок, серед яких особливо провінціально і по-простецькому виглядав славнозвісний російський детектив Путілін, з великими міністерськими бакенбардами і в старомодному шовковому циліндрі; ілюстровані щоденні журнали «Огонек», «Солнце России», «Весь мир», «Вокруг света» і особливо новий, що недавно з'явився, дивний «Синий журнал», справді весь синій, він бруднив пальці і сильно тхнув гасом.

Усі ці десятки і сотні тисяч друківаних сторінок, які обіцяли таку казкову різноманітність думок, ідей і сюжетів, а насправді тільки прикривали якусь страшну порожнечу, впливали на Петю приголомшливо, і він стояв перед ними майже в заціпенінні.

Тим часом пакунки газет уже один за одним скидали під прилавок з вирізаним вензлем «Ю.-З. ж. д.». Орендатор кіоска, товстий довгобородий старий у синьому міщанському сіряку, з-під якого виглядав жилет із золотим ланцюжком, раз у раз прикладаючи до сунічного носа маленьке пенсне, перегортав накладні і робив на них помітки олівцем, а худа дама в капелюшку, із злим, щучим обличчям, спиритно викидала на прилавок пакунки газет, які тут же забирали газетярі і, вже вишикувані в чергу, власники міських газетних кіосків.

— П'ятдесят «Нового времени», тридцять «Земщины», півтораста «Биржевика», сто «Речи». Забирайте! Далі! — вигукувала вона каркаючим голосом, і пачки газет зараз же відносили на плечах і головах на вокзальну площу.

Там уже на них чекали тачки, візники і візки, щоб швидше розсіяти по всьому місту.

Гаврик став у кінець черги, де з'юрмилося кілька чоловіків, на вигляд нітрохи не схожих ні на хазяїв кіосків, ні на газетярів. Скоріш за все, це були робітники. З деякими з них

Гаврик привітався, як із знайомими, і вони про щось швидко заговорили, нетерпляче поглядаючи на пакунки газет, що вилітали з-під прилавка.

Петі здалось, що вони чогось побоюються. Нарешті черга дійшла до них.

— Вам? — сказала дама із щучим обличчям, суворо розглядаючи незнайомих людей. Своїх клієнтів вона знала всіх до одного, цих вона бачила вперше. — Вам?

— Нам газету «Правда», — сказав, протискуючись до прилавка, літній робітник з підстриженими вусами, в галстусі і святковому піджаку, від якого, правда, все одно в'їдливо пахло шелаком і політурою. — Як зволите бачити, тут у нас представники від заводу Гена, елінга Ропіта, ремонтних майстерень, мукомельної фабрики Вайнштейна, пароплавства Шавалда і, так би мовити, від фабрики меблів «Зур і компанія». Ми попросили б на перший випадок примірників по п'ятдесят на брата...

— Як ви кажете? «Правда»? Вперше чую, — неприродним голосом сказала дама і повернулась до старого: — Іване Антоновичу, хіба наше агенство одержує газету «Правда»?

— А в чому справа? — спитав старий, не відриваючись від накладних і водночас невдоволено оглянувши клієнтів маленькими, дуже гострими очима.

— Є вимога на триста примірників якоїсь «Правди», — сказала дама.

— Не якоїсь, — зауважив Гаврик, — а щоденної робітничої газети, адреса контори Санкт-Петербург, Миколаївська, тридцять сім. Може, ні?

— Не одержано, — сказав байдуже старий. — Приходьте завтра-післязавтра.

— Вибачте, — сказав літній робітник, — не може бути такого випадку. У нас є телеграма.

— Не одержано.

— Як це — не одержано! — спалахнув літній робітник і грізно насупив брови. — Чорносотенне «Новое время» одержано, кадетську «Речь» одержано, а робітничу «Правду» не одержано? Де ж тоді ваша погана воля?

— А от я вас за такі слова... Софіє Іванівно, збігайте-но по жандарма.

— Що? — тихо сказав літній робітник, ще дужче зводячи свої густі сірі брови. — Може, ви ще солдатів викличете? Як на Лені?

— Та що ви з ним, Єгоре Олексійовичу, час гайнуєте! — вигукнув парубок у кашкеті-капітанці, з блякло-синім тату-

юванням на обвитій жилами руці — очевидно, представник пароплавства Шавалда.— Душа з нього геть! — І рвонувся до старого, відштовхнувши по дорозі даму із щучим обличчям, у якої капелюшок з'їхав набік.

Петя зажмурився. Йому здалося, що станеться щось жахливе, але замість цього почув плаксивий голос старого:

— Тільки без рук, тільки без рук...

А коли розплющив очі, то побачив Гаврика, який уже стояв за прилавком і переможно витягав звідкілясь знизу пачки газети «Правда», надрукованої на дешевому жовтуватому папері, з великими літерами назви, такими ж прямими й суворими, як те слово, в яке вони складались.

— Тільки майте на увазі, панове: вроздріб ми не продаємо! — кип'ятилась дама.— І на кредит не розраховуйте. Або забирайте всю партію — тисяча примірників — зразу за живі гроші, або до побачення, і завтра ж ваша босяцька «Правда» поїде назад у Петербург, і хай вона скоріше прогорить!

Газета була дешева, загальнодоступна. В той час як інші газети коштували п'ятак, «Правда» коштувала дві копійки. Але за тисячу примірників треба було зразу заплатити двадцять карбованців — гроші на той час великі.

Шість представників вивернули кишені, і виявилось, що у всіх у них разом знайшлося всього шістнадцять карбованців сімдесят чотири копійки.

— Босяки, старці, жлоби, а ще займаються політикою! — одним духом вимовила дама і повернулась задом, поклавши вивернуту руку в мережаній мітенці на пачку газет.

— Одну хвилиночку,— сказав представник пароплавства Шавалда.

Він забіг у зал першого класу, заклав у буфеті свій срібний годинник і миттю повернувся, несучи перед собою на долоні зім'яту п'ятірку.

Таким чином, через десять хвилин Гаврик і Петя з пачками «Правды» на плечі вже прямували на Ближні Млини.

Хоч нова газета видавалася цілком легально, з дозволу начальства, Петя відчував себе державним злочинцем. І коли хлопчики проходили повз городових, то Петі здавалось, що городові дивляться їм услід дуже підозріло. А втім, почасти так і було.

Важко було не звернути увагу на двох юнаків — гімназиста і майстрового,— які збуджено і дуже швидко прямували вулицею з якимись згортками на плечі, причому гімназист весь час обережно озирався, а майстровий, карбуючи крок, голосно, на всю вулицю свистів «Варшав'янку».

Чим ближче до дому, тим швидше йшли хлопчики. Вони вже майже бігли. Іноді Гаврик, підкидаючи на плечі згорток і наслідуючи газетярів, гукав:

— Нова щоденна робітнича газета «Правда»! Цікаві телеграми! Подобиці ленського розстрілу! — Причому очі його палко блищали.

Вже зовсім недалеко від Ближніх Млинів, на Сахалінчику, Гаврик вийняв із згортка кілька номерів і, розмахуючи ними над головою, побіг щодуху, продовжуючи вигукувати:

— Царський міністр Макаров сказав у Державній думі: «Так було, так буде!» Геть ката Макарова! Хай живе робітнича «Правда»! Купуйте робітничу «Правду»! Ціна номера всього дві копійки!.. Так було, але так більше не буде!

Починались фабрики і заводи, і тут Гаврик уже не церемонився. Тут був той світ, в якому Гаврик почував себе вільно і незалежно. Ворота з золотими буквами на дротяних сітках. Цегляні корпуси і димарі. Бетонна головата башта маргаринового заводу «Коковар» з величезним плакатом, на якому був зображений пикатий повар, що простягав блюдо з паруючим пудингом. Водопровідна станція, депо, елеватори...

Де-не-де, приваблені вигуками Гаврика, з воріт вибігали робітники в сині блузах і замаслених фартухах. Декотрі купували газету і клали в руку Гаврика мідяки, що їх він, як справжній газетяр, квапливо засовував у рот, за щоку.

В одному місці, помітивши безладдя, засвистів городовий, але Гаврик здала показав йому лікоть, і хлопчики спритно шаснули в провулок.

Тепер уже Петя майже не відчував страху, немовби втягнутий в якусь небезпечну, захоплюючу гру.

Раптом позаду залунав тупіт. Хлопчики озирнулись. Їх здоганяв чоловік, метляючи полами піджака. Він біг на кривих ногах, вимахував руками і кричав:

— Ей! Габéлки! Псссс... Псссс...

Спочатку Петя думав, що це покупець, і зупинився, але наступної хвилини побачив, що помилився. В руках чоловіка, що біг просто на нього, була коротка гумова палиця, на лацкані піджака — значок Союзу російського народу, оздоблений триколірними стрічками.

— Тікай! — гукнув Гаврик.

Але чоловік з гумовою палицею вже був поруч, і Петя відчув сильний удар, який, на щастя, прийшовся не по голові, а по паці газет на плечі і тільки злегка зачепив вухо.

Клапті папери полетіли на всі боки.

— Не чіпай! — голосом, захриплим від люті, навіть не гукнув, а якось по-звірячому загарчав Гаврик і вільною рукою штовхнув напасника з гумовою палицею просто в груди з такою силою, що той відлетів назад і мало не впав. — Не чіпай, морда! Погромник, союзник! Уб'ю!

Не спускаючи гострих, сповнених ненависті очей з «союзника», Гаврик скинув з плеча газети і простяг їх назад, Петі.

— Бери і тікай просто в ремонтні, викликай дружинників, — швидко сказав він, облизуючи губи й навряд чи усвідомлюючи, що Петя може й не знати, що це таке — дружинники.

Але Петя дуже добре зрозумів Гаврика. Притискаючи до грудей пачки газет, він щосили побіг провулком.

Тепер Гаврик і «союзник» стояли один проти одного посеред бруку, і Гаврик, облизуючи губи і важко дихаючи носом, повільно опустив у кишеню праву руку, а коли її так само повільно вийняв, на ній був сталений кастет з блискучими шипами.

— Уб'ю! — повторив Гаврик, продовжуючи впритул розглядати свого ворога, немовби назавжди бажаючи запам'ятати його спухле, чорношкіре, немов покусане бджолами, безоке обличчя, голову з косим проділом і волоссям, зачесаним на низький лоб, та кримінально-капризну посмішку жорстокого бовдура.

— Ну, паскудна морда! — сказав «союзник» і замахнувся гумовою палицею, але Гаврик встиг вивернутись і побіг слідом за Петею.

Він чув за собою гупання чобіт, і коли це гупання стало особливо близьким, Гаврик раптом кинувся ниць на землю, і «союзник» з усього маху перелетів через нього і розтягся на брукові. Гаврик сів на нього верхи і, не тямлячи себе, почав молотити кастетом по чорній, як вакса, голові, безтямно примовляючи:

— Не лізь! Не лізь! Не лізь!

Тоді «союзник» поліз у кишеню і зі стогоном витягнув маленький браунінг з воронованої сталі. Пролунало підряд кілька пострілів, але Гаврик встиг придавити ногою руку з браунінгом, і кулі зацокали по брукові, висікаючи з каміння іскри.

— Городовий! Поліція! — ридаючим голосом закричав «союзник» і раптом, вивернувшись, вкусив Гаврика за ногу.

Гаврик застогнав. Вони почали качатися по землі, і невідомо, чим би це кінчилось для Гаврика, який був удвічі меншим і слабшим за свого суперника, якби не наспіла допомога з ремонтних майстерень.

П'ять дружинників, озброєних обрізками водопровідних труб і дрючками, вирвали з рук «союзника» браунінг і гумову палицю, нашвидку надавали йому по шії, а Гаврика майже на руках потягли у двір майстерень, і все це так швидко, що, коли на постріли з'явився городовий з поста, в провулку вже нікого не було, крім «союзника», який сидів на землі, прихилившись головою до паркану заводу олії і маргарину «Коковар» і випльовуючи закривавлені зуби.

З цього дня — спочатку в робітничих районах і на слободах, а потім де-не-де в центрі міста — почала продаватись нова щоденна газета «Правда».

43. Хутірець в степу

Через кілька днів у Петі почалися екзамени. Моті та її мамі коштувало багато праці привести до ладу — почистити, випрасувати і заштопати — Петин гімназичний костюм, який за час життя Петі на Близьких Млинах уже багато разів побував у бувальцях.

Петине вухо, зачеплене гумовою палицею під час бою із «союзником», хоч уже й не боліло, але все ще було непристойно роздуте і скидалось на сливу. Щоб надати йому хоч скільки-небудь натурального вигляду, Петі довелося дозволити трохи припудрити його зубним порошком, що Мотя і зробила, з усією ніжністю і обережністю доторкуючись ганчіркою до пошкодженого вуха і висунувши від старанності кінчик язика.

Екзамени пройшли порівняно успішно, хоч Петю й намагалися зрізати.

Вся ця виснажлива екзаменаційна пора, що, як завжди, збіглася з першими весняними грозами, буйним цвітінням бузку, майже літньою спекою і короткими безсонними ночами, повними любовного шепоту і місячного світла, остаточно змучила Петю. І коли він нарешті прийшов з останнього екзамену на Близькі Млини, скуйовджений, забруднений чорнилом і крейдою, спітнілий, щасливий, його важко було впізнати — так скудло і змужніло його сяюче обличчя.

Яка тепер від нього була далека гімназія, учителі, наглядачі, товариші! Він про них наче зразу забув, навіть про Жорку Колесничука, з яким з підготовчого класу сидів за одною партою.

Він спав міцним сном, відчуваючи себе якоюсь зовсім іншою людиною — зміцнілою, новою, вільною.

І уві сні до нього невідомо чому прийшов солодкий смуток.

А на другий день, з подушкою і ковдрою на плечі, загорнутими в плед, він уже підходив до хутірця.

Перший, кого він побачив, був батько. Василь Петрович полов під вишнями бур'ян і виривав з корінням найупертіші кущики жовтої ромашки. Петя побачив його лобу, непокриту, помітно псивілу голову, побачив синю косоворотку, вигорілу на спині і полинялу під пахвами, побачив старі панталони, що здулись на колінах, запилені сандалі і пенсне, яке щоразу, коли батько нахилився, падало з носа і метлялося на шнурку,— і Петине серце стиснулося.

— Татусю! — сказав він.— Я склав!

Батько обернувся, і його спітніле бородате обличчя з товстою жилою, набряклого на лобі, освітілось радісною усмішкою:

— А! Петруша! Ну, вітаю, вітаю.

Хлопчик кинув подушку і ковдру в припорошену траву і обома руками обійняв батька за гарячу побурілу від загару шию, із здивуванням і таємною гордістю помітивши, що вже майже зрівнявся з ним зростом.

З лілових кущів квітучого бузку показалася із сапкою в руках тітка, яку Петя не зразу пізнав, бо її голова була пов'язана хусткою, що робило її схожою на просту селянку.

— Тьотю, я склав! — сказав Петя.

— Чую, чую і вітаю,— сказала тітка, обтираючи рукою мокрий лоб, і хоч на її обличчі було написано найнеприхованіше задоволення, вона все ж не стрималась, щоб не додати повчально: — Але оскільки ти вже семикласник, то, сподіваюсь, нарешті станеш розсудливішим.

Куховарка Дуня, так само, як і тітка, по-батьському пов'язана хусткою і з сапою в руці, підійшла і поздоровила панича із щасливим закінченням екзаменів.

Потім заскрипіли колеса, і показався великий, кістлявий, дуже старий кінь у траурно-чорних шорах, запряжений в довгу з голоблями водовозну бочку. Коня вів за уздечку вже знайомий Петі молодий довготелесий парубок Гаврило, а на бочці сидів босий і в солом'яному брилі Павлик, тримаючи в руках віжки і батіг.

— Ге! Петька, здоров! — загукав він, спльовуючи набік, як справжній кучер.— Дивись, як я вже навчився правити!.. Но, не балуй! Тр-р-р,— суворо звернувся він до коня, який зразу ж і з видимим задоволенням зупинився на своїх тремтячих ногах.

Гаврило почав поливати дерева, перекидаючи повні відра в ямки навколо дерев. Суха земля швидко поглинала воду. Петі стало ясно, якої праці коштувало доглядати сад.

Уже почалось літо, а ще не було жодного великого дощу. Води в цистерні залишилось на самому дні. Воду доводилось возити з кінцевої станції конки.

Сад уже відцвів, і дерева були виспані зав'яззю, яка весь час вимагала вологи. Ще добре, що в господарстві Васютинської були дуже старий, сліпий кінь Чиновник і водовозна бочка. Але потрібна була величезна кількість води, а Чиновник ледве ходив.

Цілий день чувся скрип немазаних коліс водовозки, ляскання багота і важке дихання чорної кістлявої шкапи, ладної кожну хвилину лягти і здохнути. Вранці їй важко було підвести з мокрої солом'яної підстилки. Вона вся тремтіла, безсило перебираючи великими потрісканими копитами. І мухи лазили по її молочно-білих сльозавих очах.

Це трохи псувало настрої і часом здавалося похмурою прикметою. А втім, погода стояла така осяйна, благодатна, а врожай обіцяв бути таким багатим, що родина Бачеїв, з ранку до вечора зайнята незвичною, але захоплюючою фізичною працею, почувала себе загалом прекрасно.

Спочатку Петя думав, що він ніколи не навчиться обкопувати дерева. Важка лопата незручно крутилась в руках і здавалась надто тупою, для того щоб глибоко входити в землю, густо порослу ромашкою і бур'яном. Петині руки горіли, натерті до пухирів. Але коли ці пухирі лопнули і перетворились на мозолі, Петя вже почав дещо розуміти.

Виявилось, що лопату треба тримати похило і натискувати на неї не тільки руками, а головним чином ногою — поволі і плавно. Тоді чувся тріск розірваного коріння, і лопата косо входила в чорнозем до самого свого верхнього краю. Потім наставала блаженна мить, коли, навалившись усім тілом на ручку і відчуваючи, як вона трохи гнеться, Петя з приємним зусиллям вивертав набік важку скибу землі з відбитком лопати і кораловим, розрізаним навпіл дощовим черв'ячком, що звивався.

Спочатку Петя працював у сандалях, але, щоб зберегти взуття, почав копати босоніж, і в цьому дотику босої ступні до нагрітого заліза теж було щось хвилююче, приємне. Петя розумів, що це не забавки, а справжня праця, від якої залежить доля родини.

Вся родина трудилась у поті чола. Це була справжня боротьба за існування. Обідали опівдні на невеликій зашкленій веранді, розпеченій від сонця. Или борщ, варену яловичину, сирій пшеничний хліб, який купували у німців-колоністів у Люстдорфі. Всі були такі стомлені, що майже не розмовляли.

а якщо й розмовляли, то більше про погоду, про дощ, про урожай.

Тепер хоч жили на дачі, але зовсім не були схожі на дачників. Спали на козлах і розкладайках, у великих, незатишних покоях панського будинку, де по кутках валялись у безладді лопати, сапки, відра, лійки і всілякі інші садові інструменти. Вмивались на світанку біля водовозної бочки, і хоч до моря було порівняно недалеко — версти півтори, ходили купатися рідко: ніколи було.

Василь Петрович схуд, почорнів, явно перевтомився, але не потурав собі і працював з такою наполегливістю, що часом Петі навіть ставало його шкода.

Здавалось, усе йшло добре. Життя влаштувалося саме так, як Василь Петрович іноді потай мріяв, особливо після подорожі в Європу: трохи на швейцарський манір, в душі Руссо, без залежності від держави і суспільства. Маленький шматок землі, фруктовий сад, виноградник, здорова фізична праця і відпочинок, присвячений читанню, прогулянкам, філософським бесідам та інше.

Правда, поки що була тільки здорова фізична праця, а для відпочинку, присвяченого духовним радощам, часу не залишалось. Але це була звичайна річ: нове життя тільки-но починалось.

Одначе Василя Петровича весь час не покидало почуття стомливого неспокою. Хвилював урожай.

Поки що зав'язь на черешнях і вишнях була добра і рясна, зелені кульки збільшувалися з кожним днем, але хто знає, що трапиться далі? Раптом не буде дощів, поливки не вистачить і врожай пропаде. Але якщо навіть він не пропаде, яким чином його продати?

Досі питання про продаж урожаю як слід не обговорювалося, вважалося само собою зрозумілим. Прийдуть якісь люди — оптові фруктовники з нового базару — і зразу куплять весь урожай. Ну, гаразд. А якщо не прийдуть і не куплять?

Тим часом строк оплати по векселях наближався, і від мадам Васютинської уже прийшли з-за кордону дві листівки з нагадуванням, причому стара попереджала, що, коли гроші не будуть заплачені точно в строк, вона обов'язково опротестує векселі, розірве орендний договір, а хутір передасть іншій особі.

Це позбавляло Василя Петровича спокою, і він уже кілька разів роздратовувався через дрібниці.

Тітка трималась бадоро, будувала різні плани і приколюла кнопками до телеграфного стовпа біля кінцевої станції

конки аркуш поштового паперу з оголошенням, що в чудовій степовій місцевості, недалеко від моря, в панській садибі з фруктовим садом і виноградником, здаються дві зовсім окремі кімнати на весь сезон або помісячно; можна з повним пансіоном.

Ці дві окремі кімнати являли собою не що інше, як крихітний занедбаний флігельок під черепичним дахом, де в часи мадам Васютинської мешкала челядь. Він стояв на відшибі, віконцями в степ, весь навколо заріс високим сріблястим полином і здавався Петі, який уже встиг облазити всю садибу, прекрасним, таємничим і дуже поетичним куточком.

А втім, дачники, які перший час приходили по оголошенню, не оцінили цього куточка і повторювали, не змовляючись, одну й ту ж банальну фразу: «Де дача, а де море!»

Кілька разів приходив Гаврик готуватися з латині. Хутиресь йому сподобався, але всю цю витівку з фізичною працею і життям у поті чола, як і раніше, не схвалював і вважав дивацтвом, хоч і не висловлювався прямо. Навпаки, він дуже серйозно розпитував про поливку, прополку, види на урожай і оптові ціни на черешні. Порад ніяких не давав, але весь час заклопотано похитував головою і так співчутливо зітхав, що Петя навіть почав побоюватись за наслідки всього починання.

Про свою роботу в друкарні і про життя на Близьких Млинах Гаврик говорив скупо й неохоче, і з деяких його фраз Петя зробив висновок, що справи йдуть не дуже гладко: після великої Першотравневої демонстрації, яка в зв'язку з екзаменами пройшла для нього якось непомітно, знову заворушилась поліція — були обшуки, кількох чоловік арештували, приходили також до хати Черноіваненків, але нічого не знайшли і Терентія не взяли.

— Взагалі працювати стало досить-таки паршиво, — сказав Гаврик, і Петя вже не сумнівався в значенні слова «працювати».

В один із своїх приходів, немовби продовжуючи думку, що працювати стало паршиво, Гаврик раптом сказав:

— А щодо того, щоб здавати під дачників флігельок, — це, звичайно, не так погано.

— Так, але ніхто не наймає, — сказав Петя.

— Гарненько пошукати, то, може, і наймуть, — відповів Гаврик з таким виглядом, немовби вже давно обдумував це питання. — Є люди, яким така квартира цілком підходить. Не кожному зручно наймати кімнату в місті, де, як тільки переїхав, так мерщій давай паспорт в участок на прописку.

Зрозумів мене? — суворо спитав Гаврик і подивився Петі просто в очі.

— Чого ж там не розуміти,— відповів Петя, низуючи плечима.

— Ну то май на увазі,— ще суворіше сказав Гаврик.— Розумієш, яка справа...— продовжував він уже м'якше, ніби між іншим.— Є одна вдова з дитиною, фельдшериця, приїжджа, шукає кімнату в тихому місці. Ми б її, звичайно, могли влаштувати у себе в сарайчику, та, розумієш, у нас на Ближніх Млинах обстановка не зовсім вигідна: так стежать, що й думати нічого. У цієї вдови вид на проживання і все інше в порядку: так що за це ви не сумнівайтесь, але все ж...

— Розумію,— сказав Петя.

— Ну, як розумієш, то нічого й пояснювати. Одним словом, це мені доручив Терентій спитати в тебе. А я сам що вдову ніколи й в очі не бачив. Думаю, що їй у вас буде добре. Окремий хутірець, щось схоже на цілий маєток; ні село, ні місто, навколо багато дачників... Хто зверне увагу? Підходить якнайкраще. Питання про те, скільки ви просите за найм?

— Здається, карбованців сімдесят за сезон.

— Ну, брате, це ви занадто розмахнулись! Дивись, як би не вилетіли в трубу! Красна ціна п'ятнадцять карбованців на місяць. Можна за два місяці наперед. Хоча що ти в цьому розумієш? Я краще порозмовляю з Тетяною Іванівною.

Гаврик поговорив з тіткою і швидко переконав її, що краще живі, справжні тридцять карбованців, які не валяються на землі, ніж уявні сімдесят п'ять. Що ж до самої вдови з дитиною, то Гаврик про неї не розводився, а тільки дав зрозуміти, що він спеціально для них знайшов вигідного наймача, і таким чином вийшло, що в цілому він робить родині Бачеві велику послугу, хоч нічого точно не обіцяє.

Дощу все не було й не було. Посуха тривала. Спека стояла жахлива.

44. Смерть Чиновника

Чиновник, якого з економії годували не вівсом, а травою, захворів на таку сильну бігунку, що вже четвертий день лежав з роздутим животом на своїй підстилці, нездужаючи не тільки возити воду, але навіть підвестись на передні ноги. Приходив з Люстдорфа німець-ветеринар, оглянув Чиновника, зазирнув йому у вискалений рот і на тривожне тітчине запитання, чи зможе він возити воду, сказав:

— Ця кінь уже своє відвозила, тепер їй час на шкуродерню.

Зав'язь на деревах перестала наливатися. Здавалось, вона більше не росте, а залишається не більша за горошину. Але найжахливішим було те, що де-не-де вона вже почала жовтіти і навіть відпадати.

Родина Бачеїв і далі з ранку до вечора обкопувала дерева, хоч всі розуміли, що це марна праця.

— Тьотю, тату, Петько, йдіть скоріше, перси прийшли! — гукав Павлик, пробігаючи під низькими гілками дерев і розмахуючи солом'яним брилем.

Насправді це були зовсім не перси. Це були два здоровених євреї у синіх блузах до колін і у високих смушкових шапках, похмуро насунутих на брови, — фруктовники з привозу, яких звичайно називали персами, бо колись уся оптова торгівля фруктами в Одесі належала персам.

Петя побачив двох ідолів з кам'яними обличчями, які стояли біля розсохлої водовозної бочки. Хлопчик дивився на них, як на долю, з острахом і надією. Навіть на екзаменах він менше хвилювався, ніж тепер.

Вся родина Бачеїв стояла, оточивши «персів».

— Ви будете тут хазяйка? — не вітаючись, звернувся один з них до тітки низьким рокочучим голосом, який немов виходив з глибини шлунка. — Маємо подивитися на ваш урожай — може, ми його купимо гамузом (на око) на пні, якщо від нього ще що-небудь залишилось.

І, не чекаючи відповіді, обидва «перси» пішли зарослими стежками, недбало оглядаючи дерева і вряди-годи зупиняючись, щоб доторкнутися руками до зав'язі або помацати землю в ямках.

Родина Бачеїв мовчки йшла за ними, намагаючись відгадати, яке враження справляє їхній сад. Але хоч обличчя «персів» були непроникливі, відчувалося, що справи зовсім погані. Закінчивши огляд саду, «перси» пошепталися, нахиливши один до одного смушкові шапки.

— Поливати потрібно, — сказав один з них, звернувшись до тітки; а потім вони знову пошептались і мовчки пішли геть.

— Ну, то як же? — спитала тітка дрібними кроками наздоганяючи їх біля воріт.

— Поливати треба, — повторив «перс», зупиняючись, і, подумавши додав: — Таку фрукту задарма не візьмемо.

— Ну, це ви, припустімо, перебільшуєте, — з деяким напруженим кокетуванням сказала тітка, бажаючи повернути розмову на жарт. — Будемо говорити серйозно.

— Щоб не торгуватися, за всі черешні й вишні гамузом дванадцять карбованців,— сказав «перс» і ще нижче насунув на брови свою шапку.

Тітка гнівно почервоніла. Дванадцять карбованців була настільки сміховинна, принизливо нікчемна сума, що її не можна було прийняти інакше, як образу. Тітці навіть здалося, що вона не дочула.

— Скільки? Скільки ви даєте?

— Дванадцять карбованців,— повторив «перс».

— Василю Петровичу, ви чуєте, що вони нам пропонують? — вигукнула тітка, сплескуючи руками, і неприродно розсміялась.

— А що? Добрі гроші,— сказав «перс». — Беріть, поки дають, а то через тиждень навіть синенької не одержите, тільки задарма понатираєте собі мозолі.

— Грубіян! — сказала тітка.

— Шановний пане, забирайтеся звідси геть! — вигукнув Василь Петрович, і його нижня щелепа затремтіла. — Щоб вашої ноги тут більше не було!.. Гаврило! Гоніть їх у шию, в шию! Грабіжники! — І Василь Петрович затупотів ногами.

— А ви не лайтеся! — сказав «перс» досить миролюбно. — Спочатку навчіться доглядати за фруктою, а потім уже кричіть! Знайшовся!

І «перси» пішли, не забувши зачинити за собою хвіртку.

— Ні, ви тільки подумайте, яке нахабство! — декілька разів повторила тітка, кидаючи лопату і обмахуючись носовою хусточкою.

— Ви, пані, не засмучуйтесь надаремно,— сказав Гаврило. — Не звертайте уваги. Це вони приходили навмисне збивати ціну. Я їхнього брата знаю. А що торкається поливати, то це безумовно. Сади у нас поливні. Поливати, звичайно, треба. Не поллеш — не продаси. Та в тому біда, що кінь лежить. Нема на чому возити. Дощику б... Якби дощик... А поливати — так без цього не можна.

Але це була мала втіха.

Зробили спробу найняти коня в німців-колоністів у Люстдорфі, але з цього нічого не вийшло, бо німці спочатку заправили безглуздо велику ціну, а потім і зовсім відмовились, посилаючись на гарячу пору. Насправді ж у них були свої фруктові сади, і загибель конкурента їх тільки радувала.

— Дивно, як це не по-сусідському! — вигукувала тітка за обідом, хрускаючи пальцями, чого раніше за нею не помічалося.

— Що поробиш, що поробиш...— бурмотів Василь Петрович, надто низько нахилиючись до тарілки, і додавав: — Гомо гоміні люпус ест, тобто людина людині вовк... А втім, я пророчив, що вся ця безглузда витівка з торгівлею фруктами закінчиться скандалом,— говорив він, і його вуха наливались кров'ю, як півнячий гребінь.

Він сказав, що витівка закінчиться скандалом, але він повинен був сказати, що витівка закінчиться повним розоренням родини. Це так і зрозуміли. Тітка навіть зблідла від болю, якого їй завдали ці жорстокі і несправедливі слова. Сльози виступили у неї на очах, губи затремтіли.

— Василю Петровичу, побійтесь бога! — благально промовила вона, торкаючись пальцями скронь.

— Це ви побійтесь бога! Це все ваші фантазії!.. Ідіотські фантазії...

Василь Петрович не міг зупинитись, він уже не володів собою. Він схопився з-за столу і раптом побачив, що Павлик якось непристойно кривляється. Йому здалось, що хлопчик затискає собі пальцями ніс, щоб не пирснути. Насправді ж він у відчаї кусав собі кулаки, щоб не заплакати.

— А! — не своїм голосом крикнув Василь Петрович.— Ти дозволяєш собі знущатися з батька! Та я ж тобі покажу, що таке батько! Встань, мерзотнику, коли з тобою говорять батько!

— Тату! — закричав Павлик, з жахом закриваючи обличчя руками.

Але Василь Петрович уже розійшовся. Він підняв тарілку з борщем і розбив її об підлогу. Потім, незручно, вивернувши руку, дав Павликові потиличника і вибіг у сад, з такою силою грюкнувши дверима, що з них посипались різнокольорові шибки.

— Я більше не можу жити в цій божевільній! — раптом завищав Петя.— Окаянні! Я йду від вас назавжди на Ближній Млини! — І він побіг до себе в кімнату збирати речі.

Одним словом, це була бридка, принизлива сцена. Можна було подумати, що всі раптом збожеволіли чи сказилися, як собаки від спеки.

А спека була справді жахлива: виснажлива, суха, задушлива, пекуча, здатна кого завгодно довести до сказу, до божевілля. Небо, побіліле від спеки, було затягнуте тьмяною пеленою металевого відтінку. Із степу несло жаром, як з печі. Звідти, гонячи хмари пилу, дув суховій. Квітучі акації розхитувались з паперовим шелестом. Всюди лежала сиза трава. Смуга бурого моря покритого брудними баранцями, ворушила-

ся на горизонті, і коли часом затихав шум вітру, чувся шум моря — сухий і черствий, немов десь далеко з втомливою одноманітністю пересипали щебінь.

Запорошені тіні дерев металися в кімнатах по стінах і сте-лях. Жахливий день... Не тільки Петя, але також Василь Петрович, тітка і навіть Павлик ладні були зібрати свої речі і бігти світ за очі, аби не дивитися одне на одного й не переживати взаємних образ. І, звичайно, ніхто нікуди не втік, а всі тільки тинялися по розпечених кімнатах, по шумливих алеях. Вони почували себе прикутими до цього осоружного місця, яке спочатку здалось їм земним раєм.

Перед вечором у саду з'явилась маленька постать чоловічка у високій баранячій шапці, але вже не чорній, а рудій. Це теж був перс, але на цей раз справжній, з довгими східними вусами й очима, повними солодкої знемоги. Він швидко обійшов сад, спираючись на коротку паличку, а потім довго стояв біля кухні, чекаючи, що до нього вийде хто-небудь з хазяїв. Але тому, що ніхто не вийшов, він підійшов до будинку і постукав паличкою у вікно.

— Ей, хазяйко! — сказав він тітці, що визирнула на оклик, і показав шафранно-жовту п'ятірню з брудними нігтями.— Бери за все гамузом п'ять карбованців, не візьмеш — пожа-ліеш.

— Хуліган! — страшним голосом сказала тітка.— Гаврило, чого ж ти дивишся? Жени його в шию!

Але справжній перс, не став чекати Гаврила, а побіг дріб-ненькою риссю, припадаючи на одну ногу, і миттю зник.

Потім принесли третю листівку від мадам Васютинської, в якій нагадувалось про наближення строку платежу по век-селях.

У цей день ніхто не схотів вечеряти, і на столі на терасі довго стояли чотири тарілки з кислим молоком, в якому танув жовтий цукровий пісок.

Серед ночі раптом пролунав нелюдський жахливий зойк, який збудив усіх в домі. Що це було? За вікнами метлявся, як у пропасниці, чорний сад. Незабаром зойк повторився. Тепер він був ще жахливішим: у ньому чувся якийсь скреготливий ридаючий регіт. Хтось пробіг алеєю, розмахуючи ліхтарем. Потім весь дім струснув гучний стукіт у скляні двері веранди. На порозі стояв Гаврило, розмахуючи ліхтарем.

— Пані, йдіть скоріше. Чиновник здихає! — почув Петя зляканий голос сторожа.

Коли, нашвидку одягнувшись і тремтячи з ніг до голови, Петя прибіг у конюшню, там уже товпились у дверях тітка,

Василь Петрович, куховарка Дуня і Павлик — босий, закутаний в ковдру.

Гаврилів ліхтар зловісно пересувався всередині конюшні, звідки з короткими перервами вилітали утробні, тремтячі стогони здихаючого Чиновника. Всі стояли в заціпенінні, не знаючи, що робити, як запобігти лихові.

Перед світанком, востаннє крикнувши особливо надривним голосом, сповненим якоїсь свідомої муки і жаху, Чиновник нарешті назавжди затих. А вранці звідкись приїхала гарба, і його повезли далеко в степ — величезного, кістлявого, вороного, з вискаленою мордою і задраними догори цибатими ногами, на яких блищали старі, потерті підкови.

45. Вдова з дитиною

Усі були настільки пригнічені, що цілий день ніхто не міг працювати. Смерть Чиновника здавалась не тільки поганою прикметою, але немовби остаточним крахом усіх надій, повним розоренням і загибеллю родини.

Всіма опанував безмежний відчай.

Після обіду вітер трохи стих, але задуха стала ще сильнішою. Жодної хмаринки не було в сріблясто-курному небі. По всьому обрію струмувала лїлова каламуть, як примарне відображення дуже далекої грози, що весь час десь накопичувалася, збиралась і ніяк не могла зібратись. А втім, уже не вперше за останній місяць чекали грози. Щоразу вона обманювала: то непомітно розсіювалась у розпеченому повітрі, то, обійшовши стороною, опинялась десь далеко за видноколом у відкритому морі, звідкіля долинав тільки гуркіт непотрібного грому.

Гроза було й сьогодні. Гроза проходила далеко стороною. У можливість грози ніхто вже більше не вірив, хоч лише вона одна могла врятувати гинучий урожай.

В цей день, змучений безсонною ніччю, не знаючи, куди себе подіти, Петя вирушив блукати околицями і тинявся, поки, зробивши величезне коло, не вийшов до моря. Хапаючись за каміння і коріння, він збіг з високої кручі вниз і сів на гарячу гальку.

Після вчорашнього шторму море ще не зовсім заспокоїлось, але хвилі, важкі від баговиння, вже не сердито били об берег, а плавно накочувались, залишаючи на гальці маленьких медуз і дохлих морських коників.

Це був дикий, безлюдний шматочок берега, і тут Петя, що увесь день шукав самотності, почував себе дуже добре, спокійно і трохи сумовито. Він давно уже не купався і тепер, швидко роздягнувшись, з задоволенням поліз у теплу пінисту воду.

В цьому купанні на самоті була особлива, нез'ясована принадність. Спочатку він трохи поплавав біля берега, серед слизького підводного каміння, порослого коричневими водоростями, потім повернув у море. Він, як завжди, плив на боці, по-жаб'ячому відштовхуючись ногами і викидаючи вперед руку. Вдаряв плечем хвилю, намагаючись викликати бризки, і тоді йому здавалось, що він рвучко мчить уперед, хоч насправді він плив не дуже швидко. В цю хвилину він сам собі дуже подобався. Особливо йому подобалося плече, яким він розсікав хвилі, смугляве, атласне, облите дзеркальною водою, що відбивала сонце.

Уже давно минув той час, коли він боявся віддалятися від берега. Тепер він уже сміливо запливав у відкрите море і там лягав на спину, похитуючись на хвилях і вглядаючись в небо, доки йому не починало здаватися, що він дивиться на нього зверху вниз, втративши вагу і якимсь незбагненим чином висячи в просторі. Тоді для нього зникав світ, і він забував про все навколо, крім самого себе — самотнього і всемогутнього.

Запливши щонайменше на версту від берега, Петя зупинився і вже збирався лягти на спину, як раптом його вразила зміна, що відбулася в природі, поки він плив. Небо над головою було, як і раніше, чистим, і море навколо, як і раніше, блищало жарко і сліпуче, але тепер цей блиск став якимсь особливо різким, нагадуючи дзеркальний блиск антрациту.

Петя подивився в бік берега і над вузькою смугою круч, над степом побачив щось величезне, зовсім чорне, мінливе в обрисах і, що було найстрашніше, мовчазне. Перш ніж Петя зрозумів, що це грозова хмара, вона вже наблизилась до сонця, сліпучо-білого, як розпечений магній, і раптом з розгону проковтнула його, в одну мить погасивши всі барви у світі, крім свинцево-бурої.

Петя з усієї сили, і вже абияк, поплив назад, намагаючись досягти берега, перш ніж зніметься буря. Пливучи, він побачив, як далеко в степу, на тлі чорного неба, доганяючи один одного, бігли смерчі сухого пилу. Але коли він вибрався на берег і подивився в море, то побачив, що на тому місці, звідки він тільки що повернувся, вже кипить біла смуга шквалу і з криками шугають чайки.

Петя ледве наздогнав свої штани і сорочку, що котилися понад берегом. Поки він кручею видивався нагору, навколо

стало темно, як пізнім вечором, а коли він побіг до кінцевої зупинки конки, де вже прокладались рейки електричного трамвая і відливали з бетону нову станцію, різонула блискавка, ударив грім, і в тиші, що запанувала, почувся сухий шум зливи, яка бігла по кукурудзі.

Петя вибіг на дорогу, і раптом перед ним немов розкрилося повітря, ударило гострим запахом сирої коноплі, і зараз же на нього обвалилася стіна зливи.

За одну мить дорога здулась, як річка. При світлі блискавок Петя побачив пінисті потоки води, що кипіли навколо нього і збивали з ніг. Ноги ковзались і розбігались. Нічого було й думати йти далі на хутірець. Петя побіг по коліна у воді назад до станції, хрестячись щоразу, коли зовсім близько спалахувала блискавка і зараз же слідом за нею з піроксиліновим шелестом сипались сухі уламки грому. І тільки провалившись в канаву, повну води, Петя раптом зрозумів, що це саме та гроза, та сама злива, якої з такою надією чекала родина Бачеїв.

Навколо бушувала не просто вода, а якраз та сама вода, котра повинна вдосталь напоїти сад, наповнити висохлу цистерну і врятувати родину Бачеїв від розорення.

— Ура! — в захопленні закричав Петя і, вже нічого не боячись, побіг на хутірець.

По дорозі він кілька разів падав плазом у болото, але тепер це тепле болото здавалось йому напрочуд приємним. Він прибіг додому якраз у той короткий проміжок затишшя, коли крізь поріділі водянисті хмари мутно просвічував захід, а гроза відійшла далеко в море, де по синьому обрію гарячково бігали блискавки і чулося гарчання грому. Але не встиг Петя оббігти розмитими доріжками сад і помилюватись ямками, позними каламутної води, не встиг радісно, весело поцілувати батька в мокру бороду, не встиг дати ляща Павлику й гукнути тітці: «Живемо, тітусю, живемо!» — як гроза повернулася з моря і з новою силою загриміла над хутірцем.

Кілька разів за ніч гроза віддалялася в море і знову поверталася. Всю ніч лив дощ, то бурхливий, то вкрадливо тихий, майже нечутний, і тисячі ручаїв яскраво блищали при світлі блискавиць під деревами, по всій площі саду, освітлюваного до найвіддаленіших його таємничих закутків.

Цілу ніч Гаврило з мішком на голові бігав по даху і навколо будинку, наставляючи ринви, якими дощова вода бурхливо прямувала в цистерну. Під цей гучний шум наповнюваної цистерни Петя й заснув міцним щасливим сном.

Коли Петя прокинувся, був уже пізній ранок, крізь теплий, парний туман просвічувало перлисто-рожеве сонце, мокрий сад був сповнений пташиного щебетання, і тітка, зазирнувши із саду у відчинене вікно, сказала:

— Вставай, ледарю! Поки ти спав, до нас приїхали нові жильці.

— Вдова з дитиною? — спитав Петя, ліниво позіхаючи.

— Авжеж, — відповіла тітка з своєю лукавою, гумористичною усмішкою, яка означала, що в тітки чудовий настрій. — Словом, іди пити чай.

Звичайно, було дуже цікаво поглянути на вдову з дитиною, і Петя поспішив на терасу. Але те, що він побачив, приголомшило його.

За столом напроти тітки, між Василем Петровичем і Павликом, сиділи і пили чай та сама дама і та сама дівчинка, яких Петя бачив у минулому році в Неаполі на вокзалі і запам'ятав на все життя. Петя навіть мотнув головою, немов йому знову влетіла в око вуглинка.

— А це наш Петя, познайомтесь, — із світською усмішкою сказала тітка.

«Ми вже знайомі!» — мало не закричав Петя, але якась внутрішня сила примусила його стриматись.

Петя, червоніючи, обійшов навколо столу і, як добре вихований, шаркнув ногою, чекаючи, поки дама першою подасть йому руку. Потиснувши худі холодні пальці матері, Петя з таємною надією подивився на дочку, питаючи очима, чи пам'ятає вона його.

Дівчинка із здивуванням подивилась на Петині гримаси і, байдуже простягнувши маленьку руку, сказала:

— Марина.

Це було дуже несподівано, бо Петя, у відповідності з відомими романами Пушкіна і Гончарова, звик вважати її Танею або Вірою. А вона виявилася Мариною, і Петя подивився на неї з відвертим розчаруванням, як на обманщицю. Проте вона була та ж сама, з тим же чорним бантом у косі і тим же маленьким, трохи випнутим підборіддям, що робило її миловидне, трохи вилицювате личко зарозуміло-непрístupним.

На ній було те саме коротке літне пальтечко, і її карі очі дивились холодно й несхвально, немовби питаючи: «Я не розумію, що вам від мене потрібно?»

«Як? Забути так швидко?» — з жалем подумав Петя і тут же з іще більшим жалем зрозумів, що вона його не забула, а просто тоді й не помітила.

Петя був ображений, його самолюбство страждало.

«В такому випадку, між нами все закінчено!» — сказав Петя очима і з крижаною, чисто печорінською байдужістю зни-
зав плечима, віддаляючись на своє місце.

— Перестань кривлятися,— сказала тітка.

— Я не кривляюсь,— сказав Петя і зараз же почав готувати з солодкого чаю бабку, тобто напхав у склянку хлібної м'якушки, а коли м'якушка розбухла, перекинув склянку і ви-
клав на блюдечко якусь подобу бабки.

Робити бабки в родині Бачеїв було чомусь заборонено, то-
му Василь Петрович суворо подивився на Петю крізь пенсне і сказав, стукаючи вказівним пальцем по столі:

— Я тебе випроваджу!

— Ви, будь ласка, не думайте, що він у нас невихований, він просто соромиться,— сказала тітка, звертаючись до матері, але дивлячись лукаво на доньку, від чого Петя насупився і за-
ходився длубати бабку ложкою.

Однак Маринина мама не підтримала розмови. Для неї, очевидно, було обтяжливим вимушене чаювання з цими людьми, власниками дачі, зовсім для неї незнайомими і малоціка-
вими.

Вона була брюнеткою, у неї теж було трохи випнуте підбо-
ріддя, темні вусики, старий траурний капелюшок і недовірливі
очі.

— Тепер відносно плати,— сказала вона, продовжуючи роз-
мову, перервану появою Петі.— Мені говорили, що ви берете
п'ятнадцять карбованців на місяць. Це мене влаштовує, і, до-
звольте, я вам зараз внесу наперед за два місяці — тридцять
карбованців.— Вона відкрила саквояж, на зразок тих, з якими
звичайно ходять акушерки, покопалася в ньому і поклала на
стіл кілька папірців.— А харчуватись ми у вас не будемо, у
нас є гасничка... Візьміть гроші. Тут рівно тридцять карбо-
ванців.

— Ах, що ви, що ви! — зніяковіло забурмотіла тітка, густо
червоніючи, як завжди, коли йшлося про гроші.— Це необо-
в'язково зараз... Можна й потім... А втім, мерсі! — І вона не-
дбало підсунула під цукорницю гроші, які трохи тхнули лі-
карнею.

Маринина мама знову покопалася в саквояжику, немов ба-
жаючи ще щось дістати («Ага, паспорт!» — зміркував Петя),
але, очевидно, роздумала і, рішуче клацнувши замком, встала:

— А тепер, дозвольте, ми підемо до себе.

Відмовившись від допомоги, мати й дочка розібрали свої
речі — клейончату книгоноску, загорнуту в газетку гасничку,
портплед і парасольку — і пішли через сад до флігелька,

залишаючи на мокрих доріжках глибокі сліди нових гумових калош, великих і маленьких.

— Досить дивна дама,— сказав Василь Петрович.— А втім, яке нам діло?

— У всякому разі, очевидно, цілком інтелігентна,— зауважила тітка, зітхаючи і, діставши з-під цукорниці гроші, за-сунула їх до кишені свого досить чепурного фартуха.

На деякий час погода розгулялась, і сад жарко загорівся на сонці, як діамантовий. Та не встигла вся родина Бачеїв ви-йти з лопатами на роботу, як знову набігли хмари і пішов дощ — цього разу рівний, спокійний, теплий, саме такий, який потрібно для доброго врожаю. Дощ цей, з невеликими перер-вами, ішов майже цілий тиждень, і за цей час сад буквально переродився.

Зав'язь росла і наливалась не днями, а годинами, обіця-ючи небувалій урожай. Деревя були суціль обвішані гронами черешень, ще, правда, зелених, але вже кожної хвилини гото-вих біліти. Внаслідок цього в родині Бачеїв запанував легкий дух веселощів, взаємної любові, райдужних надій, і ніхто не звернув уваги на ту перемену, яка сталася з Петею.

46. Секретка

З деяких пір хлопчик весь час перебував у стані якогось прихованого збудження. З його обличчя не сходила напружена, мінлива напівусмішка. Він не знаходив собі місця, не знаючи, куди себе подіти, тим більше що всі дерева в саду вже були обкопані, добре политі дощами, і робити там, власне кажучи, було зовсім нічого.

Тепер усі душевні сили Петі були спрямовані на одну мету: бачитися з Мариною. Здавалося, що простіше? Вона жи-ла тут, поряд, на одній садибі. Вони були знайомі. Вони мог-ли зустрічатись хоч десять разів на день. Але саме цього й не сталося.

Мати і дочка Павловські (це було їхнє прізвище) весь час сиділи у своєму флігельку і в саду не з'являлися. Вони, оче-видно, уникали товариства або, просто кажучи, ховались, і Петя це чудово розумів, але від цього йому було не легше.

За весь тиждень йому тільки раз пощастило побачити Ма-рину, та й то здала. Вона йшла із станції під великою чорною парасолькою, по пояс у пшениці, що вже виколосилась, і три-мала в руці бляшанку — мабуть, її посилали в крамничку по гас.

Петя збігав додому, одягнув плащ і з байдужим виглядом

почав походжати біля хвіртки. Але Марина обійшла хутірець полем, і Петя бачив, як вона склала парасольку, потрясла косою і сховалась у сінях флігелька.

Петя довго тинявся під дощем по саду, намагаючись вибрати такі місця, звідки можна було бачити флігельок, але дівчинка більше не з'являлася.

Того ж дня ввечері, коли стемніло, затамувавши подих і в глибині душі зневажаючи себе, Петя прокрався до флігелька, присів навпочіпки в густих хащах долину, який обсипав його з ніг до голови духмяною, гіркою зливою дощової води, що застоюлася в ньому, і довго підглядавав у вікна.

В одному вікні було темно, а в другому горіла свічка, і Петя побачив нахилену голову Марини і її руку з пальчиками, що просвічувались, як фарфорові; дівчинка старанно писала. Ззаду на побіленій стіні ходила велика тінь мадам Павловської, яка розмахувала відкритою книжкою, з чого можна було зробити висновок, що Марина пише диктант.

Це зразу трохи протверезило Петю і навіть примусило його презирливо посміхнутись.

В цей час рука дівчинки нерішуче зупинилась. Марина подивилась на стелю. Петя побачив випнуте підборіддя, наморщений лоб і примружені очі, на одному з них червонів ячмінь. Зосереджено дивлячись у стелю, дівчинка кілька разів облизнулась, і Петя раптом відчув наплив такого кохання, що навіть зажмурився. Ні, справді він ще ніколи в житті не кохав нікого так сильно, як цю чорненьку дівчинку з ячменем на оці і з незалежно випнутим підборіддям.

Він кохав її вже давно, цілий рік. Але раніше вона була мрією, вигадкою. Іноді він сам переставав вірити в її існування. Петя настільки забув Марину, що навіть не завжди міг уявити, яка вона насправді. По суті, тоді це не було кохання, а лиш передчуття кохання: снігова буря в горах, чорні лебеді навколо острівця Руссо, сірчаний дим Везувію, неясне уявлення про Париж, чарівні слова «Лонжюмо» і «Марі-Роз» — словом, усе те, що рік тому так вразило його уяву, так змучило його душу.

Тепер це було звичайне, земне кохання, знадливе саме тим, що воно таке доступне. Марина нічим не підносила над Петею, в ній уже не було ніякої таємниці. Просто дівчинка — навіть не дуже гарненька — з ячменем на оці пише диктант. Завтра вона вийде в сад погуляти, він підійде до неї, вони довго розмовлятимуть і вже більше ніколи не розлучаться.

Петя повернувся додому і ліг спати в солодкій впевненості, що завтра для нього почнеться якесь нове, дуже приємне

життя. Він навіть охоче уявив себе Євгенієм Онегіним, а її Татяною і наперед смакував таємне побачення, коли він спочатку буде «давати уроки в тишині», потім скаже, що по-жартував, і ніжно візьме під руку.

Але нічого подібного не сталося.

Марина, як і раніше, не появлялася, і Петя в думках її докоряв, навіть називав обманщицею, немовби вона йому щось обіцяла. Потім він вирішив покарати її презирством і більше не звертати уваги. Він примусив себе за цілий день жодного разу не подивитися в бік флігелька. Це було, звичайно, з його боку надто жорстоко, але нічого не вдієш. Хай вона знає, на що він здатний, коли його обманюють. Хай нарікає на себе...

Наступного дня Петя вирішив пом'якшати і змінив гнів на милість — адже все-таки він її кохав. Він знову почав здала дивитися на флігель. Даремно: вона не показувалася.

Тоді він настільки втратив самовладання, що ризикнув пройтись кілька разів зовсім близько. Він помітив, що від флігелька вже була протоптана нова вузенька стежка. Очевидно, цією стежкою вона ходила гуляти в степ. Ага, так ось чому вона не з'являється в саду! Виявляється, вона любить гуляти в степу сама. А може, ця вузенька стежка не що інше, як натяк, виклик на таємне побачення? Боже мій, як він міг не зрозуміти цього! Здається, так ясно! І він почав гуляти в степу, нетерпляче поглядаючи на флігельок. Зараз вона його помітить і вийде. Він буде ніжний, але суворий.

Єдине, що тепер засмучувало Петю, — це те, що знову почалася спека і неможливо було одягти плащ.

Але, на жаль, вона, як і раніше, сиділа вдома. Вона його просто дразнила.

«Ну, постривай! — думав Петя. — Скінчиться у них гас, і тоді ми подивимось!»

Як на лихо, встановилась чудова літня погода. Відцвів бузок, але зате буйно цвіли біла акація і жасмин. Все навколо було пройняте їх солодким, важким запахом. Вночі до нього примішувався ще дразливий запах матіоли і садового тютю, бліді зірки якого так неясно і таємниче білили в присмерку на пишних клумбах перед будинком.

Ввечері з моря виходив дуже великий блідо-рожевий місяць, а опівночі він уже яскраво сяяв над садом, над степом, заливаючи все навколо своїм теплим жасминовим світлом.

Чи можна було уявити собі умови, більш відповідні для роману. І все це марно пропадало.

Змучений неробством і коханням, Петя втратив сон, апе-

тит. Він навіть схуд, якось висох, почорнів, і його очі весь час неспокійно блищали.

— Ти що, закоханий? — якось спитала тітка, з цікавістю подивившись на Петю.

Петя хотів облити тьотю презирливим поглядом, але замість цього на його обличчі з'явилась така жалібна усмішка, що тітка тільки махнула рукою.

Все це скінчилося тим, що Петя почав писати щоденник. Він дістав загальний зошит і, вирвавши з нього кілька сторінок з алгебраїчними задачами, написав: «Я покохав...» Він думав, що легко наповнить весь зошит докладним описом своїх почуттів, які здавались йому незвичайними і невичерпними. Та хоч як він бився, йому більше не пощастило до цього нічого додати: така плутанина була в його голові.

Тоді він вирішив звернутися до останнього засобу: написати їй листа і призначити побачення.

Взагалі кажучи, цей засіб був дуже поширений і не являв з себе нічого оригінального. Але Петина закоханість досягла такого високого градуса, коли людині здається, що предмет його кохання є істотою вищою, ідеальною, яка стоїть поза звичайними людськими стосунками, хоч і ходить під парасолькою по гас або пише диктант.

Однак іншого виходу в Петі не було.

Звичайно для любовного листування вживалися так звані «секретки», дуже поширені на всіляких балах і танцювальних вечорах під час гри в «летючу пошту». Ці маленькі, різнокольорові, складені навпіл аркушики поштового паперу були водночас і конвертиками, бо вони з трьох боків заклеювались, а потім обривались по краях смужкою, як купони. Вони були родичами мітральезам, конфетті, серпантину, вузеньким атласним напівмаскам та іншим бальним дурницям. На них належало писати любовні послання. Але у Петі не знайшлося секреток, і купити їх було ніде. Довелося майструвати самому, склавши навпіл аркуш, вирваний із зошита, і обколовши його з країв шпилькою.

Це виявилось зовсім не легким, але ще важче було скласти листа. Петя перемазав сторінок з п'ять чернеток, перш ніж вийшло таке: «Марино!! Мені необхідно з вами поговорити в дуже важливій справі. Виходьте завтра рівно о 8 г. вечора в степ. Не підписуюсь, бо сподіваюсь, що ви самі здогадаєтеся хто». Слова «в дуже важливій справі» Петя підкреслив тричі, потай розраховуючи на жіночу цікавість.

Потім він сходив у сад і сколупнув кульку вишневого

клею. Він не без задоволення його пожував і заліпив ним секретку, написавши на ній: «Марині. (У власні руки.)»

Сховавши листа в кишеню, Петя, не гаючи часу, вирушив шукати Павлика. Він знайшов його за конюшнею. Павлик грав з Гаврилом у карти. Якраз у цю хвилину він стояв на колінах з піднесеною рукою і збирався з усіх сил лягнути бубновим тузом по старезному, потертому валету, який лежав на землі поряд з колодою, оточеною повзаючими кузьками і купками мідних грошей.

Павликове обличчя виражало розгнuzданий азарт, тоді як Гаврило, що теж стояв на колінах, навпаки, мав вигляд пригнічений, і краплі поту падали з його довгого веснянкуватого носа.

«Ага,— подумав Петя,— так ось, виявляється, де цілими днями пропадає мій шановний братик, і ось до чого, виявляється, може привести неробство!»

— Павлику, йди сюди! — суворо сказав Петя.

Павлик стрепенувся як ужалений, але зразу ж, зробивши спритний рух усім тілом, сів на колоду і подивився на брата невинними шоколадними очима.

— Йди сюди! — ще суворіше повторив Петя.

— Йй-богу, паничу, що ви до нього чіпляєтесь! — неприродно сміючись, сказав Гаврило.— Ми з ним граємо не на інтерес, а просто так, щоб час згаяти. Побий мене бог, святий істинний хрест! — додав він безсоромно.

— Ябеда, юда! — про всякий випадок проспівав Павлик, непомітно вигрібаючи з-під себе гроші.

Але Петя тільки поморщився і махнув рукою.

— Зовсім не те,— сказав він.— Йди-но сюди.

Він завів Павлика подалі, в зарості пасльону і блекоти, зупинився перед ним, розставив ноги і суворо подивився йому в очі.

— Ось у чому справа...— Петя трохи зам'явся.— Мені треба, щоб ти зробив одну річ... або, вірніше, не одну річ, а одне доручення...

— Знаю, знаю,— швидко сказав Павлик.

— Що саме ти знаєш? — насупився Петя.

— Знаю, що ти хочеш. Ти мене зараз посилатимеш з листом до цієї нової дівчинки. Може, ні?

— Звідки ти знаєш? — не втримавшись, вигукнув Петя.

— Ха! — сказав Павлик.— Що; я не бачу, як ти казишся? Тільки можеш мене не посилати, бо я все одно не піду.

— Ні, підеш! — грізно сказав Петя.

— Дивись, який знайшовся! — зухвало відповів Павлик, завбачливо відступаючи.

— Підеш! — вперто процідив Петя крізь зуби.

— Не піду.

— А от підеш!

— А от не піду! І досить мною командувати! Я вже не маленький, щоб ходити по дівчатках з твоїми записками. Чого я туди піду, щоб мадам Павловська мені вуха нам'яла? Теж знайшовся!

— Значить, не підеш? — з лиховісною посмішкою спитав Петя.

— Не піду.

— Ну так знай!

— А що буде?

— Буде те, що я зараз же піду і скажу татові, що ти граєш в азартні ігри.

— А я зараз піду і всім розповім, що ти закохався в нову дівчинку, і як ти пишеш любовні листи, і як ти сидиш у них під вікном у бур'яні і заважаєш їй вчитися, і над тобою всі будуть насміхатися. Що, з'їв?

— Мерзотник! — сказав Петя.

— Від такого чую, — відповів Павлик.

— Я все ж сподіваюся, що ти будеш мовчати, — глухо сказав Петя. . .

— Як ти, так і я!

І з цими словами Павлик дуже незалежно попрямував за конюшню, де Гаврило, що знемагав від неробства, лежав на землі і тасував карти.

Становище було безвихідне.

Вночі Петя знову прокрався до флігелька і довго сидів у полині, не наважуючись кинути лист у відчинене вікно. Цього разу в будиночку було темно — мабуть, Павловські спали. Петі навіть здавалося, що він чує чиесь сонне дихання. Біла стіна флігелька так яскраво була освітлена місяцем, що здавалась блакитною, і на ній ледве ворушилась чорна ажурна тінь білої акації, а полин, в якому сидів Петя, весь сяяв, як срібний.

Де кілька разів Петя міняв місце, намагаючись сховатися в тінь від страшного світла місяця, і врешті так розшумівся, що в будиночку почулося зітхання і роздратований голос сказав:

— По-моєму, навколо весь час хтось ходить.

На що другий голос, сонний і ніжний, відповів, позіхаючи:

— Спи, мамочко, це, мабуть, бродячі коти.

Петя із завмерлим серцем почекав, поки все заспокоїться, а потім вийняв задалегідь обв'язаний навколо камінця лист і кинув його в темне віконце.

Обливаючись холодним потом, Петя поповз назад, і, коли нарешті добрався до своєї брезентової розкладайки і почав безшумно роздягатися, почув з-під ковдри зловісний шепіт Павлика:

— Ага! Думаєш, я не знаю, куди ти швендяв? Кидати листа. Скажи спасибі, що тобі ще не нам'яли вуха.

— Нахаба! — прошипів Петя.

— Від такого чую,— пробурмотів Павлик, засинаючи.

47. Любовне побачення

Невідомо, як би пережив Петя наступний день у гарячковому чеканні побачення, якби не почалась поливка саду.

Петя з азартом крутив корбу цистерни, витягаючи відра, і виливав воду в баддю, звідки її вже розносили по всьому саду. Він сам вибрав цю виснажливу, одноманітну роботу, бо вона не заважала йому думати про побачення.

Незмащена вісь залізного гратчастого барабана стомливо вищала. Хрустів, накручуючись і розкручуючись, гримучий ланцюг. Важке відро повільно повзло вгору, ронячи в лунку темряву цистерни краплі, що розбивались, як пістони, і це ж відро потім легко падало вниз, тягнучи за собою мокрий ланцюг, так що барабан немовби сам собою скажено крутився, і треба було відскакувати вбік, щоб корба з усього розмаху не вдарила в ключицю.

Руки й спина нили, ноги тремтіли, сорочка промокла, гарячий піт струмував по обличчю і капав з підборіддя, а Петя все крутив і крутив, не даючи собі перепочинку. Він відчував блаженство, яке один раз раптом перейшло у відчай, коли Петя помітив, що все навколо потемніло, звідкілясь наповзла синя хмара, вже почав накрапати дощичок, ладний до вечора перетворитись на ливу і перешкодити побаченню.

Але, на щастя, злива пройшла стороною, хмара розтанула, і перед вечором ген здалеку повіяло прохолодою, що було дуже до речі, бо дозволяло Петі надягнути плащ.

Надвечірне сонце горіло над степом, і, коли Петя в плащі, зробивши з обережності величезне коло, з'явився на стежці проти флігелька, його тінь була такою довгою, немов він ішов на ходулях.

У монастирі на шістнадцятій станції дзвонили до вечерні. Далеко в степу чулися сумовиті співи косарів. Біла стіна флігелька здавалася тілесно-рожевою, і шибки маленьких віконць сліпуче блищали розтопленим золотом. Руки в Петі

були як крижані, і в роті було теж так холодно, немов він наївся м'ятних пастилок.

Хоч для цього не було ніяких підстав, але Петя чомусь був певен, що вона обов'язково прийде. Та якщо говорити правду, в самій глибині душі все-таки посмоктавав черв'ячок сумніву.

Петя ліг у траву, поклав підборіддя на кулаки і з таким напруженням почав дивитися на будночок, наче всіма силами своєї душі хотів примусити її негайно, в цю ж мить, без найменшого зволікання вийти в степ. По суті, це вже було не кохання, а ображене самолюбство; не пристрасть, а впертість; безпредметне сум'яття почуттів, бажання звести свій ідеал з неба на землю і пересвідчитися, що Марина анітрохи не краща за інших дівчаток, наприклад Мотю, навіть напевно гірша.

І все ж вона залишалася в його уяві єдиною і недосяжною, не дивлячись на ячмінь і підборіддя черевичком, а може, саме тому.

Коли раптом між двома напливами відчаю і надії він побачив знайому постать, що майнула перед будиночком по поясу по долині, Петя навіть не зразу повірив своїм очам — таким великим було його щастя.

Марина швидко — можливо, навіть надто швидко — йшла до нього, прикриваючись рукою від сонця, яке било їй в обличчя. На ній було коротке літнє пальтечко з піднятим коміром; вона була якось по-новому зачесана, хоч з тим самим чорним бантом, але з гілочкою жасмину в темному волоссі.

— Здрастуйте, — сказала вона, простягаючи Петі руку. — Я насилу втекла. Ви не уявляєте, яка в мене жахлива мама! Ось побачите, вона мене зараз буде кликати додому. Ходімо швидше.

Вона посміхнулася і швидко побігла стежкою в степ, ведучи за собою Петю, який був зовсім збитий з пантелику і навіть розчарований її невимушеною поведінкою, особливо відверто-лукавою усмішкою.

Він чекав зовсім іншого, чого завгодно: боязкості, збентеження, мовчазного докору, нарешті, суворості, але тільки не цього. Можна подумати, що вона тільки того і чекала, щоб скоріше прибігти на побачення. Вона навіть не спитала, навіть що він її викликав. І потім, цей жасмин у волоссі! Тепер Петя побачив, що вона тільки на зріст мала, а насправді їй років п'ятнадцять, і вона, мабуть, досить досвідчена в любовних справах, можливо, навіть уже цілувалася.

Взагалі вона була схожа не на себе, а немовби на свою старшу сестру.

— Вам не жарко у вашому плащі? — спитала вона, озираючись на ходу.

— А вам не жарко у вашому пальті? — глухо сказав Петя. Але вона, очевидно, не зрозуміла іронії, бо відповіла:

— У мене літнє, а у вас теплий, шерстяний.

— Швейцарський, спеціально для гір! — не без хвастоців сказав Петя.

— Я помітила, — сказала Марина.

Вони забрались досить далеко від дому і тепер поволі йшли поруч уже не стежкою, а просто по ховрашиних нірках і по сухуватих степових квітах, що відкидали дуже довгі тіні. Вони довго мовчали, прислухаючись, як під ногами шарудять рослини.

Сонце сіло за далекою могилою. Пробіг прохолодний вітерець.

— Ви любите степ? — спитала Марина.

— Я люблю гори, — похмуро відповів Петя, зовсім не уявляючи собі, що робити далі.

Правда, він досяг-таки свого: це було найсправжнісіньке побачення, навіть більше — далека прогулянка удвох в степу на заході сонця. Та все ж Петя перебував у дуже скрутному становищі. Вона якось зразу взяла над ним гору. Петя це прекрасно розумів.

— А я люблю степ, — сказала Марина, — хоч гори мені теж подобаються.

— Ні, гори краще, — вперто сказав Петя.

Ніколи йому ще не було так важко розмовляти з дівчиною. Наскільки легше, наприклад, було з Мотею. Правда, Мотя його любила, а ця — хто її знає... Найжахливіше полягало в тому, що вона анітрохи не цікавиться, навіщо він її викликав на побачення. Що це: удаваність чи байдужість?

Між тим, з кожною хвилиною вона подобалась йому все більше і більше. Він уже був безтямно в неї закоханий. І закоханий зовсім не так, як раніше: не в далеку мрію, а у звабливо близьку дійсність.

Іноді вона без видимої причини сміялась, і цей спокусливий сміх здався Петі дивно знайомим, але він ніяк не міг пригадати, де і коли він його чув.

«Ну почекай, голубонько! — думав Петя, милуючись гарненькою голівкою Марини з чорним бантом і гілочкою жасмину. — Ми ще побачимо, що ти потім заспіваш!»

— Уявіть собі, — з кривою іронічною посмішкою сказав Петя, — один час я був у вас здорово-таки закоханий.

— Ви в мене? — із здивуванням сказала Марина і знизала плечима.— Не уявляю собі, коли це могло бути?

— Давно. В минулому році,— зітхнув Петя.— А ви, мабуть, про це й не здогадувались?

Вона зупинилась і подивилась на нього знизу серйозними, уважними очима.

— Цього ніяк не могло бути.

— А от було!

— Де, коли?

Петя подивився на дівчинку з ніжним докором і, карбуючи слова, промовив:

— Червень. Італія. Неаполь. Вокзал. Може, ні?

В одну мить обличчя Марини змінилось: стало зляканим, серйозним. Вона почервоніла.

— Ви помиляєтесь,— сухо сказала вона, і в її очах з'явилось щось замкнуте, неприступне.— Ми ніколи не були в Італії... І взагалі за кордоном.

Але Петя зразу відчув, що це неправда.

— Ні, ні, ви були в цьому самому пальтечку і в цьому самому чорному банті! — заговорив він з запалом.— Ви йшли по перону із своєю мамою... І був Максим Горький... А наш поїзд у цей час рушив, я висунувся у вікно і подивився на вас, а ви подивилися на мене. Хіба цього не було? Ви хіба не подивилися на мене? Може, ні?

Вона мовчки хмурилася і заперечливо хитала головою, але густий рум'янець не сходив з її обличчя, навіть випнуте підборіддя було червоним. Вона ладна була розсердитися.

— Може, ні? Ні? — наполягав Петя.

— Нічого подібного, це вам приснилося!

— І я навіть знаю, куди ви потім поїхали. Сказати? Ні? В Парижі! — з якимось гірким торжеством крикнув Петя.

Вона заперечливо хитала головою, починаючи бліднути.

— Марі-Роз, Лонжюмо,— тихо, але значуще сказав Петя, пильно дивлячись їй в очі і насолоджуючись її розгубленістю.

Вона так поблідла, що Петя злякався. Потім обличчя її стало непорушно-презирливим.

— Ви фантазуєте,— сказала вона недбало і навіть змусила себе засміятися своїм дивним сміхом, який здався Петі таким знайомим.

І раптом він зрозумів: це був русалчин сміх Віри з «Обрива», а сам він був жалюгідним Райським.

— І запам'ятайте собі раз назавжди, що ніколи не було нічого подібного,— сказала Марина, повернувшись і швидко пішла до будинку.

Петя побіг за нею.

— Не проводжайте мене,— сказала вона, не повертаючись.

— Марино, стривайте... Але чому ж? — жалібно простогнав Петя.

Вона обернулася і, змірявши його з ніг до голови презирливим поглядом, сказала:

— Базіка! — і побігла додому.

Петя ніяк не сподівався, що таке багатообіцяюче побачення може закінчитися нічим. Він зовсім не розумів причини її гніву. Він тільки знав, що втратив її якщо не назавжди, то у всякому разі надовго. І, головне, коли? Саме тоді, коли все так гарно налагоджувалося, коли так вкрадливо темнів сад і за далекими кручами у повітрі висів великий місяць,— він ледве світився зсередини, як паперовий монгольф'єр.

48. Записки Цезаря

У найближчі дні Марина не з'являлась. Петя кинув у вікно кілька секреток, в яких на різні лади виманював дівчинку на побачення, навіть обіцяв їй відкрити якусь важливу таємницю, але ніщо не діяло. Петя зрозумів, що він остаточно втратив Марину.

Він був у відчай. Цей відчай поглиблювався тим, що абсолютно нікому було описати свій невдалий роман, красномовно вилити свою «набоділу душу», як у думках назвав Петя муки ураженого самолюбства. Тому Гавриків прихід був дуже доречним.

Як завжди останнім часом, Гаврик прийшов несподівано. Петя побачив його вже в саду. Не можна було зрозуміти, звідки він взявся. В усякому разі у хвіртку він не входив, бо в цей час Петя сам був біля хвіртки, наглядаючи, чи не піде хто-небудь по гас.

У Гаврика був заткнутий за поясок пошарпаний підручник, а в руці він тримав згорнутий в трубку зошит, сердито постукуючи ним по коліну. Взагалі вигляд у нього був досить похмурий.

— Що, будемо готуватися? — із зітханням спитав Петя.

— Ні, горобців ловити,— сухо відповів Гаврик.

Петя вибрав у саду тінисту місцинку, звідки видно було флігельок, і вони сіли під черешневим деревом на землю, попрослу ромашкою.

— Ну, що в тебе таке? — мляво спитав Петя.

— Та ось треба вивчити «Записки про Галльську війну».

— Ага. Так це я тобі зараз поясню. Вся штукавина полягає в тому, що ці самі «Записки про Галльську війну» написав Цезар. Він, бачиш, називався «Кай Юлій» і був, так би мовити, римський імператор, який...

— Та це я без тебе знаю. Мені треба читати й перекладати, а перший розділ напам'ять.

— Можна,— лагідно сказав Петя.— Тоді розгорни підручник і перекладай.

— Я вже переклав,— сказав Гаврик.

— То що ж тобі треба?

— Знати напам'ять перший розділ. А це для мене гірше, ніж учити вірш.

— Але необхідно! — повчально сказав Петя, потроху входячи в роль викладача.— Отже, розгорни підручник, дай мені, я буду голосно читати, а ти повторюй за мною.

— А напам'ять ти хіба не знаєш? — підозріло спитав Гаврик.

Але Петя пропустив повз вуха це слизьке питання, взяв з рук Гаврика книжку і почав виразно читати:

— «Галлія ест омніс дівіза ін партес трес». Повтори,

— Галлія ест омніс дівіза ін партес трес,— туго наморщивши лоба, повторив Гаврик.

— Молодець! — сказав Петя.— Підемо далі...

Але в цей час йому здалося, що біля флігелька щось мигнуло. Петя витягнув шию і почав приглядатися.

— Не чекай,— спокійно сказав Гаврик.

Петя здригнувся.

— Звідки ти знаєш? — спитав він, червоніючи. Вони надто добре вивчили один одного, щоб хитрувати.

— Не корч з себе дівчинки! — з роздратуванням сказав Гаврик.— Можна подумати, що Павловські впали до ває просто з неба. Ти ж прекрасно знаєш, що це ми їх у вас поселили — подалі від усякої поліції. Треба голову мати на плечах, а не капусту. Вони тут не на дачі прохолоджуються, а... переходяться,— рішуче промовив Гаврик,— і працюють. А ти затіяв любов крутити! Ну добре, крути. Будь ласка. Тільки не чіпляйся з усякими розмовами. А ти чіпляєшся: ах, я вас знаю! Ах, я вас бачив за кордоном! Ах, Марі-Роз, ах, Лонжюмо! А ти знаєш, що таке Марі-Роз і Лонжюмо? — Схаменувшись, що він надто голосно говорить, Гаврик озирнувся навколо, і, хоч нікого поблизу не було, понизив голос: — Звідти йдуть усі директиви та інструкції. І вже коли на те пішло, я тобі скажу, що в тому випадку, якщо Павловську схоплять, це буде великий провал. Я тобі так прос-

то ріжу тому, що ми вважаємо тебе своїм. Я правильно розумію?

Гаврик звузив очі і пильно подивився на Петю, чекаючи прямої відповіді на своє пряме питання.

Петя подумав і мовчки кивнув головою. Вперше Гаврик розмовляв з ним так ясно, точно, нічого не замовчуючи і все називаючи своїми іменами.

— Клянуся...— сказав Петя і відчув, що від хвилювання не може говорити. А йому дуже хотілося сказати щось значне, навіть, може, урочисте.— Клянуся...— повторив, і сльози виступили в нього на очах.

— Ну от, я так і знав, що ти зараз даватимеш клятву,— сказав Гаврик.— Можеш і не давати. Ми, брате, словам не дуже віримо. Чули ми різних балалайкіних.

— Я не балалайкін! — образився Петя.

— Не про тебе мова, хоч ти теж любиш трохи той: Марі-Роз, Лонжюмо... Ти це, брат, кинь! Справа серйозна. І на випадок чого, ми з тобою не панькатимемось... Ти маєш уявлення, що таке конспірація?

— Маю,— не без достоїнства сказав Петя.

— Ну, не знаю,— сказав Гаврик,— але це в першу чергу тримати язик за зубами. А то ти сьогодні одному скажеш, а завтра другому. Слово, брате, не горобець, вилетить — не впіймаєш. Ти знаєш, що вона подумала?

— Хто?

— Маринка. Вона вирішила, що ти просто підсланий. Зухтер.

— Що таке зухтер? — тривожно спитав Петя.

— Ну, брате, з тобою розмовляти, то треба спочатку каші наїстися. Зухтер — це сищик. З охранки. Пора знати... Ти у Павловських такого переполоху наробив, що вони вже зібралися просто зразу ж, уночі, тікати з вашого хутірця від гріха подалі. Добре, якраз я в цей час заскочив до них. А то б, їй-богу, втекли. Уже речі складали. Але я їм пояснив, що ти хлопець наш. Щоб вони не турбувалися.

Петя пригнічено мовчав. Він ніяк не припускав, що його залицання могли мати такі серйозні наслідки. Він взагалі багато дечого не припускав.

— А вона взагалі дівчинка нічого собі. Я сам не від того, щоб пройтися з нею коли-небудь ввечері під ручку. Тільки нема часу,— зітхнув Гаврик.

Петя дивився на нього, не вірячи своїм вухам, майже з жахом. Так говорити про «неї»! Це було просто неймовірно. А Гаврик, фростягнувшись на ромашках і заклавши ру-

До стор. 655

ки за голову, наче й не було нічого, продовжував у тому ж дусі:

— З другого боку, зглянься на її становище. Батька в них нема. Батько їхній помер від скоротечних сухот минулого року за кордоном. Теж був із нашої організації. Мама — партійна працівниця. Живуть по чужому паспорту. Весь час доводиться переїжджати з місця на місце, переховуватися, міняти квартири. Дівчинці треба вчитися, щоб не відстати. Весь час сидять дома, бо виходити можна тільки в крайньому разі. Вона все ж таки панночка, їй же нудно. Зрозуміло, коли ти кинув у вікно свою секреточку, вона зраділа. Чому ж один раз і не пройтися з кавалером? Між іншим, ти їй навіть, уяви собі, сподобався. Тільки ти все сам собі зіпсував своїм довгим язиком.

Петя поморщився, як від зубного болю.

— Почекай,— сказав він.— А ти звідки все це знаєш?

Гаврик з неприхованим подивом глянув на Петю.

— Здрастуйте! Що ж ти думаєш: Павловські нічого не їдять? Між іншим, вони такі ж Павловські, як я брати Пташникови, але це нікого не повинно торкатись. Я до них забігаю разів зо два на тиждень — ношу їм провізію. Ну й ще, звичайно, якщо є якісь доручення від комітету...

Петя був неприємно вражений. Виявляється, Гаврик у Павловських частий гість, своя людина.

— Он як! Чому ж ти до нас не заходиш? — спитав Петя, починаючи відчувати щось схоже на ревності.

— Тому, що я забігаю до них здебільшого уночі.

— Конспірація? — не без іронії спитав Петя.

— А що ти думаєш? Навіщо зайвий раз звертати на себе увагу? Мало хто може побачити... Знаєш, який тепер час? Всюди забастовки, страйки. Охранка просто-таки шаленіє. Знову так почали стежити, що дай боже здоров'я. Ще гірше, як у П'ятому.

На Петю знову повіяло духом Ближніх Млинів, від якого він почав останнім часом відвикати.

— Закуримо, абощо, товаришу,— сказав Гаврик, витягаючи з кишені пачку дешевих цигарок.

Петя ще не курих і не відчував у цьому ніякої потреби. Але слово «товариш», вимовлене Гавриком з якимось особливим виразом суворої незалежності, самий вигляд цієї пачки цигарок «Трезвон» товариства «Лаферм», 20 шт. 5 коп., оголошення про які Петя бачив у «Правде», примусили його витягти з пачки тугу цигарку і невміло взяти її в рот.

— Закуримо,— сказав Петя так само суворо і незалежно, скосивши очі на кінчик цигарки, до якого Гаврик підніс запаленого сірника.

Вони трошки покурили. Гаврик з очевидним задоволенням, затагууючись і спльовуючи, як справжній майстровий, а Петя — щохвилини виймаючи цигарку з рота і для чогось зазираючи в мундштук, звідки виливалась молочна струминка важкого димку.

Більше про Павловських не говорили. Потім ще повчили Цезаря, і Гаврик пішов, сказавши на прощання:

— Такі ось, брате, справи. Головне, не дрейф.

Але що він мав на увазі, Петя так і не зрозумів.

Тепер у Петі боролись кілька найсуперечливіших почуттів: ревності, досада на себе, надія, відчай і, хоч як це дивно, пристрасна, якась поривчаста жадоба життя, що переповнила його серце.

Він почав придумувати різні способи залагодити справу і знову виманити Марину на побачення. Він був зайнятий цими придумуваннями цілі дні.

49. Королева базару

Але саме тепер почали дозрівати черешні. Вони дозрівали швидко, бурхливо, а головне, всі сорти зразу: чорна, червона, рожева і біла. Хоч родина Бачеїв весь час з тривогою стежила за дозріванням багатого врожаю, але справжні його розміри виявилися якось раптово, одного чудового ранку, коли низько над садом з галасом промчалася чорна хмара шпаків, а за нею сіра хмара горобців.

Птахи спустились на сад, і поки Василь Петрович, Петя, Павлик, Дуня і Гаврило бігали під деревами, полохаючи птахів парасольками, палицями, брилями, хустками і галасом, тітка одягла мереживні рукавички, капелюшок і, сяючи від веселого збудження, поїхала конкою до міста, щоб спочатку розвідати про роздрібні ціни на черешні, а потім постаратися їх продати на привозі, у фруктових рядах, оптом.

Вона повернулась увечері і, коли підходила до хутірця, почула голосні постріли. Це Павлик під керівництвом Гаврила смалив із старої берданки, яка знайшлась у господарстві мадам Васютинської.

— Боже мій, що ти робиш? — з жахом закричала тітка, побачивши, як її ніжний племінник заряджає рушницю картонним патроном.

— Лякаю шпаків. Побережіться! — відповів хлопчик і знову з лютим виразом обличчя падьнув кудись угору, після чого в повітрі пролетів невеликий смерч з гороб'ячого пір'я.

Очевидно, війна з птахами йшла успішно.

— Ну-с, як наші комерційні успіхи? — спитав Василь Петрович, потираючи руки.— Сподіваюсь, ви нам привезли приємні речі?

— І так і ні,— відповіла тітка.

— Як так? — з бадьорою посмішкою сказав Василь Петрович.

Він уже разів десять за сьогодні обійшов сад і пересвідчився, що врожай не просто добрий, а нечувано, казково багатий. Грона дуже великих чершень цілими пудами висіли на гілках, просвічуючи на сонці всіма відтінками червоного кольору, починаючи від зовсім білого, майже тілесного, схожого на рожеві корали найвищої якості і кінчаючи криваво-чорним, немов коштовне каміння карбункул або піроп.

— Як так? — повторив він уже менш бадьоро, помітивши засмучений вираз тітчиного обличчя.

— Зараз я вам усе розповім, тільки дайте мені спочатку вмитись, і ради бога,— чашку чаю. Півжиття за чашку чаю!

Все це не віщувало нічого доброго.

А через півгодини тітка вже сиділа на веранді, жадібно пила чай і розповідала:

— Розумієте, спочатку я обійшла кілька фруктових магазинів у місті. Черешні ще мало, вона поки новина, і її урздріб продають по п'ятнадцять-двадцять копійок фунт.

— То це ж чудово! — вигукнув Василь Петрович, прикинувши у думці, яку суму може дати кожне дерево, якщо навіть вважати, що на ньому висить хоч би тільки два пуди ягід.— В такому випадку ми просто багаті!

— Почекайте,— втомлено зауважила тітка.— Це роздрібна ціна. А ми повинні мати справу з оптовою. Тоді я пішла на привіз і походила по фруктових рядах. Виявилось, що оптова ціна значно нижча.

— І це цілком природно! — бадьоро вигукнув Василь Петрович.— Так буває завжди. Яка ж усе-таки оптова ціна?

— Вони пропонують два сорок за пуд. Франко-привіз.

Василь Петрович доторкнувся до сталльної дужки пенсне, поворушив губами і, зробивши в думці обчислення, сказав:

— М-м... так... це, звичайно, не те. Але все ж дуже й дуже пристойно. Ми не тільки розрахуємося по векселях, але навіть залишиться деяка сума прибутку.

І Василь Петрович весело подивився на тітку крізь пенсне.

— Ви дуже наївні,— сказала тітка.— Не забувайте, що два сорок франко-привіз.— І з наголосом повторила: — Франко-привіз!

— Ах да... франко...— пробурмотів Василь Петрович.— А це, власне, що означає?

— Це значить, що ми повинні доставити їм усю черешню просто на привіз.

— Ну й що ж? У чому затримка? Ми їм доставимо! А тоді — будь ласка, грошики!

— Ні, з вами зовсім важко говорити серйозно! — з досадою сказала тітка.— Подумайте тільки, як це ми їм доставимо? Яким чином? У нас немає ні коня, ні платформ, ні кошиків, ні роґожі, ні... У нас взагалі нема нічого, ніяких засобів... Я вже не кажу про те, що спочатку треба зняти врожай з дерев, якщо, звичайно, його не розклюють птахи. У нас навіть немає драбинок...

— М-м-та... ак...— розгублено промовив Василь Петрович і, подоївши ніс, сказав: — Одначе це досить дивно. Чому саме... франко? Ви повинні були сказати: бажаєте одержати черешень — будь ласка, приїздіть і забирайте.

— Я так і сказала.

— Ну і що ж?

— Відмовляються.

— Гм... Це якесь непорозуміння... Нарешті, є ж, так би мовити, конкуренція. Якщо одні відмовляються, то, можливо, інші не відмовляться.

— Та я їх усіх обійшла, і в мене таке враження, що ніякої конкуренції немає, а все це одна зграя. І всі дивно схожі один на одного. Ті ж сині блузи, ті ж червоні пики, ті ж смушкові шапки. Такі ж брати-розбійники, як і ті «перси», що до нас приходили збивати ціну... І всі посилаються на якусь мадам Стороженко. Очевидно, вся оптова торгівля в руках цієї дами.

— От би з нею і поговорити.

— Пробувала. Але вона невловима. З ранку до вечора їздить по садах, скуповує врожай.

— То як же бути? — спитав Василь Петрович.

— Не знаю,— відповіла тітка.

Вони сиділи одне проти одного із змученими обличчями. Василь Петрович витирав буру пористу шию несвіжою носовою хусткою, а тітка тарабанила пальцями по блюдечку. І Петя відчував, що над їхньою родиною знову нависла біда, але цього разу значно страшніша, ніж тоді, коли горів сад.

Черешні спіли не щодня, а щогодини. Червоні почорніли,

рожеві почервоніли, жовті густо порожевіли, а білі пожовтіли й набрали густо медового кольору, навіть на вигляд солодкокого. З раннього ранку починалася війна з птахами. Прив'язували до гілок барвисте строкате шмаття, виставляли опудала, бігали під деревами, плескаючи в долоні, і хрипкими голосами кричали: «Қиш-ш-ш-ш-!» Час від часу лунали постріли з берданки і з металевим дзвоном проносилися заряди дрібного шроту. Це виявилось ще важчим, ніж обкопувати або тягати воду. О, як ненавидів Петя шпаків! Як вони були не схожі на тих поетичних птахів, що радісно свистіли на різні голоси, від чого пишний весняний день здавався ще яскравішим, алеї ще тінявіші, а легкі хмаринки немовби завмирили в солодкій знеможі...

Тепер це були хижакі, які хтозна-звідки налітали цілою хмарою на мирний сад. Вони шматували своїми гострими дзьобами ягоди, зірко вибираючи найдозріліші, і виривали з них трикутні шматки м'якоті.

Вони їх не стільки їли, скільки псували. Коли шпаків щастило зігнати з дерева, вони потім довго літали над ним, роблячи кола й віражі.

Зробили спробу, підставивши стільці, зняти урожай з кількох дерев і переконались, як це важко зробити, не маючи досвіду. Вирішили попервах торгувати черешнями вроздріб і послали Гаврила з великим кошиком на Великий Фонтан.

Гаврило довго ходив по дачах і приніс тільки сімдесят копійок, промімривши не своїм язиком, що більше не виручив, і пішов спати за конюшню, в бур'ян, поширюючи навколо себе запах монополюшки.

Заходили дачники з дачі Ковалевського — дві гарненькі панянки з мереживними парасольками і студент у білому кітелі. Вони купили два фунти, але оскільки ваги не було, то тітка відвалила їм на око фунтів п'ять у кокетливу корзинку, яку студент ніс на палиці через плече.

Панянки зразу ж повісили собі черешні на маленькі вушка як сережки, і ще більше погарнішали, вкрились ямочками, почали вертїтися і сміятися, а тітка дивилась на них з таким виглядом, немов хотіла сказати: «Панове, я це розумію, як ви можете радіти!»

Потім поштар приніс листа від нотаріуса, надрукованого на друкарській машинці, з коротким і грізним нагадуванням, що строк платежу по вексялях настає через три дні.

Тітка знову помчала у місто, але повернулася ні з чим, бо мадам Стороженко знову була у від'їзді, а «перси», немов би на глум над здоровим глуздом, пропонували вже не два сорок,

а карбованець тридцять за пуд франко-привіз. Крім того, вони, мабуть, нагрубіли титці, бо вона мало не плакала, зірвала з себе капелюшок і кілька разів повторила, бігаючи по терасі:

— Які мерзотники! Боже мій, які мерзотники!

Залишилось одне: найняти підводи у німців-колоністів, у них же взяти напрокат корзини і, наперекір священним принципам Василя Петровича, скористатися з чужої праці, тобто найняти поблизу сільських дівчат, щоб вони якомога швидше зібрали урожай, вже майже на чверть розкльований птахами.

Німці відмовилися дати підводи, а дівчата були вже всі найняті в інші сади.

— Будь проклятий той час, коли я дозволив втягти себе в цю ідіотську витівку! — кричав батько.

— Василію Петровичу, в ім'я покійної Жені, згляньтєся на мене! — із сльозами говорила тітка, і з її голосу відчувалося, що в неї розпух ніс.

На довершення всього, ворота із скрипом відчинились, і на садибу вїхала бричка. Один «перс» сидів на козлах, другий стояв на підніжці, а на сидінні підплигувала боком огрядна, товста дама в парусиновому балахоні й запиленому капелюшку з вигорілими незабудками. Бричка проїхала просто через клумбу з тютюном і петуніями і зупинилась біля будинку. «Перси» зразу підхопили даму під лікті, і вона, важко перебираючи ногами, злізла з брички.

У неї було гладке, проте мускулясте вусате обличчя з грубим, буряковим рум'янцем і невиразні очі.

— Ану, хлопчику... не знаю, як тебе звати... не лови гав, а швиденько мені збігай і поклич сюди хазяїв,— помітивши Павлика, сказала вона із задишкою низьким базарним голосом і вже збиралася сісти на залізний садовий стілець, якого їй підставив один з «персів», але в цей час якраз з'явилась тітка, а за нею Василь Петрович.— Ви тут будете хазяї? — спитала приїжджа і, не чекаючи на відповідь, ткнула спочатку Василю Петровичу, а потім титці свою коротку руку в чорних мереживних мітенках, звідки стирчали товсті, немов обрубані, пальці.— Здрастуйте вам,— сказала вона.— Я мадам Стороженко.

Тітка спалахнула від хвилювання.

— Ой, як це мило з вашого боку! — швидко заговорила тітка, і на обличчі її з'явилась метушлива, світська посмішка.— Я двічі заїжджала до вас на привіз, але не застала. Ви така невловима жінка! — І тітка з чарівним виразом посвари-лась на мадам Стороженко пальчиком.— Але як бачите, коли гора не йде до Магомета, то Магомет йде до гори.

— Це не важно,— сказала мадам Стороженко, пропустивши повз вуха тонкий афоризм щодо гори і Магомета.— Мені сказали люди на привозі, що ви маєте продавати урожай ваших черешень. Так я його у вас купую.

— Тоді, може, ви подивитесь сад? — сказала тітка, багатозначно презирнувшись з Василем Петровичем.

— Я цей сад знаю як облуплений,— відповіла мадам Стороженко.— Слава богу, не вперше. Я тут купувала урожай ще тоді, коли сад держала мадам Васютинська. Я вам повинна сказати, що в мадам Васютинської було куди більше порядку. А у вас уже шпаки покалічили половину черешень. Звичайно, не моя справа, але я вам скажу, що ви таки дуже занехаяли ваш сад. Навряд чи вам пощастить звести кінці з кінцями. Хоч особисто я займаюсь фруктою тільки п'ятий рік, а досі займалась виключно рибою, але можете спитати будь-кого, і кожен вам скаже, що мадам Стороженко таки як-небудь розуміється на фрукті. Хіба це черешні? Це не черешні, а воші. Можете мені повірити.

Василь Петрович і тітка стояли перед мадам Стороженко, переживаючи то відчай, то надію. Тепер тільки від неї одної залежала їхня доля, але нічого неможливо було прочитати на її грубому обличчі.

Нарешті мадам Стороженко сказала:

— Одним словом, щоб довго з вами не цяцькатися, ось! — Вона відкрила великий шкіряний гаманець, що висів у неї на ремінці через плече, і виїняла з нього видимо приготовлений заздалегідь хрусткий папірець — сто карбованців з портретом імператриці Катерини.— Держіть!

— Як, усього сто карбованців, коли по одних тільки векселів треба платити триста!

— Держіть, ну! — повторила мадам Стороженко нетерпляче.— І скажіть спасибі, що я вам даю катеринку. Принаймні вам через ці черешні більше не буде турбот, бо збирання, пакування, перевозку — все це вже я беру на себе.

— Мадам Стороженко, побійтесь бога! — сказав Василь Петрович.— Ви нас грабуєте!

— Чоловіче добрий,— солодким голосом проспівала мадам Стороженко,— я теж повинна щось заробити — чи не так?

— Так, але ж тут товару не менше ніж на п'ятсот карбованців, ми підраховували,— сказала тітка.

— Ну, раз ви підраховували, то ви самі й збувайте свій урожай і не морочте людям голову. Сто карбованців — це моє останнє слово.

— Так, але ми повинні платити по векселях.

— Знаю. Ви повинні днями внести мадам Васютинській триста, а якщо не внесете, то втратите оренду. І ви її таки втратите, бо у вас нема готівки і ви вже все одно вилітаєте в трубу. Так я вам раджу — краще беріть хоч що-небудь; в усякому разі, на перших порах не будете голодувати. А садибу мадам Васютинська передасть мені в нотаріальному порядку. Вона мені значно більше підходить, ніж вам.

— Ну, це ми ще подивимось! — сказала тітка, бліднучи.

— Перестаньте держати фасон! — сказала мадам Стороженко з неприхованим презирством і якоюсь незрозумілою, чорною злобою, з ніг до голови оглядаючи Василя Петровича і тітку. — Що, я вас не знаю? У вас за душею нема щербатої копійки. Ви ж старці! Голодранці! А ще називаєтесь інтелігенти!

— Вельмишановна пані! — сказав Василь Петрович. — Хто вам дав право розмовляти в такому тоні?

Мадам Стороженко велично повернулась до тітки:

— Слухайте... не знаю, як вас звати... скажіть своєму сожителю, хай він не релетує, бо через три дні ви в мене звідси вилетите з усіма вашими бебехами. Босяки!

Василь Петрович рвонувся, хотів щось сказати, але тільки затупотів ногами, замугикав, як німий, і сів на східці тераси, схопившись руками за голову.

— Беріть катеринку і пишіть розписку, — сказала мадам Стороженко, наче нічого, не сталось, простягаючи тітці сотню.

— Ви зла й недобра жінка! — тремтячи всім тілом, сказала тітка, потім заплакала і, похитуючись, пішла в дім.

Це була така брутална, огидна сцена, що не тільки Петя, Павлик і Дуня, але навіть і Гаврило заціпенів, і ніхто не помітив Гаврика, який уже давно появився поблизу за деревами.

Тепер він, глибоко засунувши в кишеню праву руку, поволі, перевальцем ішов прямо на мадам Стороженку.

— Ах ти, стара базарна шкура! — крізь зуби сказав Гаврик, роздуваючи ніздрі. — Ану, геть відсіля!

Вона глянула на нього здивовано і раптом упізнала в цьому шістнадцятилітньому парубчаку-майстровому того самого маленького злиденного хлопчика, внука старого Чорноіваненка, який носив їй на привіз бички, коли вона ще торгувала рибою вроздріб. У мадам Стороженко була добра пам'ять, і вона в одну мить зрозуміла, що перед нею стоїть її давній ворог. Але тільки тоді він був зовсім малий і беззахисний, і вона робила з ним, що хотіла, а тепер він був зовсім інший, і вона своїм лисячим інстинктом почула в ньому якусь небезпечну силу.

— Но, но, тільки без хуліганства! — вигукнула вона, заметушившись біля брички.— Що ви дивитесь? Надавайте йому гарненько по морді!

Нахиливши голови в смушкових шапках, «перси» виступили вперед, але Гаврик вирвав з кишені кулак з кастетом, і на його помертвілих губах показала пана.

— Геть відсіля! — із страшним спокоєм повторив він, взяв за уздечку коня і вивів за ворота бричку, куди вже на ходу влізали мадам Стороженко і «перси».

І ще досить довго потім у зелених хлібах по дорозі до міста підплигував капелюшок з виляючими незабудками і долинав верескливий голос мадам Стороженко, яка посилала в напрямку хутірця погрози і найнепрстойнішу лайку.

Відсапуючись, як після важкої роботи, повернувся Гаврик. Він мовчки потиснув руку Петі, погладив Павлика по спині, постояв біля Василя Петровича, який усе ще сидів на сходах, закривши обличчя руками.

Потім Гаврик, з серцем сплюнувши, сказав:

— Ну, це ми ще побачимо! — і побіг через весь сад у степ, де й пропав з очей так само раптово, як і з'явився.

Всі довго мовчали, розуміючи, що говорити, власне, більше ні про що. Нарешті Василь Петрович з силою провів долонями по обличчю, протер краєм косоворотки пенсне і несподівано усміхнувся безпорадною дитячою усмішкою.

— Так скінчився бенкет їх бідною, — сказав він, зітхаючи.

Але хоч як дивно, це все-таки було зітхання полегкості.

50. Допомога друзів

І ось на короткий час у садібі настала тиша і спокій. Родина Бачеїв поводитися так, ніби вона щойно прокинулася і ще не зовсім розуміє, де все це відбувається — уві сні чи наяву. Всі були дуже запобігливі, навіть ніжні одне з одним. Увечері пили чай і їли простоквашу. Жартували, розмовляли. Але жодним словом не торкалися свого становища, немовби зберігаючи всі свої душевні й фізичні сили для найближчого майбутнього, про яке навіть страшно було подумати.

Рано розійшлися спати і спали довго, з насолодою відсипляючись від усіх трудів та хвилювань і знаючи, що наступний день не принесе їм нічого нового.

На світанку Петя відчув, що його хтось тягне холодною рукою за ногу. Він розплющив очі і побачив, що вікно розчилене, а біля постелі стоїть Гаврик. Очевидно, сонце ще не

зійшло, але в кімнаті вже було майже видно, а у вікні, звідки лився світанковий холодок, виднілась темнувата зелень саду, вишнева смуга ранкового неба і долинали сонні голоси далеких півнів.

— Вставай! — пошепки сказав Гаврик.

— А що? — так само пошепки спитав Петя, анітрохи не здивувавшись, бо давно вже звук до раптових появ свого друга.

— Одягайся і марш на роботу! — сказав Гаврик таємниче й весело, показуючи головою на відчинене вікно.

З цими словами він безшумно скочив на підвіконня і звук у саду.

Петя надто добре знав Гаврика: він зразу зрозумів, що це не жарти, а якась діло. Він швидко одягся і, щулячись від ранкового холоду, виліз у вікно.

В саду чулись голоси. Петя обійшов будинок і побачив під черешнями якихось людей. Чути було стук сокири, вищання пилки. Віддалік пройшов незнайомий хлопець, несучи на плечах грубу нову драбину, очевидно щойно збиту з обополів. Друга така ж драбинка вже була приставлена до дерева, і на верху її стояла боса дівчинка, тримаючись однією рукою за гілку, зігнуту під вагою жовтих черешень, а другою затуляючись від сонця, яке тільки що вийшло з моря і било в очі сліпучими, але ще холодними променями.

— Петю, ідіть сюди! — кричала дівчинка.

Петя впізнав Мотю.

— Ти що тут робиш? — запитав він, підходячи.

— Вашу фрукту збираю! — відповіла дівчинка весело, і Петя помітив корзину, що висіла на її лікті. — А ви нас зовсім забули, — додала вона, зітхнувши. — Ніколи до нас не зайдете на Ближні Млини.

У неї на вухах висіли у вигляді сережок черешні, тому вона здавалась Петі ще кращою, ніж раніше.

— Ось бачите, — сміялась вона, проворно обриваючи ягоди і кидаючи їх разом з листочками до корзини, — ми вже тут працюємо понад годину, а ви тільки що розплющили свої оченята. Не можна бути таким ледачим! Вас за це бог покарає.

І вона так голосно засміялася, що навіть підсковзнулася.

— Ой, держіть мене, падаю! — крикнула вона, але вдержалася, і на Петю з корзини посипалися черешні.

— Ні, без жартів, що тут робиться? — запитав Петя.

— Наче ви самі не бачите, — відповіла Мотя. — Ваші знайомі прийшли збирати врожай, щоб він даром не пропав.

Петя озирнувся навкруги. Всюди — під деревами і на деревах — мигтіли люди, більш чи менш знайомі йому по Ближніх

Млинах. Серед них Петя з подивом упізнав дядю Федю, Синичкіна, старого залізничника, дівчину-вчительку і ще декого з гостей і постійних відвідувачів Терентія. Були тут також Мотин брат Женька із своїми приятелями — ближньомлинськими хлопчачками, що сиділи на деревах, як мавпи, з дивовижною спритністю і швидкістю наповнюючи черешнями свої картузи, козубки і ящички з-під ірисок. Всюди мигтіли білі босі ноги, загорілі руки, кольорові ситцеві сорочки. Чулися дзвінки голо- си, сміх, жарти, примовки.

Не встиг Петя ще як слід збагнути смислу цієї веселої на- вали, як до нього підбіг Гаврик, несучи на плечах купу старих мішків і рожок.

— Держи, хапай, розкладай під деревами! — сказав він, задихавшись, і кинув Петі на руки кілька мішків.

Почуваючи, що відбувається щось дуже хороше, і мимово- лі піддаючись загальному бадьорому, веселому настрою, Петя почав проворно розкладати під деревами мішки, лазячи навко- ло них на колінах і старанно розправляючи долонями зморшки.

Скоро на них з кошиків, картузів і фартухів з м'яким сту- ком посипались великі спілі черешні.

Коли розбуджена незрозумілим шумом тітка вийшла з бу- динку, то спочатку їй здалося, що мадам Стороженко уже вступила у володіння садбою і це її посіпаки грубо й безце- ремонно грабують сад.

Хоч вона встигла примиритися з думкою, що це неминуче, однак тепер, побачивши, як чужі люди на її очах рвуть че- решні, вона зблідла і гукнула слабим голосом:

— Як ви смієте! Хто вам дозволив! Розбійники!

— Ні-і-і, що ви! — навіть не сказав, а якось вкражливо-ніж- но проспівав Гаврик, який саме в цей час проходив повз тітку, тягнувши за собою драбину.— Це все свої, наші, з Ближніх Млинів. Ви, Тетяно Іванівно, не турбуйтеся. Жодна ягідка не пропаде — за це я вам ручуся чим хочете. Ну, звичайно, може, хтось одну-дві й покладе випадково собі в рот — так це ж ні- чого не значить! Ви ж самі бачите, який шикарний урожай. Дай бог кожному на великдень! Ви за нього візьмете вроздріб не менше як по три карбованці за пуд. А цій старій базарній шкурі ось! — І Гаврик показав у простір дулю.

— Стій, ти мені все ж поясни...— сказала тітка, вдивляю- чись у сердите, рішуче обличчя Гаврика і намагаючись зрозу- міти, що все це означає.

— Ви на нас, звичайно, не гнівайтесь, що ми вас не спита- ли,— сказав Гаврик,— та де там було питати, коли тепер, як

то кажуть, один день цілий рік годує. Програєш час — не повернеш. А нам ще довелось обаполи діставати, мішки, рогожі і всілякі такі дурниці. А що? Може, ні? Чи, скажете, краще, щоб ця базарна шкура зробила з вас жебраків? Та ніколи цього не буде в житті! Досить! Насмоктались нашої крові! Минув той час, коли ми стояли перед ними, як барани...

Тітка дивилась на Гаврика, на його войовничу постать, на його по-хлоп'ячому облуплений ніс і по-дорослому серйозні, сердиті очі, які пояснили їй усе значно краще, ніж слова.

Може, вона ще й не розуміла всього, але, в усякому разі, збагнула головне: їм на допомогу прийшли хороші люди з Близьких Млинів, і тепер знову з'явилася надія на порятунок. У тітці зразу заговорила хазяйка.

Вона нашвидку запнула голову хусткою і побігла під дерева, наводячи всюди порядок. Вона наказала перетягти мішки й рогожі так, щоб не доводилось надто далеко бігати, наказала зсипати черешню тільки по сортах, весело гримнула на хлопчиків, щоб вони поменше їли, а побільше збирали, послала Гаврика принести кілька відер води для пиття, а потім сама полізла драбинкою на дерево, нанизала на вуха черешні і, на весь голос заспівавши українську пісню «Сонце низенько», почала спритно обривати ягоди, кидаючи їх у стару картонку з-під капелюха.

Ах, яка це була чудова, гаряча днина! Давно вже Петя не переживав такого припливу бадьорого, веселого щастя. Правда, йому не дісталось драбини і не довелося рвати черешні з дерева, що, звичайно, було найцікавішим.

Але бігати внизу під деревами було теж зовсім непогано. Раз у раз з шумливого листя до нього спускалася повна важка корзинка, він її підхоплював, висипав черешні на купу і, вже легку, майже невагому, повертав назад, підкидаючи її головою, а сам біг до другого дерева, де на нього вже чекала повна важка корзинка.

Руки солодко нили від цієї безперервної гімнастики, і було надзвичайно приємно бачити, як на очах росте купа темних, лакових ягід, мальовниче перемішаних з листям, по якому лазили оси.

Петя обслуговував десять дерев. Майже щохвилини його хто-небудь кликав, щоб передати наповнену корзинку. Але найчастіше чувся голос Моті.

— Петю, йдїть сюди, в мене вже! Де ви там вештаєтесь? Не можна бути таким ледачим! Держіть!

Нїжна рука в рожевому ситцевому рукаві опускала зверху

важку корзинку, і крізь листя Петя бачив ровчервоніле Мотине обличчя з черешневою кісточкою в губах.

До полудня всі втомились, і Гаврик пройшов під деревами, покрикуючи солідним голосом:

— Кидай, пошабашили на обід!

І тут Петя зовсім близько побачив Марину та її матір. Вони йшли просто до нього, обнявшись, як подруги, і, судячи з того, що їхні вуха були обвішані черешнями, а в руках вони тримали кошики, Петя міг зробити висновок, що вони теж разом з усіма збирали урожай.

Побачивши мадам Павловську, Петя добре-таки злякався: а що як вона здогадалась, хто шумить по ночах у поліні й кидає у вікна любовні секретки? Ще, чого доброго, намне вуха! Вона йому першого разу здалась такою неприязно-суворою. Але тепер, з черешнями на вухах і в старенькому хатньому платті, вона мала вигляд найдобродушніший. А Марина усміхалася з відвертим задоволенням: на її обличчі не було і сліду того неприступно-презирливого вигляду, з яким вона не так давно сказала Петі жахливе слово «базіка».

— Доброго ранку! — сказав Петя збентежено і, бажаючи справити на Маринину маму найсприятливіше враження, навіть шаркнув ногою, що вийшло досить по-дурному, бо він був босий. Але на це не звернули уваги.

— Цілком з вами згодна. Сьогодні справді напрочуд добрий ранок, — з якоюсь глибокою, серйозною усмішкою сказала Маринина мама. — Чи не так, Петю?.. Вас, здається, звать Петею?

Вона розглядала його з цікавістю, бо здогадувалася, що це саме він кидав її донці по ночах у вікно секретки. А Марина безневинно подивилась на Петю спідбола й сказала, ніби нічого не сталося:

— Давно з вами не бачились.

Вона явно його зачіпала. Тут би Петі й блиснути якою-небудь чудовою печорінською відповіддю, але замість цього він похмуро пробурмотів:

— Це залежить не від мене.

— А від кого ж? — капризно сказала Марина і, повернувшись до Петі боком, почала крутити пальцями тугу краплю клею, що виступив на корі черешні, під якою вони стояли.

— Ви самі знаєте від кого, — з ніжним докором відповів Петя і сам злякався, бо це вже було майже освідчення в коханні.

Але саме в цей час підійшла тітка й вивела племінника із скрутного становища:

— Ах, це ви? Нарешті! Ви вперто нас уникаєте. Не можна ж і справді бути такою затворницею! На те й дача, щоб насолоджуватись природою, дихати морським повітрям, гуляти в саду. Все це до ваших послуг, а ви цілими днями сидите замкнені,— защебетала тітка, зразу впадаючи в той дещо манірний світський тон, яким, на її думку, повинна розмовляти інтелігентна хазяйка пансіону із своїми інтелігентними пожилцями.— Але, боже мій, що я бачу? — сплеснула тітка руками.— У вас кошики! Невже ви теж прийшли нам допомогти? Це так мило, так люб'язно з вашого боку! Не буду від вас приховувати, але ми опинились у жахливому становищі. Такий багатий врожай, але з нашою непрактичністю... Як інтелігентна людина, ви це повинні зрозуміти...

— Так, так,— холодно сказала мадам Павловська:— Хоч і маленький, але типовий випадок, який дуже яскраво характеризує процес концентрації торгового капіталу. Очевидно, ця сама Стороженко... чи як її там звуть... на місцевому фруктовому ринку вже повна монополістка і тепер усякими правдами й неправдами знищує всіх своїх слабких конкурентів. З вашого боку було дуже наївно, що ви це не зразу зрозуміли. Сильні поглинають слабких — такий закон історичного розвитку капіталізму.

Тітка з переляком слухала Павловську. Виявляється, вона чудово поінформована про всі їхні справи, незважаючи на те, що весь час сидить вдома й нікуди не показується.

З усіх її слів тітка зрозуміла тільки те, що це щось дуже політичне, а мадам Павловська небезпечна людина. Та все ж тітка зробила спробу повернути розмові світський характер.

— Ваша правда,— сказала вона.— А мадам Стороженко — це просто-таки монстр. Груба, невихована тварина, якій зовсім не місце в порядному товаристві.

Павловська нахмурилась.

— Мадам Стороженко перш за все погань, з якою потрібно боротися.

— Так, але яким чином? — спитала тітка, гидливо знизавши плечима.— Не подавати ж на неї мировому! Занадто багато честі!

Павловська уважно подивилась на тітку і раптом усміхнулась так, як усміхаються дітям, коли вони ставлять наївні запитання.

— До мирового? Ви мене зворушили,— сказала вона і застіялася сухим, недобрим сміхом.

Тітка дивилась на цю маленьку жінку з розумним, насмішкуватим, рішучим обличчям, на її вперто випнуте підборіддя,

на темні вусики над верхньою губою і відчула, що вона належить до якогось зовсім іншого, особливого світу, незрозумілого, але привабливого.

«Ви соціал-демократка?»— хотіла запитати тітка, але замість цього раптом обняла Павловську й зовсім по-інститутському вигукнула:

— Серденько, ви мені страшенно подобаєтесь!

— Не знаю вже й чим,— серйозно відповіла Павловська, але було помітно, що тітка їй теж подобається.

Очевидно, Павловська з самого початку склала собі про родину Бачеїв не зовсім правильне уявлення.

Вона думала, що це звичайні орендатори, які промишляють дачею і фруктовим садом, а вони виявилися наївними, не пристосованими до життя людьми, які попали в біду.

Вимушеність зникла, вони розговорились. І хоч Павловська, як і раніше, була дуже стримана, але тітка з властивою їй жвавистію вже через п'ять хвилин досить точно уявила, що, власне, відбувається на хутірці.

Вона зрозуміла, що це прийшли не просто поденні робітники, яких привів Гаврик з Ближніх Млинів, а люди, зв'язані між собою якимись спільними інтересами, що найдивніше, добре знайомі з Павловською. І було схоже, що в усьому цьому є якийсь таємний замір.

51. Лежачого не б'ють!

Петя і Марина йшли алеєю, вдаючи, що дуже зайняті своїми думками, а насправді просто не знаючи, про що говорити, а головне, з чого почати.

— Ви на мене сердитесь? — запитала Марина, і тому що Петя й далі вперто мовчав, обережно подряпала нігтикком по його рукаву і сказала:— Не треба сердитись. Краще будемо друзями. Хочете?

Петя скоса подивився на неї і зразу ж зрозумів, що вона хитрує. Вона викликає його на освідчення. Вона хоче, щоб він сказав: «Я не вірю в дружбу між жінкою і чоловіком». І тоді вона його зразу піймає. Ні, голубонько, давня хитрість! Не на такого напала! І Петя знову промовчав.

— Чого ж ви мовчите? — спитала вона, намагаючись зазирнути йому в обличчя.

— Так,— сказав Петя багатозначно. Мовляв, розумій як знаєш.

Вона зітхнула і раптом спитала, притишивши голос, майже пошепки:

— Ви без мене скучали?

— А ви? — спитав Петя, не чуючи власного голосу.

— Я скучала, — відповіла вона й опустила голову так низько, що з її вух посипались черешеньки.

Вона заходилася збентежено підбирати їх.

— Ви мені навіть одного разу спилися, — сказала вона й почервоніла.

Петя не повірив своїм вухам. «Що це? — занепокоєно подумав він. — Здається, вона освідчується мені в коханні?» Про таке щастя Петя не смів навіть мріяти. Але тепер, коли вона так боязко й так правдиво сказала ці чарівні слова — «я скучала» і «ви мені снились», Петя раптом відчув величезну полегкість, навіть розчарування. Ну, слава богу! Ще хвилину тому вона здавалась йому недосяжною, а тепер перед ним стояла хоч і досить гарненька, але все ж найзвичайнісінька дівчинка, що не мала нічого спільного з тією Мариною, яку він так безнадійно і з такою мукою кохав.

— А я вам коли-небудь снилася? — спитала вона.

Петя відчув, що настала рішуча хвилинка: від його відповіді залежав подальший хід роману. Сказати: «Так, снилась» — було однаково, що освідчитись у коханні. Тоді що ж виходить? Він їй снився, вона йому снилась. Вона його кохає, він її кохає. Взаємне кохання. Саме те, до чого він так прагнув. Це, звичайно, дуже привабливо, але чи не надто швидко? Все так добре, цікаво налагоджувалось, роман тільки ще починав посправжньому розгортатись, як раптом ні сіло ні впало — взаємне кохання!

Звичайно, воно зразу звільняло Петю від багатьох заморок і прикростей, як от безсонні ночі, ревнощі, сидіння в мокрому поліні і кидання у вікно секреток. І в цьому була його величезна перевага. Але що ж далі? Залишалось одне — цілуватись. На думку про це Петю кидало в жар. Ні, ні, що завгодно, тільки не це!

А Марина стояла, прихилившись до драбинки під черешнею, дивилась на нього потемнілими очима і облизувала потріскані, навіть на вигляд гарячі губи, від яких Петя не міг відвести очей.

— Що ж ви мовчите? — сказала вона з наполегливим нетерпінням голосом закликательки змії. — Я вам снилась?

Вона знову явно брала над ним гору. Ще секунда — і Петя вже ладен був сказати покірним шепотом: «Снились», але дух заперечення і сумніву все-таки переміг.

— Хоч як це дивно, але, уявіть собі, не снилися,— еказав Петя з кривою напруженою усмішкою, яка здалась йому самому крижаною і в найвищій мірі печорінською.

Вона опустила вії і трохи зблідла.

«Ага, голубонько! — переможно подумав Петя.— Не на такого напала».

Йому її зовсім не було жаль. Тепер, коли він над нею взяв гору, вона йому вже не так подобалась.

— Ви правду кажете? — спитала вона, підвівши очі, й з удаваною увагою стала розглядати крону дерева, під яким вони стояли.

Петі навіть здалося, що вона ледь-ледь усміхнулась, немов побачила на дереві щось забавне. Та Петю вже не могло обдурити це маленьке лукавство.

— Розумієте,— сказав Петя, зовсім не бажаючи доводити справу до розриву,— ви мені не те щоб не снились, а просто я вас не бачив уві сні.

— Як це? — спитала вона з цікавістю і знову усміхнулась до дерева, навіть немовби нишком йому підморгнула.

— Дуже просто,— відповів Петя.— Бачити уві сні — це одне, а снитися — зовсім інше. Невже ви не розумієте? Снитись ви мені снились,— мало що людині сниться! Багато чого сниться. А ось спеціально бачити уві сні кого-небудь одного — це зовсім інша річ.

— Не розумію,— сказала вона, прикусивши губу.

— Зараз вам поясню. Бачиш уві сні — це коли... ну як би вам пояснити... коли... ну, кохаєш, чи що. Ви, наприклад, коли-небудь кого-небудь кохали? — сівши на свого коника, суворо спитав Петя.

— Кохала. Вас,— швидко відповіла Марина.

Петя самовдоволено поморщився.

— Я не вірю в жіноче кохання,— сказав він розчаровано.

— Даремно! А ви кого-небудь кохали? — спитала вона й не могла запитати про щось приємніше. Немов дурна миша, вона сама лізла в пастку, так спритно й непомітно поставлену Петею.

— На такі запитання не відповідають,— сказав Петя,— але вам я скажу, бо вважаю вас своїм другом. Адже ми з вами друзі, правда ж?

— Я не вірю в дружбу між мужчиною і жінкою,— сказала Марина.

— А я вірю! — з досадою сказав Петя. Вона вже починала його дратувати, бо майже весь час говорила саме те, що пови-

нен був говорити він. Можна подумати, що вона ніколи не читала романів.

— Даремно,— зауважила вона.— Але ви мені, здається, щось хотіли сказати?

— Я вам хотів сказати... навіть, власне, не сказати, а розповісти... Ну, можна й сказати... Тільки, звичайно, як другові, бо про це ніхто не знає і ніколи не дізнається,— Петя став трохи боком і похнюпив голову.— Я кохав,— сказав він з сумною усмішкою.— Власне, я й тепер кохаю... Але це не має значення...

— А вона вас?

— Ах, навіть більше, ніж я її! Я її просто кохаю. А вона закохана. І ось, уявіть собі, одного разу ми з нею пішли в степ збирати проліски. Був чудовий весняний вечір...

— Знаю,— жваво сказала Марина.— Це Мотя, так?

— Звідки ви знаєте?

— Не має значення звідки, а знаю. Не розумію, що ви в ній знайшли особливого? — з легкою гримасою сказала Марина.— І ви її справді кохаєте?

— Уявіть собі,— знижуючи плечима, сказав Петя.— Сам не розумію, як це сталося. Нічого особливого в ній немає, просто гарненька мордочка, і ось...

У листі над головою почувся шелест, і з дерева впала черешенька, яку, мабуть, відірвав і випустив шпак.

— Ки-ш-ш! — махнув Петя рукою.

— Ах, он що! — сказала Марина ревниво.— Значить, ви любите ходити в степ збирати проліски? Ну й що ж там було? Ви, звичайно, цілувались?

— На такі запитання не відповідають,— ухильно сказав Петя.

— Ви мені повинні відкритись як другу. Я вимагаю! — сердито сказала Марина і навіть тупнула ногою.

«Ага, голубонько, ревнуєш! — подумав Петя.— Почекай, чи те ще буде!»

— Кажіть негайно — цілувались чи не цілувались? А то зараз же піду, і ми більше ніколи не побачимось! Чуєте? Ніколи! — Її очі грізно блиснули.

В цю хвилину вона була напрочуд гарна, і Петя, небало низавши плечима, сказав:

— Ну, будь ласка. Звичайно, цілувались.

— Ой, як не сором, як не сором! — сказав над головою Мотин голос, і в ту ж мить розчервоніла Мотя ковзнула з дерева в ромашки і заскакала на одній нозі навколо Петі, при-

мовляючи: — А я й не знала, що ви такий брехунець! А я й не знала, що ви такий брехунець!

— Молодець Мотька, що передчасно не засміялася! — кричала Марина, плещучи в долоні.

— А я собі весь час рот затуляла руками, — сказала Мотя, не перестаючи скакати навколо Петі. — Брехунець, брехунець!

Петя ладен був провалитись крізь землю.

— Ах, так? — грізно сказала Марина. — Виходить, ви цілувались? — З цими словами вона впритул підійшла до Петі, спритно намотала на палець пасмо його чуприни і з силою потягла.

— Боляче! — скрикнув Петя.

— А мені не боляче? — сказала Марина.

І незважаючи на весь жах свого становища, Петя не міг не оцінити цю прекрасну відповідь, взяту безпосередньо з «Першого кохання» Тургенева.

Раптом Марина засміялась своїм загадковим русалчиним сміхом і з чисто жіночою непослідовністю сказала:

— Слухай, Мотько, давай його просто поб'ємо?

— Давай! — сказала Мотя, і обидві дівчинки з небезпечним реготом кинулись на Петю.

Але, спритно відскочивши, він вислизнув у них з-під рук і стрімголов помчав світ за очі, мелькаючи голими п'ятами.

Дівчатка побігли за ним. Він чув за собою їхні веселі, нашішкуваті вигуки. Вони його доганяли. Тоді Петя вирішив застосувати відомий прийом: несподівано впасти на землю під ноги своїм переслідувачам. Одначе він поспішив. Він кинувся ниць і став навкарачки надто рано, не підпустивши дівчаток досить близько. Він стояв навкарачки, маючи вельми дурний вигляд, а дівчатка не поспішаючи підбігли, сіли на нього верхи й почали його лупцювати.

Це було не боляче, але дуже принизливо.

— Лежачого не б'ють! — жалібно простогнав Петя.

Тоді вони, зловтішно пихкаючи, почали його лоскотати. Він верескливо зареготав. Тут на допомогу другові прийшов Гаврик, що налетів не знати звідки.

— Двоє на одного! Не за правилами! Наших б'ють! — закричав він і впав зверху на дівчаток. — Мала купа! Купа мала!

На цей заклик з усього саду в одну хвилину збіглися Павлик, Женька і всі хлопчики й дівчатка Женьчиної компанії, так що скоро під деревами уже ворушилася, сапала, реготала, вищала величезна «купа мала».

52. Терентій Семенович

В цей день Василь Петрович прокинувся дуже пізно. Він спав усю ніч як убитий — важким сном змученої, смертельно втомленої людини, без сновидінь, без думок, без почуттів.

Прокинувшись, він ще довго лежав на своїй парусиновій розкладайці, повернувшись обличчям до стіни, з заплученими очима, і все ніяк не міг уявити, що ж тепер з ним буде.

Нарешті він примусив себе встати, одягтись і вийти в сад. Він побачив розіслані під деревами мішки й рогожі з купами черешні, багато знайомих і незнайомих людей, які, стоячи на драбинках і сидючи на гілках, знімали урожай; він побачив коней, що паслись, і дві невідомо звідки взяті платформи; і, нарешті, він побачив тітку, яка йшла йому назустріч дрібною енергійною ходою і жваво усміхалась.

— Ну, Василю Петровичу, здається, все влаштовується як найкраще!

— Про що ви говорите? — сказав він монотонним, невиразним голосом. На його обличчі з'явилась дивна посмішка сновиди, яка вразила тітку своєю нерухомістю. — Про що ви говорите? — повторив він неухважно.

— Ах, боже мій, про що я ще можу говорити, як не про наш урожай, як не про наші черешні! — весело відповіла тітка.

Але почувши слово «черешні», Василь Петрович здригнувся як ужалений.

— Ні, ні! Тільки ради бога! — простогнав він. — Ради бога! Ради бога, звільніть мене від цієї... від цієї муки...

— Та ви мене вислухайте, — м'яко сказала тітка.

— Не буду! Не хочу! Не бажаю! Краще носити в порту мішки! — закричав Василь Петрович болісним голосом і, не озираючись, побіг у будинок, недоладно розмахуючи руками і спотикаючись.

— Вислухайте мене хоча б! — крикнула йому вслід тітка.

Але він промовчав, не бажаючи нічого розуміти, окрім того, що все це, мабуть, знову якісь дурні фантазії і що вони безповоротно пропалли.

Він знову ліг на свою розкладайку обличчям до стіни, пристрасно бажаючи тільки одного — щоб його більше не чіпали.

І тітка більше його не чіпала, знаючи, що це все одно ні до чого не приведе. Все зробилось без участі Василя Петровича протягом двох днів.

Виїжджали і приїжджали платформи. Форкали коні. Скрипіли корзинки. Ввечері у степу горіли багаття, і звідти разом з димом долітав смачний запах кулешу і печеної картоплі.

Чулися пісні. І в усьому цьому відчувалося щось бадьоре, святкове. Це й справді було якесь свято веселої вільної праці.

Але нічого не помічав або, точніше, не хотів помічати Василь Петрович. Він переживав болючий, безвихідний стан довірливої людини, яка раптом побачила, що її весь час брутально обманювали. Він зрозумів, що обманутий життям.

Виявляється, він весь час жив у світі ілюзій. І найнебезпечніша з них була та, що він вважав себе вільною, незалежною мислячою особою. А насправді він разом з усіма своїми прекрасними, високими думками, разом із своєю божественно-чистою душею і благородним серцем, із своєю любов'ю до батьківщини й народу був не більше як рабом, таким самим рабом, як і мільйони російських людей — рабів церкви, держави й так званої громадськості.

Ледве він зробив спробу бути чесним і незалежним, як на нього напала держава в особі попечителя навчального округу Смольянинова, а потім «громадськість» — в особі Файга, а коли він, щоб зберегти свободу і незалежність, вирішив жити «трудами своїх рук» і заробляти свій хліб «у поті чола», то виявилось, що це теж неможливо, бо цього не бажає мадам Стороженко.

Більшу частину часу Василь Петрович лежав на розкладайці. Але тепер він уже не повертався обличчям до стіни. Він лежав на спині, схрестивши на грудях руки, і нерухомо дивився в стелю, де сяяли зелені відображення саду. Його щелепи були міцно стиснуті, і гнівна зморшка косо розтинала гарний, наче виліплений лоб.

На третій день уранці тітка неголосно, але досить рішуче постукала в двері його кімнати.

— Василю Петровичу, на одну хвилинку.

Він здригнувся, скочив, сів на розкладайці.

— Що? Що вам потрібно?

— Вийдіть на терасу.

— Навіщо?

— Є важлива справа.

— Прошу звільнити мене від будь-яких важливих справ.

— Ні, я вас усе-таки дуже прошу.

В тітчиному голосі Василь Петрович вчув якусь нову, серйозну інтонацію.

— Добре, — глухо сказав він, — я зараз.

Він причепурився, взув сандалі, сполоснув обличчя, причесав чуприну мокрою щіткою і вийшов на терасу, готовий до всього найнеприємнішого і найпринизливішого.

Але замість судового пристава, околочного, нотаріуса або когось до них подібного він побачив досить огрядного, середніх років чоловіка в парусиновому піджаку, очевидно майстрового, який, тримаючи в зубах маленьку грудочку цукру, пив чай із блюдця, поставленого на три пальці. По його червоному, розпареному обличчю, побитому віспою, струмував піт, і, судячи з тієї люб'язної, дружньої усмішки, з якою на нього дивилася тітка, це була дуже хороша людина.

— Ось, прошу, познайомтесь,— сказала тітка.— Це Терентій Семенович Черноіваненко з Близніх Млинів, той самий, у якого жив Петя і стоять наші меблі.

— Коротше кажуче, рідний брат Гаврика, дружка вашого Петьки,— сказав Терентій і, обережно поставивши блюдечко на стіл, подав Василю Петровичу свою велику, важку руку.— Радий з вами познайомитись. Багато про вас наслухався.

— Он як? — сказав Василь Петрович, підсідаючи до столу і приймаючи свою звичайну «учительську» позу, тобто закладаючи ногу за ногу і погойдуючи у вільно відкинутій руці пенсне на чорному шнурку з кулькою.— Ну-ну, ну-ну, дуже цікаво дізнатися, що саме ви про мене чули, в якому, так би мовити, роді?

— Та ось, як ви спочатку не порозумілися з начальством через графа Толстого, а потім не порозумілися з Файгом через дурня Ближенського,— зітхнувши, сказав Терентій,— ну, і так далі. Що ж, ви, звичайно, зробили цілком правильно, і ми вас за це можемо тільки поважати.

Василь Петрович насторожився.

— Хто це «ми»? — спитав він.

Терентій добродушно усміхнувся.

— Ми, Василю Петровичу,— це, виходить, прості робочі люди. Ну, народ, чи що...

Василь Петрович насторожився ще більше. В цих словах він явно відчув «політику». Він тривожно подивився на тітку, бо все це, безсумнівно, була знову якась її нова і, можливо, навіть небезпечна фантазія. Але тут він раптом помітив на столі купку паперових грошей — зелених троячок, синіх п'ятірок і рожевих десяток, акуратно розкладених і перев'язаних нитками.

— Це що за гроші? — злякано спитав він.

— Уявіть собі,— із скромною усмішкою прихованого торжества сказала тітка,— урожай черешень реалізовано, а це наша виручка.

— Шістсот п'ятдесят вісім карбованців чистого прибут-

ку! — сказав Терентій, потираючи руки. — Так що ви тепер живете!

— Дозвольте, — не вірячи своїм очам, вигукнув Василь Петрович, — як же це все сталося? А коні? А платформи? А... як це?... Франко-привіз?

— Будьте спокійні, — сказав Терентій, — у нас фірма солідна. Для хороших людей ми все можемо дістати: і коней, і платформи, і упаковку. На те ми, як говориться, пролетарії. Все в наших руках, Василю Петровичу. Хіба ні?

Хоч слово «пролетаріат» і належало до найнебезпечніших слів, від яких пахло уже не просто політикою, а найсправжнісінькою революцією, але воно було сказано Терентієм так просто, так природно, що Василь Петрович сприйняв його як належне, без найменшого внутрішнього опору.

— Так, виходить, усе це влаштували ви? — спитав він, надіваючи пенсне і дивлячись на Терентія повеселілими очима.

— Ми! — відповів Терентій з відтінком гордості і теж весело подивився на Василя Петровича.

— Наш рятівник! — сказала тітка.

Потім вона дуже докладно і з неабияким гумором почала розповідати, як відбувався продаж черешень. Виявляється, черешні возили на платформах по всьому місту і продавали вроздріб, і вони мали величезний успіх: їх брали буквально на розхват, іноді навіть цілими корзинами, особливо білі й рожеві: чорні йшли трохи гірше.

— І уявіть собі, — казала тітка, морщаючи ніс і поблискуючи очима, — наш Павлик торгував краще за всіх.

— Як? — насупився Василь Петрович. — Павлик торгував черешнями?

— Звичайно, — сказала тітка, — всі торгували. Ви думаєте, я не торгувала? Я теж торгувала. Наділа старий капелюшок, а літа мадам Стороженко, сіла на козли поруч з візником і урочисто їздила по всіх вулицях. Ну, а хіба можна було стримати дітей? Геть усі торгували: і Петя, і Мотя, і Марина, і маленький Женька.

— Дозвольте... — суворо сказав Василь Петрович. — Мої діти торгували на вулицях міста черешнями. Тобто я не зовсім розумію...

— Ах, боже мій, та дуже просто: сиділи на платформах, їздили і гукали: «Черешні! Черешні!» Треба ж було комусь гукати. Ви уявляєте, яке це було для них задоволення! Але Павлик, Павлик! Він мене просто вразив. Він кричав краще за всіх. Ви знаєте, я ніколи не думала... У нього голос — просто як у Собінова. І така артистична манера, а головне, таке

тонке розуміння роздрібного покупця... Він прекрасно знав, з кого треба правити більше, а кому поступитись.

— Ні, це просто чорт знає що! — пробурмотів Василь Петрович і вже ладен був не на жарт розсердитись, але раптом ясно уявив собі, як його Павлик голосом Собінова співає на всю вулицю: «Черешні! Черешні!», і під його вусами мимоволі поповзла усмішка. Він змахнув з носа пенсне і зайшовся добродушним учительським смішком: — Хе-хе-хе-хе! — Однак він сміявся недовго, знову насупився і зітхаючи сказав: — Хоч усе це не стільки смішно, як сумно. А втім... з вовками жити — по-вовчому вити...

— Оце правильно,— сказав Терентій,— хоч і не зовсім. З вовками треба не жити, а з вовками треба боротись. А ні — то вони нас із вами з'їдять, залишаться тільки ніжки та ріжки. От хоч би й ця стара базарна шкура мадам Стороженко — вибачайте, що я при вас так грубо висловлююся,— адже вона вас мало не роздягла і не зжерла з усіма вашими тельбухами. Добре ще, що ми в цю справу своєчасно втруtilись, не спізнились.

— Так,— сказав Василь Петрович,— не знаю, як вам і дякувати... Ви нас буквально врятували від злиднів. Спасибі! Велике вам спасибі!

— З вашого спасибі кожуха не пошинеш,— з грубуватою посмішкою сказав Терентій.

Василь Петрович розгублено подивився на тітку. Він не розумів, що слід зробити. Може, запропонувати Терентію гроші? Але Терентій, очевидно, зразу прочитав його думки.

— Та ні, тут не в грошах справа,— сказав він.— Ми вам допомогли просто... як би це сказати... по-сусідськи. Із солідарності. Ну й, звичайно, щоб не дати хорошу людину скривдити. А тепер допомагайте трошки й ви нам.

Терентій вперто говорив «ми», але тепер це Василя Петровича чомусь уже не так лякало.

— Чим же я вам можу допомогти? — спитав він зацікавлено.

— А ось чим,— сказав Терентій і, вийнявши згорнуту носову хустку, витер своє велике, добродушне обличчя і круглу, коротко обстрижену голову з атласним шрамом на скроні.— Є у нас тут невеликий гурток самоосвіти, щось на зразок недільної школи. Читаємо, знаєте, різні брошури, книжки, газети. В міру сил займаємось політичною економією. Все це так, — Терентій зігхнув,— але не вистачає нам, дорогий Василю Петровичу... як би сказати... загальних знань. Ну, там істо-

рія, географія... Як виникло життя на Землі... і так далі... Як би на це дивитесь?

— Тобто ви хочете, щоб я вам прочитав кілька популярних лекцій? — спитав Василь Петрович.

— Саме так. Та й з російської літератури теж не завадить. Пушкін, Гоголь, граф Толстой... Словом, що вважатимете за можливе, вам видніше. Ну, а вже ми вам допоможемо по саду. Черешні у вас, слава богу, пройшли благополучно, але ж попереду ще вишні, яблука, груші. Виноградничок є. Правда, невеликий, але теж потребуватиме немало праці. Самі ви цього не подужаєте. Ось і виїде: ви — нам, ми — вам.

Василь Петрович уже примирився з думкою, що його педагогічна діяльність закінчена, але тепер у його душі спалахнула така радість, що в першу хвилину йому важко було з нею справитись. Він навіть швидким жестом потер руки, блиснув по-вчительському скельцями пенсне: «Ну-ну, ну-ну...» Але, згадавши всі муки приниження, зв'язані для нього з учительюванням, швидко згас:

— Ой, ні! — сказав він. — Ні, ні! Тільки не це! Тільки не це! Досить з мене! — На його обличчі з'явився благальний вираз, і він затріщав пальцями. — Ради бога, тільки не це! Я дав собі слово... Та й який я педагог, якщо мене звідусіль... вигнали? — промовив він гірко.

— Бог з вами, Василю Петровичу, що ви кажете! — жахнулась тітка.

— Вони вас не вигнали, а вони вас з'їли, — сказав Терентій. — Ви цим панкам стали поперек горла, і вони вас, просто кажучи, з'їли, а зовсім не що-небудь інше. Ми їм теж стали поперек горла, тільки нас, брате, не злопаеш. Не по зубах кістка. Вони нас навіть у П'ятому остаточно не подолали. А вже тепер, у дванадцятому, тим більше. А ви кажете! — додав Терентій докірливо, хоч Василь Петрович і не казав, а тільки скоса дивився на нього, намагаючись зрозуміти, який може бути зв'язок між п'ятим роком, дванадцятим роком і його долею, що склалася так жахливо.

— Ні, — сказав він уже не так рішуче, — все те, що ви говорите, може, до певної міри й справедливе, та тільки мені від цього не легше... — Він ще хотів додати, що краще піде в порт тягати мішки, але чомусь промовчав, а тільки виставив вперед бороду і сказав: — Отаким чином.

— Ну що ж, — сказав Терентій. — Як кажуть, вольному воля. Тільки я вважаю, що ви це вирішуєте неправильно. Як це може бути, щоб учитель раптом перестав учити? З якої такої причини? Що з того, що ви там не зійшлися з попечителем

Смольяниновим (з хабарником Файгом! Це не народ. А народ у нас, ви самі знаєте, ще дуже темний. Його треба вчити. Робітничому класу не вистачає освічених людей. А де ми їх візьmemo, якщо це нам не по достатках? Хто нам допоможе, як не ви? Ми вам допомогли, ви нам допоможіть. Треба, Василю Петровичу, жити по-сусідському. Від вас до нас не так далеко. Ті ж пролетарі. Звідси до Близьких Млинів по прямій лінії через степ версти три, не більше. Ну то як же, га? — Терентій ласкаво подивився на Василя Петровича. — Вам і ходити до нас не доведеться. Самі прийдемо, тільки накажіть. В суботу ввечері після роботи, а то і в неділю. Ми вам і дерева пообкопуємо, і сад поллемо, і виноградником займемось, а ви нас трохи підучіть. На свіжому повітрі, під деревами, на травичці або десь у степу, в затишному куточку — гарно! Тим більше що на Близьких Млинах у нас за останній час зовсім не стало життя від поліції. Тільки люди зберуться в хаті або десь поговорити, почитати книжку чи що-небудь — зразу наскок, обшук, шум, і, будь ласка, в участок. А тут у вас чиста благодать. Якщо навіть хто й нагряне, то — прошу, будьте ласкаві: люди працюють у саду, картина звичайна.

Терентій говорив м'яко, майже ніжно, ввічливо, іноді торкаючись рукава Василя Петровича двома пальцями з такою делікатністю, немов знімав пушинку. І чим більше він говорив, тим більше подобалась Василю Петровичу ідея цієї недільної загальноосвітньої народної школи на чистому повітрі, під відкритим небом. Це було саме те, чого йому так не вистачало; вільна фізична праця, одухотворена вільними науками.

Поки Терентій його умовляв, Василь Петрович уже в думці складав план своїх перших лекцій. Насамперед, звичайно, популярний нарис загальної історії, фізична географія... можливо, потім астрономія — чудова наука про зірки...

— Ну, Василю Петровичу, то як же? Згода, чи що? — спитав Терентій.

— Згода! — рішуче відповів Василь Петрович.

Того ж дня тітка з'їздила до міста, заплатила по векселях, і на хутірці почалося нове життя.

53. Світлячки

Протягом п'яти днів тижня життя на хутірці нічим не відрізнялося від колишнього. Як і раніше, родина Бачевів «у поті чола свого» трудилася в саду, обкопуючи і поливаючи вже не черешні, а вишні та яблуні. Інколи, правда, до них приєднувались і Павловські.

Тепер між Петею і Мариною встановились цілком дружні, навіть нуднуваті, добросусідські стосунки, що, правда, не заважало Петі іноді — скоріше за звичкою, ніж від почуття, — кидати на Марину красномовно-загадкові погляди, у відповідь на які вона часто-густо нишком показувала язик.

Але щосуботи по обіді починалося нашестя з Ближніх Млинів. З'являлися Мотя, Гаврик, Женька. Йшов худий і високий Синичкін, тримаючи під пахвою власну лопату, акуратно загорнуту в газету. Крокували під деревами в ногу, як солдати, знайомий Петі по Ближніх Млинах старий залізничник із своїм ліхтарем і матрос дядя Федя з великим мідним чайником і хлібиною флотського житняка під пахвою.

Завжди засапавшись, прибігала із станції конки дівчина-вчителька, притискуючи до грудей кілька тоненьких брошурок з потріпанними краями.

Приходили й деякі інші з числа постійних недільних гостей Терентія — робітники, яких Петя, коли жив на Ближніх Млинах, частенько бачив то на вулиці, то в майстернях, то в палісадниках біля хат.

Терентій звичайно приходив останнім. Він швидко знімав черевики і піджак, складав їх під деревом і зразу ж починав командувати:

— Нумо, братці, кидай курити, ставай до роботи!

Він проворно розподіляв людей: кого на прополку, кого на обкопування дерев, кого носити з цистерни воду, кого поливати, кого на виноградник. Сам теж брав лопату або сапку.

Працювали недовго — години дві, не більше. Але за цей час встигали зробити більше, ніж родина Бачеїв за цілий тиждень. Потім усі йшли купатися в море, а коли повертались, то статечно розміщалися під деревами в коло, і Терентій рушав по Василя Петровича.

— Ну що ж, я готовий, — незмінно говорив Василь Петрович, появляючись на терасі в свіжовипрасуваному чесучевому піджаку, крохмальній сорочці з чорним «вчительським галстуком», у твердих манжетах і шеврових черевиках з вузькими носами.

Прямий і суворий, тримаючи під пахвою зшиток з конспектом своєї лекції, до якої готувався кілька днів, він ішов дружною вчительською ходою, а Терентій шанобливо ніс за ним стілець, захоплений на терасі.

При появі Василя Петровича «учні» робили спробу вставати, але він швидким рухом долоні примушував їх сидіти і, відставивши стілець, сам опускався на траву, немовби бажаючи підкреслити особливий, вільний і незалежний характер занять.

А втім, це була єдина вільність, яку дозволяв собі Василь Петрович. В останньому він ні в чому не відхилився від найсுவоріших академічних традицій.

— Отже,— говорив він, скося зазираючи в конспект,— минулого разу, панове, ми з вами познайомилися з життям первісної людини, яка вже вміла добувати вогонь, з допомогою примітивної кам'яної зброї полювала на диких тварин, але ще не навчилася обробляти землю і сіяти хліб.

І Петя, який іноді теж підсідав до кола, щоб послухати лекцію, із здивуванням бачив перед собою не звичного, домашнього татуса, любого, доброго, іноді нещасливого, а зовсім іншу людину — педантичного викладача, що ясно й послідовно викладав свій предмет.

Петя ніколи не думав, що в батька такий гарний, гучний голос і що його з такою дитячою увагою можуть слухати всі ці дорослі, робочі люди. Петя помітив, що вони його навіть бояться. Наприклад, якось під час лекції дядя Федя, забувшись, закурив. Тоді Василь Петрович раптом зупинився на півслові і подивився на дядю Федю таким крижаним, нерухомим поглядом, що дядя Федя затиснув запалену цигарку в кулак, почервонів, скочив на ноги, витягнувся і, витріщивши очі, гаркнув по-матроському:

— Винуват, товаришу лектор! Більше не повториться.

— Сідайте,— холодно сказав Василь Петрович і продовжував розвивати свою думку з того самого слова, на якому зупинився.

А Терентій з-за його спини показав дяді Феді кулак, і тоді Петя зрозумів, що батько не тільки сам любить і поважає свою справу, але вміє примусити й інших поважати її.

Звичайно з суботи на неділю всі залишалися ночувати на хутірці, щоб, уставши раненько, братися до роботи в саду, тому зразу ж після лекції починали готувати вечерю.

Біля куренів, складених з бур'яну і полину, розклали багаття, ставили на нього великий чавун — варили куліш з картоплею і салом. Надходила ніч. Під деревами було непроглядно темно, і здавалося здаля, що багаття горить у печері. Навколо нього ходили гігантські тіні людей, дістаючи головами до зірок. І все це нагадувало Петі циганський табір.

Коли був готовий куліш, Терентій підходив до будинку і кликав Василя Петровича:

— Ласкаво прошу до нашого кулешу!

Через деякий час біля багаття появлявся Василь Петрович, але вже на цей раз по-хатньому, — в старій косоворотці і сандалях на босу ногу. Йому давали дерев'яну ложку, і він, при-

сівши навпочіпки, з очевидним задоволенням їв та прихвалював трохи придимлене вогняне вариво.

Потім пили також трохи придимлений чай з житнім флотським хлібом.

Іноді на вогник приходили знайомі Терентія, рибалки з Великого Фонтана, і приносили свіжу рибу — бичків або глосиків. Тоді вечерея затягалась далеко за північ. Потрошку починались політичні розмови — спочатку обережні, алегоричні, а потім усе більш і більш відверті й такі рішучі, що Василь Петрович спочатку вдавано позіхав, совався на траві, а потім говорив, устаючи:

— Ну-с, панове, не буду вас більше обтяжувати своєю присутністю. Краснецько дякую за хліб, за сіль, а я особисто йду на бокову. І вам раджу. А куліш був справді знаменитий!

Його не затримували. Після цього гасили багаття і перебирались у курінь до Терентія, де при світлі залізничного ліхтаря велася бесіда вже зовсім іншого характеру. Приходила Павловська з товстою, пошарпаною книгою, загорнутою в рушник. Петя вже знав, що тепер спочатку читатимуть «Капітал» Маркса, останні номери «Правды», а потім вирішуватимуть різні партійні справи.

Але бути присутнім при цьому не дозволялось не тільки Петі, але навіть і самому Гаврику. На їх обов'язку лежала зовнішня охорона. Вони повинні були час від часу обходити навколо хутірця, стежачи за степом і особливо за дорогою.

Якщо з'явиться хтось підозрілий, вони повинні були дати сигнал тривоги — вистрілити з берданки. Але хто міг з'явитися пізньої ночі в степу, далеко від міста? Кому могло спасти на думку, що десь у глибині фруктового саду, в маленькому курені при світлі залізничного ліхтаря, вісім чи десять осіб — простих робітників, майстрових, великофонтанських рибалок — обговорюють долю Росії, долю всього світу, складають листівки, вирішують партійні справи і готуються до нової революції?

Однак Петя і Гаврик дуже пильно й точно виконували свої обов'язки. У Петі за спиною висіла стара берданка з господарства мадам Васютинської, а Гаврик раз у раз опускав праву руку в кишеню, де в нього лежав заряджений браунінг, чого Петя навіть не підозрював.

Спочатку з ними за компанію навколо хутора ходили дівчатка. Марина, звичайно, розуміла, в чому тут справа, а Мотя простодушно вважала, що хлопчики охороняють сад від злодіїв, і вона, затамувавши дихання, йшла навшпильках за Петю, не зводячи очей з його берданки.

Вона вже не тільки не сердилась на Петю, який виявився таким брехунцем, але навіть любила його ще більше, особливо тепер, коли все навколо було таким тихим, темним і таємничим, коли всі давно вже спали,— не спали тільки перепілки і цвіркуни,— і коли степ навколо тьмяно сріблвся від зірок.

— Петю, а ви не боїтеся злодіїв? — питала вона пошепки, але Петя мовчав, удаючи, що не чує.

Зараз йому було не до кохання. Та й взагалі він дав собі слово більше не зв'язуватися з дівчиськами. Досить! Хай він краще тепер буде самотньою, замкненою, мужньою людиною, для якої не існують жінки.

Він напружено вглядався в безлюдний степ, прислухався до найменшого шарудіння. А Мотя пленталася за ним навшпиньках і шепотіла:

— Петю, а ви будете стріляти, якщо раптом побачите злодія?

— Звичайно,— відповів Петя.

— Тоді я краще заткну вуха,— знемагаючи від страху і кохання, шепотіла Мотя.

— Відчепись!

Вона замовкла, але через деякий час за спиною у Петі почувись дивні звуки, немов чхали коти. Це стримано сміялась Мотя.

— Ти чого там хихикаєш?

— Згадала, як ми вас мутузили разом з Маринкою.

— Дурна! Це я вас мутузив,— бурмотів Петя.

— Ви фантазер,— говорила Марина голосом своєї матері.

Вона взагалі під час подібних нічних прогулянок поводитися дуже стримано, солідно, як доросла, більше мовчала і йшла весь час поруч Гаврика, навіть іноді брала його під руку. Хоч Петя і відчував при цьому великі муки ревності, але й далі стійко грав роль людини, для якої не існує кохання.

На жаль, кохання не тільки існувало, але ним була немовби пройнята вся ця тепла степова ніч. Кохання було в усьому: у темному небі, засипаному сріблястим піском дрібних літніх зірок, у кришталевому хорі цвіркунів, у м'яких поривах тепло-го, майже гарячого опівнічного вітру, що ніс пряні пахощі чебрецю і квітучого полину, в далекому гавканні собак і особливо у вогнику світлячка, який, здавалось, горить десь за тридев'ять земель, а насправді досить тільки простягти руку — і м'який, невагомий ліхтарик уже лежав на долоні, освітлюючи навколо себе крихітну ділянку шкіри своїм мертвотно-зеленим селеновим світлом.

Дівчатка збирали світлячків і клали одна одній у коси.

Потім вони починали позіхати і швидко ховались у свій курінчик, пливучи в темряві, як двоє маленьких сузір'їв.

Гаврик і Петя залишалися самі, охороняючи табір доти, доки в курені Терентія не гас ліхтар. Інколи він гаснув лише на світанку.

В ці передранкові години Гаврик був особливо відвертим, і Петя дізнався про багато дечого нового. Тепер для нього було зрозуміло, що вже почався новий могутній революційний рух і на чолі його стоїть Ульянов-Ленін, який нещодавно, за словами Гаврика, переїхав з Парижа до Кракова, щоб бути ближче до Росії.

— І ти думаєш, вона буде... революція? — питав Петя, із зусиллям вимовляючи це грізне слово.

— Не думаю, а напевно, — відповідав Гаврик і додавав пошепки: — Якщо хочеш знати, вона вже ось-ось...

Затамувавши подих, Петя чекав, що він скаже далі. Але Гаврик мовчав, не вмюючи пояснити словами все, що він відчував і чув від Терентія. А втім, Петя розумів і без слів. Ленський розстріл. Страйки. Мітинг у степу за Близніми Млинами. «Правда». Бійка з «союзником». Прага. Краків. Ульянов-Ленін. Нарешті, ця ніч і цей ліхтар у курені. Хіба все це не було передчуттям наближення революції?

54. «Вусатий»

Скоро достигли вишні. Їх було не так багато, як черешень, але мороки з ними було не менше.

В самий розпал збирання несподівано з'явилась мадам Стороженко. На цей раз вона не в'їхала в садибу, а її бричка зупинилась за валом, порослим дерезою, і мадам Стороженко довго стояла на весь зріст на підніжці, тримаючи за голову одного з «персів», і спостерігала збирання.

— Босяки, хулігани, пролетарі! — час від часу кричала вона, погрожуючи великою парусиновою парасолькою. — Ви у мене побачите, як збивати ціну на фрукти! Цікаво знати, куди дивиться поліція!

Але на неї не звернули уваги, і вона поїхала назад, вигукнувши здаля:

— Клянусь богом, я закрию цю вашу лавочку!

Наступного дня на світанку по вишні приїхали платформи, і Петя бачив, як, не доїжджаючи до хутірця, просто в степу з них скидали якісь важкі ящики, які потім зникли.

— Що це за ящики? — спитав Петя.

— А я думав, що ти ще спиш,— незадоволено сказав Гаврик, пропускаючи повз вуха Петине запитання.

— Ні, без жартів, що це за ящики?

— Які ящики? — проспівав Гаврик, зробивши невинні очі.— Де ти бачиш ящики? Дивак, немає ніяких ящиків!

Але Петя добре бачив ящики.

— Не клей дурня! — сердито сказав він.

Гаврик стояв перед ним, розставивши ноги.

— Забудь! — сказав він суворо.

Але його обличчя світилося таким неприховним торжеством, таким лукавством, що Петю ще більше розбирала цікавість.

— Ні, ти все-таки скажи, що за ящики? — наполягав він, добре розуміючи, що в цих ящиках, які він випадково побачив, криється важлива таємниця і що Гаврикові страшенно хочеться похвастатись цією таємницею.— Ну? — ще наполегливіше спитав Петя.

Тоді Гаврик наблизив до нього обличчя, одну хвилину повагався, а потім сказав, озирнувшись на всі боки і стишивши голос:

— «Американка».

Петі здалося, що він не розчув.

— Що? — перепитав він.

— «Аме-ри-канка»,— чітко повторив Гаврик.— Не розумієш? Ех ти, лопух...

Десятки разів проходив Петя повз цю маленьку степову балочку, густо зарослу будяками і полином, і ніколи не помічав у ній нічого особливого. Але якраз у цей час бур'ян на дні балочки заворушився, і звідти вилізли дві постаті: спочатку дядя Федя, а потім старий залізничник. І тоді Петя зразу збагнув: на дні балочки, в скелі, була щілина. Таких щілин навколо міста — в степу і на березі моря — було досить багато, і Петя знав, що це ходи в славнозвісні одеські катакомби. Так ось, виявляється, куди поділись ящики!

— Тепер тобі зрозуміло? — сказав Гаврик і так пронизливо, навіть грізно подивився на Петю, що той уже ладен був присягтися, але стримався і тільки відверто й твердо подивився Гаврикові в очі, коротко сказавши:

— Зрозуміло.

— Ну, так гляди ж! — сказав Гаврик.— І пам'ятай, що ти нічого не бачив. Забудь!

— Забуду,— сказав Петя, і вони обидва не поспішаючи

пішли на хутірець, де на підводи вже просто насипом вантажили вишні.

Але наступного дня вранці на терасі знову з'явився Терептій. Він поклав на стіл гроші й сказав Василю Петровичу:

— От бачите, як добре виходить: ви — нам, ми — вам. Тут без трьох карбованців сто двадцять, не рахуючи п'ятнадцяти карбованців, які ми утримали на різні дрібні витрати. Ви на нас за це не ображаєтесь?

— О, що ви, що ви! — замахав руками Василь Петрович.

Він, звичайно, і не підозрював, що ці «п'ятнадцять карбованців на дрібні витрати» того ж дня були надіслані поштою до Петербурга, а через тиждень в «Правде», в списку грошових надходжень на видання газети, було надруковано дрібним шрифтом: «Від групи одеських робітників 15 крб.».

Таким чином був реалізований урожай вишень.

Тепер на черзі були ранні сорти яблук. Літо минало непомітно. Все було гаразд, якщо не зважати на одну дрібну подію, яка для всіх пройшла непоміченою, але в Петі залишила неприємний осад.

Якось, повертаючись з купання і вже підходячи до хутірця, Петя побачив чоловіка, що виходив з хвіртки. Чоловік видався знайомим. Скоряючись нез'ясованому почуттю тривоги, Петя обережно увійшов у гушавину кукурудзи і присів навпочіпки серед товстих, м'ясистих стеблин і шелестячого листа. Чоловік пройшов так близько, що Петя міг доторкнутися до запарошених діагоналевих штанів і сірих парусинових черевиків. Петя подивився вгору і на тлі яскравого неба з гіпсовими липневими хмарами побачив голову в літньому люфовому шоломі з двома козирками ззаду і спереду — так званому «здратуй — прощай», — сірі вуса й пенсне з темними скельцями, як у сліпого. Це був той самий «вусатий», якого Петя на все життя запам'ятав ще в дитинстві, на пароплаві «Тургенев», а востаннє бачив перед від'їздом за кордон на палубі «Палермо», поруч з жандармським офіцером.

Не помічаючи Петі, «вусатий» пройшов мимо, надуваючи сизі щоки і мугикаючи під ніс популярний марш капельмейстера Чернецького.

Перечекавши деякий час, Петя побіг додому, щоб якнайшвидше довідатись, чого приходив «вусатий», але нічого особливого не узнав. За словами тітки, просто-на-просто заходив якийсь дачник з Великого Фонтана по вишні, і тітка йому сказала, що він, на жаль, запізнився. Дачник обійшов сад, похвалив господарство і обіцяв неодмінно навідатись у вересні, коли буде виноград. Ось, власне, і все. А що сталося це серед

тижня, то нікого з Близніх Млинів не було і в саду працювали тільки свої, і Петя заспокоївся. Можливо, справді «вусатий» живе на Великому Фонтані і справді просто заходив купувати вишні. Адже, зрештою, він теж людина. Чому він не може бути дачником і жити влітку на Великому Фонтані?

Але Гаврик поставився до цього інакше, значно серйозніше, хоч він і припускав, що поява «вусатого» чиста випадковість. Так чи інакше Терентій розпорядився посилити охорону, і тепер Гаврик і Петя чергували не тільки в ніч з суботи на неділю, але також і вдень. Але, очевидно, тривога виявилася даремною: «вусатий» більше не з'являвся.

55. Паруси

На початку серпня, в суботу, Петя і Гаврик, кілька разів обійшовши степом навколо хутірця і не помітивши нічого підозрілого, вийшли до круч, лягли в поліні й стали дивитися в море.

Сонце щойно зайшло, дув міцний вітер, і над темно-синім неспокійним морем згасали ще по-літньому теплі, рожеві хмаринки. Вже йшла скумбрія, і недалеко від берега грали дельфіни. По всьому обрію було видно напружені паруси шаланд. Це вийшли в море рибалки ловити скумбрію на «самодур».

Шаланди рухались у різних напрямках і змінювали галси, то наближаючись, то віддаляючись. Іноді якась шаланда підходила зовсім близько, деякий час ішла, підплигуючи, вздовж берега, і тоді було ясно видно, як з-під її плескатого дна, що ляскало по хвилі, вилітали фонтани бризок і як, стоячи на весь зріст на задраному носі, рибалка водив туди й сюди довгу бамбукову вудочку, зігнуту від напруження, як лук.

Хлопчики знали, що до цієї вудочки на довгій волосіні прив'язано принаду: олов'яну, яскраво розмальовану рибку з численними гострими гачками і строкатими пірцями. Мистецтво ловити скумбрію на «самодур» полягало в тому, щоб найточніше урівняти швидкість руху принади із швидкістю руху косяка риби. Хижа скумбрія кидалась навздогін за строкатою принадою, і тут не можна було ні надто зайти вперед, ні надто відстати. Треба було роздратувати скумбрію, а потім піддатись — тоді скумбрія накидалась на «самодур», жадібно хопала пірця і попадала на гачок.

Це було захоплююче видовище. Але зараз Петя і Гаврик були зайняті зовсім іншим. Вони напружено слідкували за парусами, намагаючись відшукати саме той, який чекали.

Крім рибальських шаланд, далеко в морі маячили білосніжні паруси перегонових яхт Катерининського і Чорноморського яхт-клубів. Вони закінчували великий гандикап на щорічний приз славнозвісного одеського мільйонера Анатра і тепер ішли до фінішу, круто накреняючись під вітром,— багатотисячні красуні, побудовані на кращих верфях Голландії й Англії: «Майяна», «Вега», «Неллі», «Снодроп»... В інший час вони б, звичайно, поглинули всю увагу Петі й Гаврика, але на цей раз Гаврик лише схвально зауважив:

— У морі все одно як ввечері на Дерібасівській. Гуляння. Можна непомітно проскочити.

— По-моєму, це он та шаланда, якраз на траверзі старого великофонтанського маяка,— сказав Петя, з особливим задоволенням вимовляючи слова «на траверзі».

— Не,— сказав Гаврик.— У Якіма Перепелицького шаланда яскраво-блакитна, недавно пофарбована, а ця облуплена.

— Еге ж.

— Не еге ж, а так точно.

— Стій! Он вона!

— Де ти бачиш?

— Напроти Золотого Берега, ближче сюди, яскраво-блакитна.

— Не, у неї новий клівер, а в Перепелицького латаний.

— Коли вони обіцяли прийти?

— Як сонце зайде, так і прийдуть.

— Сонце вже зайшло.

— Ще надто видно. Хай трошки стемніє.

— А може, зовсім не прийдуть?

— Жартуєш, брате! Це справа партійна.

І хлопчики продовжували напружено вдивлятися в море.

А справа полягала в тому, що недавно в Одесу таємно приїхав з-за кордону, із Кракова, представник Центрального Комітету з директивами від Ульянова-Леніна відносно виборів у Четверту Державну думу. Ось уже цілий тиждень цей представник робив доповіді про політичне становище, щодня виступаючи на районних партійних зборах. Сьогодні його чекали на хутірці. Для більшої обережності його повинен був привезти з Ланжерона на своїй шаланді молодий рибалка Яким Перепелицький.

Хмари поволі згасали. Море темніло. Яхти пройшли мимо і зникли з очей. Рибальських парусів помітно поменшало. Далеко в Аркадії, на гулянні, грав духовий оркестр, і вітер приносив звідти звуки сурм і глухі зітхання турецького барабана. А шаланда Якіма Перепелицького все не показувалась.

Раптом Гаврик її побачив:

— Ось вона, ось!

Парус показався зовсім не там, звідки його чекали. Шаланду чекали з боку Ланжерона, а вона підходила з боку Люстдорфа.

Очевидно, з обачності Яким Перепелицький спочатку провів її далеко морем до самого Люстдорфа, а вже там повернув назад, до дачі Ковалевського. Тепер шаланда була зовсім близько.

Її гнав попутний вітер, і вона, плигаючи з хвилі на хвилю, швидко бігла просто до берега.

У шаланді сиділо двоє. Один, розкинувшись на кормі, тримав під пахвою румпель. Це був Яким Перепелицький, і Петя його зразу впізнав. Другий — невеликий, кремезний, в старій смугастій тільнящі під брезентовою рибацькою курткою, босий, в штанах, засуканих до колін,— сидів зігнувшись верхи на борту, проворно і вправно розв'язував морський вузол клівер-шкота, і Петя його впізнав не зразу.

Поки хлопчики збігли з кручі, паруси вже були спущені, стерно зняте і кинуте на корму, киль піднятий, і шаланда, по інерції шкрябаючи дном гальку, врзалася в берег.

Як і належало за неписаними законами Чорного моря, Петя і Гаврик спочатку допомогли витягти важку шаланду на берег, а вже потім привіталися з гостями.

— Тю! Дядя Жуков! — зовсім по-дитячому вигукнув Гаврик, потискуючи руку уповноваженому Центрального Комітету.— Побій мене боже, 'я так і думав, що це ви!

Жуков деякий час вдивлявся в Гаврикове обличчя.

— А! — нарешті сказав він.— Тепер, братішка, і я тебе впізнав. Здається, це ти мене років сім тому витягнув з води навпроти дачі «Отрада»? Точно! Ач як виріс! А дідусь, га? Добрий був старенький, симпатичний. Ну, царство йому небесне. Пригадую, все молився угоднику Миколаю, але, як видно, ні до чого доброго й не домолився...— Тинь давнього спомину пробігла по обличчю Родіона Жукова.— А тебе ж як звати? Я вже, признатись, і забув.

— Гаврик, Черноіваненко на прізвище.

— Черноіваненко? Родич Терентія Семеновича?

— Рідний брат.

— Скажи, будь ласка! То ж бо, бачу я, обидва ви однією доріжкою йдете.

— Дядю Жуков, а я вас теж добре знаю,— жалібно сказав Петя, який не міг стерпіти, що вся увага уповноваженого Центрального Комітету зосередилась на Гаврикові.— Я вас

знаю навіть рапіше, ніж він. Коли ви ховалися в диліжансі, пам'ятаєте? А потім на пароплаві «Тургенев»...

— Та що ти кажеш! — вигукнув весело Жуков. — Отже, ми з тобою теж давні друзі, якщо не брешеш!

— Святий істинний хрест! — з запалом сказав Петя і перекрестився. — Навіть Гаврик може підтвердити... Гаврик, підтвердь дяді Жукову, що я носив патрони на Олександрівський проспект.

— Точно, — сказав Гаврик.

— А рік тому я вас в Неаполі бачив. Ви ще були тоді з Максимом Горьким. Скажете — ні?

Жуков подивився на Петю.

— Правда! — вигукнув він. — Тепер пригадую. На тобі була флотська фланелька, еге ж?

— Правильно, дядю Жуков, — сказав Петя і гордо подивився на Гаврика. — Ага?

— Тільки ви ось що, братці, — суворо сказав Жуков. — Забудьте, що мене кличуть дядьком Жуковим. Був Жуков, та весь вийшов. Тепер я Васильєв. Запам'ятайте. Повторіть.

— Васильєв, — в один голос сказали Петя і Гаврик.

— Так і держати!.. Ну, а тебе як звать? — звернувся він до Петі.

— Петя.

— Син того самого вчителя, — пояснив Гаврик.

— Чую, — сказав Жуков, подумав і рішуче додав: — Ну, так що ж, не варто гаяти часу. Підемо, чи що... Як там люди, зібралися?

— Давно вже! — відповів Гаврик.

— Дорога чиста? А то я в Кракові дав слово честі, що буду себе берегти, як гімназистка.

— Ні, навкруги все акуратно, — сказав Гаврик.

Родіон Жуков узяв з шаланди круглу корзинку, повну скумбрії, і поставив собі на голову, як справжній рибалка, що йде з своїм уловом по дачах.

— Багатий улов! — сказав Гаврик з повагою.

— За один раз всю корзинку на срібний «самодур»! — засміявся Жуков, підморгуючи Якиму Перепелицькому.

Яким Перепелицький, молодий, вродливий, з чубом на очі, з лінвою грацією взяв на плече весла, і вони почали підніматись по кручі.

Гаврик пішов попереду кроків на п'ятдесят, Петя на стільки ж відстав, і було умовлено, що в тому випадку, коли вони помітять щось підозріле, свиснуть на чотири пальці. Петя йшов ззаду, на всякий випадок приготувавши пальці, і чомусь більш

за все боявся, що, коли доведеться свистіти, то в нього нічого не вийде. Але навколо все було спокійно, і, пройшовши стороною від дороги, вони щасливо дісталися до хутірця, де біля виноградника Родіона Жукова зустрів Терентій. Петя бачив, як вони обнялися, довго плескали один одного по спині, сміялись, а потім пішли до куренів, де вже в темряві під деревами тріщало багаття, розсипаючи золоті іскри.

Коли трохи згодом Петя підійшов до куренів, то Родіон Жуков, оточений людьми, уже сидів перед багаттям і, розкурюючи маленьку носогрійку з бляшаним ковпачком, говорив:

— Таким чином, товариші, подивимося, які ж події відбулися за останні півроку після Празької конференції. По-перше, відновилася партія. І це найголовніше. Вам не треба пояснювати, як вона відновлювалась, які неймовірні труднощі довелося нам усім подолати. Люті переслідування царської поліції. Провали. Провокації. Постійні перерви в роботі місцевих центрів і нашого загального центру — Центрального Комітету. Але все це тепер, слава богу, вже позаду. Наша партія сміливо, впевнено йде вперед, розвиваючи свою роботу і вплив у масах. Але розвиток партійної роботи тепер уже йде не по-старому, а по-новому. Що в нас залишилось після розгрому революції П'ятого року? Сама нелегальщина. Тепер же до наших нелегальних осередків, до осередків таємних, вузьких, ще більш захищених, ніж раніше, приєднується більш широка, легальна марксистська пропаганда. Саме в цьому поєднанні легального з нелегальним і полягає своєрідність нової підготовки революції в нових умовах. Ми йдемо, товариші, до нової революції під гаслами демократичної республіки, восьмигодинного робочого дня і повної конфіскації всієї поміщицької землі. Ви знаєте, що ці гасла обійшли всю Росію. Їх прийняли всі передові, свідомі пролетарі. Одним словом, відступ закінчено. Ліберально-столипінська контрреволюція доживає останні роки. Ростуть страйки — росте повстання. Це революційне піднесення мас, це початок наступу робітничих мас проти царської монархії..

Петя не зводив очей з Родіона Жукова, з його обличчя, різко освітленого тріскучим полум'ям багаття. Тепер це був зовсім не той Жуков, якого Петя бачив у дитинстві і запам'ятав на все життя. Це був не той Жуков, якого Петя зустрів у Неаполі, і навіть не той, який щойно йшов босоніж степом з круглою корзиною на голові. Це був якийсь інший, новий Жуков — товариш Васильєв, серйозний, майже суворий, з вимогливо примруженими очима, твердо окресленим ротом і коротко, по-за-

кордонному, підстриженими вусами. Це був матрос, що став капітаном.

— Тепер поговоримо про вибори до Четвертої Державної думи,— вів далі Жуков.— Російська соціал-демократична робітничка партія виступила перед виборами, незважаючи на весь гніт переслідувань, незважаючи на масові арешти, з більш ясною, чіткою, точною програмою, тактикою, платформою, ніж будь-яка інша партія. Так формулює Володимир Ілліч Ленін-Ульянов у «Робочій газеті» обстановку, що склалася напередодні виборів...

У цей час Гаврик смикнув Петю за рукав:

— Що ж ти тут розсівся, як пан? — прошепотів він.— Треба йти охороняти.

Петя обережно виповз з кола і раптом побачив батька. Василь Петрович із схрещеними руками стояв, прихилившись до дерева, і так уважно слухав Родіона Жукова, що навіть не повернув голови, коли Петя, проходячи мимо, зачепив його плечем. Чуприна безладно спадала на його суворо наморщений лоб, і в кожному скельці пенсне відбивалося по маленькому багаттю.

56. Біля багаття

Петя і Гаврик обійшли хутірець і звернули на дорогу до станції. Недавно замість конки пустили електричний трамвай, і тепер здалеку чути було його віолончельне гудіння, над темними садами бігла синя електрична зірочка, і яскраве світло з вагонних вікон падало на всі боки, роблячи степову ніч ще темнішою.

Раптом Гаврик зупинився і стиснув Петину руку. Петя побачив кілька білих постатей, які одна за одною, наче гуси, йшли від станції по узбіччі дороги просто до хутірця. І перш ніж Гаврик встиг прошепотіти: «Поліція!», Петя вже зрозумів, що це паряд городових у своїх білих літніх сорочках. Коли хлопчики, важко відсапуючись, прибігли до багаття, Жуков говорив:

— Ліквідатори кричать про пристойну, цензурну, пробачте на слові, «платформу для виборів». А ми, більшовики, вважаємо, що не «платформа» для виборів, а вибори для проведення революційної соціал-демократичної платформи. Ми вже використали вибори для цієї мети і використаємо їх до кінця, використаємо навіть найчорнішу царську думу для революційної проповіді, агітації, пропаганди... Ось як!

Родіон Жуков сердито відкашлявся, потягнувся до багаття, щоб дістати жарину і запалити згаслу люльку, але в цей час Гаврик щось шепнув Терентію, і Терентій, не підводячись, підняв руку.

— Одну хвилиночку, товариші... До порядку ведення зборів,— спокійно, навіть якимось діловито сказав він.— Насамперед прошу зберігати повний спокій і революційну витримку. Нас оточує поліція.

Петя подумав, що зараз всі скочать, вихоплять зброю... Він зірвав з плеча берданку, з якої так і не встиг вистрелити, поки вони тікали від городових. «Ось воно, починається!» — подумав він з жахом і захватом.

Але на його превелике здивування, всі й далі зовсім спокійно сиділи навколо багаття. Тільки Родіон Жуков різким рухом вибив об землю свою люлечку і сховав її до кишені.

— Всім залишатися на місцях, а тобі Родіоне Івановичу, і вам, Тамаро Миколаївно,— звернувся Терентій до Павловської,— на деякий час доведеться зникнути. У нас тут є недалеко відповідне містечко... Гаврику, ану-бо, ходом! Проведи наших нелегалів до балочки. Хай вони там пересидять.

— А, будь вони тричі прокляті, перебили на найцікавішому місці! — сказав весело Родіон Жуков, підводячись.— Ось вам, товариші, наочний приклад нашої тактики: поєднання легального з нелегальним.— І очі його лукаво, але разом з тим і грізно блиснули при світлі багаття.

— Іди, іди, лізь в підпілля! — нетерпляче сказав Терентій.

Ідучи за Гавриком, Павловська і Родіон Жуков швидко пройшли під деревами і зникли в темряві. За ними легкою тінню пропливла Марина, а за Мариною, з усієї сили стиснувши в руках берданку, навшпиньки пішов Петя; але Терентій суворо погрозив йому пальцем, і він залишився. Все це відбулося так швидко, злагоджено і безшумно, що околочничий наглядач і троє городових, котрі саме в цей час, притримуючи шабляки і намагаючись не тупати чобітьми, на чолі з «вусатим» входили в сад, побачили цілком мирну картину: біля багаття сиділи люди й вечеряли.

— Хто такі? З якого приводу зборище? — суворо сказав околочничий, виступаючи з темряви. Він, безперечно, сподівався, що його несподівана поява вразить усіх як громом.

Але люди продовжували спокійно вечеряти, і тільки старий залізничник старанно обливав свою дерев'яну ложку, витер її об штани, простяг околочничому і сказав:

— Просимо вас! Повечеряйте з нами... Якиме, посунься трошки, дай місце його благородію.

— Та ні, куди там! — ліниво відповів Яким Перепелицький.— У них тут ціла військова команда, на всіх нашого кулешу не вистачить. Нехай вони йдуть назад в участок і там їдять свою тюремну баланду.

— Встати! — закричав околочочний.— Ти з ким розмовляєш?

— Ви на мене, ваше благородіє, не тикайте: ми з вами разом свиней не пасли,— ще лінивіше промовив Яким Перепелицький і, спершись на лікоть, сплюнув у багаття.

— У, мурло,— з огидою сказав околочочний, роздмухуючи руді вуса і зморщивши м'ясистий ніс.— Ти в мене, знаєш...

А городові стояли в темряві під деревами, готові кожної хвилини кинутись на людей, хоч і відчували, що відбувається не зовсім те, чого вони чекали.

Вони сподівалися, що піймали на гарячому якихось небезпечних бомбистів, що доведеться вийняти зброю і навіть, може, стріляти. А замість цього «вусатий» привів їх у сад, де люди сидять біля багаття, мирно сьорбають куліш і не тільки їх не бояться, але навіть грубіянять околочочному. Видно, вийшла осічка.

— Шановний пане, не маю честі знати, хто ви такий...— голосом, тремтячим від гніву, промовив Василь Петрович, схоплюючись на весь зріст і підходячи впритул до околочочного.— Що вам потрібно? По якому праву ви дозволяєте собі вриватися в чужу садибу? І.. і... і заважаєте людям вечеряти,— додав він і затрусив бородою.

— А ви тут хто такий будете? — суворо спитав околочочний.

— Я тут не буду, а я тут є,— сказав Василь Петрович, повчительському в'їдливо підкреслюючи слова «буду» і «є».— Я тут, так би мовити, орендатор і повний хазяїн на основі нотаріального акта; це мої поденні робітники... наймити, якщо ви хочете, яких 'я найняв для обробітку саду і виноградника.— (Герентій схвально закивав головою).— Я — надвірний радник Бачей. І я вимагаю, щоб на мою садибу не вривалися ночами сторонні люди! — раптом крикнув Василь Петрович півнячим голосом і затупотів сандалями.

— Пробачте... ми не сторонні, ми поліція,— потроху відступаючи, сказав околочочний.

— Для мене ви сторонні! — не вгавав Василь Петрович.— Я не бажаю мати з вами нічого спільного! Чого ви мене переслідуете? Боже мій, коли це нарешті скінчиться! — раптом сказав він плачучим голосом.— То попечитель навчального округу, то Файг, то мадам Стороженко. А тепер поліція. Дайте мені спокій! Дайте мені вільно дихати! Дай-те мені спокій! Зрештою я поїду і буду скаржитись... Градоначальнику... генерал-майору Толмачову! — знову впадаючи в гнів, зовсім несподівано для самого себе крикнув Василь Петрович.

Хоч як дивно, але його досить недоладна мова справила на околочного належне враження, особливо згадка про градоначальника Толмачова. Хто його знає, що за птиця цей орендатор, надвірний радник Бачей? Ще, чого доброго, справді поїде скаржитися генералу Толмачову.

— Ви на мене голос не підвищуйте,— скоріше жалібно, ніж грізно, сказав околочний і підійшов до «вусатого», який походжав у темряві під деревами й дуже уважно вдивлявся по черзі в обличчя людей, що сиділи перед багаттям.

Околочний пошептався з «вусатим», відкашлявся і знову звернувся до Василя Петровича:

— У нас є відомості, що тут у вас постійно відбуваються різні нелегальні сходки, читають заборонені брошури... гм... і взагалі скупчуються... А зараз скупчуватися суворо забороняється.

— Ваше благородіє,— сказав улесливим голосом Яким Перепелицький,— таж люди скупчуються для того, щоб трошки заробити — ну, там обкопати дерева, підв'язати виноградник, полити сад... Все ж таки зайва копійка для бідної людини.

— Я не до тебе звертаюся,— суворо сказав околочний,— а я розмовляю з паном орендатором.

— По-моєму, нам з вами зовсім ні про що розмовляти,— сказав Василь Петрович.— А щодо вашого твердження, нібито тут відбувається читання якихось заборонених брошур і таке інше, то це виплід вашої пустої фантазії — не більше.

— Так навіщо ви тут скупчуєтеся ночами? — мляво спитав околочний, для якого вже давно стало зрозумілим, що об'ява провалилась, бо все одно нічого довести не можна.

— А скупчуємося ми тому,— відповів Василь Петрович, роблячи іронічний наголос на слові «скупчуємося»,— що, з вашого дозволу, я тут читаю лекції.

— Ага, лекції? — стрепенувся околочний.

— Так,— сказав Василь Петрович, поправляючи пенсне,— популярні, загальноосвітні лекції з історії цивілізації, з літератури, з астрономії... Зрозуміло, в межах програми, затверджені міністерством народної освіти... Вас це влаштовує?

— З астрономії...— несхвально похитав головою околочний і зморщив товстий ніс.— Звичайно, якщо по затвердженій програмі, то це нічого... можна...

— Ах, ви дозволяєте? — вигукнув Василь Петрович з удаваним захопленням.— Ви дозволяєте? Як це люб'язно з вашого боку! Ну що ж... В такому разі не смію вас більше затримувати. А втім, може, вам бажано зробити обшук... вилучення... чи як це у вас називається? — тоді зробіть ласку. Сад до

ваших послуг! — урочисто вигукнув Василь Петрович і зробив широкий, гостинний жест обома руками, наче бажаючи обняти цю розкішну степову ніч разом з усіма її темними деревами, багаттям, світлячками і сузір'ями.

«Молодець, татусю, молодець!» — думав Петя, захоплено дивлячись на батька. Раптом зашелестіло плаття і вибігла тітка.

— Що? Що? Що тут робиться? — задихаючись, промовила вона, з переляком дивлячись на околочного і городових.

— О, заспокойтесь, нічого страшного, — спокійно сказав Василь Петрович. — Пан околочний одержав хибні відомості — нібито в нас у садибі відбуваються якісь нелегальні збогрища, але, на щастя, все це виявилось непорозумінням.

— Ага, я розумію, — сказала тітка, — це, мабуть, за доносом мадам Стороженко.

— Нічого не можу вам певного повідомити, мадам, — сказав околочний і, сердито пошептавшись з «вусатим», махнув рукою городовим.

Городові трохи потоптались на місці, а потім один за одним, біліючи в темряві, як гуси, пройшли через сад і зникли за хвірткою.

— А про ці ваші лекції я буду змушений доповісти панові приставу, — сказав околочний.

— Хоч генерал-губернатору! — відповів Василь Петрович і, не чекаючи, поки околочний і «вусатий» зникнуть, приліг біля багаття, сперся на руку і гучним, дзвінким учительським голосом сказав: — Отже, панове, продовжимо нашу лекцію. Минулого разу я ознайомив вас з елементарними основами астрономії, тобто прекрасної науки про зірки. Повторю стисло. Астрономія — одна з найдавніших наук людства. Ще стародавні єгиптяни...

Петя обережно виповз із освітленого кола, взяв на плече берданку і, ховаючись у тіні дерев, пішов за поліцією. Наздогнавши околочного і «вусатого», він почув буркотливий голос околочного:

— З такими, знаєте, агентами, як ви, треба не революціонерів хапати, а сидіти голим задом на плиті і чекати, поки у вас закипить всередині.

— Клянусь небом, я мав найнадійніші дані!

— А, перестаньте мені морочити голову! Ви просто хапнули з мадам Стороженко великого хабара і сіли в калошу. Тільки надаремно потурбували людей в суботу ввечері... Слава богу, пустили електричку, а то ще не вистачало нам телпатися на конці. Мерсі!

Отже, вони від'їжджають. Але Петя не заспокоївся доти, доки на власні очі не побачив, як вони всі влізли у вагон трамвая і поїхали. Петя попрямував назад і раптом побачив на дорозі маленьку, нерухому постать. Це була Мотя.

— Ти що тут робиш? — суворо спитав Петя.

— Чекаю, — відповіла вона пошепки. — Я за вас так хвилювалась, так хвилювалась...

— Тебе не просили, — сказав Петя, — йди додому!

— А вони поїхали?

— Поїхали.

— На електричному трамваї?

— Так.

Мотя тихенько засміялась.

— Ти чого смієшся?

— Мені смішно, що навколо ніч, а ми з вами самі в пустому полі... Петю, — сказала вона, помовчавши, — а вам не було страшно, коли ви йшли за ними?

— Дивачка! А рушниця?

— Правда, — зітхнула Мотя. — А я мало не вмерла, так боялась.

Ніч була темна, тепла, хоч і трохи вітряна. Іноді з боку Аркадії долітала пальба — це на гулянні пускали фейерверк. Вилетіло кілька ракет. Залишаючи в чорному небі оранжеві смуги, вони раптом спалахнули і поволі потекли вниз великими вогняними сльозами, і лише через деякий час до Петі і Моті долетів сухий тріск.

— Як прекрасно! — сказала Мотя і знову зітхнула.

— Йди додому, — сказав Петя.

Вона покійно пішла по дорозі, і скоро її маленька постать розтанула в сріблястому світлі зірок.

Тоді Петя повернув у степ і побіг до знайомої балочки. Йому ніхто не сказав, що треба супроводжувати поліцейських, і йому ніхто не наказував потім іти в балочку по Родіона Жукова. Він усе це робив, підкоряючись несвідомому і безпомилковому внутрішньому почуттю. Ним уже керувала яксь стороння сила.

У балочці було зовсім темно. Шелестячи бур'яном, Петя намацав скелю і пішов уздовж неї, відшукуючи щілину.

— Це ти, Петько? — спитав з темряви голос Гаврика.

— Я.

— Ну, що там чувати?

— Все гаразд. Пішли.

— І нікого не забрали?

— Нікого.

— Ну, слава богу. Давай сюди руку.

Петя простягнув руку, і Гаврик втягнув його в щілину. Деякий час вони йшли в повній темряві, раз у раз зачіпаючи плечима стіни, з яких сипалася суха земля. Потім прохід настільки звузився і понижав, що довелося повзти навкарачки. Нарешті попереду замерехтіло тьмяне світло, прохід розширився, і Петя побачив вирізану в камені досить велику печеру з навкіс навислою закіптюженою черепашиковою стелею.

На стіні висів ліхтар «летюча миша», відкидаючи навколо себе гратчасті тіні, так що печера була схожа на клітку. Було сиро, прохолодно, але й душно. Явно відчувався брак повітря. В кутку під ліхтарем Петя побачив маленьку друкарську машину із скісним чорним диском і зрозумів, що це й є та сама «американка», про яку казав Гаврик. Поряд на камені лежала друкарська каса з тими самими буквами, які за два роки натягав Гаврик з друкарні «Одесского листка». Тут же на стіні висів знайомий синій Гавриків халат, вимазаний друкарською фарбою.

Родіон Жуков сидів на землі, притулившись спиною до стіни, курич люлечку і читав якусь книжку, роблячи на полях помітки олівчиком. А мати і дочка Павловські влаштувалися на ящиках від «американки». Павловська сиділа, закутавшись у свій старенький ватерпруф, а Марина спала, поклавши голову з чорним бантом на материні коліна і підібгавши ноги в маленьких запилених черевичках на гудзиках, з яких один «просив каші».

Біля них на підлозі лежало все їхнє майно: загорнута в газету гасничка, клунок з платтями і невеликий портплед, з чого можна було зробити висновок, що, мабуть, вони весь час жили, тримаючи речі напоготові. Зараз у них був такий вигляд, немов вони сидять на якійсь маленькій глухій станції і терпляче чекають на поїзд.

— Все гаразд. Можна виходити,— сказав Гаврик.

Родіон Жуков не рушив з місця, а зажадав, щоб Петя розповів усе як було. Петя розповів. Але Родіон Жуков, трохи подумавши, наказав, щоб Петя розповів ще раз, не поспішаючи. Петя розповів ще раз. Тоді Родіон Жуков сховав книжку в кишеню, потягнувся з задоволенням і сказав:

— Ну, тоді так, можна вилазити з підпілля. Видно, ці шкури наскочили на мене чисто випадково... Тамаро Миколаївно, поїхали!

— Вставай, дівчинко,— сказала Павловська, легенько ущипнувши Марину за ніс, як маленьку.

Марина розплющила очі, подивилась навколо, побачила Петю — забрудненого землею, скуйовдженого, з берданкою,— лїниво усміхнулась і обома руками поправила зім'ятий бант.

— Я хочу спати,— капризно сказала вона, але все ж слухняно встала й підняла з підлоги гасничку.

— Ні, речі ви, про всякий випадок, поки що залиште,— сказав Родіон Жуков.

«Люба!» — подумав Петя з ніжністю.

Коли вони вибрались із підземелля на свіже повітря, то зорі здалися їм дивно яскравими, майже сліпучими. В степу було спокійно. Вони мовчки, час від часу зупиняючись і прислухаючись, дійшли до хутірця, перелізли через вал, порослий запиленою дерезою, і обережно присіли біля багаття, де Василь Петрович продовжував свою лекцію з астрономії.

— Тепер уявіть собі,— натхненно говорив він, підвівши обличчя і дивлячись на зоряне небо,— що ми з вами володіємо казковою здатністю пересуватися в просторі із швидкістю світла. Тоді ми легко можемо пересвідчитися, що всесвіт безмежний. І справді, подивіться на це зоряне небо, яке так широко й прекрасно розкинулось над нами. Що ми бачимо? Ми бачимо міриади небесних зірок, планет, туманностей, нарешті, Чумацький Шлях, який, в свою чергу, являє собою не що інше, як нове величезне скупчення зірок. Але вся ця безліч світил є лише нікчемно мала частина всесвіту. Так ось, панове, уявіть собі, що ми з вами з незбагненною для людського розуму швидкістю летимо у світовий простір і нарешті долітаємо до найвіддаленішої зірки. Що ж виявляється? Виявляється, що за цією зіркою перед нами відкривається нове зоряне небо. Ми долітаємо до найдальшої зірки цього нового неба, але й тут не знаходимо кінця всесвіту. Перед нами відкривається нове зоряне небо. І так, хоч би скільки летіли з вами в неосяжному світовому просторі, перед нами весь час відкриватимуться все нові й нові світи, і кінця цьому ніколи не буде, бо всесвіт безмежний.

Василь Петрович замовк, не перестаючи дивитися вгору. Тепер уже і всі дивилися вгору — на добре знайоме зоряне небо, на сріблястий роздвоєний рукав Чумацького Шляху,— захоплені й зачаровані нескінченністю всесвіту.

Марина сиділа поруч Петі, дивилася вгору на зорі, і раптом Петя відчув таку ніжність, таке болюче, щемливе кохання, що навіть сльози виступили в нього на очах.

— Послушайте...— прошепотів він, обережно торкаючи її за рукав.

— Що? — майже беззвучно сказала вона, не повертаючи голови.

«Я вас кохаю»,— мало не сказав Петя, але замість цього промовив:

— Правда, чудово?

— Так,— відповіла Марина, якось особливо гарно й вільно струснувши головою.— Чим ніч темніша, тим ясніші зорі.

Десь дуже далеко ледь чутно кричали півні, і тонкий блакитний промінь нового великофонтанського маяка летів стрілою ген угору, в зоряне небо.

•

•

ЗИМОВИЙ ВІТЕР

▪

Переклад О. Бандури

1. Осколок

етя — або, як він тепер називався, прапорщик Бачей — почув одночасно два звуки: свист гранати і ривок повітря. Ніколи ще ці звуки не були так загрозливо близькими і небезпечними.

Потім його підкосило, підкинуло вгору, і він на льоту знепритомнів.

Коли ж він розплющив очі, то побачив, що лежить щочкою на землі. Він відчув, як від удару об землю гуде все його тіло, особливо голова. Разом з тим він бачив, як волочиться по землі пилюга і дим того самого снаряда, який щойно розірвався поряд.

Із свіжої вирви тягло нудотно-гострим запахом паленого целулоїдного гребінця.

«Виходить, я не вбитий, — подумав він. — Але що ж зі мною робиться? Я лежу, а навколо бій. Мабуть, я поранений. Але куди?»

Тільки він це подумав, як одразу відчув біль у двох місцях: боліла голова і болів живіт, неначе по ньому щосили вдарили палицею.

Петя торкнувся голови, на ній, як і раніше, міцно сиділа сталева каска. Обмацавши каску, він виявив чималу вм'ятину від осколка. Так ось чому болить голова і так оглушливо дзвенить у вухах.

Та це не поранення, а в гіршому випадку контузія.

Значить, він поранений не в голову, а в живіт. Він жахнувся. Поранення в живіт майже завжди смертельне. Це знали всі фронтовики й найбільше боялися рани в живіт.

Холодний піт виступив у Петі на лобі під каскою.

Він не наважився зразу подивитися на свій живіт. Спочатку він ковзнув очима по грудях і побачив згорнутий у

скатку новенький непромокальний офіцерський плащ, який перед атакою надів по-солдатському через плече.

Тепер цей плащ був геть пошматований осколками.

Сигнальна ракета, яку Петя усе ще стискав у кулаці, була перерубана осколком, і пальна суміш сипалася з картонної трубки.

Прапорщик Бачей був артилерійським офіцером при піхотному батальйоні. Посада, нещодавно введена в армії. Його обов'язок полягав у тому, щоб під час атаки бути в піхотному цепу і, якщо треба перенести артилерійський вогонь вперед або назад, пускати червону або зелену сигнальну ракету. Він щойно зібрався пустити червону ракету, щоб перенести вогонь вперед, але не встиг.

Елегантний френч — зовсім новісінький, з чотирма великими кишенями на грудях і на стегнах, — був де-не-де в землі.

Живіт зловісно нив.

Петя зробив над собою зусилля й нарешті примусив себе подивитися на живіт. Він сподівався побачити велику рвану рану, та її не було. Нижня частина френча була не тільки ціла, але навіть анітрохи не замашена землею.

Петя оглянув свої руки, ноги в нещодавно пошитих хромових чоботях, повернувши тулубом, притиснутим до землі.

На превеликий подив, відчув радість, але разом з тим і легке розчарування. Петя зрозумів, що він цілий. На ньому не було жодної подряпини.

Це міняло справу.

Якщо ти не поранений, то нема чого лежати на землі, а треба підійматись і чимдуж доганяти цеп, який уже перевалив за гребінь висоти, звідки линуло протяжне стоголосе «ура».

Високо над головою туди й сюди з безжальним скреготом, свистом і схлипуванням пролітали снаряди різних калібрів, чиркали по землі й посвистували в повітрі сліпі кулі, і не так уже й легко було примусити себе відірватись од матінки-землі й стати на ноги.

Вся Петина істота протестувала проти необхідності знову йти в огонь.

Інша річ, якби він був поранений. Ну хоч би трошки. Тоді він мав би право залишитися на місці, поповзти назад, вийти з-під обстрілу і хоч би на деякий час звільнитися від щохвиливної можливості вмерти.

Петя воював уже два роки, тільки-но дослужився до прапорщика, мав солдатський Георгіївський хрест, але кожного

разу в бою зазнавав того самого забобонного почуття, що неминуха смерть настане саме сьогодні.

Згодом він навчився керувати цим виснажливим почуттям, яке, між іншим, безслідно зникало, як тільки минала небезпека.

Припавши до землі, Петя все ще якнайуважніше оглядав себе, в глибині душі сподіваючись знайти хоч би маленьку рану. Він надіявся на рану, як на чудо.

Рани не було.

Тоді Петя звівся на ноги. Обтрушуючись, він ще раз з жалем подивився на побитий осколками плащ.

Зовсім близько він побачив двох скривавлених мертвих солдатів з короткими саперними лопатками в шкіряних чохлах на поясі і зрозумів, що солдатів убито тим самим снарядом, який звалив його вибуховою хвилею.

Нічого не вдієш, треба доганяти роту.

Петя кинув зіпсовану ракету, витягнув з-за пояса другу, цілу. Приготував і, все ще відчуваючи в усьому тілі важке гудіння, ступнув кілька кроків по скопаній снарядами землі.

В цей час до нього підбіг прапорщик Колесничук.

— Петько, що з тобою? Ти поранений?

— Нічого подібного,— з погано прихованою досадою сказав Петя.

— На тобі ж лиця нема.

— Ще чого!

— А я кажу, що ти поранений.

Колесничук почав вдивлятися в Петине обличчя.

— У тебе розірвалося просто-таки під самісінькими ногами. Я бачив. Не може бути, щоб жоден осколок не зачепив.

— Зачепив, та тільки не тіло,— з іронією сказав Петя, показуючи пошматований плащ.

— Неймовірно! Та ні ж бо! Б'юсь об заклад, що ти поранений. Іду на що хочеш!

І добряк Колесничук почав з усіх боків оглядати Петю.

— Я, певно, все ж таки контужений,— кволим голосом сказав Петя.— Пекельний головний біль. І голова паморочиться. Просто не можу триматися на ногах.

Він перебільшував. Звичайно, він прекрасно міг триматися на ногах, і голова в нього вже зовсім не боліла, а тільки шуміло в ушах, та й то не так сильно, як спочатку.

Петя сперся на плече товариша.

— Краще я тут де-небудь відлежусь, або, навіть ще краще, хай мене віднесуть в... околодок.

У Петі не вистачало совісті сказати — в лазарет.

— Як ти вважаєш, Жоро? — вже зовсім жалібно промовив Петя з легким стогоном, за який сам себе зневажав. Потім він сів на землю.

— Стій! Ага! — раптом з тріумфом вигукнув Колесничук.— От сюди. Я так і знав.— Він торкнувся пальцями Петиного галіфе трохи нижче кишені.— Ого, брате, скільки натекло!

Петя глянув і не повірив своїм очам. Кишеня його недавно пошитих ультрамодних бриджив з дорогої темно-синьої гвардійської діагоналі тепер почорніла й була мокра, наче в ній роздушили помідор.

— Бачиш, скільки крові? — сказав Колесничук, болісно морщачись і мало не плачучи з жалю до свого давнього гімназичного товариша, з яким вони опинилися в одній дивізії.— Ач, куди влучило. По самому канту врізало.

Петя побачив у мокрому сукні маленьку рвану дірочку. Не могло бути сумнівів: його поранено. І, мабуть, поранено легко, тому що болю він майже не відчував.

— Ноші! — гукнув Колесничук.

— Не треба,— сказав Петя несподівано для самого себе.— Ти мені, Жоро, тільки допоможи перев'язатись. Я лишаюся в строю.— І він суворо глянув на приятеля.

Це був саме той випадок, про який Петя давно вже мріяв, як і більшість прапорщиків: бути пораним і залишитися в строю.

Оскільки навколо все ще посвистували сліпі кулі, а час від часу вибухали й снаряди, то обидва прапорщики відповзли трохи назад і сіли в улоговині, серед поламаної ліщини.

Тут Колесничук, усе ще морщачись і хитаючи головою, розірвав індивідуальний пакет, який був прив'язаний до його шаблі, а Бачей розстебнувся, спустив галіфе і раптом побачив своє голе стегно, пробите наскрізь осколком.

Вигляд цих свіжих червоних дірок, звідки сочилась і текла по білому тілу — його тілу! — рідка кров — його кров! — так вразив Петю (особливо яскравість крові), що в нього запаморочилась голова. Він устиг схопитися руками за шия Колесничука, який в цей час невміло, але рішуче накладав на рану рожеву вату бинта.

Тут наспіли ноші.

Петя Бачей заскреготав зубами, коли просто на рани почали лити чорний, як дьоготь, японський йод. Потім фельдшер перев'язав рану, туго обмотавши бинтом Петин попереk.

Петя застебнувся й знову надів пояс з пістолетом і польо-

вою сумкою, які тепер видалися йому надто важкими. Він з жалем подивився на свої попсовані осколком, просякнуті кров'ю бриджі.

— Дарма,— сказав Колесничук,— відпаряться. Ходити можеш?

Петя встав і ступнув кілька кроків, але враз відчув досить сильний біль. Він похитнувся. Фельдшер підхопив його під руки і обережно посадив на землю.

— Ні, ні, пустіть мене, я піду в цеп!— сказав Петя, розуміючи, що його тепер уже в цеп не пустять, а віднесуть на ношах у тил.

У цей час по знаку фельдшера санітари збігали кудись у куші і повернулися з ношами.

— Лягайте, пане прапорщик,— сказав фельдшер, делікатно підставляючи Петі плече.

— Добре. Але тільки не далі полкового госпіталю.

— Це як бог дасть, пане прапорщик. Щасливої вам дороги!

В голосі фельдшера Петі вчулася погано прихована заздрість.

Санітари з перебільшеною метушнею допомогли пораненому прапорщику лягти на ноші й накрили його зверху продрівленим плащем, пробитим осколками.

Вони помітно поспішали. Їм явно кортіло швидше разом з ношами пораненого вибратися з лінії вогню в тил.

— Ну, Петю, будь здоров, одужуй, а я пішов доганяти роту. Старайся потрапити в Одесу, кланяйся там моїй Раїсі.

Раїса була його молода дружина, попросту Раечка, уроджена Лур'є, колишня одеська гімназистка, добре знайома Петі з дитячих років.

Вони поцілувалися, й останнє, що бачив Петя на полі бою, була довготелеса постать Колесничука, який у касці на потилиці, час від часу присідаючи і кидаючись на землю, біг зигзагами по гребеню висоти, доганяючи свій цеп.

Санітари внесли Петю в глибоку розпадину. Тут на пораненого вже чекав, тремтячи від хвилювання, його вістовий — молодий гарненький солдатик останнього призову, на прізвище Чабан.

Він кинувся до нош і припав головою до погона прапорщика, зазираючи йому в обличчя своїми ніжними, дівочими світло-карими очима, потемнілими від переляку.

— Що з вами, пане прапорщик?.. Що з вами, пане прапорщик?— повторював він безтямно.— А я вже думав, що вас зараз зовсім убило.— При цьому він, не соромлячись, витирав

сльози рукавом своєї літньої трав'янисто-жовтої гімнастерики.

— Де ж це ви вешталесь?— як і раніше, неприродно кволо, але вже з командирськими нотками в голосі сказав Петя.— У бою вістовому належить бути разом з своїм офіцером. Під суд захотіли?

— Винуват, пане прапорщик. Трошки відстав, бо ви дуже швидко побігли вперед. А тут «він» як ударить збоку... І все навколо вас. А одна граната просто-таки у вас під ногами розірвалась. Я вже думав, що шматків ваших не зберу. Стою на місці, аж весь трушусь та й плачу...

Чабан знову схлипнув і подивився на свого прапорщика із захопленою усмішкою, як на ясне сонечко, навіть трохи зажмурився.

— Ну, добре, потім розкажеш, а поки що несіть!— сказав Петя, почувши, що за гребенем знову — й досить близько — залунала рушнична стрілянина пачками і застукотіли кулі-мети.

Але й без цього санітари заквапились.

Тепер, крім них, ноші підтримували ще два солдатики з гвинтівками, що невідомо звідки взялися, обидва маленькі, проворні, метушливі, смертельно перелякані, вони водночас старалися бути якомога непомітнішими.

— А ви, друзі, як сюди потрапили? — грізно спитав Петя.— Ви хіба санітари?

— Ні,— з готовністю відповів один з них.— А ми підсобляємо санітарам.

— На випадок, коли щось не так...— додав другий.

— Ану марш назад у роту! — крикнув Петя.

— Слухаюсь, пане прапорщик!— ще з більшою готовністю одказали обидва солдатики в один голос, але нікуди від нош не відійшли, а, навпаки, вхопилися за них ще міцніше, усім своїм виглядом намагаючись показати, що вони ладні на все, аби якнайкраще прислужитися панові прапорщику.

— Я кому наказую? — сказав Петя, похмуро скосивши з-під каски очі.

Але тут закінчилась улоговина, і ноші знову опинились на відкритому місці.

Очевидно, баварському артилерійському спостерігачеві ця невелика купка солдатів, що оточили ноші, видалася в бінокль серед складок місцевості тим, що військовою мовою називається «скупчення ворога».

За хвилину прилетіло кілька німецьких шрапнелей, які ро-

зірвалися в різних місцях — високо й низько, — зависнувши в повітрі зловісно-темними хмарками диму.

Петя лежав на ношах горілиць, і йому нікуди було подітись. Він знову відчув розпачливий, тваринний жах. Як! Провоювати два роки, дістати таке вдале поранення і бути так по-дурному, так безжально вбитому на ношах по дорозі в тил, саме тепер, коли через якихось чверть години його буде врятовано від усіх жахів війни!

Але що ж робити? Він прикрив обличчя каскою, мало не божеволіючи від власного безсилля.

— Братці! — гукнув він солдатам. — Виручайте! Всіх предствалю до Георгіївського хреста за врятування офіцера під вогнем!

Солдати, які й самі були не від того, щоб урятуватися разом з пораним офіцером, побігли риссю, так що каска почала підплигувати на обличчі прапорщика, досить відчутно б'ючи його по носі.

І скоро ноші опинилися в безпеці. Поле бою залишилося далеко позаду, а над ним туди й сюди літали російські й німецькі коректувальники, оточені ряботинками шрапнельних розривів.

2. Цвіркуні

Усе це відбувалося жаркої сонячної осені 1917 року в Румунських Карпатах, в перші години російського наступу, розпочатого по всьому фронту після дводенної артилерійської підготовки.

Петя розумів, що йому здорово-таки пощастило. Недарма ж у нього було дві маківки. Він виявився першим пораним офіцером по всій дивізії. Тому його евакуація в тил відбувалася з казковою легкістю.

Офіцерське відділення щойно розгорнутого у величезних наметах польового дивізіонного лазарету було ще зовсім порожнє. Першого пораненого прапорщика зустрів увесь медичний персонал на чолі з головним лікарем-хірургом у ще чистому, накрохмаленому халаті, з-під якого визирали лаковані чоботи із штаб-офіцерськими шпорами.

Хірург знемагав від чекання.

Помітивши ноші з прапорщиком, він враз одкинув набік цигарку «Лаферм» і натягнув чорні гумові рукавички. У Петі аж в очах потемніло, коли він їх побачив.

— На стіл! — крикнув хірург награно сердитим голосом, яким, на його думку, повинен був кричати великий Пирогов на бастіонах обложеного Севастополя.

— Ножиці!— почув Петя жахливий голос над собою, тільки-но його поклати на грубо збитий сосновий стіл, вкритий клейонкою.

«Боже мій, нащо ж ножиці?» — із страхом подумав Петя і жалібно подивився на хірурга, який щосили роздував сизі шоки, ворущачи вусами, рудими, як мідний дріт.

— Розріжте йому шаровари!— скомандував хірург з таким виглядом, нібито найменше зволікання загрожувало пораненому смертю.

— Благаю вас... Я сам... — пробелькотів Петя і трошки підвівся на лікті, забувши в цю мить, що він поранений.

Не вистачало, щоб побатували ножицями його шикарні вихідні бриджі, які хірург так вульгарно й зневажливо назвав шароварами.

— Чого ж ти стоїш, як колода, я не розумію. Допоможи ж! — плаксиво сказав Петя своєму вістовому, який ні живий ні мертвий стояв біля навстіж відкритого входу в операційний намет, з жахом чекаючи, що зараз почнуть різати його улюбленого начальника.

Але Чабана в операційну не пустили, і Петі самому довелося розстебнутись і оголити перев'язку.

— Партачі!— сказав хірург, розрізаючи кривими ножицями промоклий скривавлений бинт і з огидою кидаючи його в порожнє відро.— Шмаргонці! Навіть перев'язати до пуття не змогли пораненого прапора. Зонд!

Він люто витріщився, і його очі за збільшувальними скельцями невеликих золотих окулярів заворушились, як у сердитого бичка. Тієї ж секунди в його відкинутій назад руці опинився зловісно вигнутий, довгий, страшний інструмент з неприємно блискучою нікельованою кулькою на кінці.

— Ой, не треба!— зовсім по-дитячому сказав Бачей.

Та хірург не звернув на це уваги й твердо, але водночас дуже легко наскрізь проткнув рану гнучким зондом.

Петя зажмурився, застогнав від тупого болю, який, між іншим, виявився не таким сильним, як можна було чекати при вигляді скривавленого кінця зонда з кулькою, що вилізла з вихідного отвору рани.

— Болить?— бадьоро спитав хірург.

— Болить,— бадьоро відповів Петя і трошки застогнав, хоч цього можна було й не робити.

— Але не дуже?— допитувався хірург.

— Але не дуже...— погодився Петя.— Та все ж...

— Чудово,— сказав хірург, витягаючи зонд, від чого поранений знову застогнав, на цей раз мимоволі.

Він хотів зажмуритись або відвернутись, але, як зачарований, не міг одвести очей від своєї рани, що сочилася кров'ю.

— Молодець прапорщик!— сказав хірург, обмацуючи Петине стегно з усіх боків.— Кістку не зачеплено. Ну, щасливий ваш бог. Могло бути значно гірше.

Почувши, що кістку не зачеплено, Петя немовби розчарувався і навіть трохи злякався.

Але дальші слова хірурга його заспокоїли.

— Зараз ми зробимо вам дренаж, і можете рушати далі, на евакуаційний пункт. Не будемо вас затримувати, тим більше що за годину-півтори тут на одній койці валятиметься по чотири поранених і ми не знатимемо, що з ними робити, куди їх дівати.

Хірург мотнув своєю коротко підстриженою мідно-рудю головою в бік передових позицій, звідки по всьому фронту грізно перекочувалось і гриміло, від чого полотняні стіни операційної із вшитими у них віконцями весь час здригалися і похитувались.

Коли в обидва отвори рани були вставлені гумові трубочки-дренажі, приклеєні пластиром, загорнені ватою і нога твердо забинтована, Петя раптом відчув таку сонливість, що миттю заснув, але зразу ж його збудило власне хропіння.

Тепер він уже лежав на свіжому повітрі, в затінку під деревами, і хірург щось наливав у лазаретну емальовану квартиру з гарної французької пляшки.

— Випийте коньяку, це вас підкріпить. Мартель. Подарунок доблесних союзників.

Петя ковтнув французького коньяку. Ідка пахуча рідина потекла по його підборіддю. Він закашлявся.

— Заїжте,— сказав хірург і всунув прапорщиківі в рота шматок англійської галети.— Подарунок доблесних союзників. І будьте здорові. Зараз вам принесуть документи, атестат і все інше, а я піду різати людей, бачите, публіка підвалює. Гаряча буде днина! — додав він.

Петя побачив, що все навкруги встигло помітно змінитися.

У лісі між наметами госпіталю, де зовсім недавно було ще безлюдно, тепер де й набралось багато поранених — солдатів і офіцерів.

Вони прибрели сюди з передової лінії пішки, або, в кращому разі, їх принесли на ношах, яких звичайно під час великих боїв не вистачало.

Поранені лежали, сиділи й стояли в сухому, жаркому затінку невеликих карпатських сосен, чекаючи черги на перев'язку чи операцію.

Із своїми змученими, запорошеними обличчями і скривавленими, промоклими перев'язками, вони не справили на Петю ніякого враження. За час служби в діючій армії він уже встиг досить надивитися на поранених.

А головне, він сам був поранений, і це немовби давало йому моральне право не звертати уваги на чужі страждання.

Дивлячись на них, він тільки зайвий раз пересвідчувався в тому, що йому сьогодні в усіх відношеннях пощастило.

Якби він був поранений на годину пізніше, невідомо ще, чи припали б йому ноші, чи зробили б йому так швидко і так старанно перев'язку, чи напоїли б його французьким коньяком, а головне, чи евакуювали б його в тил з такою, по суті, нікчемною раною. З такими ранами звичайно через тиждень-другий людину знову відправляють на позиції.

Петі навіть спало на думку, злегка затуманену мартеlem, що хірург може, чого доброго, передумати й замість евакуаційного пункту відправити його кудись не далі корпусу.

Чабан, посланий у канцелярію лазарету по папери, довго не повертався, і Петя почав неабияк турбуватися.

Тим часом санітари і солдати, що доставили його сюди, мирно сиділи збоку і сьорбали з бачка лазаретну юшку.

Порожні ноші стояли поряд.

— Ви чого тут байдикуєте?— спитав Петя.

— Обідаємо, пане прапорщик,— запобігливо усміхаючись, відповів один із санітарів.

— Окопалися?— грізно сказав Петя.— Ану марш в роту негайно! Нема чого тут валандатись!

Солдаті вдали, ніби страшенно квапляться, заметушились, почали востанне з обох боків облизувати дерев'яні ложки, засовували їх держальцями за обмотки, а насправді залишались, як пришиті, на місці.

— Кому сказано?— підвищив голос Бачей.— Ви чого тут чекаєте?

— Так точно, чекаємо, щоб ви всіх нас переписали.

— А це ж навіщо?

— Ви обіцяли.

— Я?

— Так точно. Бо ж ми вас під вогнем винесли на своїх руках з бою і ви нам обіцяли за врятування офіцера Георгіївські хрести.

— А!— сказав Петя.— Це справа інша. Раз обіцяв, значить, зроблю. Ну, кажіть свої прізвища.

Він витяг з-під голови сумку й записав у польову книжечку прізвища і звання своїх рятівників, після чого вони,

побажавши прапорщику щасливої дороги в тил і ще досить довго скручуючи цигарки із солдатської газетки, позиченої в лазаретної обслуги, нарешті взяли порожні ноші й не поспішаючи побрели, промайнувши серед дерев, туди, звідки, ні на мить не вщухаючи, долинали зловісно гучні звуки великого бою.

З цих звуків, немовби вже давно прикро застряглих на одному місці, Петі було ясно, що наш наступ зупинився, піхота залягла, і тепер її шосили молотить ворожа артилерія.

Поранених з кожною хвилиною прибувало дедалі більше.

Уже біля переповнених лазаретних наметів почалася давка. Санітари клали поранених просто під деревами на ковдри.

Чути було стогони, невдоволені вигуки, лайку, неподалік виник мітинг, звідки долітав ридяючий солдатський голос, що вигукував ті самі слова, які останнім часом повторювалися всюди — в тилу й на фронті, — де тільки збирався мітинг.

Ці слова ще не втратили своєї пекучої новизни.

Вони були не витвором ораторського мистецтва, а з болем і люттям виривалися із самого солдатського нутра, з глибини народної душі, пошматованої всіма муками трирічної бойні.

— Годі! Попили нашої кривці! Пора кінчати, поки нас усіх тут не переколошматили! Он, чуєш, як молотить?

Мітинг замовк. У хвилиnnій тиші бій гримів особливо зловісно.

Петі навіть здалося, що все навкруги потемніло й сонце сховалося в грозовій хмарі, хоч насправді безхмарний полудень все ще сяяв у передгір'ях Карпат, напоєний гарячими пахощами трав і різних дерев: сосни, дуба, бука, граба...

Петю занудило. Він насунув на обличчя свою пом'яту каску, розпечену на сонці, й заплющив очі.

В цей час прибiг Чабан з паперами, а слідом за ним підiхала санітарна двоколка, в яку Петю й поклали.

— Ну, Чабан, прощай, — сказав він, засовуючи папери в польову сумку.

— Пане прапорщик, — промовив Чабан з благальною усмішкою і навіть насмілився нерішуче, хоч і досить міцно взяти Петю за плече.

На обличчі Чабана було написано стільки розпачливої пристрасної надії, що Петя зразу зрозумів: вiстовий просить-ся разом з ним у тил.

— Йй-богу, ваше благородіє, візьміть мене, — промовив Чабан, важко дихаючи від збентеження. — Йй-богу, візьміть!

Він навіть вжив старорежимний, дореволюційний вислів

«ваше благородіє», вже давно скасований Тимчасовим урядом.

— Дивак чоловік, як же я можу?

Петя всією душею жалів хлопця, такого молоденького, поукраїнськи гарного й ніжного, який мусив негайно повертатися в цеп, одержати гвинтівку й іти в бій, звідки навряд чи вже повернеться.

— Пане прапорщик, ви можете! Ви все на світі можете!

Свято вірячи в цю хвилину у всемогутність прапорщика, Чабан дивився на Петю з палкою надією.

Петя був зовсім не проти того, щоб узяти з собою вістового. Сам так щасливо уникнувши смерті, він тепер з радістю ладен був урятувати від загибелі будь-яку іншу людину, свого ближнього, особливо такого милого, як Чабан. Уся біда була в тому, що за старого режиму поранений офіцер міг узяти з собою в тил денщика, тобто солдата, який був у нестройовій команді, а після революції не міг. Вістовий залишався в частині.

«Уб'ють хлопчину, це вже точно»,— подумав Петя з якимсь дивним, складним почуттям, схожим на сором або принаймні незручність від того, що він уже врятований і його вже напевне не вб'ють, а якщо вб'ють, то не скоро, а ось Чабана вб'ють напевне й, цілком можливо, сьогодні ж удень.

— Ваше благородіє, пане прапорщик!— благально говорив Чабан, тримаючись за колесо, ніби збираючись затримати двоколку.— Як же ви поїдете без мене? Хто вам дорогою допоможе? А я, коли що, то й випрати можу і зварити поїсти...

— Гаразд,— сказав Петя рішуче.— Кличте сюди начальника госпіталю.

— Не могу. Не маю права. Не дозволено,— сказав начальник госпіталю, якого привів Чабан.— А втім, робіть як знаєте!— додав він і раптом роздратовано закричав:— Хай хоч уся армія їде! Тим швидше закінчиться вся ця революційна петрушка. Ви! Як там ваше прізвище?— запитав вістового, наголошуючи на слові «ви».

— Чабан, ваше високоблагородіє!

Начальник госпіталю скривився так, наче поїв мила.

— Можете супроводжувати свого прапорщика, тільки без атестата. Атестат хай вам видасть у тилу військовий начальник, якщо, звичайно, він вас не арештує за дезертирство.

— Я відповідаю,— сказав Петя, почервонівши.

— Ну, то їдьте собі,— сказав начальник госпіталю.— Я умиваю руки. Ідьте ви всі під три чорти!

Й гучно плюнув.

Двоколка рушила і в'їхала в ліс, підплигуючи на корінні.

Це був листяний прохолодний ліс з оксамитово-сірими стовбурами і нерухомим листям, немов зачаровано застиглим в однотонно-зеленому повітрі.

Із зарослих лісових розпадин тягло приємною вогкістю.

Іноді жарке сонячне проміння пробивалося крізь букове листя і ковзало по обличчю прапорщика, змушуючи його мружитись.

Тут було так тихо й мирно, що навіть порівняно недалекий гуркіт бою вже не здавався таким грізним, і в Петі з'явилось блаженне почуття безпеки.

Іноколи двоколка перетинала галявини, порослі перестояною травою. Тоді докруж чути було суху тріскотняву коників. Це викликало в Петиній уяві картини степової ночі, коли на величезному просторі немовби розсипані міриади малюсінських косарів, що дружно ведуть якусь свою косовицю, розпочату ще вдень.

Давно не чув Петя навколо себе цих мирних, заколисуючих звуків.

— Чуєш, Чабан?— не розплющуючи очей, спитав він.— Що це таке?

Чабан не зрозумів, про що його питають. Йому навіть здалося, що його офіцер марить.

Він злякано глянув на Петю.

— Чого зволите?— спитав він жалісним бабським голосом.

— Я кажу, наче щось сюрчить,— повторив Петя.— Чи, може, то в мене у вухах шумить?

— Так точно,— ще жалісливіше відповів Чабан.— Це у вас у вухах шумить.

Петя прислухався.

— Та ні ж бо, це не у вухах. Невже ти нічого не чуєш?

Чабан вражено глянув на свого офіцера й почав прислухатися.

— Ну? Нічого не чуєш?— спитав Петя з тривогою.

— Чую,— відповів Чабан.

— Що ж ти чуєш?

— Чую цвіркунів.

— Ну, так оце ж вони й сюрчать!— з полегкістю сказав Петя, бо вже й сам злякався був, чи не почалися в нього галюцинації слуху.

Кілька разів Петя засинав і прокидався від поштовхів двоколки.

Надвечір його привезли на якийсь евакопункт і поклали на

нари в офіцерському бараці, який, власне, нічим не відрізнявся від солдатського і був переповнений пораненими, звезеними сюди з усієї армії.

Петя лежав у задусі, втиснений між двома пораненими офіцерами, з яких один весь час здригався і стогнав, а другий лежав нерухомо, висунувши чоботи з-під коротко обрізаної піхотної шинелі. Він не дихав, і Петі весь час здавалося, що він уже помер.

У бараці було темно й задушливо. Горіла тільки одна маленька гасова лампочка з чорним від кіптяви склом.

Пахло лікарняною соломою.

Цвіркуни не змовкали. У вухах стомливо скрекотало. Але Петя розумів, що це вже не справжні цвіркуни, які так ніжно й сонно бубоніли про щастя, а сухий шелест крові, квапливе скрекотання пульсу, ознака наростаючої температури, близької непритомності і болісного «піїт-піїт-піїт» Андрія Болконського.

Йому зміряли температуру. Було тридцять вісім і дві.

Рана, як і раніше, не боліла, але все тіло нило й тремтіло, як отруене.

Петю почала трусити лихоманка. Нудило.

«Ага, тобі хотілося так легко вискочити з пекла. Ти хотів ошукати долю. Ти думав, що вже все обійшлося і ти врятований,— швидко, уривчасто нашіптував йому жаркий цвіркунів голос.— Ні, голубе, так не буває. За все треба платити. Треба платити. Треба розплачуватися. Розплачуватися...»

Чабан навалив на прапорщика купу госпітальних ковдр, але від них Петі не стало тепло — його трусило й морозило,— а зробилося ще гидше, незручніше, запаморочливо нудотніше.

Петя час від часу непритомнів.

Рана більше не боліла, стегно номов затерпло. Але саме це дивне оніміння тканини здавалося особливо зловісним.

Тепер Петя був уже певен, що в нього починається гангрена. Йому уявлялося це страшне слово «гангрена» у вигляді довгої, вкритої чорними плямами з жовтаво-рожевими краями тварини, що повільно повзла, причому ця тварина водночас була і його замілілим стегном.

Петя почав марити.

Це було важке повзання по дуже пересіченій місцевості, серед ящиків з французьким коньяком і англійськими галетами, серед цілих тротильових гранат, серед розвішаних запобіжних сіток від мінометних снарядів, серед рейок прифрон-

тової - вузькоколійки, якою туди й сюди повзли вагонетки з боеприпасами і медикаментами.

Йому перепиняли шлях глибокі окопи, обшиті тесом, страшенно незручні ходи сполучення, якими нікуди неможливо було проповзти, бо вони всі незрозумілим чином переходили в якусь абстракцію простору, близьку до безмежності.

Він натикався на штабелі снарядів. Він зупинявся на краю квадратних ям, вирізаних у глині, звідки майже під прямим кутом стирчали стволи далекобійних гармат Віккерса, що безшумно вивергали довгі язики полум'я.

Тим часом пересічена місцевість весь час кудись сповзала і завалювалась, як декілька шарів важких лазаретних ковдр, і весь час поруч лежав мрець з накритим обличчям і брудними чобітьми, витягнутими з коротко обрізаної шинелі.

Серед цього нагромадження інколи з'являвся солдатик з нерозбірливим, зовсім темним обличчям і підносив до Петиних губ кварту з пекучим і разом з тим немовби зовсім без температури придимленим чаєм.

Солдатик плакав, і Петя розумів, що його звать Чабан, але хто він такий, і що означає це слово «чабан», і яке воно має до нього відношення, він уже не розумів і, хоч як намагався, не міг цього усвідомити.

А навколо безперервно шуміли солдатські мітинги, що ухвалювали резолюції про негайне припинення цієї багатозарової пересіченої місцевості.

Через кілька днів Петю винесли на ношах разом з іншими пораненими й при світлі різних — госпітальних і залізничних — ліхтарів квапливо повантажили в санітарний поїзд, який зразу ж відійшов од станції.

3. Сутичка з комендантом

Цілий день поїзд нестерпно повільно повз серед гористих пейзажів, осінніх дібров, часто зупинявся, аж поки надвечір остаточно зупинився на станції Ясси, забитій військовими ешелонами і маршовими ротами.

Петю вивантажили й разом з іншими пораненими перенесли в якийсь величезний похмурий католицький монастир, перетворений на госпіталь.

Чабан збігав у місто і скоро повернувся, повідомивши новини, про які дізнався по так званому «солдатському телеграфу». Німці прорвали фронт, перейшли в наступ, і тепер ніхто не знає, де свої і де чужі й куди можна відправляти санітарні ешелони з пораненими, щоб не потрапити до німців.

— Падлюки! — сказав Петя, зіскакуючи з нош.— Чабан, одягатись!

Він почував себе ще досить слабим, але вже значно краще, ніж минулої ночі.

Температура впала. Нога не боліла. Щоправда, трохи морозило, але цей легкий озноб навіть якось бадьорив.

— Ах, падлюки! — весь час повторював Петя, з допомогою вістового просовуючи забинтовану ногу у вузьку штанину бриджів.

Його охопив неспокій.

Він дуже добре розумів, що значить під час відступу потрапити на прифронтову вузлову станцію, забиту ешелонами.

Справжня пастка.

І головне, коли все так добре складалося!

Петя аж кипів від обурення і водночас ладен був заплакати з досади, як хлопчик: замість того, щоб благополучно евакуюватися в тил, у рідну Одесу, ще, чого доброго, опинишся в полоні.

Цього ще не вистачало!

— Ні, матері їхній чорт! Партачі! Йолопи! Довоювалися!

Поранені офіцери, які лежали разом з Петею в темній, прохолодній трапезній монастиря, поділяли його обурення.

Вони так само, як і Петя, теж ладні були скочити з нош і кинутись на станцію для того, щоб розправитися з йолопом, військовим комендантом, цим жалюгідним пацюком, що окопався в тилу, та, на жадь, ніхто цього не міг зробити, бо всі були важко поранені, окрім Петі.

Таким чином, прапорщик Бачей зразу став нібито їхнім представником.

— Послухайте, прапорщику, — лунало з усіх боків, — всипте їм там як слід!

— Цюкніть їх гарненько!

— Оцю тилу наволоч!

— Покажіть їм, колего, кузькину мати, ля мер де ля Кузька!¹ — весело гукнув поручик з відрізаною по коліно ногою, очевидно із студентів, котрий, не перестаючи, сипав дотепами і каламбури, немов бажаючи заглушити в собі, перекаламбурити жажливий душевний стан, що терзав його вдень і вночі й не давав ні на хвилинку заснути, забутись.

Хтось подав Петі жовту лазаретну милицю — паличку з гумовим наконечником, — і Петя спочатку невпевнено, хитко,

¹ Поручик перекладав російський ідіоматичний вираз «кузькина мати» французькою мовою.

боячись ступити на поранену ногу, а потім усе твердіше й твердіше, обережно підтримуваний вістовим, вийшов з монастиря з тим, щоб ущент рознести коменданта й примусити негайно повантажити всіх у поїзд і відправити в Росію, не чекаючи, поки пастка клацне.

Це було грубе порушення лазаретних правил.

Марно румунський військовий лікар в чепурному мундирі з красивими іноземними орденами і дві молоденькі чергові сестри-урсулінки в своїх білосніжних батистових накрохмалених величезних головних уборах намагалися зупинити прапорщика в дверях, навіть хапали його за руки, Петя непокірливо випручався і за кепською фронтовою звичкою, сам того не помітивши, сказонув таке, що Чабан соромливо почервонів і злякано подивився на чорне розп'яття на білій стіні.

Звичайний стан бойового пораненого офіцера, та до того ж іще й георгіївського кавалера, що потрапив у тилу обстановка, охопив Петю, ледве він добрався до залізничної станції, на якій тинялося повно солдатів.

Петя одразу ж хотів пройти до військового коменданта, але молодий донський козак з гвинтівкою за спиною перегородив йому дорогу протягнутою нагайкою, сказавши, що стороннім вхід заборонений.

— Це я сторонній? — сказав Петя, пополотнівши, і вдарив милицею по нагайці.— З дороги!

— А ти, ваше благородіє, не галасуй.

— З дороги! — осатаніло закричав Петя.— Не бачиш, з ким розмовляєш?

— Бачили ми таких керенських геройчиків, студентів,— промовив козак, все-таки стоячи на місці й дивлячись на Петю своїми весело примруженими, зухвалими очима.

Кров шугнула Петі в голову.

— А! — вигукнув він голосом, який йому самому здався жахливим, і щосили вдарив миличкою по якомусь станційному чавунному стовпчику.

Ручка відломилась, і миличка полетіла, ковзаючись і підскакуючи по перону.

На шум вискочив комендант — піхотний капітан з порожнім рукавом гімнастерки, заткнутим за тугий пояс.

— Пане капітан,— сказав Петя, тремтячи від обурення,— коли припиниться цей розгардіяш? Чому нас вивантажили тут і не відправляють далі?

— По-перше, попрошу вас не бешкетувати й стояти за статутом, коли ви звертаєтесь до офіцера, старшого за чином.

Тут Петя побачив на рукаві капітана чорно-червоний трикутний шеврон так званого ударного батальйону.

— А по-друге, якого біса ви лізете не в своє діло? Розпустилися! Вільнопор дозволяє собі робити зауваження. Коли відправлять, тоді й відправлять. Вам що? Кортить швидше на фронт, дістати німецьку кулю в зад? Не лізьте поперед батька в пекло. Встигнете.

— Та я, навпаки, не на фронт, а в тил,— простодушню сказав Петя, потроху холонучи і не без деякої поваги розглядаючи на гімнастерці капітана орден Володимира четвертого ступеня з мечем і бантом.

— Он як?

Капітан злісно примружив очі.

Петя зрозумів, що бовкнув дурницю, мимоволі почервонів і знітився.

— Тобто не особисто я, так би мовити, ми... Тобто всі поранені... Нас усіх чомусь вивантажили з поїзда і посадили в якийсь монастир...

— Он як! — ще грізніше повторив капітан, не слухаючи Петиних пояснень.— Значить, ви зволили поспішати з фронту в тил? Драпаєте?

— Попрошу вас у такому тоні не розмовляти з пораненим офіцером! — спалахнув Петя.— Це не ми драпаємо, а ви драпаєте з усіма вашими знаменитими штабами.

Обличчя коменданта дивно скам'яніло, але Петя не звернув на це уваги. Він уже не володів собою. Його прорвало.

— Розвалили к бісовій матері фронт, а тепер, замість того щоб ліквідувати прорив, кидаєте напризволяще поранених і влаштували тут... розгардіяш!

Він уже зовсім не розумів, що говорить, й отямився тільки тоді, коли близько від себе побачив почервоніле, з білим глянуватим шрамом на переніссі обличчя капітана, його темні брови й міцно зціплені, собачі зуби.

— Що?! Прорив?

— Прорив,— машинально повторив Петя, уже неясно догадуючись, що говорить щось зовсім неадекватне.

— Мовчати! Як ви смієте! Хлопчисько! — вигукнув капітан жажливим голосом і почав мацати пальцями кобуру револьвера.— Прорив? — сказав він тихо, від чого його голос став ще жажливішим.— Та за такі слова я вас зараз... Тут же, на місці... За поширення провокаційних чуток... Наказ Корнілова знаєте?

Козак зняв з плеча гвинтівку.

Але, на щастя, навколо Петі й капітана вже зібралась юрба солдатів, які в цей час звикли з підозрою стежити за офіцерами, прислухатися до всіх їхніх розмов.

Тепер вони мовчки у вільних позах стояли навколо, недоброчливо поглядаючи то на Петю, то на коменданта, вирішуючи, на чию боці правда.

І Петя ніяк не міг зрозуміти значення їхніх допитливих вивчаючих поглядів.

У присутності солдатів капітан одразу змінився.

— Надалі, знаєте, не рекомендую вам розпускати панічні чутки,— сказав він скоріш буркотливо, ніж грізно.— А то бачите, що робиться...— Він кивнув на солдатів.— Що ж до ваших поранених, то вони будуть відправлені з першим же санітарним поїздом. Більше вас не затримую. Можете йти.

Козак байдуже надів гвинтівку.

Капітан козирнув, кинув на Петю уважно-недобрий погляд і зник у своєму приміщенні, а Петя почвалав пероном, спираючись, за браком милички, на плече вістового.

Солдати деякий час мовчки йшли за ними, щоб послухати, що говоритимуть між собою офіцер і вістовий. Але через те, що обидва мовчали, то солдати потроху розсіялись, все-таки спостерігаючи їх здала, але вже без особливої цікавості.

Здавалось, що сутичка з комендантом закінчилась благополучно.

Але в глибині душі в Петі залишився неприємний осад. Було щось надто мстиве, ідко-вивчаюче в останньому погляді коменданта, і в Петі з'явилося передчуття якоїсь навислої над ним біди.

Він не помилився.

4. Геть війну!

Щоб якомога швидше змішатися з натовпом на привокзальній площі, Петя і Чабан швидко зішли сходами й опинилися серед солдатського моря. Площа тільки тим і відрізнялася від станційних площ російських південно-західних залізниць, що над будівлею вокзалу висів румунський прапор і замість трактиру навпроти стояла кав'ярня з столиками на вулиці й високою жердиною, на якій теж висів маленький румунський прапорець.

Ожереди свіжообмолоченої соломи, виблискуючи сухим золотом на вересневому сонці, виднілися подекуди в привокзальних дворах. Пахло базарною курявою, половою, полином, кукурудзою.

Але всі ці мирні барви сонячної румунської осені були порушені безгавним гомоном солдатського натовпу — втомлююче-одноманітним, грізним.

Чути було вигуки ораторів.

Петя помітив, що цей мітинг дуже відрізняється від тих мітингів, до яких він звик на позиціях.

Там, у перерві між боями, солдати стояли мовчазно в своїх касках, наче прикуті до землі тягарем своїх речових мішків, підсумків, протигазів і зброї.

Вони з похмурою увагою слухали ораторів, здебільшого молодих, балакучих унтер-офіцерів з вольноп'юрів або прапорщиків з університетськими значками й червоними бантами на грудях. Оратори закликали воювати до переможного кінця, зрідка підіймаючи голови, щоб провести очима маленькій німецький розвідник «Таубе», обсипаний білими работинками наших шрапнелей.

Тут же Петя побачив солдатів, збуджених, озлоблених. Вони не стільки слухали ораторів, скільки самі кричали, перебиваючи один одного.

Це було змішання всіх родів військ.

Одні застряли тут по дорозі на фронт. Інші щойно змінилися з позиції. Ще інші — з розпущеними обмотками, брудними речовими мішками і понуро метушливими очима — були дезертирами.

Солдати обмінювалися новинами, і так званий «солдатський телеграф» роздував найпохмуріші чутки про становище на фронті й підливав у вогонь масла.

Мітинги горіли в різних місцях площі, як багаття.

Те, що на фронтних мітингах, поряд з позиціями, вимовлялося з деяким побоюванням, тут звучало на повен голос, з вигуками, риданнями і жбурлянням кашкетів на землю.

Серед захисних солдатських сорочок мелькали сині коміри і білі голландки матросів Дунайської флотилії. Майоріли георгіївські стрічки чорноморців. Виднілися чорні шкіряні тулурки самокатників і нижніх чинів автомобільних команд.

Гомін стояв похмурий, грізний, як на великій пожежі.

Та він не лякав Петю.

Після сутички з комендантом у прапорщика було таке саме відчуття озлоблення й протесту проти війни, проти м'ясо-рубки і бійні, звідки він щойно так щасливо вирвався, яке переживали всі ці солдати, що мітингували з ранку до вечора.

Звідусіль лунали крики ораторів, що вимагали миру, землі, хліба.

Щодо землі і хліба Петя був байдужий. Але миру жадібно просила вся його душа, все його молоде, здорове тіло, так грубо поранене й ще не зовсім одірване від жаху смерті, що пролетіла над ним так близько.

— Геть війну! — кричав недалеко від Петі солдатик-піхотинець з брудним, змученим обличчям і розстебнутим коміром вицвілої гімнастерки з зеленими плямами під пахвами.

В одній руці він тримав, як горщик, свою каску і розмахував нею, другу ж руку, поранену й обмотану скривавленим ганчір'ям, простягав слухачам.

— Кидай гвинтівки й гайда додому, поки нас усіх тут не перебили!

У нього були червоні, запалені очі. Видно, його кидало то в жар, то в холод.

— Правильно! — кричали в натовпі. — Поки ми тут проливатимемо кров за кадетів, наші діти вдома з голоду поздижають!

— Правильно! — разом з іншими закричав і Петя, несподівано рвонувшись уперед.

Він не розбирав слів, які лунали навколо нього. Він тільки чув схлипуючі, ридаючі, розпачливі звуки солдатських голосів.

Петю вже охопив мітинговий азарт, той самий, який в ті часи мимовільно спалахував у душі кожної людини, наче сухий порох, від найменшої іскорки чужого голосу.

Він сам не помітив, як опинився на козлах похідної кухні біля пораненого солдатика з білими, застиглими очима і відкритим ротом. Солдатик на всі боки тияв свою поранену руку в смердючому, скривавленому ганчір'ї, обліпленому зеленими мухами.

— Почекайте, дайте мені!.. Дайте мені, я хочу сказати!.. — нетерпляче говорив Петя, стаючи поруч з солдатиком, і відсунув його плечем.

Він і сам не знав, навіщо це йому було потрібно, але втриматися не міг і не хотів.

Його аж розпирало від думок і почуттів. Йому хотілося тут же, цю ж секунду вилити все своє обурення проти безрукого коменданта, проти нахабного старорежимного козака з нагайкою, проти всієї тилової наволочі, яка не хотіла зглянутися на його становище і якнайшвидше відправити його додому.

Він відсунув солдатика плечем зовсім не тому, що збирався з ним сперечатись. Навпаки. Він був з ним цілком згоден, тільки вважав, що все це він зуміє розказати значно краще, переконливіше.

— Громадяни солдати! — схвильовано почав Петя. Але, помітивши, що звертання «громадяни» неприємно насторожило проти нього весь мітинг, швидко виправився і крикнув: — Товариші!

Він зірвав свою пом'яту осколками каску й замахав нею над головою.

— Товариші солдати! — з насолодою кричав він, не чуючи власного голосу.— От я, наприклад, теж просто з передової, з бою. У мене поранена осколком нога.— Він говорив зовсім не те піднесене, незвичайне, що йому хотілося сказати, але те, що він говорив, вигукував осиплим голосом, було саме тією найпростішою солдатською правдою, якої так прагнула його душа.— Ось тут... дивіться, братці... у верхню третину стегна,— майже жалібно промовив прапорщик Бачей, показуючи юрбі солдатів, що його оточувала, куди саме він поранений.— А замість того, щоб нас, поранених, відправити в тил, нас чомусь тримають тут. Ще, чого доброго, попадемо німцям у полон, бо Макензен знову прорвав фронт, і якщо він переріже залізничну вітку Ясси—Кишинів, то всім нам тут вата,— з притиском промовив Петя нове солдатське слівце «вата», що означало кінець, загибель.

У натовпі поплескали в долоні, але не дуже. Петя зіліз із похідної кухні, і в нього було таке відчуття, немовби він виголосив дуже довгу, блискучу промову, вкриту бурею оплесків. Раптом він побачив козачий роз'їзд, що повільно, зловісно перетинав площу.

Лютнева революція вже відбулася, царя скинули, а козаки з нагаями повільно перетинали площу, як вихідці із старого світу, як привиди.

Проте вони зовсім не були привидами.

Весь мітинг з недовірою і страхом стежив за донцями, кожної хвилини готовий або розсіятись, або вступити в бійку.

Петі здалося принизливим, до глибини душі образливим, що солдати-фронтовики, герої, громадяни нової Росії, незважаючи на свободу і революцію, як і раніше, бояться козаків.

Він згадав 1905 рік, з ненавистю примружився і, відставивши ногу, досить голосно сказав:

— Покидьки самодержавства!

Козаки не звернули на ці слова ніякої уваги, і роз'їзд так близько проїхав повз прапорщика, що його обдало гострим запахом запарених коней і він почув волосяний свист кінських хвостів, які відмахувалися від жирних осінніх мух.

Але козачий осавул з виточеним обличчям білого шахово-

го коника скоса глянув на прапорщика і, відкинувшись на сидлі назад, щось неголосно сказав своєму вістовому.

— Ач, красені! — ще більше звузивши очі, з викликом звернувся Петя до солдатів. — Бачили таких фруктів? Вони думають, що це їм старий режим! Мерзота козацька!

— Кадеги, корніловці! — гукнули в натовпі, але не дуже впевнено, і козачий роз'їзд, мовчки проминувши площу, зник за рогом.

Увечері в госпіталі Петя вже збирався лягти в білосніжну постіль, приготовлену урсулінками, наперед тішачись швидким поверненням додому, в Одесу, легкими, приємними сновидіннями, як раптом у монастирській галереї пролунали грубі кроки, брязкіт шпор, стук шабель, і Петя побачив кількох солдатів і унтер-офіцерів, які, відсторонивши чергову сестру-урсулінку, йшли галереєю просто на прапорщика із злими, рішучими обличчями.

— Ось він, — почув Петя.

Перш ніж він встиг отямитись від несподіванки, його оточили.

— Ви арештовані! — з ненавистю дивлячись Петі просто в вічі, сказав товстий фельдфебель-підпрапорщик з яскраво-червоним атласним бантом і повною колодкою Георгіївських хрестів і медалей на жирному тулубі, перехопленому офіцерським поясом з солдатською шаблею, з офіцерським темляком.

— А що я зробив? — затинаючись, спитав Бачей, причому мало не додав титулування — «пане підпрапорщик».

— Вашу зброю! — сказав, виступаючи з-за спини фельдфебеля, суворий артилерійський поручик, у якого на грудях теж був яскраво-червоний атласний бант.

Не почуваячи за собою ніякої провини, прапорщик відстібнув пістолет і кортик і подав їх артилеристові, низавши плечима й іронічно посміхнувшись.

Але це не справило ніякого враження.

— Ідіть за нами!

Його провели темним, погрозово пустельним нічним місцем, з кінним пам'ятником якомусь генералові чи королю, і він опинився в кімнаті без меблів, куди одразу ж вштовхнули офіцерську розкладну койку-стоногу без подушки й ковдри і, залишивши в кімнаті вартового, зачинили двері, а зовні, в коридорі, поставили другого вартового.

Петя зрозумів, що з ним відбувається щось дуже недобре. Коли ж він глянув у вікно й при світлі садового ліхтаря побачив унизу третього вартового, його довгу тінь на садовій доріжці, то розгубився. Це був не простий арешт, а найсуво-

ріший, який застосовується тільки тоді, коли арештований підлягає військово-польовому суду.

Бачей, звичайно, ніяк не міг застосувати до себе такий випадок, навіть віддалену можливість військово-польового суду. Він взагалі вважав, що все це безглузда помилка. І все ж у глибині душі відчував жах.

— Я не розумію, в чім річ, навіщо мене сюди замкнули,— кілька разів звертався він до вартового, який непорушно стояв біля дверей з гвинтівкою коло ноги й не відповідав на прапорщикове запитання.

Петя, звичайно, дуже добре знав із статуту гарнізонної служби, що вартовий не має права розмовляти із заарештованим. Знав він і те, що на випадок втечі вартовий має право стріляти і вбити. Але все це досі була теорія. Тепер це була практика. Потрапивши в становище заарештованого, Бачей відчув, як це справді страшно: питати, й не чути відповіді, і боятися визирнути у вікно, щоб не дістати кулю в голову.

— Та ні, ви мені тільки скажіть: в чому мене обвинувачують? — майже жалібно запитував він вартового, розуміючи, що відповіді не може бути, а просто так, з наївної впертості.

На столику горіла свічка. Він витяг із сумки польову книжку й на аркуші донесень почав писати начальникові гарнізону скаргу на самоправність армійського комітету, вимагаючи, щоб йому або негайно пред'явили обвинувачення, або випустили. Бачей вимагав, щоб вартовий викликав караульного начальника, але вартовий сердито мовчав.

Коли серед ночі почалася зміна караулу й у кімнату ввійшов новий вартовий у супроводі не тільки розвідного, але також чомусь караульного начальника і чергового по гарнізону, похмурого штабс-капітана з черепом батальйону смерті на рукаві, Петя подав тремтячою рукою папір, але караульний начальник навіть не побажав його взяти, а гидливо відвів руку.

— Не розумію, що це робиться! — вигукнув прапорщик Бачей.— Я вимагаю, щоб мене нарешті вислухали. Тут явне непорозуміння. Хай мене або негайно звільнять, або судять.

— Судять? — сказав штабс-капітан, примружившись.— Забагато честі. Таких типів, як ви, розстрілюють удосвіта в дворі комендатури. Зривають погони й розстрілюють без будь-якого суду.

— Але за що ж? — пробелькотів Бачей, відчуваючи, що ще хвилина — і він знепритомніє,— так усе це було жахливо, непоправно: самотня свічка в темній порожній кімнаті, багнетні вартових, тіні на брудних стінах і особливо ненавидячі

очі штабс-капітана й череп на рукаві його гімнастерики.— За що ж? — пересохлими губами повторив прапорщик.

— За зраду. За паніку. За пропаганду. Хлопчисько!

— Ви не маєте права. Я офіцер!

— Не офіцер, а більшовицька наволоч!

І не встиг Петя що-небудь сказати, як штабс-капітан і всі інші, гупаючи чоботами, вийшли з кімнати, й знову він залишився сам на сам з мовчазним вартовим і з своєю величезною тінню, яка, повторюючи безладні рухи язика свічки, коливалась на стіні, дістаючи великою, немов розбухлою головою середини стелі.

Тепер він уже не сумнівався, що от-от його витягнуть з кімнати в сад, штовхнуть до стіни, і він навіть неначе бачив перед собою цю стіну з облупленою штукатуркою, що оголила рожеві цеглини.

Петя кілька разів схоплювався з койки, не соромлячись вартового, бігав по кімнаті, потім знову кидався ницьма й заплющував очі, примушуючи себе заснути. Але замість сну він починав літати по кімнаті на своїй койці, як на дошці гойдалки — вгору і вниз, і навкіс,— і це літання час від часу вкидало його в безтяму, однак не так глибоко, щоб заглушити жахливі думки, що терзали його мозок.

Він розумів, що наближалася та критична мить, коли повинна була нарешті вирішитися доля революції, і життя окремих людей уже не мало значення. Він почував себе піщинкою у вирі збаламученої хвилі, яка, блискаючи на сонці, котилася до берега, кожної хвилини готова вщент розбитися об скелі.

Але ж він був не піщинка. Він був живий. У ньому був втілений увесь світ з усією його стародавньою і новою історією, релігією, хімією, поезією, астрономією, а головне, з тією невичерпною жагою і силою життя, яка одна могла утримати його від безглузлого бажання з відчаю розбити вікно, закрити на все це чуже румунське місто: «Рятуйте мене!» — і бути вбитим кулею вартового.

Він провів ні з чим незрівнянну й ні на що не схожу ніч, коли вихор різноманітних думок, уявлень і відчуттів із запаморочливою швидкістю і постійністю обертається навколо якоїсь одної нерухомої точки свідомості, що дійшла до вищої міри не земної, а вже якоїсь небесної ясності.

Уся його душа боліла силою-силенною різних болів, серед яких особливо нестерпно відчувався біль думки про те, що буде з батьком, коли він дізнається про загибель сина. Він жалів батька більше, ніж себе. Але він і батько в ці хвили-

ни в його свідомості були нібито одною істотою, дивно розділеною в цьому гнітючому світлі тюремної свічки, що відбивалася в чорних шибках вікна. Проте перед самим світанком, коли він так стомився мучитись, що вже ладен був покірно йти, коли його поведуть, він на короткий час заснув без думок і сновидінь найглибшим сном приреченого до страти. Він прокинувся від тих звуків, яких чекав з таким жахом цілу ніч. Лунали кроки солдатів, що квапливо бігли, брязкіт шпор, стук прикладів по метлаських плитках коридора. Свічка вже догоріла й потекла зі столу, застигнувши на ріжку білим грибом. Але вона буде вже не потрібна. Світало. Вартовий непорушно стояв біля дверей. Петя помітив, що в нього стривожене обличчя. Здавалось, він до чогось прислухається.

Звідкись ззовні долинали неспокійно наростаючий, могутній, грізний гомін величезного натовпу.

Раптом у кімнату ввійшов штабс-капітан з батальйону смерті з черепом на рукаві. При слабкому світлі темного ранку його обличчя з загостреними рисами здавалось майже зеленим. В одній руці він тримав пістолет прапорщика Бачея, у другій — його кортик і пом'яту каску.

— Одержуйте вашу зброю. Ви вільні. І не затримуйтесь.

Тепер уже гомін натовпу перетворився на суцільне виття, серед якого чути було свист і улюлюкання.

5. Порятунок

Поки Петя, сяк-так надівши амуніцію, спускався чавунними сходами з візерунково-наскрізними східцями, що сильно тхнули гасом і карболкою, гомін натовпу на вулиці змінив свій характер. Тепер це були вибухи голосів, як могло видається, веселі привітання. Випереджаючи Петю, вниз, до виходу, протупало кілька солдатів, на бігу надіваючи пояси — очевидно, випущені арештовані, — причому один з них ліг животом на залізні поручні і зовсім по-хлоп'ячому, із сміхом і гиком, з'їхав униз, обігнавши інших, і тільки-но він вискочив на ганок, як пролунав новий, веселий рев натовпу.

Бачей вийшов на ганок і побачив, що солдати заповнили всю вулицю і площу аж до протилежних будинків. Його теж привітали вигуками. Він по-молодецьки всміхнувся і помахав натовпу своєю бойовою каскою з пом'ятою офіцерською кокардою. З ним стався той самий феномен, без якого людям неможливо було б воювати: ледве минула небезпека смерті, як він одразу ж забув про неї, нібито не було ні цієї

жахливої безсонної ночі, ні штабс-капітана з черепом, ні мовчазних вартових з примкнутими багнетами.

Йому зразу стало ясно, в чім річ: натовп звільнив його разом з іншими солдатами, схопленими за більшовицьку пропаганду в прифронтівій смузі, що, звичайно, тягло за собою в кращому випадку військово-польовий суд, а в гіршому — розстріл без суду і слідства, що, зрештою, було однаково.

Першим, кого побачив Петя, був Чабан, який пробирався до нього з щасливим перелякано-схвильованим обличчям.

— Товаришу прапорщик,— гукнув він з натовпу,— бачите, я тут! Тікайте до мене! Слава богу, що вони вас ще не встигли коцнути,— вимовив він зовсім нове, ще ні разу не чує фронтове слівце, видимо, підхоплене Чабаном сьогодні в натовпі.

— Здрастуй, Чабан. Як живий-здоровий?

Чабан подивився на свого офіцера щасливими очима, хотів відповісти, але замість цього закліпав очима й, схопивши обома руками руку прапорщика, почав її тиснути й розгойдувати.

Бачей, щоправда, й зараз не зовсім розумів, що ж він зробив такого, за що його мало не розстріляли під парканом. Він тільки пожалів себе й солдатів, які не хотіли ні за що ні про що гинути на фронті, і так само голосно сказав те, що думали всі солдати про корніловців.

Проте тримався він героєм і весело, навіть трохи з викликом поглядав навколо, почувавши себе цілком своїм у цьому світі по-більшовицьки настроєних фронтників.

А втім, він помітив, що натовп не такий безладний, як це йому спершу здалося.

Ним хтось керував.

Неподалік од себе в юрбі Бачей угледів молодого солдата — на вигляд навіть новобранця,— який, очевидно, всім і керував.

До нього один по одному підходили випущені арештовані, і він давав їм якісь накази... Його рухи були владні. Вони зовсім не відповідали званню рядового. Але коли він різко підіймав руку й віддавав розпорядження крикливим альтом, сердито звівши рудуваті брови і ворущачи губами, над якими виднілися молодецькі рудувато-золотисті вуса, то враження новобранця зникало і він здавався вожаком, якому чомусь беззаперечно підкорявся весь цей збуджений натовп.

Він здивовано глянув на незнайомого прапорщика, звільненого разом з іншими арештованими, примружився й гукнув:

— Ідїть сюди, товаришу!

Голос був знайомий, і в наступну мить Петя, на превеликий подив, впізнав Гаврила, того самого наймита з хутірця Васютинської, який колись за конюшнею полюбляв грати з маленьким Павликом у карти.

— Гаврило! — крикнув Петя. — Це ти?

Але Гаврило дивився на прапорщика-фронтовика з Георгіївським хрестом, у пом'ятій касці й не впізнавав його.

— Та ти що, не впізнаєш? — сказав Петя і плеснув Гаврила по спині, відчувши долонею приємний жар здорового солдатського тіла.

— Панич... Петя... а бодай вам! — закричав Гаврило. — Ваше благородіє! — І розреготався дружельюбно й зовсім не по-солдатському, а по-хлоп'ячому, навіть злегка повискуючи.

Трохи повагавшись, обніматися чи не обніматися, вони все ж не обнялись, а обмежились потиском рук, причому Петя відчув дотик грубої солдатської долоні, твердої, як добра шкіряна підшова.

— Ну, пане прапорщик, скажи спасибі, що ми встигли підняти гарнізон, а то б усім вам каюк, — сказав він, переходячи на «ти». — Тут, як бачиш, суцільна контрреволюція. Козаки. Корніловці. Батальйони смерті. В Радах меншовики та есери. Кадети. Генерал Щербачов. І всіляка тобі наволоч. Одне слово — Румфронт. Усі, кому не ліньки, продають робітничий клас і хочуть обезглавити пролетарську революцію. Та побачимо! Ви як сюди потрапили?

Петя нашвидку, не стільки словами, скільки жестами і звуконаслідуванням, тією фронтовою мовою, яка за одну мить може передати в усіх подробицях цілу епопею, повідав Гаврилові всі свої обставини.

— То гайда звідси!

Гаврило віддав ще кілька розпоряджень солдатам, що оточили його, і, енергійно пробиваючись плечима, вивів Петю та його вістового з натовпу, що виявилось цілком своєчасним, бо на вулиці з'явилися козаки — вже не роз'їзд, як учора, а ціла сотня з шаблями наголо, й за мить вулиця спорожніла.

Перелазячи через глухий залізничний паркан, Бачей відчув біль у пораненій нозі. Досі рана час від часу нила — тупо, але не дуже сильно, — так що Петя про неї майже забув. Тепер же раптом ногу так скопило, що він навіть скрикнув.

Гаврило і Чабан посадили Петю на схрещені руки й понесли залізничним полотном.

— Куди ви мене тягнете?

— В санітарний поїзд. Агов, землячок, чи не скажеш, са-

пітарний Червоного Хреста вісімнадцять-біс ще не проходив? — на ходу звернувся Гаврило до літнього санітара, який ніс на плечі кілька буханок білого румунського хліба з бірюзовою пліснявою по краях,

— Прийшов уже.

— Де стоїть?

— На четвертій колії,

— Поранених багато?

— Аж до самого даху та ще трішки.

— Гайда! — рішуче сказав Гаврило.

Санітарний Червоного Хреста вісімнадцять-біс оточив натовп поранених офіцерів, які вимагали, щоб їх пустили в поїзд. Та це було, очевидно, неможливо, бо навіть у вікна було видно, як набиті вагони. З підвісних полиць дивилися страшні забинтовані голови, вузькі, мертотно-білі маски облич з чорними, немов підведеними, жалібними очима, землисто-сірі халати й милиці, одна з яких стирчала крізь розбите вагонне вікно.

Натовп не перестаючи вив, матірно лаючись, і на всі заставки шпетив і Тимчасовий уряд, і начальство, що окопалося в тилу, і «доблесних союзників», і самого «головноумовляючого» Керенського, якого треба повісити на першій осіці, і дуже шкода, що Корнілов цього не зробив, хоч і сам теж добра наволоч.

— Ну, тут нам не світить,— сказав Гаврило.— Будемо повертати.

Петю віднесли вбік і посадили на ящик з-під французьких запалювальних гранат з чорно-червоною зловісною наклейкою.

Він зовсім знесилився й напівлежав, витягнувши поранену ногу, а піт лився по його обличчю з-під нагрітої на сонці каски.

Чабан клопотався коло свого офіцера, кривлячись від жалю й страху.

Гаврило кудись побіг, зник за вагонами довгого військового ешелону з кіньми, кухнями, гарматами і червоними оксамитовими прапорами із золотими китицями, потім виринув і скоро знову зник.

Його проворна постать час від часу з'являлася то тут, то там. Він зупинявся і розмовляв з різними людьми: санітарами, провідниками вагонів, мастильниками.

Один раз він пройшов під руку з машиністом, який прямував до паровоза із своєю скринькою і ліхтарем.

Гаврило робив свої різкі, короткі жести, і навіть здаля було зрозуміло, що літній машиніст не тільки терпляче його слу-

хає, але й підкоряється, стверджувально киваючи головою в чорному промашеному кашкеті.

Петя стежив за Гаврилом з нетерпінням і надією, які раз у раз змінювалися відчаєм. Він бачив, що в санітарний поїзд можна потрапити тільки чудом, а в чудеса він уже давно не вірив.

Нарешті Гаврило повернувся.

— Ну як? — тривожно спитав Петя.

— Побачимо.

Він подав знак, і вони знову швидко понесли прапорщика по коліях і несли доти, доки не опинилися досить далеко від станції, за останнім семафором.

Наскрізна рана боліла. Петі здавалося, що вона нариває з обох кінців. Знову починався жар.

«Як, невже мені ніколи не пощастить вирватися звідси?» — з відчаєм думав він.

Його поклали під залізничний укiс в затiнку, на суху вересневу траву, серед трiснутих маленьких диких макiвок, посипаних дрiбними вуглинками i попелом з паровозних пiддувал.

Він знову почув цвіркунів, їхній сухий, кришталевий дзвін. Однак тепер вони вже не нагадували йому всипану зорями степову ніч, а немовби попереджали про наближення неприємності.

Але, поки ще при пам'яті, він з натугою підняв руку й погладив Гаврила по його вицвілому матер'яному погону з потрісканим номером частини. Він хотів спитати: «Ну як, друже? Врятуєш ти мене чи ні?» Та замість цього тільки жалісливо й сонно посміхнувся.

— Не дрейф, Петрику, живі будем... не помрем,— сказав Гаврило з тією доброю, впевненою солдатською легкістю, яка найкраще допомагала навіть у найстрашніших випадках фронтового життя.

— Я й не дрейфлю,— жалібно сказав Петя.

Гаврило йому щось відповів, але Петя вже погано розумів.

Сухий солом'яний дзвін уже нібито проник у його кров і тепер гув по всьому тілу, оглушуючи й туманячи свідомість. Проте він ще бачив — хоч і неясно, наче крізь воду,— що підійшов санітарний поїзд і раптом зупинився.

Зверху із свого віконця дивився машиніст.

Гаврило скочив на підніжку вагона й, вийнявши з кишені вагонний ключ, відімкнув двері.

З'явилися солдати в халатах — санітари, промайнуло пе-

релякане обличчя сестри-жалібниці з червоним хрестом на грудях.

Потім Петю взяли за плечі і за ноги, а Чабан підтримував його голову, щоб вона не метлялась, потягли вгору, і Петя опинився в коридорі вщерть переповненого санітарного вагона, на матраці, розкладеному долі.

Останнє, що встиг побачити Петя, було обличчя Гаврила, що схилився над ним, різке, по-солдатськи рішуче і разом з тим таке несподівано для непутящого Гаврила безмежно добре, з довгим веснянкуватим носом і засмаглим лобом з білою плямою від козирка. Він відчув міцний потиск руки і лоскотливий поцілунок у самі губи.

Гаврило щось швидко й палко говорив Чабанові на прощання. Він говорив, щоб вони неодмінно умудрилися потрапити в офіцерський лазарет Червоного Хреста на Маразліївській, де служить Мотя, племінниця Гаврика Чорноіваненка. Петя хоч і чув, але вже нічого не розумів, а тільки всією своєю істотою відчував одне: він врятований, і війна для нього закінчилась.

6. Маленька жінка

І ось одного чудесного дня Петя прокинувся від церковного дзвону.

Дзвін цей — сильний, гарний — влітав у кімнату, від чого деренчали цілі дзеркальні шибки великих високих вікон і гоїдалися кремові штори, яскраво освітлені сонцем.

Першої миті Петя був вражений, бо під час сну — по-дитячому глибокого, міцного — не тільки забував усе, що з ним сталося, а немовби втратив відчуття самого себе й навіть не знав, хто він такий, як його звать, чого він тут, а замість нього була якась зовсім нова, незрозуміло звідки взята істота, що усвідомлює тільки одне: вона живе і дуже цьому рада.

Водночас кімната обкрутилась навколо нього, як це буває, коли прокинешся од міцного сну, все стало на своє місце, і Петя враз усе згадав і став самим собою, тобто пораненим офіцером, якого вчора увечері привезли сюди в зручному санітарному автомобілі із станції Одеса-порт, куди прийшов поїзд Червоного Хреста вісімнадцять-біс.

Тут, в офіцерському лазареті, йому відразу ж гарненько прочистили рану, що сильно нагноїлася, зробили добру суху перев'язку, потім постригли, поголили, вимили в гарячій ванні прозорим гліцериновим милом № 4711 знаменитої фірми Келер, від якого так приємно, трохи кисленько, майже по-ді-

вочому пахло чистотою, культурним, глибоко мирним життям, і нарешті відвезли на ношах з коліщатками в палату. Там його поклали на пругкий пружинний матрац, вкритий свіжим, накрохмаленим, слизьким простирадлом, і ледве він відчув під обважнілою головою холодну хрустку наволочку з перламутровими гудзиками, як тут же заснув мертвим сном, забувши все на світі.

Тепер за вікнами так лунко гули дзвони, що Петі здавалося, нібито ці важкі, гучні дзвони — тут, у кімнаті, разом з голубою банею і золотим хрестом дзвіниці, разом з густо-синім вересневим небом і білими круглими хмарами.

Вздовж стін стояли три ліжка, на яких спали офіцери.

Посередині був стіл, а на ньому в скляному глечичку — великий букет осінніх айстр, тугих, лускоподібних і круглих, як очі. Це був букет спільний.

А поряд із своїм ліжком, на тумбочці, біля градусника, Петя побачив чашечку з двома напіврозкритими трояндами — чайною і яскраво-червоною, — які йвно призначалися йому самому.

Петя усміхнувся.

Він зразу зміркував, від кого цей маленький подаруночок.

І він не здивувався, коли двері обережно прочинились і в палату по натертому паркету безшумно увійшла дівчина з щіткою для підлоги в руках, в полотняному халаті, зав'язаному на спині сірими поворозками, і, намагаючись не збудити поранених, підійшла до ліжка й глянула на Петю, який у ту ж мить заплющив очі й прикинувся, ніби безтурботно спить.

Трохи повагавшись, Мотя почала одну за одною підіймати збористі штори, і Петя крізь напівопущені вії побачив близько за вікном те саме, що з такою точністю підказав йому церковний дзвін: бані монастиря, сяючі на сонці золоті хрести, густо-синє небо з білими, ще зовсім літніми хмарами.

Отже, він біля Олександрівського парку, на Маразлівській вулиці, проти Троїцького монастиря, в особняку Ближенського, зайнятому тепер під офіцерський лазарет.

Мотя стояла перед Петею і дивилася на нього з веселою, ледь сором'язливою цікавістю, однак без тіні того лякливого обожнювання, до якого Петя звик з дитинства.

Вони не бачилися років зо три.

За цей час Мотя виросла, стала ще кращою і хоч зовсім втратила свою несміливу, дитячу чарівність, та зате набула якоїсь іншої, нової, тривожної чарівності молоді, вродливої жінки.

Усе в ній було вже не дівоче, а жіноче; рясна спідниця

під лазаретним жалатом, зачіска валиком з трьома целулоїдними гребінцями під черепаку, високі черевики на гудзиках і маленькі руки, хоч і грубі, але чарівної форми й по-жіночому білі.

Це була Мотя і не Мотя.

Петю анітрохи не засмутило перетворення лялечки в метелика.

Навпаки, в одну мить він уявив собі, які радощі і втіху обіцяє йому дружба з цією маленькою жінкою, що все своє життя, з раннього дитинства, була в нього так віддано і наївно закохана.

Вони дивилися одне на одного. Він на неї — радісно, самопевнено, а вона на нього — теж радісно, але з відтінком материнського співчуття й занадто просто, відверто для закоханої.

Вона дивилася на нього, нахиливши голову, і перебирала пальцями зубчасте листячко троянд з такою обережністю, ніби боялася ненароком зоркнутися самих напіврозкритих пуп'янків.

— Здрастуй, Мотю! Який я радий тебе бачити! — зворушено сказав Петя, беручи її невелику, міцну руку з твердою, забуленою шкірою на долоні.

Вона зніяковіла і збентежено озирнулася. Як-не-як Петя був офіцер, а вона всього лиш проста санітарка.

Але інші офіцери в палаті ще спали, і вона, трохи повагавшись, сіла на табуретку біля ліжка, роблячи делікатну спробу вивільнити свої пальці з Петині руки.

— Здрастуйте, Петю... Петре Васильовичу, — поправилась вона, мимоволі червоніючи.

— Який же я тобі Петро Васильович? — сказав Петя, відверто милуючись нею.

— Ви офіцер, а я нянечка.

— Це не має значення. Минулися ті часи! — суворо мовив Петя.

— Ні, має значення.

— Ні, не має.

Петя дивився на неї, граючи очима, які красномовно виражали зовсім не те, про що вони сперечалися.

Вона йому явно подобалася, значно більше, ніж раніше, коли вони були дітьми.

Тепер у ній все хвилювало Петину уяву, особливо якась її суть, жіноча закінченість.

Скільки їй може бути років? Петя прикинув у думці: сімнадцять, вісімнадцять?

— Ну, добре,— сказав він нарешті,— якщо так, то і я тебе теж називатиму на ім'я й по батькові. Мотрона Терентіївна. Хочеш?

І він засміявся, зробивши відкриття, що її ім'я й по батькові зовсім не пасує до її зовнішності.

Мотя — інша річ. Мотя — це навіть у чомусь ніжно. А Мотрона Терентіївна зовсім не годилося.

— Ні, моя чарівнице, я ніколи не називатиму тебе Мотрона Терентіївна. Ти для мене завжди маленька, симпатична Мотя. Чи, може, ти забула, як ми з тобою колись дружили, і як збирали проліски, і як ти мене тоді на хутірці Васютинської, під черешнями, від ревнощів мало не відлупцювала?..

— І таки відлупцювала,— сказала Мотя, усміхаючись.

— Тим більше. Ну то дай я тебе поцілую,— сказав Петя, озираючись на сплячих офіцерів, і злодійкувато потягнув Мотю до себе.

Але Мотя відсунулася й, серйозно дивлячись на нього своїми чарівними, чистими очима, сказала:

— Не чіпайте.

— Чому?

— Я заміжня.

— Ні!..

Петя дивився на неї вражено, майже з жахом.

— Ти жартуєш!!

— Йй-богу! Святий істинний хрест.

Мотя з усмішкою швидко й дрібно перехрестилась.

— Яким чином? — вигукнув Петя, усе ще не вірячи її словам і думаючи, що вона жартує.

Вона досі уявлялась йому дівчинкою-підлітком під черешнями, і важко було повірити, що вона вже заміжня жінка. А втім, жива уява тут же намалювала Петі всю нескладну, на його думку, історію Мотиного заміжжя. Воно, звичайно, було цілком у дусі часу: скороспішний шлюб гарньої лазаретної нянечки з яким-небудь вільноп'юром або новоспеченим прапорщиком.

Загалом для Моті це цілком підходило. Проте Петя відчув легку досаду.

— Ну що ж. Поздоровляю тебе від усієї душі,— сказав він з легкою поблажливою усмішкою.— Хто ж твій, так би мовити, суджений, обранець, якщо це не секрет? Певне, якийсь місцевий поранений прапор?

Вона зніяковіло крутила на пухкому підмізинному пальці трохи завелику срібну обручку.

— Я вгадав?

Вона усміхнулась і ледь вловимо незалежно ворухнула плечима.

— Де там! Не вгадали. Ви мого чоловіка, мабуть, пам'ятаєте. Яким Перепелицький. Рибалка з Малого Фонтана, шаланда «Надя», така, знаєте, найбільша на всьому березі. Вона завжди ходила під вітрилом аж до самої Дофінівки. А Перепелицький Яким у вас на хутірці Васюгинської теж бував. Пам'ятаєте, перед самісінькою війною, коли була облава?..

Вона викликала в Петиній уяві цілий світ юнацьких спогадів, таких яскравих і близьких.

— Пам'ятаєте? — спитала вона.

— Звичайно, пам'ятаю! Але стривай. Адже Яким Перепелицький уже немолодий чоловік?

— Як це немолодий! — спалахнула Мотя.— Звичайно, не хлопчисько. Йому двадцять дев'ять, а мені вісімнадцять, дев'ятнадцятий. Саме раз.

Петя був вражений: Мотя вийшла заміж за простого малофонтанського рибалку.

Звичайно, Яким Перепелицький був і молодець, і красень і завжди подобався Петі найбільше з усіх рибалок на березі між Ланжероном і Люстдорфом. А проте було якось дивно.

Тут же Петя дізнався і про подробиці. Яким Перепелицький посватався за кілька днів до початку війни. Потім його забрали по мобілізації в діючу армію, в кавалерію. Під час Лютневої революції він приїхав у відпустку, і вони з Мотею повінчалися, після чого він знову поїхав на позиції, а Мотя поступила в лазарет.

Любить вона його чи ні, вона не сказала.

Петя уявив їх поруч і, на диво, побачив, що вони загалом дуже підходять одне одному.

Отже, надія на Мотю пропала. Але це не дуже засмутило Петю. Перед ним розкривалася чудова перспектива мирного, безтурботного життя в одному з найкращих офіцерських лазаретів Одеси, а потім місяць чи два ходіння по медичних комісіях на повторний огляд, а там, дай боже, і війна закінчиться.

А скільки ще попереду різноманітних зустрічей і легких романчиків!

Чи варто було журитися?

А втім, не бажаючи одразу здатись, Петя зробив ще одну спробу з'ясувати становище.

— Та з ким я стала до вінця — зостануть вірна до кінця, чи не так? — сказав він, наголошуючи на слові «вірна», й допитливо примружив очі.

Але це запитання немовби ковзнуло, ні на мить не зупи-

внєши Мотиної уваги. Мотя його просто пропустила повз вуха.

І Петя остаточно заспокоївся.

Потім Мотя принесла таз. Поки Петя вмивався, вона стояла біля нього з рушником на плечі й розповідала новини.

Частину з них Петя вже знав з батькових листів і Павликових листівок. Частина була досі невідома.

Петя знав, що кружним шляхом з-за кордону в Одесу повернулася власниця хутірця Васютинська й відмовилась продовжити оренду.

А втім, родина Бачеїв була вже й сама рада нагоді розв'язатися з цим господарством, яке кожної хвилини могло геть-чисто їх розорити й пустити за вітром.

Та й часи настали зовсім інші.

Усі друзі з Близніх Млинів більше не могли допомагати Василеві Петровичу й відвідувати недільну школу. Більшість з них взяли в солдати і погнали на фронт.

Інші майже всі були заарештовані в перші ж дні війни, як ненадійний елемент. Серед них, звичайно, був і Терентій, що не встиг зникнути.

Тепер же він повернувся і, як казала Мотя, знову став заправляти в міському комітеті і в залізничному районі.

Спогади насунули на Петю.

Він так живо уявив собі Мотиного батька Терентія, уявив собі хутірець у степу, темні черешневі алеї, багаття, блакитний промінь маяка, що впирався в зоряне небо,— усе те, про що він спочатку так часто згадував на фронті, а потім забув і згадав лише кілька днів тому, як колишній хутірський конюх Гаврило разом з Чабаном тягнув його в санітарний поїзд і радив «умудритися» в лазарет до Моті.

Море, степ, зорі, юність, кохання!..

Невже все це колись було? Боже мій, як дзеркально блищали тоді дочорна червоні, великі, стиглі ягоди черешні, відбиваючи увесь цей степовий світ полину і білого припорошеного сонця!

Так, він зовсім забув і тільки зараз згадав: серед цього забутого світу у вінку із степових ромашок на темному кучерявому волоссі стояла вперта дівчинка, дивлячись на нього юними, суворими, вимогливими карими очима, такими ж темними, дзеркальними, як і черешні.

— А де ж тепер Марина? — жваво спитав Петя.

— Ага! Таки нарешті згадали ваше кохання!

— Вона тут?

— Ні, вже давно в Петрограді.

Виявляється, на початку війни Павловських мало не заарештували, та їм пощастило втекти.

Кажучи, що Павловські в Петрограді, Мотя стала дуже серйозною, подивилася скося на сплячих офіцерів. Петя зрозумів, що ховалося за цими словами, особливо за словом «Петроград», яке тепер містило в собі значно більше, ніж просту назву міста.

Петя глянув на Мотю і теж став серйозним.

Серед патріотичного чаду перших місяців війни здавалося, що революційний рух придушено назавжди і російську революцію, яка перед війною уявлялась не тільки близькою і можливою, але й неминучою, вирвано з корінням.

Але тепер, коли революція відбулася, а в російському житті, по суті, нічого не змінилося, крім того, що замість царя імперією почав управляти присяжний повірений, більшість народу, в тому числі й Петя, розуміла, що це не справжня революція, а справжня революція ще буде, й до неї посилено готуються ті самі люди, які готувалися до неї ще задовго до війни.

— А ваш татусь, Василь Петрович,— розповідала далі Мотя,— знову бідує, сяк-так перебивається, готує екстернів.

Петя вже про це знав з батькових листів. У цьому для нього не було нічого нового.

Нове полягало в тому, що, виявляється, останнім часом у родині Бачевів відбулися інші, суттєвіші зміни, про які Петя не мав аніякісінького уявлення: тітка Тетяна Іванівна вже більше не жила з ними. Виявляється, вона вийшла заміж.

Ця новина глибоко вразила Петю.

Все в цьому тітчиному несподіваному заміжжі здавалося йому протиприродним, просто диким.

Без тітки неможливо було уявити собі те, що називалося родиною Бачевів.

У Петиній уяві одразу ж виникла якась мовчазна драма, якийсь роман, тим більш дивний, що в ньому, очевидно, мав грати головну роль тато, що для Петі здавалося зовсім неймовірним, як завжди для дітей здаються неймовірними звичайні людські пристрасті їхніх батьків.

— Ні, ти жартуєш! — вигукнув Петя майже з переляком.

— Цілком серйозно,— сказала Мотя, не розуміючи його надмірного хвилювання.

Вона дивилася на речі значно простіше, ніж Петя. В її очах події і речі були позбавлені романтичної оболонки. Мотя не бачила нічого дивного в тому, що хоч і немолода, однак

далеко не стара дівчина, Петина тітка, рідна сестра його покійної мами, вийшла заміж.

— Я вже послала Онисима сказати вашому татусеві, що ви приїхали,— сказала Мотя.

Петя здивувався.

— Якого Онисима?

— Денщика вашого. По-теперішньому вістового. Котрий виніс вас із бою, а потім рятував разом з хутірським Гаврилом, коли вас мало не розстріляли корніловці.

Виявляється, Мотя вже все знала, і в її очах Петя був мало не героєм, який постраждав за революцію.

— А, Чабан! — засміявся Петя.— А я й не знав, що він Онисим.

— Авжеж, Онисим,— строго повторила Мотя.— Я його поки що влаштувала у мами на Близьких Млинах.

— Ач, як швидко окопався,— не без задоволення сказав Петя, підморгнувши: мовляв, дивись, який у мене меткий вістовий, великий спритник!

— Ага, пристосувався до місцевості, молодець,— діловито мовила Мотя, шикуючи цим солдатським виразом, вельми модним як на фронті, так і в тилу.

— А де Гаврик?

— Хвалити господа, згадали й про свого друга!

Петя засміявся. Звичайно, він його ніколи й не забував. Просто неможливо було зразу повернути в той світ, від якого Петю відділяли три роки війни і розлуки. Все поверталось поступово.

— Дядя Гаврик на фронті.

— Воює?

— Коли воює...— непевно сказала Мотя і значущо глянула на Петю.— А коли й іншими справами займається...

— В тилу?

— Буває, і в тилу.— Вона нахилилася до Петі й шепнула йому на вухо: — Він тепер на нелегальному становищі.

— Розумію,— сказав Петя.

— Політик.

— Солдат?

— А то! До прапорщика ще не дослужився.

Мотя засміялась.

— Але хрестик має такий самий, як у вас. Солдатський. Четвертого ступеня. За Стохід. Двічі поранений. Бойовий.

— Молодець,— сказав Петя з повагою.

Йому подобалося, що його давній друг — добрий фронтовик, а те, що він «політик», було само собою зрозуміле.

— В Одесі буває?

— Сьогодні тут, завтра там,— ухильно відказала Мотя.— Дай боже коли-небудь побачитись. Ага, ось ще. Візьміть вашу книжку,— додала вона, раптом щось пригадавши.

Вона витягла з кишені халата й подала Петі жовту книжечку «Маленької університетської бібліотеки», пробиту осколками й залиту засохлою кров'ю.

Це був роман Анатолія Франса «Боги прагнуть», який Петя читав перед самою атакою.

— Знайшла у вас в кишені. Сховайте на пам'ять про війну. А самі бриджі я заберу з собою на Ближні Млини. Там ми з матусею гарненько відпаримо й заштопаємо, так що ви в них ще ходите. А поки що побудьте без штанців,— грайливо сказала Мотя.— Ну, побіжу. Сподіваюсь, тепер ми будемо з вами часто бачитись.

І, блиснувши блакитними очима, вона зникла, на ходу смикнувши зі столу серветку разом з огризками олівців, недокурками і великим аркушем паперу, розкресленим для преферансу й списаним уздовж і впоперек колонками цифр.

7. Батько і брат

— Петрику!

Петя повернув голову й побачив на дверях батька. Але, боже мій, як він змінився!

На ньому було поруділе літне пальто поверх полотняної блузи з вишитим хрестиками коміром.

Петя одразу впізнав цю блузу. Її, за родинними переказами, покійна мама вишила татові в той легендарний, важкоуявний час, коли вони ще були женихом і нареченою.

Цю блузу тато звичайно одягав один раз на рік, влітку, на Петра і Павла, в день іменин синів і покійного свого батька, Петиного дідуся.

В очах родини Бачеїв ця блуза була не стільки одягом, скільки предметом мистецтва, і завжди зберігалася чисто випраною і випрасуваною в комоді, разом з такою ж полотняною наволочкою з великим букетом квітів, вишитим на ній хрестиками.

Вирушаючи в дорогу, в наволочку ховали подушку або іноді насипали яблука, куплені оптом.

Тепер же Петя побачив, що вишивка на блузі полиняла, очевидно з празникової вона вже перетворилася на буденну.

І це боляче кольнуло Петю.

Літній бриль з вигорілою репсовою стрічкою батько тримав

у руці разом з мотузяним кошиком, в якому виднілося кілька паперових кульків.

Батько помітно посивів, тепер його волосся майже все було сіре. Воно по-семінарському з двох боків спадало на малиновий від загару лоб.

На бурому пористому носі сиділо сталеве пенсне з корковими защіпками і чорним шнурком з кулькою, такими знайомими з дитинства.

Безхарактерний батьків рот був напіввідкритий, і навколо нього безладно росла давно не стрижена борода. Сірі брови були тужно підняті, в очах блищали сльози, над переніссям різко чорніли дві вертикальні зморшки.

— Петрику! — насилу вимовив він, раптом припав до сина, жадібно цілуючи його обличчя і обмацуючи руками все його тіло, немовби бажуючи переконатися, що Петя не тільки живий, але й цілий.

Тільки тепер Петя ясно зрозумів, які душевні муки пережив батько, поки син воював. І він відчув палючий сором за те, що так рідко писав батькові з позицій, за свої коротенькі, зухвало-хвальковиті листівки і особливо за розв'язні звертання, на зразок «люб'язний родителю» або «шановний папахене».

А в цей час «шановний папахен» здригався від кожного дзвінка листоноші, ночами важко дихав у подушку, не маючи сили заснути від жахливих передчуттів, і, стоячи навколішках, молився перед образом спасителя і бив поклони за поклонами на старому, потертому килимку.

Сльози підступили до Петиногорла. Серце рвонулось. Він обхопив руками темну від загару, зморшкувату батькову шаю і все ж, замість того щоб заплакати й сказати «татусь», зніяковіло пробурмотів:

— Здоров, батьку!

А Василь Петрович, впустивши з носа пенсне, весь час намагався зазирнути синові в обличчя своїми беззброєними очима, для того щоб ще раз переконатися, що його син живий.

— Куди ж це тебе, Петрику, га? — говорив він із слабою усмішкою, яка проти волі тремтіла на його змученому і разом з тим щасливому обличчі.— В ногу, чи що?

— У верхню третину стегна,— не без шикку відповів Петя.

— Навиліт? — беззвучно, самими губами промовив батько.

— Так. Навиліт. Осколком гранати. Уяви собі, снаряд розірвався буквально під ногами.— Бачачи, що від цих слів батько пополотнів, Петя квапливо додав: — Та хай тебе це не хвилює. Зараз усе вже в повному порядку.

— А кістка? — насилу ворушачи губами, спитав батько.— Кістка ж як? Сподіваюсь, не зачеплена?

«Далася їм ця кістка»,— невдоволено подумав Петя.

— Кістку не зачепило, заспокойся,— сказав він і вже збирався був додати: «Пусте, подряпина»,— як раптом відчув сором.— Розумієш, хоч кістку, так би мовити, не зачеплено, але нагноєння чимале. Так що доведеться якийсь час полежати.

— А там, дивись, і війна закінчиться,— швидко, із жвавістю підхопив Василь Петрович.

— Ну, на це не слід розраховувати,— суворо поморщившись, сказав Петя і, звичайно, сильно покривив душею, бо ж найбільше покладався саме на те, що раптом війна якимсь чином закінчиться за той час, поки він лежатиме в лазареті.

— Ну, як же ти? Що? — питав Василь Петрович, вдивляючись в обличчя свого сина, свого хлопчика, Петі, Петрика, Петруся, який так змужнів, виріс і був зовсім сформованим мужчиною.

Василь Петрович провів рукою по Петиних щоках і підборіддю, з веселим подивом відчуваючи легке поколювання в долоню: невже його Петрик уже голиться? Він навіть мало не вигукнув: «А ти, виявляється, вже голишся?» — але тактовно змовчав.

Петя вловив його погляд.

— Тебе, здається, дивує, що я голуся? — сказав він.— Уже давно!

Й прибрехав.

Петя голився всього кілька місяців, та й то не регулярно, а від випадку до випадку. Він навіть не мав ще власної бритви. Точніше, його голив разів чотири Чабан, на цей випадок позичивши бритву в одного свого землячка в обозі другого розряду.

— Чорт забирай! — сказав Петя, проводячи пальцем під носом.— Страшенно заріс за ці дні.

Ховаючи щасливу усмішку, батько знову притиснув до себе Петину голову і покуйовдив чуприну.

— Ну, а як поживає наша дорога тітонька? — спитав Петя розв'язно.

Він був у тому легкому душевному стані, коли все на світі здається надзвичайно простим.

— Тетяна Іванівна, хвалити бога, жива, здорова,— неуважно відповів батько.— А втім, ти, певне, вже чув: вона виїшла заміж.

— Так, мені сказали.

— От бачиш...— Василь Петрович розвів руками.— От ба-

чиш, яка подія.— При цьому він навіть гумористично всміхнувся, наче був теж частково винен у такому дивному тітчиному вчинку.— А втім,— сказав він,— цілком природно, що Тетяна Іванівна, зрештою, вирішила якось влаштувати своє особисте життя.

Потім Петя дізнався, що тітка вийшла заміж за викладача латині, поляка-біженця з Привіслянського краю, немолодого, хворого вдівця з двома дітьми і старою матір'ю.

Тепер тітка жила разом з ними в двох кімнатах у напівпідвалі на Ніжинській вулиці.

Це було зовсім не схоже на ту романтичну історію, яку Петя вже встиг собі уявити.

Петя був не стільки неприємно вражений усіма цими нудними, прозаїчними подробицями тітчиного роману, скільки розчарований.

Йому стало страшенно шкода Тетяни Іванівни, їхньої «любої тітоньки», яка так несподівано й дивно влаштувала свою долю.

Було дуже важко уявити собі, що вона вже перестала бути членом їхньої родини й зробилася чужою, сторонньою.

Як же все-таки це сталося?

Петя запитливо глянув на батька.

— Ти ж знаєш нашу Тетяну Іванівну,— сказав батько.— Вона завжди була страшенною фантазеркою. Усі ці домашні обіди, мебльовані кімнати і всілякі такі крайності. Нарешті, війна... Революція... Незалежність Польщі... Міцкевич... Благородний патріотизм... Пригноблена національність... І ось наслідок. А втім, я її розумію. Це свята жінка. Вона перед образом спасителя дала нашій покійній матері слово, що виховає вас — тебе і Павлика. І вона цього слова дотримала, нехтуючи, можливо, власним щастям. Бо ж треба тобі сказати, що дівчинкою вона була дуже гарна і мала женихів. Навіть дуже порядних. До неї сватався князь Жевахов фон Гельмерсен... і ще різні... Але вона відмовила. Вона все віддала вам — тобі й Павликові.

«А тобі?» — мало не спитав Петя, але вчасно зупинився: він зрозумів, що саме про це запитувати й не можна.

Йому здалося, що перед ним на мить трохи відкрилася родинна таємниця, таємниця тітчиного неподіленого кохання і батькової вірності пам'яті покійної мами.

А втім, може, це був усього лиш здогад.

— Отакі воно справи,— зітхнувши, сказав Василь Петрович.

Раптом обличчя його змінилося, стало зляканим.

— Петрику! — сказав він, притишивши голос.— Тільки про-
шу тебе з усією серйозністю... І всю правду... Як на фронті?
Армія ще існує?

Петя хотів усміхнутися поблажливою посмішкою бувалого
фронтовика, якому ставлять наївне запитання, але раптом від-
чув, що усмішка не виходить: батькове запитання грубо повер-
нуло його в той страшний світ жаху, кровопролиття, смерті,
звідки він щойно так щасливо, майже чудом вирвався.

— Ах, яке це має значення! — майже із стогоном промовив
Петя.

— Як! — по-вчительськи строго запитав батько.— Ти... по-
раженець?

Але, побачивши синові очі, в яких відбилась туга, він
зрозумів, що нагадуванням про війну мимоволі змусив його
страждати.

— Ну, та про це можна й потім,— квапливо сказав він.—
А от зараз поїж-но краще груш. Ти ж великий любитель, я
знаю.

Він дістав з кошика лимонно-золотисту грушу і, якимсь по-
селянськи обтерши її рукавом, узяв двома пальцями за хво-
стик і підніс синові.

Петя відчув незвичайну насолоду, коли холодний, трохи
їдкий, запашний сік побіг по його підборіддю.

Він навіть схлипнув від задоволення і в ту ж мить побачив
високого хлопчика-гімназиста, майже юнака, що непомітно
з'явився з-за батькової спини і дивився на Петю радісно-пере-
ляканими, шоколадними очима, сповненими любові і жвавої
цікавості.

Це був Павлик.

— А, сеньйор, дуже приємно вас бачити! — вигукнув Петя,
одразу впадаючи в звичайний іронічний тон старшого бра-
та.— Що це у вас, сер, під оком?

— Де? — жваво спитав Павлик і торкнувся пальцем досить
великого різнокольорового садна.— Це? Нічого особливого.
Звичайна блямба. Ми вчора билися з бойскаутами.

— Хто це «ми»?

— Я і Женька Чорноіваненко.

— Це котрий? Мотин братик?

— Еге ж, він.

— А з якої причини бійка з бойскаутами? Чого ви не по-
ділили?

— Та, розумієш, вони всі заможненькі синочки і стоять
за Тимчасовий уряд і демократичну республіку. А ми з Жень-
кою за соціалістичну революцію.

— Ви з Женькою?

— Авжеж, ми з Женькою... І ще інші хлопці. Переважно діти залізничників.

— Ти, Павлику, тихше,— сказав Василь Петрович, показуючи очима на сплячих офіцерів.

— А чого! Якщо хочеш знати, цих матусиних синків треба давити, як блощиць,— притишивши голос, сказав Павлик, енергійно блиснувши очима.— Може, скажеш — ні?

— Бачив Робесп'ера? — засміявся Петя, підморгнувши батькові, дригнув ногою і раптом відчув гострий біль.— Ой!

Він прикусив губу і застогнав.

— Рана? — спитав Павлик, кривлячись від жалю до брата.

— Вона, клята.

— Дуже болить?

— Терпимо.

— Навиліт?

— Угу.

— Куди?

— У верхню третину стегна.

— А кістка?

Петя чекав цього запитання.

— Можеш не хвилюватися. Не зачеплена,— буркнув він.

Він глянув на Павлика, на його «блямбу» під оком, на злинялий червоний бант на потертій гімназичній курточці й знову не міг стриматися від сміху.

— Ти чого? — дивлячись спідлоба, запитав Павлик.

— Ні, слово честі, це феноменально, вони з Женькою за соціалістичну революцію! Чи бачили ви таке?

Але Павлик, очевидно, не знаходив у цьому нічого смішного.

— А чого?

Він сердито звузив очі, і його миле, ще майже зовсім дитяче обличчя зразу стало твердим, якимось по-солдатськи вилицюватим.

— З цими бойскаутами нічого панькатися. Та й взагалі... наша гімназія...

Він не договорив і, похмуро посміхнувшись, махнув рукою.

— Зовсім від дому відбився,— докинув Василь Петрович.— Живе на Ближніх Млинах, у Чорноіваненка. Став справжнім пролетарем.

Однак Петі здалося, що в батьковому тоні більше схвалення, ніж осуду.

Василь Петрович спіймав Павлика за вигорілу чуприну,

притягнув до себе й поцілував у скроню, де золотисто кучерявилось прим'яте волосся.

— Тільки без цього,— збентежено сказав Павлик, випручався від батька і залився темним, юнацьким рум'янцем.

— Ух ти, який сердитий! — вигукнув Петя.

— Не сердитий, а просто час зрозуміти, що я не дівчисько... і взагалі...

Він не договорив, але було зрозуміло, що мається на увазі дещо значніше, ніж бойскаути, гімназія і батькові ніжності.

За вікном пролунав свист.

Павлик крадькома підійшов до вікна й визирнув на вулицю.

Свист повторився. Павлик зробив таємничий, владний рух рукою, досить дивно розчепіривши пальці.

— Коли сплячий прокинеться?! — гукнув грубий дитячий голос з вулиці.

— Це Женька,— сказав Павлик.

Він висунувсь у вікно і вкрадливо провив:

— Ули-ули-ули-ули!..

— Це вони начиталися Уеллса,— посміюючись, пояснив Василь Петрович.— Що з ними поробиш?

І тут вперше Петя не тільки зрозумів, а й відчув усією душею ті зміни, які відбулися навколо за останні роки.

Ці зміни повільно й непомітно накопичувалися, майже не зупиняючі на собі уваги, поки в одну чудову мить не перетворилися на щось зовсім нове, анітрохи не схоже на те, що було навколо Петі раніше.

Змінилися люди, характери, долі.

Змінилося все життя, і тепер Петя вражено — немовби прокинувшись після дуже глибокого сну — раптом потрапив у зовсім новий світ, де його оточили добре йому знайомі і все ж до невпізнання змінені люди: постарілий батько, який з такою тривогою вимовив зовсім не властиве йому слово «пораженець»; тітка, що одружилася з поляком, який мріяв про незалежність Польщі; дівчинка Мотя, що перетворилася в дружину солдата; Гаврик, що таємниче функціонує десь на фронті і в тилу; маленький Павлик, що виявився тепер довгоруким, рослим гімназистом, який начитався Уеллса й веде революційну боротьбу з контрреволюційними бойскаутами.

Можливо, тільки яскраве небо за вікном, швидкоплинні сяючі хмарки і святковий церковний дзвін лишилися такими, як раніше. Та й вони були тепер надто казковими, як вихідці з іншого світу, з блаженної країни спогадів.

А сам Петя? Чи був він таким, як колись?

Ось він лежить у палаті офіцерського лазарету з пробитим стегном, молодий прапорщик, який щойно чудом вирвався із самого пекла війни.

Навколо революція, народні бурі, солдатські мітинги. Корніловці. Меншовики. Більшовики. Майбутнє неясне.

У нього в кишені бриджив книжечка «Боги прагнуть», яку він читав перед атакою. Великі тіні: Робесп'єр, Дантон. Гільйотина. Ошалілий Париж. Він жив кілька днів у цьому світі. Він дихав повітрям революції. Але хто він? Еваріст Гамлен, член секції Нового Мосту? А хто вона, Елоді? О, як похмуро і як дивно він її кохає! Але кого?

У нього в голові був сумбур.

Що на нього чекає? Як він житиме далі?

Навіть ще простіше: не як, а де? Де він житиме? Адже, по суті, йому ніде жити.

Усе розпалося, видозмінилося до невпізнання. Він усього лише бездомний молодий чоловік з милицею.

Таких навколо тисячі. Вони всі хочуть жити, а їх неодмінно хочуть убити. Вони бунтують на солдатських мітингах. Але серед робітників і селян, одягнених у солдатські шинелі, вони чужі. Їх тільки терплять. Корніловці їх ненавидять, усіх цих вільнолюбів і прапорщиків з гімназистів і студентів.

Вони їх ладні розстрілювати при першій-ліпшій зручній нагоді, як це Петя відчув на собі в Яссах.

Тоді його врятували солдати. Врятував той самий Гаврило з хутірця — один з революційних солдатів-більшовиків, які готують нову революцію і вимагають землі й миру.

Проте Петя не відчував від усіх цих безладних думок ніякого душевного тягаря.

Скоріш навпаки.

Розпалися старі зв'язки. Тепер він був вільний від будь-яких зобов'язань. Принаймні йому так здавалося. Він був ладен на все, аби знову не потрапити на позиції і не бути вбитим у першому ж бою!

Але поки що він був у безпеці. Він був сп'янілий відчуттям хоч би тимчасової свободи, незалежності. На хвилину з нього зняли воєнну лямку.

Для нього все починалося заново в цьому світі, розворушеному війною і революцією, розхитаному, однак досі ще не зруйнованому, який оточував Петю, — швидше примарний, ніж реальний, і разом з тим такий звабливий, сповнений прихованих насолод.

Одне слово, для Петі це було друге народження.

8. Молоді дівчата

Він провів у лазареті два місяці.

Лазаретний час мав дивну властивість зовсім не рухатися або в усякому разі рухатися повільно, черепащачою ходою, надовго зупиняючись серед дрібних госпітальних подій.

Проте за стінами лазарету, в місті, в Росії, минав інший, величезний час другої половини сімнадцятого року, час революції й стрілянини, які на очах не тільки змінювали життя з усією різноманітністю його вікових форм, але, здавалося, кожний день змінювали саме повітря, його хімічний склад.

Повітря дихало хлором, холоднішало.

Повітря вже відчутно дихало солдатськими бунтами, смертю близького фронту, народним гнівом.

Петя це відчував, але не боявся. Навпаки, він весь час перебував у стані якогось легкого, бездумного сп'яніння. Думки ковзали по самій поверхні явищ.

Усі Петині душевні сили були несвідомо спрямовані на те, щоб не дозволити їм спуститися вглиб, де його день і ніч підстерігав прихований жах, якого він за всяку ціну хотів уникнути, немовби «не помітити».

У Петі було властиве всім людям, пораненим на війні, особливе почуття спокути: вони вже постраждали, вони вже пролили свою кров; тепер уже батьківщина нічого не повинна від них вимагати — вони квити, вони можуть чесно дивитися людям у вічі й користуватися всіма радощами життя в тилу, не відчуваючи докорів совісті.

Чим важча й небезпечніша рана, тим чистіше, повніше це майже священне відчуття спокути.

У Петі, власне, була надто легка рана. У нього навіть не зачеплено кістку. Проте це була рана навиліт, і був усталений дренаж, і були нагноєння й часом жар, щоправда, невеликий, однак вище за тридцять сім, а вечорами, траплялось, і гарячковий стан.

Його щоранку возили на перев'язку. З таким же успіхом він міг би й сам ходити на перев'язку. Але Петя не вимагав цього. Його просто возили на перев'язку, і він мовчки цьому підкорявся.

Він був здоровий хлопець, і рана заживала жахливо швидко.

За два тижні з рани вийняли дренаж. Нагноєння майже припинилося. Петі важко було зізнатися, але вхідний отвір перестав уже бути коралово-червоним, а став ніжно-рожевим, як облатка, природного тілесного кольору.

Здавна було відомо, що на Петі все заживає, як на собаці. Ця властивість, якою він раніше так пишався, тепер завдала йому смутку.

Проте його все ще возили на перев'язку, і рана трохи поболовала.

— Молодець прапорщик! — говорив Петі черговий лікар, обходячи палату. — Якщо так справа піде далі, скоро ми вас відправимо на комісію, а там і випишемо з лазарету на фронт.

Петя жадібно, хоч і з видимою байдужістю прислухався до всіх розмов про близький кінець війни і про мир. Він відчував, що в глибині душі стає «пораженцем».

Перші дні перебування в лазареті, коли рана ще була свіжою і, здавалося, ніколи не заживе, а війна для Петі назавжди закінченою, — ці перші дні для Петі були найприємнішим часом у його життя.

Петя легко ввійшов у роль скромного героя, пораненого хоч і не надто небезпечно, але досить важко.

Це нагадувало легку інфлюенцу, коли можна було, не відвідуючи гімназії, користуватися всіма привілеями хвороби, не переживаючи при цьому ніякого болю, бо навіть легкий жар — тридцять сім і два — був таким же приємним, як малиновий чай, кришки від здобних сухарів на простирадлі, читання Майн Ріда і піклування родичів.

З перших же днів Петю почали навідувати знайомі, і ці візити були головною принадою Петиного життя.

Найчастіше відвідували Петю дівчата, або, як вони тоді називались, панночки, — знайомі інститутки і гімназистки, де хто з них уже був курсисткою, тобто цілком дорослі, самостійні дівчата, деякі навіть модно вдягнені, злегка підфарбовані і в капелюшках, як у справжніх дам.

Це все були його так звані подруги дитинства.

Але, боже мій, як усі вони вирости, як погарнішали!

Навіть ті з них, які раніше вважались негарними, тепер якщо не справляли враження красунь, то, в усякому разі, здавалися звабливо гарненькими й хвилювали Петю тим одверто закоханим, гарячим блиском очей, від якого в Петі завмирало серце і холонули руки.

Звичайно в прийомні дні, ще задовго до умовної години, Петю вивозили на балкон, де, зручно підпертий подушками, він напівлежав на очеретяній канапі, зовсім невисоко над сонячною Маразлівською вулицею, на рівні молочно-білого дугового ліхтаря в дротяній сітці, який нагадував Петі дитинство в пору його захоплення електрикою.

Звідси було також видно Олександрівський парк у вересне-

вому вбранні, весь у дрібному виноградно-золотавому листячку австралійської акації, за чорними стовбурами якої виднілася знаменита Олександрівська колона й густо, дико синіло море з кількома сонними вітрилами, заштиленими на обрії.

Перехожі йшли туди й сюди під Петею, і він ліниво спостерігав, як у людини, що наближалася, поступово скрадаються ноги, скорочується тулуб, поки не залишаються самі тільки плечі й капелюх, і людина проходить під балконом у плямистій тіні осінніх платанів.

По асфальту Маразліївської, блискаючи лаком, гумово підскакуючи, плавно проносились прольотки, навіть іноді карети, пихкали автомобілі, лишаючи за собою хмарку бензинового диму й незакінчену музикальну фразу мідного сигнального ріжка.

Петя, спершись на руку, немовби висів над цією чепурною вулицею.

Та ось надходив час прийому.

Згори Петя спостерігав, як відвідувачі входили в розкішні дубові двері особняка.

Віддалені кроки на мармурових сходах. Збуджені голоси.

— Де він?

— На балконі.

— Ах, на балконі! Як мило!

І ось біля його канапи вже стоїть дівчина або навіть дві дівчини. Як ніжно й свіжо пахне від них квітковим милом, недорогими російськими духами, легкою дівочою пудрою!

— Ну, як ви себе почуваете?

— О, чудово!

Рожева, засмагла щока, і на ній легесенька тінь кучерика, що вибився з-під брилика; на кремовій шийці коралі або якісь інші невибагливі буси. Короткий рукав прозорої блузки. І неодмінно де-небудь родимка: біля губи, на щоці, на шийці за вухом або на внутрішньому боці руки, біля ліктьового згину, в тій прохолодній і завжди незасмаглій місцині, трошки вологій од поту, де вона найчастіше схована і раптом впадає в око, як маленька коринка в здобному тісті, в ту мить, коли рука подається для потиску й розкриваються пальчики з добре відполірованими, чистенькими нігтиками.

Вона може бути Люся, або Шура, або Тася, вона може бути більш вишукана Жермена або зовсім простячка, така собі купецька Капочка.

Та хоч би хто вона була, вона тепер найбажаніша, наймиліша. Вона майже наречена з усією своєю незайманою свіжістю і чорнотою не таких уже незайманих, уважних зїниць,

що раз у раз звужуються від сонячного проміння, яке потрапляє в очі.

— Ось, я вам принесла...

Вона з сором'язливою розв'язністю простягає згорток, кульок, корзинку.

Що це? Можливо, шоколадка з пересувним малюночком — жартівливе, миле нагадування про дитячу дружбу, або чверть фунта льодяників, або цукристі горіхи.

І — звичайно! — багато маленьких лимонно-золотавих грушок, пора яких уже настала, і вони жовтіють по всьому місту, складені пірамідками на фанерних лотках вуличних перекупок.

А може, це синє трикутне гроно «малаги» або «дамські пальчики» — сорт винограду, довгастого і прозорого, «як персти діви молоді».

Потім, звичайно, рахат-лукум або шоколадна халва фабрики Дуварджоглу, в круглій луб'яній коробочці...

Але найбільше радів Петя квітам — кільком чайним трояндам з кораловими колючками і чавунно-червоним листям, айстрам, жоржинам — уже не літнім, а осіннім, дочорна червоні, м'ясисті, з особливим гострим запахом тління, що нагадувало холодну місячну ніч в безлистому саду.

Він клав подаровані квіти на ковдру, що вкривала його ноги.

Потім приходила Мотя і ставила їх у воду, кинувши на Петю та його відвідувачку блискавичний, зацікавлено-ревнивий погляд, пом'якшений добродушною напівусмішкою рум'яних вуст, таких глянсуватих, неначе вони були на помаджені.

Дівчата приходили по черзі, і стільці біля Петиного ложа завжди були зайняті.

Ходити в лазарет навідувати поранених був обов'язковий обряд того часу, патріотичний обов'язок, і дівчата виконували його свято.

Вони мило цокотіли, закидаючи Петю запитаннями про поранення.

Деякі ледь-ледь шепелявили, інші ще миліше гаркавили, намагаючись ніби ненароком показати на щічці з ямочкою спеціально наклеєну малесеньку мушку, вирізану з чорного пластиру манікюрними ножицями, останню моду цього осіннього сезону.

Вони й справді почували себе в своїх широких шовкових спідницях маркізами або пастушками в стилі малюнків популярної художниці Місс з «Нового Сатирикона».

Петя розумів, що все це досить банально, але нічого не міг

вдіяти з собою, втішаючись такою спокусливою безневинною банальністю.

В той час як панночка щебетала, Петя намагався мовчати і почував себе досить вимушено. Річ у тім, що йому було страшно розкрити рота, щоб з його язика ненароком не зірвався який-небудь солдатський вислів, до яких він так звик на фронті, що перестав відрізняти їх від цензурних.

Це була загальна фронтова пошесть, звичка до грубого чоловічого товариства. Крім того, Петя ж не зразу став офіцером. Він вислужився з вільнопоюрів. Близько двох років він провів у солдатській землянці, і його язик набув небезпечної вільності поводження із словом. Через кожні дві фрази він цілком мимовільно, навіть наче мимохідь і непомітно для самого себе, звик, як то кажуть, пускати лайку й тепер досить старанно проціджував кожне слово, щоб ненароком не бовкнути чогось немилозвучного для рожевих дівочих вушок.

Вже разів зо два він вчасно встиг закрити рот в ту саму мить, як з нього от-от мало вирватися жахливе підрядне речення.

Він навіть останнім часом почав червоніти й трохи заїкати-ся, що було витлумачено як істинна скромність, навіть сором'язливість, властива справжньому герою.

Деякі панночки пояснювали це впливом їхньої вроди.

Кілька з них уже були заміжніми, а одна навіть встигла втратити на війні чоловіка, і Петі було дивно бачити її гарненьке, квітуче личко молоденької вдови, оточене чорним траурним крепом.

Молоді жінки й дівчата, що приходили його навідувати, були немовби винагородою за пережиті ним страждання. Оточуючи його, вони неначе відстороняли від нього найменше нагадування про війну і про ті грізні події, наближення яких усе виразніше відчувалося в напруженому повітрі.

Проте вони не могли вберегти його від зіткнення з життям.

Іноді серед веселої розмови з Олександрівського парку долинали звуки військової команди, офіцерські свистки, тупіт солдатських ніг.

Це проводилося польове навчання одного з місцевих запасних полків: новобранці робили перебіжку, окопувалися, пристосовувалися до місцевості.

А бувало, що по фешенебельній Маразліївській раптом з гуркотом проїздив важкий армійський грузовик з озброєнимі робітниками.

Часто з міста долинав гул мітингів, звуки духових оркестрів, спів.

Але Петя здебільшого перебував у тому бездумно-щасливому стані, який не могли надовго затьмарити всі ці звуки, що вривалися в госпітальний світ з його штучною атмосферою відчуженості від усіх життєвих тривог.

9. Бенкет під час чуми

Зрештою прийомні дні в лазареті перетворилися на маленькі свята. В них почали брати участь також і інші поранені офіцери, Петині сусіди по палаті — всі люди іногородні, що не мали в Одесі ні родичів, ні знайомих.

Іх було троє: два піхотинці-підпоручики і гусарський корнет — красень і тонняга з чудовим, наче навмисно придуманим прізвисьмом Гурський.

Один з піхотних підпоручиків був людиною вже не молодю, із запасу, не поранений, а просто шлунковий хворий, що проходив при лазареті якісь тривалі клінічні дослідження, на прізвисько Хвощ.

Другий — зовсім молоденький, майже хлопчик, якого всі називали просто Кость, — важко поранений у груди, з осколком, що застряг десь біля хребта і завдавав йому нелюдських страждань, які він щосили приховував, щоб не бути тягарем для навколишніх.

Потай від лікарів Кость десь діставав морфій і впорскував його собі сам, вибираючи глибокий нічний час, коли всі в палаті спали.

Якось серед ночі Петя прокинувся і при слабкому світлі чергової лампочки в коридорі побачив Костя, який сидів на своїй завжди зім'ятій постелі, звисивши по-дитячому худі голі ноги, й, задержну сіру лазаретну сорочку, з виразом болісної насолоди вводив шприц у худе стегно, піднявши вгору зовсім прозоре обличчя, оточене давно не стриженними льняними кучерями, з іще прозорішими, ніж звичайно, очима, що світилися в сутінках палати, як фосфор.

Через кілька хвилин він уже солодко спав, розкидавшись на ліжку, жарко, з свистом дихаючи напіввідкритим, ангельським ротом.

Ці офіцери швидко перезнайомилися з усіма Петиними паночками. Почалося залицяння — невеликі, невинні романчики, те, що тодішньою мовою називалося «легкий флірт».

Навіть літній підпоручик Хвощ, у якого в Чернігівській

губернії була жінка й діти, не минув спільної долі і перший став жертвою легкого флірту, який називав на чернігівський манір «хлірт».

Він «врізався» в ту саму Раїсу, якій велів кланятися Колесничук, прощаючись з Петею на полі бою.

Раїса одна з перших примчала до Петі в лазарет. Чорнява, кучерява, чорноока, із пристрасно роздутими ніздрями, з червоним бантом на високих грудях, завжди без капелюшка і рукавичок, вона була втіленим типом одеської революційної курсистки, з тих, які до хрипоти кричали на всіх сходках і мітингах, виносили резолюції і протести, складали петиції, піддавали громадському осуду і навіть презирству, таврували ганьбою, іноді носили на рукаві пов'язку міської громадської міліції, викривали замаскованих провокаторів, вилловлювали переодягнених городових, співали революційних пісень, охороняли громадський порядок, обідали за двадцять копійок у студентській Ідальні «Ідеалка» і вимагали війни до переможного кінця — одне слово, що було сил «служили повсталому народові».

Одного разу вона навіть приїхала в лазарет на грузовику з матросами крейсера «Пам'ять Меркурія», і всі бачили з балкона, як вона, підбравши вузьку спідницю, перелізла через високий борт.

Це не завадило їй принести Петі зелену баклажанну ікру, або, як вона називалася в Одесі, ікру з синеньких, власного приготування, в глибокій тарілці, зав'язаній у серветку.

— Ви фея революції,— сказав підпоручик Хвощ, вимовляючи слово «фея», як «хвея».— Ви хвея революції, ви пробили мое серце.

На що Раїса відповіла своїм сильним, красивим низьким контральто, весело блискаючи бідними очима:

— Взагалі я маю успіх у товаришів українців.

— Вона натякає на свого чоловіка. У неї чоловік — українець, мій товариш прапорщик Колесничук,— сказав Петя, і серце Хвоща дало сильну тріщину.

— А по-моєму, ви не фея революції, а скоріше, так би мовити, щось на зразок амазонки душки Керенського,— із своїм особливим кавалерійським шиком промекав корнет Гурський і, зробивши млосні очі, додав з недбалою грацією: — У вас, моя кішечко, божественна фігурка, античні ніжки — одне слово, як мовиться у вищому світі: «Вона увійшла в будуар пружною ходюю, подригуючи правим галіфе».

І потім він проспівав не без приємності з Ігоря Северяніна:

Так процвітає Амазонія,
Де всюди лиш самі жінки.

— Ви пошляк,— із звабливо-палкою усмішкою сказала Рачка, і на її щоках розцвіли маки.— Ненавиджу казармені компліменти.

— Від ненависті до кохання один крок,— меланхолійно відпаривував корнет.

— Хвощ, викличте його на дуель.

— Заборонено.

— Але раз я так хочу.

— Слухаюсь, моє серденько. Коли накажете?

Тим часом корнет Гурський майже з бальною зграбністю плигав і повертався на всі боки на своїх новеньких милицях, витягнувши вперед забинтовану ногу, тоді як друга його нога, здорова, була взута в елегантний хромовий чобіт із срібною шпорою на високому каблучку, а з-під трохи розгорнутого халата виглядали ясно-червоні, зверхмодні гусарські чикчири із стьобаним атласним корсетом.

Петя всією душею зневажав мигдалеві очі корнета Гурського, його малесенькі, дуже коротко підстрижені вусики і злий рот з яскраво-червоними губенятами, що не заважало йому страшенно заздрити цьому офіцерові, який чомусь нестямно подобався майже всім Петиним панночкам.

Його веселе зухвальство не тільки обеззброювало. Воно просто оглушувало. І Петині панночки в присутності корнета неприродно спалахували; по-дурному реготали і завмиralи перед корнетом Гурським, як маленькі колібрі перед удавом.

Навіть Мотя, що входила в палату з склянкою посудиною або шваброю, як кішечка, шулилась під його поглядом, а корнет пускав бісики й пристрасно мугикав півголосом:

Пупсик, мій любий пупсик,
Ду біст майн аугенштерн,
Тебе люблю...

— Щоб ви сказилися! — червоніючи, бубоніла Мотя й тікала з палати.

Одне слово, корнет Гурський мав у всіх жінок величезний успіх, чого Петя не міг пережити спокійно.

Кость теж мав успіх, та тільки в іншому плані.

Блідий, кучерявий, з дитячим обличчям і прозорими очима мученика, притримуючи на горлі схудлими пальцями свою сіру лазаретну сорочку з тоненькими поворозочками і якось боком підібгавши ноги, він здавався зовсім дитиною і водночас неначе не мав віку, так змучило його вічне страждання, на яке він був приречений.

У цій легковажній компанії він був постійним нагадуванням того, що в світі існує жах, який час від часу терзає землю і людей і від якого нема порятунку.

В очах дівчат він був любим братом, ніжним юнаком-коханим, женихом, але не справжнім, а таким, що наснився.

Приховуючи свій вічний біль, Кость брав участь у балачках, у легкому флірті, з сумною посмішкою говорив армійські двозначності, а коли Раїса і Хвощ заводили півголосом українських пісень, він підспівував досить пристойним баском.

Петя вже встиг декілька разів блискавично закохатися, розлюбити і знову закохатися. Він по черзі втрачав голову від кожної панночки.

Одного чудового дня він навіть відчув, що закохався в Раїсу, і вже не на жарт збирався закрутити романчик, але вчасно схаменувся, що це дружина його шкільного друга, бойового товариша.

Тоді, аби загладити свою мимовільну провину перед доброю Жорою, він почав палко і з страшними перебільшеннями розповідати про своє поранення і благородний вчинок Колесничука, який «буквально на руках виніс його з пекельного вогню, а сам, врятувавши товариша, знову кинувся в атаку серед свисту куль і розривів бризантних снарядів».

А втім, важко було розраховувати на легкий тиловий романчик з Раїсою. Вона була непохитно вірна своєму Жоржу. Якщо ж вона приймала упадання Хвоща і співала з ним «Сонце низенько», то виключно заради українського патріотизму, яким заразив її той-таки Жора Колесничук, теж, як і підпоручик Хвощ, вірний син «рідної України».

Згодом Петі важко було зрозуміти й пояснити свою тодішню легковажність, бездумне ковзання по самій поверхні буття, повне небажання, а може, й невміння зрозуміти, що відбувається навколо, яесь грубе сп'яніння життям, самим фактом, що він живе, існує...

Можна було додумати, що Петя — разом з усіма навколишніми — повністю втратив відчуття часу й перенісся в яесь дивне моральне середовище, що має свої особливі закони і поняття про сенс людського життя, про людські обов'язки.

А не слід же забувати, що наближався, можливо, й найтрагічніший, і найвеличніший час всієї російської історії, та не тільки російської, а історії всього людства.

Та нічого цього Петя тоді не відчував.

Він тільки втішався життям і дуже квапився, немовби хотів надолужити все, що він упустив за час перебування в діючій армії, і щедро винагородити себе за ту смерть, яка не раз

милувала його, проте сотні разів пролітала так низько, що, здавалося, зачіпала його сталеву каску своїм чорним, димним плащем.

Одне слово, це був бенкет під час чуми.

10. Нова тітка

Провідати пораненого племінника зайшла також і тітка.

Петя з тривогою і ворожою цікавістю чекав на цю зустріч. Йому було важко уявити собі тітку в новому становищі заміжньої дами, дружини якогось чужого пана.

Це здавалося неймовірним.

Яка вона тепер?

Непомітно для самого себе Петя в думці намалював портрет нової тітки, значно молодшої, наряднішої, гарнішої, ніж у дійсності.

У Петиній уяві колишня тітка перетворилась на даму з холоднуватою недобррозичливою посмішкою, з незнайомими перснями на руках і навіть, можливо, з маленьким черепаховим лорнетом і золотим католицьким хрестиком на шії — одне слово, з усім тим, що личить польській дамі.

Він живо уявив собі, як вони зустрінуться: він — з напруженою посмішкою, а вона — ввічлива, люб'язна, тріумфуюча, але внутрішньо зовсім байдужа, аби тільки виконати задля пристойності свій обов'язок і навідати пораненого племінника.

Можливо, навіть вона принесе півдесятка тістечок від Печерського, але лише для того, щоб показати, що, ставши дружиною чужого пана, вона стала заможнішою. А може, вона навіть розщедриться і в знак колишніх родинних стосунків подарує йому карбованців п'ять, чого Петя бажав усією душею, бо грошей у нього зовсім не було.

А втім, він тут же вирішив від п'яти карбованців ввічливо, але рішуче відмовитися.

Ще не вистачало, щоб вона привела в лазарет свого поляка! Вона може! А взагалі нехай би краще вона зовсім не приходила.

Яке ж було полегшення Петі, яка радість, коли одного чудового дня в палату своєю швидкою ходою увійшла — майже вбігла — анітрохи не інша, колишня, мила, добра тітка з рідним переляканим лицем і напудреним носом, почервонілим від сліз, які вона, очевидно, щосили стримувала!

Вона, мабуть, бозна-що уявила собі про Петину рану!

Петя в халаті сидів на балконі, поклавши ноги на стілець.

Побачивши племінника, особливо його милицю, на яку він картинно спирався, тітка одразу ж заплакала й почала промокати щоки й ніс своєю мереживною хусточкою, згорнутою жмутком, як це вона завжди робила, коли плакала, і цей жест, такий знайомий Петі з дитинства, краще за всякі слова сказав, що тітка анітрохи не змінилась і лишалася тією самою, колишньою тіткою.

Петя відчув таку радість і водночас таку гіркоту, що несподівано для самого себе сказав ніжним голосом:

— Тітонько!

І теж заплакав. А заплакавши, розізлився сам на себе і на тітку й швидко, збентежено подивився навколо, щоб упевнитися, чи не бачив, бува, хто його сліз.

Але в цей час на балконі нікого не було, і Петина честь була врятована.

— Петрусю, рибко моя дорога! — зразу ж закудкудакала тітка, явно переплутавши від хвилювання племінників і адресуєчи старшому такі ніжні слівця, як «рибка» або «курочка», які звичайно застосовувались до меншого — до її улюбленого Павлика.

— Ну, ви вже завели своєї! — зніяковіло пробурмотів Петя.

— Ах, розумію! Ти одвик на війні від сентиментів. Ти став грубим солдатом з крижаною душею, загартований у битвах, — сказала тітка, враз переходячи на свій звичайний іронічний тон. — Ну, то дай же мені хоч подивитися на тебе.

— Дивіться.

— Який ти величезний! Боже мій, ти, здається, вже голнився?

— Тьотю! — з докором сказав Петя.

— Ах, вибачте, будь ласка! Я не хотіла тебе образити. Римські воїни теж голилися. Але, однак, я бачу, ти тут себе чудово почуваш. Очевидно, рана твоя не така вже й важка?

— У верхню третину стегна. Навиліт, — відповів Петя трохи ображено.

— Кістку зачеплено?

— Не зачеплено. Заспокойтесь.

— «Судьба Онегина хранила», — сказала тітка.

«Ні, вона анітрохи не змінилася, — подумав Петя, — така ж безтактна, і все та ж дивовижна здатність під виглядом правди говорити людям добродушні неприємності».

— Сподіваюсь, моя курочко, ти тут довго не залежишся? Мені навіть здається, що міг би уже й зараз узяти свою декоративну милицю і пройтися по Дерібасівській. Це було б

страшенно шикарно. Ба, стривай. Я зовсім забула. Ти, звичайно, вже куриш? Так от, на тобі сотню цигарок.— Вона дала Петі згорток.— Сама набивала. Чудовий сухумський тютюн. Сигізмунд Цезарович воліє курити цигарки виключно домашньої набивки і гільзи неодмінно фабрики Капельського. Хоч йому лікарі категорично заборонили, але що вдієш, що вдієш! — Тітка безпорадно розвела руками.— Страшенно важко воювати з чоловіками, особливо з такими норовистими, як Сигізмунд Цезарович!

«Хто це Сигізмунд Цезарович?» — хотів спитати Петя, але в ту ж мить зрозумів, що, певне, це є тітчин чоловік, поляк.

І Петі раптом стало дуже жаль тітки.

Мимохідь, але досить просто, без тіні збентеження чи манірності тітка розповіла про злиденне становище, в якому опинилася родина її чоловіка, Янушкевича.

— Тепер мое прізвище Янушкевич,— пояснила вона ніби в дужках.

Петя дізнався про паралізовану матір тітчиного чоловіка, стару пані Янушкевич, про його невдалих дітей — дівчинку Вандочку, хвору на кістковий туберкульоз, і про розпещеного хлопчика Стасика, про неможливість Сигізмундові Цезаровичу дістати пристойне місце, про якісь інтриги в канцелярії попечителя, про вогку квартиру і, нарешті, про тітчин проект відкрити щось на зразок приватної бібліотеки з маленьким читальним залом, де кожна інтелігентна людина за невелику платню мала б змогу в тихій родинній обстановці прочитати свіжий столичний журнал, газету, нову книжку.

Петя необережно посміхнувся.

Тітка перехопила цю посмішку і негайно перейшла в наступ.

— Ага! Розумію! Ти, певне, думаєш, що це чергова фантазія,— як, наприклад, домашні обіди або хутірець у степу.

— Та ні ж бо, тітонько, я нічого не думаю.

— Ну, не ти, то Василь Петрович. Він взагалі завжди вважав мене фантазеркою. Що ж, можливо. Можливо, і ця бібліотека-читальня теж не більш ніж фантазія. Але, друже мій...

Вона притишила голос і, округливши очі, сказала найрозсудливішим тоном:

— Треба ж нам якось жити, викручуватися, особливо в такий час, при такій жахливій дорожнечі! — Вона помовчала.— Взагалі я не уявляю собі, чим усе це скінчиться. Тобто я навіть дуже добре уявляю,— раптом сказала вона, притишивши голос, і очі її похмуро блиснули.— Закінчиться тим,

чим і повинно було рано чи пізно закінчитися: справжньою революцією. Не цією пародією на революцію, яку влаштував у Росії твій душка Керенський...

— Він такий же мій, як і ваш.

— Ні, він саме твій. Усі прапорщики його обожають. Главковерх! Головноумовляючий! До переможного кінця! В ім'я чого, я тебе питаю? — Тітка грізно подивилася на Петю.— В ім'я того, щоб багаті лишалися багатими? В ім'я того, щоб Польща, як і раніше, перебувала під російським чоботом? В ім'я того, щоб процвітала мадам Стороженко, що купила-таки в недоумкуватій, збіднілій дворянці Васютинської її чарівний хутір? В ім'я нечупар охотнорядців, купчиків, чорносотенців?

Вона кілька разів промокнула згорненою хусточкою свої палаючі щоки.

— В ім'я чого вони тебе продірявили? Відповідай!

— Відчепіться од мене, бога ради! — вигукнув Петя, зареготавши, як від лоскоту.

Ні, одверто кажучи, він не чекав від тітки такого завзяття. А вона вже добре-таки розходилася.

— Ти, звичайно, переконаний оборонець, не заперечуй!

Петя мовчав, милуючись збудженою тіткою.

— Кажи, ти оборонець? Чи, може, ти пораженець?

Петя скривився: впеклося їм усім, цим нещасним тилови-кам, питання: оборонець чи пораженець? Все одно як зачеплено кістку чи не зачеплено! Остобісіло!

— Ні, ти не ховайся за посмішечкою! Відповідай! — не вгамовувалась тітка.

— Та чого ви й справді до мене причепилися! — не на жарт розсердився Петя.— Якщо хочете знати, я не оборонець і не пораженець, і кістку в мене не зачеплено. Вас це влаштовує?

Тітчині очі округлилися ще більше.

— Чого ж ти тоді хочеш?

— Жити, тітонько, жити!

— Любий мій, усі хочуть жити. Але як? Як ти хочеш жити? Від того, як ти збираєшся далі жити, можливо, залежить доля Росії! — суворо сказала тітка.— Чи для тебе це теж все одно?

Петя з іще більшим подивом глянув на тітку. Це, звичайно, була та сама тітка, але все те політичне, радикальне, що раніше з'являлося в ній зрідка, мимохідь, тепер раптом стало немовби головним і постійним змістом її особистості.

Що міг відповісти їй Петя?

Сказати правду, він зовсім не думав про майбутнє. Для нього існувало тільки теперішнє. А що торкається долі Росії... то що ж? Зрозуміло, йому завжди хотілося, щоб Росія була наймогутнішою і найщасливішою державою в світі. Він любив її всією душею, але... Але хіба від нього могло щось залежати?

Він віддав своїй батьківщині все, що міг. Він пролив свою кров; він міг би й померти. Поняття «Росія» було надто непорівнянним з ним самим, з його особистістю.

Він був краплиною, піщинкою, вона — океаном.

Петя не сумнівався, що зрештою все якось владнається. І все залишиться, мабуть, як і раніше.

11. Безсоння

— Ти взагалі на що, власне, розраховуєш? — спитала тітка. — Які в тебе плани?

— Ах, боже мій, які плани! Звичайні. Вступлю до університету.

Петя говорив з явною неохотою, мляво. Майбутнє він уявляв невиразно. Воно було для нього абстракцією. Але абстракцією більш чи менш небезпечною, можливо навіть смертельною.

— Припустимо, — сказала тітка. — А на який факультет?

— Не знаю. Хіба не все одно? Ну, юридичний.

— Я так і думала, що на юридичний. Коли нема з чого, то з пік.

Тітка іронічно посміхнулася. Було відомо, що на юридичний факультет звичайно йдуть нероби.

— Що ж ви від мене хочете? — спитав Петя.

— Хочу, щоб ти зрозумів, що Росія летить у прірву. І ми разом з нею. І все з ласки бездарного Миколи, а потім з ласки не менш бездарного Тимчасового уряду, і насамперед вашого хваленого Керенського.

Петя злякано озирнувся і навіть подивився через поручні балкона вниз, де по сонячному асфальту тротуару повзло кілька золотисто-підрум'янених, згорнутих листків каштана, красивих, як тропічні черепашки.

— Так, твоя правда, — сказала тітка, притишивши голос. — Тепер такий час, коли треба бути дуже обережним. Ще гірше, ніж за царизму. Столипін вішав сотнями. Корнілов розстрілює тисячами. Бачиш, до чого ми дожили? Але, може, ти корніловець?

— Мене самого корніловці мало не розстріляли в Яссах.

— Я так і думала, що ти не корніловець. Ні, друже мій, як хочеш, а я цілком згодна з Павловською, котра вважає, що Росію може врятувати тільки перетворення імперіалістичної війни в громадянську. Чого ти на мене так дивишся? Тебе дивує, що я кажу такі речі?

— Дорога тітонько, ми на солдатських мітингах і не те чули, та не дивувалися. А щодо Корнілова ви маєте рацію. Це така наволоч, що далі нікуди.

Петя спохмурнів, згадавши страшну ніч в Яссах, оплилу свічку, темну кімнату, вартового на дверях, похмурі очі й квадратне підборіддя чергового по місту...

Але відразу ж його думки відхилилися вбік, до чогось сумовитого і водночас приємного. Щось ніжне, забуте вчувалося в тітчиних словах, точніше, в якомусь одному слові, що майнула й пропало, як згасла зоря.

— Ти чого на мене так пильно дивишся? — спитала тітка.

Петя не відповів. Він напружено шукав і раптом знайшов це слово: Павловська. Цілий світ виник перед ним.

Хуртовина в горах.

Вулиця Марі-Роз у Парижі. Лонжюмо.

Степова ніч. Свічка у вікні. Промінь маяка.

Дівчинка в пальтечку, що так картинно труснула каштановими кучерями: «Чим ніч темніша, тим ясніші зорі».

Як страшенно давно це було!

Та чи й було?

— А де зараз Павловська? — спитав він.

— У Петрограді, звичайно. Ти, мабуть, уже чув: Павловська-мати грає якусь роль у більшовиків, у особняку Кшесінської, мало не секретар у Леніна. Там же й Родіон Іванович. Я днями від Павловської одержала листівку, але страшенно туманну. Певне, вони всі знову на нелегальному становищі.

Петя роздув ніздрі.

— Яка ж це проклята країна, де вічно переслідують порядних людей!

Петя, звичайно, знав, що славнозвісний особняк балерини Кшесінської в Петрограді, на Камінноостровському, був штабом більшовиків, що з його балкона виступав перед робітниками і солдатами Ульянов-Ленін, який повернувся з-за кордону, той самий, якому Петя віз листа, сховавши його в свою матроську безкозирку. Тепер ім'я цієї людини, вождя більшовиків, гриміло на всю Росію.

Не було нічого дивного в тому, що до Ульянова-Леніна має відношення політична емігрантка Павловська, знайома з ним ще по Парижу, Женеві і Цюріху.

Але Петю здивувала тітчина обізнаність, а головне те, що вона, виявляється, листується з Павловською.

— А Марина? — спитав Петя.

— Разом з матір'ю.

Тітка одразу помітила, як пожвавішало Петине обличчя. Знайома добродушно-лукава посмішка наморщила тітчині губи.

— Що, чи згадав давнє кохання? То можеш заспокоїтись. У тебе немає ані найменших шансів.

— Чому?

— Щасливий суперник,— зітхнула тітка.

— Хто?

— Невже ти не здогадуєшся?

— Ні.

— Твій давній друг Черноіваненко.

— Гаврик! — вигукнув Петя.

— Друже мій, він уже не Гаврик; а товариш Черноіваненко,— суворо промовила тітка, але губи її сміялися.— Невже ти про нього нічого не знаєш?

Петя справді нічого не знав про Гаврика, крім того дечого, що йому сповістила Мотя. Але Тетяна Іванівна торкнулася найпотаємніших струн Петиної душі. При імені Гаврика він одразу пожвавішав.

— О,— сказала тітка,— твій Гаврик тепер фігура. Ти з ним не жартуй. Солдат. Георгіївський кавалер. Більшовик. Член армійського комітету. Делегат Румчороду. Гроза світової буржуазії. Його вже тричі арештовували і тричі, як кажуть, під тиском революційних мас звільняли. В даний момент він делегований у Петроград. В усякому разі, Павловська пише, що дуже часто з ним бачиться, і, чекай-но, я навмисно захопила з собою листівку, тобі буде цікаво.

Тетяна Іванівна дістала з ридикюля пом'яту листівку з видом Зимового палацу і наділа пенсне, якого раніше ніколи не носила.

— У старості слаба на очі Мавпа стала,— сказала вона і, відшукавши потрібне місце, прочитала: «Марина з ним не розлучається, обоє весь час перебувають у екзальтовано-романтичному настрої, очевидно, давнє кохання спалахнуло з новою силою, але, по-моєму, усе це не на часі, бо...» Ну, і далі багатозначні три крапки, розумій, мовляв, як знаєш. Конспірація!

Петя був неприємно здивований.

— Це ж яке давнє кохання? На хутірці, чи що? Щось я

не помічав між ними ніякого кохання. Це скоріше в мене з Мариною намічався романчик.

— Пхе, який ти став пошляк! І що це за армійський жаргон — романчик? — невдоволено промовила тітка.— Друже мій, закарбуй собі на носі раз і назавжди, що закохані ніколи нічого не помічають. Ти, наприклад, досі певен, що тоді Марина була небайдужою до тебе. А насправді всі, крім тебе, знали, що вона, як кішка, закохана в Гаврика.

— Для мене це новина,— сказав Петя з таким серйозним, навіть трохи драматичним виразом обличчя, що в Тетяни Іванівни від сміху виступили на очах сльози, і вона почала їх промокати своєю хусточкою.

А втім, Петя тут же опам'ятався, зміркувавши, що з його боку досить безглуздо віддаватися любовним переживанням п'ятирічної давності, і яскрава іскорка, що блиснула перед ним на згадку про Марину, миттю згасла.

Його дуже схвилювало побачення з тіткою.

Вперше за місяць перебування в лазареті Петя так погано провів ніч.

Його змучило безсоння, завжди особливо нестерпне в молоді роки.

Вперше за останній час, а можливо, й за все життя, Петя Бачей з усією серйозністю поглянув на себе збоку і задумався над своєю долею.

Він зрозумів, що пливе кудись «без керма і без вітрил», заглиблений у напівсонний світ вигаданого щастя і примарної незалежності.

А були ж пориви, високі мрії!

Куди ж усе це поділося?

Петя ясно уявив собі Гаврика таким, яким змалювала його Тетяна Іванівна: солдат, георгіївський кавалер, більшовик.

Петя добре знав цей тип фронтовика.

Розстебнута шинель.

Обмотки.

Сплющена і збита на потилицю папаха з бавовняного смушку.

Різкі рухи.

Примружені, ненавидячі й недовірливі очі.

Саме таким має бути тепер його друг Гаврик: весь — порив, весь — рух уперед, у будь-яку мить готовий битися, непоступливий, упертий, непохитний.

Усе життя його було підготовкою до цього рішучого часу. Він знає, для чого живе й чого добивається. Людина прямої,

ясної думки і такої ж прямої дії, рідний брат Терентія Чорноіваненка, потомствений пролетар.

Нічого нема дивного, що він перебуває в самому центрі революційних подій, у Петрограді, в штабі більшовиків разом з Родіоном Жуковим, Павловською, Мариною.

Вони всі там, поруч з Ульяновим-Леніним. У них одна спільна справа.

Це зрозуміло. Так і повинно бути.

Але ось що дивно: Павлик! Хлопчисько, в якого молоко на губах не обсохло. Він теж робить революцію.

А що в цей час робить він, Петя?

Чим він живе?

Флірт. Романчики. В голові жодної путньої, стійкої думки. Тільки вітер. І повне самовдоволення.

Він стомився?

Так, стомився.

Але ж не він один. Усі стомилися, змучені.

Так, але він проливав кров.

У нього рана.

Ах, яка там рана!.. Нікчемна дірка, що, кажучи відверто, майже зовсім загоїлась, і якщо ще трохи гноїться, то тому, що він колупає її ночами нігтем.

Боягуз.

Дезертир.

Петя надто перебільшував і сам розумів, що перебільшує, але цієї безсонної ночі в нього розгулялися нерви, і він з болісною насолодою принижував себе, мимрячи в подушку і мало не плачучи від зневаги до себе.

Він бачив, як при слабкому світлі лампочки з виразом відчаю на прозорому обличчі кілька разів схоплювався й сидів на зім'ятій постелі підпоручик Кость, як він тремтячими руками витягував з-під матраца шприц і, задерши сорочку, впорскував морфій.

Петя прислухався до нічних звуків лазарету, до майже нечутних кроків чергової сестри, булькання води з графіна.

Його змучило сонне бурмотіння поранених, що долидало в нічній тиші з найвіддаленіших палат, важке, уривчасте марення, скрикування, стогони.

Під вікнами іноді лунали по-осінньому дзвінкі кроки пізніх перехожих.

Клацали по бруківці прольотки, і кришталеві відблиски їхніх ліхтарів із стомливою одноманітністю пропливали по стелі в зворотному напрямку, і так само, здавалось, пропли-

вали в зворотному напрямку жіночий сміх і чоловічі задоволення.

Це проводили своїх дам тилові офіцери.

Іноді на вулиці лунав грубий окрик комендантського патруля або таємничий, зловісний гуркіт грузовика, який, судячи із стуків прикладів, віз кудись озброєних людей, може, червоногвардійців або матросів, а може, і юнкерів-корніловців.

Ніч тяглася нестерпно довго.

На світанку, погримуючи милицями, з'явився з гостей підпилий корнет Гурський, і Петя чув, як він зривистим шепотом лаявся з черговою сестрою, а потім наспівуючи декламував:

Я геній Ігор Северянін,
У мене — переможний лет.
Я в кожному місті — на екрані,
Я всюди — стверджений поет...

Потім він рипів своїм ліжком, сипав чортами, кленучи якогось капітана Завалішина, і нарешті захропив.

Потім у монастирі вдарили до утрені, і Петі знову здалося, що дзвін важко й лунко співає не ззовні, а всередині кімнати, зовсім поряд, величезний, багатопудовий, з розгойдуваним биллом, а за віконною шторою вже золотився хрест на монастирській дзвіниці, освітлений вгорі першими променями мерзлякуватого сонця.

«Ні, годі,— думав Петя, перевертаючись на постелі.— Тепер я знаю, що мені робити».

У нього вже визрів секретний план дій.

Сьогодні ж він зажадає, щоб медична комісія виписала його з лазарету.

Потім він якомога швидше повернеться в діючу армію для того, щоб у ці вирішальні дні бути разом з народом і розділити долю армії за всіх обставин: чи буде це загибель від німців, чи повна перемога народу над усіма силами реакції — керенщини, корніловщини,— нова революція,

Можливо, що, коли б цей план міг здійснитися одразу ж, негайно, цю ж секунду, усе б саме так і сталося, як хотів Петя.

Але він так втопився після безсонної ночі, що вранці заснув міцним, блаженним сном, а коли прокинувся, то було вже після обіду і біля його ліжка стояв таємниче усміхнений Чабан, подаючи своєму офіцерові довгий напаччений конверт з товстого сірого англійського паперу з витисненою маленькою монограмою, запечатаний сургучем бузкового кольору.

12. Роль пана Простакова

Петя одразу впізнав конверт.

Це був лист від Ксенії Сеславіної, правнучки героя Вітчизняної війни 1812 року, з якою в Петі років півтора тому зав'язалося заочне знайомство — явище на той час досить поширене.

На позиції, в Петину воїнську частину, прибули з тилу подарунки для солдатів, і Петі, що був ще тоді нижнім чином, теж перепала посылка: восьмушка чаю фірми К. і С. Попових третього сорту, пачка махорки «Тройка», аркуш цигаркового паперу, плетені зелені рукавиці, кисет, літографічне зображення Георгія Побідоносця, що вбиває змія, і лист.

Усе це було акуратно зашите в полотнинку і пахло парфумами «Персидський бузок».

У листі зумисне великими, друкованими літерами було написано послання невідомому дорогому солдатику, захисникові царя і вітчизни, з проханням не давати спуску проклятому німцеві і щосили лупити його і в хвіст, і в гриву чим попало — багнетом чи прикладом, гранатою чи кулею, а в нагороду за це покурювати рідну російську махорочку і гріти руки в зелених рукавицях, сплєтених молодією дівчиною... Чи щось схоже на це. Підписано було: «Молю за всіх вас бога, твоя названа сестриця Ксенія Сеславіна».

Петина уява зразу намалювала портрет молоденької, гарненької дівчини-патріотки, й, не відкладаючи справи надовго, Петя відповів листом, у якому дуже майстерно і навіть з деяким граціозним гумором дав зрозуміти, що він хоч і захисник вітчизни, однак зовсім не простий солдатик, а з освітою, і туманно натякнув на своє благородне походження, а також досить доречно підкинув французьку фразу, але оскільки не був певен, що написав її без помилок, то з душевним болем замазав її чорнильним олівцем.

Він просив мадемуазель Ксенію якомога докладніше написати йому про себе, згадав побіжно про своє розчарування в коханні, напустив на себе навіть дещо лермонтовське і додав, що буде в довгі окопні ночі з нетерпінням чекати листа від свого далекого друга, бо він сподівається, що вони з часом неодмінно стануть друзями, а може... Тут Петя поставив красномовні крапки майже на весь рядок.

Відносно довгих окопних ночей Петя прибрехав, бо їхня батарея якраз стояла в резерві під Мінськом, і Петя з двома товаришами досить зручно влаштувався в окремій халупі, де

вони втрьох старанно і не цілком безгрішно упали за гарненькою, круглоvidoю дочкою біженки-білоруски, яка прала їм за пайок білизну.

В цей час на фронті було затишшя, і відповідь прийшла досить швидко.

Цього разу правнучка героя Вітчизняної війни писала вже не на звичайному копійчаному поштовому папері, а надіслала лист у напахченому конверті з бузковою сургучевою печаткою.

Лист цей містив кілька рядків, щоправда, досить люб'язних, і був підписаний всього одною буквою К.

Це викликало в Петі захоплення. Він одразу ж відповів дуже довгим, майстерно складеним посланням, мета якого була витягти у мадемуазель Сеславіної якомога більше цікавих відомостей про неї саму й особливо розвідати, скільки їй років і яка в неї зовнішність.

З цією метою він поштою просив «далекого друга» надіслати йому фотографічну карточку для того, щоб, як писав хитрий Петя, він міг побачити обличчя свого ангела-хранителя.

Розставивши сіті, Петя почав чекати.

Другий лист прийшов також досить швидко і був уже значно грайливіший, хоч з нього Петя нічого певного про свою адресатку не взнав, а відносно фотографії взагалі замовчувалось.

Але зате стояв підпис: «Ваша Кс.».

«Моя Кс.!» — так почав Петя свою захоплену відповідь.

Проте наступного дня Петину батарею посунули на передову позицію, почалися важкі бої, потім їх перекинули з-під Барановичів у Галичину, з Галичини на Румунський фронт, отож, коли нарешті до Петі дійшла відповідь — така ж загадково-невизначена, хоч цього разу підписана вже «Ваша Ксенія», Петя встиг охолонути до листування і відповів недбалою листівкою, в якій, між іншим, не забув згадати, що пише на бруствері окопу між двома атаками, що й справді відповідало дійсності.

Таким чином, листування з правнучкою само собою згасло.

Але, потрапивши в лазарет, Петя згадав свою Ксенію і на всяк випадок надіслав їй листівку.

Тепер він тримав у руках її відповідь.

Від листа, як і раніше, пахло персидським бузком. Правнучка в найніжніших висловах запрошувала «свого любого давнього друга», як вона писала, провідати її якось увечері

в її тихому куточку, причому висловлювала надію, що Петина рана не така серйозна, щоб «ці противні хірурги» могли перешкодити їхньому побаченню.

Петина уява заграла із страшною силою. Пропустивши задля пристойності два дні, які йому здалися двома місяцями, згоряючи від нетерпіння, він пішов до своєї Ксенії.

У нього був чудовий збуджений настрій, трохи, проте, зіпсований тією легкістю, з якою черговий лікар дозволив йому вийти в місто.

— Я піду з милицею? — спитав Петя, невпевнено дивлячись на лікаря.

— Вона вам потрібна як мертвому припарка,— сказав лікар, глянувши на прапорщика цинічно-веселими очима.— А втім, можете взяти для декорації хоч дві милиці. Мені не шкода.

Багато мороки було з одягом.

Мотя дуже добре заштопала на Петиних бриджах дірки, пробиті осколком, і відпарила криваву пляму, слід від якої, однак, залишився.

Френч теж був відпарений і випрасуваний. Брудні хромові чоботи Чабан начистив до дзеркального блиску і, ввійшовши навшпиньках, як найбільшу дорожочинність, поставив їх на килимок біля ліжка.

— Тільки ви, прапорщику, не розводьте з вашою дамою лірики, а зразу ж беріть її за корсет і не давайте отямитись,— сказав корнет Гурський.

— Ви цинік,— зніяковіло відповів Петя, але в очах у нього при цьому був грайливий блиск.

— Бон шанс, як кажуть наші союзники-французи!— крикнув навздогін корнет, і Петя, намагаючись не робити занадто швидких рухів, безпідставно кречучи пеначе від болю, спустився повз санітарів і сестер по затертих мармурових сходах і з допомогою Чабана сів на візника, поклавши поранену ногу на відкидну лавочку, а милицю — поряд з собою на тикове смугасте сидіння.

— Николаївський бульвар, карбованець!— гукнув Петя гвардійським голосом, сам дивуючись, звідки в нього взялися ці панські баритональні ноти, тим більше що в кишені у нього лежала всього одна синенька п'ятірка, яку він позичив у хазяйновитого Чабана.

— Не осоромте честі нашого лазарету!— пролунав згори голос корнета, і Петя побачив на балконі все населення палати, яке махало йому руками і рушниками.

— Будьте певні!— процідив крізь зуби Петя і, заломивши на потилицю свій бойовий кашкет, сказав візникові:— Рушай! Важко повірити, що Петя вперше в житті їхав один і зовсім самостійно візником.

В родині Бачев візник був такою недоступною розкішшю, як перший клас на залізниці, шинка фрикандо, квартира в бельетажі, діагоналеві штани і багато чого іншого, не кажучи вже про паюсну ікру, ананаси, меренги із збитими вершками.

До візника зверталися лише в крайніх, екстрених випадках, так само як і до телеграфу. Візник і телеграф були складовою частиною всякого трагічного випадку. Візником посилали по лікаря, а телеграмою сповіщали про смерть.

За все своє життя Петя їздив візником всього два чи три рази — на вокзал і з вокзалу,— і то разом з татом, Павликом, багажем і тіткою, сидючи в кого-небудь на руках або на козлах.

Тепер же він їхав сам — вродливий поранений офіцер з милицею, і, головне, куди? На побачення з дівчиною, правнучкою героя дванадцятого року, яка жила в найаристократичнішому районі міста — на Миколаївському бульварі, Воронцовський провулок.

Петя сподівався побачити багатий особняк або принаймні старовинний флігельок часів Дерібаса, схований у заростях персидського бузку, тихий будуар з рожевою шовковою лампою, потім канапку, козетку або щось на зразок цього, вузьку долоно, притиснуту до його губів, зачіску «директуар» і довгі алмазні сережки в малюсіньких рожевих вушках.

Одначе все виявилось зовсім не таким.

Петя потрапив у напівпідвальну квартиру великого прибуткового будинку, де його зустріла худа, висока літня дівчина з чорною оксамиткою на відкритій жилавій шії і з довгими жовтими зубами, в яких вона тримала тонку цигарку.

Її очі, схожі на якісь великі напівкоштовні уральські камені, непорушно блищали, корсет рипів, муарова спідниця шуркотіла.

— Ви прапорщик Бачей, я не помилилась?— радісно сказала вона і, примружившись, випустила з ніздрів два струмені тютюнового диму.

— Так точно,— відповів Петя.

← Я Ксенія. Ви якраз вчасно. Ви нам вкрай потрібні. Ви будете Простаков. Там усього кілька слів і дуже нескладний костюм. Зрештою можна одягти просту косоворотку з

шовковим поясом. Милицю залиште в передпокої. Я бачу, вона вам зовсім не потрібна... Мсьє і медам! — закричала вона гусячим голосом, відсуваючи поїдену міллію порт'єру з помпончиками.— Дозвольте вам представити мого давнього друга прапорщика Бачея. Він поранений, але не так сильно, щоб не зіграти Простакова. Прошу вас, П'єр.

Вона махнула рукою з цигаркою, і на Петю посипався попіл.

Невелика кімната, погано освітлена стоячою лампою-торшером, схожим на жирафу в зеленому капелюшку, з полицкою з плямистого мармуру,— їдальня і водночас будуар і вітальня,— була наповнена гостями, зайнятими розподілом ролей. В усіх у руках були зошити.

Затівалась аматорська вистава на користь поранених солдатів. Чомусь вибір упав на комедію Фонвізіна «Недоросток».

В усьому цьому було щось вельми старомодне, манірне, а головне, прісне, і настільки не відповідало уявленню Петі про «користь поранених солдатиків» і про те, що відбувалося в Росії, що Петя дозволив собі злегка усміхнутися.

— Ви скептик,— сказала правнучка героя і ткнула йому в руки роль Простакова — тоненький, зшитий сірою ниткою залапаний зошит з овальним штемпелем театральної бібліотеки.

Петя прочитав першу фразу, написану каліграфічним писарським почерком:

«Простаков (від збентеження затиноючись). Мі... мішкуватий трошки».

Петя подивився на оточуючих його юнкерів, військових чиновників, гімназистів і прапорщиків — майбутніх виконавців Мілона, Скотиніна, Стародума та інших персонажів безсмертної комедії — і мало не заплакав з досади.

Він уже, проклинаючи все на світі, ладен був тікати, але навіть і тут йому, як завжди, поталанило.

Ледве він, удавши, що заглибився у свій зошит, збирався непомітно шаснути в передпокій і драпонути, як раптом помітив двох прегарненьких панночок, що, обнявшись, сиділи на підвіконні і робили йому дуже милі гримаси.

Одна була худенька, друга повненька. Але обидві одягнені, як близнючки, в зовсім однакові англійські спідниці і фланельні кофтинки з великими атласними бантами на шії і однаково зачесані за тодішньою модою «директуар», тобто з волоссям, забраним вгору і заколотим на потилиці справжніми черепаховими гребінцями, так що ніжні шийки і поти-

лиці дівчат були чарівно відкриті і зовсім «по-мопассанівськи» кучерявилися легким, як шовк, волоссячком, немовби створеним для поцілуку.

І в Петиному житті знову все казково змінилося.

— Ви, власне, хто?— спитала повненька.

— Я пан Простаков,— відповів Петя і мало був не додав вставне речення, але вчасно прикусив язика.

— Тоді поздоровляю: я ваша дружина, пані Простакова.

— А я нянька Митрофанушки, Єреміївна,— сумно докинула худенька.

Петя з задоволенням розглядав гарненьких дівчаток, обертаючись то до одної, то до другої, неспроможний вирішити, яка краща.

«Обидві кращі»,— подумав він легковажно й тут же почав завзято упадати за обома, замоввши таку веселу армійську нісенітницю, що навіть сам здивувався, звідки в нього це береться.

Панночки охоче підтримали цей відчайдушний флірт, отож не минуло й двох хвилин, як Петя Бачей уже сидів на підвіконні між двох красунь, які виявилися дочками генерала Заря-Заряницького Шурою і Мурною, що так само випадково, як і Петя, влипли в цю безглузду витівку з аматорською виставою.

«От уже й справді не знаєш, де знайдеш, де загубиш»,— весело думав Петя, потай потискуючи ручки то одній, то другій мадемуазель Заря-Заряницькій.

Тепер уже ні про яку аматорську виставу не могло бути й мови. Хотілося якомога швидше втрюх вислизнути на свіже повітря, що Петя без зволікань і влаштував, розігравши на правах пораненого гострий напад слабості, майже неприємності, а хитрі сестрички взялися одвезти його в лазарет.

Одначе замість лазарету вони втрюх потрапили в кіномастограф «Кіноуточкіно», де в натовпі солдатів і матросів дивилися «Отця Сергія» з серденьком Мозжухіним, в якого обидві панночки, звичайно, були давно закохані. Потім гуляли по Дерібасівській і з'їли по дві кульки горіхового морозива в закладі Кочубея в міському саду...

Одне слово, на другий день після безсонної ночі, проведеної у ваганнях, кому з двох сестричок віддати перевагу, Петя, порипуючи милицею по гравію, широкою алеєю підійшов до дачі Заря-Заряницьких.

13. Четверта сестра

Крізь темно-червоне листя дикого винограду линули звуки веселого обіду, а на східцях тераси солдат у червоних погонах, присівши навпочіпки, крутив повискуючу ручку морозниці.

Уже по самому цьому звуку, схожому на шум жорна, що в хрустом розмелює грубу сіль, змішану з битим льодом, Петя зразу зрозумів, що потрапив на родинне свято з парадним обідом і морозивом.

Він зупинився нерішуче і вже хотів був повернути назад, як у цей саме час був помічений, викритий, підхоплений з обох боків під руки і, немовби оточений запашною хмаринкою стрічок і кучерів, теплом ніжних оголених рук, блиском щасливих очей, таким веселим і таким щирим сміхом, був заведений на терасу, де зразу опинився в товаристві дівчат, офіцерів і студентів і був відрекомендований нарядній дамі, котра милостиво подала йому руку в мереживному рюші й посміхнулася, як давньому знайомому.

— Це наша маман,— сказали в один голос Шура і Мура.

Намагаючись триматись якомога невимушеніше, Петя глибоко вклонився і поцілував персні на худих, легких пальцях генеральші.

— Так би мовити, з корабля на бал,— не зовсім доречно, але все ж таки досить самовпевнено промовив Петя і тут же впустив милицю на якусь кицьку з бантом, що нявкнула й засичала на нього з-під столу.— Пардон,— сказав Петя з розв'язною посмішкою, стараючись водночас, щоб з його уст не зірвалося що-небудь нецензурне.— Я, здається, ненароком стукнув по головешці вашу фаворитку.— Він хотів сказати «левретку», але вчасно спохватився, що до котів це не підходить...— Хоч взагалі всі ці маленькі хатні тварини досить милі й створюють атмосферу родинного затишку, адже так, мадам?

Усе це Петя проговорив в огидному армійському стилі, сам себе зневажаючи і дивуючись, звідки в нього взялася ця пошлість.

Одначе господиня, ще раз обдарувавши Петю іменинною посмішкою, відпустила його милостивим поглядом, і Петєю знову заволоділи нарядні сестрички.

Виявилось, що вони двійнята, хоч і не близнючки, і що сьогодні день їхнього народження— шістнадцять років,— і що вони навмисне нічого не сказали про це Петі, щоб він не витрачався на букети й цукерки.

На терасі панувала веселість.

Щойно з'їли бульйон з маленькими листковими пиріжками, і тепер солдат у білих нитяних рукавичках вносив блюдо з такими ж маленькими курячими котлетками, так апетитно посипаними зеленою петрушечкою, що Петя ледь не загнув, після чого його присутність тут, звичайно, назавжди б закінчилась. Та він своєчасно прикусив язика.

За столом сиділо чоловік з двадцять офіцерів. Але це не були ті випадкові офіцери воєнного часу і маленьких чинів, які звичайно становили компанію Петі. Це були справжні кадрові офіцери, не нижче поручика, серед яких Петя помітив навіть двох підполковників: одного з орденом святого Володимира з мечами і бантом, а другого з Георгіївським хрестом, але не таким, як у Петі, срібним, солдатським, а офіцерським, білосніжно-емалевим, що так випукло, непередавано скромно і самотньо висів на грудях просторої офіцерської гімнастерки, пошитої з найкращого штигліцівського матеріалу кольору шанжан, з якого носив свої кітелі сам колишній государ-імператор.

Петя вперше в житті був у гостях у багатому генеральському домі. Незважаючи на весь свій душевний опір, він зазнавав принизливого почуття бідної людини, що потрапила в гості до багача.

Він з усіх сил намагався триматися незалежно, але самолюбство його все ж таки сильно страждало.

Йому здавалося, що всі ці кадрові офіцери з усіма їхніми орденами, академічними значками, дорогим похідним спорядженням з магазину гвардійського економічного товариства, добротними чобітьми, шкіряними похідними портсигарами через плече, запахом англійського одеколону, жорстко підстриженими вусами, маленькими золотими і срібними нашивками за поранення, неприступним і, як здавалося Петі, зневажливим виразом обличчя терплять його присутність тільки з поваги до господині дому і потураючи забеганці двох винуватиць родинного свята.

Петя помітив, що всі вони між собою неначе рідня чи, в усякому разі, зв'язані якимись особливими узами не тільки домашньої, але й службової дружби.

Петя знав, що глава дому Заря-Заряницький перебуває в діючій армії, де командує корпусом, а більшість офіцерів — його підлеглі.

Тут був також його ад'ютант з захисними похідними аксельбантами, чоловік старшої генералової дочки. Він щойно приїхав на кілька днів з позицій і привіз листи.

Це був спритний поручик, веселун і душка, який на правах близького родича, незважаючи на свій невеликий чин, поводився з розв'язною впевненістю у своїй чарівності, раз у раз цілував генеральші ручки, називав її «матусею» і кидав надто довгі й надто томливі, нескромно захоплені погляди мигдалевих вірменських очиць на свою молоду дружину, яка, між іншим, цілком заслуговувала захоплення.

Якщо Шура і Мура були просто дуже гарненькими, то вона була в усіх відношеннях красуня, з тією перевагою перед будь-якою звичайною красунею, що хоч і знала собі ціну, але не надто заносилась і поводитися дуже просто, чарівно-весело, жваво, розсипаючи навкруги щирі, доброзичливі усмішки.

Усміхнулась вона й Петі. Навіть злегка по-гімназичному підморгнула, немовби кажучи: «Не соромтесь, прапорщику, тут усі свої!»

Від цієї усмішки Петя увесь загорівся, заблищав, як нова копійка.

— Інко, не смій,— в один голос закричали народжениці,— це наш кавалер! Мамо, скажи їй, щоб вона не сміла відбивати! А то знову починається...

— Ну от, ні з ким уже не можна й пофліртувати. Яка нудьга! Ну, гаразд, гаразд, не буду. Хай так. Забирайте собі вашого прапорщика, тільки не плачте.

І вона, ще раз подарувавши Петі дружню усмішку, повернулась в інший бік.

— Майте на увазі, що ви тепер абсолютно наш,— сказали сестрички і почали з двох боків накладати йому на саксонську тарілку курячі котлети.

І Петя відчув себе раптом дивовижно легко й просто серед усіх цих дам і кадрових офіцерів, які ще за хвилину до цього здавалися йому не тільки чужими, але мало не ворожими.

Тепер Петю бентежило одне. Він ще не зробив вибору між своїми сусідками, хоч уже й був по самі вуха закоханий.

В кого ж він був закоханий? Або, точніше, в що? Він був закоханий в усе, що його оточувало. Він перебував у тому щасливому стані насолоди життям, який буває в людини лише в першій молодості, та й то не часто.

Він налігає раптово, як порив бурі.

Усі сили Петиної душі були зібрані й напружені, і всіма цими силами він був закоханий у своїх сусідок; був закоханий у дзеркальний блиск уже не дуже теплого, але ласкавого післяобіднього вересневого сонця, який знизу освітлював на-

півоблетілий приморський сад і, сухо сяючи слюдою, ковзав туди й сюди по довгих павутинках, розтягнених поміж туй і тамарисків; був закоханий у генеральську похідну бекешу на вірвовці між яблунь, яку провітрювали перед відправкою на позиції; нарешті, він був закоханий у рожеве листя, подекуди вціліле на старій груші; в туманно-блакитну смугу заштиленого моря за садом; у багряне листя дикого винограду, що червоніло, як жарини, і наповнювало терасу винно-червоним, церковним світлом; в генеральшу, яку всі офіцери називали «матусею»; в красуню Інну та її чоловіка-вірменина, в густо-жовте домашнє вершкове морозиво і навіть у пряні шматочки ванілі в цьому єдиному в світі морозиві — одне слово, він був закоханий в усе і понад цього всього ще в щось, чого він ще не помітив, але вже відчував десь поруч себе.

Це було схоже на відчуття людини, яка йде одного вечора напровесні по місту й раптом починає помічати, що все навколо якесь незбагненно чарівне: чарівні освітлені вікна, вітрини, ліхтарі, стіни будинків, тіні людей і ще голих дерев. У всьому відчувається якась особлива, непояснима прозорість, начебто до всього цього домішане ще щось казкове, таємниче, але звідки воно, це чаклунське, зеленяве світіння, ви ще не розумієте, і це дивно хвилює.

Що ж це? Звідки воно?

І раптом ви випадково зводите очі й бачите в бездонній висоті, над краєм даху клаптик місячного неба і молодик — такий ясний, такий зеленяво-прозорий, такий казковий і нетутешній між димарем і горищем серед діамантового сяйва міста...

Тоді ви розумієте, що це саме його ніжне геліотропове світло, майже невідчутно присутнє всюди, домішується до всіх вогнів, навіть до спалаху запаленого сірника, що це він від усіх предметів поклав слабкі, попелясті тіні, нишком відбився в якому-небудь темному віконці і сповнив світ лілейною чарівністю безезневого вечора.

Щось подібне сталося з Петею. Він відчував присутність когось чи чогось, але не міг зрозуміти, що це, хто це. І дивно хвилювався весь час, поки раптом випадково не повернув голову і не побачив дівчину, яка вже давно пильно дивилася на нього, трошки спідлоба, темними і, як здалося Петі, вимогливіми, але разом з тим ніжними очима.

Це була ще одна дочка Заря-Заряницьких, віком старша за сестер-двійнят, але молодша за красуню Інну.

Петя спочатку зовсім не звернув на неї уваги, — такою непомітною, «невідчутною» вона була. Тепер же, зустрівшись з

нею поглядом, в одну мить зрозумів, що, по суті, вона одна і є для нього в усьому світі.

Обід закінчився. Вона встала. Петя помітив, що вона невелика на зріст — значно нижча за своїх сестер — і не така вродлива, як старша.

Але в її обличчі, крім спільного для всіх панночок Заря-Заряницьких виразу веселого гумору, Петя розглядів ще якусь рисочку на перенісці, біля брів, що робила її обличчя набагато значливішим, ніж належало дівчині її кола...

У неї були пишні кучері бронзового відтінку, маленькі ручки, маленькі ніжки, взуті в черевички на французьких каблучках, які робили її більше схожою на молоду жінку, ніж на сімнадцятилітню панночку.

Її манери були вільніші, ніж у сестер, але не такі розв'язні, і в ній угадувалася улюблениця в сім'ї, якій дозволялося більше, ніж іншим.

Вона підійшла до Петі, притулилася до стовпчика тераси і якийсь час мовчки дивилася на нього з відвертою цікавістю і таємною сумною усмішкою.

— Ви не звертайте уваги, це вона вас зваблює! — закричала Шура і Мура, стаючи обабіч Петі, як вартові. — Це наша сестра Ірина. Якщо хочете зробити їй приемність, зв'яжіть її Ірен. Але будьте обережні. У неї жахлива вдача. Вона сьогодні посварилася з женихом і тепер буде йому мстити. Не попадайтесь.

Ірен і бровою не повела, слухаючи трохтіння сестер. Вона дивилася на Петю серйозними очима і усміхалась.

— А я вас давно знаю, — нарешті сказала вона.

— Яким чином?

— Ми колись купували черешні. Адже це ви жили на хуторі Васютинської?

Петя зніяковів. Чомусь йому було неприємне це нагадування.

— Ми, власне, не спеціально торгували... а так би мовити...

— Так, так. Я знаю. Ваш батько змушений був залишити службу, і ви бідували. Я щось чула. Але мені тоді було всього дванадцять років. Я була ще зовсім дівчинка. Ми ходили до вас з Інною та її численними поклонниками. Я підставляла корзину, а ви сипали черешні. Але ви мене, певне, зовсім не пам'ятаєте?

— Не пам'ятаю, — сказав Петя, намагаючись уявити дівчину з корзинкою.

Вона, мабуть, тоді була в коротенькому платтячку, з кучерями до плечей. Якого ж кольору могли бути банти в неї

на голові: білі, шоколадні? А може, вона була просто Червона Шапочка?

Тепер уже йому здавалось, що він її пам'ятає і ніколи не забував.

— А я вас дуже добре запам'ятала. Ви були в літній гімназичній курточці, без пояса і босий. Чорнявенький хлопчисько! У вас волосся на маківці стирчало, як в індianця. І це мені дуже подобалось. Ще була якась панночка. В усякому разі я добре пам'ятаю біля вас якусь гарненьку дівчицю.— Ірен насупилась.— Хто вона? — запитала вона вимогливо.

— Я не знаю, про кого ви говорите.

— Ні, ви дуже добре знаєте.

Петя почервонів.

— Ви її любили?

Вона запитувала з таким виглядом, неначе мала на це незаперечне право.

— Ви дивна,— сказав Петя.

— Вона не дивна, а вона вас закохує. У неї така манера,— сказали Шура і Мура.— Але ви не піддавайтесь, бо й нас втратите, і її не знайдете, й залишитесь, як буриданів осел. А втім, як хочете.

Шура взяла Муру за талію, і вони, морщачи носики, не озираючись, попрямували на крокетний майданчик, де на них чекали новоприбулі гімназисти.

— Ходімо в сад,— сказала Ірина і, зовсім по-дитячому взявши Петю за палець, потягла вниз по східцях.

Раптом вона згадала, що він поранений, зупинилась і взяла його під руку.

— Вам боляче?

Тепер вона дивилася на Петю знизу вгору. Навіть на високих каблучках вона була не набагато вища за Петине плече з погонами.

Він не встиг опам'ятатись, як вона вже повністю заволоділа ним. Він тільки жалібно дивився на неї, неначе кажучи: «Що ви зі мною робите?»

І з цієї миті для Петі почався той болісний і разом з тим блаженний стан, який називається коханням з першого погляду.

Як це сталося, звідки воно взялося? Не знаю. Причини кохання невідомі. Про них тільки можна догадуватися. Ознаки ж різні.

Один письменник сказав, що видимою ознакою виникнення кохання є втрата чуття часу чи щось подібне до лунатизму. Може, й так.

Для Петі кохання почалося з гострого нападу ревнощів. Ще раніше, ніж він зрозумів, що закоханий, він уже переживав болісний приступ ревнощів.

У неї є жених. Світло померкло в Петиних очах. Жевріла надія: може, про жениха сказано жартома?

— Це правда, що у вас є жених? — спитав Петя.

— На жаль, правда.

— Чому ж на жаль?

— Тому що я його не люблю.

— Але тоді... Чому ж тоді він ваш... жених?

— Тепер про це пізно роздумувати.

— Чому?

— Слова не повернеш.

— Слова! — вигукнув Петя.

Йому здалося страхітливим, що через якесь там «слово», порожній звук може залежати його щастя, його життя. Про її щастя і про її життя він навіть не подумав.

— Боже мій! Слово... — повторив він.

— Не тільки слово, — сказала вона дуже серйозно.

Вона зняла з Петиної голови кашкет і обережно провела руксю по його чуприні. Він не бачив у темряві виразу її обличчя. Воно було того невизначеного, сліпого білого кольору, якого буває літньої ночі цвіт садового тютану.

Безперечно, це була втрата чуття часу.

Надходив пізній вечір, майже ніч; і вони стояли в кінці алеї біля гіпсової балюстради над урвищем.

Петя не пам'ятав, як вони сюди потрапили і що було до цього. В усякому разі, нічого зв'язного. Грали в крокет. Приходили нові гості. Шура і Мура давно забули про Петю. Він їм просто надокучив.

Вони були вже захоплені кимось іншим.

Мабуть, для всіх інших цей святковий вечір на дачі цілком послідовно розміщався в часі. Для Петі ж він немовби промайнув поза часом і простором, лишивши в пам'яті тільки «Полішинеля» Рахманінова, що пробіг вистрибом по клавішах, швидко дзвонячи і струшуючи всіма своїми бубонцями, а потім звуки сильного молодого меццо-сопрано, що линуло з тераси, — «В садку малинівки дзвенять і для тебе розкрились троянди» і до сліз стискаюче горло «Чи люблю тебе, я не знаю, та здається мені, що люблю».

А тим часом на крокетному майданчику хтось високо тримав у руці запалену лампу над дротяною пасткою, де зійшлися дві кулі — перша чорна і третя червона, — й від того, яка

з них першою пройде пастку, залежала партія, і мішалися тіні людей і крокетних молотків.

Але це було неважливо. Важливо було, що вона поруч.

І коли в саду похолоднішало й вона, вибачившись, побігла в дім узяти теплу хустку, а Петя лишився на кілька хвилин сам, без неї, то він жажнувся від самої думки: «А що як вона вже більше ніколи не повернеться?»

Але вона повернулась.

Тепер вони стояли над урвищем. Внизу було море. Ніч була чорна-пречорна і вся обсіпана траурними зірками. Було чути, як у темряві зітхає прибій, ще по-літньому широкий, лінійний.

Один раз по обрію пройшла димно-блакитна смуга військового прожектора.

Торкнутись рук твоїх не смію,
А ти любима і близька,—

пошепки промовила Ірен і торкнулася головою Петиного плеча. Її голос звучав таємничо.

В воді, як золотії змії,
Блищать вогні Кассіопеї,
Пливають хмарки, дзвенить ріка.

— Що це? — спитав Петя.

— Вірші,— відповіла вона й читала далі: —

Торкнутись берега не сміє
Слухняна хвиля. Тишина.
Як море, серце пломеніє,
І в серці ти — одна... одна...

Петя мовчав, вражений дивним, немовби сліпим виразом її обличчя.

— Я у вашому серці? — спитала вона.— Мовчіть, не кажіть мені нічого...

Навкруги нерішуче поскрипували останні осінні цвіркуни. У вересні вони ще дограють свою бідну степову музику. В жовтні їх уже не чути, і тоді чорну землю огортає мертва тиша.

Але цієї ночі цвіркуни ще подавали свій голос.

Гості розійшлися. На дачі закривали віконниці.

Ірен провела Петю до хвіртки.

— Послухайте,— сказала вона, трохи помовчавши, тихим, але рішучим голосом.— Не жартуйте. Це все дуже серйозно. Можливо, серйозніше, ніж ви думаєте. Зі мною так уперше в житті. Вірте мені. Ви вірите?

— Вірю.

Йому здалося, що з ним діється щось незвичайне.

— Приходьте.

Вони попрощалися. Петя не пам'ятав, що вони при цьому сказали одне одному. Він тільки знав, що це все дуже серйозно. Так ще ніколи не бувало. Його душа була збентежена.

Він шкандибав із своєю милицею запорошеним провулком серед мовчазних, частково вже спустілих дач, обсіпаних великими тремтячими сузір'ями, але йому здавалося, що він летить на крилах.

«Починається нове життя. Починається нове життя»,— співало в ньому на всі лади. Іноді він ненадовго зупинявся і дивився в небо, де часто й легко, як сяючі бджоли, пролітали зірки, і він поспішав шепнути їм бажання свого серця.

Йому хотілося якнайшвидше добратися до лазарету і якнайшвидше заснути, аби тільки якнайшвидше настав новий день і знову можна було побачити її.

Вони щойно розійшлися, а він уже снів новою зустріччю.

Але другого дня, коли надвечір Петя прийшов на дачу, то виявилось, що Заря-Заряницькі вже переїхали в місто: вікна були забиті, а на крокетному майданчику серед неприбраних дужок лежала дубова куля з двома червоними облупленими смужками.

Петя обійшов сад і постояв на тому місці біля гіпсової балюстради, край урвища, де вона зняла з нього кашкет і погладила по волоссю.

Погода зіпсувалась. По небу пасмо за пасмом сунули сірі хмари. Дерев майже зовсім облетіли. І Петі було видно не тільки весь сад з кінця в кінець, але й неприbrane кукурудзяне поле за садом, а за кукурудзяним полем з високими золотими китицями відкритий безлюдний степ, серед якого подекуди на вітрі гойдався і здригався сухий бур'ян і блищали слюдою, як розлита вода, лілові безсмертники.

Море внизу вже не зітхало, а зі стогоном падало на скелі, протягло, розгонисто шуміло, і білосніжна піна, збита штормом, лежала вздовж пустельних берегів.

Петя відчув себе самотнім, покинутим, як ці дачі із забитими вікнами, забуті до наступної весни.

14. «Зоріла ніч! Зорів промінням сад...»

Петя зрозумів, що все кінчилось.

Але, власне, що все? Він уявив собі бозна-що. Тепер він міркував цілком тверезо. По суті, між ним і нею нічогісінько

не відбулося. Була звичайна дружня розмова, можливо, флірт, але не більше.

Усе це виросло в Петиній уяві до страхітливих розмірів: до взаємного кохання з першого погляду, до шаленої пристрасті й подібних дурниць.

Декілька днів йому здавалося, що все минулося. Він заспокоївся.

Але одного разу вночі несподівано, без будь-якої видимої причини, його охопило жагуче бажання побачити її негайно.

Він ледве дочекався ранку.

Не було ще й десятої, коли він розшукав двері з великою дощечкою, де каліграфічно з чорним натиском було вигравіроване прізвище генерал-лейтенанта Заря-Заряницького, що видалося прапорщику на яскраво начищеній міді найбільшою розкішшю і багатством.

Розуміючи, що він поводиться, як хлопчисько, але не можучи пересилити себе, він натиснув білий фаянсовий гудзичок.

Майже одночасно з гучним звуком сильного електричного дзвінка двері клацнули й ніби самі собою розчинилися.

На порозі, притулившись головою до одвірка і обома руками притискуючи до грудей кінці вовняної домашньої хустки, стояла Ірен.

— Я знала, що це ви.

— Вибачте, що в таку ранню пору...

Петя насилу віддихався.

Вона дивилася на нього, нахмурившись.

— Як ви сміли так довго не з'являтися? Ходітьте до мене в кімнату,— сказала вона пошепки і зовсім просто, якось подомашньому взяла його під руку.— Вчора з позицій приїхав батько.

Петя побачив на вішалці генеральську шинель солдатського сукна на червоній підкладці, поряд шаблю з темляком на довгій георгіївській стрічці і з золотим ефесом.

Під вішалкою стояв великий похідний чемодан.

— На фронті щось жахливе,— заговорила вона пошепки.— Повний розклад. Солдатня зовсім сказала. На якійсь станції батька витягли з вагона й мало не розтерзали. Він насилу вирвався. Боже мій, що з нами з усіма буде?

Вона навшпиньках провела Петю через усю величезну, тиху панську квартиру з дверима, пофарбованими за останньою довоєнною модою «модерн» в зеленкувато-болотяний колір.

— Мама і тато сплять. Інка в госпіталі. Дівчата в гімназії. Ви мене справді любите? — сказала вона пошепки й

подивилася на нього очима, які тепер, при денному світлі, здалися йому лілуватими, як напіврозквітлий бузок.

Вона сіла за свій тендітний письмовий столик на тонких модерністичних ніжках і поклала голову на вишуканий бювар з промокашкою, закапаною чорнилом.

Він сів на низький ослінчик, бо інших меблів, крім вузького нікельованого ліжка, застеленого білою марселевою ковдрою, у цій малесенькій кімнаті із зеленкуватими декадентськими шпалерами не було.

На більці ліжка висіло великодне яечко й овальний образок святої Ірини. На подушку була покладена мереживна накидка, крізь яку просвічувалась велика мітка гладдю.

Петя жадібно дивився на всі ці речі, відчуваючи, що вони ніби стають частиною його душі.

Надто міцно затягнений у талії своїм френчем, з якого, хоч як це дивно, Петя встиг уже трохи вирости, він насилу дихав і боявся поворухнутися, щоб не порушити тиші, яка обступила його з усіх боків.

Він оберся спиною об холодну батарею центрального опалення, і вона різала йому спину.

На стіні на стрічках симетрично висіли дві саморобні гіпсові тарілочки з англійськими голівками і кінськими мордами, а трохи далі Петя побачив фотографію офіцера з похмурими очима і квадратним підборіддям.

— Це ваш жених? — спитав Петя чужим голосом.

— Так, — відповіла вона, не підводячи голови.

Петя з відчаєм і ніжністю дивився на її слабо розвинуті плечі, загорнені в хустку, і на пишні кучері красивого волосся. Йому здалося, що вона плаче.

— Що з вами? — ледь дихаючи, промовив він і нерішуче простяг руку, щоб доторкнутися до її плеча.

— А що? — швидко спитала вона, підводячи голову, і подивилася на Петю з цікавістю. — Може, ви подумали, що я плачу? — Вона засміялась. — Взагалі я боюсь, що ви собі щось уявили. Та дарма. Я вас палко кохаю.

Вона занурила свою маленьку руку в Петину чуприну і злегка її покуйовдила.

Несхожість з тією дівчиною, якою була Ірина хвилину тому, коли так зажурено сиділа, поклавши голову на стіл, і тією, якою вона стала тепер, — банальною кокеткою з добре відшліфованими нігтиками, — була такою різною, що Петя розгубився. Чарівний світ, який він створив собі, вмить розвіявся. Від нього не лишилося й сліду. Але зараз же почалося якесь інше, нове чарування.

Воно полягало в тому, що Петя втратив волю і повністю підкорився Ірині. Вона здавалася йому звабливою, як ніколи.

Тепер він дивився на неї, як на істоту вищу.

Вона була на три роки молодша за нього. Він міг вважати її дівчиною. Та все одно тепер вона була цариця, а він був раб.

В одну мить він жахливо подурнішав.

— Ні, справді, я вам подобаюсь хоч трошки? — жалібно спитав він.

Ірен трохи подумала, а потім поважно, ствердно кивнула головою.

— Але чим же, чим?

Вона знову трохи подумала.

— Ви хороший,— багатозначно сказала вона, і раптом він відчув себе не те щоб просто хорошим, але чудовим, незвичайним, найкращим за всіх на світі.

— А його я ненавиджу! — промовила вона, пильно глянувши на фотографію офіцера.

І Петине серце зразу ж сповнилося тріумфу.

— Де він тепер? — насмілився спитати Петя.

— Його тут немає. Я його прогнала. Він поїхав на фронт, у Ясси.

— В Ясси?

— Так, він там при штабі Щербачова.

На Петю з ненавистю дивилися похмурі очі. Тепер він не мав сумніву, що вже колись їх бачив. І тверде, квадратне підборіддя. Чи, може, йому це тільки здається? Петя ще хотів щось запитати, але промовчав. У Яссах він навчився бути обережним.

Петя засидівся в Заря-Заряницьких і провів у них майже цілий день.

Його відрекомендували генералові, який уже прокинувся і ходив по своїй панській квартирі, м'яко подзвонюючи шпорами.

В нього було грубе обличчя владної, неосвіченої людини, хоч на правому боці його грудей Петя помітив значки військової академії.

Хоч як дивно, але всі чотири дочки були дуже схожі на батька, що анітрохи не завадило їм бути напрочуд гарненькими.

Особливо схожа була на генерала Ірина, і Петя, перенісши всю свою ніжність з дочки на батька, стояв перед генералом з відданою усмішкою, тримаючи за звичкою руки по швах.

— Якої частини? Де були поранені? — спитав генерал, і Петя відповів з такою афектацією, неначе даден був на перше його слово кинутись у вогонь і воду.

При цьому Петя через кожні два слова називав його «ваше превосходительство», хоч уже належало говорити «пане генерал».

Заря-Заряницький поплескав прапорщика по погону і, другою рукою обнявши доньку, розчулено почав цілувати їй пальчики. Очевидно, вона була його улюбленицею.

Генеральша була по-ранковому в мереживному пеньюарі, в паперових папільйотках, із заплаканими очима й дуже густо напудреним лицем.

Прийшли з гімназії Шура і Мура, вони були в темно-зелених формених платтях, чорних буденних фартушках і з салативими бантами в косах.

Вони кинули свої клейончаті книгоноски на піддзеркальник у передпокої, і зразу ж лунка квартира сповнилася їхніми свіжими голосами.

Вони принесли міські новини: кинули роботу трамвайники по всій Рішельєвській; від Олександрівського участку до Міського театру стоять порожні вагони; бастують робітники порту, заводів Кранцфельда і Гена, електричної станції.

— Чого ж вони хочуть? — сухо запитала Ірен.

— Іди спитай у них, — відповіла Мура.

— Вони хочуть «Геть смертну кару!», «Геть війну!», «Ми вимагаємо перемир'я на всіх фронтах!», «Геть корніловців, смерть Корнілову!» — сказала Шура.

— Я тобі забороняю говорити такі речі! — крикнула генеральша.

— Це не я кажу, а так у них написано на прапорах. За що купила, за те й продаю.

Скоро повернулася додому з госпіталю, в косинці з червоним хрестом і в дорогій замшевій куртці, красуня Інна. Вона підтвердила, що бастує електрична станція і ввечері доведеться сидіти без світла.

Генерал кілька разів голосно говорив по телефону, кудись повідомляв про своє прибуття, і неможливо було зрозуміти, приїхав він у відпустку чи просто втік з діючої армії від солдатського самосуду.

Надвечір зібралися гості, ті самі, яких Петя бачив на дачі. Але тільки тепер, при заграві свічок, що відбивались в чорних шибках вікон і лаковій кришці рояля, вони були мало схожі на гостей, які зібралися за чайним столом, а скоріше на якихось змовників.

- Навіть у Шури і Мури були сумні, заклопотані обличчя.
- Це що? Кінець, загибель?
 - Фронту більше немає.
 - Пропала Росія.
 - Бог не допустить.
 - Але що ж нам робити?
 - По-моєму, Росію може врятувати тільки одне: негайно відкрити фронт і здати Петроград німцям, щоб вони задушили революцію.
 - Здати Пітер?
 - А що ви думаєте? І дурень буде Корнілов, якщо не зробить цього.
 - Дозвольте! Панове! Але ж це зрада!
 - Зрадою буде, якщо ми допустимо, щоб солдатня перебила кадрове офіцerstvo і пустила матінку-Росію під укіс.
 - Ну, це ви, знаєте...
 - А вашого душку Керенського на ліхтар.
 - Це ви занадто. Я проти таких крайніх заходів. Душці Керенському треба просто дати — пардон, мадам, — коліном під зад. А на ліхтар — Леніна-Ульянова й усю його компанію. І чим скоріше, тим краще.
 - Я не заперечую. Але для чого така нервозність?
 - Для того, що армія розбігається.
 - Як! І Румунський фронт?
 - Та ви що, з неба впали? По тридцять верст на добу драпаємо.
 - А Щербачов?
 - Що Щербачов! Я навіть не знаю, де в нього тепер штаб фронту.
 - В Яссах!
 - Не може бути!
 - Скажіть спасибі, що ще не в Кишиневі.
 - А румуни?
 - Що румуни! Ви ж знаєте, що це не нація, а професія.
 - Але все-таки.
 - Румунської армії нема. А якщо і є, то тільки для того, щоб при сприянні німців відчикрижити в нас Бессарабію.
 - Ніколи!
 - І навіть дуже скоро.
 - В усякому разі, штаб однієї з наших дивізій уже з божою допомогою в Оргееві.
 - То це ж майже поряд з Одесою?!
 - Не поряд, та все-таки...

— Дозвольте! Виходить, що ворог на носі!
— Якщо на вашому, то ми ще встигнемо пообідати.
— Старе! Не обкрадайте старого Багратіона.
— Ні, без жартів, де ж вихід?
— Як хочте, панове, а вихід один: Центральна рада.
— А це що за птах?
— Український уряд.
— Що? Самостійна Україна? Гоп, мої гречаники? Тільки не це.

— А совдепи краще?

— Тільки не самостійна Україна. Сьогодні Україна. Завтра Фінляндія. Післязавтра Кавказ. Потім Туркестан. А там Курська республіка. Тульська республіка... Так ми, панове, всю Росію розтринькаємо. Божевілля!

— А соціалістична республіка не божевілля? Вже що завгодно, тільки не це.

— Соціалізм — це загибель цивілізації.

— Тільки відкрити німцям фронт! Якщо ми самі неспроможні впоратися з більшовницькою солдатнею, то нехай їх приведе до християнського вигляду Вільгельм Другий.

Якби Петя не був у нестямному стані закоханості, він би, напевне, жахнувся від того, що чує.

Але смисл страшних слів про загибель Росії, про необхідність відкрити фронт, про те, що краще Вільгельм, ніж революція, майже не доходив до його свідомості, а якщо й доходив, то в якомусь дивно спотвореному вигляді.

А втім, час від часу до нього поверталася здатність мислити, і тоді він розумів, що все те, що він чує, не тільки жахливе, але просто злочинне, що він, як російський офіцер і патріот, не повинен цього навіть чути.

Але Ірен була поруч. Він торкався її плеча. Свічки відбивалися в роялі. Час зник. Нічого в світі не існувало для Петі, крім пристрасного меццо-сопрано красуні Інни, яке, заглушаючи звуки акомпанементу, примушувало деренчати чорні віконні шибки:

Зоріла ніч! Зорів промінням сад...

Сиділи ми в вітальні без вогнів.

Рояль розкритим був, і струни в нім дрижали,

Як і серця, під твій чарівний спів.

Іхні серця тремтіли.

Потім Ірен і Петя знову сиділи в її кімнаті, але тільки тепер помінялися місцями. Вона сиділа на ослінчику, а він на стільці. І вона поклала голову йому на коліна, туго обтягнуті бриджами.

— Я вас кохаю,— сказала вона пошепки й подивилася на Петю так, що в нього потемніло в очах.

Він зрозумів, що тепер вона вже більше не жартує.

Потім вона висунула шухлядку столика і вийняла маленький дамський револьвер з нікельованим барабанчиком та дулом і перламутровою ручкою.

— Його подарунок,— сказала вона з дивною посмішкою.

Петя зрозумів, що це женихів подарунок.

Двері були прочинені. З глибини квартири в темну кімнату проникало кволе світло мерехтливих свічок, і Петя бачив, як блищать її очі і нікельовані частини револьверчика.

— Як хороше! — глибоко зітхнувши, з блаженством сказала вона.— Краще вже ніколи не буде. Хочете, помремо разом? Спочатку я, потім ви. Ви мене, а потім себе. Ні, ні, нізачо! — раптом вигукнула з жахом, кинула револьвер у стіл і засунула шухлядку.— Не слухайте мене. Я збожеволіла. Нам зовсім не треба вмирати. Ми будемо довго, довго жити. Правда ж?

Вона схопила його голову й притисла до грудей. Він чув, як у неї б'ється серце.

— Тепер ідіть.

Вона взяла Петю за руку й вивела темним коридором у передпокій. Обережно зняла ланцюжок на дверях і клацнула американським замком.

— Іди! — шепнула вона.

Петя почав спускатися темними мармуровими сходами, освітленими ззовні слабким світлом зірок.

— Почекайте!

Вона вибігла із свічкою і наздогнала його.

— Я закохана в вас, як кішка. Ви розумієте це? — сказала вона зовсім тихо і, обнявши його вільною рукою за шию, сильно притягнула до себе.

— Моя?

— Твоя.

Вони поцілувались.

Кашкет упав з Петині голови.

— А тепер іди спати. І не приходь, поки я не покличу. Через два тижні. Ми повинні спершу перевірити свої почуття. І знай: я не граю більше. Я тебе безтямно кохаю. Так сталося. Поки що про це ніхто не повинен знати. Дай слово.

— Даю.

Вона тихенько заплакала.

Багряно-блакитне полум'я свічки, що нагадувало спис, вицяглося, метнулося по стіні, розписаній під штучний мармур, кинуло тінь від електричної арматури у вигляді тюльпанів.

Двері клацнули. Петя лишився сам у темряві.

«Хто ж я тепер: жених чи не жених? І що зі мною коїться?» — думав Петя, йдучи темним, тривожно пустельним місцем у лазарет.

Він забув у Заря-Заряницьких свою милицю, але помітив це, вже лягаючи в постіль. Спав він глибоко й солодко до пізнього ранку, а коли прокинувся, то зразу згадав, що сталося вчора, і його охопила жадова діяльності.

15. «Анна» четвертого ступеня

Треба було, не відкладаючи, щось зробити, владнати, обдумати.

Ще ніколи Петя не здавався самому собі таким розважливим.

Перед ним одразу ж постала сила-силенна труднощів і запитань. Ставши женихом, він глянув на себе збоку. Становище, в якому він був, не тільки неприємно вразило його, але в першу хвилину просто приголомшило.

Він зовсім тверезо спробував глянути на речі й побачив, що все дуже погано.

Справді. Що він собою являє? Нічого! Офіцер воєнного часу. Навіть, по суті, не цілком офіцер, бо «прапорщик не офіцер, швець не купець». Злидений молодий чоловік, без засобів до існування, без перспектив, без надій на майбутнє.

Йому навіть ніде жити, окрім лазарету, оскільки батько наймає куток. Дальший ступінь злиднів — просто нічліжка.

Чи може Петі чимось допомогти убогий, старий батько? Можливо, тітка?

Але що може зробити для нього Тетяна Іванівна? У неї своя доля, своя безталанна і теж, очевидно, досить бідна родина.

У Петі в кишені немає ні копійки. Не в переносному, а в буквальному розумінні слова. Крім того, не сьогодні-завтра його викличуть на медичну комісію, оглянуть — і просимо знову на позиції.

Тепер уже Петя не мав ніяких ілюзій щодо своєї рани. Він ясно розумів, що рана давно вже зажила і він здоровий. Боже мій, як швидко! А раніше здавалося, що це затягнеться принаймні на півроку.

Від думки знову потрапити на фронт, де кожної хвилини він може так по-дурному й надаремно загинути від власних солдатиків або від німецького бризантного снаряда, не дотяг-

нувши кількох днів до миру, Петя відчував справжнісінький, принизливий страх за свою шкуру, який неможливо було побороти.

Становище здавалося страшним.

Однак вихід потроху знайшовся сам собою, як завжди буває в житті.

По-перше, з частини нарешті прийшов атестат на грошове забезпечення, на який Петя уже перестав надіятись. Він зразу одержав жалування за два місяці.

Та цього мало.

Корнет Гурський напоумив Петю подати два прохання: одне в комітет Червоного Хреста, а друге — в колишнє відомство імператриці Марії — на предмет одержання одноразової допомоги в одному місці «за поранення», а в другому — «на лікування».

— Особисто я вже урвав у кожному відомстві по два рази, — сказав корнет, — дай боже здоров'я доблесному Червоному Хресту і колишній найяснішій бабусі Марії Федорівні, чого й вам бажаю від господи бога, ура!

При цьому він декілька разів швидко і дрібно перехрестився, немовби відмахуючись од мух.

— З вас грандіозний могорич! — вигукнув він, коли Петя вирушив по відповідь.

На превеликий подив, Петя без звуку одержав в обох місяцях по сто карбованців. У Червоному Хресті йому дали три непоказних, куцих керенки якогось ненадійного буро-коричневого кольору, з поганими водяними знаками і двоглавими орлами без корон, від чого вони нагадували якихось дивних, потворних гусей; дві керенки були вартістю кожна по сорок карбованців, одна — двадцять.

Зате у відомстві колишньої імператриці Марії франтуватий військовий чиновник подав Петі зовсім новеньку, хрумтячу романовську сотню з божественними водяними знаками, райдужною сіткою і портретом велично-поблажливої літньої німки Катерини Другої.

Петя досі ніяк не думав, що нікчемна дірочка у верхній третині стегна може принести людині такі матеріальні вигоди.

Стільки грошей Петя зроду не тільки не тримав у руках, але навіть ніколи не бачив.

Щоправда, це були вже далеко не старі, довоєнні карбованці — тепер вони коштували значно менше, — але все ж таки Петя відчув себе багатієм.

В лазарет він повернувся навіть не простим візником, а так званім штейгером, тобто в екіпажі на гумі, з двома

ліхтарями на козлах і відкидним верхом, і підкотив до лазарету з таким блиском, що Мотя, яка чергувала внизу, біля гардероба, сплеснула руками:

— Дивіться, який він шикарний!

— Питаєш! — підморгнув їй Петя.

Він зрозумів, що йому знову почало таланити. Він знав з досвіду, що коли раз поталанило, то тепер таланитиме довго. І не помилився. Для нього почалася смуга щастя. Все робилося як по щучому велінню.

Тільки-но він подумав, що непогано було б послати Чабана в частину по речі — тим більше що тепер це було зовсім недалеко, бо Румунський фронт вже наближався до Дністра, — як у ту хвилину в палату ввійшла якоюсь легкою, невластивою їй танцюючою ходою Раечка, кинулась до Петі на шию — вся червона від надмірного хвилювання, з повними сліз, сяючими, щасливими очима, гукаючи на весь лазарет:

— Петько, уяви собі! Учора повернувся Георгій! Абсолютно цілий, абсолютно неушкоджений, абсолютно красунчик! Жорко, йди сюди!

І тут же з-за спини Раечки виросла велика, незграбна поstatt Колесничука, який втягнув у палату так званий гюнтер — похідну офіцерську скриньку із складаним ліжком і поставив його перед Петею:

— Одержуй свої речі.

— Ти геній, Ігор Северянін! Уяви, я сиджу зовсім голий і босий.

— Я так і думав, що ти зрадієш.

— Ну, брате, ти собі не можеш уявити, як це доречно. Це, брате...

Петя не знаходив слів. Це було якраз те, чого йому так не вистачало: в скриньці лежали парадні вихідні хромові чоботи з маленькими, високими підборами й довга офіцерська шинель з доброго солдатського сукна, на гачках, на байковій підкладці до половини, з числа тих елегантно викроєних шинелей, які одразу ж роблять людині широкі плечі, тверді опуклі груди і стрункі, вузькі стегна.

Петя і Колесничук соромливо поцілувалися, причому Петя зразу ж помітив, що на погонах Колесничука вже не одна зірочка, а дві. Виходить, за цей час йому вже встигли надати звання підпоручика, і Петя відчув легкий укол самолюбства.

Але добряга Колесничук тут же сказав:

— Тебе теж представили.

— А в наказі вже є?

— В наказі ще немає, але вважай, що вже все одно, що є.

На фронті це швидко. Крім того, тобі дали за поранення «клюкву».

— Що ти кажеш?

— Клянусь бородою пророка.

— А в наказі є?

— В наказі є. Я навіть виписку тобі привіз.

— «Клюква»! Оце номер!

«Клюквою» називали орден Святої Анни четвертого ступеня за хоробрість, який носили не на грудях, а на ефесі шаблі з особливим темляком на червоній орденській стрічечці, чому й називався «клюква».

Мати «клюкву» на шаблі було мрією всіх молодих прапорщиків.

Петя враз уявив себе з георгіївською стрічкою у петлиці і з «клюквою» на кортику.

(На жаль, у той час, за Керенського, більшість офіцерів, замість незручних у бою шабель, носили невеликі морські кортики, що, зрештою, теж мало свою особливу принадність).

Цікаво знати, як він сподобається в такому вигляді своїй Ірен?

Від самої думки про неї він залився рум'янцем і мало не вигукнув: «Уяви собі, Жоро, я одружуюся з дочкою генерала Заря-Заряницького!»

Та, згадавши, що дав слово, хоч через силу, але все-таки змовчав.

Петя дивився на Колесничука і раптом з усіма подробицями уявив собі день, коли вони розлучилися.

Він згадав довготелесу постать Колесничука з каскою на потилиці, який, доганяючи цеп, біг зигзагами по гребеню висоти, час від часу присідаючи й кидаючись на землю, поки не зник у диму артилерійських вибухів.

Тепер Петі не вірилося, що він теж був у цьому пеклі. Як він витримав? Ні, ні, треба зробити все можливе, щоб не потрапити туди знову.

— Що ж було потім? — спитав Петя. — Ми тоді все ж таки зайняли третю лінію чи не зайняли?

— Зайняли, зайняли, та не встигли закріпитися. Надвечір «він» як навалився, як почав нас молотити... Кошмар! Одне слово, ми потім драпали без перепочинку вісім днів і ніяк не могли зупинитися. Ти знаєш, Петько, тобі таки здорово пощастило. Ти ще порівняно легко відбувся.

— А ти?

— Ну, брате, я — це просто чудо. Інших офіцерів вибило всіх до одного.

— Що ти кажеш?! — жажнувся Петя.

— Те, що ти чуєш.

— Прапорщик Іванов?

— Убитий.

— Поручик Леслі?

— Убитий.

— А командир батальйону капітан Колчин?

— Убитий.

— Жах!

— Я ж тобі кажу. З офіцерів майже нікого не лишилося. А солдатів — і не кажи! Ненечко-нене! В кожній роті змінилося три-чотири склади.

— Виходить, з офіцерів тільки ми з тобою?

— Так. І ще волонтер з кулеметної команди, забув його прізвище.

— Пустовалов?

— Він, він. Так йому одірвало обидві ноги. Але живий. Тепер залишки дивізії в Оргеєві на переформуванні.

— А ти?

— Переводжусь в українські частини. В перший гайдамацький курінь. Ближче до Раїсочки, — додав він, обнімаючи дружину і закохано дивлячись на неї. — Чи не так, мое серденько?

— Так, так, добродію, — сказала вона, пригорнувшись до Колесничука і сяючи своїми щасливими очима, чорно-синіми, як виноград «ізабелла».

Петя вже кілька разів чув слова «Центральна рада», «гайдамацький курінь» і таке інше. Але все це здавалося йому досі якимось великим дивацтвом, чієюсь наївною вигадкою.

Та ось, виявляється, усе це цілком серйозно, а в фантастичний «гайдамацький курінь» навіть можна перевестися з діючої армії, тобто, висловлюючись простіше, драпонувати з позицій і окопатися в тилу.

— Однак ти, Жоро, здорово схитрував, — мовив Петя, що не чекав такої спритності від простодушного Колесничука.

— Аякже! — відповів Колесничук підкреслено по-українському, або, як тоді називалося, «на мові».

А Раечка раптом дзвінким голосом проспівала із «Запорожця за Дунаєм»: «Тепер я турок, не козак!»

— І взагалі, хай живе вільна Україна! — додав Колесничук, лукаво примружився, немовби даючи зрозуміти, що він зовсім не такий простака, як це може здатися на перший погляд.

І Петя з полегкістю зітхнув. Залишки усіх його похмурих

думок розвіялись, як туман. Ні, життя така штука, що завжди можна якось викрутитися. Коли вже доля так легко вичернула симпатягу Колесничука, неначе навмисне для нього вигадавши Центральну раду і якісь «гайдамацькі курені», де можна без особливого клопоту окопатися в тилу, то й Петя теж з його щастям якось не пропаде.

16. Ціна крові

Радіючи від скорої зустрічі з Іриною, полишений сам на себе для «перевірки своїх почуттів», Петя провів чудових два тижні, втішаючись, як йому здавалося, своєю останньою свободою.

Не довго думаючи, він начепив на погони другу зірочку й повісив на кортик довгий анненський темляк, куплений Чабаном за його дорученням у магазині гвардійського економічного товариства.

Петя трохи повагався й знову послав здивованого вістового в місто, наказавши йому цього разу купити шпори, бо хто ж із молодих офіцерів не мріє в тилу про шпори!

Петя ж усе-таки був артилеристом, чимось на зразок артилерійського ад'ютанта при піхотному батальйоні — посада, створена на фронті останнім часом для взаємодії піхоти й артилерії.

І тут Петя мало не вигукнув від приємної несподіванки. Авжеж, звичайно, він був ад'ютант. Це цілком ясно. А коли так, то він міг, крім шпор, на найзаконнішій підставі носити також і аксельбанти.

Хай йому чорт! Як він не зметикував цього раніше!

— Стий, Чабан! — гукнув він у вікно вістовому, який уже завертав за ріг.— Вернися! Крім шпор, захопи ще аксельбанти,— сказав він, коли Чабан вернувся.— Зрозуміло?

— Так точно.

— А ти знаєш, що таке аксельбанти?

— Нікак нет.

— То чого ж ти кажеш, що тобі зрозуміло? Давай я тобі краще напишу.

Петя розбірливо написав на аркуші з польової книжки слово «аксельбанти». Чабан сховав записку під кашкет, метнувся в магазин гвардійського офіцерського економічного товариства, і за годину прапорщик Бачей уже стояв унизу, біля гардероба, від ніг до голови відбиваючись у трюмо Ближенських в усій своїй красі: з георгіївською стрічкою, «кляквочкою»,

шпорами і аксельбантами захисного кольору з металевими висюльками.

Він собі дуже подобався в такому вигляді. Він тріумфував. Хоч у глибині душі й відчував, що, можливо, з аксельбантами він трохи й переборщив.

Саме в такому нарядному вигляді Петя перш за все й постав перед батьком.

Василь Петрович тулився в маленькій прохідній кімнаті, яку наймав у сім'ї єврейського кравця на Малій Арнаутській, в одному з найбідніших районів міста.

Петя, звичайно, не чекав побачити нічого хорошого, але він був вражений злиденністю, що панувала тут. Особливо його приголомшило важке, застоєне повітря, насичене нудотними запахами часнику, фаршированої риби і ще чогось властивого виключно єврейським кравцям, можливо, залежалого колєнокору, кінського волосу, полотна чи якогось іншого кравецького докладу.

Тут були вічні сутінки.

Чад. Пелюшки. Діти. Гудіння гаснички «Грець».

На столі з ногами сидів єврейський кравець в залізних окулярах і пейзах і шив.

Натикаючись на дитячі горщики і боляче вдарившись коліном об ріг великої чавунної швейної машини, Петя ступнув за ситцеву завіску й побачив напіводягненого батька, який сидів у пенсне на носі за своїм письмовим столом і, короткозоро нахилившись над купою паперів, час від часу робив на полях акуратні позначки.

— Татусю!

— А, це ти, синку. Сідай куди-небудь. Я зараз.

Василь Петрович поставив ще одну позначку, схожу на квадратний корінь, зняв пенсне і весело подивився на сина, але, помітивши його франтуватий вигляд, благально закліпав очима.

— Ти що це, Петрику? Вже видужав? Невже знову на позиції?

І все його обличчя, навіть буро-малинова шня, зблідло.

— Ну, до позицій ще далеко,— сказав Петя, сідаючи на залізне батькове ліжко.— Та й навряд чи встигну. Видко, війна кінчається.

Василь Петрович знову повеселішав:

— Дай боже. Чудово. Ну, Петрику, радий тебе бачити. Спасибі, що навідав. А я тут, бачиш, зовсім непогано влаштувався. Зручно, а головне, дешево. Цілком по достатках. Тісенько, правда, та чи багато людині треба?

Він мало не сказав «землі треба», але сам перелякався й випустив слово «землі».

Петя побачив деякі з їхніх речей, що захарашували всю цю комірчину з брудними, дуже старими шпалерами, з слідами блощиць.

Тут був їхній умивальник з тріснутою мармуровою дошкою, висяча бронзова лампа з ідальні, шафа із знайомими, але не наче дуже постарілими книжками, корзина для білизни у вигляді бочки з кільцями, стінний годинник, той самий, механізм якого батько щомісяця власноручно купав у гасі.

З вузлів визирали старі носильні речі, між іншим, Петин швейцарський плащ з ланцюжковою вішалкою, що так живо нагадав Петі бурю в горах, Марину, лист з адресою.

Петя побачив великий, збільшений з фотографії материн портрет у чорній рамі: на Петю трошки розкосими японськими милими очима з-під гривки дивилася молоденька гімназистка в білому фартушку і круглomu відкладному комірці.

Мати дивилася на сина. І мати була років на три молодша за сина.

В кутку висіла родинна ікона Бачеїв — спаситель з двома піднятими перстами, у срібній фольговій оправі, з восковим весільним флердоранжем за склом, і перед нею, зовсім-зовсім як у дитинстві, жевріла малинова лампадка, а на стіні злегка похитувалася тінь сухої пальмової гілки.

Родина розпалася, але Василь Петрович, як равлик, всюди носив на своїй спині свою хатку.

— Омніа меа мекум порто,— сказав батько, хрустячи пальцями.— Все своє ношу з собою.

Петя хотів повідомити батька, що одружується, але промовчав, відчувши дивну ніяковість.

— Ось на,— врочисто промовив він і з тріском виклав на стіл, просто на коректурні аркуші новеньку сотню.

— Що це?

— Матуся Катерина.

— Навіщо? — нерішуче, навіть трохи злякано спитав Василь Петрович.

— Бери, бери, старий, згодяться,— промовив Петя, з усіх сил намагаючись під ненатуральним тоном якогось безтурботного гульвіси приховати чисте, радісне хвилювання сина, що вперше в житті приносить батькові перші зароблені гроші.

Ці гроші були ціною його крові.

Василь Петрович зразу зрозумів, що коїлося в синовій душі.

— Спасибі, хлопчику.— сказав він просто і весело пристукнув сотню своєю старечою рукою з набряклыми венами і врослою в палець обручкою.— Ти мене, признатися, виручив. Тепер, знаєш, така дорожничка, що на базар і не потикайся.

Він обняв сина і за давньою звичкою покуйовдив йому чуприну.

— А які ж, так би мовити, в тебе стосунки з діючою армією? — спитав він, з тривогою зазираючи в Петині очі.— Я бачу, ти вже одужав, і мене це непокоїть. Невже тебе знову потягнуть на цю муку?

Для «оборонця» такі слова були вельми дивними. Але, можливо, він уже став «пораженцем»?

— Ет! — легковажно махнув рукою Петя.— Не думаю. Навряд! Справа йде до кінця. В усякому разі, поки що мене не чіпають. Живу собі в лазареті й не журюся.

— Ох, Петрику, Петрику...

Василь Петрович зітхнув, подивився на ікону Христа-спасителя і перехрестився.

Очевидно, він уже й справді став «пораженцем».

— Ну, старий, бувай здоров. Тепер ми бачитимемося часто,— сказав Петя, відчуваючи сильне бажання швидше вийти на свіже повітря, геть з цього закутня.

Але раптом щось рвонулось у його серці.

— Татусю! — вигукнув він, обхопивши батька за шию, і припав обличчям до його голови, схожої на велике розкошлане гніздо.

Він почав обсіпати поцілунками його шию, лице, руки і, насила стримуючи сльози, вибіг по рипучих сходах на похмурий двір, обвішаний ганчір'ям, де холодний жовтневий вітер розгойдував висохлу лозу дикого винограду, що обвивав дріт, натягнутий ззовні шпаруватих, дощаних галерей з подекуди вибитими шибками.

Петя скочив на візника, що чекав на нього, і, купивши на Дерibasівській у новому, воєнного часу, модному кондитерському магазині «Бонбон де Варсові» (тобто «Варшавські цукерки») десяток чудових, дуже дорогих тістечок, укладених гарненькою полькою срібними щипцями в картонну коробочку, помчав з візитом до тітки.

Біля воріт на стіні Петя побачив саморобну вивіску, яка повідомляла, що в дворі праворуч, хід униз, відкрилася загальнодоступна бібліотека-читальня для інтелігентних трудівників, питати мадам Янушкевич.

Тут же по-дитячому була намальована якась дивна птаха, неначе курка з розчепіреними крилами, в якій тільки людина

з великою фантазією могла вгадати зображення розгорнутої книжки.

Від слів «мадам Янушкевич» Петя болісно скривився, однак, рішуче подзвонюючи шпорами, увійшов у двір, повернув праворуч, спустився вниз, намацав у темряві двері, оббиті подертою клейонкою, і зразу ж опинився перед Тетяною Іванівною, яка в зачісці валиком а ля знаменита виконувачка циганських романсів Вальцева сиділа в порожньому передпокої за маленьким столиком з ящиком бібліотечної картотеки.

Очевидно, вона терпеливо чекала на появу хоча б одного інтелігентного трудівника, який побажав би прочитати хорошу корисну книжку або ж новий журнал.

Сама ж вона з захопленням заглибилася в «Одесскую почту», популярну копійчану газету Фінкеля, вивчаючи останній тираж срібної лотереї, де можна було виграти срібний кавейний сервіз або ж одержати його повну вартість готівкою в банкірській конторі бр. Куссіс.

Зачувши кроки, вона враз сховала газету під себе і, зігнавши з обличчя гіркий вираз марних надій, подивилася на Петю з тією академічною серйозністю, з якою, на її думку, повинна була дивитися власниця ідейної бібліотеки-читальні на своїх інтелігентних клієнтів.

— А, це ти! — сказала вона таким тоном, неначе бачила племінника кожного дня, і губи її торкнула легка посмішка.

Петя зразу зрозумів причину цієї посмішки. Вона, звичайно, стосувалася шпор, «клякви», аксельбантів і другої зірочки на погонах.

— Так, так, от уявіть собі! — вигукнув Петя з викликом, немовби відповідаючи тітці на ще не поставлене запитання.— І зовсім не розумію, чому ви, власне, посміхаєтесь?

— А я й не посміхаюсь,— ще більше посміхаючись, сказала Тетяна Іванівна.

— Ах, тьотю, ви завжди так! — жалібно промовив Петя.

— Та я нічого. Катай. Тепер усе можна. Чим гірше, тим краще.

— Ось... Дозвольте вам, так би мовити, піднести,— заквапився Петя, щоб уникнути неприємної розмови.— Із «Бон-бон де Варсові».

— Мерсі. Ах, яке чудо! Поклади на стіл. Спасибі, що хоч згадав.

— Я завжди...

— Уявляю...

Ні, тітка була геть невинна. В її присутності Петя завжди почував себе в чомусь винним.

Але тепер він вирішив перейти в атаку.

— Ну, тітонько, як ваші інтелігентні читачі? Ходять у вашу бібліотеку чи вважають за краще сидіти біля Фанконі й торгувати повітрям?

— На жаль, мій друже,— сказала Тетяна Іванівна, сумно розводячи руками,— як бачиш, пустеля.

— За весь час жодної людини?

— Жодної.

Тут тітка сказала не всю правду. Був один відвідувач: гімназист третього класу з сусіднього двору, який прийшов у шкільний час почитати сьомий випуск «Печери Лейхтвейса». Але тому що тітка не тримала такого непотребу, то, ввічливо шаркнувши ногою, гімназист пішов собі.

— Ви фантазерка! — сказав Петя.

— Це улюблений вислів Василя Петровича,— сумно говорила Тетяна Іванівна.— Ти не знайомий з моїм чоловіком? Хочеш, я тебе представляю? Він буде дуже радий. Сигізмунде Цезаровичу! — гукнула вона, постукавши кулаком у перегородку.— Ідіть-но сюди!

На дверях з-за старої порт'єри з'явився сивий вусатий поляк на подагричних ногах, у якійсь дивній домашній куртці з бранденбурами. Він був схожий на Дон-Кіхота, але тільки в кімнатних капцях із палицею з гумовим наконечником.

Він надзвичайно поштиво привітався з Петею, з явним схваленням оглянувши його регалії, сказав комплімент із сильним польським акцентом і, милостиво, як король, усміхнувшись, вийшов.

Петя зразу побачив, що це колишній світський лев, який став нікчемністю, нечуваний ледар і бонвіван, що покорив тітку своєю розкішною зовнішністю і, певне, ще якимись красивими польськими визвольними ідеями, а може, «вона його за муки полюбила, а він її за співчуття до них» чи щось подібне.

В усякому разі тітка дивилася на Сигізмунда Цезаровича з таємним обожнюванням.

— Сигізмунд Цезарович,— сказала вона, підбравши губи, після того як поляк, узявши двома пальцями з коробочки один еклер, пішов за порт'єру,— Сигізмунд Цезарович тимчасово не працює. Але ми сподіваємося, що коли все це в Росії кінчиться і Польща нарешті одержить автономію, то Сигізмунда Цезаровича згадають.

Вона говорила про Сигізмунда Цезаровича таким тоном, як, мабуть, говорили в придворних колах про великого державного діяча.

— Вибач, я не запрошую тебе в кімнати, бо там паралізована стара, мати Сигізмунда Цезаровича, неприбрані постелі, у дітей кір і свинка і взагалі неприваблива обстановка.— Тетяна Іванівна притишила голос:— Посидьмо краще тут.

Петя сів на хисткий стілець.

— Кави хочеш? Ні? Тим краще. Це така морока! Але, я думаю, тобі не до кави. Друже мій! — сказала вона трагічним тоном, і її очі сповнилися сльозамн.— Я не розумію, що ти собі думаєш? Які в тебе плани? Одну хвилиночку помовч, це перебивай,— швидко сказала вона, помітивши, що Петя засовався на стільці.— Я знаю все, що ти мені відповіси: ти дістав допомогу за поранення і тепер тобі море по коліна. Крім того, ти, звичайно, вже закоханий і збираєшся одружуватися.

— Звідки ви знаєте?

— Друже мій, це — загальне явище. Крім того, в тебе на обличчі написано геть усе. Одне слово, я тобі вже говорила й кажу ще раз: ти летиш у прірву.

— Але якщо ми кохаємо одне одного? — пробелькотів Петя, засоромлено усміхаючись.

— Хто це «ми»?

— Я і дочка генерала Заря-Заряницького Ірен,— не без хвастощів сказав Петя.

— Боже мій! Свята діво Маріє! — з жахом вигукнула Тетяна Іванівна трохи на польський манір.

— А що?

— Нічого. Ти не міг придумати щось дотепніше? Напередодні соціалістичної революції одружуватися з дочкою відомого чорносотенного бурбона, падлюки, яких світ не бачив, котрий утік з фронту від своїх же власних солдатиків! *Voilà!* — вигукнула тітка, підкинувши руку долонею вгору.— *Voilà!*

— Дозвольте, напередодні якої революції?

— Та отакої. Одначе, дорогий мій племіннику, я не думала, що ти такий наївний. В найближчому майбутньому на нас чекає така революція, якої ще світ не бачив. Ого-го! Й, одверто кажучи, давно пора. Гарний же ти будеш, друже мій, коли твого милого тестя благовірно воїнство повісить на першому ж ліхтарі на розі Пироговської і Французького бульвару! Крім того, я зовсім не розумію, що ти побачив у мадемуазель Ірен? Звичайна банальна генеральська донька, поспішає вліпнути жениха, поки всіх молодих прапорщиків ще не уколошкали на фронті за віру, царя і вітчизну, чи то пак, за душку Керенського та доблесних союзників і так звану свободу. Ні, ні, ти в мене у цьому співчуття не знайдеш,— швидко промовила тітка, не даючи Петі розкрити рота.— Я дуже перепрошую,—

сказала вона, голосом підкреслюючи цей новий жаргонний вислів «дуже перепрошую», вивезений біженцями з Царства Польського.— І, нарешті,— майже крикнула вона, почервонівши,— невже ти не розумієш, що тепер не час для пошлких романчиків? Схаменися! Востаннє благаю тебе: схаменися! Озирнись навколо! Зроби висновки!

А Петя сидів, підібгавши ноги, на хисткому віденському стільці, нюхав повітря, просякне запахами якихось ліків, понуро дивився на бамбукові етажерки, набиті старими, пошарпаними книжками з квіточками на корінцях, на збуджену тітку, чув вологий, переливчатий кашель Сигізмунда Цезаровича за перегородкою і відчував, що тітка нібито й справді каже правду і він, Петя, загалом робить щось не зовсім те.

Та, ледве попрощавшись з тіткою, що міцно його поцілувала в обидві щоки, як хлопчика, а потім з сльозами на очах перехрестила і просила кланятися Василеві Петровичу, Петя вийшов на вулицю і побачив біля воріт свого візника, як враз отямився, подумав з полегкістю: «Ну, це вона, звичайно, перебільшує»,— і помчав назад на Дерібасівську, ріг Катерининської.

Він розраховувався в візником і помітив, що грошей залишилося вже зовсім не так багато, як він гадав.

17. Квіти

Біля великого наріжного будинку Вагнера споконвіку йшла вулична торгівля квітами.

Це був один з найкрасивіших куточків міста, де просто на тротуарі під платанами стояли зелені рундуки і табуретки, завалені квітами.

В синіх емальованих мисках плавали троянди. З відер стирчали снопи гладіолусів, білих і червоних лілій, флоксів, жовтофіолей, тубероз. У плескатих очеретяних корзинах густо синіли тісно наставлені букетики пармських фіалок, що ніжно й волого пахли на всю вулицю. Пахло сирістю резеди, левкоюми, геліотропом.

Але зараз був уже жовтень.

Час квітів минув. Зелені столи й табуретки квіткарка наполовину спорожніли.

Та зате був у повному розпалі сезон хризантем. Зеленкувато-білі, жовто-коричневі, лілові, кремові, лимонні, канаркові, в туго закрученими до середини квітки вузькими, як лапша, жирними делюстками, вони лежали просто на тротуарах

цілими купами, поширюючи в холодному жовтневому повітрі свій особливий, ні на що не схожий, не квітковий, а інший, гострий, дратівливий аромат японських парфумів.

Покупців зовсім не було, і товста баба в теплих рукавицях з відрізнаними пальцями вражено глянула на елегантного як на той час офіцера, який швидко вибрав десятків зо два найбільших хризантем і притиснув їх до грудей так, що вони зарипіли, наче свіжі качани капусти.

Потім Петя побачив у відрі цілий сніп останніх осінніх махрових гвоздик, величезних, кармінно-червоних, вкритих холодним, срібним туманом.

Їх продавала, очевидно, солдатка в стьобаній армійській ватянці, із злим, змученим обличчям.

Петя, не торгуючись, купив у неї зразу всі гвоздики, приєднав до них хризантеми і в такому вигляді, майже весь закритий квітами, пішов по Дерібасівській, розшукуючи розсильного.

Коли він проходив повз книгарню, йому спало на думку послати Ірині, крім квітів, ще який-небудь розкішний, але інтелігентний подарунок.

Він зайшов у порожній, похмурий магазин і купив розкішне видання «Демона» з кольоровими ілюстраціями, надрукованими на крейдяному папері.

Книга коштувала шалені гроші, але Петя вже закусив вудила.

— Загорніть! — рішуче сказав Петя прикажчику, схожому принаймні на Менделеева, і, поки той спритно загортав книгу в хрусткий папір і зав'язував тугою шворкою, стояв біля лакового прилавка, притуливши обличчя до мокрих гвоздик, що запаморочливо пахли молотим перцем.

Петя знав, що на світі існують розсильні, так звані «червоні шапки». Їхня біржа звичайно містилась біля входу в Пасаж, звідки багаті люди їх наймали й посилали з різними дорученнями: віднести іменинний торт у круглій коробці, весільний букет, любовний лист.

Це були звичайно поважні дідки в червоних кашкетах з галунами, в демісезонних пальтах з великими дошовими парасольками під пахвами. Взимку вони носили верблюдячі солдатські башлики. На грудях у них була бляха, як у носильника, а на кашкеті — металева табличка з написом «Розсильний».

У Петі склалося туманне уявлення, що «червона шапка» є такою ж обов'язковою приналежністю всякого серйозного й пристойного роману, як поїздка удвох «штейгером»

в Аркадію, пристрасні поцілушки при місяці на Ланжероні, коробка шоколадних цукерок від Абрикосова і тому подібні дурниці, що невідомо яким чином залетіли в Петину голову.

Але зараз він був у полоні всіх цих уявлень.

Біля Пасажу посильних не було, а на Петине запитання, чи не знає він, куди поділися «червоні шапки», хлопчик-газетяр, розмахуючи перед Петиним носом номером газети «Одеський пролетарій», сказав з викликом:

— На! Дивіться на цього буржуя з букетом. Йому таки треба «червону шапку». А на «Алмаз» ви не хочете?

— Цить, байстрюк! — крикнув Петя і, визирнувши з-за квітів, зробив страшне обличчя, після чого на мить занімілий від захвату хлопчик, що давно вже не чув такої справжньої пересипської мови, довго біг за Петею, улесливо й віддано намагаючись зазирнути йому в обличчя.

— Дядечку, ви йдіть прямо до Фанконі або до Робіна, там ще залишився один дивак «червона шапка», я, звичайно, дуже вами вибачаюсь...

Петя ще жодного разу не був у ресторані, а кафе Фанконі уявлялось йому чимось казково розкішним, шалено дорогим і недоступним для простого смертного.

Але тепер він був усе-таки, хай їм чорт, поранений офіцер і навіть не якийсь там прапорщик, а справжній бойовий підпоручик з аксельбантами й «клюквою». І в нього лежали в кишені дві керенки.

Переборюючи ніяковість, навіть, сказати по правді, деякий принизливий страх, Петя штовхнув двері й, незграбно покрутившись серед дзеркальних шибок вертушки, яка штовхнула його спочатку в груди, а потім у спину, мало не прищикнувши сніп квітів, нарешті опинився в славнозвісному кафе.

Петя був розчарований.

Замість шику й блиску він побачив майже порожній, занедбаний зал з диванчиками, столиками і дубовими панелями, до безконечності помноженими великими стінними дзеркалами.

Присмеркове повітря відгонило старими, застояними запахами кухні, кави і гаванських сигар.

За двома столиками сиділи солдати в розстебнутих шинелях і пили чай із своїм цукром і хлібом.

Вони скося глянули на прапорщика, але не встали. Петя спалахнув й уже хотів був зробити зауваження, але якраз у цю хвилину побачив «червону шапку» — сивого дідка з кривим пенсне на вульгарному, бугристому носі.

Він сидів за буфетною стойкою на табуреті й грав у шашки з офіціантом у засмальцьованому смокінгу.

Видно, «червоній шапці» давно вже не випадало носити квітів, бо, ледве Петя підійшов до нього, він страшенно зрадів, заметушився, схопився на ноги, в одну хвилину надзвичайно спритно загорнув квіти в папір, запропонував Петі тут же біля буфету написати записку, для чого роздобув паперу й конверт з печаткою фірми «Кафе Фанконі», і не встиг Петя оком моргнути, як уже за вітриною на Катерининській вулиці майнула «червона шапка», розкрилася парасолька і по-сильний, обережно притискуючи до грудей букет і книгу, розтанув у дошовому тумані, як вісник щастя.

У лазареті на Петю чекала неприємна новина. Його викликали на завтра в медичну комісію.

Він провів тривожну ніч, кожні півгодини прокидаючись і думаючи, що вже настало це жахливе «завтра».

На світанку в палату, тримаючи щось під халатом, нечутно ввійшла Мотя, пошепки розбудила Петю й, оглянувшись на всі боки, швидко й спритно поставила йому на загоєну рану міцні гірчичники.

На той час, коли треба було йти на комісію, Петине стегно помітно побагровіло, а на місці ран вискочили такі пухирі, що Петя аж сам перелякався.

Мотя подала йому милиці, перехрестила його, і Петя в накинутому поверх білизни лазаретному халаті поскакав, як коник, на комісію.

— Болить? — спитав головний лікар, тикаючи в пухирі гладенько обструганою сосною скіпкою.

— Ой! — сказав Петя.

— То не треба було ставити гірчичники, — сказав лікар і поставив у списку проти Петиного прізвища галочку.

— Здоровий. До військового начальника. Далі!

І все було закінчено.

— Ну що? — сказала Мотя, коли Петя, тримаючи милиці під пахвою, зайшов у відділення.

Та він міг би й не відповідати. З його кволої посмішки Мотя зрозуміла все.

— До військового начальника.

— От негідники! — закричала Мотя з обуренням. — І ви, Петю, підете?

— А що ж робити?

— Не ходіть. Чесне благородне, не з'являйтесь!

— Як же я можу не з'явитись?

— А от просто так: не з'являйтесь, та й годі.

— Не можна, Мотю.

— А я вам кажу, можна.

Вона хвилинку щось метикувала.

— Слухайте тут,— швидко зашепотіла вона, тягнучи його в глиб коридора, в кімнатку, де містилися чергові нянечки.— Ідіть звідси, прямо як є, на Ближні Млини, а ваші речі хай чорним ходом забирає Онисим і несе слідом за вами. Поживіть поки що в нас. Пам'ятаєте, як ви у нас колись жили? Ото були часи!

Її очі ніжно засвітилися; певне, згадала проліски.

— Тим більше, що й ваш знаменитий Павлусь теж у нас на Ближніх Млинах живе. А за військового начальника не турбуйтеся. Війні все одно кінець. Позавчора повернувся з Румунського фронту Яким. Він їде в Петроград делегатом від Румчороду на Другий з'їзд Рад. Так що там, на позиціях, робиться, і не питайте! Скоро владу Радам, і тоді земля селянам, фабрики робітникам, всім трудящим мир, а буржуазії каюк. І не буде більше ніякої війни. Годі! А ви кажете, військовий начальник. Начхали ми на військового начальника!

Вона засміялася й потім, притиснувшись губами до його вуха, прошепотіла:

— Днями почнеться.

Петя скося глянув на Мотю, дивуючись, яка вона стала бідова, балакуча, з якою легкістю вона вимовляє такі слова, як «буржуазія», «Рада», «Румчород». А вона, не звертаючи уваги на Петине здивування, почала з захопленням описувати політичну обстановку в Одесі. Хоч усе це вона говорила з чужих слів, але видно було, що й сама де в чому розбирається.

— Ви, мабуть, Петю, чули, що на тому тижні було об'єднане засідання Рад, то переважною більшістю голосів пройшла наша резолюція. Так і в газетці «Одесский пролетарий» надруковано. В цій резолюції говориться, що тільки перехід влади до рук пролетаріату і найбіднішого селянства може припинити всі злигодні, неподобства, дорожнечу і війну, так і далі, так і далі. Яким каже, що делегати на Другий з'їзд одержали наказ відстоювати гасло негайної передачі всієї влади в країні Радам. Ось тоді ми, Петечко, заживемо. А ви кажете, військовий начальник! Не сумнівайтесь, сміливо йдіть жити до нас на Ближні Млини.— І Мотя простодушно закінчила: — Не прогадаєте,

Це, звичайно, була дуже спокуслива пропозиція. Але Петя все ще почував себе бойовим російським офіцером, зв'язаним присягою.

— Я не дезертир,— сказав він.

— А гірчичники ставили? — жваво спитала Мотя.

— Це ти мені ставила.

— Не має значення.

Петя не знав, що сказати.

— Гірчичники, розумієш, це ще нічого не доводить,— подумавши, промовив він.— Гірчичники — це значить хитрувати. А драпати на Ближні Млини — зовсім інша річ.

— Ну, якщо вам не шкода своєї голови, то як хочете.— Мотя підібгала губи.— Все-таки ви, Петю, подумайте. Матуся буде дуже рада. Вона вам зараз зварить такого гарного кулешу! Кулешу нашого ви ще не забули? — не без кокетства запитала Мотя, дивлячись на Петю через плече сумними очима.

— Йй-богу, пане прапорщик, чого ви чухаетесь? Я не розумію,— мало не плачучи з досади, сказав Чабан, який весь час стояв на дверях і благально дивився на свого офіцера.— А то відправлять вас на позицію і вб'ють, що ж хорошого?

— Тебе не питають! — суворо сказав Петя, пішов у палату, скинув халат і ліг під ковдру, укритись з головою, неначе це могло зарадити справі.

Пролежав він так до вечора.

Він розумів, що, хоч би як він вирішив, це його остання ніч у лазареті.

Підпоручик Хвощ і корнет Гурський вже виписалися. Гурський поїхав на Дон, до генерала Каледіна, а Хвощ огинався десь у «гайдамацьких куренях».

Тепер у палаті лишилися тільки Петя і підпоручик Кость. Костеві було зовсім погано.

Намагаючись вийняти осколок, що засів біля хребта, йому зробили ще дві операції, але нічого не вийшло. До осколка неможливо було добратися, і він завдавав Костеві нелюдських страждань.

Морфій уже майже не діяв.

Цілі дні й ночі Кость сидів на ліжку, підібгавши під сопочку ноги й притулившись плечем до стіни. Було незбагненно, як він міг мовчки терпіти такий неймовірний біль.

Він навіть не стогнав.

Він тільки тремтів, зціпивши зуби, і дивився на всіх великими прозорими очима на зовсім маленькому, доброму, змученому, ангельському обличчі з покусаними до крові губами.

Серед ночі він раптом застогнав.

Петя ще ніколи не чув його стогону. Це був його перший стогін.

Петя бачив при світлі нічника, як Кость квапливо нишпорив під матрацом, потім робив собі укол в стегно.

Раптом він схопився на коліна й закинув кучеряву голову з дико застиглими очима.

— Отруїли! — закричав він щосили, так що аж забряжчали віконні шибки.— Отруїли! — повторив він з жахом, вистрибнув з ліжка і, як зарізаний, почав битися в руках наспілих санітарів.

Морфій уже зовсім не діяв, а лише завдавав ще більших мук.

Костеві здавалося, що хтось потай підсунув йому замість морфію отруту.

Його силою поклали в постіль.

Тоді він почав ридати, здригаючись усім своїм немічним тілом.

— Господи! — кричав він.— Навіщо ви мене мучите? Дайте мені отрути! Я більше не можу жити! Мені боляче жити. Розумієте: фізично боляче! У мене болить кожен шматочок! Убийте мене! Пожалійте! Убийте! Застреліть! Не будьте наволоччю! Прапорщик Бачей, не будь сукою! Застрель же мене, застрель!

Він розбудив увесь лазарет. У палатах замиготіли вогні. До самого ранку вже ніхто не міг заснути.

18. Армія в місті

Вранці Петя пішов до військового начальника, але не тільки не зміг пробитися в канцелярію, але навіть дійти до середини двору, заповненого солдатами.

Тут були і новобранці, і фронтовики, і старі ополченці з мідними хрестами на кашкетах, і якісь матроси.

Всюди Петя натикався на речові мішки, скриньки, клунки смердючої лазаретної білизни.

На кожному кроці йому заступали дорогу двоколки, кухні, обозні фурманки, затягнуті брезентом, тюки пресованого сіна, давно не чищені кінські крупи, хвости в реп'яхах.

Натовп кудись сунув. Солдати натискали один на одного.

Чути було крики, стогони, лайку.

Ганок аж тріщав.

І в першу хвилину не можна було зрозуміти, що відбувається. Але скоро Петя зрозумів, що це якась піхотна дивізія кинула гармати, у повному складі покинула позиції й прийшла до військового начальника, вимагаючи атестати на всі види забезпечення, платню і залізничні літери для повернення по домівках.

Видно, за останні кілька днів становище на фронті на-

стільки погіршало, що тепер було б просто безглуздо намагатися потрапити на позиції.

Усе-таки Петя задля очистки совісті пішов по розпорядженню до коменданта міста. Але там було ще гірше. Юрба солдатів штурмувала комендатуру, з відчинених вікон якої подекуди стирчали станкові кулемети й виднілися солдати у смушкових папах з червоним висячим верхом, як Петя зміркував, гайдамаки.

У Петі одлягло від серця. Він зробив усе від нього залежне. Та, на жаль, усюди спізнився. Совість його була чиста. Тепер можна було спокійно повертатися в лазарет.

Але як за ці години змінилося місто!

Воно було зовсім невпізнанне: де порожнє, безлюдне, з наглухо замкнутими воротами й спущеними залізними шторами крамниць, а де скидалось на якийсь дивний похмурий ярмарок, що наповнював вулиці, провулки й площі одноманітною солдатською юрмою.

У деяких місцях, пробиваючись крізь натовп, рухалися демонстрації з прапорами, гаслами, навіть з духовими оркестрами.

Декуди з дахів газетних будок або з балконів кричали оратори.

В одному місці на розі вулиці Петя побачив, як повільно сунув броньований автомобіль з матросом Чорноморського флоту, що стояв на башті, тримаючи гвинтівку напереваги.

У другому місці повз Петю проїхав роз'їзд гайдамаків, і Петя побачив попереду на диво знайомого офіцера в бурці з похмурими очима й квадратним підборіддям.

Щоразу, коли Петі доводилося пробиратися крізь натовп серед насторожених, пронизливих солдатських очей, котрі з грубим недовір'ям проводжали надто чепурного, як на той час, офіцера, він почував себе гірше, ніж коли б йому довелося йти через усе місто голим.

З моря дув холодний вітер, несучи по висушених тротуарах останнє листя акацій.

Оголені дерева стояли, як залізні, і дозрілі стручки, що звисали з них, теж здавалися Петі залізними.

Петя насилу пробрався в лазарет, що був оточений натовпом солдатів, які вимагали негайно прийняти тридцять поранених нижніх чинів, шойно привезених з фронту.

На дверях стояв у своїй напіввійськовій формі Червоного Хреста юнак, Ближенський, син мільйонера Ближенського, власника особняка, відданого під лазарет, той самий лицейст, якому колись Василь Петрович вліпив на екзамені двійку

і який разом з батьком приходив давати хабара; на його дурному носі, як і раніше, вельми інтелігентно блищало пенсне, і він, суворо розмахуючи руками, кричав слабеньким голосом:

— Це лазарет для панів офіцерів, і приймати нижніх чинів не дозволено!

Натовп гув.

— Не-е дозволено! — повторював син Ближенського і пробував зачинити двері, але кілька солдатів у розстебнутих шинелях з такою силою рвонули двері, що одна бронзова ручка аж відскочила.

Натовп почав квапливо і, як здалося Петі, весело вносити в лазарет носі з пораненими.

— Я зараз дзвонитиму в комендатуру! — кип'ятився Ближенський. — Це більшовицьке хуліганство, а-е, пора припинити раз назавжди!

— Ідіть ви знаєте куди?! — серед загального шуму почув Петя знайомий голос і побачив Мотю з густо почервонілим обличчям і злими, котячими очима. — У, паразит! — вигукнула вона, напівобернулась і щосили відштовхнула Ближенського ліктем.

— Що це? Бунт? Анархія? — бурмотів Ближенський, майже з жахом дивлячись на збуджену Мотю й не вірячи своїм очам, що це саме вона, завжди весела, добра, гарненька нянечка, так боляче, а головне, з такою незборимою злістю стукнула його ліктем у груди.

— Та чого ви на нього дивитеся, на цього слимака! — кричала Мотя санітарам. — Несіть солдатиків у палати.

— Перепелицька, я вас звільняю! — тремтячим голосом сказав Ближенський.

— Дурень, та й годі! — відповіла Мотя й тицьнула йому під носа доладненький рожевий кулачок, згорнутий дулею.

Ближенський розмахнувся й лягнув Мотю по щоці.

Мотя завила від образи, аж затупала ногами. Вона мало не зомліла від люті.

Тоді з юрби вискочив Петя. Кров з такою силою вдарила йому в обличчя, що він на мить перестав бачити. Він згадав своє поранення, Ясси, ніч перед розстрілом, трупи солдатів, свічку, кошмарно відбиту в чорному склі, ненавидячі очі коменданта, козацький роз'їзд І, вже не думаючи, а скоряючись тільки нападу сліпої ненависті, вирвав із піхов кортик з анненським темляком.

— Падлюка! Тилова шкура! Окопався! Корніловець! — закричав він, як йому здалося, громоподібним голосом, а насправді уривчастим юнацьким тенорком і замахнувся на Бли-

женського кортиком.— Погань! Гадюка! Хабарник! Кадет! Уб'ю на місці!

Але на місці він його не вбив і кортиком не вдарив, а чомусь повернувся до Ближенського задом і зовсім по-хлоп'ячому боляче хвицьнув його ногою в живіт.

— Бийте його, братці! — кричав Петя із сльозами на очах.— Бийте, товариші!

Ще хвилина, і, звичайно, Ближенського розпесли б на шматки.

Та в цей час на ганку з'явився високий вродливий солдат у довгій кавалерійській шинелі з ластівчиними хвостами на обшлагах рукавів, з драгунською шаблею і в круглій кубанці.

— Відставити! — сказав він владним, але водночас спокійним тоном людини, впевненої у своїй силі.— Не будемо, товариші, бруднитись об цю тилу сволоту. А ти, морда, геть звідси! І щоб я тебе більше ніколи не бачив! — кинув він Ближенському, який ту ж мить зник.

— Що, Мотю, любя моя, я бачу, він таки встиг тебе трохи змазати по пиці?

Димчато-сині очі кавалериста похмуρο потемніли.

— Та ти не бійся. Це йому так не минеться. Ми ще до нього доберемося. Тільки не сьогодні. Сьогодні ще рано.

Він обняв її одною рукою за стан і міцно пригорнув до себе. Її голова ледве сягала його плеча.

— Розміщуйте поранених по палатах! — сказав він.— А це хто?— повернувся він до Петі.

— Не впізнаєш? — спитала Мотя, повертаючи до Петі гарненьке заплакане личко з палаючою щокою.

— Петя Бачей?

— А хто ж!

— А щоб тебе!— вигукнув кавалерист, добродушно розглядаючи Петю.

— Петечко, ви не бійтесь,— сказала Мотя.— Це мій чоловік, Яким Перепелицький, ви його повинні пам'ятати.

— Шаланду «Віра» пам'ятаєте? — спитав Перепелицький.

— Аякже! — відповів Петя.— Здоров, Якиме.

— Здоров, Петю. Дивіться, який став вояка. Георгіївський кавалер. А був простий, затрушений гімназист.

Іх оточували санітари, сестри, нянечки.

Петя не без деякого таємного марнославного задоволення, з войовничою недбалістю потиснув богатирську руку Якіма Перепелицького й тут же згадав, як цей самий Яким Перепелицький одного разу вночі на хуторі перед багаттям сказав околочному: «Ви мені, ваше благородіє, не тикайте. Ми

з вами разом свиней не пасли»,— і з непередаваною зневагою плюнув у вогонь.

Після того як усіх поранених солдатів розмістили по палатах і в лазареті на деякий час встановився непевний спокій, Мотя сказала Петі, насмішкувато граючи очима:

— Ну? Були у військового начальника? І що ж він вам сказав? То як: будемо переїжджати на Ближні Млини чи не будемо?

— Давай! — весело вигукнув Петя, у якого раптом гора спала з плечей.

— А то ви, їй-богу, наче маленький. Не розумієте, що на світі коїться,— жваво говорила Мотя.

В присутності чоловіка вона стала якоюсь новою Мотею — розважливою і навіть владною, й зразу було помітно, що вона звикла командувати своїм Якимом.

— Значить, так,— сказала Мотя.— Нехай Онисим забирає ваші речі й веде на Ближні Млини, а ви з моїм Якимом дійдете разом до вокзалу. Чуєш, Якиме? Доведеш Петечку до вокзалу, а далі він сам дійде, дорогу знає. А ви, Петю, краще зніміть із себе всі оці цяцьки, на біса вони вам здалися? Ви й так славненький. І не тупцяйте на місці, бо той падлюка Ближенський уже викликав сюди телефоном юнкерів і скоро тут буде діло. А ти, Якиме, слухай тут,— суворо звернулася вона до чоловіка,— на з'їзді в Петрограді довго не затримуйся.

Мотя поклала на груди Перепелицькому руки, і вони стали цілуватися.

Потім Перепелицький з речовим мішком за спиною довів Петю до вокзалу, і тут Петя пересвідчився, наскільки Мотя завбачлива: на вулиці, що вела в бік Ближніх Млинів, стояла застава робітничої Червоної гвардії, яка пропускала далі тільки своїх.

Яким Перепелицький сказав начальникові застави кілька слів, і Петю враз пропустили, хоч і скося глянули на всі його «цяцьки».

— І гайда! — гукнув йому вслід Яким Перепелицький, прямуючи до бокового входу вокзалу, де вже, сидячи на східцях, на нього чекали декілька солдатів і матросів Чорноморського флоту та Дунайської флотилії, його попутники, теж делегати на Другий з'їзд Рад.

А трохи перегода разом з наспілим Чабаном Петя вже розкладав своє похідне ліжко в тому самому сарайчику, в якому деякий час жив перед війною.

Йому допомагала влаштуватися літня жінка в темній баб'ячій хустинці, Мотняна мама, про існування якої Петя, при-

знатися, зовсім забув, хоч саме вона годувала його колись таким смачним кулешем і таким пекучим, вогненным борщем з часником і стручковим перцем.

Петя навіть забув, як її звать. Тепер йому незручно було про це запитати, і він називав її ласкаво, але невизначено: ма-туса.

Вона сильно постаріла і, як і раніше, була мовчазно-привітна, увесь час невтомно поралася по господарству, а на Петю дивилася з променистою посмішкою, сумно похитуючи головою — адже це був хлопчик Петя, кавалер її дівчинки Моті; а тепер Мотя виросла, вийшла заміж, а Петя вже офіцер — подумати тільки! Сама ж вона стала старенькою бабусею...

Крім Петі, в сарайчику ночували ще Павлик і Женька. Вони спали валетом на великому селянському ліжку. А в куточку стояла саморобна кочка Чабана.

— А ти, брате, виявляється, дуже спритний! — сказав Петя, з задоволення розглядаючи свого вістового, гладкого, вгодованого, з млосними українськими очима, лінивою усмішкою, в новій темно-зеленій шерстяній зимовій гімнастерці з червоною нашивкою за поранення на рукаві.

— Це що за нашивка? — суворо запитав Петя.

— За поранення.

— Коли ж це тебе встигли поранити?

Чабан зам'явся.

— Кажі.

— Мене ще не поранили.

— То якого біса ти носиш нашивку?

— А це я з вами за кумпанію, — простодушно сказав Чабан. — Як ви собі нашили, так і я собі нашив.

— Оригінально.

Петя не міг не засміятися.

— Ну й арап же ти, братику! Де ж ти без атестата харчуєшся?

— Де випаде, пане прапорщик.

— Підпоручик, — поправив Петя.

— Винуват, пане підпоручик. Отож харчуюсь як коли: коли в нашому лазареті що-небудь візьму собі в бачок, коли тутечки, в залізничних майстернях, віділлють з червоногвардійської кухні.

— Ач який! Ото ж бо й дивлюсь, який ти став гладкий. Хто ж тобі пере?

— Хіба ж навколо мало дівчат? — ніжно проворкотів Чабан, скромно опустивши густі вії.

— Так, я бачу, тобі тут, у тилу, зовсім непогано.

— Як офіцеру, так і його вістовому! — зітхнув Чабан.

— Ну, ти, брате, до мене не рівняйся. Знахабнів.

— Так точно!

Увечері, як і колись уся сім'я зібралася за столом: не було тільки Моті, яка чергувала в лазареті.

Спочатку з'явилися Женька і Павлик, обідрані, як коти, голодні, з поясами, надітими через плече. Павлик ішов попереду з рапірою в руці, а Женька тягнув за ним цілу в'язку якихось дивних палахів та еспадронів.

— Звалюй у куток. Завтра будемо роздавати загону по списку. А, братухо, здоров! — вигукнув він, побачивши Петю, і з досить незалежним виглядом подав йому руку.

Відтоді як вони востаннє бачилися в лазареті, Павлик ще більше витягся, змужнів, огрубів. Коли б не гімназична куртка і кашкет (втім, уже з вирваним гербом), то він нічим не відрізнявся б од простого робочого хлопця з Сахалінчика.

— Це що за зброя? — спитав Петя, милуючись братовим обличчям, його грізно поблискуючими й водночас ясними очима.

— Зброя нашого загону, — відповів Павлик. — Ми з Женькою щойно її реквізували в нашому гімназичному залі.

— Просто поцупили? — сказав Петя.

— Не поцупили, а реквізували, — суворо відповів Павлик, несхвально глянувши на брата. — Еспадрони і палаші. Вони хоч і навчальні, а можуть згодитися.

— Такою штукою когось-небудь стукнеш по голові, не зрадіє! — докинув Женька.

— Та кого ж?

— Юнкерів, бойскаутів, гайдамаків, якщо доведеться. А що? Скажеш, ні? — спитав, примружившись, Женька, помітивши, що Петя іронічно посміхається.

— У нас молодіжний загін при Червоній гвардії залізничного району, — сказав Павлик. — Я командир, Женька — ад'ютант. Дай кортик!

— Може, тобі ще шпори дати?

— Шпори можеш залишити собі. А кортик дай. Тобі він навіщо? А для нас усе-таки зброя.

— Ви ж марсіяни. У вас теплові промені. Чи не марсіяни, а... як вас там? Ули-ули-ули!

— Ні, — серйозно сказав Павлик, — ми вже не марсіяни.

— Ну, значить, «коли прокинеться сплячий».

— Не сплячий. А в тебе револьвера справного немає?

— Ого! — сказав Петя не без гордості.

Він поліз у свою скриньку й вийняв із неї загорнений у

промашену полотнину чудовий воронований кольт, який одержав напередодні поранення і з якого ще ні разу не стріляв.

— І патрони? — захоплено вигукнув Павлик.

— Ще б пак! — гордо відповів Петя і виклав на стіл плескату важку коробку.— Сто штук!

— Покаж! — простогнав Павлик.— Ну, не будь вредний! — Він простяг руку до коробки.

— Не лапай, не купиш,— сказав Петя холодно й зняв з коробки кришку.

Павлик і Женька в один голос ахнули. Сто штук товстеньких, важеньких патронів з випуклими незайманими капсулями маслянисто блищали в коробці, щільно притиснуті один до одного.

— Міняюсь на що хочеш! — навіть не вигукнув і не простогнав, а просто-таки завив Павлик, учепившись щосили в плече свого ад'ютанта, в якого від жадібності побіліли губи.

Петя з нестерпною погордою зігнув руку й показав Павликові лікоть.

— На!

Потім він замкнув патрони й пістолет у скриньку.

— Але майте на увазі, габелки! — суворо сказав він, помітивши, що хлопчики блискавично перезирнулись.— Не надумайте сциндрити. Одірву руки й ноги.

19. Привіт з Петрограда

Прийшов Терентій у чорному шкіряному кашкеті, з пов'язкою Червоної гвардії на рукаві. Він завів вуса, чорні, з сивиною, від чого його добродушне обличчя, подзьобане віспою, здалося Петі схудлим, сердитим.

Поверх пальта Терентій був підперезаний офіцерським шкіряним поясом з наганом у потертії кобурі. Під пахвою тримав буханку солдатського хліба, загорнену в хустку.

— О! — сказав він, побачивши Петю, і широко всміхнувся, від чого його обличчя стало таким же, як і колись,— круглим, добродушним.— Не знаю навіть, як мені тепер називати тебе: чи Петро Васильович, чи просто Петя?

— Петя, Петя,— весело відповів Петя, і вони обнялись.

Потім усі разом — і Чабан теж — вечеряли ріденькою юшкою з товстими сірими макаронами і з великою кількістю лаврового листу.

— Юшку цю роздобув той-таки Чабан у кухні залізничного батальйону, де в нього виявився земляк-кашовар.

Після вечері пили морквяний чай «вприглядку». Видно, з продуктами в місті було скрутно.

Однак Петя їв з великим задоволенням, по-солдатському підставляючи під ложку скибку хліба. Вперше за багато місяців він почував себе просто, спокійно, «як удома».

Тільки-но випили по квартирі чаю, як у вікно постукали. Терентій заметушився, почав збиратися.

— Зараз! — гукнув він у вікно, й обличчя його в одну мить стало зібраним, суворим.

Він поправив пояс, пересунув кобуру й уже з порога обернувся до Петі:

— Ну, тепер я на цілу ніч. А ти лягай, відпочивай. Завтра поговоримо, вирішимо, що і як.

Слідом за Терентієм швидко одяглися й, сунувши в кишеню по крайцю хліба, вискочили на вулицю Павлик і Женька.

— Куди ж ви? — слабо гукнула їм навздогін господиня, але тут же махнула рукою: мабуть, давно вже до цього звикла. — Лягайте, Петечко, відпочивайте, — сказала вона, дивлячись на Петю зі своєю звичайною покірною, трохи журливою усмішкою, ледь помітно похитуючи головою, ніби не перестаючи в думці дивуватися, як швидко летить час і як швидко з маленького хлопчика Петі раптом вийшов офіцер з погонами, і шпорами, і навіть війками молоденьких вусів над верхньою губою.

— Мотроно Федорівно, — сказав Чабан, з'являючись у дверях, — я вже зараз натягав вам води в діжечку. Нічого більше не треба?

— Спасибі, більш нічого.

— Тоді дозвольте, пане прапорщик, ненадовго відлучитися?

Петі стало смішно. По суті, вони обидва були тепер дезертирами, але, незважаючи на це, взаємні начальника і підлеглого трималися між ними ще досить міцно.

— Гаразд, відлучайся, — милостиво дозволив Петя, — мабуть, поспішаєш кудись до дівчат?

— Так точно. До панночок.

— Катай!

Тепер, коли Петя згадав, що Мотину маму звать Мотрона Федорівна, йому стало легше.

— Отакі воно справи, Мотроно Федорівно, — сказав він, солодко позіхаючи й кладучи голову на стіл.

А вона зажурено дивилася на нього, як на спроту.

Перед сном Петя накинув на плечі шинель і вийшов за хвіртку постояти.

Було темно, холодно, вогко. Ближні Млини спали. На станції Одеса-Товарна чути було крякання залізничних ріжків, свистки маневрового локомотива, розкотисте постукування вагонних буферів.

Ці звуки, які раніше викликали в Петі звабливе почуття далеких мандрівок, тепер утратили всю свою таємничу принадність і вже нічого не говорили його уяві, окрім того, що ось формується військовий ешелон або санітарний поїзд.

Та з усім цим було вже покінчено.

Зрідка далеко за вигоном, у районі казарм, пострілювали, але ці поодинокі постріли з гвинтівок долинали неначе з іншого світу, що не мав до Петі ніякого відношення.

Петя почав думати про своє кохання. Серце його загорилося. Він дуже ясно уявив Ірен і себе, поцілунки, свічки, темне парадне. Та хоч як дивно, все це теж відбувалося неначе в іншому світі, віддаленому від Петі тишею холодної ночі.

Посеред вулиці пройшов патруль Червоної гвардії.

Один патрульний зупинився біля Петі.

— Хто?

— Свої.

Патрульний посвітив на Петю електричним ліхтариком,

— Офіцер?

— Так точно.

— Що тут робиш?

— Стою.

— Документи.

— Облиш, Афоню, не бачиш? Це ж син учителя Бачея, прапорщик, живе у Черноіваненків. Я його знаю.

— А! Ну, нічого. Живіть. На добраніч.

Ліхтарик погас. Патруль пішов далі вздовж темних, тихих халупок Ближніх Млинів.

«Ти ба, як вони добре все знають, усе пам'ятають!» — подумав Петя.

В одному місці над дахами туманне повітря світилося. Там були залізничні майстерні. Звідти долинав рівний шум верстатів. Працювали вдень і вночі, у три зміни. Що там робили? Мабуть, як і на всіх заводах, точили шрапнельні стакани. Петя вловлював у нічній тишині рівний, безперервний звук токарних верстатів і шелест трансмісій, які працювали на оборону.

Невже ці шрапнелі і гранати ще кудись полетять і будуть розриватися, ламаючи будинки, вбиваючи людей? Невже ще не все скінчилося?

Вранці прибігла після нічного чергування Мотя. Петя почув із свого сарайчика її збуджений веселий голос.

Трохи згодом вона зазирнула в сарайчик.

— А хлопчики так ще й не поверталися?— сказала вона, побачивши, що ліжко Женьки і Павлика порожнє.— Онисима теж немає. Нічого собі вистовий. Щоночі гуляє. Ну, як ви, Петю, влаштувалися на старому місці?— спитала вона, помітивши, що Петя не спить.

— Доброго вам ранку.

Ранок був справді добрий, зимний. Вночі сильно похолодало. З прочинених дверей з двору палахкотіла пізня жовтнева зірниця, і Мотина постать у солдатській ватянці, короткій спідниці і високих черевиках уся була охоплена темночервоним похмурим світлом.

Струмінь крижаного повітря линув у сарайчик, і Петя зіщулювся під своєю шинеллю.

— Змерзли?— спитала вона.

— Дарма.

— Яюсь перезимуєте. Ми вам тут грубку складемо з цегли. Ой, Петрику, що діється в нашому лазареті! Прийшов взвод юнкерів викидати назад із палат поранених солдатів. Та нічого в них не вийшло. Ми зараз же викликали матросів із «Алмаза», і вони їм дали пити водички. Мало до стрілянини не дійшло. Так що зараз у нас повно поранених солдатиків. Тепер уже їх ніхто не зачепить. Що з воза впало, те пропало. А ви танцюйте!

Не заходячи в сарайчик, Мотя нахилилася й кинула Петі на постіль два листи.

— Ще вчора прийшли в лазарет на ваше ім'я. Один — подвійна листівка з Петрограда від Марини, а другий — секретка, не знаю від кого, приніс чийсь генеральський лакуза, мабуть, від того самого вашого кохання з Пироговської вулиці, ріг Французького бульвару,— сказала Мотя, ревниво скосивши очі, й зникла, причинивши за собою двері.

Маленька напахчена секретка кольору цикламен була від Ірен. На ній було написано швидким дівочим почерком: «Й. Б. Петру Васильовичу Бачею», «Й. Б.» означало «Його Благородію».

Петя відірвав купой.

«Я аж ніяк не думала,— писала Ірен без твердих знаків,— що ви виявитесь таким слухняним хлопчиком. Але два тижні ще не минули, а я вже без вас скучила. Ви ще не забули Вашу Ір.? Ваші квіти все ще живуть у мене в кімнаті в двох великих копенгагенських вазах, а «Демон» завжди під по-

душкою. Нам багато про що треба поговорити. Весь час думаю про Вас. Ір.».

Щось у цій записці було не те. Петя чекав більшого. Коли люблять, так не пишуть. Хіба можна писати так після того, що між ними було?

А, власне, що було? Що йому ще треба? «Вона пише «Ваша Ір.». Значить, вона все-таки моя. Нам багато про що треба поговорити. Звичайно, але, можливо, сталося щось непередбачене?»

Його кидало то в жар, то в холод. Невже знову повернувся «він» і вони помирились?

Усі почуття були в ньому збуджені. Він подув собі під носа й відчув жар, немов у нього було принаймні тридцять вісім. Водночас голі ноги, що вилізли з-під шинелі, були крижаними, особливо великі пальці.

Соромливо озирнувшись, Петя притиснув до губів полотняний папір, немов отруений парфумами, ще раз перечитав листа і сунув його під сорочку на груди.

Потім, трохи заспокоївшись, він прочитав подвійну штемпельну листівку з Петрограда з грифом військової цензури, всю списану вздовж і поперек хімічним олівцем дрібним вправним почерком, з недописаними словами.

«Дорогий мій давній друже Петю! Не дивуйтесь, одержавши цю листівку. Хоч ми так давно не бачилися й навіть не листувалися, але я Вас завжди пам'ятаю і люблю, як друга. Адже Ви — моя юність! Недавно я дізналася, що Ви поранені, лежите в одеському лазареті, і страшенно стривожилася. Сподіваюсь, це не серйозно, так? І раптом на мене війнуло минулим. Пам'ятаєте «наш» хутірець, прогулянки в степу, зоряні ночі біля багаття, коли В. П. так чудесно й поетично розповідав нам про космос? «Чим темніша ніч, тим ясніші зорі». Пам'ятаєте? А ракети в небі, а великофонтанський маяк? А світлячки? Тепер це в минулому, але, зізнаюсь Вам, один час Ви мені такі здорово подобалися. Не знаю, як Ви, а я тоді була сповнена по вінець передчуттям прийдешньої Революції. Бачите, я навіть пишу це священне для мене слово з великої букви. І ось вона настала. Ще, правда, не зовсім вона. Але та, Велика, вже зовсім не за горами. Вона може спалахнути і розбухатися кожної хвилини, як усеочищаюча гроза. Ви, звичайно, розумієте, що я хочу сказати. Певне, Ваша люба тітонька Т. І. говорила Вам про нас, де ми тепер і що робимо. Так що я не буду про це розводитись. Учність читати між рядків. Більше про себе нічого не можу сказати. Ви пам'ятаєте чарівне слово «Лонжюмо»?

Так от. Так, так. Усе, що здавалося тоді нам у Швейцарії і в Парижі прекрасною мрією, тепер починає здійснюватися. Готується здійснитися. На наших очах. Просто-таки не віриться! О, якби Ви знали, зрозуміли, яке це щастя! Хоч Ви й офіцер, але я не сумніваюсь, що Ви з нами. Шле Вам привіт Ваш давній друг Гаврик Чорноіваненко. Він тепер найближча для мене людина, товариш, супутник. Розумієте? Одужуйте ж. Сподіваюся, скоро побачимось. Коли все звершиться, напевне, побачимось. Ну, до побачення, мій любий, давній друже, моє колишнє кохання, Петю. Ваша Марина. Вибачте за каракулі, але Гаврик видирає олівець і заважає писати».

Після цього збоку досить неоковирно було надряпано:

«Здоров, Петько! Тисну руку. Живі будем, не помрем. Твій Гаврик Чорноіваненко. Привіт з Петрограда, 22 жовтня 1917 року, Смольний. Чуєш, чим пахне?»

20. У Смольному

Родіон Жуков ходив по Смольному, розшукуючи Леніна.

Недавно відбулася Жовтнева революція. Було створено тимчасовий робітничо-селянський уряд — Раду Народних Комісарів.

Тепер Смольний, як і раніше, залишаючись бойовим штабом повстання і центром боротьби з усіма силами контрреволюції, почав потроху набувати деяких рис державної установи з її звичайною, не військовою, а цивільною метушнею, зі стуком унדרвудів, дзвінками телефонів і навіть «кур'єрами», які розносили папери і чай, між іншим, не в склянках, а в фаянсових інститутських кухликах, інколи, дуже рідко, на критих тоненькою скибочкою чорного солдатського хліба.

За порадою Павловської Родіон Іванович спершу пішов у кімнату, де тимчасово на казарменому становищі жили Володимир Ілліч з Надією Костянтинівною.

Вартовий — молодий солдат у чорних обмотках, з вузькими, напружено-підозріливими очима — підняв гвинтівку, але, впізнавши відомого потьомкінця Жукова, одразу ж відвів убік багнет, і Родіон Іванович зазирнув у кімнату. Вона була порожня.

Родіон Жуков побачив на підвіконні чорний жіночий капелюшок із встромленою в нього довгою шпилькою з кулькою, а на стіні — демісезонне пальто Володимира Ілліча з потертою оксамиткою на комірі.

Ці самі капелюшок і пальто Жуков бачив ще до війни в Лонжюмо, під Парижем, де слухав лекції Леніна в партійній школі, і тепер, глянувши на ці милі, постарілі речі, чомусь раптом з особливою гостротою відчув усе значення того, що відбувалося тепер у Росії.

На сходах, у високих, вузьких, склепистих, безмежно довгих інститутських коридорах, у дортуарах, перетворених на караульні приміщення та канцелярії,— всюди безладно юрилось багато найпростішого люду: мужиків у свитах і кожуках, у підшитих ваянках і личаках, зарослих армійських делегатів, озброєних робітників, червоногвардійців з червоними пов'язками на руках, матросів із Центробалту і Румчороду, серед яких Родіон Жуков нерідко впізнавав товаришів по еміграції.

В одному з коридорів на купі солдатських шинелей сиділа в короткій жакетці поверх білої блузки з плесою манишкою, в стоптаних черевиках Крупська і, відганяючи од себе рукою махорочний дим, що звідусіль плив у повітрі, слухала нового народного комісара освіти Луначарського, який, відстовбурчуючи великими пальцями коротких рук зношений паризький жилет, розвивав перед нею план докорінної реорганізації народної освіти в колишній Російській імперії.

Луначарський раптом зупинився на півслові, короткозоро вдивляючись у Жукова крізь мутні скельця старомодного пенсне з пружинкою, в різко-чорній оправі, що криво сиділо на його великому дворянському носі.

— Надіє Костянтинівно, адже це Жуков!

— Звичайно,— сказала Крупська, подаючи Родіону Івановичу руку.— А ви не знали, що він тут?

— Пропаша душа!— вигукнув Луначарський.— Коли ми з вами бачились востаннє? Дай боже пам'яті: на Капрі у Горького в одинадцятому чи на вокзалі в Неаполі?

— Не вгадали. В Парижі, в дванадцятому.

— Правильно! У Луврі, еге ж?

— Так, ви нам показували Рубенса. Красиво говорили. Ми заслухалися.

— Тепер не до Рубенса,— сказав Луначарський.

— Ви не скажете, де Володимир Ілліч?— спитав Жуков.

— Який час! Феноменально!— зворушено й збуджено промовив Луначарський, не чуючи запитання Жукова, але розглядаючи самого Жукова, його старий, ще часів П'ятого року матроський бушлат, дерев'яну поліровану кобуру маузера, що чимось була схожа на новенький шкільний пенал, георгіїв-

ську стрічку з почорнілим золотим написом «Князь Потемкин-Таврический». — Так, «Потемкин». — На очах Луначарського з'явилися сльози. — Ви, Родіоне Івановичу, тепер уже не людина. Ви пам'ятник, легенда. Товариші, дивіться: це живе втілення П'ятого року! — раптом вигукнув Луначарський, озираячись навсібіч і немовби запрошуючи у свідки сотні людей, які наповнювали Смольний гулом своїх голосів і кроків.

Жуков повторив запитання: «Де зараз Ленін?» — відчуваючи водночас не менше хвилювання, ніж Луначарський, але ніяк не бажаючи піддаватися цьому хвилюванню.

— Всюди був, — сказав він. — Ніде нема. І ніхто не знає.

— Володя сьогодні їздив разом з товаришем Свердловим в автомобілі в головний штаб на прямий провід. Ви у Свердлова були?

— Був.

— То сходіть ще раз.

Тільки-но Жуков рушив униз сходами, як побачив Леніна в сіренькому в дрібну клітинку піджачку. Він біг угору назустріч Жукову, швидко мелькаючи по сходах черевиками «Вера» і відкинувши вбік руку, в якій тримав моток телеграфної стрічки.

Вони мало не зіткнулися.

— Ви до мене? — спитав Ленін, не впізнаючи Жукова в матроській формі. — Я ж сказав, щоб товариші з армії й флоту спершу йшли прямо на третій поверх, до Дибенка або Антонова-Овсієнка, нарешті, до Коби.

— Це я, Жуков.

— Ах, сто чортів! Не впізнав вас у такому вигляді. Бути вам багатим.

Ленін підхопив на ходу Родіона Івановича під руку й потяг за собою вгору по сходах.

— Ну, що у вас? Двома словами!

— Та от, хочу попрощатися: їду.

— Куди?

— В Одесу, в Румчород. Нас тут ціла група чорноморців.

— У Свердлова були?

— Був.

— Інструкцію одержали?

— Одержав.

— Майте на увазі, там обстановка ой-ой-ой!

— Знаємо.

— Люди з вами їдуть надійні? Члени партії? Кого більше: робітників чи селян?

— Селян, мабуть, буде більше. Але, звичайно, є і робітники. Справжні пролетарі: рибалки, металісти, залізничники. Усі — делегати з'їзду.

— За залізничниками наглядajte. Народ ненадійний. Вікжель. Угодовці, меншовики.

— Мої надійні,— самовдоволено всміхнувся Жуков.

Ленін раптом зупинився, трохи розставив міцні ноги, закрив руки за спину. Його голова з величезним лобом і рудуватим волоссям на потилиці була піднята, очі суворо, недовірково примружені.

— Гм... он як... Ви вважаєте, надійні?

Він неначе вивчав Жукова, зважуючи слова, сказані ним.

Обличчя Леніна не було схоже на обличчя того Леніна, якого Жуков добре знав по Парижу і по Празі. Не було борідки і вусів: вони ще не зовсім відросли після того, як Ленін їх зголив перед самим переворотом, від чого великий рот і сильне підборіддя Леніна були різко окреслені й робили його обличчя ще рішучішим, вилицюватішим, простонароднішим. Якби не сократівський лоб, його можна було б сміливо вважати за середніх літ майстрового.

— А ви не помиляєтесь?— примружився Ленін.

— Думаю, ні,— сказав Родіон Жуков, милуючись Леніном, усією його маленькою постаттю з міцними, дуже широкими грудьми і втягнутим животом, на якому морщився жилет.

Усе в Леніні подобалося Жукову, особливо не часті, але різкі рухи, якими він то засовував руки глибоко в кишені штанів, то закладав їх за спину, то викидав уперед.

— Ходімо ненадовго до мене, побалакаємо. Я хочу запитати у вас одну річ,— сказав Ленін.— Надю, ти вже бачилася з Родіоном Івановичем? Він сьогодні виїздить на південь, в Одесу. Прийшов прощатися.

— Бачилась, бачилась!

— То ходімо.

Ленін прискорив ходу, намагаючись якомога непомітніше проскочити в натовпі, який, побачивши його в коридорі, оточив з усіх боків і вже рухався разом з ним, з цікавістю й гордістю розглядаючи цю людину, вождя першої в світі соціалістичної революції.

Родіон Жуков помітив, що Ленін трохи почервонів, але не від збентеження, а від якоїсь веселої досади.

Нарешті вони опинилися в маленькій кімнатці, де звичайно працювала на своєму незграбному ундервуді Павловська, друкуючи перші декрети і укази Радянського уряду.

Тепер у кімнаті нікого не було. Очевидно, Павловська пішла в їдальню обідати.

Вони сіли на стільці біля вікна.

— Ось про що хотів я вас запитати, шановний,— сказав Ленін, сильно впираючись обома руками в коліна, нахилившись і допитливо дивлячись Жукову просто у вічі. Він зробив маленьку паузу.— Скажіть, як утримати владу? Що ви про це думаєте? А владу треба утримати будь-що!

Це запитання через кілька днів після взяття Зимового палацу, втечі Керенського, арешту Тимчасового уряду, словом, після блискучої, блискавичної і майже безкровної перемоги пролетарської, соціалістичної революції — могло видатися дуже дивним. Але Родіон Іванович надто добре відчував Леніна і зрозумів усю силу й глибину цього запитання. В цьому запитанні був весь Ленін з його завбачливістю, тверезістю думки, гостротою політичного аналізу, природженою нелюбов'ю до всіх і всіляких загальних місць і повною відсутністю пози.

Серед загального захоплення великою історичною перемогою, якої так довго й так пристрасно чекало багато поколінь російських трудящих, легко можна було розгубитися. Це могло статися з кожним, але тільки не з Ленінінм.

— Як утримати владу?— перепитав Жуков, подумавши.

— Еге ж, як?— спитав Ленін.

— По-моему, так само, як це буває завжди під час революції: битися.

— Цілком правильно!— швидко сказав Ленін.— Я з вами згоден. Битися. Але якими силами?

— Армія, флот...— почав Жуков.

Ленін болісно поморщився.

— Ви ж знаєте, що армія смертельно, пекельно стомила-ся. І крім того, ще багато військових частин перебувають під надзвичайно сильним впливом усякої контрреволюційної на-волочі, а-ля праві есери, кадети, Краснов, Корнілов... Ви знаєте, що Керенський з військами підійшов до Гатчини? Так от! Армію ще треба повернути цілком на наш бік. На це потрібен час, а час не жде. Флот я вже викликав. Ось.— Ленін показав моток телеграфної стрічки, який уже встиг засунути в кишеню піджака.— Із Гельсінгфорса йдуть військові кораблі, «Республіка» і міноносці із зброєю, десантом і продовольством. Ось ви, наприклад, військовий моряк, щоправда, колишній. Але у вас повинен бути якийсь досвід. Як ви вважаєте: коли міноносці ввійдуть у Неву біля села Рибачького, з тим, щоб захищати Миколаївську залізницю і всі підступи

до неї, а «Республіка» стане поряд з «Авророю», це дасть нам якісь переваги?

Ленін повернувся на стільці (стілець рипнув), трошки підвівся і подивився у вікно, в далечінь, немовби вже бачив військові кораблі, що входять у Неву.

Вечоріло. За вікном над Великою Охтою плив холодний листопадовий туман. Маячили розмиті тіні балтійських чайок. На тлі цього рухливого перлинно-сірого туману й цих косо мигтячих чайок обличчя Леніна здалося Жукову виліпленим, як чудовий барельєф, сповнений непохитної волі.

— Яке гарне це місто! — мрійливо сказав Ленін. Усе ще напружено примружившись, він вдивлявся в далечінь, у туман, і раптом, обернувшись до Жукова, різко кинув:— Ну, чи є резон віддавати його якійсь проїдї, як-от Керенський?— І майже без переходу:— Отже, ви вважаєте, якщо «Республіка» стане поряд з «Авророю», то ми матимемо достатній радіус для обстрілу будь-якої частини міста?

— Безумовно.

— Ви не помиляєтесь?

— Аякже! Маю досвід. Коли в П'ятому році ми били з «Потьомкіна» по Одесі, то вільно діставали до Молдаванки й навіть далі.

— Це переконливо,— сказав Ленін, подумавши.— Переконливо. Ну, то виходить, ви радите битися? Так і зробимо. Очевидно, попереду має бути ще багато боїв: нам — тут, а вам — на півдні. По-моєму, вам буде ще жаркіше, ніж нам. Ви це, між іншим, майте на увазі.

— Маю на увазі.

Ленін, блискаючи в сутінках очима, коротко засміявся своїм альтом.

— Отже, підсумуємо: битися.

— Битися, Володимире Іллічу.

— А у вас є чим битися?— лукаво спитав Ленін.

— Ось,— відповів Жуков, поплескавши по своєму маузеру.

— Мало,— сказав Ленін суворо, але водночас з деякою цікавістю дивлячись скоса на красиву дерев'яну кобуру маузера.— Ось вам головна зброя.— Він узяв з підвіконня газету.— Декрет про землю, Декрет про мир. Скільки примірників берете з собою?

— Чимало.

— Покажіть, покажіть, скільки?

Жуков вийняв із бушлата кілька примірників газети.

— Всього! — розчаровано вигукнув Ленін.— Е ні, голубе! Ви мене, певне, не зрозуміли. Ану ходімо вниз:

Ленін пружно підвівся з стільця й стрімко, трохи бочком, вислизнув із кімнати.

Жуков ледве за ним устигав.

21. Балтійські чайки

Вони спустилися по кількох сходах, де, як і досі, вгору і вниз рухалися юрми людей, і нарешті опинилися в експедиції.

Якраз у цей час тут кілька робітників та балтійських моряків вносили з двору і вкладали під сходи тюки й пачки щойно привезених із друкарні листівок з текстом Декретів про землю і про мир.

Тут же Родіон Іванович помітив Гаврика Черноіваненка і Марину.

Вони, очевидно, теж їздили по листівки і тепер допомагали вивантажувати тюки.

Несподівано побачивши перед собою Леніна, Гаврик зупинився на місці з двома важкими пачками на плечі.

Він бачив Леніна всього один раз у житті, і то здалеку, того дня, коли Ленін з'явився на Другому з'їзді Рад, проголосив Радянську владу й серед бурі овацій поставив на голосування з'їзду ті самі декрети, які тепер тримав на плечі Гаврик.

— Це, Володимире Іллічу, наше нове революційне покоління,— сказав Жуков, показуючи на Гаврика.— Молодий чорноморець. Він нам ще в П'ятому році допомагав.

Ленін з цікавістю глянув на Гаврика.

— Скільки ж йому тоді було від роду?

— Років дев'ять,— відповів Жуков.

— Вісім, дев'ятий, товаришу Ленін,— сказав Гаврик, мружачись на Леніна, неначе той світився.— А потім я вам навіть якось листа від групи одеських товаришів переправляв через одну знайому людину. Адреса: Париж. Чотирнадцять. Марі-Роз, Ульянову. Скажете, ні? — спитав він несподівано зовсім по-дитячому.

— Правильно!— вигукнув Ленін і засміявся.— Був такий випадок. Це коли ви ніяк не могли розмежуватися з меншовиками.— Бачачи, що пачки сповзають з Гаврикового плеча, Ленін підхопив їх обома руками й легко кинув на підлогу.— Ви солдат якої частини? — спитав Ленін, скося поглядаючи на

зграбну, акуратну Гаврикову постать у короткій, старій, але добре пригнаній піхотній шинелі з матер'яними погонами і в шкіряному кашкеті з облупленою солдатською кокардою.— Самокатник?

Леніна ввів в оману шкіряний Гавриків кашкет.

— Він у нас товариш, так би мовити, з різних частин,— підморгнув Леніну Жуков.— На всі руки майстер, але головним чином по зв'язку. Велику роботу провів у діючій армії. Двічі поранений. В партії з шістнадцятого року.

— Ого! Молодий, та ранній! — засміявся Ленін.

— Мій давній друг,— сказала Марина, коротко труснувши головою у фінській шапочці з чорним шкіряним верхом і шкіряним гудзиком, з-під якої красиво вибивалося каштанове, трохи підстрижене волосся.— Ми з ним, дядю Володя, разом в Одесу їдемо.

— Мама в курсі?— спитав Ленін.— А то гляди мені!— І насварився пальцем.

Він знав її зовсім маленькою дівчинкою в еміграції в Парижі, в Лонжюмо, в Швейцарії, і тепер йому дивно й весело було бачити цю сміливу, вродливу, незалежну дівчину з револьвером на поясі, дочку Павловської, очевидно закохану в зграбного солдатика-більшовика з хлоп'ячим ластовинням і рудуватими, насупленими бровами, «майстра на всі руки, а особливо по зв'язку», тут, у Смольному, через кілька днів після тієї революції, якій було присвячене все його життя.

Дізнавшись, що товариш Ленін перебуває в експедиції, сюди повалив народ з усього Смольного.

— А ось іще товариш із нашої південної групи, делегат Румунського фронту,— сказав Жуков Леніну, помітивши в натовпі Якіма Перепелицького, навхрест обмотаного кулеметними стрічками і з двома ручними гранатами за поясом.

— На! Яким Перепелицький! З'явився нарешті! — вигукнув Гаврик.— Де пропадав? Чому я тебе не бачив на відкритті з'їзду? А ще делегат!

— Зимовий брав з хлопцями. Потім трошки постояв на другому засіданні, проголосував за мир і землю й знову пішов з патрулями по місту, щоб на випадок чого давити будь-яку контрреволюцію на місці. Товаришу Ленін,— сказав Перепелицький, проштотвхуючись до Володимира Ілліча,— вибачайте, знати вас, звичайно, добре знаю і на з'їзді бачив, але особисто не мав нагоди. Так дозвольте мені від імені солдатів Румунського фронту і взагалі від усіх трудящих півдня потиснути вам руку.

— Спасибі. Дуже приємно. Вітайте одеських більшовиків,— сказав Ленін, міцно струшуючи руку Якіма Перепелицького.

— Неодмінно!

— І нехай одеські трудящі, не зволікаючи, беруть владу в свої руки. Треба кувати залізо, поки гаряче. Ага, й ще ось що. Там у вас робітники вже два місяці не одержують заробітної платні. Державна скарбниця порожня. На жаль, на сьогодні в нас у самих нічого немає, хоч ми і є російським урядом. Банківські чиновники саботують і не бажають давати гроші по наших асигновках. Але можете бути певні, що ми цей саботаж зломимо збройною рукою, а саботажників будемо нещадно розстрілювати.— Очі Леніна блиснули, суха, жовтувата шкіра на вилицях натяглась, і крупний рот трошки розкрився, оголивши міцні зуби.— Тоді ми надішлемо вам мільйонів шістдесят, щоб ви негайно розплатилися з одеським пролетаріатом і ліквідували всяку заборгованість, бо це — справжнісіньке неподобство. А поки що переконайте робітників, що треба трохи потерпіти. Вони вас послухають.— Ленін усміхнувся.— Отже, товариші,— додав він, звертаючись уже до всіх,— щасливої дороги. І беріть на дорогу хто скільки може захопити. Не соромтесь.— Ленін почав зривати з пачок обгортку, що їдко відгонила гасом, брати листівки, акуратно їх складати і з веселим, якимось хлоп'ячим, як подумалось Жукову, завзяттям засовувати в усі кишені Перепелицького, Гаврика і Родіона Івановича.— Беріть, товариші, беріть. І пам'ятайте, що сьогодні в нашій країні, та й в усьому світі, нема сильнішого динаміту, ніж оці цілком зрозумілі, прості російські слова: хліб, земля, мир.

Делегати почали розбирати листівки, класти їх у речові мішки, ранці, підсумки.

Ленін знову подивився на Жукова і раптом ніби вперше побачив на його безкозирці георгіївську стрічку із золотими, потемнілими буквами.

— А знаєте, це дуже добре, що ви надягли свою стару форму. Носіть її, не знімаючи. Це теж, знаєте, своєрідний динаміт. «Потьомкін-Таврійський». Ви коли виїжджаєте?

— Вночі.

— Через Москву?

— Так.

— Там зараз повстання юнкерів, вуличні бої, знову Пресня, як у П'ятому. Питання: чи пропустить вас Вікжель?

— Не пропустить — самі проб'ємося!

— І правильно. Бога взивай, а руки прикладай. Найкра-

ща революційна тактика — наступальна.— Ленін узяв Жукова під руку.— Я думаю, вас ждуть вуличні барикадні бої,— енергійно промовив він.

— А ми сподіваємося на безкровну революцію, як тут у нас, у Петрограді.

— Ну, не думаю,— сказав Ленін.— Ще невідомо, що жде нас тут, у Петрограді. Не виключена велика бійка. А у вас, на півдні, не обійдеться без великої крові. Це я вам наперед кажу. Нині ситуація така, що контрреволюція, зазнавши поразки в центральних областях Росії, об'єднається і спробує взяти реванш на периферії. Там до її послуг усілякі буржуазно-націоналістичні організації: Центральна рада, «Сфатул-церія», дашнаки тощо. Це все маски, під якими будуть виступати капіталізм і куркульство. Буржуазний поміщицько-капіталістичний націоналізм — ось вам ворог номер один. І запам'ятайте: найкраща і єдина тактика — наступальна. Зайдіть до мене трохи пізніше, я вам дам листи до одеських більшовиків і підпишу мандати.

Коли, взявши у Леніна листи й мандати, ще раз побачившись із Свердловим й одержавши від нього останні інструкції, найновіші відомості про становище в країні, взявши в канцелярії військового відділу залізничні літери, попрощавшись з Павловською, Родіон Жуков з речовим мішком за плечима вийшов повз вартових — червоногвардійців і солдатів петроградського гарнізону — у двір, під арками на нього вже чекали делегати півдня, щоб усім разом іти на Миколаївський вокзал.

Марина, яка щойно попрощалася з матір'ю й була засмучена цим коротким, діловим прощанням, у чоботах і в своїй старій гімназичній шубці з дешевим хутряним коміром, підперезана солдатським поясом з важким наганом, сиділа на своєму швейцарському чемоданчику перед багаттям і, простягнувши до вогню руки, сушила рукавички.

Гаврик стояв перед нею, спершись спиною об край тридюймовки, й дивився на її милу, трохи сутулу постать, на її фінську шапочку, чоботи і блискучі від сліз очі, в яких відбивалося вогнище.

— Південна група, ставай! — скомандував Родіон Жуков.

Він перевіряв їх усіх за списком і вивів за ворота Смольного повз освітлених багаттям чергових кулеметників, повз броньовик, у тьмяних гранях якого похмуро відсвічував вогонь, повз ящики з патронами, повз артилерійські передки, і їх поглинув туман холодного балтійського листопада, що плив над тривожно настороженим Петроградом.

А через тиждень жовтий пасажирський вагон другого класу з розгонистим написом крейдою: «Делегатський. Південна група», затримавшись на кілька днів у Москві, де точилися бої з юнкерами й горів великий будинок на розі Нікітської і Тверського бульвару, простоявши дві доби в Києві, захопленому гайдамаками, застрявши на добу в Козятині, нарешті причепившись у Бірзулі до санітарного поїзда, повз палаючі поміщицькі економії, цукроварні, станції, забиті солдатами з Румфронту, повз дубові гаї з іще не опалим іржавим важким листям, повз чорні, замерзлі українські поля, що білили по межах ранньою порошею, повз довгі ожереди жовтобурої торішньої соломи, повз мітинги, дими, тривожні дзвони, червоні прапори, розкидаючи пачки ленінських Декретів про землю і мир, які табунцями розліталися в усі боки навколо поїзда, охоплений темно-червоним, як розпечене залізо, пізнім ранковим світанком листопада, нарешті прибув на станцію Одеса-Товарна і зупинився.

22. Бог не допустить

Кохання до Ірини тепер уже втратило свою новизну, увійшло в береги й текло спокійно, як неглибока й небистра річка, щоправда, дуже мальовнича, а місцями просто чарівна.

В домі Заря-Заряницьких останніми днями все якоесь потьмяніло.

Сам генерал виїхав у ставку Щербачова. Знайомі офіцери розїхалися. Залишився тільки чоловік красуні Інни, який окопався в штабі військового округу, в контррозвідці — місці безпечному і на виду.

Шура і Мура притихли, сиділи в себе в кімнаті і вчилися. Вечорами за стіл уже не сідало по двадцять чоловік, а були тільки свої і пили скромний чай на буденній клейонці під великою столовою люстрою, де горіло всього два різки, і то коли був струм.

О дев'ятій годині вже всім хотілося спати.

Служниця грубіянила, ходила на мітинги, перестала мити посуд, пропадала в гостях, тому часто не було кому подати на стіл. Один із найнадійніших, денщик Степан, понадстроковий єфрейтор, сивуватий і статечний, усім на подив, перший дезертирував, — не спитавшись, пішов у село ділити поміщицьку землю.

Ірина помітно змінилася. Тепер вона вже не здавалася Петі такою нерозгаданою, лякаюче-прекрасною. Вона стала зрозумілішою, простішою. В капцях, вузькій англійській

спідниці, в сірому плетеному светрі з глухим круглим коміром навколо ніжної шиї, вона сідала до Петі на коліна, легко обіймала його за шию і довго дивилася на нього своїми сіривато-ліловими очима.

Вона вже не здавалася неприступною, як раніше, однак була такою ж звабливою.

Зі стіни зникла фотографія жениха. На її місці Петя одного разу побачив пришпилену до шпалер свою маленьку глянсувату карточку з аксельбантами й дурнувато розкритими очима, в яких відбилися яскраві цятки лампочок електрофотографії «Блискавка» на Дерібасівській навпроти «Бонбон де Варсові», де Петя спеціально знявся на прохання нареченої. Так, тепер вона була вже його нареченою.

Він обережно торкався її пишних кучерів, проводив пальцями по шовкових бровах, подовгу розглядав її сухі темно-рожеві потріскані губи.

Тепер він уже не так сильно боявся її втратити, як раніше. Він був упевнений в її коханні. Адже вона рішуче відмовила женихові! Петі й на думку не спадало, що, можливо, це він її покинув. Він настільки звик до свого щастя, що інколи переставав розуміти це щастя.

Вони мало розмовляли й багато цілувалися, втомлюючи одне одного цими мовчазними, одноманітними поцілунками, які ні до чого не приводили.

Тепер Петя ходив до Заря-Заряницьких щодня.

Саме в один із таких днів прийшла звістка про Жовтневу революцію. По дорозі до Заря-Заряницьких Петя помітив, що в місті дивне пожвавлення, радісне й водночас грізно-тривожне.

На розі Куликового поля і Пироговської у старій газетярки, яку Петя пам'ятав ще з дитячих років, він узяв з табуретки, виставленої біля воріт, тоненький номер «Известий Одеського Совета» і почав жадібно читати газету, що напнулася в його руках, мов вітрило. Над чорним, як завжди, пустельним Куликовим полем на різні лади свистів сухий, холодний вітер, майже по-зимовому несучи пилюгу, змішану з поодинокими сніжинками.

Біля штабу мерзли вартові.

З усього того, що було надруковано в газеті, стало ясно одне, найголовніше — мир!

Петя зрозумів, що тепер новий, Радянський уряд нарешті укладе мир і він, прапорщик Бачей, уже не повинен іти на забій. Він уже не дезертир. Він вільний громадянин нової Росії. У нього було таке почуття, немовби йому подарували життя. І подарували не де-нібудь, а саме тут, зараз, на розі

Куликового поля і Пироговської о десятий годині ранку. І Петя тут же уявив собі Петроград, в якому він ніколи в житті не був, Смольний, новий уряд — простих людей, більшовиків, міністрів, що називаються тепер народними комісарами, і серед них того самого Ульянова-Леніна, який останнім часом десь переховувався, а тепер раптом з'явився й очолив новий, соціалістичний, робітничо-селянський уряд Росії.

Ні, вони просто молодці, оті більшовики: вигнали Керенського, взяли Зимовий, віддали землю селянам, а фабрики — робітникам, тобто протягом кількох днів зробили те, чого до них не могли зробити багато поколінь російських революціонерів! А найголовніше, вони проголосили мир. Як заздрих Петя Марині і Гаврику, котрі, певне, були в цей час у Смольному, все бачили на власні очі й у всьому брали участь! Ось тобі й Гаврик! Молодець! Адже, по суті, це він, Гаврик Черноіваненко, його давній друг, солдат, більшовик, простяг Петі руку допомоги і врятував його від загибелі.

Ну, тепер усе піде по-іншому!

— Панове, ви чули: Тимчасовий уряд повалено, Керенському по шапці, і тепер, безумовно, кінець війни! Мир! Ура! — вигукнув Петя, входячи сяючий до Заря-Заряницьких.

Він ще хотів додати, що більшовики — молодці, що Ленін — справжній російський патріот, що в Смольному зібрались енергійні, сильні, прості люди, справжні міністри, хоч і називаються народними комісарами, що саме вони, тільки вони, і ніхто інший, врятують Росію... Однак, побачивши обличчя генеральші, смугасте від сліз, змішаних з пудрою, прикусив язика.

— Я щойно одержала від чоловіка листа з посланцем із штабу Румунського фронту, — сказала вона сильно вібруючим голосом. — Він пише, щоб ми не хвилювалися. Тут, на півдні, ніяка більшовицька небезпека нам не загрожує, тому що в Румчороді більшість хоч і соціалісти, але розумні, помірковані люди і патріоти. А війська Центральної ради чудово озброєні, боєздатні й віддані генералу Щербачову. Що ж до більшовицького Петрограда, то він нам не укажчик, тим більше, що не сьогодні-завтра його візьмуть німці й насамперед повісять Леніна з усіма його народними комісарами.

— Так, але... — сказав Петя нерішуче.

Не слухаючи його, генеральша підійшла до Петі впритул.

— Бог не допустить! — суворо сказала вона з таким виглядом, неначе бог перебував у розпорядженні генерала Щербачова і служив разом з чоловіком, приблизно в рівних з ним чинах, ну, можливо, на одну зірочку старший. — Тим біль-

ше,— сказала вона, зробивши великі очі,— що в нас у Волинській губернії півтори тисячі десятин прекрасної орної землі. А «вони» збираються віддати всю землю мужикам. Уявіть собі, без викупу! Якби з пристойним викупом, можна було б ще подумати, але просто так, з доброго дива... Е ні, пардон. Звичайно, це нас остаточно не розорить, бо в мене є в сейфі Азовсько-Донського банку — антр ну суа ді¹ — цінні папери, коштовності, діаманти... Усе це належить дівчаткам.— Вона ласкаво, заохочуюче подивилась на Петю, потім на Ірину.— А втім, жах, жах,— тут же додала вона із властивою їй непослідовністю,— але я твердо надіюсь, що генерал Щербачов і Центральна рада зуміють зберегти порядок і не дозволять черні зламувати сейфи.— Потім вона чомусь перехрестила Петю і, заридавши, пішла до себе в кімнату, велична, як вдова імператриця.

— Бог не допустить,— востаннє почувлося з будуара, і все змовкло: очевидно, генеральша почала давати лад руйнуванням, яких зазнало її обличчя від надто тривалих ридань.

А Ірина й Петя знову провели цілий день разом, мучачи одне одного поцілунками, недокінченими фразами, напівусмішками. І кінця цьому не видно було. Генеральша Заря-Заряницька мала рацію. Незважаючи на те, що переважна більшість робітників Одеси, багато солдатів і матросів уже твердо стояли за Радянську владу, все лишалось, як і досі. Час ще не настав.

23. Скоро казка мовиться

Петя відчув уві сні, що його душать. Він хотів повернутися на другий бік, але не міг ворухнутись. На нього навалилося щось важке й не пускало. Він зробив над собою зусилля й прокинувся. Але кошмар на цьому не кінчився. На Петі усе ще хтось сидів і навіть злегка підсакував.

Петя зірвав з голови полу шинелі, якою вкривався, ще раз спробував скочити, вирватись, але хитливе похідне ліжко-стоніжка роз'їхалось, і Петя опинився долі разом з тим, хто на ньому сидів верхи.

Тієї ж миті Петя побачив чийось зимову солдатську гімнастерку, матер'яні погони на міцних плечах і знайоме обличчя з наморщеним веснянкуватим носом, рудуватими бровами й такими ж вусиками.

¹ Між нами кажучи (франц.).

Це був Гаврик.

— Пусти, босото!— закричав Петя, дригаючись.

— Від такого чую,— просичав Гаврик, ще сильніше навалюючись на Петю.

— Задужиш!

— Мала купа! — пролунав грубий голос Павлика.— Женько! Вперед! В атаку! Дави їх, гадів!

— Наших б'ють!

І зверху на приятелів, які ще борсалися, з галасом і сиплим сміхом упали Женька й Павлик.

— Пустіть, ефіопи!— глухо стогнав Петя десь на самісньому низу купи.

— Дави його, я його знаю! — кричав Гаврик.

— Ти! Нижній чин... Сіра порція... Ти як смієш сидіти верхи на офіцерові?— крєктав і відпльовувався Петя, намагаючись вилізти з купи.

— Бачили ми таких офіцерів.

— Я поранений.

— Бачили ми таких поранених.

— Стати як належить!

— А дзуськи! Кінчилося ваше пануваннячко!

— Не кажи, брате...

При цьому Петя ухитрився схопити Гаврика за ногу в рудому солдатському черевіку й зелених плетених обмотках.

Гаврик крєкнув, але не втримався й полетів набік.

Не на жарт розізлившись, Петя без особливого зусилля розкидав хлопчаків і тепер сидів посеред сарайчика в бязевій сорочці і спідніх з поворозочками, з вихром на маківці, пітний, рбзпалений битвою.

Петя великодушно простяг поваленому противнику руку.

— Дай п'ять, буде десять.— І підняв Гаврика з землі.

— Дивись, який став сильний. Просто Луріх Другий, Естландія,— сказав Гаврик, поправляючи розкручені обмотки. Луріх Другий був знаменитий борець.— Ану, покажись, який ти є офіцер.

— Дивись.

— Шик!

— Ти звідки взявся? Прямо з Петрограда? Давно?

— Три дні тому.

— Де ж ти пропадав?

— У справах різних. Ми влаштувалися в готелі «Пасаж».

— А я, як бачиш, тут, у вас, на Ближніх Млинах.

— «Людиною скрізь грає доля, вона — зрадлива вереда: то піднесе її високо, то в прірву кине без сліда».

Вони стояли один проти одного, не приховуючи радості й цікавості. Ні Петя, ні Гаврик не знайшли один в одному особливих змін, хоч ці зміни були очевидні.

Так завжди буває з друзями дитинства. Лише в першу мить вразить якась нова, незнайома риса — молоденькі вусики, інша зачіска, чужа інтонація, звичка...

Але очі, а особливо та вічна, що ніколи не змінюється в людини світлова цяточка в зіниці, єдиний, неповторний вираз обличчя, звичка морщити носа, запах шкіри — усе це старе, добре знайоме, вічне, як їхня взаємна приязнь і дружба на все життя.

Вони ще не сказали один одному жодного путнього слова, а вже між ними встановилося те глибоке, безпомилкове порозуміння, яке зв'язує тільки людей, що з'їли разом, як то кажуть, пуд солі. Вони мовчали, багатозначно усміхаючись, і час від часу погладжували один одного по спині.

— А де ж Марина? — спитав нарешті Петя.

— Тут, — відповів Гаврик, показуючи великим пальцем на двері.

Коли враз, по-військовому одягнувшись, Петя вискочив із сарайчика в двір і раптом побачив Марину в фінській шапочці, з наганом, у першу мить вона здалася йому зовсім не впізнанною, навіть чужою.

— Здрастуй, — сказала вона, з одвертою цікавістю розглядаючи Пегю, й подала йому руку.

— Здрастуй, — відповів Петя.

Їхній потиск був міцним, але водночас обережним.

Вони обоє збентежились. Петя продовжував з подивом її розглядати.

— Не дивуйтесь, це я, — сказала Марина, переходячи на «ви». — Не впізнали?

Він справді її не впізнавав.

Та ось вона якось трошки набік повернула голову, нахмурилась, і в ту ж мить Петя впізнав колишню Марину.

Серце його здригнулося.

— Ви одержали мою листівку? — спитала вона.

— Так.

— Чомусь я дуже хотіла вас бачити.

— Я теж.

— Ви були поранені. Але, сподіваюсь...

— Так, так. Кістку не зачеплено. Але тепер це вже не має значення.

— Чому?

— Мир!

— Який мир?

— Який ви привезли із Смольного.

Вона поморщилась.

— А!

Збентеження не тільки не минало, а навіть більшало.

— Я вам, здається, писала, що ми збираємося сюди. Ось ми приїхали,— сказала вона, трохи помовчавши.— Ви раді? Ви, звичайно, зрозуміли з моєї листівки, що Черноіваненко — мій... чоловік.

Тепер вона знову із знайомої дівчинки перетворилась на незнайому молоду жінку.

Вона дивилася на нього з перебільшеною незалежністю.

Петя здогадався, що вона збентежена, бо побоювалася з його боку залицання. Може, вона думає, що він і досі в неї закоханий? Петя сумно всміхнувся.

Вона по-своєму витлумачила цю усмішку.

— Вам дивно?

— Що?

— Що ми з Гавриком тепер разом?

— Анітрохи.

Але йому справді було дивно. Він ще не знав, що це завжди спочатку здається дивним.

— «Нас вінчали не в церкві, не в вінцях, не з свічками!— раптом заспівала вона несильним, але якимось вільним, навіть трошки визивним голосом.— Не співали ні гімнів, ні обрядів вїпчальних».— Вона красиво струснула каштановими кучерями й знову стала тією Мариною, яка колись сиділа з Петею біля багаття.— Ну, а ви? Що ви? — спитала вона жваво.

В цьому запитанні полягало все.

Петя зрозумів, йому стало не по собі. Що він міг відповісти?

— Нічого. Живу,— відповів він з ніяковою усмішкою.

— Але все ж таки? — наполегливо сказала Марина.— Ви з ким?

Він зрозумів, що вона питає про його політичні переконання.

Відповісти було дуже важко. Точніше, навіть неможливо.

— Що ти, Марочко, з місця в кар'єр причепилася до хлопця? — ніжно сказав Гаврик.— Не бачиш, що він ще не зовсім прокинувся. Дай йому очухатись. Тримайсь, Петю! Ти її ще не знаєш. Наберешся горя.

— Добре, не буду,— слухняно сказала Марина.— Про це потім. У кого закоханий? — спитала вона Петю, різко змінивши тон.

— Чому ти вважаєш, що я неодмінно в кого-небудь закоханий?

Вони знову непомітно перейшли на «ти».

— Я тебе знаю. Ти завжди в кого-небудь закоханий. Скажеш, ні?

— Припустімо.

— Ага, зізнався!

— Зізнаюся. Закоханий.

— Що? Серйозно страждаєш? — пожвавішав Гаврик.

— Не страждаю, але...

Петя подивився на Марину й голосно зітхнув, навіть трошки підвів очі догори.

Зітхнув він виключно для того, щоб подразнити Гаврика.

На превеликий його подив, Гаврик так і скипів.

— Ти це кинь, старий,— сказав він важко й повільно.— А то знаєш... Краще не чіпай! — у нього зовсім несподівано неприємно скривився рот і по-вовчому засвітилися очі.

— Дивак, я ж пожартував! — сказав Петя, трохи навіть злякавшись.

— Ну, і я пожартував,— сказав Гаврик.

— Він у мене просто звір,— пояснила Марина не без гордоців.— Ти його краще не дратуй.

— Гаразд, проїхало,— добродушно сказав Гаврик.

Йому було вже незручно за свій дурний вибрик.

— Одначе, Петько,— сказав він рішуче,— давай умовимось так: ти зітхай перед своєю, а перед моєю я сам зітхатиму. Ну, не злися. Це я тому, що сильно-таки її люблю. Розумієш, яке діло! Ти зі мною згодна, любонько? — звернувся він до Марини, легенько обіймаючи її за плечі.

Вона нічого не відповіла, але схвально всміхнулася йому одвертою, палкою усмішкою.

— А ти ревнющий,— засміявся Петя.

— Значить, любить,— сказала Марина.

Гаврик пожвавішав.

— Розумієш, Петю, яке діло: ми сюди поспішали, як на пожежу, боялися, що потрапимо на шапкобрання, а у вас тут, у нашій славнозвісній Одесі-мамі, навіть не чухаються.

— Ти про що?

— Про те саме. Пора, браток, брати владу в свої руки. В Петрограді, як ти знаєш, усе пройшло як по маслу. Пошта, телеграф, телефон. Зимовий — чотири збоку, і ваших нема.

Гаврик говорив не без деякого вдоволення, хизуючись новою приказкою, яку сам тільки недавно почув на станції Роз-

дільна від одного морячка-дезертира з Дунайської військової флотилії.

— Тут зовсім інша ситуація,— багатозначно сказав Петя, трохи зачеплений занадто хвацьким тоном Гаврика і не бажаючи перед ним осоромитися, для чого навіть вжив слово «ситуація».

— А саме? — зразу ж насторожився Гаврик.

— У Румчороді засіли хоч і соціалісти, але, загалом, розумні люди і патріоти...

— Ти як, думаєш, що говориш?

— А що?

— Це які такі патріоти сидять, по-твоєму, в Румчороді? Меньшовицько-есерівська наволоч, що примазалася до революції? Так, чи що? Стривай!...— Слова Гаврика раптом стали повільними, важкими.— Стривай-но, любчику. Та ти власне, сам хто такий? Може, ти сам з їхньої зграї? А то ще гірше — кадет? Тоді я тебе вітаю. А я було вважав тебе за свого. Відповідай, не крути.

У Гаврика неприємно звузилися очі.

Петя вже був нерадий, що, не подумавши, повторив слова генеральші. Він розумів, що аби не осоромитися перед Гавриком, а особливо перед Мариною, бовкнув дурницю й тепер винувато дивився на них, намагаючись посмішкою загладити незручність.

Але вони не приймали його посмішки: дивилися на нього пильно, холодно, недовірливо.

— Я не розумію, чого вам від мене треба? Адже я це не свої слова сказав. Інші так кажуть. За що купив, за те й продаю.

— А ти чужу, контрреволюційну пропаганду не поширюй. Май на плечах власну макітру. А якщо хочеш знати, яка у вас тут «ситуація»,— сказав Гаврик спокійно, але в'їдливо підкресливши слово «ситуація»,— то я тобі можу сказати в двох словах. У Румчороді справді є ще деяка погань, але це ненадовго. Ми її звідти з боєю допомогою попремо. Головне ж полягає в тому, що революційні робітники, матроси і солдати Одеси показали всім, що вони знають, чого хочуть і що роблять. Так, Марино?

Вона подумала й коротко кивнула головою.

— Вони показали,— говорив далі Гаврик,— що марно брязкати зброєю вважають негідним своєї революційної свідомості, але коли треба буде, то знайдеться сила, яка стане на захист своїх грізних гасел. У нас в Одесі знайдеться кому оборонити революцію та її органи — Ради.

Марина схвально всміхнулась.

Петя з подивом і навіть з деякою заздрістю дивився на Гаврика, який так вільно й красномовно, як по писаному, розвивав свої думки.

Зрідка він навкоси рубав перед собою кулаком — жест, без якого не обходився жоден оратор-більшовик того часу.

— Отже, на сьогодні картинка така: Румчород, Українська рада і Революційний комітет дивляться одне на одного і підраховують сили. Загальний настрій надзвичайно сприятливий для більшовиків. Ти мене зрозумів?

— Цілком.

— Так от. В цьому й полягає головне.

— А ти кажеш «ситуація»! — додала Марина і дружньо всміхнулася.

Однак скоро казка мовиться, та не скоро діло робиться.

24. Місячна ніч

Вночі проти 14 січня невеликий загін червоногвардійців і матросів, посланий Військово-революційним комітетом зайняти штаб військового округу, де містилося командування військ контрреволюційної Центральної ради, пройшов від Торгової вулиці через усе місто й зупинився біля Куликового поля в тіні Павловського будинку. Загоном керував Гаврик Черноіваненко, або, як його тепер називали, Черноіваненко-молодший.

Тут Гаврикові з дитинства був знайомий кожен камінець, кожна ямка під стіною. Перш ніж рушити далі, він вирішив зробити коротку зупинку, для того щоб роздивитись і зміркувати, як діяти далі.

З ним була і Марина. Крім маленької кавалерійської гвинтівки, надітої через плече, в неї на боці висіла санітарна сумка.

Останнім часом Марина і Гаврик майже зовсім не розлучалися. До цього всі звикли, і тепер ніхто не дивувався, що Марина йде разом з Гавриком у бій.

А втім, бою не передбачалось. Гайдамацькі караули, заготовані напередодні більшовниками, обіцяли не чинити опору й добровільно здати пости Червоній гвардії.

Проте треба було діяти обережно.

Гаврику було відомо, що Військово-революційний комітет, крім його загону, послав також ще кілька, щоб захопити інші найважливіші стратегічні пункти: телефонну станцію, вокзал, пошту, банки та інші установи — за планом, розробленим напередодні так званим «комітетом п'ятнадцяти», або ж, інакше кажучи, ревкомом.

Довкруг усе було тихо, тобто десь на околицях, у районах казарм і складів, звичайно, зрідка стріляли з гвинтівок або пускали освітлювальні ракети, але це було звичайне явище: розважалися вартові, коротаючи довгу зимову ніч.

Хоч серед немолодих робітників-червоногвардійців і вусатих матросів із «Синопа» й «Ростислава» Гаврик і Марина були наймолодшими за вікном, ставилися до них з повагою. Всі знали, що вони приїхали з Петрограда, із Смольного, від самого Леніна, брали Зимовий, були присутні на Другому з'їзді Рад, тобто були товаришами, причетними до тієї великої соціалістичної революції, яка нещодавно здійснилася, але ще досі не встигла відбутися в Одесі. Гаврик і Марина здавалися немовби її вісниками, вихідцями з нового, небувалого світу, де вся влада вже належить Радам, де діяв перший у світі робітничо-селянський уряд — Рада Народних Комісарів — на чолі з самим Леніним і звідки на всі боки летіли по радіо, потрясаючи світ, перші декрети нової держави.

Крім Петрограда, Радянська влада вже була встановлена в Москві, Тулі, Орлі, Смоленську, Могилеві, Мінську, Харкові, Ростові, Воронежі, Катеринославі і в десятках інших міст колишньої Російської імперії. Це був воістину триумфальний хід Радянської влади. Тепер настала черга Одеси.

Ніч була морозяна, безсніжна. Різкий вітер посвистував у телефонному дроті. Маленький, дуже яскравий місяць стояв у глибині запаморочливо високого неба, мозаїчно обкладеного білими хмаринками, які немовби рухалися всім своїм перламутровим полем навколо його непорушної точки. Чорні тіні акацій так чітко лежали під ногами на до білого освітленім асфальті, неначе кожна гілка з торішніми сухими стручками, кожен найменший сучок були намальовані вугіллям.

Зробивши загону знак не рухатися з місця, Гаврик, обережно ступаючи, дійшов до черепашкової огорожі родильного при-тулку, зазирнув за ріг і зразу ж наткнувся носом на ствол маузера, блискучий від масла, трохи потертий, що вилискував гартованою синявою при місячному сяйві. Гаврик побачив голу матроську шию, смугастий трикутник тільняшки, каре око, соколині брови й кінці георгіївської стрічки з золотими якорями.

— Руки вгору!

— Не може бути,— сказав Гаврик, зморщивши носа.

— А, це ти, Чорноіваненко! Винуват, обізнався,— сказав матрос, ховаючи пістолет.

— Дивіться, який він нервовий! — засміявся Гаврик.

— Доводиться.

— Ну, що тут у вас чувати? Опирається будуть?

— А хто їх знає!
— Вчора домовилися, що не будуть.
— То було вчора, а сьогодні їхнє командування, видно, щось відчуло й призначило караул від другої частини.
— З вартовими не говорили?
— Чому? Говорили,— сказав, висуваючись із тіні на місячне світло, другий матрос у солдатській шинелі, на безкозирці якого на георгіївській стрічці легко можна було прочитати яскравий золотий напис: «Ростислав».

Це був патруль, висланий вперед, щоб розвідати обстановку.

— А де загін? — спитав Гаврика перший матрос.
— Поряд. За рогом.
— А нічого не було чути. Акуратно підійшли.
— Питаєш!
— Так що ж: будемо брати штаб нахрапом, чи як?
— Нащо ж нахрапом?

Чорноіваненко-молодший задумався, відставивши ногу й дивлячись на пустельне, попелясто-чорне Куликове поле і на Афонський заїзд, який у місячному сяйві здавався зробленим з воску.

— Ходімо ще раз подивимось.

Вони дійшли до наступного рогу, повернули на Пироговську й зупинилися біля білого будинку штабу, яскраво освітленого місяцем.

Біля під'їзду стояли парні вартові в нових папах із червоними шличками — з чого можна було зробити висновок, що варту несе один з надійних гайдамацьких куренів.

— Здрастуйте, товариші українці! — сказав Гаврик, але оскільки вартові не відповіли, то він з своєю звичкою нахилив голову, неначе збирався буцатися.

— Якого куреня? — спитав він, трохи помовчавши.
— А ти хто такий, що нас питаєш? — сварливо сказав один із вартових і підняв гвинтівку.— Ану, геть відсіля!
— Стрільтимеш? — примружився Гаврик.

— А хоч би,— сказав другий гайдамака таким густим, лінним голосом, ніби слова глухо виходили з глибокого льоху.

— Диви, який сердитий! Кум-мірошник, або сатана в бочці.
— Вартовому не дозволено розмовляти з сторонніми.
— То чого ж ти зі мною розмовляєш, чудило?
— Я з тобою не розмовляю. Це ти до мене чіпляєшся!
— Ні, ти.
— Ні, ти.

— От-от,— сказав Гаврик.— Усе одно, як той турок і той козак засперечалися, чий бог кращий: наш чи ваш.

— А як вони засперечалися? Я не розумію.

— Довго розповідати.

— Дарма. Ми почекаємо.

— Тоді слухайте,— сказав Гаврик і сів на сходинку біля ніг вартових.— Сидять турок і козак на призьбочці й сперечаються, чий бог кращий: наш чи ваш? Турок каже: наш. Козак — наш. В цей час ударив грім. Тоді турок каже: бач, це наш бог б'є вашого. А козак йому відповідає: так нашому богові й треба, нехай з дурнем не зв'язується.

— Так і відрубав? — зареготав другий гайдамака своїм підземним басом.

— Так і відрубав,— підтвердив Гаврик.

— Ну, з тим і бувайте здоровенькі,— сказав перший гайдамака,— сидіти на посту стороннім не дозволяється. Вставай звідси.

Гаврик з очевидною неохотою встав і відійшов на крок.

— Слухайте, браточки, що я вам скажу,— вкрадливо почав Гаврик,— щоб уникнути зайвого кровопролиття, пропоную вам добровільно здати пости, як ми про це ще вчора домовились.

— Ми не знаємо, хто з ким домовлявся.

— Наші представники з вашими представниками.

— Які такі ваші представники?

— Представники Військово-революційного комітету.

— Ми таких не знаємо. У нас своя Центральна рада.

— Отож-бо,— сказав Гаврик.— Рада. Вона рада, тільки ми не раді.

— Це ж чого?

— А того, що за вашої Центральної ради все залишиться, як за Миколи: земля поміщикам, а вам дуля з маком.

— А за вашого Революційного комітету що буде?

— У нас, товариші громадяни,— суворо сказав Гаврик,— уся влада Радам, земля — селянам, фабрики — робітникам, геть війну, негайний мир, а поміщиків і капіталістів — у Чорне море.

Гаврик почував себе напрочуд легко, вільно, впевнено.

Душа його горіла. В цю хвилину, здавалося, для нього нема на світі нічого неможливого. Він відчув себе немовби господарем не тільки Пироговської вулиці разом із штабом і вартовими біля входу, але також і всієї цієї казкової місячної ночі над Куликовим полем, вугільно-чорної, лілейно-білої, цього морозяно-перламутрового небосхилу, що рухався над головою,

нарешті, всього світу, який неначе заново народжувався на його очах.

Разом з тим усе здавалося надзвичайно простим, легко здійснимим. Це почуття чистої людської правди непомітно передалося вартовим, і вони вже перестали дивитися на Гаврика і на матросів, як на ворогів, що прийшли сюди заподіяти їм зло. Які ж це вороги? Свої люди.

— Ну то як же, товариші гайдамаки, домовились?

Але в цей час почувся шум і чмихання, вздовж бруківки лягла хистка смуга автомобільних ліхтарів, заграв ріжок, і до під'їзду підкотила сіра штабна машина.

Вартові стрепенулися, витягнулися й коротким напіврухом одвели вбік багнети гвинтівок, зробивши «по-ефрейторськи на караул».

З машини вискочив генерал у високій гайдамацькій папасі й, стукаючи кавалерійською шаблею по східцях, на яких щойно сидів Гаврик, увійшов у важкі дубові двері, що ніби самі собою відчинилися перед ним на своєму мідному, циліндричному пневматичному замку.

За ним пройшов генеральський почет, сповнивши пряму вулицю брязканням шпор.

Світло автомобільних ліхтарів описало півколо, освітивши по черзі ряд вуличних дерев, дубові бочки біля воріт заводу штучних мінеральних вод Калинкіна, плантацію садівництва Веркмейстера з рядами зігнутих штаббових троянд у солом'яних футлярах; потім воно вперлося в глухі залізни ворота штабу, які безшумно відчинилися, пропустивши в двір машину, потім зачинилися, і на вулиці знову зробилося тихо.

Але почуття чистої людської правди вже було зруйновано.

— Ну, то як же, товариші? — спитав Гаврик.

Вартові промовчали. Коли ж Гаврик знову спробував підійти ближче, вони, як на дружині, підняли гвинтівки.

— Стій, будемо стріляти!

— Та що ми з ними й справді панькаємося! — з досадою сказав той самий матрос, який радив діяти «нахрапом».

Рвонувшись уперед, він припав на коліно й підняв над головою ручну гранату.

Гаврик ледве встиг схопити його за руку.

— Альоша, ша! Поки що я тут командую. Ну, громадяни, не хочете — як хочете, — сказав він з ангельською, миролюбною усмішкою, звертаючись до вартових. — Вам же гірше. Поки ви тут охороняєте генеральську контрреволюцію, там, на селі, без вас усю землю поділять. Бувайте здорові! За мійою, браточки!

Він зробив знак рукою і не поспішаючи, перевальцем, з найневиннішим виглядом пішов назад і звернув за ріг. Тут він враз змінився — куди поділася його награна добродушність, миролюбна лінькуватість.

— Чуєте? — спитав він уривчасто матросів.

— А що?

— А те, що раз генерал Заря-Заряницький приїхав уночі в порожній штаб із своєю зграєю, то це не випадково. Я не знаю, що в них на думці. Може, вони хочуть нас випередити й перейти в наступ. Отже, першим ділом треба позбавити штаб зв'язку. Цю справу візьме на себе товариш із «Ростислава». Будь ласкавий, Гришо, — звернувся Гаврик до одного з матросів, — лізь на стовп і перекуси їм усі телефонні і телеграфні дроти. А ти, дядьку Данило, приведи сюди загін і розмісти людей поблизу на випадок, якщо доведеться гайдамацьких вартових замінити нашими. Особисто я спробую зайти в штаб із чорного ходу й поговорити з вартовими, може, вони згодяться не клеїти дурня й добровільно здадуть нам пости. На випадок, якщо я з ними не домовлюсь, даю три постріли з нагана, і тоді йдете всім загоном на штурм.

Ту ж мить, не гаючи часу, Черноіваненко-молодший котячою кодою обійшов наріжний будинок й опинився позад штабу.

Це був той самий будинок на розі Куликового поля і Канатної, в якому колись жив Петько Бачей, і той самий пустир, де колись застрелився вартовий і куди виходили вікна, звідки добрі штабні солдати кидали Гаврику в підставлену сорочку шматки чорного хліба й учорашню гречану кашу.

Давненько це було, але Гаврику здавалося, що вчора.

25. Про ката і вовка

Гаврик став на камінь і зазирнув у напівзамерзле вікно вартівні. Як завжди, на підвіконні сушилися солдатські луджені бачки, ложки й кухлі.

Навіть шматки житнього солдатського хліба з каштановою скоринкою здалися Гаврикові тими ж самими, що лежали тут колись давно, в дитинстві.

Тепер Гаврик побачив висячу тьмяну електричну лампочку і серед махорчаного диму — шинелі й папахи вартових, які відпочивали перед столом.

Найпростіше було влізти у віконце, але на ньому були залізні ґрати.

Тоді Гаврик вирішив перемахнути через кам'яну огорожу. Не довго думаючи, він розігнався, стрибнув, повис на руках, підтягся й опинився верхи на високому мурі.

Звідси він побачив увесь штабний двір з гімнастичним приладдям, дерев'яним грибом для постового, гаражем, невеликою будівлею друкарні, офіцерськими квітниками, погребом і вартівнею.

Всюди було безлюдно. Ані живої душі. Панував холодний місяць.

«Нічого собі вояки!» — несхвально подумав Гаврик, тугіше затягнув пояс і хвацько збив на потилицю шкіряний кашкет.

Перш ніж сплигнути на низьку покрівлю погребка, що виявився під ним, він подивився на вулицю і побачив на тлі місячного неба телефонний стовп з матросом, що сидів на ньому й рубав тесаком дроти.

«Гоп-ля!» — вимовив у думці Гаврик і сплигнув на дернову покрівлю погребка.

Потім завищали двері на блоці, і Черноіваненко-молодший увійшов у вартівню.

На нього ніхто не звернув уваги, бо якраз у цей час молодий чорнобривий і чорновусий красень унтер-офіцер у білій домашній баранячій папасі, збитій набакир, з шаблею між коліньми, сидячи на нарах, розповідав казку й, очевидно, дійшов до найцікавішого місця.

— Тоді вовк наївся добре, виліз із-під столу, сів посеред кімнати і каже: хочу співати!

— І правильно зробив, — сказав Гаврик, сідаючи на нари. — Здрастуйте, товариші вартові.

Оповідач зупинився. Вартівні подивилися на Гаврика. А втім, без особливого подиву. Час був такий, що військової дисципліни дотримувався небагато хто: усі звикли до того, що в казармах і вартівнях постійно перебувають солдати з інших частин або навіть сторонні, цивільні — якісь там представники, делегати, уповноважені.

Досить було Гаврику побіжно глянути на вартових, щоб одразу зрозуміти обстановку.

Варта як варта. Солдати як солдати. Фронтвики, що побували, видно, в різних халехах, на різних ділянках: і на Стоході, і під Сморгонню, і в Августовських лісах, і в Добруджі.

Багато з них, судячи з нашивок на рукавах, по двічі, по тричі поранені, контужені, отруєні газами. Люди, смертельно стомлені від війни, продовжували тягти воєнну лямку, скоріше

за звичкою сумлінно служити, ніж з якихось інших причин, а сказати простіше, невідомо якого чорта!

Були вони нижніми чинами в царській армії, потім громадянами-солдатами Керенського, а тепер нашили їм на старі, сплющені піхотні смушкові папахи червоні висюльки — шлики, і вони вже вважаються збройними силами Центральної ради, гайдамаками, а що воно за рада — біс її знає!

І ось тепер, замість того щоб ділити в себе на селі землю, спати на печі з жінкою, вони сидять у караульному приміщенні, курять махорку «Тройка» і слухають казку про вовка, який прийшов лютою зимою до свого приятеля kota Васьки, худий, голодний, жалюгідний, і попросив, щоб кіт Васька в ім'я давньої дружби нагодував його, Христа ради, чим-небудь. Кіт Васька пожалів свого друга, впустив його в хату і сховав під стіл. «Прийдуть до хазяїна гості, почнуть бенкетувати,— каже,— тоді я тобі кидатиму із столу, що трапиться,— кісточку, шматочок сальця, хвіст ковбаски, грудочку кашки, ось ти й наїсися. Тільки ти гляди, вовче, сиди під столом тихо і, ради бога, не рипайся, бо я тебе добре знаю: поки ти голодний, ти тихий, а як наїсися, то зразу вилізеши із-під столу і почнеш співати. Боронь тебе боже! Бо тоді ні тобі, ні мені не зносити своєї шкури». Вовк поклявся страшною клятвою, що сидітиме під столом смирно й тихо, давав святий істинний хрест. І не втримався. Як тільки наївся, зразу ж виліз із-під столу, сів посеред хати, подивився на гостей і сказав: «Хочу співати».

— Це вже кінець казки,— спитав Гаврик,— чи з тим вовком буде ще яке діло?

— Ні. Ще не зовсім кінець. Ще його вбиватимуть разом із його дружком котом Ваською,— відповів оповідач, красень унтер-офіцер.— А ти що за один і як сюди потрапив?

— Я уповноважений,— сказав Гаврик.

— Так а й гадав. До нашого берега що не приб'є, то або уповноважений, або делегат. Від кого уповноважений: від самокатників? — спитав унтер-офіцер, скося поглядаючи на Гавриків шкіряний кашкет.

— Не вгадав. Від Військово-революційного комітету, солдат Черноіваненко. А ви хто?

— Начальник варті від другого гайдамацького куреня.

— Так от, ви мені, товаришу, якраз і потрібні.

— Про що мова? — суворо спитав начальник варті і застібнув комір шинелі на гачки.

— Слухай сюди,— одразу переходячи на дружній тон, ніби по секрету, навіть з деякою ніжністю в голосі сказав Черно-

іваненко.— Вчора наші представники зговорилися з вашими представниками, що ви добровільно й мирно здаєте нам свої пости, а ми сьогодні приходимо із своїм караулом, а ваші хлопці не хочуть змінитися. Тебе як звати?

— Василь.

— То що ж це, Васю, виходить? Ллете воду на млин поміщиків і капіталістів? За кого ви стоїте?

— Ми стоїм за народ, за селянство, за Центральну раду.

— Дивак чоловік, яка ж вона, твоя рада? І де вона міститься? Її давно вже скинули! — вигукнув Гаврик.— Тепер, з кінця грудня, є Український радянський уряд, і ніякого іншого. Так званий Народний секретаріат. Чув?

— Ну, чув. Яка різниця?

— Різниця та, що Центральна рада — це влада поміщиків і капіталістів, а Народний секретаріат — влада Рад робітничих, селянських, солдатських і матроських депутатів.

— Дуже можливо.

— То в чім річ? Давай, Василю, обійдемося без кровопролиття. А то виходить негарно: ми в жовтні зробили в Петрограді переворот, взяли Зимовий, всі державні установи, арештували Тимчасовий уряд, викинули Керенського і втратили всього лише десять чоловік з обох сторін.

— А ти лічив?

— Лічив. Якщо хочеш знати, я сам брав Зимовий. У мене мандат підписаний особисто товаришем Леніним.

— Ану покажи!

Гаврик швидко — пам'ятаючи, що треба кувати залізо, поки гаряче, — розстебнув шинель, вийняв з кишені гімнастерки потертий на згинах папірець, обережно його розгорнув й наблизив до очей начальника варт швидкий, розбірливий підпис синім канцелярським олівцем: В. Ульянов (Ленін).

— Правильно. Дуже можливо, що й так, — сказав начальник варті, після чого папірець пішов по руках, і коли повернувся назад, то Чорноіваненко вже не сумнівався, що бій виграно.

— Ну, то як же? — спитав він. — Давайте по-товариськи, по-братерськи проведемо зміну вартових. Чи, може, поб'ємося? Ви за Центральну раду і за царського генерала Щербачова, ката і контрреволюціонера, а ми за владу народних Рад і за Леніна? Так чи не так?

— Що скажеш, варта? — ухильно відповів Василь, якому вже самому смертельно набридло воювати й хотілося додому, у Вознесенський повіт. — Як, хлопці, будемо змінитися чи не будемо? — спитав він вартових.

— Чом би й не змінитися? Можна й змінитися,— почувли-ся розважливі голоси.— Тільки треба знати, які будуть з бо-ку Революційного комітету умови.

— Умови такі,— поквапився відповісти Гаврик, відчуваю-чи, що перемога вже в кишені.— Негайна демобілізація — раз; звільнення в запас — два; залізничний літер до станції при-значення — три; всі види грошового, речового забезпечення, також приварок і інше, що належить, за два місяці вперед на руки — чотири.

— Це підходить,— почувлися голоси.

— Отже, рішення приймається?

— Почекай,— сказав, подумавши, начальник варти, по-ха-зйськи звівши над переніссям свої красиві, оксамитові бро-ви.— Ти не той... не те саме... Як відносно зброї?

— Зброю здасте під розписку Військово-революційному комітету для передачі частинам робітничої Червоної гвардії,— швидко відповів Гаврик і ще не договорив до кінця, як зрозу-мів, що зробив грубу помилку.

— Е ні! — сказав начальник варти.— Це не той... Це вихо-дить ще гірше, ніж з отим котом Васьюкою, який послухав вов-ка й пустив його до хати.

— Здавати зброю ми не згодні,— почувлися голоси варто-вих.

— Нема дурних повертатися на село без зброї!

— Гвинтівки не здамо!

— Та й шаблі не здамо!

Досить байдужі досі обличчя вартових раптом пожваві-шали, очі сердито заблищали, папахи вперто полізли на лоба.

— Бач який! У самого на поясі наган, а ми здавай зброю!

— Це, громадяни, провокація!

— Без зброї землі не поділиш!

— Не згодні. Бачили ми таких прудких.

— Цього не буде!

— Давай краще ми тебе самого будемо роззброювати. Ану, знімай наган!

І вже кілька бурих мужицьких рук з жовтими нігтями по-тяглися до Гаврика.

— Но! — сердито сказав він, підходячи до вікна.— Рукам волю не давати. А то я зараз тричі пуляю в білий світ, як у копійку, і ваших нема!

Він рішуче вийняв з кобури револьвер.

— Дивись, який він моторний,— не без деякого навіть задоволення сказав красень начальник варти, милуючись Чор-

ноіваненком-молодшим.— Маленький, а злий! Ти нас своїм револьвером не лякай. Ми добре лякані. Ти один, а нас, бач, скільки. Ми враз тобі задницю наб'ємо й викинемо за ворота.

— Ще невідомо, хто кому наб'є. От зараз дам сигнал своєму заgonу... Ану, відійдіть од дверей!

— Чекай,— сказав унтер-офіцер.— Ти чого весь час сіпаєшся, наче в тебе у... шило? Ми тобі по-товариськи кажемо, як представнику, що без зброї нам іти додому нема ніякої вигоди. Можеш це зрозуміти?

— Можу.

Гаврик сховав наган у кобуру.

— Ви б так і сказали, а то зразу починаєте хапати людину руками. Я до такого поводження не звик. Не хочете здавати зброю — як хочете. Залишайте її в себе.

— Оце інша розмова!

— А чи ви поручитесь?

— Святий істинний хрест,— з почуттям сказав Гаврик і проворно перехрестився.

-- А як ми в бога не віруємо?

--- Тоді можу дати розписку.

-- Пиши.

— То по руках?

— Якщо зброю залишаєте, то по руках.

Збоку можна було подумати, що ці дорослі, озброєні, змучені війною люди, фронтові солдати, граються з Гавриком, наче діти, в якусь гру, ніби лічилку: хто швидше відповість, той і виграв.

Та в цьому не було нічого незвичайного. Надто ясне й давно вже для всіх у душі було вирішене питання, яке тепер вирішувалося: питання про війну і мир, про землю, про революцію, про долю Росії і України.

— Ну, де ваші вартові? — спитав унтер-офіцер.

— Тут, за рогом,— квапливо відповів Гаврик, побоюючись, коли б начальник варті не роздумав здавати пости.

— Викликай.

— Стріляти неохота. Я краще назад тим же ходом через огорожу — і приведу свій загін просто на Пироговську до головного під'їзду. А ти виходь туди із своїм розводящим, і будемо як слід змінюватися. Домовилися?

— Домовилися.

— Правильно. Хіба може бути такий випадок, щоб два солдати між собою не дійшли згоди? А генерал хай собі як знає.

З цими словами Гаврик легкою ногою вийшов у двір, перемахнув через мур і зразу опинився в руках матроса із «Синопа», який разом з Мариною і двома червоногвардійцями вже давно очікували його в чорній тіні муру на пустирі, тривожно прислухаючись до кожного звуку й уже починаючи неабияк непокоїтися.

Ледве Гаврик, міцно стукнувшись об промерзлу землю підкованими підборами своїх бутсів, присів, поправив кашкет, що з'їхав набік, і витер рукавом лоба, як Марина рвонулась була до нього, але зараз же зусиллям волі утрималась на місці.

Гаврик близько від себе побачив її нерухоме, біле, яскраво освітлене місяцем обличчя з краплинами поту на лобі, темні, застигли очі, стиснутий рот.

— Ну... ти...— з напруженням вимовила вона, насилу витискуючи усмішку на замерзлих губах.— А ми вже думали...

— То не думайте, що ви думаєте. Шуткуеш!

Він сказав це «шуткуеш» з таким непередаваним чорноморським шиком, з такою легкістю, з такою впевненістю, немовби в цю чарівну місячну ніч для нього не існувало ні небезпеки, ні самої смерті.

Він обняв Марину за плечі й пригорнув до себе.

— Що, мое серденько? — ласкаво спитав він, зазираючи їй у вічі.

Вона відсторонилась, але, перш ніж відсторонитися, встигла на мить легенько пригорнутися до нього й шепнути:

— Дурнику, хіба так можна ризикувати?

В цей час у Ботанічній церкві пробило одинадцятую, і цей нічний дзвін — таємничий, сріблястий, ніби принесений крижаним вітром з країни дитинства, — здавалось, на якийсь час похитав місячне сяйво над пустелею Куликового поля, над вокзалом, звідки долинали пихкання маневрового паровоза.

Інше відбулося так само легко й просто, як усе, що робилося цієї ночі.

Коли начальник варту гайдамаків разом з розводящим вийшли на ганок головного під'їзду, Гавриків загін, сяк-так вишикувавшись, стояв уже перед штабом.

Вартові змінилися швидко, весело, діловито, без зайвих формальностей.

Скоро замість гайдамаків на ганку вже стояли два червоногвардійці з червоними пов'язками на руках.

Біля воріт, куди раніше в'їхав сірий автомобіль, Черноіваненко поставив додатково двох матросів.

Потім загін разом з гайдамацькою вартою, що змінилася,

ввійшов у приміщення штабу. В коридорі, біля дверей чергового генерала, було тихо поставлено ще один посилений пост — двох матросів і червоногвардійця,— після чого всі вирушили через двір у вартівню, де було здано, і прийнято, й підписано старим та новим начальниками варті постову відомість.

Новим начальником варті Гаврик призначив того самого матроса, який раніше весь час нервував і вимагав діяти «нахрапом».

— Тепер служитимеш, як належить за статутом, без анархії,— сказав йому Черноіваненко, весело граючи очима.

26. Взяття штабу

Арешт генерала Заря-Заряницького відбувся також цілком мирно.

— Що тут за шум? — сердито запитав Заря-Заряницький, виходячи в коридор з приміщення чергового генерала, де разом із своїм почтом складав шифроване телеграфне донесення Центральній раді у Київ, вимагаючи негайного підкріплення. Інакше він не ручався за наслідки. А з підкріпленням ручався за два дні впоратися з більшовиками і тим самим назавжди покінчити з Радами і Румчородом.

Усе було викладено цілком переконливо, у войовниче-лаконічному штабному стилі, але мало той суттєвий недолік, що в цей час Центральної ради в Києві вже не існувало, про що Заря-Заряницький через поганий зв'язок не мав уявлення.

— Що тут діється? — ситав він і раптом відсахнувся, побачивши на порозі кабінету замість гайдамаків матроса і червоногвардійця, що приставили багнети до його грудей.

У ту ж мить до кабінету зайшов своєю вайлуватою чорноморською ходою Гаврик Черноіваненко із солдатським наганом у руці.

— Руки вгору! — крикнув він.— Іменем Військово-революційного комітету ви арештовані!

Але тому що генерал і офіцери від несподіванки загаялись, то Гаврик, перекинувши револьвер з правої руки в ліву, вихопив з-за пояса гранату-лимонку, відскочив назад за двері й розмахнувся нею. Генерал і офіцери квапливо підняли руки.

— Зброю на стіл! — скомандував Гаврик.

— Дозвольте, хто ви такий? — спитав генерал, сердито пошмикуючи щокою, однак не опускаючи товстих рук, які трохи тремтіли.

— Я кому кажу: зброю на стіл! — заревів Гаврик, вступившись у Заря-Заряницького ненавидячими очима.— Чи хочеш,

щоб я тебе відправив у штаб Духоніна й розніс ушент усю вашу лавочку?.. Тепер можете забиратися під три чорти, поки шкура ціла,— сказав він після того, як усі офіцерські револьвери, шаблі й кортики було покладено на масивний письмовий стіл з алюмінієвим календарем скобелевського комітету і нікельованим шрапнельним стаканом, звідки стирчали різноколірні олівці.— Василю, виведи цих вояк на Пироговську і дай їм коліном під зад.

— Дозвольте хоч би протелефонувати в Румчород,— сказав ад'ютант генерала, дивлячись на Чорноіваненка солодкими, мигдалевими очима і намагаючись бути якомога коректнішим.

— Телефонний дріт перерізано,— сухо відповів Гаврик.— Штаб оточено. У Румчороді більшовики. Влада в місті в руках Рад.

— В такому випадку,— сказав генерал,— дозвольте хоч би скористатися штабним автомобілем.

— Досить! Покаталися! Тепер будете їздити на одинадцятому номері!.. Стривайте! — сказав Гаврик, щось пригадавши.— Сідайте за стіл. Беріть папір. Пишіть, що віднині ви відмовляєтесь од будь-якої політичної діяльності і збройної боротьби проти Радянської влади і Народного секретаріату Української республіки.— Він зупинився й трохи подумав.— А інакше розстріляємо на місці, як собаку.

Гладке обличчя Заря-Заряницького налилося кров'ю.. Під срібним йоржиком волосся стала просвічувати багрова шкіра. Щоки затрусилась. Здавалося, його от-от поб'є грець.

Вони дивились один на одного — солдат і генерал,— і така шалена ненависть світилася в їхніх очах, що їм самим ставало страшно.

Генерал зрозумів, що від цього напористого молодого солдата-більшовика з рудуватим пушком під носом і твердо відставленою ногою в жовтому підкованому черевіку і плетених зимових обмотках пощади не буде.

Не дивлячись на Чорноіваненка, генерал підійшов до столу, підсунув великий блокнот фірми «Отто Кірхнер» і стоячи написав папір, який від нього вимагали.

— Рік, число і підпис,— сказав Гаврик.

Перш ніж підписатися, Заря-Заряницький подумав, але потом усе-таки підписався й так рвонув пером по паперу, що в усі боки бризнуло чорнило.

Гаврик стояв поруч, скосивши очі на вкритий чорнильними плямами папір, і його обличчя з невеличкими веснянками навколо носа було нерухоме, наче кам'яне. Тільки ледь тремтів куточок рота.

— А тепер котись! — сказав він, складаючи в польову сумку папірці, написані офіцерами.— І щоб ми вас тут більше не бачили! Геть!

— Даруйте,— дзвякнувши шпорами, вкрадливо промовив вірменин-ад'ютант.— Після восьмої години вечора рух по місту заборонено під страхом розстрілу. Як накажете бути?

— А мені яке діло?! — твердо відповів Черноіваненко.

— Це з вашого боку неблагородно,— скоріше жалібно, ніж грізно сказав Заря-Заряницький.— Так справжні військові не роблять навіть із своїми ворогами, тим більше, що ми дали розписки. У мене сім'я: дружина і чотири дочки...— Голос його затремтів.

Незважаючи на всю ненависть і зневагу, які викликав цей колишній царський генерал, відомий своєю грубістю і звірячим ставленням до нижніх чинів, генерал, який одного разу вже побував у руках розлючених солдатів і лише чудом врятувався на Румунському фронті від самосуду, Гаврик усе-таки відчув дивну ніяковість і нічого не міг з собою вдіяти.

Проклинаючи себе за слинявість, Гаврик підійшов до столу й на тому ж самому блокноті «Отто Кірхнер» написав своїм власним хімічним олівчиком, перед тим послинивши його:

«Пропустіть цю обеззброєну сволоту по домівках. Уповноважений Військово-революційного комітету солдат Черноіваненко 2-й».

— Візьміть, тільки не плачте! — зневажливо сказав він, простягаючи пропуск генералу.— Але майте на увазі, якщо нарветесь на солдатів вашого колишнього корпусу, то вже ніяка перепустка не допоможе й від вас залишаться тільки самі родичі.

Випровадивши на вулицю залишки командування місцевих збройних сил колишньої Центральної ради, перевіривши свої пости, Черноіваненко наказав полагодити зв'язок і, як тільки дроти було знову з'єднано, подзвонив міським телефоном у штаб Військово-революційного комітету.

Центральна відповіла, що номер зайнятий.

— Панночко,— сказав Гаврик,— почекайте. Не виключайтеся. Одне запитання.

Він квапився, бо добре знав кепську звичку одеських телефоністок виключатися, не дослухавши до кінця.

— Говоріть,— промовила телефоністка.

— Хто на Центральній? — спитав Гаврик.

— Не розумію вас,— гордовито відповіла телефоністка підкреслено бадьорим, нічним голосом.

— Ким зайнята Центральна?

— А вам не все одно? — після деякого мовчання сказала телефоністка ще зарозуміліше.

— Виходить, не все одно, якщо я питаю!

— Я не розумію, чого ви від мене хочете? — трохи по-мовчавши, спитала телефоністка.

— Я хочу знати, в чіїх руках перебуває Центральна телефонна! — відрубав Гаврик, втрачаючи терпець.

— Ох, якби ви знали, як ви всі мені набридли! — із зітханням простогнала телефоністка і, перш ніж закінчила фразу, виключилась.

Гаврик стукнув по вилці.

— Ну, ви ще тут? — пролунав голос телефоністки.

— Я вас питаю: в чіїх руках Центральна?

— Яке це має для вас значення? — сказала телефоністка.

— Слухайте, панночко! — загорлав Гаврик, потрясаючи наганом. — Я уповноважений Військово-революційного комітету.

Телефоністка пожвавішала.

— То чому ж ви говорите із штабу військового округу? — спитала вона з цікавістю. — Там же щойно були гайдамаки і генерал Заря-Заряницький.

— Були, та всі вийшли!

— Що ви кажете! — вигукнула «панночка» і зразу ж виключилась.

Гаврик почав терпеливо стукати по вилці.

— Перестаньте стукати! — пролунав голос телефоністки. — Я не розумію, чому ви нервуєте?

— В чіїх руках Центральна? — спитав Гаврик.

— Ну, у ваших, у ваших! На посту стоять якісь матроси з «Алмаза». І що з цього? Тепер вам легше?

— Спасибі! — сказав Гаврик.

— Нема за що, — відповіла телефоністка. — Ми поза політикою. Наша справа — з'єднувати абонентів, а ви собі як хочете.

— Дивачка, — вигукнув Гаврик, — у місті ж громадянська війна!

— Це нас не обходить.

— Почекайте. Не виключайтесь. Дайте штаб Червоної гвардії.

— Це де: особняк Руссової, Торгова, чотири?

— Так.

— А ваш штаб хіба ще там?

— Досі був там.

— А я чула, що він збирається переходити у Воронцовський палац.

— Давайте.

— Це для мене новина. Даю.

І Гаврик зразу ж почув знайомий, охриплий від безсонної ночі голос:

— Біля апарата черговий член тимчасового Військово-революційного комітету Жуков.

— Здрасуйте, Родіоне Івановичу. Це я, Черноіваненко-молодший.

— Ну, як у тебе там справи?

— Щойно зайняли штаб.

— Втрати є?

— Нема. Все обійшлося тихо й благородно.

— Ну, то можу тебе привітати з повною перемогою Радянської влади в місті Одесі,— сказав Родіон Жуков.— Вокзал зайнято півгодини тому. Пошта, телеграф, телефон так само. У банках наша охорона. В даний момент у друкарні «Одеських новостей» набирається наше звернення до населення міста. Чуєш?

— Чую, Родіоне Івановичу! — вигукнув Гаврик.

— Транспорт у тебе є?

— Аякже: номер одинадцять! — сказав Гаврик, але тут же згадав про штабний автомобіль.— Стривайте! — закричав він у трубку.— Брешу. Зовсім забув. Є шикарна штабна машина.

— Вранці ми збираємо пленум Ради. Треба екстрено оповістити всі організації й підприємства. Візьмеш на себе привокзальний район: Ближні Млини, Чумку, Сахалінчик, залізничні майстерні. Якщо хочеш, можеш тим часом заскочити на вокзал. Там досить успішно діє твій братан. Ну, до побачення, орудуй. Пробач, я зайнятий.

Черноіваненко попрямував у гараж. Черговий штабний шофер блаженно хропів просто в машині, висунувши назовні ноги в жовтих англійських крагах і поклавши під чубату голову гайдамацьку папаху з червоним шликом. Він не мав аніякісінького уявлення про те, що відбулося в штабі і в місті.

— Ау, хлопче, за роботу! — сказав Гаврик і потермосив його за плече.— Вставайте, гнані і голодні! Заводь свою шарманку.

— Що? В чім річ? — пробурмотів спросоння шофер, дивлячись кислими очима на Гаврика.— Якого біса? Це машина генерала Заря-Заряницького, і я її подаю тільки з наказу чергового по штабу.

— А тепер подаватимеш з наказу уповноваженого Військово-революційного комітету. Або ж виконкому Румчороду, якщо це тобі більше подобається. Будемо голосувати чи приймається так? — спитав Гаврик, граючись наганом.

Трохи перегодя, ковзнувши фарами по Пироговській вулиці, довгий штабний автомобіль з брезентовим верхом, відкинутим, як в екіпажі, виїхав з воріт, де матроси вже встановлювали новенькі кулемети «максим», знайдені в штабному складі.

— Мариночко, серденько моє, тебе там на генеральському місці не дуже трясє? — ласкаво спитав Гаврик, обернувшись назад.

Він про всяк випадок сів поруч з шофером і тримав у руці зброю.

Марина промовчала, і Гаврик побачив її усмінене обличчя і білки очей, сильно освітлені місяцем, який тепер здавався ще яскравішим.

Поряд з Мариною сидів старий робітник-червоногвардієць. Судячи з того, що він весь час крутився на слизьких шкіряних подушках, можна було зробити висновок, що він їде в автомобілі вперше в житті.

А на крилі машини лежав матрос у бушлаті, виставивши вперед гвинтівку

Це була чудова, ні з чим незрівнянна ніч перемоги. Над самою головою неймовірно яскраво, обкладений мозаїкою хмаринок, горів місяць. Помертвіле місто було все немов освітлене зверху синім бенгальським вогнем.

Міцнуший норд-ост розгулявся не на жарт. Він навально лився на місто із степових просторів, із-за Живахової гори і лиманів. Він летів через Пересип і Молдаванку, згинаючи в дуги молоді тополі Дюківського саду, хитаючи старі акації. Він уже не свистів, а гримів, дзвенів у трамвайних проводах, зриваючи вивіски й збиваючи з ніг нічних патрулів, що притулилися в парадних підворіттях.

Біля вокзалу горіли вогнища. Багровий дим валив уздовж привокзального скверу, обнесеного узорчатими чавунними ґратами.

Іскри летіли з такою силою, що наскрізь пронизували тремтячі туї. Димне полум'я відбивалося в чорних вікнах будинку судових установ.

Гіпсова статуя Феміди з зав'язаними очима, мечем і перекошеними терезами стояла вся рожева від заграви.

На східцях головного входу в зали першого і другого

класів були встановлені кулемети. Похмуро блищали цинкові ящики з патронами.

— Здорово, хлопці! — закричав Гаврик, вискакуючи з автомобіля.— Наша взяла! Хай живе Радянська влада! Ура!

Переступаючи через два східці серед солдатів, матросів і робітників, половина яких складалася з людей, добре знайомих йому з дитинства, він швидко пройшов повз пасажирські і багажні каси, повз ваги, візки, великі поштові ящики, квиткові автомати.

Марина з своєю санітарною сумкою і невеликою кавалерійською гвинтівкою за плечем насилу встигала за ним.

Біля всіх входів і виходів, біля дверей начальника станції Одеса-Головна і військового коменданта на варті вже стояли червоногвардійці з пов'язками на рукавах, а гайдамаки у вільно розстебнутих шинелях і баранячих свитках сиділи в буфеті першого класу й разом зі своїми переможцями цілком мирно закушували житнім хлібом з м'ясними консервами, одержаними від червоногвардійців з розрахунку одна банка на трьох.

Марина і Гаврик перезирнулися.

Вони вже настільки звикли розуміти одне одного з першого погляду, що часто обходилися без слів. У них вже з'явилися спільні думки. Зараз ця спільна думка була приблизно такою: от ми йдемо по вокзалу, який зовсім не змінився, ті самі дубові дивани і високі стільці з вирізаними на спинках вензелями «Ю-З. ж. д.», величезний самовар з численними медалями, як у старого рудого городовника, буфет, схожий на орган, султани фарбованого рожевого і блакитного ковилію у вазах, штучні пальми із запорошеними повстяними стовбурами, бронзові люстри і бра, а тим часом шойно відбулася подія, що змінила все життя, здійснилася мрія, яка ще недавно здавалася такою далекою, майже неможливою! І ми кохаємо одне одного.

Вони розсміялися.

Терентій сидів на прилавку газетного кіоска, звівши ноги в коротких солдатських чоботях, і, дуже зсутулившись, пив чай із саморобного бляшаного кухля з рваними краями.

Гаврик зрозумів, що він не спав кілька ночей, змерз і тепер зігрівається окропчиком, роздобутим із станційного куба.

Газетний кіоск агентства Суворіна був той самий, куди п'ять років тому вперше привезли із Санкт-Петербурга газету «Правда».

Гаврик живо пригадав, як він разом з Петькою Бачеєм біг за багажним візком з пачками нової робітничої газети.

— З перемогою тебе, Тереню,— урочисто, майже суворо промовив Гаврик, подаючи братові змерзлу руку.— Взяв штаб без бою. Місто в наших руках. Я щойно дзвонив у штаб на Торгову й розмовляв з Родіоном Івановичем.

— Знаю,— відповів Терентій і, акуратно поставивши паруючий кухоль на прилавок поряд себе, притяг до себе Гаврика, й вони з такою силою поцілувалися, що в Терентія сповзла на вухо чорна каракулева шапка.

— Дожили нарешті! — сказав він і витер вії ребром долоні.— Отак воно, братику мій дорогий.

Він тримав Гаврика за плече і вдивлявся в його обличчя з ніжною гордістю. Він, певне, в цю хвилину згадав його маленьким хлопчиком з облупленим носиком і босими ногами, темними, як картопля.

— Добилися-таки свого! А, сестричко, й ти тут! — сказав він, помітивши за Гавриковою спиною Марину.— Весь час ходите разом?

— Аякже! — весело відповіла Марина.— Куди він, туди й я.

І, обнявши Терентія, кілька разів поцілувала його в густі обвислі вуса з сивиною.

— З перемогою вас!

Терентій узяв її за плече своєю великою рукою з плескатиими жовтавими нігтями й усе з тим же виразом ніжної гордості подивився на її трохи набрякле, побіліле від морозу, жваве й водночас трохи винувате обличчя, нібито все ще освітлене місячним сяйвом.

— Гляди мені! — сказав Терентій ласкаво й насварився на неї пальцем.— Ти б краще вдома сиділа: в твоєму стані бігати по місту не зовсім корисно.

— А який у мене стан? — засміялася Марина.— Цілком звичайний. Інші жінки в такому стані цілий день не відходять од плити або від ночов, жито жнуть — і нічого. Всього чотири місяці.

— Ну, не знаю. Тобі видніше. Як думаєте назвати хлопчика?

— Марат! — сказала Марина.

Очевидно, питання було вже вирішене.

Помовчали.

— Ти чого сюди з'явився? — спитав Терентій брата.

— Родіон Іванович послав подивитися обстановку. А сказати правду, здорово-таки захотілося тебе побачити й особисто поздоровити з нашою перемогою.

— Добре. Побачив. Поздоровив. Подивився обстановку. За це тобі спасибі. А тепер їдь далі, займайся своїми справами, а ми будемо займатися своїми: тут у нас на коліях цілий ешелон із зброєю, треба його взяти на облік і прийняти по акту. Бо, хоч ми сьогодні й перемогли, невідомо ще, що буде завтра. Чи не так?

— Сподіваюсь, що завтра буде те саме, що й сьогодні.

— І я теж сподіваюсь.

— Хоч розумні люди кажуть: не кажи гоп, поки не перескочив,— сказала Марина.

— Ми вже перескочили,— промовив Гаврик.

— Дай боже,— зітхнув Терентій.

— То до завтра.

— Вранці пленум Ради.

— Знаю. Іду по району оповістити людей.

— Ідь.

— Щасливо залишатися!

— До завтра!

Коли вони вийшли на привокзальну площу, небо в zenіті зовсім вияснилося, але від Дофінівки на місто сунула густа біла хмара. Вона лежала, як величезна плеската крижина, над освітленими місяцем дахами Пушкінської вулиці і дзвіницею Андріївського заїзду.

Мирно, по-дореволюційному світився циферблат вокзального годинника. Гаврик засміявся. Марина запитливо глянула на нього.

— Ти чого?

— Розумієш, Марочко, я по цьому годиннику, коли був маленький, вчився визнавати час. Лічив по пальцях: одна, дві, чотири... Дев'ять і ще трошечки...

Вона притулилася на мить до його плеча.

Освітлена вогнищами, стояла в місячному небі каланча Олександрівського участку з коромислом для вивішування чорних куль. По їх числу можна було знати, в якій частині міста горіло. Куль не було. Ніде не горіло.

Все спокійно.

Гаврик і Марина подумали й поцілувалися. Від морозу в них були зовсім тверді щоки.

Штабний автомобіль проїхав уздовж безлюдного о цій пізній нічній годині Олександрівського базару, повз криті павільйони різників, повз рибні ряди, які навіть і тепер на всю площу смерділи рибою.

Гаврик знову засміявся. Саме тут він колись продавав бички мадам Стороженко.

В лісному ряду, освітлені місячним сяйвом, білили довгі тесини, косо прихилені до почорнілого цегляного брандмауера з пожежною драбиною, де на великому вибіленому квадраті було написано аршинними буквами: «Дрова і вугілля».

27. В залізничних майстернях

У центрі міста вулиці були безлюдні, вікна темні, залізні штори крамниць опущені, ворота замкнені, в підворіттях чергували на смерть перелякані, замерзлі члени «домової охорони», всюди ворожа, нашорошена тиша, яку зрідка порушували поодинокі постріли або кроки патруля.

На околицях, навпаки, незважаючи на пізню годину, в багатьох віконцях світилося. На розі вулиць тріщали багаття.

Вулицями ходили люди, де-не-де збиралися невеликі мітинги. Чути було деренчання візницьких прольоток.

Зрідка проїздив грузовик з матросами і солдатами.

Там і тут мигтіли електричні ліхтарики.

Загалом, усе це чимось віддалено нагадувало таємниче збудження великодньої ночі.

Люди бігли за автомобілем, і Гаврик, стоячи спереду поряд з шофером і тримаючись за мідний край вітрового скла, час од часу кричав:

— Товариші і громадяни! Годину тому вся влада в місті перейшла до рук тимчасового Військово-революційного комітету Рад при Румчороді. Останній оплот буржуазної контрреволюції впав. Хай живе Радянська влада! Хай живе союз робітників і селян всіх національностей! Хай живе міжнародний соціалізм!

Він розмахував своїм шкіряним кашкетом і так голосно кричав, щоб пересилити свист норд-осту, що зразу ж зірвав голос і тепер тільки відкривав і закривав рот, звідки вилітало сипіння.

Але люди, загалом, розуміли його.

Потім йому стала допомагати Марина.

— Товариші і громадяни! — кричала вона. — Зберігайте спокій! Збирайтеся вранці біля своїх районних Рад! Посилайте представників на перше пленарне засідання Одеської Ради у Воронцовський палац! Геть буржуазію і контрреволюційну Центральну раду! Хай живе Радянська влада! Хай живе Велика Жовтнева соціалістична революція та її вождь товариш Ленін!

Вона з захопленням вимовляла це ім'я — Ленін — і в думці бачила його — дядю Володю, — і Смольний, і маму, і

Надію Костянтинівну, і туман над Петроградом, і тритрубну «Аврору» навпроти Зимового палацу, і балтійських чайок, що линуть з-під мостів Неви, і жовтневі хмари над аркою Генерального штабу, над Олександрійським стовпом, над ангелом з хрестом, безглуздо піднятим над суворим, революційним містом.

Робітничі околиці — Чумка, Сахалінчик, Ближні Млини, Дальник, — незважаючи на нічну годину, вирували. Біля добре знайомих воріт залізничних майстерень Гаврик побачив червоний відкритий автомобіль із солдатом за кермом.

— Подивися, Марочко!

— Що?

— Знаменита машина братів Пташникових. «Бенц», де-в'яноста кінських сил. Її рекувізували ще влітку. Тепер на ній їздить товариш Чижиков. Зверни увагу на сигнальний ріжок: грає матчиш. Не віриш? Ану, браток, зіграй, — звернувся Гаврик до солдата.

— Будь ласка, — лниво згодився сонний солдат і стиснув гумову грушу автомобільного ріжка: видно, йому остобісіло всім і кожному демонструвати славнозвісний сигнал, колись під п'яну руку куплений молодшим Пташниковим у Парижі.

Справді, ріжок досить музикально задукав, видуваючи одну за одною різкі ноти, які в цілому складали грайливий кафешантанний мотивчик: «Матчиш чарівний та-нець... Там-там, там, там-там. Привіз його іспанець...»

— Ну так і далі, так і далі, — сказав не без деякого самовдоволення солдат, повернувся спиною, поклав голову на кермо, прикрив вухо шапкою і знову заснув.

— Чула, Марочко? Так що тепер усі одеські буржуї тікають від цього матчиша, як чорт від ладану.

Гроза буржуїв, начальник Червоної гвардії Чижиков приїхав у залізничні майстерні оглядати бронепоезд, який тут будували.

Дві броньовані площадки із слідами зварки на сталевих плитах, з обертовими гарматними баштами, з яких стирчали стволи тридюймовок, зовсім уже готові, стояли на рейках у дворі майстерень, а паровоз іще був у цеху, де на ньому закінчували kleпання броні.

Товариш Чижиков — сам за професією котляр з судноремонтного заводу Равенського — стояв біля паровоза, спостерігаючи, як молодий робітник у фартусі поверх солдатської тілогрійки ніс у довгих щипцях розжарений, малиново-червоний грибок kleпки, тоді як другий робітник — старий чоловік у тріснутих брудних окулярах, з ремінчиком на голові,

наче в шевця,— тримав у жилавих руках, оголених по лікоть, пудову кувалду, очікуючи моменту, коли треба буде вдарити по клепці.

— Остання? — занадто голосно спитав Чижиков у старого й підставив велике волосате вухо.

— Що?

— Остання клепка, питаю?

— А! Остання,— відповів старий також занадто голосно. Чижиков кивнув головою.

— Дай-но, папашо, мені разок клепонути,— попросив він густим голосом і, вправним рухом перейнявши з рук старо-го кувалду, погойдав її.

— Напоследок.

— Давай показуй.

Молодий робітник засунув із другого боку в отвір товстої броні клепку, що тьмяно світилася, підставив молот, і Чижиков, розмахнувшись, дуже точно — як здалося, навіть не дуже сильно — ударив по головці клепки.

Звук був негучний, в'язкий, але сильний. Чижиков зло, задоволено крекнув.

Це був широкий, кремезний чоловік у старому капітансько-му картузі, сплющеному, як млинець. Незважаючи на мороз, він приїхав у самому синьому кітелі — теж капітанському — з потертим стоячим коміром, що ледь сходився на його могутній шиї.

У нього були вугільно-чорні широкі брови й такі ж вуса, опущені донизу, як підкови, і той напружено-уважний вираз темних на білому обличчі очей, який буває у глухих.

Як майже всі котлярі, він добре-таки недочував.

Закінчивши клепати, він опустив на землю кувалду, і вона, погойдавшись, стала руків'ям догори, як іван-покиван.

Гаврик помітив, що Чижиков, який і так не відзначався веселою вдачею, став тепер ще похмурішим. Його очі світилися злобно, і різка, коса зморшка поперек низького лоба здавалася ще чорнішою під тріснутим козирком капітанки.

Чижиков і досі болісно переживав смерть свого друга, начальника штабу Червоної гвардії Кангуна. Кангуна убили на його очах гайдамаки пострілом з вікна Англійського клубу, де тоді містився штаб військ Центральної ради.

Вбивство Кангуна, що сколихнуло всі робітничі околиці, було сигналом для початку останньої рішучої сутички з контрреволюцією.

Але сьогодні ця сутичка несподівано й безкровно закінчилась, так і не почавшись. І закінчилась вона перемогою. Те-

пер уже бронепоезд, по суті, був не потрібний. Але Чижиков усе-таки приїхав його приймати.

З його обличчя не сходив вираз почуття невдоволеної помсти; очі блищали, як антрацит; під вилицями лежали сині тіні.

Тут-таки, біля паровоза, Гаврик побачив Петю.

Він не зразу його впізнав. Петя був у новенькій чорній шкіряній тужурці без погонів, у рипучих ременях, в офіцерському кашкеті з проколом на місці кокарди, в своїх фронткових бриджах, з кишені яких підіймався до пояса плетений револьверний шнур.

Якби не трошки відрослий чуб, що по-студентському лежав ззаду на відкладному комірі тужурки, він міг би здатися взірцем молодого кадрового офіцера, службиста.

«Недовго ж ти протримався в дезертирах»,— подумав Гаврик весело й, штовхнувши нишком Марину ліктем, показав очима на Петю: мовляв, бачила нашого красеня?

— Ви командир бронепоезда? — спитав Чижиков, недбало, як із своїми людьми, вітаючись з Гавриком і Мариною і підозріливо, пильно дивлячись на Петю.

— Так точно,— сказав Петя, франтувато клацнувши шпорами.

Він зупинився за два кроки від Чижикова й підкинув угору напівзігнуту руку в шведській рукавичці, на артилерійський манір не донісши її до козирка.

Гаврик помітив недоброзичливий погляд Чижикова, спрямований на Петю.

— Це свій чоловік,— поспішив сказати Гаврик.— Я його знаю.

Чижиков не розчув.

— Як? — спитав він, повертаючи до Гаврика вухо.

— Мій кореш! — крикнув Гаврик.

— Розумію,— кивнув Чижиков, але не посміхнувся і так само несхвально, навіть ще причепливіше розглядав Петю.

— З багатих?

— Який біс! Голодранець. Колишнього вчителя син.

Петя поморщився.

— Хто рекомендував у Червону гвардію?

— Терентій рекомендував. Я рекомендував. Його й Родіон Іванович знає. При ньому тепер Яким Перепелицький, політичний комісар.

— Офіцер?

— Так. Колишній. Прапорщик,— сказав Гаврик.

— Ну, шведь не купець, прапорщик не офіцер,— пробурмотів Чижиков.

— Я підпоручик,— ображено поправив Петя Гаврика.

— Нехай так,— добродушно сказав Гаврик.

— У нас в Червоній гвардії немає ніяких прапорщиків і підпоручиків,— суворо, поважно, глухим голосом сказав Чижиков.— І ви ці офіцерські замашки киньте к бісовій матері. Тепер ваше воїнське звання — товариш командир. Вам це, певне, товариш Перепелицький уже пояснював?

— Так точно! — сказав Петя, червоніючи ще більше.

— Здрастуйте,— сказав Чижиков трохи лагідніше й подав Петі руки з чорними нігтями.— Можете приймати бронепоезд.

— Слухаюсь!

— Почнемо з паровоза.

— Так точно!

Поки Чижиков і Петя в супроводі цехового майстра, представника робітничого контролю, машиніста, кочегара й кількох котлярів — спеціалістів по броні оглядали паровоз, піднімаючись по драбинці в будку машиніста й підлазячи під колеса, Гаврик і Марина присіли осторонь на скат і, за своєю звичкою ділитися враженнями, заговорили про Петю.

— Ну? — сказав Гаврик.

— Я ж тобі завжди говорила.

— А я думав, не розкачається.

— Та ні, ти його не знаєш.

— Я не знаю?!

— Знаєш... Але не так, як я... Все-таки він... Мені здається...

— Так, так. Я теж так гадаю...

— Ні! Але що ти скажеш: який вигляд!

— Цілком.

— Тонняга.

— Він усе-таки бойовий. Це видно з усього. Тільки ледачий. Та вже коли візметься... А Чижиков?

— Я думаю, Чижиков це зрозумів. Чижиков — дядько розумний.

— Грубий.

— Грубий, але розумний. А Петька все-таки нічого собі. Мені навіть сподобався... Ні?

— Я не кажу, ні. Скоріш, так. Загалом, побачимо.

Вони не зустрічали Петю кілька тижнів. За цей час у його житті сталася одна дуже важлива зміна: він пішов служити в Червону гвардію.

28. Пораженці та оборонці

Усе сталося цілком природно і непомітно.

Живучи відлюдником на Близьких Млинах і повністю зайнятий своїм романом з Іриною, Петя спершу, більше знічев'я, почав навчати місцевих хлопчаків військової справи.

Вони навчалися на тому самому вигоні, де колись Петя і Мотя гралися в «дір-діра», збирали проліски, пускали змія.

Хлопчики дивилися на Петю, як на бога. Він був справжній військовий, герой, у нього був кольт. У нього були кортик, патрони, польова сумка, компас. У нього було стегно пробите осколком.

Вони бачили цей осколок, мідний трикутник з рваними краями і видавленою цифрою, загорнутий у папірець. Петя носив його на згадку в нагрудній кишені френча. Одного разу він показав його Павлику і Женьці. Їм страшно було доторкнутися до гострих країв осколка.

В їхніх очах Петя був недосяжним. І водночас він був «глибоко свій». Це було так. По суті, після госпіталю на Близьких Млинах Петя був своїм. А свої майже всі служили в Червоній гвардії, в загоні залізничних майстерень.

Навіть Павлик і Женька вважали себе червоногвардійцями.

Вони ходили за Петею слідом, кожну хвилину віддаючи честь і повертаючись праворуч, ліворуч і кругом, або мчали дрібним солдатським підтюпцем, притиснувши лікті до тулуба, досить було Петі лише зробити один рух рукою.

Вони уявляли себе чимось на зразок його ад'ютантів або ординарців.

Утворилась ціла рота хлопчаків. Роздобули саперні лопати, і Петя почав учити свою роту окопуватися.

За його свистом хлопчаків, як справжні солдати, робили перебіжку цепом, пристосовувались до місцевості і з усього маху падали на живіт біля ховрашиних нірок, ховаючись за земляні горбочки.

За браком гвинтівок вони тримали в руках палиці, а замість ручних гранат кидали порожні консервні бляшанки й грудки замерзлої землі. Петя вчив їх наступати взводами і відділеннями, загинати фланги й залишати якусь частину роти в резерві.

Вони марширували по вигону і по вулицях Близьких Млинів і співали зовсім по-солдатськи, з вигуками і розбійницьким присвистом: «Соловей, соловей, пташечка, канареечка жалобно поет», «Эх, эх, горе не беда», а також револю-

ційних пісень, серед яких особливо подобалися «Вийшли ми, браття, з народу, діти робочих родин, спілка братерська й свобода — шлях перед нами один».

У них і справді була братерська спілка: молодіжний загін Червоної гвардії залізничного району.

Петя вкладав у військові заняття з хлопцями всю свою енергію. А головне, в нього було багато вільного часу. Навчання молодіжного загону допомагало йому хоч на якийсь час відволіктись од невиразних думок і почуттів, зв'язаних з його коханням, яке тепер, крім радощів, спричинялось до певного душевного настрою, навіть часом тягаря.

Закінчилося це тим, що коли одного разу Терентій з грубуватою жартівливістю сказав, що годі байдикувати і час його благородію йти служити народові, в Червону гвардію, де не вистачає військових спеціалістів, Петя не заперечував.

На той час у залізничних майстернях стало під рушницю понад дві тисячі робітників. Потрібні були офіцери.

Залізнична районна Рада робітничих депутатів затвердила Петю начальником штабу збірного загону, тобто військового підрозділу на зразок батальйону.

Петя був корінний артилерист, і йому хотілося б командувати батареєю. Але в Червоній гвардії залізничного району ще не було гармат.

Петя прикинув на дореволюційну мірку і дійшов висновку, що начальник штабу збірного загону — це по чину аж ніяк не менше поручика, а то й штабс-капітана. Можна з натяжкою вважати, що він тепер капітан.

Було, звичайно, шкода, що в робітничій Червоній гвардії не існувало погонів та інших знаків розрізнення, наприклад аксельбантів. Вони тепер могли б здорово стати в пригоді. Зате можна було носити шпори. Це в значній мірі втішало Петю.

Ні з ким не радячись, Петя вирішив, як і раніше, носити свій офіцерський кортик з анненським темляком. Хоча цей темляк і був приналежністю царського ордена «Святої Анни четвертого ступеня за хоробрість», однак його можна було розглядати не як темляк, а просто як червону стрічку, прив'язану до кортика.

Хто міг заперечити проти червоного банта або червоної стрічки? Навпаки. В цьому було навіть щось революційне.

Петя вже подумував, чи не надіти йому свій скромний солдатський Георгіївський хрестик, проте не наважився.

Тепер він весь час проводив у конторі залізничних майстерень, де було відведено дві кімнати під штаб.

Командиром збірного загону призначили Перепелицького, з яким Петя чудово спрацював. Вони навіть подружилися. І, хоч Яким Перепелицький за давньою звичкою дивився на Петю, загалом, як на шмаркача, все-таки вони обидва були фронтовиками.

Вони знали один одного ще до революції. А головне, їх зближувала Мотя, котра, як і раніше, ставилася до Петі з неприхованим обожнюванням.

Швидко, легко й природно вступив Петя в нове життя.

Через тиждень йому здавалося, що він уже давним-давно служить у Червоній гвардії, а той час, коли він лежав у госпіталі, уявлявся йому просто незапам'ятним.

Нове життя було серйозним, суворим і водночас сповненим якоїсь гарячої, напруженої радості.

Петя почував себе не просто професіональним військовим, а солдатом революції, котрий несе, можливо, й непримітну, але велику службу, в порівнянні з якою все його військове минуле здавалося дрібницею.

Перш ніж вступити на службу в Червону гвардію, він сходив до батька порадитися. Він був певен, що батько не схвалить його рішення. І помилився. Василь Петрович подивився на сина знизу вгору сльозавими очима, в яких — за скельцями пенсне — блищала якась дивна для нього тверда рішучість, що, очевидно, визріла останніми днями.

Він обняв Петю обома руками за плечі й, трохи виставивши вперед нижню щелепу з корінцями стертих зубів, сказав:

— Ти правильно зробив. Схвалюю. Молодець. Хоч, може, це й не по-християнському, але так і треба робити. Чесна, порядна людина повинна бути завжди з народом. А більшовики — це саме і є народ. Ти, будь ласка, не думай, що я на старості літ став пораженцем. Ні. Я не пораженець!..

«Ну, так і є,— подумав Петя,— батько сів на свого улюбленого конька: оборонці, пораженці».

Він не міг приховати посмішки.

Побачивши цю добродушну, легковажну посмішку, батько нахмурився, покрутив шиєю, наче її тер комірець.

— Так! — запально сказав він.— Тепер я бачу, що ти ще не дозрів до розуміння того, що відбувається в Росії. Пораженці стали оборонцями і оборонці — пораженцями. Тепер твої Керенський і Корнілов — пораженці! — вигукнув Василь Петрович так верескливо, що сім'я єврейського кравця в сусідній кімнаті затихла й навіть діти перестали плакати.

— По-перше, вони не мої і ніколи не були моїми,— встиг уставити Петя, але батько не дав йому договорити.

— Вони хотіли відкрити німцям фронт і здати Петроград. Вони зрадники й запроданці, як ото Стессель, М'ясоєдов і Сухомлинов. Для них особисті інтереси вищі за інтереси народу. Для того щоб зберегти привілеї нікчемної жменьки багатіїв, вони ладні кинути весь російський народ під чобіт Вільгельма. Падлюки!.. А пораженці-більшовики стали тепер оборонцями. Це тепер єдина сила в країні, здатна відстояти Росію від загибелі й грабунку. Це — істинні патріоти. І я радий, що ти з ними! Коли б я міг тримати в руках гвинтівку, я теж був би з ними. Послухай,— раптом сказав Василь Петрович, притишивши голос,— ти знаєш, хто такий Ленін?

— Звичайно,— сказав Петя й почав перелічувати все те, що знав про Леніна: Володимир Ульянов, голова Ради Народних Комісарів, організатор партії більшовиків, брат Олександра Ульянова, повішеного царським урядом...

Василь Петрович перебив його:

— Ні. Це все правильно, звичайно. Але чи розумієш ти, хто Ленін? — ще раз наполегливо повторив він, натискаючи на слово «хто». — Ленін-Ульянов — це великий перетворювач Росії,— урочисто промовив Василь Петрович. — Такі люди народжуються раз на століття. Ленін і Петро. І я навіть вважаю, що Ленін вищий. Петро, при всій своїй величч, був усе-таки не більш як простий російський цар. А Ленін — сам народ! Реформи Петра бліднуть перед реформами Леніна. Ленін докорінно переробляє російське життя. В основі його політики лежить велика народна правда. Ленін і більшовики посягнули на так звану священну приватну власність, яка вже давно не священна і є тільки гниючим трупом, що заражає своїми міазмами життя людей на земній кулі. Землю селянам, фабрики робітникам — ось справжня правда. Тільки вона одна істинно моральна. Все інше — брехня. Я не знаю, чи розумієш ти мене, але кілька поколінь кращої частини російського народу, російська революційна інтелігенція, починаючи з Радішева і декабристів, мріяла про те, що тепер з такою геніальною сміливістю й таким геніальним розумом здійснює в Росії Володимир Ульянов. Іде нова, звільнена, щаслива, воістину народна, трудова Росія й несе нові заповіді всьому людству. Ми живемо у найвеличнішу історичну епоху. На наших очах перетворюється світ. Чи розумієш ти, Петрику, що це означає? Перетворення!

На його очах блищали сльози. Пенсне звалилося з носа. Василь Петрович дивився з тривожним захопленням на сина. Потім він перевів очі на ікону спасителя, перед якою вже не горіла лампадка, й перехрестився.

— Господи, дяка тобі, що ти дав мені щастя дожити до перетворення! Нині відпускаєш раба твого по глаголу твоєму з миром.

Петі здалося, що батько хоче стати навколішки. Але Василь Петрович боком сів на хисткий стілець і опустив голову. Він усміхався. А сльози блищали на його очах.

Петя був вражений. Революція — перетворення, а Ленін вищий за Петра. Вперше й несподівано для себе Петя відчув усе, що відбувалося навколо, як Історію. Він одразу немовби виріс у своїх очах. Він уже більше не вагався. Він зрозумів, що, ставши командиром Червоної гвардії, він служить народу і захищає Батьківщину.

Петя виявився непоганим організатором і швидко сформував з робітників залізничних майстерень невеликі летючі загони і роти, прискіпливо екзамнуючи місцевих унтер-офіцерів і простих солдатів, перш ніж призначити їх командирами.

Він залучив на службу в Червону гвардію кількох знайомих офіцерів з колишніх гімназистів та студентів, у тому числі Колесничука, якому вже до смерті остобісіло огинатися в «гайдамацькому курені». На той час Колесничук розчарувався в Центральній раді. Він зрозумів, що всі розмови про «вільну» Україну, про незалежну українську державу, відокремлену од Радянської Росії, є не що інше, як пусті балачки, за якими приховувався намір за всяку ціну зберегти за поміщиками землю, за фабрикантами — заводи і за братами Пташниковими — свою фірму, залишивши в ній Колесничука маленьким, приниженим, злиденим і безправним прикажчиком, яким був його батько.

Ненависть до панів була в Колесничука в крові.

Він пристрасно любив свою рідну Україну, але Україну простих, трудових людей — робітників, селян, прикажчиків, ремісників, учителів, — а зовсім не поміщиків, як ото Потоцькі, або заводчиків, як Бобринські.

Він швидко зрозумів, що з Центральною радою йому не по дорозі. Раечка ж збагнула це ще раніш за нього. Вони обоє розуміли, що свобода і незалежність України тісно зв'язані з Радянською владою, з більшовиками, з Леніном.

Зрештою боротися за владу Рад чи «за власть Советов» було одне й те саме.

Жора Колесничук теж, як і Петя Бачей, стомився байдикувати, стомився почувати себе дезертиром, даром їсти народний хліб.

Коли він випадково зустрівся з Петею біля Чумки, він уже цілком дозрів для Червоної гвардії.

Вони зрозуміли один одного з двох слів.

Колесничук з полегкістю відпоров з своєї чесноі бойовоі папахи червоний шлик, з шинелі — вузенькі, блазенські погончики, зняв кокарду й через два дні, залишивши всі свої речі поки що в гайдамацькій казармі, уже був у Петі помічником по стрілецькій підготовці.

Невдовзі Петя став командиром бронепоїзда, що будувався, а Колесничук — начальником стрілецького десанту.

Все ставало на своє місце.

29. Зрада

— Прийняли бронепоїзд?

— Прийняли.

— Як буде називатися?

— «Ленин».

— Ну от, а ще кричав, що ніколи в житті більше не воюватимеш! — сказав Гаврик, коли Петя повернувся, витираючи руки жмутком клоччя.— Страшні клятви давав. А тепер що ми бачимо? Шкіряна куртка. В кишені бриджив кольт. Вуса. Тонняга червоногвардієць!

Марина з неприхованим задоволенням дивилася на Петю. Вона вгадала, що, зрештою, він буде з ними. З її обличчя не сходила мила усмішка, не позбавлена, втім, легкої іронії.

З-під низько насунутого на брови козирка кашкета на неї дивилися незвичайно серйозні Петині очі, сповнені рішучості.

— Можна подумати, що ти не радий,— сказав Гаврик.

— Чому?

— Перемозі.

— Перемога буде, коли ми розіб'ємо німців,— сухо, вперто і якомсь надто по-офіцерському сказав Петя.— І я зовсім не розумію, чому торжество. Німці під Псковом. Макензен підійшов до гирла Дунаю. Румуни продали нас. По-моєму, становище гірше за губернаторське. Росія тріщить по всіх швах. А ти радієш, що переміг якихось зачучверених гайдамаків! Теж вояки!

Петя сів на дерев'яний ящик з мотузьяними ручками від

тридюймових снарядів, поставив лікті на коліна й уперся підборіддям у долоні.

— Стомився,— сказав він, нерухомо дивлячись перед собою сонними очима.

Гаврик поклав йому руку на плече, другою рукою обняв Марину. Збив кашкет набакир. Замислився.

— Ні,— сказав він рішуче.— Робітничий клас не допустить. Ти не розумієш, що таке російський робітник. Він недооцінює силу робітничого класу. Правильно, Марино?

— Він просто не розуміє,— сказала Марина.

— Чого я не розумію? — спитав Петя.

— Неминучості світової революції.

— Поки настане світова революція, німці нас зжеруть з усіма потрухами.

— А от якраз не зжеруть.

— Чому?

— Вдавляться.

— Невідомо.

— Відомо. Німці різні. Є німці — пролетарі, і є німці — капіталісти, поміщики, прусські юнкери. Більшість німців — пролетарі. Вони нас не зрадять.

— Кого — нас?

— Російський пролетаріат.

— Вони, можливо, й не зрадять, та лихо в тому, що влада в них перебуває в руках кайзера та його генералів.

— Не сьогодні-завтра кайзерові дадуть по шапці, як нашому Миколці.

— Все одно. Залишаться генерали, капіталісти, їхні Корнілови і Рябушинські.

— Ну, брате, з своїми генералами і капіталістами німецькі робітники якось впораються. Все на очах діялося. Добрий початок — половина діла. У нас будуть вчитися. Тепер покотиться. По всьому світу. Не зупиниш.

— Ти, брате, не дуже заливай,— похмуро сказав Петя і сплюнув під ноги.

— Анітрохи! Знаєш, як ми навчилися справлятися з нашими генералами? Вони нас страх як бояться! Ледь що — здаються. Не віриш? — сказав Гаврик, помітивши недовірливу Петину посмішку, і примружився одним оком, немов націлився.— Марино, показати йому?

— Покажи.

Гаврик вийняв з польової сумки папушу папірців і, послинивши пальці, дістав один. Простягнув Петі.

— Грамотний?

Петя прочитав забризканий чорнильними плямами папірець з підписом Заря-Заряницького.

— Бачив? — сказав Гаврик, поплескуючи по генеральській шаблі з золотим ефесом і георгіївським темляком, яку взяв собі як трофей і повісив через плече.— Не сердися, що довелось так грубо повестися з твоїм майбутнім родичем?

Про Петин роман, звичайно, було відомо всім. Та він його й не приховував. Навпаки. Йому було приємно, що чутка про його перемогу над Ірен долетіла навіть до Близніх Млинів. Тому ж, що вона генералова дочка, він не надавав значення. Точніше, про це якось не спромігся серйозно подумати.

Він не чекав, що справа може обернутися таким чином. Власне, він не уявляв собі, що Заря-Заряницький може грати якусь — як тепер стало ясно, досить велику — роль у політиці, в таборі контрреволюції, у військах Центральної ради.

Петя простодушно гадав, що генерал служить десь у гайдамаків, огинається, як ото огинався Жорка Колесничук.

Проте все було серйознішим.

Кохання коханням, але ж генерал Заря-Заряницький і справді його майбутній родич.

«Тесть, свекор, зять, свояк чи як це в таких випадках називається», — думав Петя, зовсім по-солдатському розтираючи чоботом недокурки, і морщився.

— Чого ж ти від мене хочеш? — спитав він Гаврика прямо, хоч і з деяким напруженням, однак сміливо дивлячись у вічі свого друга.

— Хочу тебе попередити, що твій Заря-Заряницький — добряча-таки сволота.

— По-перше, він не мій, а по-друге, особисто мені невідомо, що він сволота.

— Це я тобі кажу, — сухо промовив Гаврик, натискаючи на «я». — Рідкісна контрреволюційна гадина. Кадет, корніловець, зрадник... Солдати одного разу його вже мало не відправили в штаб Духоніна. На жаль, тоді йому вдалося врятувати свою шкуру. Сьогодні йому дуже пощастило. Я б міг поставити його до стінки, та не захотілося бруднитись. Я просто забрав у нього зброю, примусив дати підписку й відпустив к бісовій матері. І, чуєш, ти йому передай, що коли він, не дай боже, порушить дане слово, то хай тоді не пускає соплі, бо все одно не допоможе.

— Це мене не стосується, — промовив Петя.

— Не знаю, — сказав Гаврик.

Петя спалахнув.

— У всякому разі, я нікому не дозволю втручатися в мої особисті справи!

— Молодець,— сказала Марина.— От саме за це я тебе й поважаю. Не кажу «люблю», бо не знаю, як на це подивитися він.

Марина мимохідь поглянула на Гаврика, немовби злегка дражнячи.

— Давай, давай,— похмуро сказав Гаврик.

— «Як любити, то безтямно». Правда, Петю? — сказала вона, красиво струшуючи головою, як завжди, коли цитувала вірші або говорила про щось високе.— Тут я цілком на твоєму боці. Ніхто не сміє влізати в чужу душу.

Помовчали.

— Вона тебе дуже любить? — спитала Марина раптом, пильно дивлячись своїми блискучими, темними, трохи похмурими очима, і Петі важко було зрозуміти, чого тут більше — дружньої прямоти чи жіночої цікавості.

Він мовчав.

— Для справжньої пристрасті немає перепон,— сказала вона, не дочекавшись відповіді, а очі її все так само допитливо блищали.— Якщо вона по-справжньому кохає, то переступить через усі перепони й піде за коханою людиною хоч на край світу. Що їй батько, мати, сім'я, якщо кохана людина — за правду і... Зрештою, Софія Перовська була дочкою генерала...

Вона не закінчила фразу. Її очі стали ще яскравіші.

— Адже так, товариші? — спитала вона, гордо дивлячись по черзі то на Гаврика, то на Петю.

Іншим часом ця розмова про кохання біля щойно вдягненого броню паровоза, серед гудіння переносних горнів і масляного чаду холонучої клепки, на очах у робітників-червоногвардійців і матросів, обмотаних кулеметними стрічками, могла видатися наймовірною.

Але зараз, у ніч перемоги, на світі, здавалося, нічого не могло бути неможливого.

— Правильно, Марино! — сказав Гаврик, піддаючись її настрою.— Не дрейф, Петю! Плюй на генерала. Жми. Воюй. Не випускай з рук свого щастя.

З двору в цех валив народ.

Притримуючи кобуру маузера, Чижигов видався на тендер.

Вносили профспілкові і партійні прапори залізничного району, полотнища гасел.

Починався мітинг.

Другого дня, поставивши варту біля нового бронепоїзда й гарненько виспавшись, Петя вирушив до Ірини.

В їхніх стосунках завжди було щось недоговорене, дивне.

Він був її женихом, а вона тим часом жодного разу не поцікавилася, де він живе й що думає робити далі.

Вони не будували ніяких планів на майбутнє, як звичайно роблять закохані. Вони жили хвилиною. Майбутнє немовби розумілося само по собі: після війни він залишиться в кадрах і генерал його «тягтимає», візьме в ад'ютанти абощо.

Причому Петиної думки не питали.

Мабуть, Заря-Заряницькі дуже здивувалися б, якби дізнались, що Петя живе в сарайчику на Близніх Млинах, що Петин батько наймає куток у єврейського кравця, а сам Петя служить у Червоній гвардії.

Але тепер усе це мало з'ясуватися.

Идучи до Заря-Заряницьких, Петя згадав, як нещодавно зустрічав у них Новий рік.

Електрики не було. В холодній квартирі горіли свічки, похоронно відбиваючись у чорних шибках, діткнутих морозом.

Було багато гостей. Блищали ордени і погони. Дами були в бальних сукнях. В Ірини у рожевих вушках блищали маленькі діамантові сережки. Від неї пахло французькими парфумами. Він узяв її за руки. Вони були крижані. На ній була біла шовкова сукня, теж крижана. Під нею вгадувалося розпашіле тіло й, коли Ірина пригорнулася до нього, Петі стало страшно від цього подвійного відчуття холоду і тепла. Її очі за сіткою вій блищали неприродно розширеними зіницями, немовби в них накапали атропіну.

Годинник почав бити дванадцяту, і Петя з Іриною поцілувалися через стіл, через якесь довге блюдо, залите майонезом із зеленими каперсами.

— З Новим роком, з новим щастям! — сказала вона манірно. Вона грала роль строгої нареченої, й, очевидно, це їй подобалося.

— Чому ти без погонів? — спитала вона невдоволено.

Петя знизав плечима. Тепер багато офіцерів змушені були зняти погони. Він уперше в житті покуштував шампанського, якого йому наливали з пляшки із золотою головкою, обліпленою двома схрещеними зеленими стрічками.

— «Кордон вер», — сказала Ірина, — марки «Моетішандон».

Неприємно холодне вино залоскотало Петин язик, вдарило в ніс. Петя мало не захлинувся.

Навколо цілувалися, поздоровляли одне одного з Новим

роком. Дзвеніли келихи. Пили за генерала Щербачова, за Корнілова, Каледіна, за єдину, неділиму Росію.

Петя вирішив далі не відкладати розмови з Іриною. Він чомусь був певен, що вона зрозуміє його. Йому здавалося, що в неї є щось своє, незалежне. Можливо, навіть революційне. Надто зухвало дивились іноді її сіро-лілові очі, й надто зневажливо всміхався її рот, коли пили за Установчі збори, які нарешті припинять революцію.

— Послухай, Ірино, нам треба поговорити. Вислухай мене,— сказав він рішуче.

Але навколо було надто гамірно, п'яно. Вона не почула. Вона в цей час тяглася своїм плескатим келихом з бульбашками до матері, і її відставлений мізинчик з відшліфованим перламутровим нігтикком здавався проти свічки напівпрозорим.

І Петя не сказав їй тоді нічого.

Але сьогодні він скаже все, що в нього на душі. Сьогодні він, як ніколи, вірить, що для справжньої пристрасті немає перепон. Він вірить, що вона піде за ним, переступивши через усі перепони, як недавно висловилась Марина. Ні, він не випустить з рук свого щастя. Він буде за нього боротися. І, піднявши комір, він рішуче прискорив ходу.

Та тільки-но він дійшов до рогу Пироговської і Куликового поля, як почув гарматний постріл і трохи згодом розрив снаряда.

Стріляла тридюймовка, гранатою. Це Петя визначив легко, на слух. Але за сильним вітром, що не переставав дути з учорашньої ночі, важко було збагнути, звідки й куди стріляють.

Другий і третій постріли змусили Петю зупинитися й прислухатись. Йому здалося, що б'ють з району Середнього Фонтана, а снаряди лягають десь за вокзалом. Не було сумніву, що вогонь веде ціла батарея.

Вибухи гриміли, як стоси покрівельного заліза, з силою кинути на землю, і ці звуки — не в полі, на позиціях, а в місті, серед будинків,— здавалися особливо зловісними.

Душа в Петі скам'яніла.

Він інстинктивно підтягнув халяви чобіт, пробіг замерзлими пальцями по застебнутих гудзиках шкіряної куртки, помацав у кишені пістолет.

В ту ж мить він побачив Колесничука, який у розстебнутій шинелі, підхопивши під руку Раечку, біг назустріч йому по Канатній вулиці, від Ботанічної церкви.

— Назад! — крикнув він Петі, не зупиняючись,

Петя повернув і пішов поряд з ними.

— Що сталося? Хто стріляє?

Раїсині щоки горіли. Чорні брови були насуплені. Вона раз у раз рукою в яскравій рукавичці поправляла волосся, що вибілося з-під плетеної шапочки. Вся вона, навіть кінці її яскраво-червоного шарфа, що розлетілися за плечима, виражали обурення, тривогу, збентеження.

Вона давно не бачилася з Петею, але тепер навіть не привіталася.

— Ці мерзотники таки виступили! — говорила вона збуджено.

Вітер виривав з її рота клапті пари.

— Гайдамаки? — спитав Петя.

— Вони. Ні честі, ні совісті. А ще називаються «щирі українці!» Український народ ганьблять. Ми самі щойно звідти. Пішли в гайдамацьку казарму по Жорчині речі й насилу ноги винесли. А речі довелося покидати. Там зібралася вся їхня банда на чолі з Заря-Заряницьким.

— Ти жартуєш! — сказав Петя, пополотнівши.

— Побий мене бог! — підтвердив Колесничук.

— І ти сам бачив Заря-Заряницького?

— На власні очі.

— Він же дав підписку, що не виступить проти Радянської влади!

— Чхав він на підписку.

— Це зрада!

— А ти думав!

— Підла, нахабна зрада!

Петя не знаходив слів... Він задихався від люті і сорому.

— Чуєш, б'є? Це гірська батарея. А на місто наступають два броньовики і пластунський курінь.

Поки Петя, Колесничук і Раїса добігли до станції Одеса-Сортувальна, артилерійська стрілянина припинилася.

Тепер над містом стояла та гнітюча, важка тиша, яка звичайно передує чомусь жахливому.

Переходячи через залізничний місток, Петя згори побачив свій бронепоезд, уже виведений на колії. Дігтярно-чорні шпали, наполовину занесені снігом, залізні підкови стрілок, тьмянний блиск рейок, закіптявіла довга черепашкова стіна з великим чорним написом «Піротехнічний заклад «Фортуна», смугастий шлагбаум, темні постаті озброєних людей навколо бронепоезда, з свіжої броні якого ще не зійшла сиза окалина, — усе це в поєднанні з низьким, лихим, січневим небом, холодним вітром і хвилиною перервою в артилерійській стріля-

нині, в цій важкій тиші, що нависла над світом, сповнило душу тривоگو.

Знову вистрілила гармата. Десь далеко застукотів кулемет.

Петя і Колесничук серйозно переглянулися. Для них знову починалася війна. Їхні обличчя зацікавилися.

Вони побігли до бронепоезда.

30. Маринин лист

«Дорога мамочко,— писала Марина,— не знаю, чи одержала ти наші останні послання, але від тебе ось уже другий місяць ні слуху ні духу. Не маю сумніву, що ти акуратно пишеш, але твої листи просто не доходять. На пошту, як на теперішні часи, надія погана. Видать, революція не дуже підходящий час для сентиментального листування між добродією матусею та її свавільною донькою. Як тобі подобається моє «видать»? Ти, звичайно, догадуєшся, що це — вплив мого Гаврика з його зовсім неможливою чорноморсько-українсько-пітерською мовою. Він тобі шле поштиві привітання. Все-таки ти йому як-не-як теща. От уже, певне, не сподівалася! У нас тут, як ти вже, звичайно, чула від приїжджих товаришів, останні місяці йшла вперта боротьба на два фронти. По-перше, з меншовиками, а по-друге, з українською буржуазно-націоналістичною наволочкою в стилі «письменника» Винниченка з Центральної ради. Ми їх розбили, і, таким чином, з сьогоднішнього дня наша богоспасенна Одеса — радянське місто. Давно пора!

Зараз я в штабі Червоної гвардії в приміщенні Військово-революційного комітету на Торговій, 4, в колишньому особняку Руссова, де, пам'ятаєш, раніше була картинна галерея і, між іншим, висіла картина Репіна «Гайдамаки»! Як тобі подобається цей історичний парадокс?! Пожинаючи плоди безкровної перемоги, я засіла нарешті за докладний лист до тебе, моя золота, в Пітер. Сподіваюсь, що моя цидулка прийде швидко, бо днями кілька наших товаришів військморів їдуть у Пітер на виклик Центробалту й, слід гадати, успішно проб'ються крізь залізничний хаос.

Ти нічого не пишеш, а чутки повзуть дуже й дуже тривожні. Чи правда, що німці наступають і вже зайняли Псков? Невже вони візьмуть Петроград, колыску нашої революції? Ні! Не можу цьому повірити. Як же ви всі живете там? У думці уявляю собі Смольний і дядю Володю в своїй кепці, в

пальті наопашки, його швидку ходу, сухі зморщечки біля при-
мружених безсонних очей. Я так звикла називати його дядею
Володею, що тепер мені іноді здається, що дядя Володя і това-
риш Ленін — дві різні людини. Ленін! У цьому імені втілювалося
все те, що ми називаємо Великою Жовтневою соціалістичною
революцією. Ленін — її сила, воля, розум, її непохитність, не-
примиренність, її безсмертя у віках! Я думаю, що ніколи не
було в світі такої воістину великої людини. Що в порівнянні
з Леніним усі ці Александри Македонські, Наполеони... Ні,
справді, мамочко! Навіть Робесп'єр... Не кажу Марат, бо...

Ну, та це поки що секрет. А втім, ти, певне, здогадуєшся.
У нас скоро буде маленький Марат, твій онучок. Радій!

Я часто згадую Париж, дощові вулиці і дядю Володю, із
закоченими штаньми, на велосипеді по дорозі із Монсурі в На-
ціональну бібліотеку. Одного разу він мене взяв з собою на
польоту. Я сиділа на рамі його велосипеда, й ми їхали по шосе
серед фіакрів і автомобілів, і легкий біплан «Фарман» косо
й зовсім низько промчав над нами і потім зробив віраж на
Віль-Жуїф, і авіатор у жовтому шкіряному шоломі помахав
публіці рукою, а дядя Володя задивився, і ми мало не попали
під чийсь шикарний мотор, набитий панамі в циліндрах і да-
мами у величезних капелюшках із страусовими перами — а ля
Тулуз-Лотрек... Щось я сьогодні в ліричному настрої і вдари-
лася в спогади... Та це простимо. По-перше, все-таки малень-
кий Марат...

Ага! Мало не забула! Вгадай, хто з'явився сьогодні вранці
на засідання? Б'юсь об заклад, не вгадаєш. Василь Петрович
Бачей! Уяви, він прийшов разом з делегацією залізничного
району, оточений своїми колишніми учнями по нашому хутір-
ському гуртку, в солдатських черевках і обмотках, в старому
демісезонному пальті і крислатому капелюсі а ля Сеченов чи
Менделєєв, у пенсне, з давно не стриженою, дуже посивілою
бородою, сердитий, натхненний, рішучий — одне слово, наш
чудовий учитель Василь Петрович, та тільки в якійсь новій,
революційній, чи що, якості. Багато хто його впізнав, пролу-
нали оплески. Скоро зааплудував увесь зал. Дехто навіть
встав. Це була данина глибокої громадської поваги людині,
що постраждала за ідеї за царського режиму. Пролетаріат ві-
тав у день своєї перемоги чесного російського інтелігента, учи-
теля. І уяви собі, Василь Петрович не розгубився, хоч трохи
й зніяковів. Він якось поважно випростав зігнуті плечі й ве-
село подивився на аудиторію. Зняв капелюх і помахав ним
над головою. До нього з президії простягнулися руки і втягли
«раба божого» на поміст. Тут він виголосив пречудову промо-

ву про право трудящого народу на верховну владу, про мечі, які ми тепер повинні перекувати на орала, про велику загальнолюдську революційну місію російського народу, про Петра Великого, Прометея, Ломоносова і Леніна. Так, так! Можеш уявити! Він якимсь чином умудрився поставити їх поруч — Петра і Леніна — і навіть приєднав до них Льва Толстого.

Пам'ятаєш його лекції на хуторі? Це було й тоді дуже хороше, піднесено, чисто і по-своєму революційно. Але тепер, серед справді революційного натопту матросів, солдатів, червоногвардійців, селян і міської бідноти з передмість, промова Василя Петровича справила велике враження. Коли ж він раптом замовк, подивився на слухачів і низько вклонився на всі бокси, дякуючи трудовому народові — істинному господареві життя — за ту підтримку, яку він подав учителеві у важку для нього годину, в похмурі дні столипінської реакції, не беруся тобі описати, яка буря знялася в залі: вигуки, оплески, шум, грім! Деякі гарячі голови спробували качати Василя Петровича й один раз навіть підкинули його, так що з його носа завалилося пенсне і загойдалося на чорному шнурку з кулькою, і сіра чуприна зметнулася й розпалася на два боки, як у підпилого семінарста. Але Родіон Іванович, що головував на засіданні, швидко навів порядок, міцно потиснув руку Василю Петровичу, і вони, усім на радість, розцілувалися, причому Василь Петрович плакав. Я це описую трошки в гумористичному стилі, але насправді це було дуже зворушливо. Шкода, що цього не міг бачити дядя Володя. Для нього це була б справжня радість, наочний приклад, як на бік пролетарської революції переходять кращі люди з старої інтелігенції.

Взагалі, мамочко, все населення міста в одну хвилину різко розмежувалося на дві антагоністичні групи. Одна, революційно-пролетарська, на Миколаївському бульварі біля колишнього Миколаївського палацу, де містився Румчород, а друга буквально за сотню кроків — навколо міської думи. В той час як у нас ішло урочисте засідання, недорізані буржуї галасували в міській думі, вимагаючи передачі всієї влади міському самоврядуванню. І ти знаєш, хто там репетував найбільше? Мадам Стороженко! Так, так, ота сама.

Виявляється, поки йшла війна, вона неабияк нажилася на різних военных поставках, злигалася із Союзом міст, розвинула бурхливу спекулятивну діяльність, брала участь в якихось темних махінаціях Земсоюзу і зрештою на початок сімнадцятого року так розбагатіла, що зжерла з усіма тельбухами

мадам Васютинську,— яка, піймавши облизня, повернулася з-за кордону,— купила в неї «наш» хутірець з усіма його угіддями, садами, виноградниками та плюс до того за дурничку понахапала в солдатських вдів і сиріт десятин п'ятсот селянської орної землі й стала в повному розумінні слова панією-поміщицею, до чого, звичайно, все життя прагнула її куркульська, міщанська душиця. До останніх днів ця дама грала в міській думі велику роль. Під її дудку танцювали всі гласні з району Критого ринку, Привозу, Першого християнського кладовища та інших місць. Крім того, вона вже «закручувала», як тут висловлюються, в справах кількох банкірських контор і вже простягла свої ненаситні лапи до міського банку. В політичному ж відношенні вона була ультра-«самостійницею» і щосили воювала проти більшовиків, за так звану «вільну Україну», звісно, аж ніяк не пролетарську чи селянську, а поміщицько-куркульську з сильним креном у бік капіталістичної Європи, а найточніше, кайзерівської Німеччини.

Я сама в міській думі не була; але мій Гаврик, котрий з мандатом ревкому і загоном морячків з «Алмаза» з'явився туди закрити всю цю лавочку, з великим гумором описав мені свою давню знайому мадам Стороженко, роздуту, як жаба. Чомусь вона була у вбранні сестри-жалібниці, з червоним хрестом на неосяжних грудях. З сивими вусами, трьома підборіддями і хтивими очима, вона являла собою щось надзвичайно гидке. Вона була оточена синьожупанниками гайдамацької гвардії і взагалі, як сказав Гаврик, розігрувала з себе якусь гайдамацьку богородицю, войовницю проти більшовиків і захисницю «вільної України». Вона жахливо репетувала, стукала парасолькою і вимагала негайного переходу всієї влади в місті до рук управи. Гаврик увійшов із своїми хлопцями в зал засідань і так цикнув на панів гласних, що вони «наклали повні штани» (Гаврик вислів!), зразу ж закрили свій базар і, як то кажуть, зникли в невідомому напрямку. Уявляєш сцену, коли Гаврик опинився ніс до носа із знаваснілою мадам Стороженко! Оце був номер! Звичайно, вони впізнали одне одного. Не знаю, чого тут було більше — комедії чи драми. Так здійснилася історична відплата і соціальна справедливість пере...»

На цьому місці лист переривався.

Потім квапливим почерком було дописано:

«Почекай, мамочко. Я чую гарматні постріли. Зараз довідаюсь, у чім річ. Так і е! Незважаючи на свої миролюбні запевнення і начебто капітуляцію, щойно штаб Центральної ради поставив нам ультиматум негайно очистити зайняті радян-

ськими військами установи. І ось у чім підлість: ультиматум ще не був фактично переданий, як значні сили гайдамаків і юнкерів почали наступ на місто. У даний момент, нас тільки що повідомили телефоном, вони наступають від Середнього Фонтана, де розміщені їхні казарми... Ось знову гарматний постріл... Тридюймівка... Виявляється, у них є артилерія. Чую Гаврикові кроки. Ну, поки що прощай, мамочко. Потім допишу. Наш черговий загін виступає...»

Лист цей так і лишився недописаним, тому що Марину було вбито через годину після цього на розі Пушкінської і Троїцької, де невеликий загін матросів і червоногвардійців почав будувати барикаду, намагаючись зупинити гайдамаків, які на цей час разом з юнкерами раптовим ударом захопили будинок штабу військового округу, вокзал і тепер, вийшовши на головні вулиці — Пушкінську, Рішельєвську та Катерининську,— під прикриттям броньовиків швидко просувалися до центру міста.

31. На барикадах

Тримаючи гвинтівки під пахвою, вони тягли на середину бруківки що попало: вуличні лавки, ящики, залізні вивіски, віконниці.

Два робітники із заводу Гена винесли з галантерейного магазину досить довгий ясеневий прилавок і поставили його поперек бруківки, але сліпий артилерійський снаряд розтрощив його вщент, перш ніж вони встигли притягти кулемети.

Потім їм вдалося з неймовірними зусиллями повалити круглу афішну тумбу, яка складалася з трьох бетонних кілець, кожне заввишки аршина в півтора.

Тумба була обклеєна товстим шаром старих афіш, подертих кулями. Величезними буквами були надруковані слова «Аїда», «Трільбі», «Трущі», «Цирк».

Коли бетонні ланки покотилися по тротуару, шар старих афіш, склеєний затверділим клейстером, почав відвалюватися великими шматками. Крижаний вітер погнав їх вулицею, і вони почали підскакувати й злітати, нагадуючи своїми рухами перекотиполе.

Вітер ніс в очі пилугу, змішану із снігом, гостру, як бите скло.

Кулі свистіли вздовж вулиці, відскакували від гранітних узбіч, від чавунних покришок каналізаційних колодязів і летіли, рикошетом вибиваючи із стін будинків штукатурку,

з вищанням, дзвоном, скреготом, завиванням, б'ючись у залізі ліхтарні стовпи.

Навколо було кам'яне місто, порожня гранітна вулиця — місце, не пристосоване для війни. Ні за що зачепитися.

Червоногвардійці і матроси ховалися в підворіттях і стріляли звідти боком вздовж вулиці в бік вокзалу. Вони стріляли стоячи, з коліна, нарешті, лежачи, впираючись ліктями в камінь і плити лави.

Вони намагалися вести прицільний вогонь і ловити на мушку маленькі фігурки гайдамаків у нових оранжевих козушках і юнкерів в акуратних башликах. Фігурки ці перебігали зигзагами від дерева до дерева й мигтіли за сірими стовбурами акацій своїми новенькими, жовтими гвинтівками.

Снаряд влучив у паріжний будинок і з блиском розірвався, оповивши вулицю хмарою біло-лимонно-жовтого черепашникового пилу. З вікна бризнули шибки, в одну секунду вкривши скалками весь тротуар.

Гаврик побіг по цьому битому склу, як по насту, послизнувся і ледве втримався, схопившись червоною, відмороженою рукою за погнуті залізі грати біля входу у винарню.

Він бачив, як Марина спіткнулась, впала вниз головою і покотилася по обледенілих східцях, уткнувшись шапкою в двері винарні, замкненої на засув з пудовим замком.

Гаврик чекав, що вона зараз же встане, але вона лежала непорушно.

Тепер вона до такої міри була несхожа на себе, що Гаврикові в першу мить здалося, що на сходах лежить хтось інший у Марининому пальтечку, обсипаному штукатуркою, а сама Марина сховалася за рогом і зараз вийде звідти, жива, з своєю короткою кавалерійською гвинтівкою і важким підсумком на поясі.

Гаврик побачив, як на неї зверху, трохи погойдавшись, впадо коліно ринви, а потім залізна вивіска тютюнової крамнички з пістрявим турком у чалмі і з димучим кальяном. Потім з четвертого поверху, перевертаючись, звалилася поруділа розібрана і виставлена на балкон різдвяна ялинка з клаптем срібного паперового ланцюга і маленьким сіамським прапорцем — білий слон на ясно-червоному полі.

З цього мотлоху назовні стирчали її ноги в туго натягнутих фільдекосових панчохах і зашнурованих високих черевиках з шкірою, де-не-де до білого витертою. Ці черевинки Марина тільки сьогодні взула замість чобіт, від яких давно вже стомилася.

В каблуки цих черевиків з новими набійками були врзані

ї пригвинчені маленькі, стерті сталеві ромбики — пластинки для ковзанів. У їх дірочки, схожі на замкові щілини, наблюся пилу і сухого, дрібного сніжку.

Гаврик закинув гвинтівку на спину і, усе ще не вірячи своїм очам, кинувся вниз по сходах до Марини.

На залізному кронштейні висів, погойдуючись, молочно-білий скляний ліхтар у формі великого виноградного грона з написом чорними друкованими буквами: «Винарня».

Тендітний, наче ялинкова іграшка, ліхтар цей був майже цілий, лише замість одної опуклості зяяла чорна дірка.

Гаврик схопив Марину за плечі й почав підіймати, намагаючись вивільнити її тіло з-під залізного мотлоху.

Суха ялинка подряпала йому обличчя.

Маринина голова важко відкинулася й стукнулася об перила. Гаврик підхопив її під потилицю і тут тільки побачив її помертвіле, неспізане обличчя з невеличкою трикутною ранкою на перенісці і великим жовто-ліловим синцем під нерухомо розплющеним оком. З ранки стікала по обличчю тоненька цівочка крові, якою вже були забруднені горло, вухо й стареньке хутро коміра.

Гаврику здалося, що це всього лише садно. Він витяг Марину нагору, поклав за рогом будинку в безпечному від куль місці й почав витирати рукавом Маринине лице. Він його цілував і витирав. Але чим дужче він його тер, тим дужче текла кров, і Гаврик побачив не садно, а трикутну дірочку, звідки, як з пробитої склянки, виливалася, пухирячись, кров.

— Марино! — з жахом закричав Гаврик.

Тепер він розумів, що з нею скоїлося щось страшне. Але він ще не розумів, що вона вже мертва. Майнув жакливий здогад, але він його зразу ж з обуренням відкинув: таким неймовірним, протиприродним він був.

Він підняв її і став трясти, немов бажуючи розбудити.

— Марино, Мариночко! — кликав він. — Ну, що ж це ти, слово честі?.. Ти мене чуєш? — спитав він і, через те що вона не відповідала, крикнув їй на вухо: — Ти мене чуєш? Чого ж ти мовчиш, я не розумію!

Її голова важко метлялася, падала, і Гаврик раптом побачив, що її перемазане кров'ю, неспізане обличчя з синцем навколо одного розплющеного ока і з другим оком — заплющеним — міняє колір.

Спочатку воно було просто дуже бліде, потім стало сизе, потім через нього немовби пройшла лілово-багрова хвиля і раптом схлинула, залишивши свинцеві тіні навколо знебарвлених, твердих губ.

Її обличчя стало таким однотонно білим, неначе з нього вилилися все тепло й усі барви.

Гаврик безпорадно озирнувся.

Він побачив неподалік від себе навхрест обмотаного кулеметними стрічками матроса, того самого, який позавчора сидів біля штабу на телефонному стовпі, на фоні місячного неба, і рвав дроти.

Тепер цей матрос сидів на тротуарі, притулившись широкою спиною до стовбура акації, і невміло бинтував свою праву руку лівою, силкуючись тугіше затягти вузол зубами.

Його безкозирка сиділа на білявій голові боком, так що георгіївські стрічки з золотими якорями на кінцях лізли в очі, і він весь час сердито відкидав їх ліктем.

Він схопив лівою рукою гвинтівку й побіг, пригинаючись, назад, за ріг, на те місце, де був поранений і звідки чути було уривчасте стукотіння не зовсім справного «максима».

— Чуеш, браток! — крикнув Гаврик. — Забув, як тебе. Прийми замість мене команду. Бачиш, що робиться?

Матрос на бігу обернувся, глянув на Марину в руках Черноіваненка-молодшого й кивнув головою.

— Зроблю.

— Я миттю, — немовби вибачаючись, сказав Гаврик.

— Ховай, — відповів матрос, зникаючи за рогом.

Гаврик поклав Марину на плече і, відчуваючи лякаючу важкість її тіла, побіг на безпечний тротуар до Рішельєвської, де на розі була аптека.

Іноді він зупинявся і дивився навколо, немовби чекаючи звідкілясь допомоги. Адже це все ж таки було місто. Навкруги жили люди. В кожному будинку люди. Тисячі, десятки тисяч людей. Але тепер вулиця була безлюдна. Ворота і парадні під'їзди наглухо замкнуті, забиті. Віконниці замкнуті зсередини.

Обивателі, певне, сиділи зараз долі у віддалених кімнатах або ховалися в підвалах і дров'яних сараях, з жахом прислухаючись до кулеметних черг, гарматних пострілів і брязкоту шибок, що деренчали від броньовиків.

Можливо, хто-небудь навіть чув Гавриків крик:

— Ей! Допоможіть! Допоможіть пораненій людині! Допоможіть же, таку вашу... перетаку...

Можливо, і навіть напевно, хто-небудь чув стук приклада в залізні ворота або в дубові двері парадного входу.

Але жодна жива душа не озвалася. Гаврик біг мертвою вулицею повз парадні і підворіття, оточені безліччю різних табличок і вивісок: «Зубний лікар Харліп», «Кравець Цудеч-

кіс», «Акушерка Підлісна», «Нотаріус Тарасевич», «Присяжний повірений Рафалович», «Каліграфія Россодо», «Уроки музики», «Крій та шиття», «Ставлю п'явки», «Кабінет машинопису», «Корсети Лізетт»...

Тисячі разів у житті проходив Гаврик повз усі ці вивіски, за кожною з яких була людина. Безліч людей. Декого Гаврик навіть знав в обличчя. Але тепер усі ці живі люди зникли. Гаврика оточували тільки їхні імена і професії — дивні абстракції, фантоми лікарів, настроювачів, акушерів, лікарів. Лікарів!

Вони нічим не могли чи не хотіли йому допомогти. Вони просто боялися.

— У, падлюки, гади, сучі діти! — бурмотів Гаврик, оближуючи пересохлі, потріскані губи.

О, як він ненавидів усіх цих людей!

Він чув позаду, за рогом, безладну, гарячкову стрілянину пачками, з чого зробив висновок, що кулемет, певне, підбили і він уже не працює. Потім він почув звуки кулемета. Але це вже був інший кулемет, справний, новий і дзвінкий кольт, очевидно, з гайдамацького броньовика. Він чув гуркіт цього броньовика і клацання куль об його броню.

Потім настала недовга тиша, і раптом швидко, одна за одною вибухнуло кілька ручних гранат. Заскреготало залізо, щось, гримкочучи, звалилося, пролунали продинокі вигуки «ура», і Гаврик зрозумів, що це його хлопці щойно підірвали гайдамацький броньовик.

Та в нього не було часу обернутися.

Трохи не добігши до Рішельєвської, він зупинився, перекинув Марину на друге плече й почав вдивлятися з-за акацій, щоб пересвідчитись, чи на розі Рішельєвської і Троїцької ще немає гайдамаків.

Він побачив перекинутий вагон електричного трамвая і на ньому невеличкий червоний прапор — прапор Одеського міського комітету партії.

Кілька червоногвардійців, серед яких Гаврик помітив присадкувату постать Чижикова, хто лежачи на поваленому трамвайному вагоні, хто з-за нього з коліна, стріляли з гвинтівок в бік Олександрівського участку, звідки наступали гайдамаки.

Кулі летіли по Рішельєвській в той і другий бік, збиваючи з акацій сухі, обмерзлі гілки й відриваючи шматки кори.

Звуки гвинтівкових пострілів немовби не вкладалися в усю довжицу вулиці від Олександрівського участку до міського театру. Здавалося, що вони ламалися об будинки й були оглушливо гучні.

Всюди виднілися купи стріляних гільз, цинкові ящики з-під патронів, порожні кулеметні стрічки, скривавлені бинти.

Над наріжним входом в аптеку, на тому місці, де за старого режиму висів позолочений двоглавий орел з державою і скіпетром, скинутий під час Лютневої революції, тепер на довгій палиці стирчав саморобний прапор з червоним хрестом, показуючи, що тут перев'язочний пункт.

Але, очевидно, гайдамаки не звертали на це уваги, бо кілька куль влучило у вітрину аптеки, залишивши в товстому склі зловісні зірчасті пробоїни.

Гаврик кинувся до дверей аптеки, і якраз у цей час нова куля влетіла у вітрину й відбила шийку величезного грушеподібного графина з отруйно-зеленою рідиною, який звичайно виставлявся у вікнах аптек. Лита фігурна пробка з дзвоном покотилася, і в графині загойдалося відображення вулиці, на якій точився бій.

Першою, кого побачив Гаврик в аптеці, була Мотя, і він зрозумів, що це перев'язочний пункт санітарної дружини Червоної гвардії залізничного району.

Нічого не питаючи, із застиглими очима, пополотніла від жаху, Мотя допомогла Гаврикові перекласти Марину з плеча на ноші. Кілька таких самих нош було безладно розставлено на зачовганій, місцями закривавленій підлозі аптеки, і чотири зарослих студенти-медики, з пов'язками Червоного Хреста на рукавах зимових шинелей, хрускаючи калозами по битому аптекарському посуду, подавали пораненим першу медичну допомогу.

Одна з куль влучила з вулиці рикошетом у шафу з медикаментами: з розбитих фаянсових банок сипалися білі і жовті порошки. Різко засмерділо йодоформом.

Мотя стала навколішки і клаптем гігроскопічної вати, змоченої в ефірі, витерла Маринине лице, очистивши ранку на здутому переніссі.

Її роботи затремтіли, і вона ледве не впустила склянку з ефіром.

— Що? — спитав Гаврик.— Погано?

Мотя заплакала.

— Вживе? — спитав Гаврик квапливо.

Мотя очима, повними сліз, подивилася на Гаврика, не розуміючи, як він не може збагнути, що Марина вже померла й починає застигати.

— Ідть! — беззвучно сказала Мотя.

— А Марина?

— Ідть,— благально повторила Мотя.— Впораємося без вас. Ідть, дядечку, я вас прошу.

Вона показала рукою на вулицю, де кипів бій. Гаврик стояв заціпенілий, не маючи сили одвести очей від Марини, від її худого, задертого вгору підборіддя. Він чекав, що вона зітхне, поворухнеться.

— Не стійте тут! — закричала Мотя плачучи.— Не плутайтесь. Не бачите, що робиться? Гайдамаки наступають. Зараз будемо евакуйовуватися!

Студенти вже почали витягати носі з пораненими через внутрішні кімнати аптеки в двір, де боком стояла санітарна лінійка і дві реквізовані прольотки з кіньми, але без візників на козлах.

— Як же я вас потім знайду? — розгублено спитав Гаврик, так і не дочекавшись, щоб Марина поворухнулася.— Прощай, Мотю, я пішов!

— Ой дядечку! — вслід йому вигукнула Мотя й знову заплакала, витираючи обличчя вивернутою кистю руки, в якій усе ще стискала клапоть скривавленої вати.

На ходу перезарядивши гвинтівку, Гаврик побіг назад до свого загону, але, пробігши чверть шляху, раптом спинився як укопаний.

Тільки тепер до його свідомості дійшло, що за весь час Марина й раз не поворухнулася. Як сам не свій він кинувся назад в аптеку, аби впевнитися, що вона жива.

Але на розі Рішельєвської і Троїцької усе вже змінилось. Ланцюжок червоногвардійців і матросів, відстрілюючись, повільно відходив до міського театру.

Червоного прапора над залишеною барикадою вже не було, хоч кілька чоловік, лежачи на поваленому вагоні, усе ще стріляли залпами. На цей раз Гаврик помітив серед них Терентія, дядька Федора й ще когось з міськкому.

Позад вагона на бруківці лежав, розкинувши руки, вбитий матрос.

В аптеці вже нікого не було. За цей час у неї, видно, влучила кулеметна черга, розбивши кілька карнавок різних благодійних товариств, прибитих біля каси: товариства порятунку на водах, у вигляді човна, блакитної карнавки з шестикутною зіркою — щитом царя Давида — на користь бідних євреїв, скобелевського комітету та багатьох інших.

На підлозі разом з черепками аптекарського посуду під ногами бряжчали мідяки і шурхотіли поштові марки, що заміняли в той час срібні гроші,— вони висипалися з розбитих благодійних карнавок.

Серед порожнього двору лежав, конвульсивно посіпаючи задньою ногою, вбитий кінь. Поранених уже вивезли.

Чомусь це заспокоїло Гаврика. Раз вивезли, значить, тепер Марина в безпеці.

Він сильним ривком зтягнув на собі пояс із спорожнілими підсумками й знову побіг на ріг Троїцької і Пушкінської.

Гаврик побачив, що його загін ще тримається, перетворивши підбитий гайдамацький броньовик на барикаду. Та все ж до вечора мусили відступити до Ланжеронівської, де й закріпилися між колишнім Англійським клубом та Археологічним музеєм з двома кам'яними бабами при вході.

На ніч бій затих.

Тепер місто було неправдоподібно мовчазне й темне. Де-не-де на перехрестях горіли багаття, біля яких грілися гайдамацькі або червоногвардійські патрулі.

Між загонами Червоної гвардії, що діяли окремо, тепер встановлювався зв'язок. Це був перепочинок до ранку. Вночі не воювали.

Для Гаврика ця ніч була жахлива.

32. День і ніч

На світанку бої відновилися.

За ніч на стінах будинків була розклеєна відозва Військово-революційного комітету, спішно видрукувана на сірому газетному зриві:

«На вулицях Одеси йде кривавий бій між захисниками Рад робітничих, солдатських, селянських і матроських депутатів і прихильниками Центральної ради. У цій рішучій сутичці вам, громадяни, необхідно зайняти тверду і рішучу позицію. Всі, кому дорога революція, повинні відверто й чесно стати на бік охоронців революції — Рад робітничих, солдатських, селянських і матроських депутатів».

Цю відозву Гаврик власноручно набрав і видрукував у порожній друкарні «Одесского листка», при світлі двох електричних ліхтариків, які тримали, стоячи біля наборної каси, зв'язкові Пересипського району, прислані Чижиковим із штабу Червоної гвардії з оригіналом відозви, написаним синім олівцем на аркушику з польової книжки рукою Родіона Жукова.

Гаврик давно вже не складав і тепер, узявши в одну руку верстатку, а другою рукою навпомацки беручи з каси важкі великі літери, відчув на якийсь час заспокоєння, нібито навколо нічого особливого не відбувалося, а Марина на хвилину вийшла з складальної і зараз повернеться.

Він уже другу добу нічого не їв, але голоду не відчував, а тільки зовсім легке паморочення, від якого всі його думки втратили вагу і неначе легко ковзали, ні на чому особливо не затримуючись.

Але, зробивши набір, зав'язавши його шпагатом і поклавши на цинковий стіл, щоб надрукувати коректуру, він на одну секунду, на одну коротесеньку мить, повернувся до дійсності. Він з лякаючою ясністю уявив собі зацікавлені Маринине обличчя, пухле, заплаке око, тьмянний блиск цього ока, і жах проїняв його до самісінької глибини душі. Але зразу все затяглося приємним туманом, і, коли Гаврик набивав на набір щіткою, яка пахла гасом, мокрий аркуш, а потім знімав його, розглядаючи сірий відбиток, йому вже здавалося, що Марину, певне, давно привели до пам'яті, добре, надійно забинтували їй голову, і тепер вона шукає його по всьому місту — все така ж, у своїй фінській шапці, з короткою кавалерійською гвинтівкою за спиною.

Надрукувавши на «американці» штук п'ятсот відозв, Гаврик наказав однести їх якнайшвидше в штаб Червоної гвардії товаришеві Жукову, а сам спробував із порожнього кабінету редактора з'єднатися телефоном з міською лікарнею, де, за його припущенням, повинні були лежати поранені червоногвардійці. Може, разом з ними там була й Марина.

Центральна телефонна станція довго мовчала, а потім грубий чоловічий голос сказав:

— Слухаю!

Гаврик зрозумів, що станція зайнята гайдамаками.

— Заткнися, жупаннику! — гукнув Гаврик у трубку й виїшов з редакції «Одесского листка».

Місто було темне, лунке, непривітне. На перехрестях вулиць догоряли нічні багаття. Кроки гучно відлунювали у кам'яних стінах будинків.

У повітрі трохи потеплішало. На будинках виступила паморозь, і напівкруглий фасад міського театру з чорними скульптурними групами в нішах де-не-де побілів від інею.

Дуже поволі світало.

У коридорах вулиць блимали електричні ліхтарики патрулів. Цокаючи й зриваючись підковами із слизького гранітного бруку, проїхав роз'їзд, але гайдамацький чи червоногвардійський — не можна було розібрати.

Стрілянина посилилася. Недалеко за рогом ударив кулемет. Звідусіль чулися тривожні фабричні гудки, неначе цілий ліс різнотонних гудків, і посиліле ранкове повітря тремтіло, як від звуків величезного, приглушеного органа.

Напівлежачи в маленькому кулеметному окопчику, виритому просто посеред клумби в палісаднику Археологічного музею, Гаврик прислухався до фабричних гудків, живо уявляючи собі, як зараз робітники Пересипу, Молдаванки, Дальника, Пішонівської, Розкидайлівської збираються в цехах і на заводських дворах і розбирають зброю.

Але Гаврик знав, що їх ще треба розбити на загони, нагодувати, забезпечити патронами, ручними гранатами, кулеметними стрічками; треба ще своєчасно розгорнути перев'язочні пункти, організувати евакуацію поранених у лазарети й госпіталі.

Учора гайдамаки напали на них зненацька, і тепер дуже нелегко було надолужити згаяний час.

Зрештою, результати сутички залежали від того, як швидко зуміють робітники озброїтися й виступити. А поки що доводиться стримувати в багато разів переважаючі сили прекрасно озброєних гайдамацьких куренів, що мали в своєму розпорядженні навіть броньовики й артилерію.

Настав рапок, і знову цілий день на вулицях точилися бої.

На кінець дня гайдамаки, як дізнався Гаврик від прибулих до нього зв'язкових ревкому, вже займали більше половини міста — від Середнього Фонтана до Поліцейської, де в трактирі містився міський партії.

Окремі їхні загони прорвалися на Дерібасівську і Думську площу, яку обороняв із своїм загonom Гаврик, відступивши на Миколаївський бульвар і поставивши кулемети: один біля пам'ятника Пушкіну, другий на даху Лондонського готелю, звідки можна було тримати під обстрілом сквер між міським театром і Англійським клубом, а третій біля підніжжя знаменитої історичної чавунної гармати — для того, щоб у разі потреби можна було відкрити вогонь по гайдамаках з флангу.

Гаврик вирив собі зовсім близько за пам'ятником Пушкіну, просто посеред алеї Миколаївського бульвару, глибокий окопчик і звідси керував бойовими діями свого загону.

Нещодавно він дістав підкріплення: чоловік з двадцять по-більшовицькому настроєних солдатів 46-го запасного піхотного батальйону і Охтирського полку — злих, пошарпаних солдатів-фронтовиків з речовими мішками і казанками, які гримотіли по бруківці, коли вони лягали в цеп.

Вони пробралися на позицію до Черноіваненка-молодшого манівцями, через порт по бульварних сходах, із своїми патронами, які тягли в цинкових ящиках.

Вони передали Гаврикові записку, надряпану хімічним олівцем:

«Здрастуй, Черноіваненко! Як справи? Посилаю тобі людей — скільки міг мобілізувати попервах. Хлопці надійні, в основному революційне селянство в солдатських шинелях. Посилаю також двох телефоністів з Охтирського полку з катушкою проводу і польовим телефоном Еріксон — на той випадок, якщо доведеться встановлювати зв'язок із штабом. А поки що наказую іменем Радянської влади триматися за всяку ціну й більше не поступатися цим падлюкам, зрадникам юнкерам і жупанникам, на жоден крок. В наших руках поки що більше половини міста і робітничі околиці. Отже, становище не таке й погане. Бий гадів як слід, але патрони бережи. Скоро все зміниться, і ми змемо з лиця землі всіх зрадників і контрреволюціонерів. З-більшовицьким привітом. Чижиков».

З вибитих вікон міської думи вилітали й кружляли на вітрі клапті канцелярського паперу; під розкішною колонадою з білими статуями в нішах повзали по кам'яних плитах обгорілі папки, обгортки справ і звітів, чорно-сині, немовби зловісно обвуглені клапті копії.

Зіщулившись у своєму окопі, Гаврик потирив заляккі руки, дув на кулаки з білими кісточками, скося позираючи на міську думу і з задоволенням пригадуючи, як вигнав звідти всю наволоч на чолі з мадам Стороженко, котра найбільше репетувала.

Невже вони знову повернуться? Ні, нізачо! Краще розстріляти всі патрони, а останній пустити в себе.

Від цих думок Гаврик підбадьорився, розгорівся, скрегөтнувши зубами, сплюнув з-під молоденьких, ще як слід не вирослих, золотистих вусиків.

Надвечір, як звичайно, стрілянина почала потроху затихати. Настала довга пауза. Гаврик обережно підвівся, визирнув з окопчика.

Над ним у мутному надвечірньому небі з жовтими і рожевими світними смугами заходу чорніла велика кучерява голова Пушкіна з бакенбардами, посаджена на маленький безрукий тулуб, задріпований широкою мантією.

Вдень голова Пушкіна була вся біла від інею, а тепер потемніла, і тільки великі опуклі очі ще залишалися білими.

З ротів бронзових дельфінів на ріжках цоколя над чавунними раковинами висіли бурульки.

За Гавриковою спиною тягся порожній Миколаївський бульвар з старими величезними платанами, серед оголених сучків яких галасували зграї зимових горобців, від чого платани дзвеніли, наче люстри.

Ще далі над знаменитими сходами чорнів пам'ятник дяку де Рішельє з піднесеною рукою, маленький, витончений, як статуетка. А якщо повернути наліво, то можна було б побачити інший пам'ятник — Катерині Другій, а ще далі, за міським садом, на Соборній площі, третій пам'ятник — смертельному ворогові Пушкіна — Воронцову.

Гаврик невесело посміхнувся. Він подумав про те, що навколо було багато пам'ятників, — як на кладовищі! — знаменитих будинків, палаців — хоча б той самий Воронцовський, у найдальшому кінці бульвару з своєю знаменитою півциркулярною античною ротондою із семи білосніжних колон на димному фоні Пересипу і газових цистерн, які завжди нагадували Гаврикові каруселі, закриті на ніч чохлами.

Це було його місто, і він тепер бився в ньому за Радянську владу.

Далі відступати було нікуди, хіба що в море з білими маяками на кінці молу й довгим брекватером, об який весь час розбивалися піняві хвилі шторму, які скидалися здаля на порушну смугу снігу.

На рейді в різних місцях стояли на якорях військові кораблі, час від часу огортаючись зловісною хмарию кам'яно-вугільного диму.

Гаврик міг безпомилково навіть у сутінках впізнати кожного з них: «Громадний», «Синоп», «Ростислав» і посильне судно «Алмаз», те саме, про яке співалося в матроській пісеньці того часу — «Яблучку».

Ой, яблочко,
Куда котишься?
На «Алмаз» попадешь,
Не воротисься.

Трохи збоку, ближче до нафтової гавані під жовто-блакитним прапором Центральної ради стояв крейсер «Пам'ять Меркурия», і Гаврик знав, що його команда оголосила себе нейтральною і передала весь запас зброї Червоній гвардії.

Тепер на всіх цих кораблях у темряві бурхливої січної ночі раз у раз мигтіли світлові сигнали ліхтарів Ратьєра, і Гаврик розумів, що це суднові комітети ведуть між собою переговори — виступати чи не виступати.

Іноді на одному з кораблів спалахував прожектор, й ефірно-фіолетовий сигнал світла з швидкістю пересування хвилинної стрілки проносився по дахах міста, вихоплюючи з темряви дзвінці, горища, скляні ательє фотографів, купол міського театру і верх ніби до білого розжареного фасаду вокзалу із світним годинником.

З моря дув чорний вітер, кожні півгодини приносячи з собою гучні звуки дзвону — це в портовій церкві Миколи продовжували віддзвонювати час.

33. Прапор двох революцій

Десь опівночі бульвар сповнився шурхотом черевиків, побрязкуванням манірок, вищанням кулеметних колішат. Це прийшло велике поповнення, яке привів з Пересипу якийсь Синичкін, давній Терентів товариш.

Час від часу починаючи кашляти й стримуючи свій глибокий, сухий кашель, Синичкін пошепки передав Гаврикові наказ штабу Червоної гвардії прийняти командування над усією колоною, яка наступатиме по Пушкінській в напрямі вокзалу, а поки що нічого не починати самостійно й чекати сигналу загального наступу.

Він повідомив також, що по залізничній лінії в бік Великого Фонтана — в тили гайдамаків — послано бронепоезд під командуванням прапорщика Бачея при комісарі Перепелицькому.

Синичкін у темряві намацав Гаврикову руку й міцно потиснув її своєю великою, вологою, гарячою рукою з твердою шкірою.

— Співчуваю,— сказав він глухо.— Але що поробиш! Гаврик зрозумів, що Синичкін говорить про Марину.

— Знаєте,— сказав Гаврик,— я й оком не встиг зморгнути, як вона звалилася. Ще слава богу, що не на смерть зачепило. Тільки шкіру на переніссі зірвало осколком.

— Он як?..— помовчавши, спитав Синичкін і хотів ще щось додати, та нічого більше не сказав і почав пильно вдивлятися в обличчя Черноіваненка-молодшого, що на короткий час освітілося променем прожектора, який в цей час пролетів туди й сюди по дахах і балконах Пушкінської вулиці.

— Ага... Так...— пробурмотів Синичкін і замовк надовго.

О першій годині ночі за загальним сигналом почався контр-наступ.

Спочатку загони Червоної гвардії і революційні військові частини рухалися повільно, тож тільки на світанку Гаврик із своєю колоною дійшов до рогу Пушкінської і Троїцької.

Розглядаючись, він побачив біля входу у винарню шерстяну Маринину рукавичку, напівзасипану снігом, який зносило вітром з дахів і білими хмарками крутило на перехрестях.

Рукавичка вже встигла міцно примерзнути до тротуару. Гаврик насилу відірвав її і сунув за борт шинелі — крижану, тверду, колючу.

І тут він раптом неначе прокинувся від дивного душевного заціпеніння, в якому перебував останні два дні. Вперше він зрозумів усю правду. Він підбіг до Синичкіна й ліг поруч з ним за підбитим, перекинутим гайдамацьким броньовиком, обледенілим і вже вкритим наметом молодого снігу.

— Дядю Коля... Слухайте...

Синичкін повернув до нього своє худе, кістляве обличчя з побілілими від снігу вусами.

— Чого тобі?

— Ви мені правду скажіть: що там було чувати про мою Марину?

В ньому ще все-таки жевріла надія.

— Немає більше твоєї Марини,— глухо, над силу, сказав Синичкін, дихаючи в обледенілий башлик.

Довго мовчали.

— Виходить, так,— сказав Гаврик, нерухомо дивлячись уперед, вдалину, туди, де між будинками кружляла біла каламуть заметілі.— Хто її бачив?

— Я сам бачив,— сказав Синичкін.

— Де?

— У Валиховському провулку.

— А там що?!

— Університетська клініка.

— Трупарня, чи що? — спитав Гаврик, чітко вимовляючи це жакливе слово.— І вона там?

— Так. Лежить там. Разом з іншими нашими товаришами. Їх там чоловік двадцять. Пересипські, слобідські, із Сахалінчика є. Два матроси.

— А вона... яка? — трохи помовчавши, з зусиллям спитав Гаврик.

— Яка? Маленька. На вигляд зовсім дівчинка, підліточок. Акуратна, як гімназистка...

Гаврик дивно засоовався на снігу, зірвав з голови кашкет, дзвякнув гвинтівкою, ткнувся давно не стриженою золотистокаштановою головою в намет і застогнав.

Потім він несподівано скочив на ноги, на весь зріст рвонувся вперед, вихопив з-за пояса лимонку й жбурнув її далеко туди, де біля кулеметів копошилися мутні силуети гайдамаків.

Через декілька секунд граната розірвалась, почувся люд-

ський крик, і Гаврик знову ліг поруч з Синичкіним, поклавши обличчя в сніг.

— Ну, годі, брате... годі... не побивайся,— бурмотів Синичкін і обережно доторкнувся до його плеча.

— Відчепіться! — злісно сказав Гаврик, одвертаючись, і затрусився.

Через деякий час на Пушкінську вулицю від Миколаївського бульвару під'їхав автомобіль, та сама штабна машина, яку Гаврик три дні тому реквізував у штабі округу.

За кермом сидів той самий шофер, а поруч з ним на сидінні на весь зріст стояв матрос з «Алмаза» в розстебнутому бушлаті, розмахував над головою білим прапорцем і кричав у жерстяний рупор-мегафон:

— Припиніть стрілянину! Відставити! Відбій!

Позаду сиділи на шкіряних подушках літній робітник у чорній каракулевій шапці і двоє моряків, з яких один був Родіон Жуков.

Стрілянина з того і другого боку потроху вщухла. Автомобіль повільно доїхав до перехрестя й зупинився.

Гаврик побачив, що його вітрове скло в мідній рамі в кількох місцях пробите кулями.

Гаврик і Синичкін підійшли до автомобіля й дізналися, що це делегація судових комітетів «Синопа», «Ростислава» і «Алмаза», яка везе командуванню військ Центральної ради ультиматум з рішучою вимогою припинити воєнні дії і відвести гайдамацькі частини в казарми.

— Ми їм заявляємо,— сказав Жуков, перегнувшись через борт автомобіля і потискуючи руки Гаврику і Синичкіну,— що нам боляче, що гинуть наші люди. Так, браточку, боляче...— Він міцно вхопив своєю міцною рукою з маленьким витатуєваним якорем Гаврика за плече і потряс його.— Боляче... Боляче, але не вернеш! Кріпнися, друже!

Гаврик розумів, що про Маринину смерть уже знають всі.

— Але,— рішуче сказав Родіон Жуков, підвищивши голос, уже не тільки Гаврику, а всім іншим і показав рукою з листом уперед, в бік вокзалу,— але загинуть і ті, хто прагне потопити свободу в крові наших братів. Хай так і знають. Поїхали, товариші! — рішуче сказав він і, нахилившись до шофера, додав: — Давайте помалу в штаб військового округу, не об'їжджаючи, а просто через Куликове поле.

І машина повільно рушила далі по Пушкінській вулиці повз гайдамацькі позиції, але через п'ятнадцять хвилин промчала назад, тепер уже ніде не зупиняючись, і Гаврик бачив, як Родіон Іванович, обернувшись назад і ставши коліном на сидіння,

із спотвореним від люті обличчям стріляв з свого маузера, і георгіївські стрічки його безкозирки, відсвічуючи тьмяним золотом напису і якорів, маяли і лопотіли на вітрі.

Ультиматум було відкинуто.

По всьому місту відновилися бої. Але тепер уже справа пішла по-іншому. Втрутився флот. Не минуло й години, як матроси-коректувальники з «Ростислава» та «Синопа» вискочили з моторних катерів на пірс Карантинної гавані і, розбившись на декілька груп, побігли по кам'яних сходах, вузьких портових провулках вгору, в місто.

Скоро на дахах найвищих будинків, на пожежній каланчі Херсонського участку, на бані міського театру з'явилися маленькі фігурки з матроськими комірами, що маяли на вітрі, замелькали прапорці сигнальників і почали спалахувати ліхтарики Ратьєра.

У цей час портовий катер під червоним прапором Військово-революційного комітету відчалив від Платоновського молу і, обігнувши брекватер, зразу ж був підхоплений штормовими хвилями.

Родіон Жуков стояв, налігши широкими грудьми на рубку машинного відділення, звідки через відкритий люк несло жарким повітрям, і стискав у твердих губах пряму англійську люльку.

Решта членів Військово-революційного комітету і делегати Румчороду сиділи на кормі з піднятими комірами шинелей і пальт, у шапках, насунутих на вуха.

Небо було похмуре, темне.

Море на обрії здавалося зубчатим, як пила, і звідти, з-за маяка, сильний вітер ніс в обличчя бризки і крижану крупу. Катер хитало. З чорної труби густо повз чорний дим, і в обличчя сипалася сажа.

Віддаляючись, панорама міста то підіймалась високо, то провалювалась. Дивлячись на місто, важко було уявити, що там уже третій день іде кровопролиття. Лише зрідка долинали проти вітру далекі, слабенькі постріли тридюймовок — це, очевидно, бронепоезд «Ленін» із станції Одеса-Товарна обстрілював позиції юнкерів на Французькому бульварі.

Одна за одною котилися круті, дуже високі, пляшково-зелені хвилі з піною на гребені, і в глибоких провалах між ними гойдалися сотні чайок, які ковзалися по схилах хвилі униз і вгору і раптом опинялися на самісінькому гребені серед піни.

Тоді вони починали лопотіти крильми, злітати, кружляти цілими хмарами на вітрі, сповнюючи повітря різкими криками, а потім знову падали на воду й ковзали вниз, у глибину

водяних ям, і гойдалися там, як поплавки, повернувшись спиною до вітру.

Родіон Жуков дивився на чайок, і йому здавалося, що тут теж іде якась своя нещадна війна між ними, вітром, хвилями і піною.

Чайки нагадували йому туман над Невою, Смольний і Леніна. Він уявив собі секретаріат голови Ради Народних Комісарів — маленьку кімнатку, де раніше тулилася яка-небудь пепін'єрка, і Павловську, схилену над своїм незграбним, розбитим ундервудом з довгою кареткою. Вона ще нічого не знає, а тіло її Марини вже третій день лежить в університетському морзі на мармуровому столі, із закинutoю назад головою і білим, зовсім не схожим на себе обличчям, на якому такі помітні жакливі тіні глибоко запалих щік і хрящуватого носа.

Та ось нарешті перед катером виросла величезна, висока стіна броненосця «Синоп», уся в жовто-коричневих розводах камуфляжу.

Ставши на борт катера, який з розмаху кидало то вгору, то вниз, як на гойдалці, Родіон Жуков звично схопився руками за канат і вправно поліз угору по штурмтрапу.

За ним важко підіймалися ревікомівці, тягнучи за руки й підштовхуючи ззаду молодого чоловіка в цивільному, в окулярах на піщано-жовтому, золотушному обличчі, в глибоких гумових калошах, з наганом поверх драпового пальта, члена Румчороду, старого соціал-демократа Рузера, який повернувся нещодавно з еміграції з другою партією більшовиків.

Лізучи вгору, він умудрився міцно тримати під пахвою великий рулон, акуратно загорнутий в газетний папір,— план міста Одеси, де червоним олівцем були відмічені всі пункти, зайняті ворогами.

Давно не ступала нога Родіона Жукова на палубу військового корабля. Тепер же, опинившись серед гарматних башт, шлюпбалок, побачивши на великій, як майдан, носовій палубі з вузькоколійними рейками мідний корабельний дзвін — ринду і мінні апарати, побачивши навколо себе матросів у брезентових робах, їхні сині коміри, що маяли на вітрі, Родіон Жуков відчув душевне хвилювання.

Підійшли члени суднового комітету.

Ім уже було відомо, що штаб військ Центральної ради відмовився припинити кровопролиття й відкинув ультиматум. Вони були готові будь-коли відкрити вогонь, тільки чекали прибуття на борт делегації Військово-революційного комітету з планом міста.

Вони оточили Родіона Жукова. Він був для них немовби прапором двох революцій — П'ятого року і Жовтневої, броненосця «Потьомкін» і «Аврора». Він був політичний «емігрант», соціал-демократ, більшовик, учасник штурму Зимового палацу, делегат Другого з'їзду, людина з легендарного Смольного, посланець Леніна. І водночас він був свій брат, чорноморський моряк.

Родіон Жуков знав, що всі чекають від нього якихсь слів, можливо, навіть промови, але в цей момент він нічого не міг сказати, бо його думки були далеко: він бачив Одеський рейд, білосніжний маяк, місто на горі з колонадою Воронцовського палацу і банею театру, схожою на раковину, і йому раптом напрочуд ясно згадався той жаркий липневий день дванадцять років тому, коли «Потьомкін» зупинився на рейді і навіть гармати на купол міського театру, де якраз у цей час під головуванням сивовусого, поважного генерала з німців фон Каульбарса засідала військова рада проти заколотників — так називали в ті дні революційний, повсталий народ.

Жуков згадав, як один і другий раз вистрілила його гармата по театру — недоліт і переліт, а втретє, коли купол був узятий у «вилку», вже не вистрілила. Хтось дав відбій. І повстання захлинулося.

Так живо, ніби все це відбувалося зараз, відчув Родіон Іванович пекучий біль образи.

— Ех, гади, продали нас тоді! — сказав він, дивлячись на матросів «Синопа» маленькими, гострими очима, що твердо сиділи під зсунутими бровами з легкими іскорками сивини. — Треба було Кошубу послухатись. Даремно дали відбій. Треба було бити по місту, гатити не зупиняючись, висаджувати десант. Увесь би Південь підняли, можливо, всю Росію. Ну, та тепер, я думаю, не помилимося. Правильно, товариші?

— Не помилимося! — почувлися голоси.

— Добре, крийте. Не жалійте, браточки, снарядів. Щоб усю контрреволюцію вимести з радянської землі. Генерала Каульбарса тоді не дістали, зате тепер генерала Заря-Заряницького дістанемо. Дістанемо, товариші?

— Дістанемо, Родіоне Івановичу!

— Іменем революції! — вигукнув на всі груди Родіон Жуков, зняв стару потьомкінську безкозирку й махнув нею над своєю круглою, по-матроськи обстриженою головою. — Ре-вуи! — скомандував він і стрімко м'якою, флотською ходою, легкою і чіпкою, побіг угору по трапу на ходовий місток, де командир корабля, судновий комітет і делегати Румчороду схи-

илилися вже над розгорнутим планом міста, прикладаючи до нього масштабну лінійку й готуючись до пристрільки.

Родіон Жуков був ще на половині трапу, як заревіла похмура сирена корабельного ревуна.

— Вогонь!

Вдарила баштова гармата й засліпила, немов з її піднятого жерла висмикнулось і полетіло простирадло сліпучого полум'я.

Здригнувся рейд.

І перший пристрільний снаряд поплив над містом з напористо-вкрадливим шурхотом, з шелестом, із звуком токарного верстата. Здавалося, надто повільно снаряд рухався по своїй траєкторії, і в місті під ним усе змовкло, прислухаючись до його грізного польоту.

Прислухався Гаврик, трохи піднявши голову з замету на розі Пушкінської і Троїцької; прислухався Терентій; прислухався Василь Петрович, перев'язуючи поранених в аптеці Гавеського на Садовій; з жахом прислухалися гайдамаки, один за одним відступаючи ланцюжком до вокзалу; прислухався генерал Заря-Заряницький, стоячи на весь зріст в холодному мармуровому вестибюлі штабу й розглядаючи себе в похмурому штабному дзеркалі; прислухався Петя, висунувшись до пояса з люка бронепоезда, який, обережно попихкуючи і постукуючи на стиках, пробирався по обхідній залізничній вітці між Одесою-Товарною і Одесою-Сортувальною.

Снаряд невидимкою побіг по дузі кудись за місто, затих, і враз почувся глухий, повзучий гуркіт страхітливого вибуху в районі за вигоном Ближніх Млинів, біля 12-ї станції, в гайдамацьких тилах.

Ледве змовк гуркіт вибуху і сигнальники на даху міського театру відмахали своїми прапорами, як ударив другий постріл на «Ростиславі», і новий снаряд пішов високо над містом.

Пристрілювання йшло повільно, ґрунтовно. Здавалося, між двома пострілами лежить вічність. Після кожного розриву все густішою і чорнішою ставала хмара на околиці міста.

Нестерпно довго тягнувся цей короткий зимовий день.

Нарешті стемніло.

Тепер військові кораблі вже били на влучення по всіх цілях, позначених червоним олівцем на плані міста.

Місто гриміло, спалахувало, тремтіло.

Настала ніч.

34. Бронепоїзд «Ленін»

Чорний вітер дув з моря.

Він уже не був таким крижаним, гострим, як напередодні, однак Петя, Колесничук і Перепелицький, котрі ось уже дві доби не виходили з башт бронепоїзда, змерзли до кісток і, для того щоб хоч трохи зігрітися й віддихатись на свіжому повітрі від порохових газів, вилзли на паровоз і стояли там, тримаючись за поручні й повертаючись то спиною, то грудьми до гарячого котла.

Користуючись відбоем, команда бронепоїзда теж вилзла з холодних башт і казематів і, за прикладом свого начальства, обліпила паровозний котел, його жаркий залізний тулуб.

Бронепоїзд стояв на переїзді проти Чумки, між водогінною станцією і Другим християнським кладовищем.

Спостерігачі і телефоністи були вислані вбік од залізничної лінії в напрямі до фонтанів, щоб засікти нові цілі.

Навколо було темно, тихо...

Зрідка з паровозного піддувала падали жаринки, і тоді рейки й шпали ненадовго осявалися червоним світлом. І щоразу, як падали жарини, Петя стукав кулаком у віконечко машиніста й застуженим, ледве чутиим голосом кричав:

— Ану, ви, там, залізничники, Вікжель, прикрийте піддувало! Скільки разів вас просити?

— Ти їх не проси, а ти командує,— бурчав Перепелицький.— Теж мені прапорщик, інтелігент!

— Підпоручик,— поправив Петя.

— Одна сатана.

— Жоро, поясни цьому типу різницю,— знизуючи плечима, сказав Петя, звертаючись до Колесничука, який уткнув свого довгого носа в наставлений комір кожушка.

— А хіба ж він що-небудь тямить — цей нижній чин, сіра порція,— сказав Колесничук.— Сільська темнота. А ще називається комісар!

Поки Колесничук служив у гайдамаків, він з почуття протесту говорив по-російському, але як тільки перейшов у Червону гвардію, то з того ж почуття протесту старався говорити українською мовою, особливо в тих випадках, коли хотів бути в'їдливым.

— А ви хто такі проти мене? — молодцювато спитав Перепелицький, стаючи боком і підкручуючи вуса.

— По-перше, ми проти тебе офіцери, ваші благородія, і ти перед нами повинен стояти, як належить за статутом, каблу-

ки разом, носки нарізно, руки по швах,— сказав Петя, граючи очима.

— Ми таких офіцерів раз-два і відправляли на фронті в штаб Духоніна, а тут — на «Алмаз» і головою в топку.

— Таких, та не таких,— сказав Колесничук,— то були золотопогонники, кадровики, а ми з Петею червоні командири, служимо пролетарській революції.

— Ну коли так, то давай закуримо,— відповів Перепелицький і витяг з халяви свій знаменитий кисет, вишитий Мотиними руками, предмет захоплення і задрощів усього бронепоїзда.

— Тютюнець фабрики Асмолова, дере горлянку здорово. Налітай, офіцери!

— Тільки наказую курити акуратно й вогонь ховати в рукав,— суворо зауважив Петя.

— Слухаюсь, ваше благородіє! — виструнчився Перепелицький.

Йому подобалося, що в бронепоїзді, де він комісаром, підбралися такі добрячі командири, хоч і колишні офіцери, але хлопці славні, особливо Петя Бачей, колишній Мотин кавалер, що, з одного боку, трохи мучило ревнивого Перепелицького, а з другого — незрозумілим чином немовби злегка лестило його самолюбству: мовляв, у його Мотечки такий інтересний кавалер з колишніх офіцерів.

Перепелицький цим трохи хизувався і навіть дозволяв собі інколи при нагоді кинути ніби між іншим:

— Це командир нашого бронепоїзда, прапорщик Бачей Петя, кавалер моєї Мотрони Терентіївни, звичайно, колишній!

Простий і добрий хлопець Колесничук, призначений помічником Петі, а також командиром піхотного десанту, припав до душі всій команді бронепоїзда, особливо Перепелицькому.

У вільні хвилини Колесничук і Перепелицький досить гарно і зворушливо співали вдвох українських пісень.

У бронепоїзді панувала атмосфера сімейна, бо майже вся команда складалася з робітників із Близьких Млинів, знайомих Петі ще по хутору Васютинської.

Машиністом бронепоїзда був той самий дідок-залізничник, який колись заходив до Терентія на партійні збори просто з чергування разом із своїм ліхтарем і скринькою.

Воювали весело й люто, весь час потихеньку рухаючись навколо міста, переходячи з вітки на вітку,— підтримували вогнем із своєї пари тридюймовок загони Червоної гвардії і матросів.

Регулярного зв'язку із штабом Червоної гвардії не було, і діяли здебільшого на свій ризик і страх: висилали власних телефоністів і спостерігачів, а то й просто били прямою наводкою по дахах і дзвіницях, де жупанники і юнкери виставили свої кулемети. Місто знали, як свої п'ять пальців, бо майже всі були місцеві, одесити, і стріляли точно. Цілі не записували й не дуже покладалися на кутомір, а Петя просто командував, висунувшись з люка:

— Ану ж бо, Гриценко, дай разів зо два бризантною по дзвіниці Андріївського монастиря, бо, здається мені, там вони знову поставили свою машинку.

Або кричав, стоячи на контрольному майданчику з біноклем у руці:

— Взводом! По Новорибній, ріг Рішельєвської, навпроти Олександрівського участку, недалеко від ілюзіону «Двадцятий вік», по скупченню юнкерів два патрони біглих, гранатою, вогонь! Перше! Друге!

І навідники, одеські хлопці, корінні чорноморці, дуже добре розуміли його: вони швидко відмічались по якому-небудь знайомому димарю або тополі, ставили приціл і азартно смалили, причому майже ніколи не мазали.

Кілька разів бронепоезд потрапляв у засаду під кинджальний вогонь ворожих кулеметів, але рятувала добряча, на совість приклепана броня.

Втратили всього лише шість чоловік убитими і пораненими з числа десантників, що не встигли перейти з контрольного майданчика в броньований каземат.

Один раз десантники під командою Колесничука ходили в атаку на відділення юнкерів, що окопалися біля станції Оdesa-Сортувальна, вибили їх з окопчиків, висадили в повітря великий склад боеприпасів, який ті охороняли, і швидко повернулися назад, привівши десяток полонених — смертельно переляканих хлопчаків — юнкерів і гімназистів у світлих шинелях і верблюдячих башликах.

Одібравши в них гвинтівки, підсумки, башлики, зірвавши погони й кокарди, переписавши їхні прізвища в польову книжку і власноручно надававши їм по пиці, Перепелицький наказав їм розійтися по домівках і сидіти там під маминою спідницею, попередивши, що коли кого-небудь з них піймає ще раз, то щоб тоді не плакали й не пускали соплі, бо все одно не pomoже.

При цьому Перепелицький так люто, майстерно й надривно лаявся, що Петя сказав, поморщившись:

— Ну, Якиме, їй-богу, як тобі не соромно...

На що Перепелицький гаркнув:

— А ти не встрявай! Ще скажи спасибі, що я не покидав з них чоботи й не відправив їх усіх к такій матері у штаб господи бога, тільки неохота бруднити руки об цих байстрюків!

І тут тільки Петя зрозумів уперше, яка лють кипить весь час у Перепелицькому й скільки потрібно було йому мати сили волі, щоб стримати в собі порив ненависті, від якого в нього темніло в очах і гарячково посіпувалося вродливе, побіліле обличчя.

Тепер, на кінець третьої ночі, на залізничному полотні раптом майнула солдатська постать.

— Стій, хто йде? — крикнув вартовий з контрольного майданчика.

— Свої,— відповів нижній український тенорок.

— Які такі свої? Ану, стій, де стоїш, не рухайся, вражий сину!

І вартовий із дзвоном ввігнав патрон у ствол гвинтівки.

— Та це ж я! — промовила солдатська постать, і Петя впізнав Чабанів голос. Чабан кілька днів тому кудись зник, і Петя був певен, що він нарешті-таки подався додому на станцію Бобринська, де в нього були батько й мати, хата і дівчина Прися, з якою він заручився незадовго до призову в солдати.

— Це ти, Чабан? — спитав Петя.

— Так точно, пане прапорщик! — радісно вигукнув Чабан.— Я так і думав, що це ваш бронепоезд. Дозвольте доповісти,— заговорив він, видряпавшись на паровоз.

— Почекай, браток,— суворо сказав Петя,— спочатку доповідай: де це ти пропадав?

— То я ж вам про те й доповідаю. Був я, значиться, у казармах Першого пластунського полку, там у мене знайшовся, як би сказати, один землячок з нашого села, тільки по той бік од церкви, чи сьома, чи дев'ята хата від краю.

І Чабан почав з захопленням розповідати, як він днями заскочив у пластунські казарми обміняти два шматки прального мила на підшовну шкіру і раптом знайшов там кашовара-землячка.

У цьому не було нічого оригінального, бо в Чабана всюди були землячки — кашовари або каптенармуси.

— Стривай,— сказав Петя, і обличчя в нього налилося кров'ю.— Ти ходив у пластунські казарми?

— Так точно, пане прапорщик! — відповів Чабан, з виразом ситої невинності дивлячись на Петю.

— По-перше, я тобі не прапорщик, а підпоручик, якщо тобі вже так хочеться, чорти б тебе вхопили! — закричав Петя.—

І вже, в усякому разі, не пан. Пани на «Алмазі» сидять. Не забувай, що ти звертаєшся до командира Червоної гвардії, а не до якогось там корніловця. А по-друге, як же ти посмів у военний час залишити свою частину і свого офіцера й піти в гості в казарму до ворогів? Знаєш, як це називається?

— Ні.

— Зрада.

— Винуват, ваше благородіє.

— А ось я тебе зараз, сучий сину, власноручно перед усією командою бронепоезда відправлю в штаб Духоніна,— сказав Петя, скося дивлячись на Перепелицького.

— Правильно,— схвально кивнув головою Перепелицький.

Петя поліз у кишеню по кольт. Однак всупереч сподіванню Чабан не тільки не перелякався й не став благати про пощаду, а, навпаки, раптом страшенно розсердився:

— Чого ви на мене кричите, як за старого режиму? Спочатку вислушайте, а потім хапайтеся за ліворвер. Я привів до вас цілу делегацію від гайдамаків.

— Це ж яку ще делегацію?

— Від пластунських куренів. Та ви з неба впали, чи що? Сидите тут на своєму поїзді й не знаєте, що навколо діється!

Виявляється, в гайдамацьких частинах весь час було хвилювання, яке ще більше посилювалося під впливом агітації, що її вели серед гайдамаків захоплені ними в полон під час вуличних боїв червоногвардійці, матроси і солдати. Отож коли спритний Чабан потрапив у казарми Першого пластунського полку міняти мило на підметки, там уже другий день не припинявся мітинг за участю представників інших трьох полків, а також полонених червоногвардійців.

Чабана охопила мітингова гарячка. Забувши і підметки, і мило, разом з ними й свого землячка-кашовара, Чабан понад добу простояв у натовпі солдатів на казарменому дворі, хвилювався, кричав, кілька разів видирався на похідну кухню й виголошував промови, вимагаючи від імені трудового селянства Бобринського повіту негайно припинити братовбивчу бойню, заарештувати гайдамацьких офіцерів, контрреволюційні елементи, «цих старорежимних жупанників, щоб їм на тому світі повилазило», визнати Радянську владу і з божою допомогою розійтися по домівках, бо до весни вже недалеко й треба готуватися орати, боронувати і сіяти, також, нарешті, закінчити розподіл відібраної поміщицької землі.

Приблизно в такому ж дусі виступали й усі інші, тож увечері було прийнято резолюцію і обрано делегацію, яка повинна була доставити її у Військово-революційний комітет.

Але оскільки в місті ще точився бій і ніхто не знав, де червоногвардійський штаб, то Чабан взявся провести делегацію до «своїх», тобто на бронепоезд, до товаришів Бачея і Перепелицького, звідки вже неважко буде зв'язатися з штабом Військово-революційного комітету.

— То чого ж ти нам почав морочити голову підметками і милом? — сказав Перепелицький. — Ну, де ж вони, твої делегати?

— А тутечки, під переїздом, у холодочку, — з готовністю відповів Чабан.

— То клич же їх!

— Пане прапорщик, дозвольте? — звернувся Чабан до Петі, даючи зрозуміти Перепелицькому, що хоч той і комісар і уповноважений ревкому, але прапорщик Бачей для нього все ще залишається єдиним визнаним начальством.

— Дозволяю, — сказав Петя.

Чабан свиснув, і враз з-під переїзду на залізничне полотно вилізло п'ять чи шість пластунів-гайдамаків, один з них ніс над папахою аркуш паперу, складений вдвоє.

Перепелицький посвітив їм електричним ліхтариком, вони видерлися на паровоз, і при світлі того ж ліхтарика було прочитано папір, де стояло таке:

«Ми, робітники і селяни Першого пластунського, Другого, Третього і Четвертого полків і полонені робітники, солдати і матроси, посилаємо нашу делегацію у Військово-революційний комітет із братньою пропозицією припинити кровопролитну братовбивчу бойню. Ми всі — українці — простягаємо до наших братів руку і заявляємо, що всі контрреволюційні елементи, які перебувають у нашому середовищі, будуть арештовані. Хай живе робітничо-селянська революція! Хай живуть Ради робітничих і селянських депутатів! Хай живе соціалістична революція!»

Команді бронепоезда стало ясно, що Ради перемогли всюди.

Порадившись з Перепелицьким і Колесничуком, Петя постукав у будку машиніста й наказав потихеньку просуватися до вокзалу Одеса-Пасажирська, який, на думку всіх, вже мали зайняти частини Червоної гвардії. І справді, ледве бронепоезд дуже повільно й майже безшумно підійшов до дебаркадера і зупинився проти входу в зал першого класу, як його оточили червоногвардійці і матроси, які щойно штурмом взяли вокзал.

Хоч як дивно, але залізнична електрична станція працювала, і на вокзалі подекуди горіли вцілілі електричні ліхтарі, і при їхньому передранковому, втомленому світлі якось

особливо вражаюче й грізно маслянисто чорніли подряпані кулями й осколками башти бронепоезда і невеликий червоний прапорець з білим саморобним написом «Бронепоезд «Ленін», очевидно, зачеплений кулею і перекошений на своєму зламаному держаку.

Як Перепелицький і гадав, весь штаб Військово-революційного комітету вже прибув на вокзал, і пластунських делегатів негайно одвели в колишню кімнату військового коменданта, де тимчасово влаштувався Чижиков, який і прийняв капітуляцію гайдамацьких куренів.

35. Біля ринви

Зарослий, з неголеними щоками і підборіддям, із запаленими очима, сидів Гаврик долі в залі першого класу й, поклавши поруч себе гвинтівку, квапливо перевзувався.

Ще вчора він відчув, що в нього намуляна нога, але не було часу розшнурувати грубий черевик і перемотати онучу.

Іноді починався такий нестерпний біль, що здавалося, ніби нога біля кісточки протерта наскрізь. Але йшов бій, треба було цілитися, стріляти, перебігати від підвороття до підвороття, кидатися з розгону на бруківку, жбурляти ручні гранати, висаджувати замкнені ворота й бігти через прохідні двори, щоб несподівано з'явитися в тилу у ворога,— і тоді пекучий, нестерпний біль на короткий час забувався.

Крім того, Гаврик застудився, у нього почалася ангіна, його мучив сухий, роздираючий кашель, що аж вивертав душу. У нього був сильний жар. Все його спітніле тіло свербіло.

Йому важко було командувати, і він кричав з останніх сил осиплим, ледве чутним голосом.

Але найболючішим був той ні з чим незрівнянний душевний біль, та невігойна рана, яка ні на мить не давала йому спокою. Це була думка про Маринину смерть, яка терзала його своєю непереборною, страшною постійністю.

До цього душевного страждання приєдналося друге страждання: страждання від почуття своєї провини в її загибелі. Постійна думка про те, що якби він не відпустив під розписку Заря-Заряницького, то, можливо, не було б зрадницького повстання гайдамаків і Марина була б тепер жива, доводила Гаврика до нестями.

Часом він втрачав будь-яку владу над собою і, неначе шукаючи негайної смерті, кидався на весь зріст на гайдамацькі кулеметні гнізда.

Як він міг повірити Заря-Заряницькому, царському генералові, заклятому контрреволюціонеру, вішателю і падлюці?!

Він його мусить ввіймати і знищити власними руками, інакше жити немислимо!

Поступово ця думка стала головною. Вона керувала всіма діями Черноіваненка-молодшого.

Тепер він став украй обережним, майже боягузливим. Він боявся, щоб його не скосила куля, перш ніж він поквитається із Заря-Заряницьким. А він з ним неодмінно поквитається, він скарає його своєю власною рукою від імені революції.

Керуючи бойовими діями своєї колони, Гаврик переслідував одну мету: якомога швидше, першим увірватися в будинок штабу, де мав бути Заря-Заряницький. Тому, дійшовши з боєм до самого привокзального скверу, Гаврик зовсім несподівано повернув загіг ліворуч, на Новорибну, в обхід Куликового поля, де стояла батарея юнкерів, полишивши брати вокзал Терентю і Чижикову, що наступали по Рішельєвській і Катерининській.

Ніхто, крім Синичкіна, не здогадувався, для чого Черноіваненко-молодший це робить. Але Синичкін зрозумів зразу: Гаврик хоче вийти на Пироговську вулицю через дачу «Отрада» і Юнкерський провулок задвірками і частково берегом моря, щоб зненацька, з незахищеного тилу, атакувати штаб і взяти живцем Заря-Заряницького.

Тепер, коли все це уже здійснилося, Гаврик не відчував полегкості. Він машинально перевзувався, а перед його очима весь час стояла одна й та сама картина, що викликала болісну душевну нудоту.

Хоч йому вперше в житті довелося застрелити людину впритул з револьвера й це не могло його не вразити до глибини душі неймовірною простотою, що зводила з розуму, він не відчував нічого навіть приблизно схожого на докори сумління.

Навпаки, він усвідомлював свою повну правоту і вищу справедливість того, що він зробив з генералом Заря-Заряницьким, і душа його хоч і тремтіла від болю, але водночас лишалася ясною. Проте він був вражений миттєвим перетворенням на його очах і з його волі живої людини — в мерця, що вже перебувало нібито по той бік людської свідомості.

Ось як усе це сталося.

Тільки-но Гаврик підбіг Пироговською вулицею від госпіталю до під'їзду штабу, вже з усіх боків оточеного його загоном, як побачив, що спізнився.

Всередині будинку штабу лунали глухі постріли, і згори полетіло бите скло з вікна, вирваного вибухом ручної гранати.

Раптом розчинилися навстіж вхідні двері, і два матроси, обмотані кулеметними стрічками, виштовхали прикладами на вулицю генерала Заря-Заряницького. Він був без шапки, в шинелі, з одним відірваним, а другим напіввідірваним погоном, який висів на плечі, з розбитим пенсне, що теліпалося на вусі на золотому ланцюжку, в добре начищених хромових чоботях з маленькими шпорами, які дряпали кам'яні сходи ганку.

— А...— сказав Гаврик.

Матроси штовхнули генерала до стіни будинку біля ринви з одним вирваним, у вапні, костилем.

Усе це відбувалося з страхітливою швидкістю і неминучістю.

Гаврик підняв наган.

— Почекай, ще не стріляй,— сказав Синичкін, легким владним рухом спинивши Гаврика.

Матроси відійшли вбік.

— Генерале Заря-Заряницький,— сказав Синичкін суворо й поправив на носі свої маленькі залізні окуляри.— Ви контрреволюціонер і зрадник! Ми таких людей караємо! Не нарікайте. Іменем революції!

Заря-Заряницький, очевидно, хотів щось сказати, але Гаврик вистрілив, і він, розкинувши шинель на червоній генеральській підкладці, упав потилицею на цинкову ринву, і його грубе, зле, перелякане обличчя із срібним йоржиком волосся над низьким лобом враз стало байдужо-відчуженим.

Тепер це мертве, нелюдськи непорушне біле обличчя весь час стояло перед Гавриковими очима, і він ненавидів Заря-Заряницького подвійно, як ворога-контрреволюціонера і як людину-зрадника, що змусила його, Гаврика, забруднити свої руки кров'ю і взяти на душу вбивство.

— Ти вже тут, вояко! — сказав Петя, входячи в зал першого класу.— Ну, поздоровляю з перемогою. А де ж Марина? Він звук, що Гаврик і Марина завжди були разом.

— Хіба ти нічого не знаєш? — спитав Гаврик з дивною, застиглою посмішкою.

— Ні. А що?

Гаврик дивився на Петю запаленими очима з золотистими віями.

Петя відчув, що холоне.

— Нема більше Марини,— сказав нарешті Гаврик через силу й жалісно всміхнувся.

Він механічно швидко замотав і заправив обмотку, встав на ноги й поклав Петі на плече обморожену руку.

— Ти жартуєш,— прошепотів Петя. Це було зверх його розуміння.— Коли? — спитав він.

— Позавчора, на розі Пушкінської і Троїцької,— відповів Гаврик, все так само сумно, благально посміхаючись.

— Ні! — вигукнув Петя, відступаючи на крок.

— Так, брате,— сказав Гаврик, дивлячись у Петині очі сльозавими, червоними очима.

Вони сіли поруч на прилавок газетного кіоска.

Три доби тому, уночі, в день перемоги, на цьому самому місці сидів Терентій і сварився на Марину пальцем: «Гляди! Ти б краще вдома сиділа. В твоєму стані бігати по місту не дуже корисно».

Відтоді мало що змінилося в залі першого класу. Ті самі штучні пальми із запорошеними повстяними стовбурами, буфет, схожий на орган, величезний самовар з медалями, дубові меблі. Тільки в одному місці відвалився шмат ліпної стелі, і паркетна підлога була по всіх напрямках затоптана вапняковими слідами солдатських ніг, та подекуди були вибиті шибки, тому по всьому залу летіли протяги.

— Ти знаєш,— сказав Гаврик,— у нас з Мариною готувався хлопчик, Марат.

Петя зняв кашкет з плямою від кокарди й крутив його в руках, не знаючи, що сказати.

Слова були безсилими. Він боявся розкрити рота, щоб не заридати.

— Ти її колись любив, правда? — спитав Гаврик, пильно розглядаючи білі сліди на підлозі.

— Любив,— відповів Петя.

Тепер йому здавалося, що він любив усе життя тільки її одну.

Він сказав про неї, як про мертву, однак ніяк не міг повірити, що її вже справді більше немає на світі. До цієї думки ще треба було звикнути.

Петя нічого не відчув, окрім дивного спустошення. Він не знав, що сказати ще Гаврику і чи слід взагалі щось говорити.

Вони довго мовчали.

Раптом Гаврик отямився, заквапивсь, зіскочив на підлогу і своїм звичайним, рішучим, коротким рухом підтягнув пояс.

— Я пішов,— різко сказав він.

— Куди?

— У Валиховський провулок.

— А там... що?

Гаврик з подивом глянув на Петю.

— Там вона.

— Де?

— В університетській клініці. В морзі,— сказав він чітко й відвернувся.

— Я з тобою.

— Ні!

Він закинув за спину гвинтівку й, не обертаючись, пішов до виходу.

Петя дивився йому вслід, на його підплигуючу гвинтівку і ніяк не міг до кінця зрозуміти всього, що скоїлося. Це була перша смерть близької людини, друга, ровесника. Петя спробував уявити собі Марину такою, якою він бачив її востаннє, але ніяк не міг. Вона весь час вислизала. І ще мав бути Марат. Цього Петя зовсім ніяк не міг уявити. Вона весь час уявлялась дівчинкою, підлітком, з чорним шовковим бантом у каштановому волоссі, в короткому літньому пальтечку, з реп'яхом у панчохах. Він згадав, як вона спала в катакомбах на ящику від «американки», поклавши голову на материні коліна й підібгавши ноги в маленьких запорошених черевичках на гудзиках, з яких один просив каші.

І ось тепер вона лежить десь у Валиховському провулку, залякла, з пробитою головою, невпізнанна, неіснуюча, мертва...

Ні, це було так страшно, страхітливо, що ніяк не вкладалося в Петиній свідомості.

Але не дарма кажуть: сама біда не ходить: біда біду водить. Ледве зник Гаврик, як на Петю звалилася ще одна жахлива новина.

До Петі, гупаючи чобітьми, підбіг Чабан і виструнчився, дивлячись широко відкритими очима. Петя зразу зрозумів: сталося щось страшне.

— Товаришу командир,— промовив Чабан з зусиллям.— Дозвольте доповісти... Тільки я не знаю, як вам сказати...

— Що? — спитав Петя.

— Щойно повернулися хлопці, які брали п'яту гімназію...

— Ну?

— То там під стіною знайшли трьох наших розстріляних...

— Ну? — повторив Петя, відчуваючи, як у нього гнуться і холонуть ноги.

Страшний здогад промайнув у його голові.

— Хто ж такі?

— Якись наші хлопчики. Одного вже впізнали — це Женька Черноіваненко, другий, невпізнаний, у рудих штанцях, а за третього хлопчика гадають: чи це ваш Павло, чи хтось ін-

ший — неможливо розібрати, бо в нього вся голова наскрізь пробита кулями.

Петя мовчав.

— А мабуть, це й не Павло,— тихо сказав Чабан, немовби щоб пом'якшити удар, якого завдав своєму офіцерові.— Люди кажуть, що на тому хлопчикові гімназична шинелька й старі юхтові цоботи.

Петя мовчав, відчуваючи в душі дивну, холодну порожнечу, майже байдужість.

Останнім часом він зовсім не думав про Павлика, не мав уявлення, де він живе й що робить. Чув, що разом з Женькою Черноіваненком вони організували якусь молодіжну бойову дружину, воюють з бойскаутами і містяться десь у своєму штабі на казарменому становищі.

Але Петя не ставився до цього серйозно.

Здавалося неймовірним, що це він, Павлик, той самий маленький хлопчик з чубчиком і невинними дзеркально-шоколадними оченятами, який колись пішов по місту за Ванькою-Рутютю і загубився, той самий Павлик, який на хуторі грав, бувало, за сараєм у карти, який з Женькою Черноіваненком зображував марсіян і кричав: «Ули-ули-ули!» — тепер лежить під парканом у дворі п'ятої гімназії з невідомо спотвореною головою.

— Товаришу командир,— жалібно сказав Чабан,— ви сходіть туди. Мабуть, і не впізнаєте. Може, це й не він.

— Так-так.

36. Хлопчики

Вже розвиднілось.

Ранок був буденний, сірий, морозяно-вогкий. З моря усе ще дув темний, неприємний вітер. Вулиці були вкриті якимось ганчір'ям, клаптями солдатської амуніції, уламками хатніх меблів, збитими сучками акації, стріляними гільзами, цинковими ящиками з-під патронів, битим склом, штукатуркою, шматками розплющених ринв. Здавалося, містом промчав ураган або повідь.

На чавунній огорожі привокзального скверу висів труп гайдамаки в синьому жупані, і його червоноверха папаха лежала поряд на газоні, примерзла до калюжі. Певне, він хотів перелізти через огорожу, вже закинув ногу — і тут його зрізала червоногвардійська куля.

Поряд, поперек бруку, припавши на побите колесо, стояв порожній, застиглий броньовик з кулеметом, повернутим у небо.

Бої кінчилися. Але жителі міста ще не наважувалися виходити з будинків, і вулиці були безлюдні.

На Рішельєвській догоряв ілюзіон «Двадцятий вік», і тротуар біля нього був геть усяяний осколками різноколірних фарбованих лампочок, як шкаралупками великодніх крашанок.

В Афонському заїзді дзвонили до утрені.

Трупи розстріляних хлопчиків були вже перенесені з двору в гімнастичний зал.

Очевидно, тут точився запеклий бій, тому що багато вікон гімназії було вибито, висаджено разом з рамами, і двір, укритий добірним морським гравієм, був устелений битим лабораторним посудом і різними приладами з фізичного кабінету, викинутими в двір вибуховою хвилею; в тому числі добре знайома Петі електрична машина з уцілілим скляним диском, радіально обклеєним смужками срібного паперу, схожими на знаки оклику.

Трупи лежали поруч на чорній асфальтовій підлозі між паралельними брусами і довгою шкіряною гімнастичною кобилою, і Петя, тільки-но зайшов до знайомого з дитинства гімнастичного залу з жовтою, ясеновою шведською стінкою, столиком запорошених стьобаних матів і дерев'яним трампліном для скакання, одразу побачив свою стару гімназичну шинель із світлими гудзиками, до червоного протертими посередині, яку доношував Павлик.

Петя побачив худі, майже дитячі ноги в солдатських чоботях, що стирчали з-під шинелі, і відкинуту вбік руку з невеличкою, неприродно вивернутою кистю, зовсім білу, заляклу, з блакитними нігтями, в засохлій крові.

Павликове обличчя було прикрите покладеною зверху папахою.

Та якби Петя нічого не побачив, окрім цієї руки,— їхньої фамільної, бачеївської, маленької руки з короткими пальцями, точнісінько такої, як у самого Петі і покійної мами,— то й тоді не могло бути сумніву, що це Павликове тіло.

Петя не міг одірвати погляду від цієї руки, неначе майстерно виточеної з кусочка білого-білого мармуру. Він підійшов, але в нього не вистачило мужності відкрити братове обличчя.

Навколо були якісь люди, їх він спочатку не помітив. Раптом серед них Петя побачив Мотю і Терентія Черноіваненка, а потім свого батька.

Василь Петрович стояв у головах меншого сина без шапки

й повільно хрестився, з силою притискуючи пальці до лоба, до грудей, до плечей, а потім низько вклонявся, ронячи напівсиве волосся, і його лагідні очі безпорадно і вражено дивилися на Павлика.

Мотя сиділа долі поруч із Женькою, гладила його по голові й ридала, дрібно тремтячи всім своїм тілом.

— Тату,— пошепки, як у церкві, сказав Петя і торкнув батька за плече.

Василь Петрович побачив старшого сина, і його обличчя зовсім по-старечому зморщилося.

— Ось, Петрику... Нема більше на світі нашого хлопчика...

Він обняв Петю за шию і почав перебирати його чуба, зовсім як у дитинстві, а сам весь час, не відриваючись, дивився на Павлика і бурмотів, зітхаючи:

— Яке щастя, що господь ще раніше взяв до себе нашу мамочку! Як би вона це могла пережити! Тепер ти, один ти залишився в мене, Петрику. Благаю тебе — бережи себе.

І Василь Петрович заплакав.

А через кілька днів у місті відбувся похорон жертв революції.

Ховали всіх разом — в одній спільній могилі посеред Куликового поля.

Настала відлига.

День був мокрий, гнилий, як пізньої осені, а не в кінці січня.

Низько над містом ішли темні хмари. Іноді починався дрібний дощик. Похоронна процесія, що розтяглася на кілька кварталів, рухалася через усе місто, повертаючи з Херсонської на Преображенську, з Преображенської на Дерібасівську, звідти на Пушкінську і далі прямою, як стріла, Пушкінською, по її мокрому синьому гранітному бруку, до вокзалу, на білому фасаді якого на місці знайомого годинника зяяла чорна кругла діра від артилерійського снаряда, що влучив просто в циферблат.

Близько сотні обгорнутих кумачем трун, як низка червоних човнів, повільно погойдуючись, пливли одна за одною над натовпом, довгим і мовчазним, як важка, чорна хмара.

Робітники околиць, військові частини, рештки гайдамацьких куренів, суднові команди, рибалки, ремісники, селяни з приміських сіл, хуторів і слобідок, студенти несли на плечах або на витягнутих руках над головою своїх покійників.

Майже за кожною труною ішли родичі, а на тротуарах стояла нерухома стіна городян, повз яких рухалася процесія, несучи червоні прапори і полотнища з білими і жовтими

саморобними написами: «Вся влада Радам!», «Хай живе світова революція!», «Вічна пам'ять борцям за комунізм!»

Іноді в натовпі лунав жіночий плач, істеричні вигуки, ридання. Подекуди проводжаючи починали співати хором «Зі святими упокій» або «Вы жертвою пали в боротьбе роковой». Здаля чути було звуки військового оркестру, який з урочистою повільністю, такт за тактом, відбивав своїми тарілками і литаврами жалобний марш.

Та всі ці звуки не могли порушити величезної, гнітючої тиші, повислої над містом.

А саме місто, без вивісок, зірваних з його будинків, здавалося незнайомим, неначе в нього вселилася якась нова душа — строга, сувора, проста.

Це була вже не колишня Одеса Рішельє і Дерібаса, а нова, щойно в муках народжена, пролетарська, радянська.

Частину вбитих несли у відкритих трунах, частину — в закритих. Відкритих трун було більше, і перед ними несли червоні віка, які немовби подвоювали число покійників.

Марину несли на рушниках, у відкритій труні, Гаврик, Родіон Жуков, Рузер, Ачканов та кілька матросів і червоногвардійців із загону Чорноіваненка-молодшого.

Тут же виднілися постаті Старостіна, Мізикевича, Хмельницького.

Вона лежала глибоко, так що над краєм труни виднівся тільки її безбарвний лоб і пасмо каштанового волосся. Все інше було вкрите гілками туй і мирт, наламаних Гавриком в Олександрівському парку.

Гаврик ішов у ногах покійниці, а через те, що він був нижчий за інших, то труна покосилася і весь час немовби злегка пірнала.

Дошові краплини текли по Гавриковому обличчю і сріблилися на непокритій голові Родіона Жукова з помітною сивиною на підголених скронях.

За ними, також у відкритій труні, несли Павлика з білою, суціль забинтованою головою і тонкою, юнацькою шиєю, що біліла над коміром сукняної солдатської гімнастерки, застебнутим на два зелених гудзики.

Павлика несли Василь Петрович, Петя, Тетяна Іванівна, її чоловік — поляк, Чабан і кілька підлітків з молодіжного червоногвардійського загону.

У нашвидку пошитому траурному капелюшку, розмоклому під дощем, на кожному кроці спотикаючись, впускаючи парасольку і незграбно тримаючи вільною рукою поділ спідниці, забризканий болотом, ішла, майже бігла своїми дрібненькими

кроками, хапаючись за край труни, Тетяна Іванівна, а по той бік ішов Василь Петрович, і Петя вражено дивився на батька, який останніми днями якось несподівано змінився: зникла його немічність, він ступав твердо, голову тримав високо піднесеною, і на його обличчі була написана гордість, рішучість, дивна впертість, навіть виклик.

І тільки по тремтінню його попелястих губ Петя розумів, як нестерпно він страждає.

На грудях у Василя Петровича був пришпилений революційно-траурний чорно-червоний бант, і, коли навколо нього заспівали «Ви жертвою пали в боротьбі рокової», він рішучим тенором почав підтягувати, раз у раз сіпаючи головою, наче хотів звільнитися від якогось хомута, що натер йому шию.

Далі несли труну Жені Черноіваненка. Красива, гладенько зачесана голівка юнака плавно погойдувалася на пухкій домашній подушці з червоною міткою, і Мотя не могла одвести очей від братового обличчя. А з другого боку труни невідривно дивилася на сина Мотрона Федорівна, по самі очі, зовсім як бабуся, запнута темною хусткою, і по її худих, запалих щоках не перестаючи текли сльози, збираючись навколо посиного, зморшкуватого роті.

Терентій однією рукою міцно підтримував труну, а другою вів під руку Мотрону Федорівну, неначе бажаючи провести її якомога обережніше, а сам, не криючись, теж плакав, і сльози блищали, як сіль, на його обкусаних вусах.

На Куликовому полі була вже викопана величезна чотирикутна могила, куди почали опускати на канатах і рушниках труни, встановлюючи їх одну поверх другої в два ряди, штабелями.

Чути було стукіт молотків. Це забивали цвяхами віка.

Яксь ошаліла від горя жінка в мокрій котиковій шапочці рвонулася вперед і хотіла кинутися в могилу, але послизнулася на мокрій глині, впала, і її відтягли попід руки назад, але вона знову випручалася, підбігла до ями і жбурнула туди обручку, що тям'яно блиснула в синюватому дощовому повітрі.

Мотрона Федорівна весь час хапалася за різок труни, і її теж відвели попід руки набік.

Тетяна Іванівна стояла на колінах у грязюці, перемішаній сотнями ніг, ламала руки, і її з двох боків намагалися підняти Сигізмунд Цезарович і Василь Петрович, який весь час сердито, роздратовано повторював:

— Я прошу вас... Я прошу вас...

І Петі здавалося, що він зараз скаже: «Ви не вмієте поводитись».

З обличчя Василя Петровича усе ще не сходив вираз гордості. Він пишався своїм хлопчиком, що загинув як герой, в ім'я щастя народу. Але, коли труну забрили і червоне віко повільно сховалося в ямі, Василь Петрович, опустивши голову, сказав:

— Ну от і все,— і приклав до очей велику білу свіжовипрасувану хусточку.

Та ось замигтіли вимащені мокрою землею і глиною лопати, затріщав рушничний салют, потім із-за вокзалу вдарило кілька холостих гарматних пострілів— це палив бронепоезд «Ленін», де за командира залишався Колесничук,— хмари галок і голубів злетіли над дзвіницями та банями Афонського й Андріївського заїздів, над обгорілим дахом п'ятої гімназії, над вокзалом з вибитим годинником, потім усе змовкло, і в тиші виразно почувся жахливо самотній, дисгармонійний похоронний дзвін. Це з Ботанічної церкви почався винос тіла генерала Заря-Заряницького.

Звідти вітер приніс ангельсько-високі, виючі звуки хору архієрейських півчих; здаля мелькнули сині каптани з китицями цих півчих.

У провулку почали рухатися запалені кришталеві ліхтарі і слабо палаючі при денному світлі смолоскипи, потягло лада-ном, блиснули, неначе обсипані слюдою, ризи духівництва, митра архієрея, чорні клобуки ченців, і повільно виступили вороні коні похоронної упряжки, в білих сітках і з чорним страусовим пір'ям над головою, а за ними посувався весь пишно вбраний пір'ям і запаленими ліхтарями, завалений фарфоровими вінками з георгіївськими стрічками, білий катафалк, що погойдывався на ресорах, з високою срібною труною генерала Заря-Заряницького, а за ним — жалобні вуалі й нарукавні пов'язки рідних і знайомих.

Тим часом на земляному горбі над братською могилою, що виросла посеред Куликового поля, муляри в білих фартухах поверх пальть і шинелей уже встигли скласти великий цоколь з брусків ясно-жовтого одеського черепашнику, приготовлених задалегідь.

Потім під'їхав грузовик. На ньому стояли кілька робітників заводу Гена, і серед них Петя впізнав високу, кістляву, із впалими грудьми постать товариша Синичкіна в маленьких залізних окулярах.

Вони привезли великий дволемішний плуг з кованими чепігами, гаками й кільцями, пофарбованими яскравим суриком.

Вони підняли цей червоний плуг, зняли з грузовика, перенесли на плечах до братської могили і встановили на кам'я-

ному цоколі — перший революційний пам'ятник, відкритий Радянською владою в місті Одесі.

Потім почався мітинг.

Вночі, розливаючи навколо рожеву заграву, горів хутірець мадам Стороженко.

37. Побачення

Одного разу, прийшовши додому (тепер вони разом з батьком займали дві кімнати в колишній так званій панській квартирі, покинутій господарями на Маразліївській в будинку Аудерського, куди їх поселила по ордеру нова міська Рада), Петя знайшов під дверима вузький конверт з чорною траурною рамкою, надписаний знайомим почерком і напахчений французькими парфумами «Лоріган» Коті.

Батька не було вдома, він ще не повернувся із засідання комітету викладачів і учнів колишньої Одеської п'ятої гімназії, тепер перетвореної на залізничний технікум, де Василь Петрович виконував обов'язки завідуючого навчальною частиною. Сусідка по квартирі, дружина слюсаря Толуб'єва, худа, сухотна жінка, яка не звикла ще після страхітливого підвалу на Молдаванці до такої величезної, розкішної квартири, делікатним шепотом сказала Петі, що листа принесла якась дівчина в хусточці, очевидно покоївка.

На аркуші полотняного паперу з такою ж траурною каймою було написано:

«Нам необхідно побачитися. Завтра біля Олександрівської колони рівно о п'ятій. *Ір.*».

І все те, що здавалося похованим назавжди і забутим, раптом воскресло в Петиній душі.

Олександрівська колона, пам'ятник «царю-визволителю», стояла в Олександрівському парку на вершині штучної гірки, куди вела доріжка, обсаджена низьким парапетом із стриженних мирт і туй.

Цоколь і східці пам'ятника були зроблені з червоного полірованого граніту з чорною капітеллю, а сама колона — з чорного полірованого лабрадору, блискучого, як дзеркало, з чавунною шапкою Мономаха на ній.

Шапка Мономаха з хрестиком нагорі означала тяжку долю «царя-визволителя», вбитого революціонерами.

З високого майданчика довкруг колони відкривався широкий краєвид на море, і на порт, і на стіну з наскрізними арками — залишками турецької фортеці Хаджибей, — і це

відлюдне підвищене місце було одним з тих, де звичайно призначалися найзначніші любовні побачення.

Після січневої відлиги несподівано вдарили такі сильні морози, що море замерзло до самого обрію, що траплялося звичайно один раз на чотири роки, не частіше.

Птахи падали на землю, вбиті на льоту морозом.

Добре, що не було ще вітру, інакше неможливо було б дихати. Чисте небо було того ніжного, тілесного кольору з ледь помітною лілуватістю на обрії, самий вигляд якого немовби перехоплював подих і примушував крижаніти вії.

Різноманітні дерева парку, оброслі інеєм, були схожі на білі хмарки, що сіли на землю, і над ними легко вимальовувалась верхівка Олександрівської колони з шапкою Мономаха і куполом обсерваторії.

Крижане червоне сонце сідало десь у сніговому степу, далеко за містом, за обгорілими будівлями хутора мадам Стороженко, а високо над головою білів дитячий нігтик молодика.

Петя йшов алеями парку, по їхніх білих глухих коридорах, і чув, як у нього б'ється серце — так тихо було навкруги.

Це було не звичайне мовчання безвітряного морозного вечора, а тиша, подвоєна неприродною, мертвою, німою тишею замерзлого моря.

Петя йшов, затамувавши дихання, і прислухався, чи не залунають знайомі кроки під склепінням дерев, укритих п'ямороззю.

Але навкруги все було мовчазне.

Він був єдиною живою істотою в цьому величезному, білому, заціпенілому світі Олександрівського парку. Та тільки він піднявся на вершину гірки, як зразу ж побачив Ірину.

Вона стояла, відбиваючись у дзеркально-чорних лабрадорвих плитах величезного цоколю, маленька, як дівчинка, але пожіночому струнка, в котиковому короткому жакеті, у вузькій англійській спідниці, сірих фетрових ботінках з хутром, і, відкинувши з обличчя траурний креп, непорушно дивилася в замерзле море, притискаючи до грудей руки, сховані в муфту.

Петя зулнинвся, щоб віддихатися.

Вона жваво обернулася на скрип гравію і швидко пішла до Петі, простягаючи до нього маленькі руки в чорних лайкових рукавичках і відкидаючи коліном муфту, що теліпалась на шовковому шнурку.

Петя побачив її бліде, освітлене інеєм дерев, змарніле, немовби вимите крижаною водою обличчя, таке просте, буденне, з невеликими весняночками, яких він досі ніколи не помічав, з очима, як і раніше, чарівними, але не такими фіолетовими,

якими він звик їх завжди уявляти, з гірко стуленими губами і маленькими зморщечками в кутках цих блідих, майже безбарвних губ,— і душа його затремтіла від жалю і кохання.

Перш ніж вона встигла, дрібно перебираючи ногами, спутаними вузькою англійською спідницею, добігти до нього й покласти руку йому на груди, Петя опинився весь у полоні її чарів.

— Друже мій,— сказала вона,— от бачиш...

Її обличчя зморщилося, вона зняла одну руку з Петиних грудей, полізла в муфту й почала витирати хусточкою куточки очей, де злиплися обledenілі вії.

— Бідний мій тато. Бідний твій брат. Скільки за цей час сталося горя!

Вона перехрестилася й заплакала, дивлячись крізь сльози, сумно і ніжно, на Петю, на його кашкет без кокарди, на його чорні оксамитові навушники.

Він міцно стиснув її руки й став цілувати лайкові рукавички.

— Я так боялася!

— Чого?

— Що ти мене забув.

— Як ти могла... О, як ти могла!

Тепер йому здавалося неймовірним, щоб він міг її коли-небудь забути.

Він узяв її за м'які плечі. Вона відгорнула довгу чорну вуаль, що зачепилася за гачок його шинелі, закинула голову й жадібно поцілувала його знизу замерзлими вологими губами відкритого рота.

— І ти на мене не сердишся, любий?

— За що ж?

— За те, що я тебе ненавиділа. Ні, я кажу правду. Святу правду. Ти знаєш, один час, зовсім недавно, я тебе ненавиділа. Не переставала кохати і ненавиділа. Адже я про тебе все дізналася.

— Але що ж ти дізналася? — нахмурився Петя.

— Ах, боже мій, усе.

— А саме?

— Що ти служиш у Червоній гвардії, що ти командував їхнім бронепоездом.

— Я цього не приховував.

— Так, ти не приховував. Але ти й не говорив. І я, твоя найближча людина, повинна була дізнатися про це від інших. Але не будемо більше про це говорити,— швидко сказала вона.— Все забуто.

Вона взяла його під руку і з сумною посмішкою сказала:
— Адже я тебе, виявляється, не на жарг, кохаю. Ти для мене все... А ти? Сподіваюсь, ти мене не розлюбив? Ні, ні. Мовчи. Не відповідай. Я знаю, що ти мене кохаєш, як і раніше. Інакше б не прийшов. Ходім пройдемося, а то в мене замерзли ноги.

Вона потупала об землю своїми ботами, сірими, як зайчики, а він постукав своїми тонкими хромовими чобітьми, начищеними до блиску заради цього побачення.

Ноги його задубіли, і він з радістю пішов поруч з Іриною по алеях, востаннє глянувши на мармурово-біле море, де на обрії виднівся вмерзлий у кригу транспорт з рожевуватим димком над трубою.

На доріжці лежала замерзла пташка. Ірина підбила її ногою, і вона покотилася, підскакуючи, немов камінець.

— Жахливий мороз,— сказала вона.

— Як на полюсі,— відповів він.

— Я тільки що про це подумала. Як звали того божевільного...

— Капітан Гаттерас.

— Ти читаєш мої думки. А пам'ятаєш, коли треба було вистрілити з рушниці й більше не було куль?

— Так, так. Тоді вони розбили термометр і вийняли замерзлу ртутну кульку.

— Оце був холод!

Вони гуляли під руку по непроглядних алеях, серед оброслих інеем дерев, що іноді скидалися на біле страусове пір'я. Вечоріло.

— Знаєш,— сказала вона,— ще зовсім недавно мені здавалося, що я тебе ніколи не прощу. Але тепер я розумію, що ти мав рацію. Ти вчинив зовсім непогано. При твоїй простодушності це навіть дивовижно.

Він здивовано глянув на неї.

— Було б нерозумно йти проти стихії,— говорила вона далі.— До чого це могло привести? Бідний татусь загинув саме тому, що пішов проти стихії.— Вона знову при згадці перехрестилася і витерла сльозу.— Тепер же, коли все заспокоїлося, можна міркувати спокійно і прийняти розумне рішення. Ні, ти навіть не уявляєш, як я тебе кохаю, як ти мені безмежно дорогий. Чистий, ніжний, простий. Я вся, вся твоя. На все життя...

Петя погано вникав у смисл її слів. Він тільки розумів, що вона визнає його правоту, кохає його, як і раніше, й віддається йому на все життя.

— Люба,— бурмотів він, щосили притискуючи до себе її лікоть.— Кохана, єдина... Як мені було без тебе тоскно, самотньо...

— Правда?

— Клянусь тобі.

— Тепер усе піде по-іншому.

— Я такий щасливий, що ти зрозуміла, що на моєму боці правда, і згодна йти зі мною...

— Хоч на край світу! — палко й квапливо сказала вона.

— Рідна моя. Зрозумій, зрозумій...

Він хотів передати їй усі свої почуття й думки, але не знаходив слів. Усе це було так складно і так чудесно!

— Яким жахливим життям ми жили досі! Тобто не ми особисто... Але народ. Росія... Мені важко тобі пояснити. Злиденна, нещасна, голодна, напівколоніальна Росія... Бездарний цар! Морок, азіатчина, холера, тиф... «Земля рабів, земля вельмож, і ви, мундири голубії, і люд, покірний їм також». А потім цей Керенський. Ні! Тільки тепер починається справжня історія Росії. І, знаєш, мій тато тричі має рацію, коли твердить, що Ленін — найвеличніший перетворювач і що він навіть вище за Петра. Ти згодна?

— Одначе ти великий вигадник,— сказала Ірина, і в її усе ще ніжному, ласкавому голосі Петі вчулися якісь дивні нотки роздратування.

— Хіба це не так? — спитав він, намагаючись зазирнути їй у вічі, але вона відвернулася й опустила на обличчя чорну вуаль.

Петя враз одвів цю вуаль вбік.

— Послухай, друже мій,— сказала вона.— Ми не діти. І я прийшла сюди зовсім не для того, щоб вислухувати від тебе всілякі дурниці. Я розумію: «Боги прагнуть», Робесп'єр, Еваріст Гамлен, Елоді... Юрби на площах... Може, це й дуже романтично, але нам у Росії не підходить. Погрався в революцію — і досить. Не забувай, що ти все-таки офіцер російської армії.

Вона суворо і прямо глянула на нього.

Вони йшли доріжкою навколо розарію, обсаженого коротко підстриженим чагарником, чорно-дротяним на тлі чистого вечірнього снігу.

— Чи, може, це не так?

Вона пильно дивилася на нього потемнілими очима, і Петя побачив, як вона разуче схожа на свого покійного батька.

— Чого ти від мене хочеш?

— Ти не розумієш?

— Ні.

— Дуже шкода. Тоді я говоритиму прямо. По-перше, ти мусиш порвати всі зв'язки з цією — як вона у вас називається? — Червоною гвардією. Російський офіцер, що поступив на службу до більшовиків,— більше не офіцер, а зрадник. А я надто... Ти мені занадто дорогий, щоб я могла пережити саму лише думку, що ти зрадник. Ти мене розумієш?

Вона підійшла й припала до його плеча.

— Я краще застрелюсь,— прошепотіла вона, з силою притискуючи муфту до грудей.

Він нерішуче обняв її, але вона відсторонилась.

— Почекай. Все ж таки ти мене, певно, не зовсім зрозумів. Ти заплямував свій офіцерський мундир. І є тільки один спосіб очиститись. Якщо ти порядна людина і чесний російський патріот, ти повинен їхати з нами на Дон до генерала Каледіна.

— З ким — з нами?

— Зі мною і з усіма нашими друзями. Тепер ми вже більше не будемо дурнями. Ми надто дорого заплатили за свою дурість. Ніяких Керенських, ніяких центральних рад, ніяких республік — демократичних чи соціалістичних — байдуже. Бідний тато, яку непоправну, трагічну помилку він зробив, прикнувши до Центральної ради, і як жорстоко поплатився.

Її голос затремтів, але вона взяла себе в руки.

— Тепер покінчено. Росія повинна бути тільки монархією, й нічим іншим. А всіх більшовиків на чолі з Леніним треба повісити на першій осіці.

— Не смій так говорити, коли ти нічого не розумієш! — сказав Петя, підвищивши голос.

Вона подивилася на нього широко відкритими очима, немовби щойно прокинулася від сну.

— А, то ти...— повільно сказала вона, відкидаючи за спину чорну вуаль, що встигла вже де-не-де посивіти від її дихання.— Виходить, правда, що мені сказали про тебе. А я, дурна, ще надіялася...

— На що ти надіялася? — спохмурнівши, запитав Петя.

— На те, що з твого боку все це лише тактика, військова хитрість...

— Почекай... не говори...

— А ти, виявляється, продався своїм більшовикам не тільки тілом, а й душею.

— За кого ж ти мене вважала?

— Тепер мені все зрозуміло. Людина, яку я мала нещастя так щиро покохати,— зрадник і запроданець. Замовчи! — за-

кричала вона, хоч Петя мовчав.— На що ти спокусився? На червоногвардійський пайок? На іржавий оселедець і восьмушку чаю? Ах, я розумію. Ти спокусився на солдатських повій, як їх там звуть: Мотька, Маринка...

— Замовчи! — крикнув Петя з такою силою, що в нього аж почорніло в очах.

Згодом йому було важко точно пригадати, як усе це сталося, в якому порядку.

Він тільки пам'ятав, що кров ударила йому в голову і помутився розум. Він побачив перед собою спотворене, що стало грубим, як у юнкера, обличчя Ірини, її ненавидячі очі, закушені до крові губи.

Тепер між ними вже нічого не було, крім оголеної, непохитної ненависті, шаленого бажання знищити одне одного, спопелити.

— Падлюка! Жебрак! Зрадник! Я тебе вб'ю, як собаку!

Вона вирвала руку з муфти й кілька разів вистрілила в Петю з маленького, знайомого йому дамського револьвера. Дуже близько від Петиного обличчя спалахнули сині свистячі язички пострілів. Кашкет зіскочив набік.

Петя схопив Ірину за руку й став її крутити, вивертати, намагаючись вирвати револьвер, але вона не випускала його із судорожно стиснутих пальців, і тоді Петя кілька разів з насолодою і зловтіхою ляпнув її по щоках, примовляючи:

— Ах ти, паскудо, ах ти, генеральська тварюка...

Вона тонко завилала від болю й приниження і побігла по алеї, закриваючи обличчя руками. Чорна вуаль зачепилася за сучок і повисла на куші, з якого посипався іній.

Петя кинувся за нею. У небі вже досить яскраво світив місяць. Тіні тих, що бігли, ковзнули по зеленуватому снігу. Місяць здавався Петі таким же нікельованим і перламутровим, як маленький дамський револьвер Ірини. Вона бігла чимдуж. Її неможливо було наздогнати.

— Стій,— кричав Петя,— стій!

Тепер він переслідував її, як звіра. Він хотів її спіймати, потягти в комендатуру, в штаб Червоної гвардії, в ревком, на «Алмаз», щоб з нею негайно зробити так, як слід робити з ворогом, котрий мало не застрелив командира Червоної гвардії!

— Зупинись!

— Допоможіть! Рятуйте! Панове, сюди! — голосно кричала Ірина, і Петя раптом зрозумів, що вони в парку не самі.

Ірина звала тих самих «наших друзів», про яких недавно згадувала. Звичайно, вона прийшла сюди не сама.

Ледве Петя встиг про це подумати, як побачив кілька офіцерських постатей, що виступили з-за високої пірамідальної туї. Ірина кинулась до них, і Петя чув, як вона, важко дихаючи, сказала:

— Вбийте його, він зрадник.

Петя кинувся назад і почув за спиною постріли, але не слабенькі, ледь чутні постріли з дамського револьверчика, а грізні, розкогисті в мертвій тиші зимового парку, залізні постріли з офіцерських наганів.

Кулі летіли поряд з Петею вздовж алеї, збиваючи з дерев і кущів інії, що завис у повітрі легким серпанком.

Петя неначе відчував спиною ненавидячі погляди, особливо похмурі очі з-під насунутого на самі брови козирка присадкуватого офіцера з квадратним підборіддям.

Хтось кричав йому вслід:

— Ага! Тікаєш! Рятуюш свою продажну шкуру? Червонозадий!

Петя зупинився, повернувся боком і, витягнувши з кишені за дерев'яними пальцями свій важкий кольт, випустив у своїх переслідувачів, не цілячись, усю обойму.

Великі кольтівські кулі заклацали по стовбурах і лавах, здіймаючи хмаринки снігу. Задзвеніли стріляні гільзи, автоматично вилітаючи одна за одною вбік.

Петя вклав у рукоятку пістолета нову обойму і знову всю її випустив у хмаринку снігу, що мерехтіла в місячному сьайві, як привид.

Він прислухався. Навкруги все було тихо. Десь далеко почулися приглушені голоси, звуки стрибків, потім м'який тупіт ніг. Петя зрозумів, що його вороги перелізли через черепашикову огорожу парку й через монастирський пустир утекли в місто.

Не він, а вони рятували свою шкуру: звуки перестрілки могли накликати червоногвардійський патруль, і тоді б їм це так не минулося. Петя був командир Червоної гвардії, і на нього із зброєю в руках напали контрреволюційні офіцери. Їх би не помилували.

Перезарядивши пістолет і всунувши його про всяк випадок за борт шинелі, Петя пройшовся алеями, щоб заспокоїтись. Місяць світив уже яскраво.

Тінь Олександрівської колони лежала косо поперек розарію, де фосфорично диміли снігові горбочки над зігнутими на зиму штабовими трояндами, від чого в неживому місячному сьайві розарій скидався на маленьке кладовище.

Навколо цього розарію Петя в дитинстві гуляв літом з по-

кійною мамою. Вона вела його за ручку, а він, дивлячись знизу вгору, старався побачити її миле обличчя, до половини зав'язане вуаллю в крупну мушку, її капелюшок з орлиним пером, і височіла ця ж сама Олександрівська колона, й, оточений чавунною огорожею, ріс той самий гіллястий дуб, що виріс із жолудя, власноручно посадженого царем.

Боже мій, як давно, як страшенно давно це було! Як відтоді змінився світ!

Петя скоро заспокоївся. Тепер він навіть не думав, що його могли вбити. Його душа була чиста, спокійна, прозора. А головне — тверда.

38. На порозі нового життя

Він обійшов увесь парк, опинився біля Ланжерону, спустився вниз, де в місячному сяйві на десяткі верст мовчало замерзле море і одна на одній лежали плескаючи крижини, відсвічуючи зеленим золотом.

Давши величезний гак берегом, де блискучий сніг був у плямах заячих слідів, через дачу «Отрада», через Французький бульвар, повз третю гімназію, по Троїцькій він вийшов на Маразліївську.

Біля воріт його зустрів Чабан.

— Ти чого тут байдикуюєш? — спитав Петя.

— Вас дожидаюся, товаришу прапорщик.

— Підпоручик.

— Винуват. Так точно.

— Чого ж ти мене дожидаєшся біля воріт? Що я тобі, панночка?

— Ні. Не панночка. Тільки я боюсь, щоб часом яка-небудь контра у вас не стрельнула з-за рогу.

— Он як?

— Так точно.

— Охороняєш?

— Авжеж.

Петя похмуро усміхнувся.

— Чому ж ти думаєш, що в мене хтось міг стрельнути?

— Так що, товаришу командир, як ви, значиться, пішли на побачення з панночкою Заря-Заряницькою, а в них у домі ціла корніловська шатія...— почав Чабан, за своєю звичкою, дуже докладно.

— Стривай! Звідки тобі все це відомо? Тобто чому ти думаєш, що я ходив на побачення?

— Та боже ж мій! — вигукнув своїм співучим тенором Чабан, дивлячись захопленими очима на Петю.— Хіба ж я не знаю, що до вас приносили від панночки Заряницької якусь малюсінку цидулку?

— А ти що, стежиш за мною? — похмуро спитав Петя.

— Та боронь же мене боже! Я тільки вас жалію і дивлюсь, щоб ця Заряницька охвіщерія вас часом не підстрелила. А тут саме години дві тому в Олександрівському парку така перестрілка зчинилася, що я вже подумав, що це вас убивають. Навіть збирався бігти до вас на підкріплення.

— Ну й чому ж не побіг?

— Бо ж стрілянина скоро вщухла,— винувато кліпаючи своїми густими дівочими віями, сказав Чабан.— А тим часом і ви самі прийшли, тільки з другого боку.

— Ех ти, герой! На тебе надійся.

— Та ні,— жалібно сказав Чабан.— Я за вас завжди ладен віддати життя. Пам'ятаєте, як я вас тоді на Румунському фронті на своїх руках виніс із бою?

Чабан уже давно був найщиріше переконаний, що це саме він врятував прапорщика Бачея і з небезпекою для життя виніс його з бою. Він так часто про це розповідав знайомим дівчатам і землячкам, так часто нагадував про свій подвиг Петі, що Петя й сам іноді починав цьому вірити.

— То ти кажеш, що чув у парку стрілянину?

— Так точно.

— І що ж, сильна була стрілянина?

— Ще й яка!

— Ну, значить, слава богу, що мене там не було,— з легкою посмішкою сказав Петя.— Чого ж ти стоїш, Чабан? Ти де ночуєш сьогодні? Либонь, у госпітальних дівчат? На добраніч.

Але Чабан не йшов, тупцяв на місці, видно збираючись ще щось сказати.

— Чого тобі? — спитав Петя, що добре вивчив усі звички свого вістового.

— Дозвольте звернутися.

Петя вражено подивився на Чабана, що стояв перед ним струнко, руки по швах, каблуки разом, носки нарізно, з видупленими по-старорежимному очима, в білках яких відбилося сине місячне сяйво.

— Ну? Звертайся. Кажі по-людськи: що? Тільки без цих старорежимних фокусів. Стій вільно.

— Дозвольте мені податися додому?

Тільки тепер Петя помітив, що біля воріт стоїть прихи-

лена до стіни гвинтівка й на тротуарі видніється туго напханий речовий мішок з казанком і фляжкою.

— Ну що ж,— сказав Петя.— Ти людина вільна, демобілізована, можеш іти куди завгодно, нікого не питаючи.

— Ні,— твердо промовив Чабан.— Як ви є мій прямий, безпосередній начальник і бойовий командир, то я звертаюсь до вас, по команді.

— Дивак чоловік! По-перше, я вже давно не твій командир, а по-друге, з того, що ти за мною колись ув'язався з фронту в тил, ще нічого не випливає, тим більше що стара армія демобілізована.

— Ні, ви завжди є мій прямий начальник! — сказав Чабан.

Обличчя його скривилося, і Петі навіть здалося, що він зараз заплаче.

— Добре,— сказав Петя,— хай буде так, якщо це тобі подобається. Але ж ти все одно — так чи інакше — підеш додому, незалежно від того, що я тобі накажу?

— Так точно. Все одно піду додому. Там у нас давно вже всю землю графів Бобринських поділили, одні ми залишилися неподілені.

— То з богом,— сказав Петя і несподівано для самого себе відчув на очах сльози.— Бажаю тобі щастя.

— Уклінно дякуємо, товаришу начальник! — Очі Чабана сяяли.— А ви, Петре Васильовичу, не сумнівайтесь. Якщо знову почнеться якась заваруха, я зараз же прибуду у вашу частину служити, як би мовити, за владу Рад під вашою командою.

— Спасибі, Чабан.

— Радий старатися.

Вони обнялися й поцілувалися.

Від Чабана так смачно пахло молодим охайним солдатом, юхтовою шкірою, грубим сукном, овчиною, махорочкою, салом, житнім хлібом. І Петя так живо згадав цей жаркий липневий день у Румунських Карпатах, коли його, пораненого, несли з бою і навколо сухо тріскотіли цвіркуни.

— Щасливо залишатися,— сказав Чабан, підхопив свій речовий мішок, гвинтівку і, побрязкуючи казанком, швидко пішов під поодинокими в місячному небі тріскучими лютневими сузір'ями по безлюдній Маразліївській, наполовину чорній у тіні й наполовину синій від місячного сяйва.

А Петя попрямував додому, де вже давно на нього чекав батько, й, підіймаючись мармуровими сходами, думав про те, що сьогодні закінчилася якась дуже велика, значна, неповторна частина його життя.

Починалося нове життя.

І Петя зустрічав це нове життя самотній, вільний, впевнений у правоті тієї справи, якій він служить.

Батько сидів за своїм старим письмовим столом з старомодними точеними бильцями, в просторій чужій кімнаті, і при світлі газової лампи під зеленим абажуром працював, раз у раз нахиляючи голову, поправляючи пенсне і роблячи помітки синім олівцем.

Але він не виправляв учнівські зошити. Це була чернетка звіту навчальної частини нового залізничного технікуму Одеської губнаросвіти. Василь Петрович старанно перевіряв і виправляв її, перш ніж переписати начисто своїм бісерним почерком.

У звіті містилися дуже важливі думки про перегляд всього навчального плану в дусі давніх ідей Василя Петровича про виховання юнацтва, взятих ним у Жан-Жака Руссо та з педагогічних творів Льва Толстого.

Для здійснення реорганізації потрібні були кошти, і Василь Петрович добивався чималих асигнувань і заздальгидь сердився, бо підозрював, що не одержить не тільки чималих, але навіть найменших коштів, з огляду на те, що Одеса переживала чергову фінансову скруту і грошей у скарбниці не було навіть для видачі робітникам зарплати.

— Це ти, Петрику? А я вже почав за тебе непокоїтись.

— Даремно.

— Ти звідки?

— Із штабу,— якомога недбаліше сказав Петя, аби не тривожити батька, і непомітно засунув пробитий кулею кашкет у темний куток.

— Як у вас там справи? — спитав батько.

— Добре. Повним ходом.

Йшлося про роботу по створенню збройних сил, яка широко розгорнулася після опублікування в січні декрету Раднаркому про створення Робітничо-Селянської Червоної Армії і декрету Радянського уряду України про організацію народно-революційної соціалістичної армії на Україні.

Нещодавно почалася вербовка добровольців у Червону Армію, куди влилися червоногвардійські загони. Частини Червоної Армії створювалися також із складу колишніх військ Румунського фронту. Петя брав у всіх цих формуваннях велику участь і, як колишній офіцер, тепер працював в окремій кімнаті в штабі, де під загальним керівництвом Чорноіваненка-молодшого складав списки особового складу заново створюваних частин.

Петя почав був розповідати батькові про те, як у них в штабі йдуть справи, але Василю Петровичу, очевидно, було не до цього. Він увесь кипів від самої думки, що в асигнуваннях відмовлять.

— Ні, Петрику, це чортзна-що! Уяви собі: я йду в комісаріат фінансів до товариша Рузера, до наймилішої, найінтелігентнішої, по-європейськи освіченої людини, старого більшовика, женеваця, що знав самого Леніна, і як ти думаєш, що він мені сказав?

— Він тобі сказав, що грошей немає.

— Ти вгадав. Але це ще не все. Він сказав, що грошей немає, але при цьому люб'язно послав мене в комісаріат праці до Старостіна. Трамваїв немає. Візників немає. Іду способом пішого ходіння до товариша Старостіна. Приходжу. Він мене приймає поза чергою, садовить, говорить усілякі компліменти. Чудова людина. Політичний засланець. Старий більшовик. Найінтелігентніший, найрозумніший,— у простій робочій блузі, з такою, уяви собі, донкіхотівською еспаньйолкою. І як ти думаєш, що він мені сказав?

— Що немає грошей?

— Так, але послав мене з власноручною запискою в крайовий раднарком до самого товариша Юдовського. Ти маєш уявлення, що собою являє товариш Юдовський? — суворо запитав Василь Петрович, піднявши догори вказівний палець.— Керівник всього нашого краю!

— Старий більшовик. Найінтелігентніша людина. Прийняв тебе поза всякою чергою й посадив у м'яке крісло, еге ж? — спитав Петя.

— Звідки ти знаєш?

— Здогадуюсь. Але при цьому сказав, що грошей немає.

— Уяви!

— Легко уявляю.

— Ні, це справді чортзна-що! — раптом закричав Василь Петрович. Він схопився і вдарив кулаком по столу так, що зелена лампа здригнулася й пустила цівку кіптяви.— Я писатиму Леніну!

— Та що ж робити, коли грошей справді немає?

— Як це немає? Дурниця! Нісенітниця! Відмовка!

Василь Петрович забігав по холодній напівосвітленій кімнаті, обклеєній дорогими шпалерами, в старому пальті, накинутому на сюртук, стукаючи новими черевиками, одержаними у відділі народної освіти по ордеру.

— Як це немає грошей, коли сейфи банків набиті цінностями одеської буржуазії.

— Так, але вони опечатані ревкомом.

— То їх треба розпечатати, відкрити. Хай йому біс, зламати, нарешті! Використати всі цінності для великої святої справи народної освіти!

— Потрібен спеціальний декрет,— сухо сказав Петя.

— Ти просто формаліст, як і взагалі всі ваші комісари! — вигукнув Василь Петрович.— Сейфи треба розпечатати. Розпечатати негайно, без усяких там декретів та іншої формалістики. Розпечатати, зламати, висадити динамітом...

— Отже, ти проповідуєш анархію?

— Так. Анархізм.

— Не думав я, що ти з оборонця так швидко зробишся анархістом,— не міг утриматись, щоб не шпигнути, Петя.

Але Василь Петрович пропустив повз вуха цю шпильку.

— Так. Я анархіст і пишаюся цим. Князь Кропоткін теж анархіст.

— Але ти не князь.

— Все одно.

— А втім, це навіть не анархізм, а простий грабунок.

— Так. Грабунок!

Очі Василя Петровича грізно блиснули. Очевидно, йому дуже сподобалося це слово — «грабунок».

— Грабууй награвоване! — сказав він і переможно подивився на сина.

— Ач, старий, як ти розвоювався,— добродушно мовив Петя, з ніжністю дивлячись на розпатлану батькову голову, на всю його півнячу постать у короткому вчительському сюртучку з блискучими на ліктях рукавами.

— Так. Розвоювався, як ти зволиш висловлюватися.

— Воюй, будь ласка. Але грабувати не можна.

— Ти думаєш? Навіть на святу справу?

Петя зам'явся:

— У всякому разі, до особливого декрету.

— Добре,— подумавши, сказав Василь Петрович.— Тоді треба негайно обкласти місцеву буржуазію найжорстокішим податком: банкірів, купчиків, домовласників, єпархіальне духівництво. А якщо будуть саботувати, то — до стінки! — раптом вигукнув він знову, ще дужче стукнувши кулаком по столу.— До стінки! Безжально ставити до стінки! Або публічно вшати на ліхтарях!

— Ну, тату, їй-богу, ти більший рояліст, ніж сам король.

Але батько, висловивши такі рішучі й такі жорстокі думки, сам злякався.

— Ти думаєш? — покірливо спитав він і знову, розкинувши фалди сюртука, сів за стіл.

Петя ліг спати в сусідній кімнаті, на своїй офіцерській розкладайці, укритись поверх ковдри старим швейцарським плащем. Він довго не міг заснути в цій чужій, холодній, багатій кімнаті з незнайомими меблями. У напівдрімоті він чув, як у кімнаті в батька дрібно тремтить скляний абажур лампи — це Василь Петрович, строчачи пером, переписував свій звіт.

Потім ці звуки припинились, і до Петі навшпиньках підійшов батько. Він нахилився над ним, як бувало в дитинстві, покуйовдив своєю великою, вже по-старечому висохлою рукою його чуприну, потім перехрестив і поцілував у скроню, підсунув під ноги збиту ковдру й плащ.

— Я не сплю, татусю, — сказав Петя.

— А ти спи, синку, спи, — прошепотів Василь Петрович. — Сон зміцнює. — І, ставши на коліна, поклав на синове плече голову, від якої пахло сухим волоссям, газовою кіптявою, не-топленою кімнатою.

— Ти знаєш, — сказав він, зітхнувши, — адже я це тільки так... бадьорюся... А насправді швах. Життя мое кінчається... Майже кінчилося... Бережи ж себе, Петрику. Мамочку твою вже давно покликав до себе бог. Тепер він покликав нашого Павлика... А я все ще живу... Стою, як старе дерево з наполовину обрубаними гілками... І живу... Ах, Петрику, якби можна було нам ніколи не розлучатися...

Очевидно, він передчував близьку розлуку з сином.

39. Хвилі, чайки, вітер

В лютому німецькі війська розпочали наступ по всьому фронті. На Україну вторглася майже півмільйонна армія німецьких та австро-угорських окупантів.

Через кілька днів у газетах було надруковано декрет Ради Народних Комісарів, написаний Леніним: «Соціалістична вітчизна в небезпеці!»

В ньому говорилося:

«Виконуючи доручення капіталістів усіх країн, німецький мілітаризм хоче *задушити російських і українських робітників і селян, повернути землі поміщикам, фабрики і заводи — банкірам, владу — монархії.* Німецькі генерали хочуть встановити свій «порядок» у Петрограді і в Києві. *Соціалістична республіка Рад — у величезній небезпеці.*»

На початку березня радянські війська, що захищали Одесу, вже билися з німцями й австрійцями під Бірзулою і Балтою. Але сили були надто нерівні. Радянські частини змушені були відступити.

Петя знову вивів з запасної колії свій бронепоїзд і, курсуючи по залізничній лінії Роздільна — Гнилякове, бив по ворожих ешелонах доти, аж доки вистачало снарядів, після чого за наказом Перепелицького висадив у повітря бронепоїзд і з усім його екіпажем відійшов у Ближні Млини.

Тим часом Одеська Рада вивозила з міста військове майно, цінності, архіви.

З порту виводилися каравани торгових суден.

Матроські й червоногвардійські загони виходили з міста по Миколаївському шосе, повз Пересип, Лузанівку, Крижанівку...

На дорогах з'явилися біженці.

Евакуацію прикривали військові кораблі «Ростислав» і «Синоп».

У шквалисту, вітряну ніч на 14 березня німецькі та австро-угорські частини зайняли місто. Вранці одесити побачили в імлистому тумані на привокзальній площі колони німців і австрійців у сіро-зелених шинелях, у глибоких сталевих касках з маленькими ріжками віддушин, у товстих чоботях з подвійними швами, з незнайомими, важкими гвинтівками за плечима.

У привокзальному сквері, серед поламаних туй, диміли німецькі похідні кухні й походили кашовари з лудженими черпаками в полотняних, закривавлених фартухах поверх шинелей, що робили їх схожими на товстих різників.

Петя обійшов стороною центральну частину міста, вже зайняту ворогом, і через глухі приморські провулки вийшов на берег між дачею «Отрада» і Малим Фонтаном, про що було домовлено ще вночі, коли Петя із рештками свого екіпажу займав останню позицію на вигоні за Ближніми Млинами.

Біля великої рибальської шаланди, приготовленої до спуску на воду, в ранковому тумані ходило кілька чоловік, серед яких Петя впізнав Гаврика, Якіма Перепелицького і Мотю в теплій сірій хустці на голові. Тут же був і Родіон Іванович у своєму звичайному флотському бушлаті. Його Петя впізнав раніше за всіх, ще здаля, по оранжево-чорних георгіївських стрічках, що майоріли на вітрі.

— Бачей! Чого ж ти? Давай! — гукнув Гаврик.

Петя плигнув з невисокої кручі просто на прибережну смугу й побіг по дзвінкій, гладенько відшліфованій гальці, по

купах хрустячих мідій, перемішаних з матовими шматочками пляшкового скла, витертого прибоєм, до шаланди, куди Мотя кидала в'язки твердої, як дерево, тараньки, буханки солдатського хліба, вузлики з вареною картоплею.

Після всього вона всунула в ящик під кормою плескате барильце з прісною водою, заткнуте чопом, загорнутим у шматинку.

— А де Колесничук?

— Він відходить із своїми десантниками по Миколаївській дорозі.

Гаврик і Петя підійшли до шаланди.

— З батьком попрощався? — спитав Гаврик.

— Де там! Не встиг. Уже весь центр оточений німцями, а на Маразліївській перевірка документів і офіцерські патрулі. Не ризикнув.

— І добре зробив. Потрапив би в руки комусь із своїх Заряницьких — вони б тебе не помилювали. Ти ось що, Мотю, — звернувся він до небоги, — як тільки нас проведеш, просто звідси гайда на Маразліївську і передай Петиному батькові, що все гаразд, а то він хвилюватиметься. Переправиш його на Ближні Млини, там йому буде спокійніше. А тут, на Маразліївській, його теж не помилюють.

— Я зроблю, дядечку, — сказала Мотя тим тоненьким голоском старанної дівчинки, який з'являвся в неї щоразу, коли вона розмовляла з Гавриком про справи.

— Ну, товариші, віра помалу і з богом, — сказав Терентій, виходячи із-за ніздрюватої, шаруватої скелі з ящиком, який він насилу підняв і звалив у шаланду. — Майте на увазі, що це залишки архіву міського партійного комітету, все, що пощастило винести з вулиці Карангозова. Бережіть як зіницю ока.

— А ви хіба не з нами? — спитав Петя.

— Ні. Я залишаюсь.

Терентій промовив це на диво просто, якимось навіть мимохідь, але разом з тим з такою категоричністю, яка виключала всілякі дальші запитання.

А втім, Петі не треба було більше нічого питати. Він зрозумів, що Терентій залишається в підпіллі.

Високо в небі, пірнаючи в каламутних хмарах, з'явився добре знайомий Петі ще з фронту німецький військовий моноплан «Таубе» з чорними хрестами на хижо загнутих назад крилах.

«Таубе» зробив круг над Ланжероном, над маяком, над портом і зник з очей.

Це було немовби сигналом до спуску шаланди.

Взявшись з обох боків за борти, за кочеті, важку шаланду трохи підняли й потягли по гальці у воду. Величезна каламутно-зелена закручена хвиля, всередині якої, як у литій скляній трубі, крутилися дрібні черепашки і баговиння, відкинула шаланду вбік із свого шляху, піняво побігла по піску й викупала всіх по коліна.

Вони насилу втримали й повернули важку шаланду носом у море, і в ту саму мить, коли наступна хвиля накопилася й виросла перед човном, Петя разом з іншими, присівши й напружившись, наліг плечем на борт, і спільними зусиллями виштовхнули плоскодонку поверх хвилі, перш ніж вона встигла закрутитися й знову відкинути шаланду.

Тепер уже шаланда бігла по воді, і, вибравши відповідну хвилину, всі з рибальською спритністю і вправністю на ходу поплигали в шаланду й розібрали довгі, незграбні весла з пудовими вальками.

Зарипіли букові кочети.

Родіон Жуков не без зусиль насадив важке дерев'яне стерно, набив румпель і міцно взявся за нього мускулястою матроською рукою. Відчувши господаря, шаланда слухняно повернулася носом проти хвилі, прямо у відкрите море.

— Весла на воду! — скомандував Родіон Жуков.

І шаланда важкими ривками, неначе перескакуючи з хвилі на хвилю, стала відпливати од берега.

— Бувай здорова, Мотре! — гукнув, приставивши долоні до рота, Перепелицький у своїй довгій кавалерійській шинелі і кубанці, з-під якої кучерявився молодецький чуб.

Він тільки тепер збагнув, що так і не встиг попрощатися з нею на березі.

— Бережи себе, серденько моє!

— До побачення, Якіме! Швидше вертайся! — гукнула Мотя, але вітер одніс убік її голос, і Перепелицький почув лише слабке «айс-айс-айс».

Але він здогадався, про що кричала йому Мотя, і, напружившись щосили, закричав:

— Скоро вернемося!

Мотя зрозуміла й закивала, а потім розмотала свою сіру теплу хустку й замахала нею над головою:

— Попутного вітру!

Але шаланда була вже далеко, вітер дув з моря, і навряд чи Мотин голос долетів до нього.

Терентій широкою ходою пішов угору по кручі.

Мотя лишилася сама.

Вона знову по-жіночому запнулася хусткою, міцно зав'язавши її на потилиці вузлом, і сіла на холодний ніздрюватий камінь, наполовину зелений від баговиння, біля великої, ще не розталі крижини, схожої на білого ведмеда. Мотя бачила, як на шаланді поставили щоглу й засунули в залізний висувний кіль, пофарбований суриком, а потім напнули паруси: великий грот і два клівери.

Темний, відсирілий парус важко, немов знехотя надувся, шаланда нахилилась, показавши половину свого рубчатого, просмоленого днища.

За кормою побігла піна.

Біле сонце, яке кілька разів пробувало визирнути із-за темних березневих хмар, тепер зовсім пропало. Вітер став різкішим і холоднішим. На обрії, почорнілому, як антрацит, виднівся дим ескадри, готової знятися з якоря і йти в Севастополь.

Шаланда взяла курс на цей дим.

Мотя не плакала і не зітхала. Вона застиглими, прозорими очима дивовижної чистоти і блакиті дивилася в море на парус, на чайок, на чорні цятки бакланів, що гойдалися серед хвиль, на піняві баранці й жалібно ковтала холодне дихання березневого моря, яке ще зовсім недавно лежало мовчазне, замерзле до обрію, а тепер очистилося від криги, розгулялося, але було ще зовсім без запаху.

Петя і Гаврик напівсиділи на носі, поклавши поряд з собою гвинтівки. Їх раз у раз обдавали бризки. Шаланда йшла швидко, але ескадра все ще здавалася дуже далекою.

Гаврик розстебнув шинель, вийняв з нагрудної кишені гімнастерки великий годинник і відколупнув міцним нігтем кришку.

— Ого!

— Скільки?

— За чверть дев'ятого.

Петя впізнав цей годинник і з недовір'ям подивився на Гаврика.

— Той самий,— сказав Гаврик.

— Жартуєш!

— Святий істинний!

Помовчали.

— Ну що, брате? — спитав нарешті Гаврик, за своїм звичаєм тугіше затягнувши пояс, на якому висіла польова сумка.

Петя добре розумів, як багато всього криється за цим невизначеним запитанням.

— А що? Живем...— так само на перший погляд беззмістовно відповів він.

Що він міг ще відповісти? Життя їхнє по-справжньому тільки-но почалося, і чи могли вони знати, як воно складеться далі?

Важкі випробування чекали Одесу, яка ще мала протягом двох років бути ареною запеклих боїв.

Та найголовніше вже було позаду: вперше на землі було встановлено Радянську владу і народилася перша в світі соціалістична держава робітників і селян.

На цьому можна було б попрощатися назавжди з моїми героями Петею і Гавриком, якби не ті великі історичні події, що знову через чверть століття звели їх у рідному місті, коли доля першої в світі Радянської держави була поставлена на карту.

Але поки що залишимо їх серед бурхливого, шквалистого моря, де їх з ніг до голови обсипали бризки, що били з-під носа шаланди.

КРИЛА МРІІ

Спекотливий червень 1905 року. Одеська набережна забита людьми. Капелюшків і солом'яних канотье не видно. Робочий люд тісниться плече в плече, заповнюючи набережну. Тривожна, грізна тиша.

Восьмилітній хлопчик з розширеними від захвату очима проговплюється крізь юрбу аж до огорожі набережної. Зараз... І ось видіння. Судно-повстанець, тритрубний броненосець «Потьомкін», з червоним прапором, що майорить у повітрі, підходить до одеських берегів.

«Місто палало радістю і захватом від повстання броненосця. З цієї миті й почалася моя свідомість»,— розповідає Валентин Катаєв.

Звісно, це ще не в повному розумінні свідомість—це ще дитячі, нечіткі, але вже великі передчуття.

Чарівне видіння бунтівного броненосця залишиться з письменником на всіх етапах його творчого шляху. І коли на початку революції він натхненно писав агітаційні вірші, підпорядковані актуальним завданням партійної пропаганди; і коли в 30-ті роки, вражений сміливим задумом партії та народу-будівника спорудити в глушині «пугачовських» степів гігантський металургійний комбінат, він закохається в майбутню Магнітку і створить «Час, уперед!», твір новий і сміливий, як саме будівництво; і коли на одному диханні напише незрівнянно талановиту, поетичну повість «Біліє парус одинокий»; і коли внаслідок багаторічних шукань і підготовчої праці з'явиться книга про Леніна «Маленькі залізни двері в стіні».

Якось мені пощастило—саме пощастило!—почути довгу розповідь Катаєва про себе. Це було у великій читацькій аудиторії. Валентин Петрович нестандартний оратор. Його усна мова не вирізняється якимсь особливим красномовством, не чарує плавністю зворотів; синтаксис уривчастий, природно живий; словник мальов-

ничий і, я сказала б, народний. А розповідь його про своє життя і працю була надзвичайно важлива. Сенс її в тому, що всю долю письменника Валентина Катаєва визначила революція.

З синівською вдячністю письменник згадує Надію Костянтинівну Крупську.

«Цей час я ніколи не забуду: я жив і працював десь відчутно близько від Леніна, і часто Крупська розповідала мені про нього, про його життя в еміграції, в Женеві, в Парижі, про партійну школу, що її організував Ленін у Лонжюмо, про Інсу Арманд і багато про що інше».

Народилася мрія: написати книгу про Леніна. Кілька разів прочитано твори Леніна, пройдено курс в Інституті марксизму-ленінізму, простудійовано спогади сучасників про Володимира Ілліча, об'їжджено і сходжено ленінські місця та дороги — і як наслідок, через багато років, з'являється книга «Маленькі залізни двері в стіні».

Книга показує не дуже довгий період діяльності В. І. Леніна в Парижі. Вона — не тільки документальна оповідь, а й ліричний щоденник, де автор розмірковує про час, велику Людину епохи, про минуле і майбутнє, про революцію, про своє ставлення до життя.

Книгу В. Катаєва про Леніна написано з високою напругою таланту, прекрасним хвилюванням душі.

Перебираючи в своїй уяві героїв творів письменника, я радію і захоплююся, живо уявляючи Петю Бачея та його братика. Невтішно сумую, коли бачу, як на обледеній лаві нічної окупованої фашистами Одеси замерзають мати і дитина. Я замислююся, зупиняючись на інших сторінках, насичених філософськими міркуваннями про найважливіше і найсуттєвіше в житті. Я сміюся. Не сміятися, читаючи Катаєва, не можна, такий веселий його пустотливий заразливий гумор.

Велике почуття, глибокий відгук викликають у читацьких серцях ті герої книг Валентина Катаєва, про кого вже немолодий письменник проникливо скаже: «Щоразу при повороті моєї свідомості обов'язково поруч зі мною, біля мене неодмінно стояв хтось із комуністів, революціонерів. Я завжди морально спирався на цю сильну людину-революціонера».

Завзято діяльним покаже письменник Гаврика Чорноіваненка, якого важкі дитинство та отроцтво рано навчили зріло й практично оцінювати світ і який з року в рік, од книги до книги виростає з хлопчика в загартованого комуніста-борця.

А який чудовий, який правдивий старший брат Гаврика комуніст Терентій Чорноіваненко.

Мрійливі, з тонким відчуттям, російські інтелігенти Бачеї приходять до революції не в останню чергу тому, що поряд з ними

будуть комуністи Черноіваненки, старий матрос з броненосця «Потьомкін» Родіон Жуков, дотепний конспіратор Колесничук, люди, яких Катаєв описує чудовим, мальовничо реалістичним пером. І за всім цим стоїть досвід його власного життя, яке письменник назвав «надзвичайно цікавим». Не тільки тому, що воно насичене безліччю щасливих подій, зустрічей, вражень. Воно незмінно багате щоденно, щогодинною щасливою працею.

Не варто лукавити, називаючи вісімдесятирічну людину молодою. Але перо Катаєва молоде. Про це свідчать усі його останні книжки. Серед них є такі, що викликали суперечки й іноді навіть критичні відгуки. А я хочу нагадати про одну книжку, яка дістала гаряче визнання читачів. Це «Фіалка». Фіалка — партійна кличка комуністки з дореводюційним стажем. Все життя її віддано партії.

В. Катаєв навдивовижу проникливо змалював характер комуністки наших днів. Начебто нічого особливого вона й не робить, але думки, почуття, все її поведження викликають надзвичайно глибоку симпатію читача. Пізнаючи її, перевіряєш власне життя, хочеш бути достойніший і вищий.

За останні двадцять років мені не раз випадало зустрічатися з Катаєвим. І кожна така зустріч — свято. Я ніколи не бачила Катаєва млявим, нудним, похмурым. Він може бути ущипливим у судженнях про те, що йому видається поганим. Він гострий в оцінках ремісників, пристосуванців, кар'єристів у мистецтві. Але як закохано щедрий до талантів, просто до хороших людей!

У нерідких, для мене дорогіших розмовах (навіть чи це розмови: він говорить, я слухаю) Валентин Петрович часто розмірковує про революційне новаторство — основну рису всієї діяльності Леніна, всього нашого життя. І про те, що треба мріяти.

— Зверніть увагу,— підкреслює він,— адже Ленін сказав не «можна», а «треба». Треба мріяти!

Радісно, що в нашому житті не вмирає мрія. Гірко нещасливі ті, хто не має дару мрії.

Ще пригадую, Валентин Петрович часто каже, яка багата наша радянська література. Це правда. Вже одне явище в радянській літературі — Катаєв — надзвичайно яскраве свідчення нашого багатства.

Марія ПРИЛЕЖАЄВА.

З М І С Т

ХВИЛІ ЧОРНОГО МОРЯ

Білі парус одинокий. <i>Переклад С. Ковганюка</i> . . .	7
Хутірець в степу. <i>Переклад О. Бандури</i> . . .	237
Зимовий вітер. <i>Переклад О. Бандури</i>	499
<i>Крила мрії. Марія Прилежачева</i>	733

Библиотека художественных произведений для подростков
и юношества «Джерело»

Валентин Петрович Катаев
ВОЛНЫ ЧЕРНОГО МОРЯ
Романы

Перевели с русского *Степан Петрович Ковганюк*
и *Александр Илларионович Бандура*

«Молодь»

(На украинском языке)

Художнє оформлення *В. П. Глуздова*
Редактори *В. Р. Лихогруд, Ю. Г. Попсуенко*
Художній редактор *В. П. Мазниченко*
Технічний редактор *М. Г. Чередник*
Коректори *С. І. Гайдук, І. К. Пушкарьова*

Інформ. бланк № 652. Здано на виробництво 7.4. 1977 р. Під-
писано до друку 13.7. 1977 р. Умовн. друк. арк. 39. Обл.-вид.
арк. 46,22+0,7 вкл. = 46,92. Папір друк. № 3. Тираж 65 000. Ці-
на 3 крб. 10 коп. Зам. 572.

Ордена «Знак Пошани» видавництво ЦК ЛКСМУ «Мо-
лодь». Київ, Пушкінська, 28.

Надруковано з матриць Головного підприємства на Ки-
ївській книжковій фабриці Республіканського виробни-
чого об'єднання «Поліграфкинг» Держкомвидаву УРСР,
Київ, вул. Воровського, 24.

3 крб. 10 коп.

БІБЛІОТЕКА
ХУДОЖНІХ
ТВОРІВ ДЛЯ
ПІДЛІТКІВ ТА
ЮНАЦТВА

ДЖЕРЕЛО

1977

ДЕСЯТЬ
ДЕСЯТ ПЕРЕЙШЛИ БАТАЛЬСЬКИ

ДУБОВ М.
ГОРЕ ОДНОМУ

СЕРАФИМОВИЧ О.
ЗАЛІЗНИЙ ПОТІК

СМИРНОВ В.
САША ЧЕКАЛІН

